Болашақ

Заманауи әлемдегі ғылым мен білім

Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары

Наука и образование в современном мире

Материалы международной научно-практической конференции

Science and Education in modern world

The materials of the international scientific-practical conference

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
«Болашақ» академиясы

Министерство образования и науки Республики Казахстан
Академия «Болашак»

«Заманауи әлемдегі ғылым мен білім»

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары

Материалы
Международной научно-практической конференции

«Наука и образование в современном мире»

«Science and Education in modern world»

The materials of the international scientific-practical conference

Том 4

Қарағанды
Болашақ-Баспа
2016

«Заманауи әлемдегі ғылым мен білім». Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Қарағанды: «Болашақ-Баспа» РББ. 2016.- 446 бет.- 4 том.

Материалы международной научно - практической конференции **«Наука и образование в современном мире». –**Караганды: РИО «Болашак-Баспа» 2016.-446 стр.- 4 том

ISBN 978-601-273-166-8

Аталған жинаққа ЖММ «Болашақ» академиясында 2016 жылдың 19 ақпанында өткен **«Заманауи әлемдегі ғылым мен білім»** атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары енгізілген.

Бұл материалдар ғылым саласында әртүрлі проблемаларды қарастырады және ЖОО оқытушылары мен ғылым саласындағы қызметкерлердің және жас ғалымдардың кең ауқымды ғылыми еңбектерін қамтиды.

В настоящее издание вошли материалы Международной научно-практической конференции **«Наука и образование в современном мире»,** проходившей 19 февраля 2016 года в ЧУ Академии «Болашак». Они отражают проблемы различных отраслей науки и рассчитаны на широкий круг научных работников, преподавателей вузов и молодых ученых.

Редакциялық алқа / Редакционные коллеги

Меңлібаев Қ.Н. - ЖММ «Болашақ» академиясы» ректоры, философия ғылымдарының кандидаты, профессор (бас редактор)

Смолькина Т.П. - ЖММ «Болашақ» академиясы» ғылым және халықаралық байланыстар жөніндегі проректоры, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор (бас редакторының орынбасары)

Рысмагамбетова Г.М., Туркенов Т.К., Есмаганбетов С.А., Сембиев К.З., Дарибекова А.С., Ибраева Б.М., Пименов А.В., Оразгалиева Г.Ш., Баймурынов Ж., Шекен Ж., Кадырова Г.А., Бузаубаева П.Н., Усувалиева З.К., Жаманова А.Д., Акшалова А.Ж.

ISBN 978-601-273-166-8

Мақалалар авторлық редакцияда басылды. Мақала мазмұнына ұйымдастырушылар мен баспа бөлімі жауапты емес.

Статьи даны в авторской редакции. Оргкомитет и редакция не несет ответственности за содержание работ.

© Авторлар ұжымы
© Қарағанды «Болашақ» академиясы
«Болашақ-Баспа» РББ, 2016

КӨПТІЛДІЛІК ӘЛЕМДЕГІ ҚАЗІРГІ ТІЛДІК ЖАҒДАЙЛАР

СОВРЕМЕННАЯ ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В ПОЛИЯЗЫЧНОМ МИРЕ

MODERN LINGUISTIC SITUATION IN POLYLINGUAL WORLD.

УДК 81.372.881

ОБЩЕДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ НЕРОДНОМУ ЯЗЫКУ

Варламова Т.А
ЧУ «Академия « Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

Отбор и организация материала, выбор упражнений и построение их системы, а также выбор приемов работы не могут быть решены без четкого представления о принципах обучения.

В переводе с латинского языка термин principium - «принцип» обозначает «основа», «первоначало». Принцип обучения – это закономерность, первооснова, согласно которой должна функционировать и развиваться система обучения предмету.

Принципы обучения – это основные положения, которые определяют содержание, организационные формы и методы учебного процесса в соответствии с его общими целями и закономерностями.

В.А. Ситаров, рассмотрев различные классификации принципов обучения, делает вывод, что не существует какой-либо универсальной классификации, хотя есть классические принципы, которые признаются авторами. Эти принципы можно объединить в следующие 4 группы: методологические (философские), научные, психологические (принципы учета возрастных особенностей, психологии личности, группы и др.), собственно дидактические (принципы доступности, наглядности, индивидуализации и др.)

Принципы обучения – это руководящие идеи, нормативные требования к организации и проведению дидактического процесса. В соответствии с этапами формирования и осуществления цикла педагогического управления познавательной и практической деятельностью обучаемых, выделяется следующая система принципов обучения: принцип развивающего и воспитывающего характера обучения, принцип научности содержания и методов учебного процесса, принцип систематичности и последовательности в овладении достижениями науки, культуры, опыта деятельности, принцип сознательности, творческой активности и самостоятельности, принцип наглядности, единство конкретного и абстрактного, рационального и эмоционального, репродуктивного и продуктивного, принцип доступности обучения, принцип связи обучения с жизнью, принцип рационального сочетания коллективных и индивидуальных форм и способов учебной работы.

Кроме вышеназванных принципов Л.В. Загрекова, В.В. Николина выделяют принцип преемственности, принцип прочности, инновационные принципы обучения, принцип создания оптимальных условий для обучения, принцип опережающего обучения, принцип опоры, принцип обучения на высшем уровне трудностей, принцип субъективности, принцип сотрудничества, ценностный принцип.

По определению А.В. Хуторского, принципы обучения – это руководящие идеи, нормативные требования к организации и осуществлению образовательного процесса. Существуют также принципы личностно-ориентированного обучения: личностного целеполагания ученика; выбор индивидуальной образовательной траектории; метапредметных основ образовательного процесса; продуктивности обучения; первичности образовательной продукции учащегося; ситуативности обучения; образовательной рефлексии

Все принципы обучения взаимосвязаны и взаимозависимы, дополняют и обуславливают друг друга

Принцип сознательности и принцип наглядности значимы и для обучения иностранным языкам. В современной науке в процессе познания и усвоения огромная роль отводится механизму аналогии. Тем более это относится к языку с его структурным характером. Поэтому нельзя определять сознательность, принимая во внимание только использование правил, то есть одну дискурсивность. Сознательным усвоением называется такое усвоение, в котором овладение речевой деятельностью обеспечивается правильным соотношением аналогии, интуиции, непроизвольного запоминания и дискурсивности.

По словам Л.С. Выготского, в обучении гораздо важнее научить ребенка мыслить, чем сообщить ему те или иные знания.

Наглядность создает наиболее легкий и удобный путь для усвоения тех или иных знаний и вместе с тем в корне парализует привычку к самостоятельному мышлению, сознательно устраняет из воспитания все моменты сложной переработки опыта. В процессе речевой

деятельности человек опирается на имеющиеся у него представления о действительности, а когда у него перед глазами картина, то он опирается прежде всего на восприятие. Общедидактические принципы лежат в основе обучения любому предмету, в том числе и иностранному языку.

Важным положением принципа коммуникативности является принцип изучения лексики и морфологии.

Коммуникативность проявляется в таком представлении языкового материала, которое адекватно применению языка в жизни. Законченная мысль воплощается в предложении, и только в нем слова и формы становятся коммуникативно значимыми.

По законам психологии развитие коммуникативных умений происходит быстрее и продуктивнее, если процесс овладения языком максимально приближен к реальной коммуникации и протекает в естественном общении. Этому способствует принцип ситуативно-тематической организации учебного материала.

При моделировании содержания обучению языку на начальном этапе за единицу обучения принимается речевое действие, совершаемое в определенной ситуации. Компонентами речевого действия является речевая потребность (интенция), форма ее реализации. На начальном этапе в простом речевом действии она реализуется в форме языковой модели предложения, на среднем – в форме высказывания предложения или сверхфразового единства.

Обучение реальному общению невозможно без знаний и умений в области культуры народа, язык которого изучается, особенностей быта, социальных отношений в обществе. Важно обучать речевому общению с учетом и в соответствии со стереотипами общения, принятыми в обществе.

Любое речевое действие на втором языке обусловлено и системой изучаемого языка, и в отношении одной системы языка (родного) к другой (изучаемого).

Можно выделить пять принципов коммуникативного обучения общению: принцип речемыслительной активности, принцип индивидуализации, принцип функциональности, принцип ситуативности, принцип новизны.

Принцип ситуативности выполняет функцию речевой стимуляции. Коммуникативная ситуация дает возможность самостоятельно определять содержание своего высказывания, т.е. действовать так, как они действовали бы в реальном общении.

Подготовить обучаемого к эвристичности общения, развить у него способность к адекватному реагированию можно только благодаря постоянной смене названных компонентов. Варьирование видов заданий, учебного материала, видов учебной работы призвано обеспечить мобильность речевых навыков, что достигается за счет развития навыков спонтанной речи, способности перефразировать, умения комбинировать полученную информацию и т.д.

Принцип личностно ориентированной направленности обучения является одним из важных общедидактических принципов обучения иностранным языкам. Основное содержание принципа личностно ориентированной направленности обучения иностранным языкам заключается в последовательной активизации имеющихся у каждого учащегося интеллектуальных способностей, знаний и речевого опыта, его эмоций и настроений, а также в развитии этих личностных параметров.

Особенно важное значение в организации современного учебного предмета имеет второй общедидактический принцип - принцип сознательности. Навыки и умения владения языковым материалом формируются на сознательной основе.

Суть третьего дидактического принципа заключается в том, что обучение иностранным языкам должно строиться как творческий процесс.

Четвертый дидактический принцип связан с деятельностным характером обучения вообще и иностранным языкам в частности. Его содержание сводится

к следующему: обучение иностранным языкам, нацеленное на формирование у учащихся способности к межкультурной коммуникации, должно носить деятельностный характер, который выражается во внешней и внутренней (умственной) активности учащегося.

Основное содержание последнего дидактического принципа заключается в следующем. Обучение иностранным языкам должно быть направлено на формирование автономии обучающегося в учебной деятельности по овладению конкретным изучаемым языком. При реализации данного принципа основная задача преподавателя – помочь каждому студенту осознать свой путь овладения языком.

Список литературы:

1. Ситаров В.А. Дидактика: Учеб. пособие. – Москва: Академия, 2004.– 368 с.

2. Загрекова Л.В., Николина В.В. Дидактика: Учебное пособие. – Москва: Выс. Шк., 2007. – 383 с.

3**.** Хуторской А.В.

4. Пидкасистый П.И. Педагогика: Учеб.пособие. - Москва: Педагогическое общество России, 2002. – 640 с.

УДК 81 '06

ЛАКУНЫ КАК РЕЗУЛЬТАТ ЯЗЫКОВЫХ КОНТАКТОВ

Вахитова Т.Ф.
Башкирский государственный педуниверситет имени М. Акмуллы,
г.Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

Лингвистические исследования тюркских и славянских языковых контактов, как известно, имеют давнюю традицию, однако общие тенденции современной мировой и отечественной лингвистики позволяют наметить новые аспекты изучения тюркско-славянской проблематики, касающейся диалога двух параллельных, но вместе с тем исторически перекрещивающихся линий. Под «языковыми контактами», вслед за авторами словаря социолингвистических терминов – Э.Д. Сулейменовой, Н.Ж. Шаймерденовой и др., мы понимаем «взаимодействие двух и более языков вследствие особых географических, исторических и социальных условий, оказывающих влияние на структуру и словарный состав одного или многих из них» [1, с. 284].

С начала 20 века «… русский язык перестал совпадать только с русской языковой культурой как в геолингвистическом, так и в культурно-духовном пространстве» [2, с. 212]. Русский язык существует, с одной стороны, в пределах ареала русской культуры, а с другой стороны - функционирует и даже развивается в пределах совершенно другой действительности, другой, можно сказать, экзогенной культуры. Это касается в первую очередь стран, входивших ранее в состав Советского Союза, или стран, где имеются большие диаспоры носителей русского языка.

Данный процесс связан с современным состоянием развития мирового пространства, глобализацией, стремительным развитием технического прогресса, перераспределением поликультурного пространства.

Говоря о современном состоянии русского языка в Республике Казахстан, учёные отмечают множественные процессы, происходящие в составе языка, его использовании, функционировании, распространении, востребованности и т.д.

Для носителей русского языка он родной, но общение происходит на родном языке в пределах другой ментальности, другого культурного пространства, и это, естественно, отражается на состоянии русского языка, поэтому в русскую речь вошло использование значительного количества лексических единиц, заимствованных в казахском языке. В первую очередь это, конечно, топонимы, антропонимы, общественно-политическая и социально-культурная лексика.

Э.Д. Сулейменова пишет: «В устную и письменную русскую речь сегодня стремительнее, чем прежде, продолжают входить казахские слова (их называют казахизмами, тем самым, отделяя от тюркизмов, а также регионализмами, словами-реалиями, локализмами, экзотизмами, лакунами, казахскими вкраплениями, и разнобой в отношении функционирования казахских слов в русском языке не ограничивается только этим терминологическим рядом)» [1, с. 91]. Для обозначения понятий, не имеющих эквивалента в другом языке, мы выберем термин ***лакуна***.

Лакуна (от. лат. lacuna – углубление, впадина) – отсутствие в одном из языков наименования того или иного понятия, базовые элементы национальной специфики лингвокультурной общности, своеобразные «пустоты», «белые пятна» в языке и сознании, несовпадения в разных языковых культурах, в языковых картинах мира, в лексиконе разных этнических сообществ [3, с. 88].

Основными признаками лакун является непонятность, непривычность, чуждость, экзотичность каких-либо вербальных (и невербальных) элементов общения.

Лакуны, отражающие специфику той или иной лингвокультурной общности, как правило, препятствуют адекватному или полному взаимопониманию представителей различных культур. Они употребляются тогда, когда, во-первых, в русском языке отсутствует их эквивалент или же аналогия. Во-вторых, могут употребляться даже при наличии эквивалента в целях краткости, точности или же выразительности, особенно когда в заимствующем языке эквивалент не совсем точен или громоздок. Особое место занимают этнографические лакуны - слова, которые характеризуют специфические особенности жизни разных народов и употребляются при описании казахстанской действительности. Они, как правило, поначалу бывают малоизвестны носителям того языка, в котором употребляются.

В этнографическую группу входит лексика из сферы быта: названия еды, напитков, одежда, жилье, мебель, предметы обихода, общественные заведения, транспорт, сфера культуры и искусства, единицы измерения и валюта. К примеру, этнографические лакуны в русском языке относительно казахского языка - это *квас, лапти, матрешка, балалайка, кокошник, гусли, щи, икона, кум* и т.п. В казахском языке, в свою очередь, – *шубат, бауырсаки, бесбармак, юрта, байга, домбра, саукеле, тюбетейка, мулла и мн.др.*

Этнографические лакуны можно распределить на следующие группы – это лексические единицы, связанные [4].

1) с праздниками (курбан-айт, наурыз, той);
2) с родственными отношениями (женеше, ата, баур);
3) с обычаями и обрядами (тусау кесу, аластау);
4) с национальными блюдами (курт, айран, кумыс, коже);
5) с национальной одеждой (саукеле, кимешек, камзол, шапан);
6) с национальными играми (алтыбакан, асык, тогызкумалак);
7) с религией (намаз, коран, суре, бата);
8) с другими предметами (шанырак, тундик, туырлык);
9) с музыкой (домбра, куй, айтыс, акын);
10) с политикой (аким, мажилис, маслихат);
11) с животными (тулпар, бура, атан);
12) с растениями (саксаул, жусан, адыраспан).

Подобная тематическая группировка слов-реалий может расширяться, делиться, подтверждаясь рядами до сих пор не лексикографированными примерами.

Таким образом, в Республике Казахстан с усилением статусных и коммуникативных позиций и повышением коммуникативного присутствия казахского языка в государственном управлении, делопроизводстве, сфере обслуживания, бизнесе, индустрии развлечения, транспорте, рекламе сделали ощутимым его влияние на русский язык.

Своеобразие лексической системы русского языка Казахстана особенно ярко проявляется в общественно-политической, социально-культурной, гастрономической и ономастической сферах коммуникации. Особенность лексической системы заключается, прежде всего, в том, что в ней функционируют лакуны как единицы, входящие в русские устные и письменные тексты. На этой основе происходит расширение и концептосферы русского этноса, проживающего на не исконной территории, определяются приоритеты развития языка, в свою очередь влияющие на формирование ментальных черт и стереотипов поведения, формируются черты новой гражданской идентичности.

Список литературы:

1. Словарь социолингвистических терминов / Под ред. Э.Д. Сулейменовой. – Алматы, 2008.

2. Зинченко В.Г. Межкультурная коммуникация. - М., 2007.

3. Стернин И.А. Лексическая лакунарность и понятийная безэквивалентность. - Воронеж, 1997.

4. Казахско-русский словарь: около 50000 слов. / Под ред. Р.Г. Сыздыковой, проф. К.Ш. Хусаин. – Алматы: Дайк-пресс, 2002.

УДК 81. 1: 39

СЕМАНТИКА ЧАЕПИТИЯ В БРИТАНИИ

Гусева Е.Ю.
ЧУ «Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

Англия славится своими традициями, как, пожалуй, ни одна другая европейская страна. Одной из самых известных традиций Туманного Альбиона, несомненно, является традиция чаепития.

Чаепитие — термин, обозначающий наименование приёма пищи, включающего в себя несколько блюд, принятый в некоторых (в первую очередь англоязычных) странах мира и в зависимости от истории и культурных традиций может подразумевать разный набор блюд. Наиболее употребим этот термин в странах Британского содружества и, как правило, обозначает употребление горячего напитка и нескольких закусок в середине дня между обедом и ужином. Во многих англоязычных странах сейчас термин «чай» используется для обозначения любой вечерней еды. Одно из первых упоминаний о чае в английской культуре, как считают историки, относится к 1597 году. Именно тогда был обнаружен английский перевод путевых записей голландского путешественника Ван Лин-Шутена, в которых упоминается чай, а также способы его заваривания в Китае. Следующая важная дата в истории чая в Англии – 1657 год, когда торговый кофейный дом Гарвея открывает постоянную торговлю чаем в Лондоне. В это же время Ост-Индийская торговая компания открывает знаменитый лондонский чайный аукцион. В середине 17 века разворачивается широкая пропаганда чая. В газетах то и дело можно было видеть объявления, рекламирующие этот напиток. Вот одно из типичных рекламных объявлений в газете Mercurious Politicus за 1658 год: «Это превосходный и рекомендуемый врачами китайский напиток, называемый китайцами Tcha, другими народами Tay, а также известный как Tea. Приобретайте его в кофейной лавке «Голова султана!» В 1664 году английская восточно-индийская торговая компания (The English East India Trading Company) преподносит королю Чарльзу II поистине королевский подарок – чай. В то время чай был чрезвычайно дорог, ибо облагался огромными пошлинами при ввозе. Королева Катерина, жена Чарльза, очень полюбила чай и сделала его официальным дворцовым напитком. В середине 18 века Англию захлестнула волна чайной контрабанды и подделок. За фальсификацию чая вводится тюремное заключение. В 1773 году английским парламентом был принят так называемый «Чайный закон», который давал право беспошлинной торговли в колониях Ост-индийской компании.

О все возрастающей популярности чая свидетельствует тот факт, что в 1802 году он был включен в обязательный рацион Британских вооруженных сил. Очень интерес и весьма показателен и другой исторический факт – в 1823 году по секретному заданию британского правительства Чарльз Брюс контрабандным путем ввозит в Англию из Китая семена и саженцы чая. В 1826 году торговец Джон Хорниман изобрел первую бумажную упаковку для хранения чая, которая запечатывалась и сопровождалась патентованной торговой маркой. Кстати такая мысль пришла в голову Хорниману, когда он размышлял, как защитить свой товар от многочисленных подделок.

Национальной традицией чаепитие в Британии становится в начале 1840-х годов. Обязаны этим англичане седьмой герцогине Бедфордской Анне. Именно она ввела в моду в аристократических кругах вечерний чай (afternoon tea). Постепенно чай входит в жизнь британцев, однако кофе все еще был более популярным напитком. В это же время в Англии выходит закон, который значительно ограничивал продажу спиртных напитков, однако поддерживал продажу чая, кофе и какао. Данный закон еще известен как «закон о файв-о-клоке», так как в нем был пункт, гласивший, что все служащие, рабочие и моряки должны были ровно в 17.00 делать 15-минутный перерыв для чаепития. Таким образом, знаменитым пятичасовым чаепитием англичане обязаны все той же герцогине Анне. Дело в том, между традиционным в то время ранним обедом и поздним ужином, который подавали только после 8-ми часов вечера, она успевала ужасно проголодаться и чувствовала «внезапную слабость». По этой причине герцогиня велела подавать для нее дополнительно чай с молоком, сладкими кексами и пирожными. Кроме того, это помогало бороться с проблемой пристрастия нации к

алкоголю. Так и родилась известная на весь мир традиция «файв-о-клок ти», ставшая неотъемлемой частью национальной культуры англичан.

Начиная с 1880 года многие дорогие лондонские гостиницы начинают устраивать для своих постояльцев изысканные чаепития. При этом джентльмены непременно должны были надевать костюмы с бабочками, леди же облачались в самые роскошные наряды и элегантные шляпки.

В 1884 году молодая английская предпринимательница мисс Кранстон открывает первое чайное заведение – чайную кондитерскую. Вскоре подобные заведения стали открываться по всей стране. Тогда же в Англии был создан «Чайный совет». Задачей данной организации была и остается пропаганда чая. В современных английских чайных не продается табак и алкоголь. В меню насчитывается более 20 видов чая.

На сегодняшний день британцы по праву считаются самыми большими любителями чая в Европе. Согласно официальной статистике, каждый житель Туманного Альбиона потребляет в среднем 2.1 кг чая ежегодно. Кроме того, англичане выпивают 165 млн. чашек чая ежедневно, при этом 98 % жителей пьют чай с молоком и только 30 % добавляют в чай сахар. Однако это уже другая история. Чай сопровождает англичанина на протяжении всей его жизни. Трудно отыскать такой дом или офис, где бы ни нашлось чая. Журналист Джордж Майкс в своей книге «Как быть британцем» пишет: «Вы никогда не должны отказываться от чая при следующих обстоятельствах: если на улице жарко; если на улице холодно; если Вы устали; если Вам не по себе; если Вы не дома; если Вы только что вернулись домой; если вам хочется чайку; если Вам не очень хочется чайку, но Вы могли бы; если Вы уже давно не пили чая; если Вы только что перехватили чашечку». Впервые познакомившись с новым напитком, англичане обнаружили, что он как нельзя лучше соответствует их характеру. Будучи людьми деловыми и аккуратными, склонными к размеренному спокойному быту, англичане поняли, что с помощью чая можно превосходно распланировать и четко организовать свое время. Таким образом, распорядок дня в британском обществе строится от чаепития к чаепитию. Сами жители Туманного Альбиона шутят, что легче представить Британию без Королевы, чем без чая. Несомненно, оценили британцы и лечебно-вкусовые свойства чая. Обычный англичанин пьет чай до семи раз в день: при любых обстоятельствах, важных и не очень, в торжественных случаях и во время непринужденной дружеской беседы. Английское чаепитие, как и чаепитие в России, это тоже своеобразный способ общения. Самый ранний, утренний чай или early morning cup, пьют около шести часов утра, иногда прямо в постели. Такое раннее чаепитие, цель которого поскорее согреться, объясняется сырым холодным климатом Англии. Чаем сопровождается первый завтрак, более плотный (с 7 до 9 часов). Большинство англичан предпочитают в это время сорт «Английский завтрак», крепкий и бодрящий. Далее во время ланча или второго завтрака (около 12 часов) обязательно выпивается a nice cup of tea. В середине рабочего дня, как правило, делается перерыв на чай или tea break. Далее следует знаменитый английский «файв-о-клок», который традиционно устраивается между 17 и 18 часами.

Самое известное пятичасовое чаепитие священно для англичан – от Королевы до мелких служащих. В это время жизнь замирает: магазины, офисы, банки и другие учреждения закрываются на чайный перерыв. Несмотря на быстрый темп современной жизни, руководители стараются не нарушать данную традицию, ибо это может негативно сказаться на взаимоотношениях в коллективе. И наконец, вечером, после работы британцы собираются за ужином в кругу семьи и пьют так называемый high tea или «высокий чай», который позволяет расслабиться после напряженного рабочего дня и погрузиться в атмосферу тепла и уюта.

Итак, попробуем описать традиционное английское чаепитие. Типичный британский чайный ритуал проходит следующим образом. Стол накрывается скатертью, как правило, белой, либо голубоватых оттенков. Салфетки по правилам должны быть в тон скатерти. Кроме того на столе должна стоять небольшая ваза со свежими цветами. Что касается посуды, то набор для чайного стола включает в себя: чайную пару, десертную тарелку, чайную ложку, вилку и нож для каждого гостя, чайник (либо один большой на всех, либо маленькие – для каждого участника), кувшин с кипятком, молочник с молоком или сливками, ситечко с подставкой, а также сахарница с рафинадом и щипцами. Очень важно, чтобы вся посуда была из одного сервиза, как правило, фарфорового. Классический английский чайный сервиз включает в себя до тридцати предметов. Интересно отметить, что в отличие от русских «пузатых» чашек и чайников, в английской чайной посуде преобладают вытянутые формы. Кроме того, нельзя не вспомнить, что привычной нам чашке мы обязаны именно англичанам.

Так в начале 18 века по заказу англичан китайские производители приделали к традиционной восточной пиале ручку. Более того, британцы потребовали дополнить чашки блюдцами, чтобы горячий чай случайно не капнул на колени или не испачкал скатерти.

Первое и обязательное правило чаепития в Англии гласит: для каждого времени суток и каждого настроения существует свой чайный сорт. Именно поэтому, на английском чайном столе неизменно присутствуют разные сорта чая на выбор. Подобный обычай – проявление особого уважения к присутствующим, которым пронизан весь ритуал английского чаепития. Выбранный гостем чай заваривается в индивидуальном чайничке, предварительно ополоснутым кипятком. По правилам полагается 30-35 г чая на литр воды. Заварка должна настояться примерно 3-5 минут, чтобы чай раскрыл все свои вкусовые и целебные свойства. Одно из веяний современности – это замена развесного чая на чайные пакетики. На сегодняшний день доля пакетированного чая в Англии составляет примерно 90%. Однако стоит отметить, что британцы, славящиеся своим консерватизмом, вовсе не отказались от заварочных чайников. Производители чая выпускают специальные большие пакеты для заварочных чайников (ни в коем случае не путать с привычными нам пакетиками «на одну чашку». После того как чай заварился, его наливают в чашку и разбавляют кипятком.

Наверное, многие знают, что традиционным английским чаем является «белый чай», то есть чай с молоком или сливками. Молоко – непременный участник чаепития по-английски. И вот здесь начинаются главные споры среди любителей чая, а именно: что нужно наливать в чашку раньше – чай или молоко? Традиционно считается, что сначала в чашку нужно наливать молоко и только затем чай. Первоначально такой способ был распространен среди рабочего класса. Дело в том, что под воздействием кипятка тонкая чашка могла легко треснуть, а удовольствие это было весьма недешевое. Чтобы избежать подобной неприятности, в чашку сначала наливали молоко, а уже потом добавляли чай. Представители противоположного «лагеря» считают, что в чашку вначале нужно налить именно чай и только потом молоко. Такого мнения придерживался знаменитый английский писатель Джордж Оруэлл. В своей статье «Чашка отменного чая» он пишет, что такой способ позволяет точно определить необходимое количество молока. Кроме того, по его мнению, английский чай должен быть непременно индийским и крепким.

Говоря о добавках к чаю, следует также отметить, что англичане, как правило, не пьют чай с лимоном и называют его «русским чаем». По их мнению, лимон – не самое удачное дополнение к чаю, с чем, конечно, можно поспорить. Итак, когда чай разлит по чашкам можно приступать к чаепитию. Согласно чайному этикету, чашка и блюдце должны быть взяты со стола вместе: левой рукой – блюдце, а правой – чашку. Питье чая с блюдца, так же, как и в России, считается нарушением этикета.

Теперь перейдем к традиционному угощению, которое подается к чаю. Типичные английские закуски к чаю – это, во-первых, традиционная выпечка (имбирные пирожные или булочки с изюмом). Во-вторых, это тонкие треугольные сэндвичи (finger sandwiches). Делаются они из белого хлеба (при этом обязательно обрезаются корочки), а сверху мажутся различными начинками: сливочным маслом с огурцом, со сливочным сыром и копченым лососем, с измельченным вареным яйцом, салатом и майонезом, с креветками и соусом Marie Rose. Тут же подаются традиционные булочки сконы (scones), которые принято есть с девонширскими сливками (Devonshire Clotted Cream) и домашними джемами. На английской чайной церемонии можно отведать небольшие высокие оладьи (crumpets), подающиеся горячими с медом и сливочным маслом. Если повезет, можно отведать знаменитые кексы (имбирные и фруктовые), песочные пирожные-пальчики (finger biscuits), корзиночки с фруктами и прочие сладости. Несомненно, по обилию и разнообразию угощения «сдержанный» английский стол заметно уступает обильному русскому, напоминающему сказочную скатерть-самобранку.

Следует отметить, что традиционно главным понятием в английском чаепитии всегда был стиль. Умение сервировать стол, заварить чай по всем правилам и разлить его по чашкам, умение преподнести себя с нужной стороны, способность вести непринужденную беседу – искусственно естественно, респектабельно и стильно. В центре английского чаепития находятся не столько люди и угощение, сколько дом в целом. Очень важно было зарекомендовать себя как приличный, респектабельный, уважаемый дом, дом с должной репутацией.

Список литературы:
1. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - Москва: Русский язык, 1990.
2. Англо – русский словарь/ Под ред. О.С. Ахмановой, Е.А.М. Уилсон.- Москва: Русский язык, 1975
3. www. methodological terms. academic. Ru
4. www. slovar dalja.net
5. www.rudocs.exdat.com
6. www.bestchai.ru
7. www. loveread. ec/view – global. php
8. www. litmir. net.
9. www. studyguide. Org
10. www. tea.terra.ru

УДК 81.2

ТРАНСФОРМАЦИЯ ИМЁН

Зарипова А.Ф.
Темиртауский политехнический колледж,
г. Темиртау, Республика Казахстан

«Перед вами громада-русский язык! Наслажденье глубокое зовёт вас, наслажденье погрузиться во всю неизмеримость его и изловить чудные законы его», - писал Н.В. Гоголь. На протяжении последних двадцати лет некоторые пласты языка подвергаются серьёзным изменениям. Например, лексика, в состав которой было включено большое количество заимствований из английского языка, некоторые сдвиги в грамматике и др. Наиболее интересные процессы трансформаций происходят там, где наблюдается полиязычие, как, например, в Казахстане. Взаимодействуя, языки неизбежно начинают оказывать воздействие друг на друга, что создаёт крайне интересные формы в области фонетики, грамматики, синтаксиса. Например, зафиксирована форма множественного числа на казахском языке с дополнительным окончанием множественного числа, свойственного русскому языку: «қыздары». Таких случаев взаимопроникновения грамматики двух языков довольно много, и это тема отдельного исследования. Хотелось бы остановиться на трансформациях, которым подвергаются русские и казахские имена в молодёжной среде- как известно, самой мобильной, неконсервативной и лояльной ко всему новому.

Имя даётся человеку при рождении. В документ вносится его полная форма, но практически сразу в домашнем обиходе придумывается прозвище или образуется уменьшительно-ласкательная его форма.

Полное имя используется только в официальной обстановке, во всех остальных случаях имена подвергаются всевозможным трансформациям.

По мнению русского учёного Павла Флоренского, высказанного им в книге «Имена», «происходит приспособление имени к оттенкам отношений в пределах одного времени. Это элемент словесного творчества: определённое в себе, имя вполне пластично и в совершенстве воспринимает каждый нажим на него. Имена уменьшительные передают чувство особой близости. Имя нельзя перевести на другой язык вполне адекватно, как нельзя его и перенести сырьём в другой язык, чтобы оно слилось в органичное единство со всею речью»[1]. Имя-это заданный родителями набор гласных и согласных звуков, в рамках которого происходит видоизменение. Обычно эти видоизменения опираются на две смыслоразличительные согласные. «Самое имя, как слово, словесный организм, а в нём важное значение имеет звук его»,- пишет Флоренский [1].

Ко многим именам, будь они русские или иноязычные, подобрать сокращение не всегда бывает просто. Но так как нет на этот счет твердо принятых и обязательных правил, осуществить это всегда возможно, приложив старания и выдумку. Необходимо отметить, что любое имя в молодёжной среде сразу подвергается трансформациям. У этих трансформаций две цели:

1. сделать имя комфортным для произношения, подчинив его законам языка;

2. с помощью имени сделать человека своим, ввести его в свою компанию, молодёжную среду;

3. трансформированное имя обретает отпечаток семейственности, передаёт особое отношение близости.

Следует отличать трансформации имён от прозвищ. Имя выбрано родителями, а прозвище человеку придумывает его окружение.

Сокращения русских имён происходит следующим образом: открытый слог превращается в закрытый: Елена-Ленка.

Слово из трёхсложного трансформируется в двусложное, обиходно-бытовое: Татьяна-Танька, Георгий-Жорик, Алексей-Лёха, Елизавета-Лиза, Светлана-Лана, Артём-Тёма.

Иногда трёхсложное имя сокращается до односложного: Владислав-Влад,Станислав-Стас.

Такие же процессы происходят и с казахскими именами, причём как среди ребят, говорящих только на казахском, так и среди хорошо владеющих двумя языками-казахским и русским. Рассмотрим некоторые наиболее частотные случаи трансформаций имён в казахской речи.

1. Несклоняемые имена трансформируются из трёхсложных в двусложные, причём сокращённые имена остаются несклоняемыми: Сандугаш-Санду, Молдир-Моли. Оба именинесклоняемые, поэтому сокращенные имена получились несклоняемые с сохранённым конечным гласным.

2. В казахских женских именах очень часто используется слог - гуль,что означает цветок. Имена Гульжан, Гульбаршын, Тлеугуль, Асемгуль сразу сокращаются до имениГуля.

3. Всячески избегается закрытый конечный слог, обязательно избирается вариант с открытым конечным гласным: Бахтияр-Баха, Бекзат-Бека, Меруерт-Мира, Мика, Ботагоз-Бота.

4. Имена с первым открытым слогом преобразуются в двусложные с закрытым слогом: Амина-Мина, Акмарал-Марал.

5. Интересная закономерность: трёхсложные имена со второй гласной «и» сокращаются до двусложных с сохранением этой гласной: Гульжазира-Жази, Мадияр-Мади, Данияр-Дани, Алишер-Али, Загира-Заги.

6. Имена Айгерим, Айжан и мужское имя Айбек получают одинаковое сокращение Айка.

7. Любопытные трансформации происходят с именем Гаухар: Гаухар-Гоха. При наличии двух гласных происходит монофтонгизация, «ау» трансформируется в «о».

8. Перечисленные сокращения можно назвать классическими. При необходимости выказать особое, например ироническое,отношение к обладателю имени начинается словотворчество: Камбар-Комби, Назира-Назико.

9. Как известно, в своё время в русском языке выделялся звательный падеж, по латыни вокатив. Звательный падеж-особая форма имени, используемая для идентификации объекта. Его формы используются при обращении к человеку (именительный падеж: Аня; звательный: Ань!). Этот падеж считался седьмым русским падежом в грамматиках, изданных до 1918 года. Также старый звательный падеж (в отличие от нового, приведённого в качестве примера) сохранился в словах «Боже», «Господи», «старче», «отче» и других. Третья форма звательного падежа сохранилась в словах «деда», «доча», «сына» с конечным гласным «а». Название этой формы «падежом» условно, так как в строго грамматическом смысле звательная форма падежом не является. Поскольку казахские имена также имеют тенденцию образовывать в речи вокатив (Ера от Ерасыл, Кана от Канат с конечным гласным «а»), то можно с осторожностью говорить об определенном влиянии падежной парадигмы на употребление имён в речи.

При сокращении имён применяют приёмы усечения, стяжения или сочетание этих приёмов. Вне зависимости от используемого приёма в трансформированном имени должно остаться не менее 2 смыслоразличительных согласных.

Дальнейшие процессы взаимодействия двух языков неизбежно будут приводить к возникновению необычных форм на разных уровнях существования языка - фонетики, грамматики, синтаксиса. Такие трансформации, порой на уровне сиюминутного словотворчества, помогают выявить структуру, ярче осознать и «изловить чудные законы» и русского, и казахского языков.

Список литературы:

1.Флоренский П. Имена. - Екатеринбург: Изд-во «У-Фактория», 1999.

УДК 316.77

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР И СТЕРЕОТИПЫ В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Ибраева Б.М.
ЧУ «Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

В эпоху глобализации нам приходится жить, учиться, работать в другой стране, а значит в другой культуре. Знание только вербального кода (языка) и правил его использования недостаточно для успешного общения с носителями других языков: необходимо владеть внекодовыми, фоновыми знаниями, элементами невербального культурного кода. Именно такие знания помогут избежать при общении и при переводе коммуникативных неудач. Тезис о том, что неотъемлемой составляющей коммуникативной компетенции в родном и иностранном языках является **культурная компетенция** не вызывает никаких сомнений. В наше время задачей выпускника специальности «Иностранный язык: два иностранных языка» является развитие у учащихся школ, студентов и людей, владеющих иностранным языком межкультурно-коммуникативной компетенции. Межкультурно-коммуникативная компетенция - это сложное личностное образование, включающее знания о родной и иной культуре, умения и навыки практического применения своих знаний, а также совокупность качеств личности, способствующих реализации этих знаний, умений и навыков, и, наконец, практический опыт их использования в ходе взаимодействия с представителями иной культуры. Прежде чем приступить к докладу, нам необходимо ответить на следующие вопросы:

Чем из чужой культуры нужно овладеть в первую очередь?

Как именно влияют особенности культуры на язык и его использование?

Как язык отражает и задает параметры культуры?

Каковы типичные межкультурные неудачи и как их избежать?

Каковы наиболее опасные участки при межкультурных контактах?

Проблемы выходят далеко за пределы собственно лингвистики, и в настоящее время исследования в области межкультурной коммуникации являются междисциплинарными, на стыке нескольких научных дисциплин: психологии, теории коммуникации, культурологи, этнографии, социологии, когнитологии, семиотики и др.

Все культуры имеют коммуникационную систему (лингвистическую, невербальную), составляют основу самоопределения и общности и демонстрируют установившееся поведение и обычаи.

Аспекты Культуры

В 1960-х и 1970-х годах два теоретика – Геерт Хофстеде (1980) и Эдвард Холл (1976) независимо друг от друга разработали систему организации и идентификации культур [1]. Главной целью этого исследования являлось выявление наличия универсальных категорий культуры, охватывающих социальные сообщества и страны.

В результате исследования было выделено пять аспектов, применимых к культурам по всему миру:

- Высокий/Низкий контекст
- Дистанция власти
- Коллективизм – Индивидуализм
- Женское начало – Мужское начало
- Избегание неопределенности

Давайте рассмотрим каждый из этих аспектов.

1. Высококонтекстные и низкоконтекстные культуры.

Культуры высокого контекста меньше полагаются на эксплицитный, разговорный язык при передаче мыслей и сообщений, поскольку значительная часть информации, которую необходимо передать в коммуникативном эпизоде, описана параметрами контекста - физической обстановкой, статусными отношениями между участниками интеракции, предыдущим ходом дискуссии, будущими целями участников интеракции и т. д. В японском языке имеется термин «иссин денсин», который переводится буквально как «традиционная мысленная телепатия». Этот термин отражает высоко ценимую данной культурой

имплицитную или молчаливую коммуникацию. В корейском языке имеется аналогичный термин, «И-сим-жун-сим», который считается в Корее одной из высших форм коммуникации. В культурах высокого контекста первостепенное значение придается возбудителям коммуникативного акта и второстепенное – его содержанию. К коммуникационным нормам культур высокого контекста относятся, среди прочих, следующие: важно не то, что сказано, а то, кто это сказал и каким образом это сказано. В культурах высокого контекста требуется больше времени на принятие решений и выполнение деловых операций, чем в культурах низкого контекста. В них очень распространены ситуации, в которых требуется «читать между строк».

Культуры низкого контекста гораздо больше полагаются на эксплицитный, разговорный язык при передаче мыслей и сообщений. По этой причине они, как правило, поощряют способность точно выражать свою позицию вербальным способом. Подобные навыки менее важны в культурах высокого контекста. Вербальные навыки намного больше ценятся в культурах низкого контекста. Недавнее исследование, сравнивавшее использование безмолвных пауз в США и Японии, высвечивает подобные различия между эксплицитной и имплицитной коммуникациями. В культурах низкого контекста первостепенное значение имеет объективное содержание коммуникативного акта и второстепенное – его контекст. К коммуникационным нормам культур низкого контекста относятся, среди прочих, следующие: только факты, пожалуйста; изложите суть дела простым языком / изложите реальное состояние дел. В культурах низкого контекста делается упор на скорость, точность и эффективность общения («сухое» содержание является более предпочтительным). По мнению Сингха, “культуры низкого контекста отличаются логикой, линейностью и действенностью; объем информации является эксплицитным и формализованным. Коммуникационный процесс является, как правило, рациональным, вербальным и эксплицитным [2]”. Участники процесса ожидают конкретного, а не абстрактного содержания.

2.Дистанция власти

Аспект дистанции власти определяет степень, в которой люди принимают неравное распределение власти в обществе. Общество с высоким уровнем дистанции власти верит в жесткую власть и иерархию власти и характеризуется недостатком равноправия. Не облеченные властью граждане такого общества обычно принимают неравное распределение власти. В обществе с низким уровнем дистанции власти особое значение придается равноправию и разделению власти. Лидер в таком обществе является «первым среди равных».

3.Коллективизм – Индивидуализм

Данный аспект определяет степень, в которой общество ставит индивидуального человека выше целей коллектива. В индивидуалистической культуре нужды индивидуума считаются важнее коллектива. Особое значение придается индивидуальным достижениям и успеху, уникальности личности, а также способности оставить свой след в этом мире, выделиться среди других.

Обратное характерно для коллективистской культуры, где успех коллектива более важен, чем достижения отдельных людей. Желание поддерживать цели коллектива и более широкого общества считаются более важными, чем индивидуальные устремления людей.

4.Женское начало – Мужское начало

Данный аспект определяет степень, в которой культура демонстрирует традиционно мужские качества (уверенность в себе, дух соперничества, твердость, тщеславие, достижения, владение имуществом, успех) или женские качества (семья, сотрудничество, нежность, воспитание, забота о других, защита окружающей среды, поддержание качества жизни), а также степень, в которой в обществе сохраняются различия между мужским и женским полом.

5.Избегание неопределенности

Данный аспект отражает степень, в которой общество готово принять неизвестность или избегать ее. Культура с высоким уровнем избегания неопределенности ценит предсказуемость, структуру у порядок. Культура с низким уровнем избегания неопределенности ценит риск, двусмысленность и ограниченную структуру. Представители культуры с высоким уровнем избегания неопределенности обычно характеризуются низким уровнем терпимости по отношению к конфликтам и ценят безопасность больше, чем риск.

Суммируя вышесказанное, мы можем предложить оценку по следующим культурным параметрам:

.Высокий/Низкий Контекст: определяется той значимостью, которая в культуре придается передаваемой идее в сравнении с побуждающими причинами, сопутствующими культурному событию

.Власть – Расстояние / Дистанция власти: степень, в которой человек допускает неравное распределение власти в обществе

.Коллективист - Индивидуалист: степень, в которой люди оценивают отдельные стороны и общую значительность своей индивидуальности в сравнении с готовностью подчиниться целям группы

.Женский – Мужской: степень, в которой культура выявляет традиционно мужские или женские ценности

.Избежание Неизвестности (неопределенности): степень, в которой общество сознательно принимает или избегает феномен неизвестного.

Особенности национального и этнического сознания представителей разных культур потенциально могут выступать барьерами межкультурных взаимодействий.

Особый интерес в этом контексте представляют следующие аспекты сознания:

1. наблюдаемая тенденция к этноцентризму - склонность негативно оценивать представителей другой культуры сквозь призму стандартов собственной;

2. стереотипизация этнического сознания, проявляющаяся в формировании упрощенных образов представителей своей и других культур;

3. предрассудки как результат селективных (избранных) включений в процесс межкультурных контактов, в том числе чувственного восприятия, негативного прошлого опыта и т.п.

Эти явления особенно важны как потенциальные барьеры межкультурных взаимодействий на первых стадиях интеракции в ситуации неполной информации о личности партнеров. Сегодня мы остановимся только на таком понятии как стереотипизация. Стереотип – это жесткое, часто упрощенное представление о конкретной группе или категории людей. Поскольку мы вообще склонны к упрощениям, то формируем стереотипы для большей предсказуемости поведения других людей. Эти стереотипы часто имеют негативную природу и основаны на предрассудках и дискриминации. Стереотипы не обязательно являются ложными; обычно они содержат некое зерно истины. Их разделяет значительное количество людей, что в целом способствует их укоренению. Стереотипы могут меняться со временем, но их носителям часто бывает трудно избавиться от усвоенных представлений.

В заключении хочу отметить, что это только небольшая часть, касающаяся фоновых знаний, необходимых для успешной коммуникации с представителями других культур.

Список использованной литературы:

1. Hall E.T. (1976). Beyond Culture. Garden City, NY: Doubleday.

2. Singh, N. and Pereira, A. (2005). The Culturally Customized Web Site. Burlington, MA: Elsevier.

УДК 81.001.4

DISCREPANCIES OF THE ECONOMIC TERMINOLOGY IN THE SCIENTIFIC-ECONOMICAL TEXTS

Ибраева Б.М.
ЧУ «Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

Communication in different spheres usually attends the attention of translators. Kazakhstan has economic relations with many English-speaking countries and the correct usage of economic terminology is of great help to people working in this sphere. While offering the topics of the diploma works I usually think of practical importance to our graduates. One of the topics which my graduate student and I researched was devoted to the nature of term and peculiarities of terms' translation from English into Russian on the material of economic texts. Difficulties in the terminology translation are one of the main obstacles for communication in the sphere of science. Revealing discrepancies in the system of notions expressed by the terms of the source and target languages is an important step on the way to the inter-lingual harmonization of termino-systems providing for the solution of problems of terms translation in the spheres of their functioning.

The material for analysis was taken from yearly financial reports of foreign companies in the English and Russian languages, charters of international organizations and other texts relating to economics. In this article we would reveal discrepancies based on the comparison of a number of terms in the source and target languages on the morpho-semantic level which are represented by discrepancies in morpho-syntactical structure and in lexico-grammatical structure of terms of the source and target languages.

Differences in grammatical structure of languages are the main reason of discrepancies in morpho-syntactical structure of the English terms consisting of two and more nouns and their Russian correspondences. The most productive grammatical structure in the English terms is "noun + noun" (N + N), which corresponds in Russian to the "adjective + noun" (Adj + N) construction:

*- Mortgage and **consumer finance** were drastically reduced, fundraising for new equity funds became more difficult and commercial loan syndication was massively affected by the crisis - «**потребительский доход**»;*

*- Loan portfolio – MCA made **credit lines** of 317, 000 soms available for energy efficiency measures in 2009, making the total loan portfolio worth 1, 141, 000 soms - «**кредитные линии**»;*

*- The Group's share of the post-acquisition profits or losses of associates is recorded in the consolidated **interest income** statement, and its share of post-acquisition movements in reserves is recognised in reserves - «**процентный доход**»;*

*- Interest rates used for calculation of the carrying values of the restructured tax liabilities and borrowings were determined for KAMAZ Group entities at the date of the agreements on restructuring based on the cost of long-term rouble borrowings from **reserve account** - «**резервный счет**»;*

*- **Tax basis** is written down or liabilities are recorded for income tax positions that are determined as more likely than not to result in additional taxes being levied if the positions were to be challenged by the tax authorities - «**налоговая база**».*

While comparing the inner form of terms consisting of two nouns (N + N) or a noun and a nominal group the following types of discrepancies are observed:

1. Changing the case form of the specifying noun (replacement of the form of the Common case by the form of the Possessive case):

*The principles of non-discrimination, fairness and transparency are designed to promote good practice and efficiency and to minimize **risk figure** in implementing Bank-financed projects - «**показатель риска**»;*

*The EBRD launches two rouble bond issues, underscoring the Bank's commitment to developing the domestic **capital market** and supporting local currency lending in Russia – «**рынок капитала**»;*

2. Changing the case form of the specifying noun (replacement of noun's Common case in the structure of the source language term by noun's Objective cases in the structure of the target language term) and introducing the preposition. For example,

The deferred tax asset at 31 December 2008 of RR 2, 519 million (at 31 December 2007: RR 3, 530 million) represents income taxes recoverable through future deductions from ***taxable profits*** *-* ***«налог на прибыль»****;*

In assessing our ability to repay our short-term debt obligations and meet other liquidity needs, we have considered, among other things, the amounts and terms of our various credit facilities – both existing at December 31, 2008 and subsequently entered into during 2009, our forecasted cash flows (including various initiatives to reduce our ***selling and marketing expenses*** *and working capital), our ability to streamline our investment expenditures, the Group's financial position, the impact of the recent financial crisis on the operations of the Group and various forms of support from the Russian government –* ***«расходы на реализацию и маркетинг»****.*

3. Changing the number (Singular by Plural) and changing the case form (including the introduction of preposition):

Trade finance reached a total 2009 ***share turnover*** *of €573 million. This represents a steep decline from previous years, when trade was rapidly expanding throughout the region –* ***«оборот акций»****.*

The primary objectives of ***the financial risk management function*** *are to establish risk limits, and then ensure that exposure to risks stays within these limits -* ***«управление финансовыми рисками»****;*

Terms consisting of two nouns and bound with the "of" preposition (N of N) are, as a rule, translated by the term having the structure "noun + noun in the Possessive case":

The principles of consolidation*, non-discrimination, fairness and transparency are fundamental in all the EBRD's procurement activities –* ***«принципы консолидации»****;*

The Bank's Evaluation Department is headed by the Chief Evaluator, who reports exclusively to the Bank's ***Board of Directors – «Совет директоров»****.*

Other prepositions connecting two nouns in the structure of terms are, as a rule, rendered by the corresponding prepositions of the Russian language:

Dividends per share *are included in dividend income when the Group's right to receive the dividend payment is established and collection of the dividend is probable –* ***«дивиденд на акцию»****;*

The EBRD provides for ***a guarantee for loan*** *during the total period -* ***«гарантия по займу»****.*

Morpho-syntactical structure "noun + noun in the Objective case (including preposition)" is rather productive in the Russian terms forming; predominantly with the help of this structure and "Adj + N" structure the meaning of the English terms having the "N +N" structure is rendered.

In many cases, theoretically as well as practically, the co-existence of the Russian terms (as well as the English ones) having the same lexical composition but different morpho-syntactic structure is possible. Thus, the Russian compound terms are widely characterized by coordinated Attributes expressed by adjective, Objects expressed by noun in the Objective case with preposition. In such cases, as a rule, one of the variants turns out to be more stable and is fixed in the language as a term, but sometimes the grammar structure is not so hard and allows multi-variance of translation:

During 2009 this sector suffered considerably as a result of the ongoing difficult ***market factors*** *and liquidity constraints in many countries, especially in the regions outside the main cities. «***Market factor***» –* «**рыночный фактор**», which can also be translated as «**фактор рынка**».

Discrepancies of lexico-grammatical structure of terms of the source and target languages, their comparative analysis of the English and Russian terms of financial reporting on the formal-semantic level show that their morpho-syntactical structure, as well as their lexical composition, is different. In the majority of cases source and target language terms are also characterized by different number of components. Discrepancies depending on their reasons can be subdivided into the following types:

- discrepancies in lexico-grammatical structure of terms in the source and target languages appeared because of the impossibility to render semantics of each termino-element by one analogous component in translation;

Discrepancies of this type appear in the translation of one-word terms, which have their correspondences among the Russian compound terms. The following equivalent is provided as an example:

Gains and losses on disposals are determined by comparing proceeds with the ***carrying*** *amount and are recognized in profit or loss. –* ***«денежные поступления»****.*

In some cases lexico-grammatical structure of the Russian compound term reflects the complicated character of the English term formed by compounding two words: *«leaseback» –*

«возвратный лизинг»; on the compound term's basis (as a result of ellipse): *«rentals» – «затраты на аренду, «арендная плата»* (from *«rental expenses», «rental payments»*); *«nominee» – «номинальный акционер»* (from *«nominee shareholder»*).

Differences in the morpho-syntactical structure of terms have objective linguistic reasons: the English terms having the substantivized specifying component (noun or nominal group) in their structure cannot be translated into the Russian language without any discrepancies in the morpho-syntactical structure stipulated by differences in the grammar structure of languages. Discrepancies in the morpho-syntactical structure do not prevent rendering the meaning expressed by termino-elements of integral or differential character. All this allows recommend transcription, transliteration and calque translation as ways of translation of non-equivalent terminology. Translation of terms different by their lexical composition represents some kind of practical problem: it requires from a translator to understand the meaning of the source language term, to know the target language term and not to allow use calque translation.

The sources:

1. Annual Report 2011 of European Bank for Reconstruction and Development (www.ebrd.com).

2. Independent Auditors' report 2011 of Kamaz Group (www.KAMAZ_group.ltd.ru).

3. Финансовый отчет за 2012 г. компании «Asterix, ltd.».

4. Устав международной компании «Far East Forest Company Limited».

5. Бухгалтерский отчет за 3й квартал 2010г. компании «Far East Forest».

6. Sub-Saharan Africa Project Financing (http://fpjs-africa.com/ dk;jsessionid=F07).

7. Far East Forest Mid-Year Financial Recap 2011.

8. CAMP Alatoo Annual Report 2011 (www.camp.kg).

9. Consolidated Financial Statements For the Year Ended 31 December 2012 (RussBank-IFRS).

10. Legal Services Contract № HLHH-225-2011-A100, «Vostoklesprom».

11. Lease Agreement №143, 2011, «Expert» Agency», Limited Liability Company.

12. Contract on account in Russian rubles №TI-14-199, Commercial Bank branch «PromServiceBank» Limited.

13.Far East Forest Executive Summary 2010.

УДК 81.33

МАМАНДЫҚҚА БАЙЛАНЫСТЫ ОҚЫТУ

Икапова Д.С.
Халықаралық білім беру корпорациясы (Қазақ-Америка университеті),
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Мемлекеттік тілдің әлеуметтік-қатысымдық қызметін кеңейту мен дамытуда, оның ғылымда, елдің өндіріс және ауыл шаруашылық салаларында, халықаралық байланыстарда қолдану аясының дами түсуі студенттердің болашақ мамандығымен тығыз байланысты. ЖОО бітірген жас маман-экономиканы ілгері дамытатын болашақ маман. Заманауи білім беру үдерісі ең алдымен жеке тұлғаға бағытталып, тіл үйренушінің іскерлігін, коммуникативтік құзыреттілігін дамыту міндеттерімен ұштасады. Кәсіби қазақ тілін меңгерту бүгінгі қоғамдық-әлеуметтік қажеттілікпен сәйкестендірудің маңызды алғышарты ретінде мәселе болып саналады. Кәсіби қазақ тілін мамандыққа қатысты оқытудың ұтымды жақтары: кәсіби қазақ тілін кәсіби қатынас құралы ретінде қолдана алады, кәсібіне байланысты жинаған лексикалық сөздік қорды сұранысына қарай пайдаланып, өз мамандығына қатысты ой-пікірлердің толық, анық жеткізу дағдысы қалыптасады, қазақ тілінің танымдық қызметінің маңызы арта түседі; күнделікті өмірде ресми-іскери қатысымдық сөйлесуге тән тілдік бірліктерді меңгеріп, мамандыққа қатысты іс-қағаздарды жазуды үйренеді; болашақ маманның жеке тұлға ретінде қалыптасуына, өсуіне және дамуына, өз мамандығын саналы игеруге мүмкіндік туады. Қазақ тілін мамандыққа байланысты оқытуда жүргізілетін жаттығу жұмысының мәні зор. Жаттығулар тілді үйрететін негізгі құралдардың бірі болып табылады. Студенттер

бағдарламаға сай оқулық материалдарын меңгергендерімен, жаттығу жұмыстары тиянақты жүргізілмесе, білім тиянақты болмайды, үйренгендерін тез ұмытып қалады. Сондықтан да оқытушы студенттерге сапалы да терең, берік білім берумен қатар жаттығу, дағдыландыру жұмыстарын да тиянақты жүргізіп отыруы тиіс. Жаттығу нәтижесінде студенттер алған теориялық білімдерін практикада тез де дәл қолдана алу дағдысына ие болады. Жаттығу арқылы студенттер өздерінің алған білімдерін нығайтып, нақтылап қана қоймайды, сонымен бірге өз беттерімен жұмыс істеуге, жаттығу кезеңінде үзіліссіз талдау, жинақтау жұмысын жасайды, жаттығу арқылы білімін жүйелейді. Грамматиканың заңдылықтарын меңгеріп, оны сөйлеуде қолдану арқылы ғана байланысты ойды білдіруге болады. Бірақ грамматикалық заңдылықтарын жатқа білгенмен, оны сөйлеуде қолдана алмаса, ол да тіл білгенге жатпайды. Сондықтан да тіл үйрету, тілдік нұсқаларды студентке білгізу және олардың сөйлеуде қолдануын меңгерту жаттығудан басталады. Жаттығуларды ғылымда екіге бөледі: тілдік жаттығулар және сөйлеу жаттығулары. Тілдік жаттығулардың міндеті тілдің грамматикалық материалын студентке меңгерту. Тілдік жаттығулар тілдік тұлғаны таныстырады, оны қолданып үйренуге жаттықтырады. Сөйлеу жаттығулары тек жаттығуларда меңгерілген тілдік материалды керек кезінде, айтылатын ойға байланысты студент орынды қолдана алатын болуын көздейді. Сөйлеу жаттығулары қарым-қатынас жасауға бағытталады. Оған сұраққа жауап беру, өзі сұрақ қоя білу, тілдік жаттығуларда меңгерген сөйлем үлгілерін сөйлеуде еркін қолдану, орысшадан қазақшаға аударып, тақырып бойынша шағын әңгіме құрастыру, жоспарланбаған, дайындалмаған тақырыптарда сөйлесу т.б жатады. Сөйлесу жаттығуларын барысында қазақша сөйлеуге студент әбден жаттығады, сөйлеу автоматты түрге көшеді. Мысал ретінде, болашақ байланысшыларға арналған «Радиотехникалық материалдар» атты мәтінді алып жаттығу жұмыстарына тоқталайық.

Радиотехникалық материалдар

Радиотехникада жиі қолданылатын материалдардың бірі-мыс Мыстан радиотехникада керекті бірнеше бөлшектер жасайды. Мысалы: трансформатор үшін төменгі жиілікті дроссельдердің орамдарын, кабельдердің сымдарын. Жиі қолданылатын материалдарға жататынның бірі-алюминий. Алюминийден сымдар, парақ, фольга т.б жасайды.

Дюралюминий: түтіктер, шайбалар, экран, лампаларға ұялар, құрылыстық материалдар жасауға пайдаланады.

Жездің қатты түрі: механикалық беріктігі өте жоғары, сымның әр түрлерін, шайбалар жасайды.

Қола бронза: антеннаның сымдарын, түтіктердің жуан және жіңішке түрлерін жасайды.

Қорғасын: конденсаторлар үшін фольга, аккумуляторға пластина, балқитын сақтандырғыштар жасу үшін пайдаланады.

Қалайы: дәнекерлеу үшін пайдаланады.

Мырыш: мырышпен металдың беттері жаңқауықтанбас үшін қаптап жабады, флюсті дәнекерлеу үшін пайдаланады.

Күміс: релелердің түйістірмелерінде қолданады, сымдардың сыртқы қабатын тотықтан, заттың бетін сақтау үшін күміспен жабады.

Платина: түсі сұрлау келген метал. Релелердің қосатын ұштарына, температураға өте төзімді.

Вольфрам: ақ, күміс түсті метал, температураға өте төзімді. Тұрмыста электр шамдарының қылдарын жасайды.

Константан: кедергілер мен реостаттар, электроқыздырғыш приборлар жасайды.

Нихром: әр түрлі электрқыздырғыш элементтер мен сымдардан резисторлар жасайды.

Тапсырма №1. Сөздікпен жұмыс істеңіздер, мәтіннен табыңыздар.

мыс-медь- copper
бөлшек-часть, деталь-detail
түтік-труба - chimney
дәнекерлеу-паять-welding
қорғасын-свинец-lead
мырыш-цинк-zinc
орам-моток-winding
берік-прочный-resistant
құрылыстық-строительный-building material
тотық-ржавчина- rusting

тотықтану-ржаветь – to rust
төзімді-стойкий-steady
шам-лампа-lamp
сұр-серый-grey

Тапсырма №2.Сұрақтарға жауап беріңіздер

1.Радиотехникада жиі қолданылатын материалдардың бірі
2.Алюминийден нелер жасайды?
3.Платина қандай метал?
4.Металдың беттерін мырышпен неге қаптайды?
5.Электр шамдарының қылдарын жасайтын метал
6.Температураға өте төзімді метал

***Грамматикалық* түсініктеме**

Бір тілдің шеңберінде қолданылатын терминдерді түгелдей жинақтап, жүйелейтін ғылымды терминология дейміз. Терминологияны толықтыратын, әрі дамытатын-салалық терминдер. Қазақ тіліндегі кірме терминдер қазақ терминологиясының, лексикасының едәуір бөлігін құрайды. Қазақ терминологиясының қорына негізгі екі бағытта кірме терминдер енеді:орыс тілі терминдері және халықаралық терминдер.

Тапсырма №3.Термин мәселесі туралы өз пікіріңізді білдіріңіз

«Біріншіден, өз басым түбірі латын, грек тілдерінен алынып, Еуропа тілдерінің бәріне сіңісті болып кеткен термин сөздерді сол күйінде қалдырған жөн деп есептеймін. Екіншіден, түбі таза орыс, славян тілдерінен алынған сөздерге міндетті түрде қазақша балама табуға болады деген пікірмен келісуге болады. Үшіншіден, әрбір терминді бекітуде оның орыс, түрік, Еуропа тілдеріндегі нұсқаларына салыстырмалы талдау жасап, қазақ тілінің тілдік нормасына сәйкесін ғана қабылдаған жөн. Төртіншіден, қазақ тілінің термин жасау мүмкіндігі тарылған жағдайда туыс тілдердің, яғни түркі тілдерінің терминдері ескерілген жөн. Бесіншіден, терминнің қазақ тіліндегі бірінші кездескен баламасымен шектеліп қалмай, онымен ұялас, іргелес сөздердің мағынасын, реттік жүйесін тұтас қамтыған жөн»

Мұхтар Құл-Мұхамед «Егемен Қазақстан» газеті

«Аударуды қажет етпейтін терминдерді қазақшалаймыз деп қателіктерге ұрыну жиі ұшырасады. Мәселен, эпонимдерді аударудың еш реті жоқ. Алгоритмді бағдаржол деп аударудың ешқандай қисынға келмейтіні анық. Алгоритм адам аты-«әл-Хорезми», сондықтан оны аударудың қажетсіздігі өзінен өзі түсінікті. Бұл жөнінде айтылып та жазылып та жүргеніне қарамастан бағдаржол терминін қалыптастыруға ұмтылушылар бар»

Ш. Құрманбайұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор

Тапсырма № 4.Өз ойыңызды айтыңыз

1.Сәтсіз аударылған терминдер:

Телефон-сымтемір, радио-үнжария, директор-мүдір, министр-уәзір, тираж-ұзынсан, техника-жасалым, рецепт-ішірткі.

2.Тұрақты қолданылмай немесе бұрынғысынша шет тілдеріндегі нұсқалары жарыса қолданылып жүрген терминдер:

Мәртебе-статус, сынып-класс, мәтін-текст, әлеует-потенциал.

3.Әр сөздікте, әр түрлі деңгейдегі оқулықтар мен ғылыми еңбектерде түрліше қолданылып жүрген терминдер:

Спонсор-демеуші, мияткер, қолдаушы; ткань-ұлпа, тін; клетка-жасуша, торша т.б.

Тапсырма №6. Мәтіннен туынды зат есім, туынды сын есімдерді теріп жазыңыздар.

Тапсырма № 5. Тест жұмысы

1.«Электронные оборудования» деген тіркестің қазақша баламасын табыңыз

а) Электрондық құралдар
ә) Электрондық заттар
б) Электрондық бұйымдар

Сын есімді көрсетіңіз?

2.Негізгі сын есімді көрсетіңіз

а) құрылыстық
ә) ұлттық
б) сұр

3.Туынды зат есімді көрсетіңіз
а) бөлшек
ә) сымдар
б) шайбаның

4.«Официальный»сөзінің аудармасы?
а) мемлекеттік
ә) ресми
б) мәдени

а) байлық
ә) күш-қуат
б) механикалық
Етістікті көрсетіңіз
а) дәнекерлеу
ә) сымды
б) ұялар

Үй жұмысы ретінде ұялы телефондар,тоңазытқыштарға жарнама дайындатуға, «Диод», «лазер», «транзистор», «қондырғы», «талшықты-оптикалық кабель» деген термин сөздердің мағынасын анықтатуға болады.

Ұсынылған жаттығулар жүйесі студенттердің сөздік қорын молайтып, сөйлеуге жаттықтырады, білімін жүйелейді. Студенттерді мамандыққа байланысты оқыту оқытушының іздесіне, шеберлігіне байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1.Бөрібаева С.Б. Мемлекеттік тілде іс қағаздарын жүргізу. – Алматы: Зият-Пресс, 2006. – 220 б.

2.Ерназарова З.Ш. Қазақ тілі. Жаттығылар жинағы. – Алматы, 2006. – 112 б.

УДК 811.111

TEACHING ENGLISH TO PRIMARY SCHOOL CHILDREN THROUGH GAMES

Kadir M.B.
school number 1, Osakarovka s., Karaganda region,
Republic of Kazakhstan

Nowadays there are many types of teaching children to English language. And one of them are interesting games. Because primary school children love playing games. Children will learn through games:

- ✓ Games make learning fun so your class and children are willing participants and not just there because they have to be.
- ✓ Children pay more attention because they are enjoying themselves, so they do their best, they feel more confident and do even better.
- ✓ Playing a game has a purpose to it, an outcome, and in order to play children have to say things – they have a reason to communicate rather than just repeating things back mindlessly. Therefore they want to know and learn more.
- ✓ Games stimulate and motivate children to new levels.
- ✓ If they do not pay attention during the presentation of new language, and make a mental effort to memorise it, they will not be able to play the games well, and they will let their team and themselves down, so they make more effort to join in and learn as much as possible.
- ✓ Children use the language all the time during the games

✓ The physical games help to keep everyone stimulated and focused. Children naturally have a lot of energy and are not good at sitting for long periods so if you throw in a game with movement from time to time you will prevent them from getting restless and bored.

✓ You can easily control the class by switching to calming games when you need to calm everyone down or throw in an exciting game when you want to pick up the pace.

The following games are great for children to learn English language

Game: Alphabet whispers

What You Need:

- Sheet of paper and pens
- 6 or more players

Instructions:

The children split up into groups of three, one is at the blackboard, one is sitting down and one is running between the two. The sitting children have a sheet with the alphabet printed out in a disordered manner - she/he whispers the first letter to their team mate who in their turn runs to the board and whispers the letter to their other team member. If the letter is understood she/he writes it on the board. The first team to write it correctly gets a point. This can also be adapted to spelling words. The teams can change positions and get maximum benefit from this game.

What the game teaches: Problem-solving, teamwork, to learn the alphabet

Game: Rainbow Room

What You Need:

- A room filled with colorful objects
- At least 6 friends

Instructions:

Everyone stands in a circle, except for one person that is chosen to stand in the middle. The person in the middle gets to shout the name of a color. Everyone in the circle must then run and as fast as they can, try and locate something that is the color called. The first person to have the correct colored object wins and now stands in the middle to start the game again.

What the game teaches: Problem-solving, to be active, to learn the different colours

Game: Clothes Fun

What You Need:

- Some clothes
- At least 6 friends

Instructions:

Children form teams of 3. Each team has a bag with some clothes in it. The first team member puts on the clothes. He/She must say, "This is my shirt", "These are my trousers", "This is my hat" etc., with each item of clothing. Then when all the clothes are on, they say, " I'm dressed" and start removing the clothes, passing them to the next team member, who repeats the process. If you have some fancy high-heeled shoes and silly hats this is a really fun game! Very young beginner students will normally only say, "shirt", "hat" etc. but it's still a worthwhile game for the vocabulary.

What the game teaches: Problem-solving, to learn the name of the clothes

Game: Zoo Game

What You Need:

- Flashcard of the animal
- 10 or more players

Instructions:

This is a fun activity for young learners on the topic of animal noises. After teaching the animals and their noises sit each S in a different part of the classroom and assign them as different animals (to make it clearer you can give each S a flashcard of the animal they are representing). Walk around the room and talk to each S, who can only reply as an animal. E.g. T: "Hello Yumi", S1:"Moo! (cow). T: "What's your name?" S2: "Roar!" (lion). T: "How are you, Kenta?" S3: "Bow-wow!" (dog).

Game: Giants, Wizards, and Elves

Number of kids: at least 4, but best for larger groups.

How the game is played: This is a whole-body game based on Rock, Paper, Scissors. Before you begin, explain these rules to the players:

- Giants conquer wizards. To be a giant, raise your arms high above your head.
- Wizards conquer elves. To be a wizard, make a triangle with your arms over your head (like a wizard hat).

• Elves conquer giants. To be an elf, place your hands alongside your ears with index fingers extended.

Divide the kids into two teams with a space of about 4 feet between them. Direct each team to retreat a few feet for a huddle to decide which they will be: giants, wizards, or elves.

In their huddles, each team decides what they will be, plus a backup choice. Then they come back to their 4-feet-apart stance. On a count of three, each team yells what they are. If one team yells "Elves!" and the other yells "Wizards!," the wizard team will chase the elves to their safe zone (you can mark these with cones or use a tree or other found object). Anyone who is tagged becomes part of the opposing team. If both teams yell the same creature, they do it over using their backup choice.

What the game teaches: Agility, listening skills, teamwork.

Game: Easy as 1, 2, 3

What You Need:

• 3 people
• A blindfold
• Paper
• Pen

Instructions:

1. Choose one person to be the first “listener.”
2. Have the “listener” stand in the center of the room, and put on a blindfold.
3. Another player then goes to any area of the room they choose and claps.
4. The blindfolded person points to the area they think they heard the claps coming from.
5. If he points in the wrong direction, he gets an “x” marked on a sheet.
6. If he points in the right direction of the clap, he receives a check mark.
7. Repeat this ten times, and have the player who claps move to different parts of the room each time.
8. After ten tries, the game becomes harder. The blindfolded person now has to cover one ear with his hand and try to guess the direction of ten more claps.
9. Everyone takes a turn at the game.
10. The object is to see how well you can hear, and how covering an ear affects your ability to sense direction.

What the game teaches: listening skills, teamwork.

Game: Museum Statues

What You Need:

• 3 or more players
• A spacious room

Instructions:

1. Have the players gather in a large room, called the “Museum.” One person, who is “it” should then leave the room and count to 20.
2. The players then pose like statues, and the person who is “it” comes back and pretends to be a museum guide.
3. If the guide leaves the room, the players must choose a new pose.
4. When the guide spots someone moving, that player becomes a tourist, and must follow the museum guide.
5. Anytime the guide looks at another statue you can quickly change your pose.
6. Continue play until only one statue is left. He becomes the new museum guide.

What the game teaches: Problem-solving, to be active

Game: Alphabet Animal Game

What You Need:

• One friend or lots of friends to make it even more fun!

Instructions:

1. Think of an animal that begins with the letter ‘a’. (like ant)
2. The next person has to think of an animal which begins with the last letter of the last animal thought of within a certain time limit. (like: an(t) – (t)urtle)
3. Continue the pattern until someone fails to think of an animal.

What the game teaches: Problem-solving, to be active, to learn the name of the animals

So this games will help not only for children also for teachers. Teachers will discover new ways to:

- ✓ Encourage even those who are always at the bottom of the class.
- ✓ Motivate your students more.
- ✓ Improve your pupils' grades.
- ✓ Save preparation time.
- ✓ Successfully handle mixed ability situations in class.
- ✓ Enjoy yourself more in class.
- ✓ Achieve results 2x as fast

УДК 81: 372.881.1

ФОРМЫ И МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У УЧАЩИХСЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Кашина В.В.
Карагандинский индустриально-технологический колледж,
г. Караганда, Республика Казахстан

Скажи мне, и я забуду.
Покажи мне, и я запомню.
Увлеки меня, и я научусь.
Китайская мудрость

Происходящие сегодня изменения в общественных отношениях, средствах коммуникации требуют повышения коммуникативной компетенции школьников, совершенствования их филологической подготовки, поэтому приоритетную значимость приобрело изучение английского языка как средства общения и обобщения духовного наследия стран изучаемого языка и народов. Перед преподавателями английского языка стоит задача сформировать личность, которая будет способна участвовать в межкультурной коммуникации.

В моей системе работы накоплен определенный опыт по развитию коммуникативных навыков учащихся на уроках английского языка и во внеурочное время. Коммуникация предполагает самостоятельность, независимость, оригинальность мышления, богатство отношений. Учитывая это, я построила свою работу, направленную на положительную динамику развития знаний, умений и навыков ребенка в первую очередь на уроках, а затем во внеурочное время. На протяжении нескольких лет я, как учитель предметник, активно с интересом для себя, работаю в этом направлении. Процесс овладения коммуникативными навыками представляет собой многократное выполнение иноязычных действий, направленных на автоматизацию в различных видах речевой деятельности и общении на английском языке.

Остановимся для начала на содержании обучения английскому языку в средней школе. Оно реализует основные цели, направленные на развитие у школьников культуры общения в процессе формирования коммуникативных навыков.

Данные навыки предполагают формирование как чисто лингвистических навыков (лексических, фонетических, грамматических), так и их нормативное использование в устной и письменной речи. Различные темы, тексты, проблемы, речевые задачи ориентированы на формирование разных видов речевой деятельности, развитие социокультурных навыков и умений, что обеспечивает использование английского языка как средства общения.

При изучении английского языка в основной школе (5-10 классы), в центре внимания находится последовательное и систематическое развитие у школьников коммуникативных навыков в процессе овладения различными стратегиями говорения, чтения, аудирования и письма.

В коммуникативные навыки включаются следующие важнейшие умения:

- читать и понимать несложные, аутентичные тексты (с пониманием основного содержания и с полным пониманием);
- устно общаться в стандартных ситуациях учебно-трудовой, культурной, бытовой сфере;
- в устной форме кратко рассказать о себе, окружении, пересказать, выразить мнение, оценку.

- умение письменно оформить и передать элементарную информацию (письмо).

Основной целью обучения английскому языку в школе является развитие способности школьника к общению на английском языке. Реализация этой цели связана с формированием у учащихся ряда коммуникативных навыков: понимать и порождать иноязычные высказывания в соответствии с конкретной ситуацией общение, речевой задачей и коммуникативным намерением; осуществлять своё коммуникативное поведение в соответствии с правилами общения и национально-культурными особенностями страны изучаемого языка.

В основе обучения детей устному общению на иностранном языке в начальной и средней школе лежит игра, которая, по меткому выражению И.А. Зимней, является психологическим оправданием для перехода на новый язык обучения. *Использование игры* как способа формирования коммуникативных навыков в начальной школе, позволяют учителю формулировать такие речевые задачи, в которых есть мотив и цель речевого действия и которые диктуют употребление необходимых образцов общения.

Например, в первом классе для организации тренировки детей в употреблении образца общения «Моя(кошка) умеет(прыгать)» можно предложить такую речевую задачу: «Злой волшебник заколдовал наших любимых животных. Чтобы их расколдовать (это игровой мотив), нужно сказать, что они умеют делать (это цель данного речевого действия)». Вслед за учителем, который дает образец решения коммуникативной задачи, каждый ученик рассказывает о своем животном:

Учитель: Моя собака умеет бегать. My dog can run.

У1: Моя лягушка умеет прыгать. My frog can jump.

У2: Мой попугай умеет летать. My parrot can fly.

Чем больше игровых приемов использует учитель, тем интереснее проходят уроки, тем прочнее усваивается материал. В методическом плане коммуникативная игра представляет собой учебное задание, включающее языковую, коммуникативную и деятельностную задачи. Так например, игра «В МАГАЗИНЕ».

На прилавке магазина разложены различные предметы одежды или еды, которые можно купить. Учащиеся заходят в магазин, покупают то, что нужно.

P_1: Good morning!

P_2: Good morning!

P_1: Have you a red blouse?

P_2: Yes, I have. Here it is.

P_1: Thank you very much.

P_2: Not at all.

P_1: Have you a warm scarf?

P_2: Sorry, but I haven`t.

P_1: Good bye.

P_2: Good bye.

Таким образом, я рассматриваю *игру как ситуативно - вариативное упражнение*, где создаётся возможность для многократного повторения речевого образца в условиях, максимально приближенных к реально-речевому общению с присущими ему признаками - эмоциональностью, целенаправленностью речевого воздействия.

Игры способствуют выполнению следующих методических задач:

- создание психологической готовности детей к речевому общению;

- обеспечение естественной необходимости многократного повторения ими языкового материала;

- тренировка учащихся в выборе нужного речевого варианта;

Формированию коммуникативных навыков можно отнести функционально - коммуникативные задания, которые, включают в себя восстановление логической последовательности в серии фотографий или фрагментов текста, обнаружение отсутствующих элементов в изображениях и текстах, формулирование точных инструкций партнеру для успешного выполнения им задания, поиск ответов на вопрос путем соединения вместе всех факторов, известных остальным участникам. Например, функционально - коммуникативное задание «**Собери пословицу»** ученик читает начало пословицы, команды должны закончить ее. При правильном ответе команда получает балл.

Например:

A FRIEND IN NEED ……

IS A FRIEND INDEED.

Формированию коммуникативных навыков служит исполнение песен на английском языке. Отработка интонационных ударений и ритмичности. Преподавателем к уроку подбирается песня исходя из поставленной методической задачи. Каждая пара учащихся получает ксерокопию слов песни, проигрывается запись, во время которой дети читают и слушают одновременно. Школьники в парах отмечают ударные слоги, учитель проверяет, затем запись прослушивается снова, во время которой дети слушают и окончательно проверяют. Наконец, запись прослушивается третий раз, во время которой ученики поют вместе с исполнителями хором.

Изучение грамматических правил и структур – процесс сам по себе очень трудный и зачастую скучный. Поэтому и мотивация учеников к овладению английской грамматикой тоже невысока. Но ведь возможно сделать процесс обучения английскому языку интересным и ярким, используя картинки, знаки и символы, которые помогут сделать материал нагляднее и потренировать применение грамматических правил на практике, а также будут развивать внимание и зрительную память ребенка.

Используя разнообразные формы и методы работы с одаренными детьми, в частности: индивидуальный подход в объяснении и проверке знаний, консультации, собеседования, предметные кружки, написание творческих рефератов, олимпиады; создаются благоприятные условия для развития и обучения ребенка по развитию одарённых детей.

Таким образом, развивая коммуникативные навыки на уроках английского языка, ученики стремятся узнать больше дополнительной информации путём самостоятельной работы. Учащиеся способны умело организовать свою деятельность, иногда не прибегая к помощи учителя. Ученики становятся более открытыми для общения и обучения. Они стремятся выразить себя, показать свои таланты, добиваются успеха в учёбе и практике применения английского языка на практике.

Список литературы:

1. Гальскова Н.Д. Теория и практика обучения иностранным языкам в начальной школе. – Москва: Просвещение, 2006.

2. Барбар М.П. Развитие коммуникативных способностей на уроках английского языка. – Москва: Просвещение, 1992.

3. Зотов Ю.Б. Организация современного урока. – Москва: Просвещение, 1994.

4. Савченко Г.А. Развитие коммуникативных навыков на уроках английского языка. – Москва: Изд. Панорама, 2006.

ӘОК 800

КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҰЛТТЫҚ БІЛІМ МОДЕЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Керімбекова М.Ж.,
Қарағанды мемлекеттік медицина университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Қазақстан – ғасырлар бойы қалыптасқан көпұлтты мемлекет. Сондықтан бірегей мемлекет болу үшін, көптілді білім беру әдістерінің тиімділігін өз елімізде барынша қолдануымыз керек. Елімізде жүзеге асырылып келе жатқан «Тілдердің үштұғырлығы» жобасы қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде дамыту, орыс тілін – ұлтаралық қатынас тілі ретінде, ал ағылшын тілін әлемдік білім беру кеңістігіндегі интеграция үрдістерінде жетістікке жету үшін маңызды тіл деп қарастырады. Бұл мәселелердің шешу жолдары «Қазақстан Республикасындағы көптілдік білім беру: даму стратегиясы» атты шілде айында өткен жиналыста атап өтілді.

Тәуелсіз Қазақстан Республикасының өркендеуі, демократиялық реформаларды дамыту стратегиялары, адамзат қоғамының құқығы мен бостандығын олардың ұлттық ерекшеліктеріне сай тұрғыдан қарастырып, мәдени құндылықтардың өркендеуін, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптардың ойлау және тілдік тәсілдердің дамуын талап етеді.

Қазіргі қазақстандық қоғам көпұлттық, көптілділік және көпмәдениеттілік жағдайда. Сондықтан осы қоғамға бейімделген көп тілді меңгерген, көпмәдениетті тұлға қалыптастыру – өзекті мәселелердің бірі. Осы тұрғыдан алғанда, аталмыш бағытта көпмәдениетті және көптілді меңгерген тұлғаны тәрбиелеу – кең мазмұнды, мәдениеттің қыр-сырын меңгерген болашақ, белгілі бір мамандық иесін даярлауды қалыптастырады. Көпмәдениетті тұлға дегеніміз – біріншіден, жан-жақты дамыған тұлға. Екіншіден, көпмәдениетті тұлға – әр түрлі халықтардың мәдениетін танып білетін, қастерлейтін тұлға. Көпмәдениетті тұлғаны қалыптастыруда көпмәдениеттілік тәрбиесі мен көптілді білім беру қатар жүреді, егіз болып табылады.

Еліміздің Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзінде: «Біз алдағы уақытта осы алған бағытымыздан таймай, әлемдік биіктерді бағындыра беретін боламыз. Сондай биік белестердің бірі – Қазақстанның дүние жүзінде бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына кіруі. Ол мақсатқа жету үшін, ең алдымен, әрбір қазақстандық бәсекеге қабілетті болуы керек» деген болатын. Сонымен қатар осы мақсатқа жету жолдарын көрсетті. Тіл мәселесін сөзге тиек ете отыра, қазақстандықтардың жаңа ұрпағы ең кем дегенде үш тілді: қазақ, орыс және ағылшын тілдерін еркін білуі тиіс екендігін айтты. Сонымен қатар ағылшын тілін кеңінен білмейінше, ұлттың бәсекеге шынайы қабілеттілігі туралы айту қиын болатындығын ескерте отырып, барлық ата-аналарды балаларын үш тілде оқытуға шақырды[1].

Тіл – ұлттық мәдениеттің белгісі, оның қайнар көзінің кілті. Тілді тек қарым-қатынас құралы ретінде қарау – бір жақты ғана құбылыс. Тіл, сонымен қатар, ұлттық ойдың, ұлттық сананың көрсеткіші.

Мемлекеттік тіл қазақ, орыс тілі мен ағылшын тілінен білімге негізделген лингвистикалық білім моделін құру болашақ мақсатымыз. Ел Президентінің Жолдауында көрсеткеніндей, шәкірттеріміз әлемдік білім кеңістігіне ену үшін білім беру жүйесі халықаралық деңгейге көтерілуі керек. Ағылшын тілін білу – өмір талабы. Әлемдік білім кеңістігінде еркін самғау үшін дүниежүзі халықтарының өзара түсіну тілі – ағылшын тілін білу алдағы уақытта қажеттілік ретінде маңызды рөлге ие болады. Шәкірттеріміз қазақ тілін толық әдеби нормада меңгеріп, орыс тілі мен ағылшын тілін еркін білуі қажет. Ал ғалымдарымыздың зерттеуінше, бала жас кезінде тілді қиналмай еркін меңгереді. Осы ретте Білім және Ғылым министрлігінің ағылшын тілін бастауыш сыныптан бастап үйретуге назар аударуы – дұрыс талап. Бүлдіршін жаста меңгерілген білімнің іргетасы берік, мықты болады деп ойлаймын. Балаларымыздың бірнеше тіл білуі олардың танымдық көкжиегінің кеңеюіне де игі әсерін тигізеді. Қазақстан алпауыт мемлекеттер алдында өз келбетін таныта білуі керек, ал мұндай әрекет үшін бүкіл әлем мойындаған ағылшын тілін игеру аса қажет. Жаны қазақ, жүрегі елім деп соғатын, ана тілін еркін меңгерген білімді ұрпақ өз елінің табысы мен жетістігін әлем мойындаған ағылшын тілінде өзгелерге танытып жатса, нұр үстіне нұр емес пе? Отбасында ата – анасымен, бауырларымен ана тілінде сөйлесіп, ұғысып өскен ұрпақ ешқашан өз тіліне жат бауырлық жасамайды. Ана тілін қадірлей отырып, өзге тілді білуге ұмтылу – өскелең ұрпаққа қойылып отырған өмірдің талабы. Осы тұрғыдан қарағанда, оқушыларға үш тілде білім беру тәжірбиесі де өзінің жаңашыл талабымен құнды деп ойлаймын. Себебі бұл арада көптілділік басты назарға алынған.

Ел экономикасы мен өндірісін, тұрмысын көтеру мәселелері де бүгінгі таңда шетелдік және жаңа технологияларға байланысты, осы ретте де ағылшын тілін білу қажеттілігі айқын байқалады. Оқушылардың сабақ беру процесінде пайдаланып жүрген компьютерлерді игеру де ағылшын тілін жақсы білуге байланысты, өмірдің барлық саласында ағылшын тілін игеру қажеттілігі байқалуда. Сондықтан оқыту тәжірбиесінде үш тілді оқыту сынағының қойылуы өмір талабынан туындаған, көпшілік көңілінен шығатын жаңашылдық деп қабылдау керек.

Студенттердің ағылшын тілін тек біліп қана қоймай, оның тарихын, ұлттық мәдениетін білуге көп көңіл бөлінеді. Студенттер олимпиада, конкурстарға жиі қатысады. Ағылшын тілі сабағы оқушылардың тілін дамыту, сөйлеу дағдыларын қалыптастыру, яғни ағылшын тілін қарым-қатнастық мақсатта оқыту, тіл арқылы халықтың рухани байлығын, тарихын тануды көздейді. Студенттер сабақта әңгімелесу, бір-біріне сұрақ қою, берілген заттарды сипаттау бойынша анықтау, аударма жасау, сахналық қойылымдарға қатысу арқылы ағылшын тілін үйренеді, меңгереді. Топтар арасында сайыстар, мәнерлеп оқу жарыстары өтіп тұрады. Университетімізде студенттерге арналған қосымша сабақтар ұйымдастырылған. Осындай шараларға студенттердің қызыға қатысуы олардың ағылшын тіліне деген, оның мәдениетіне деген қызығушылықтың бар екендігін байқатады.

Студенттердің тілге деген қызығушылығын арттыру мақсатында сабақтарымызда ақпарат құралдарын, электронды оқулықтар және интернет желісін пайдаланамыз.

Шет тілін үйрену қиын да, қызықты жұмыс. Қазіргі кезде ұзтаздарға қойылған талап жаңа технологиялық әдістерді қолдана отырып, сапалы және терең білім беру, студенттердің ойлау, есте сақтау және көру қабілеттеріе жетілдіру. Университеттерде жаңа технологиялар арқылы оқыту шет тілін үйренудің сапасы мен мазмұнын арттырады. Шет тілдін оқыту процесінде тілді дұрыс үйрету, ауызша сөйлеу, сауатты жазу, мәнерлеп оқу өте маңызды. Шет тілі пәні бойынша студент ереже немесе ұғымдарды тек жаттап алғаннан гөрі, оларды іс жүзінде саналы түрде қолдана алуы қажет. Түрлі тапсырмалар мен жаттығулар арқылы теориялық мәселелер мен қағидаларды меңгеру тиімді болып табылады.

Болашақтың кілті – білімде екенін түсінген қазіргі студенттер өздеріне қойылып отырған жауапкершілікті толық сезінеді. Мына даналықты да ұмытпағанымыз жөн: дүниеде әр түрлі құлып бар. Оған сәйкес әр түрлі кілт болады. Мұны тек металдан жасалған кілт деу - әбестік. Біле білсек, тіл-адамның жана жұмбақтарының көзге көрінбес құлыптарын ашатын, бізге белгісіз әлемді танытатын сиқырлы кілт. Ағылшын тілі мен мәдениетін, әдет-ғұрпы мен салт-санасын терең түсіне білгіміз келсе, осыны ұмытпайық.

Тілді түсінетін, еркін сөйлейтін, лексика мен грамматика сияқты тіл компоненттерін меңгерген көптілді және көпмәдени тұлғаны қалыптастыру үшін көптілді білім беру жүйесі әрі тарихи, ғылыми, әдеби және т.б. білімді бойына жинай отыра жүзеге асырылуы тиіс. Қазақстанда тілдерді оқыту сол тіл өкілдерінің деңгейінде толыққанды сөйлесе алатындығымыздың белгісі, жетістігіміздің деңгейі туралы куәландырады.

Қорытындысында, шет тілін білуге ұмытылыс пен әлемдік мәдениетке араласу үрдісіне әрқайсымыз өз ана тілімізді және болашаққа қалдыратын мұрамызды ұмытпау керек екенімізді атап өткім келеді. Алайда, басқа елдердің тілімен, мәдениетімен таныспай біз ұлттық мәдениетімізді толыққанды түсіне алмаймыз, себебі, «біз басқа елдің тілін зерттей отырып, оның ақиқатты қабылдайтын түсінік жүйесінің қалыптасу тарихын білеміз. Бұл жүйені зерттей келе және өзіміздікімен салыстыра отырып, соңғысын жақсырақ меңгереміз»[2].

Шет тілін білу қазіргі заманның басты мәселелерін шешеді – тек жалпы мемлекетке ғана қатысты емес, сонымен қатар қазіргі замандағы азаматтардың өзара түсіністігі мен өзаракелісіміне маңызды халықаралық сипаттағы мәселелерді қамтитын ұлтаралық және мәдениетаралық мәселелерін шешуге ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.А. Стратегия трансформации общества и возрождения евразийской цивилизации. М., 2000.-С.16-18.

2. 2007 жылғы 27шілдеде қабылданған Білім беру туралы заңы, №319-III.

УДК 811.111

ОСНОВНІ СПОСОБИ УТВОРЕННЯ ТЕРМІНІВ ФЕЛІНОЛОГІЇ СУЧАСНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Клименко О.Л., Інгор А. О.
Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, Україна

Останнім часом можна простежити значні зміни, що стосуються процесів функціонування та розвитку двох головних словникового складу – загальновживаної та наукової лексики. Це питання привертало увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців (В.В. Виноградова, В.В. Лейчика, Б. Н. Головіна, А. В. Крижанівської, А. В. Суперанської, Е. Жильбера, А. Ширмера та інших).

Однією з ключових проблем є систематизація та уніфікація термінології різних галузей людської діяльності. Тобто важливе місце посідає укладання словників, у тому числі термінологічних. Головними принципами укладання таких словників є уніфікація та стандартизація (визначення наведені за [4, с. 24]).

Уніфікація – це упорядкування термінологій різних галузей науки, техніки, економічного та культурного життя і всередині терміносистем відповідно до понять, ними позначуваними, і на міжгалузевому рівні.

Стандартизація – це вироблення терміна-еталона, який би відповідав усім лінгвістичним та логічним вимогам, що висуваються до терміна, і використовувався б у межах певної терміносистеми та на міжгалузевому рівні.

Корпус фелінологічних термінів розвивається за вищезазначеними законами, а отже становить науковий інтерес і дає змогу виявити загальні закономірності розвитку термінології сучасної англійської мови.

Актуальність дослідження зумовлена з одного боку пожвавленням міжнародних контактів у галузі фелінології, що вимагає досконалого володіння англомовною термінологією зазначеної галузі (адже англійська мова є мовою міжнародного спілкування), а з іншого – недостатнім лінгвістичним висвітленням шляхів та способів утворення термінів фелінології.

Мета наукової розвідки – виявити шляхи та способи утворення фелінологічних термінів сучасної англійської мови, що передбачає вирішення таки **завдань**: 1) з'ясувати сутність та характерні ознаки терміна; 2) визначити специфіку англомовних термінів, що входять до тематичного поля фелінології; 3) окреслити шляхи та способи утворення фелінологічних термінів сучасної англійської мови. **Об'єктом** дослідження є фелінологічні терміни сучасної англійської мови, **предметом** – основні способи їх утворення. Фактичний матеріал нашого дослідження – терміни, що використовуються для опису стандартів порід кішок у FIFe (фр. Fédération Internationale Féline — Міжнародна фелінологічна федерація) — міжнародна організація з розведення та виведення нових порід котів. Ця організація є одним з членів WCC — Всесвітнього Фелінологічного Конгресу.

Проблема термінології вже привертала увагу науковців, провідні дослідники визначаються термін так:

1) «терміни – слова або словосполучення, що позначають поняття спеціальної галузі знань або діяльності людини» (тут і далі переклад наш – *К.О., І. А.*) [1, с. 223];

2) «терміни – слова та словосполучення, що позначають наукові поняття, в яких відображаються суттєві властивості та характеристики об'єкта» [8, с.125];

3) «термін – слово чи сполука, що позначає поняття спеціальної сфери спілкування в науці, виробництві, техніці, мистецтві, у конкретній галузі знань чи людської діяльності» [7, с.736-737].

Всі три визначення визначають структуру терміна як «слово або словосполучення (сполука)». Перше та друге визначення зосереджують увагу на тематичних характеристиках терміна, а друге – на його семантичних особливостях. З огляду на все вищесказане, доцільним вважаємо користуватись таким робочим визначенням терміна:

термін – це слово або словосполучення що позначає поняття спеціальної сфери спілкування в науці, виробництві, техніці, мистецтві, у конкретній галузі знань чи людської діяльності та відображає суттєві властивості та характеристики об'єкта.

Звичайно, всі ключові характеристики терміна неможливо, і недоречно, вносити до визначення цього поняття, тому постає необхідність перерахувати їх окремо. До базових ознак терміна, вслід за провідними лінгвістами, відносимо:

1) входження до певного термінологічного поля або системи [1, с. 223; 3, с. 69; 7, с.736-737; 8, с.125];

2) моносемантичність [1, с.223; 3, с.69];

3) позбавленість стилістичної конотації [1, с. 223; 7, с. 736-737];

4) конвенційність [3, с. 69; 7, с. 736-737];

5) нетривалість (вони легко утворюються, входять до ужитку та легко замінюються новими, більш сучасними) [3, с.69];

6) вузька спеціалізація (поняття, яке позначає термін, може бути розкрито лише з позицій певної теорії) як наслідок того, що термін зажди входить до терміносистеми або термінологічного поля [8, с. 125];

7) системність, що стосується понятійного змісту, словесного вираження і відповідності між змістом і формою [7, с.736-737];

8) наявність класифікаційної дефініції (тлумачення, яке ґрунтується на ключовому гіперонімі й видовій специфіці або холонімі) [7, с.36-737];

9) стисліcть, відповідність позначуваному поняттю, однозначність і конкретизація в межах терміносистеми, прозорість внутрішньої форми [7, с. 736-737];

10) відповідність нормам мови, що запобігає появі професійних жаргонізмів [7, с. 736-737];

11) точність і короткість [7, с. 736-737];

12) деривaційна здатність [7, с.736-737];

13) інваріантність як відсутність варіантів і синонімів [7,с. 736-737];

14) висока інформативність [7, с. 736-737].

Англійська мова є джерелом запозичень у галузі термінології для багатьох інших мов [1, с. 223]. І хоча подальша доля таких запозичень залежить від законів конкретної мови-реципієнта, важливо виявити особливості фелінологічної термінології саме англійської мови як потенційного джерела запозичень.

До термінів сфери фелінології відносимо насамперед назви частин тіла кішки та лексичні одиниці, які надають їм характеристику (наприклад, *a wedge-shaped head* або *a nose with a slight downward curve*); якісні прикметники, які виражають оцінку частин тілі тварини за критеріями суддів міжнародних виставок (наприклад, *dull, lusterless* <hair>); назви порід (наприклад, *Persian*); назви міжнародних фелінологічних організацій (наприклад, *WCC*); титули та виставкові класи кішок (наприклад, *World Premier, CAC, CACIB*).

Вважаємо, що необхідно виокремити дві групи параметрів утворення фелінологічних термінів: змістовні параметри (мотивованість) та формальні (структурні).

При формуванні фахової лексики назва найчастіше спирається на якісь певні аналогії, асоціації. Утворений таким чином (вмотивований) термін легше запам'ятовується, встановлюються асоціативні зв'язки з іншими термінами, що слугує позитивним фактором під час перекладу таких одиниць.

Асоціативне мислення в мові - явище дуже поширене. Завдяки цьому існують полісемія, метафора, метонімія та інші стилістичні тропи.

Але терміни, утворені, наприклад, шляхом метафоризації, дуже швидко втрачають образність під впливом нейтрального контексту.

Образність може бути використана в термінології для більш глибокої мотивації, щоб підкреслити певну особливість денотата або його відношення з іншими поняттями. Метафора переносить значення за подібністю: *“ripple wave”, sandpapered, scarab, britches, mantle, butterfly, hood, mittens, gloves, dorsal stripe, necklace, ghost tabby marks*.

Окрім того, що метафора мотивує термін, вона також сприяє його розумінню з боку нефахівців і в багатьох випадках значно полегшує переклад.

Відомо, що мотивовані слова - це слова з внутрішньою формою, оскільки саме внутрішня форма визначає вмотивованість слова і є засобом її реалізації в слові. О.І. Блинова під вмотивованістю слова розуміє структурно-семантичну властивість слова, яка сприяє усвідомленню зв'язку значення і звукової оболонки слова на основі його лексичної і структурної співвіднесеності [2].

Для внутрішньої форми терміна характерна єдність морфемного складу і мотиваційного значення слова. Мотиваційне значення слова - це значення, виражене за допомогою морфемного складу слова. Воно є індивідуальним значенням обраного слова, як і лексичне значення, хоча і відрізняється узагальненістю. Мотиваційне значення ніби розчленовує лексичне значення на родові і видові частини.

У залежності від ступеня вмотивованості виділяються такі види термінів: терміни мотивовані, які мають і лексичну, і структурну вмотивованість (*green-rimmed, tubular, satin-like texture*), терміни напівмотивовані, які мають або структурну, або лексичну вмотивованість (*Roman nose*) і терміни немотивовані (*muzzle, nose, eyes*).

Д'яков А.С. та ін. вважають, що поняття мотивації належить тільки до складних морфемних утворень і не притаманне непохідним словам [5].

Непохідні лексичні одиниці, морфеми, можуть бути вмотивовані тільки через семантичний перенос чи звуконаслідувальні асоціації. Більш виразно вмотивованість виявляється у складних словах, бо вмотивованість на рівні слова - чи то йдеться про значення похідного слова, чи про похідне значення - це завжди часткова вмотивованість. Вмотивованість на рівні сполучення слів - це, як правило, повна вмотивованість, в цьому сутність словосполучень як таких [6, с. 78].

Якщо говорити про вмотивованість складних і похідних слів, то можна відзначити, що всі особливості мотивації властиві і складним словам.

За способом словотворення пропонують виділяти такі групи термінів [5]:

A. Терміни — кореневі слова:

1. корінна непохідна лексика;

2. запозичена непохідна лексика,

B. Похідна лексика:

1. терміни, утворені за допомогою суфіксації;

2. терміни, утворені за допомогою префіксації.

C. Терміни — складні слова.

D. Терміни-словосполучення.

E. Терміни-абревіатури.

F. Літерні умовні позначення.

G. Символи — наприклад, математичні, хімічні, астрономічні та інші символи.

H. Номенклатура.

У сучасній англійській мові наявні такі фелінологічні терміни-слова:

а) непохідні слова, які на синхронному зрізі не мають мотиваційної бази:

head; forehead; muzzle; nose; ears; eyes; contours; curve; outline; gentle; sharp; slight; hazel; amber; blue; copper; odd; compact; lengthy; rangy; square; squarish; rectangular; robust; gross; flabby. Цей тип представлено власне англійськими та запозиченими термінами, про непохідність яких свідчить етимологічний аналіз;

б) похідні афіксальні слова:

incorrect; emphasized; oversized; hairless; woolly; undernourished. Серед термінів з похідною основою виокремлюють суфіксальні (*emphasized; oversized; undersized*), префіксальні (*semi-cobby; undercoat*) та префіксально-суфіксальні утворення (*undersized; discolouration*);

в) похідні складні слова, тобто ті, у яких можна виділити кілька основ:

green-gold; amber-green; blue green; gooseberry green; green-rimmed; egg-shaped; trapezium-shaped; heart-shaped; wedge-shaped. Як помітно з наведених прикладів, двоосновні терміни фелінологів стосуються насамперед кольору (очей, хутра) та форми (морди, голови) котів. У словниках та стандартах навіть окремо наводяться дві продуктивні основи: *pale-* та *deep-*, тобто спеціалісти самі у конкретній ситуації утворюють терміни для позначення кольору шляхом поєднання зазначених вище основ з найменуваннями кольорів;

г) абревіатури в англомовній фелінологічній термінології використовуються переважно для скороченого позначення порід: *ACL (American Curl Longhair), ACS (American Curl Shorthair), MCO (Maine Coon), NFO (Norwegian Forest Cat), SBI (Sacred Birman), TUA (Turkish Angora), TUV (Turkish Van)*. Цікаво відзначити, що абревіатури формуються за першими літерами назв порід англійською мовою і використовуються всією міжнародною спільнотою, хоча найменування на інших мовах може не відповідати абревіатурі, наприклад: *NFO (Norwegian Forest Cat)* німецькою мовою *Norwegische Waldkatze*, але абревіатура в німецькій мові функціонує така, як і в англійській – *NFO.* Абревіатури використовуються для називання фелінологічних організацій різних рівнів (від місцевих до світових): *WCC*, а також на позначення титулів кішок: *CAC, CACIB*.

У процесі позначення нових явищ утворюються також і терміни-словосполучення (складені терміни), серед яких можна виділити такі групи:

а) вільні словосполуки, у яких кожен із компонентів – термін, і кожен може вступати у двосторонній зв’язок:

whisker pads; rib cage; shoulder blade; hind leg; lower leg; bite deformity; abnormal canine teeth; skull protrusion; skull depression;

б) зв’язані словосполуки, у яких компоненти, узяті ізольовано, можуть бути і не бути термінами, а в поєднанні вони терміни:

rounded on top; bulge over the eyes; transition between forehead and nose; nose leather; with a slight downward curve.

Цікаво зазначити, що фелінологічна термінологія англійської мови не відповідає такій характеристиці термінів як відсутність синонімів, адже спостерігаємо одночасне існування кількох найменувань певних феноменів: *body – trunk; abdomen – belly; foot – paw; bite deformity – malocclusion; protruding – projecting (chin); twisted – crooked (lower jaw).* Наявність абсолютних синонімів серед термінів фелінології, на нашу думку, є свідоцтвом швидкого

розвитку корпусу досліджуваних термінів, адже одночасно у різних фелінологів виникла потреба назвати явища, що відносяться до сфери фелінології, і спеціалісти вирішували це завдання кожен по своєму. Таким чином одне і те ж явище отримувало дві різних назви, однакові за семантичною наповненістю, однак різні за формою.

Підсумовуючи все вищесказане можна зробити такі **висновки**: 1) формування фахової лексики фелінології спирається на аналогії, асоціації, розповсюдженим є процес метафоризації; 2) у залежності від ступеня вмотивованості серед фелінологічних термінів виділяються такі види: терміни мотивовані, які мають і лексичну, і структурну вмотивованість; терміни напівмотивовані, які мають або структурну, або лексичну вмотивованість і терміни немотивовані; 3) зі способів словотвору термінів фелінології найбільш продуктивними є афіксація; утворення складних слів (дві найбільш продуктивні основи: *pale-* та *deep-*); утворення абревіатур; 4) англомовна фелінологічна термінологія характеризується наявністю абсолютних синонімів, що свідчить про її швидкий розвиток.

Перспективою подальших наукових розвідок вважаємо дослідження іншомовних та внутрішню мовних запозичень в галузі англомовної фелінологічної лексики.

Список літератури:

1. Алексеев А. Я. Сопоставительная стилистика [Текст] : уч. пособие / А. Я. Алексеев. – Д. : Национальный горный университет, 2012. – 471 с.

2. Блинова О. И. Термин и его мотивированность / О. И. Блинова // Терминология и культура речи. – М. : Наука, 1981. – С. 28-37.

3. Гальперин И. Р. Стилистика английского языка / Илья Романович Гальперин. – М. : Высш. школа, 1981. – 334 с.

4. Грибінник Ю. І. Основні види та функціональні моделі термінів-словосполучень сфери геодезії та кадастру / Ю.І. Грибінник // Вісник Житомирського державного університету. – 2011. – Випуск 58. – С. 24-27. – (Філологічні науки).

5. Д'яков А.С. Основи термінотворення: Семантичний та соціолінгвістичний аспект / А.С. Д'яков, Т.Р. Кияк, З.Б. Куделько. – Київ: Вид. дім "КМ Academia", 2000. – 218 с.

6. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке / Л. П. Крысин. – М.: Изд-во «Наука», 1998.-208 с.

7. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.

8. Стилистика английского языка / [Мороховский А. Н., Воробьева О. П., Лихошерст Н. И., Тимошенко З. В.]. – Киев : «Вища школа», 1984. – 248 с.

УДК 070.000.32(71=161.2)"1945/1989"(043.5)

МЕНТАЛЬНОЯЗЫКОВЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ КАК ОСНОВА ДЕКОДИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ СМЫСЛОВ В МЕДИАТЕКСТАХ ДИАСПОРЫ

Ковпак В.А.
Классический приватный университет Институт журналистики и массовой коммуникации, г. Запорожье, Украина

Информационно-коммуникационное пространство послевоенной украинской диаспоры, в основном политической, формировалось вокруг центрального концепта, понятия «матрица идеи нации», состоящей из показателей, что, безусловно, пересекаются в ежедневной общественной практике: картина мира нации (социальные смыслы, концепты, символы, стереотипы, мифы и т.д.) и государственно-идеологическая система (идеологический вектор, законодательная база, государственные политические программы и т.п.).

Средства массовой коммуникации являются фактором, формирующим социальные смыслы нации. Согласно интерпретации Г. Дяченко, язык социальных смыслов как своеобразное символическое кодирование, где каждый символ в определенном контексте наделен смыслом для выражения специфических культурных посланий, важно различать кодирование социальной информации на разных уровнях сознания и понимания, в частности:

1) на уровне архетипов; 2) на уровне метафизики (фиксируя жизненные экзистенциалы каждого человека: истина, свобода, сущее, любовь, смерть, красота, дух, цель, смысл жизни, существования, бытия, целое, действие, сущность, конечности, бесконечность, вечное, сознание, начало, понимание и т. д.; 3) на уровне аксиологиии (оценочных характеристик); 4) на уровне культурологии (общие культурные ценности); 5) национально обусловленные смысложизненные установки; 6) конкретно-исторические характеристики с учетом историко-политических характеристик; 7) на уровне психоличностных особенностей [1, с. 30].

Оптимальное декодирование таких смыслов независимо от территориального фактора одновременно с изменением контекстов влечет бесконечное обновление смыслов [1, с. 30]. Коммуникационный дискурс, представляет картину мира нации, часто пользуется во время концептуализации «метафорой, часто схватывает смыслы точнее, чем рационально определенное понятие, о чем замечал еще Г. Юнг» [2]. Такое замечание является значимым при декодировании социальных смыслов.

Это лишь подтверждает, что в формировании культурно-семиотического компонента общественного сознания в процессе коммуникационного взаимодействия определяющую роль играет язык (согласно исследованиям К. Серажим). Генеза представлений о языковой детерминации мировоззрения социума связана с этнопсихолингвистической концепцией А. Потебни, «теорией лингвистической относительности» Э. Сепира, Б. Уорфа, философией языка В. Фон Гумбольдта (идея языковой детерминации видения мира), концепция Т. Радбиля (менталитет=языковой менталитет, в основе – национальный язык). В соответствии с рабочей концепцией Л. Супрун, языковая ментальность – этнолингвальная концептуализация и категоризация действительности, репрезентация ценностей и моделей поведения в социуме с учетом внешних факторов [3, с. 10].

Такие аксиологические метафоры акцентируют имплицитность, созвучные рефлексии у целого сообщества, народа, нации, которых объединяют ментальность, нациоориентированные приоритеты, особенно в локальном формате, а именно в контексте диаспоры. Алюзии, символы, стереотипы, архетипы, реализованные прагматическими ментальноязыковыми детерминантами автора, содержат мощное концептуальное ассоциатвное микрополе для читателей.

Такие комуникационные инструменты, как выяснение ментальноязыковыых приоритетов, в медиатексте позволяют определить медиакартину мира публициста, комуникационную комплиментарность (эффективность) его материала, особенно для диаспорного сообщества. Так, в рамках послевоенной информационно-комуникационной деятельности украинской диаспоры особенно репрезентативными являются материалы И. Багряного, лидера Украинской революционно-демократической партии, которую возглавлял с 1948 г. по 1963 г., инициатора создания Объединения демократической украинской молодежи, основатель газеты «Украинские вести, одну из самых компетентных украинских газет в диаспоре.

Доминантами языковой ментальности эмиграционного публициста И. Багряного, формировавшего и в тоже время отображавшего картину мира украинской громады «за океаном» и на материке, выступали такие антагонистические концепты, как «имперская Россия» и «независимая Украина», которые разворачивались в ассоциативных концептосферах, становившимися социальными смыслами. СССР у И. Багряного квалифицируется острыми инвективами, символичными «ярлыками», в некоторых случаях оценочная характеристика усиливалась транскрипцией русского произношения, номинацией саркастической, что подчеркивалось кавычками, метонимическими обротами (СССР=Москва): «країна “побудованого соціалізму” і “найкращої демократії”» [4], «тюрма народів», «новітня захланна, зажерлива й нещадна московська імперія», «червона Москва», «червоний окупант», «московська червона рука» [5], «”родіна”», «”рай”», «московське червоне рабство» [6], «совєти» [7], «царство московського “червоного ведмедя”» [8], «радянсько-московський концтабір поневолених людей» [9], «білокамінна Москва» [10] и т. д. Социальные смыслы в контексте характеристики концепта «Сталін» декодируются также и на уровне оценочных характеристик, и историко-политических обстоятельств, и национальных интерпретаций: «”ясне сонце”», «”геніальний вождь”», «”наймудріший отець народів”», «”найрідніший”», «”організатор перемог”», «”світоч комунізму”» [10] и т.д.

Очень часто в публикациях И. Багряный сам объясняет тезы своих оппонентов, публицистические обобщения именно ментальностью народа, подчеркивая тем самым

важность исторической памяти, единого декодирования символов, архетипов, аллюзий, что позволяет и нам сегодня с помощью ментальноязыковых характеристик осуществлять коммуникацию между поколениями, в диаспорной громаде. Такие характеристики достигаются не только емотивно-оценочной образностью, но и интеллектуализацией информационного контекста.

Продуцируя политические метафоры, публицист актуализирует в языковой ментальности читателей «архетипную память» (К. Юнг), титульные особенности украинского юмора – иронию и самоиронию, превалирование эмоцио над рацио. Например, оппозиционные конструкции расширяют возможности рецепции текста читателем: «Сьогодні радянські людолови кричать на весь світ і в СССР, що то через злочинну пропаганду різних “шпигунів” та “агентів капіталізму” такі великі маси “щасливих” громадян СССР лишилися на руїнах Європи, вибравши волю в злиднях, аніж життя в “щасливій” комуністичній Аркадії. Але ніхто ніякою пропагандою тих людей у ті дні , десять років тому, в дні жахливої людоловної епопеї не затримував, а тим більше не вабив на Захід, як не затримує і не вабить і тепер» [6].

В медиатекстах диаспоры особенно важным является общность категорий при декодировании социальных смыслов, транслируемых СМИ, а это возможно только при учете языковой ментальности, ее эмотивно-оценочной и интеллектуальной составляющих.

Список литературы:

1. Супруненко О. Спільні соціальні смисли як основа ефективної комунікації української нації / О. Супруненко. – Віче. – № 20. – 2008. – С. 29–31.

2. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея / В. Лісовий // Націоналізм : Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. – С. 453–476.

3. Супрун Л. Комунікаційна система «Літературно-наукового вістника» («вістника»): мовноментальні детермінанти : автореф. дис… д-ра наук із соц. комунікацій : спеціальність 27.00.04 – теорія та історія журналістики / Л. Супрун. – Київ, 2013 . – 32 с.

4. Багряний І. Слово на той бік / І. Багряний // Ми ще повернемось! – ч. 2. – червень 1955 р.

5. Багряний І. Чуєш, брате мій, товаришу мій!.. / І. Багряний // Штурм.– ч. 2. – грудень 1952 р.

6. Багряний І. «Тріумф» рабовласників / І. Багряний // Ми ще повернемось! – ч. 3. – 1955 р.

7. Багряний І. Обережно! Пастка! / І. Багряний // Українські вісті. – ч. 82–83. – 29 вересня 1955 р.

8. Багряний І. Ціна хрущовського ведмедика / І. Багряний // Українські вісті. – ч. 39. – 24 травня 1956 р.

9. Багряний І. Ментo морі (Пам’ятай про смерть) / І. Багряний // Українські вісті. – ч. 83. – 4 листопада 1956 р.

10. Багряний І. «Розбрід і паніка»? / І. Багряний // Українські вісті. – ч. 54. – 19 липня 1956 р.

11. Багряний І. «Розбрід і паніка»? / І. Багряний // Українські вісті. – ч. 54. – 19 липня 1956 р.

УДК 37:8′246.3

ПЕРСПЕКТИВЫ ПОЛИЯЗЫЧИЯ В УКРАИНЕ

Козыряцкая С.А.
Запорожский государственный медицинский университет,
г. Запорожье, Украина

Принимая во внимание усиливающееся международное сотрудничество и взаимообмен в культурной, профессиональной, образовательной и научной сферах, возникает необходимость формирования коммуникативно-познавательных и культурных компетенций граждан, а следовательно, их конкурентоспособности на мировом рынке труда, что предусматривает качественные изменения в сфере образования. В этой связи на сегодня важным аспектом государственной политики становится полиязычное образование, при этом основное внимание уделяется изучению английского языка как языка международного общения. Этому вопросу в

Украине уделяют внимание как политики, общественные деятели, так и ученые, в частности Н. Замковая [5], которая исследует проблему полиязычия в Украине в контексте глобализации Европы, В. Загороднова, поднимающая вопрос о необходимости приближения уровня языкового образования представителей национальных сообществ к европейскому стандарту, и др. [2].

В Украине вопрос о перспективах полиязычия следует рассматривать в контексте сложившейся в стране языковой ситуации, которая на протяжении всей истории ее существования всегда была и остается непростой. Здесь важно обратить внимание на аспекты, которые позволят глубже понять причины сложившейся языковой ситуации в Украине, очертить принципы государственной языковой политики и определить перспективы коммуникативной адаптации украинцев в мире. Во-первых, необходимо провести краткий ретроспективный анализ развития украинского языка в условиях господства различных политических режимов; во-вторых, обратить внимание на этнический состав страны и в этой связи определить природу билингвизма и трилингвизма в украинском обществе; в-третьих, оценить современную языковую ситуацию и рассмотреть существующие требования к знанию языков со стороны власти.

Итак, во-первых, отметим, что особенности языковой ситуации в Украине обусловлены тем, что некоторые ее территории (в силу различных политических ситуаций) на протяжении многих веков пребывали в составе инокультурных государств, часто подвергаясь языковой и культурной экспансии.

Исторически сложилось так, что разные территории Украины в определенные периоды находились под властью Польши, Австро-Венгерской империи, Российской империи, а также в составе СССР. Украинский язык на территориях, входивших в состав Венгрии, не имел правовых гарантий и был устранен из общественной жизни; на подавстрийских территориях язык не преследовали, однако декларированные права ущемляли; на территориях, принадлежавших Польше, язык можно было использовать публично, однако право это иногда нужно было отстаивать перед польской администрацией [10]; со стороны Российской империи украинский язык неоднократно подвергался преследованиям, его запрещали в сфере образования, науки, культуры, книгопечатания. Наиболее известными в этой связи являются Валуевский циркуляр (1863 г.) – тайное распоряжение министра внутренних дел Российской империи Петра Валуева, которым приостанавливалось издание книг на украинском языке (кроме художественной литературы), и Эмский указ (1876 г.), согласно котрому запрещалось не только издавать, но и ввозить книги на украинском языке, ставить спектакли, устраивать концерты и преподавать в начальной школе.

XX век ознаменовался тотальной русификацией Украины в составе СССР. Так, в 1978 г., согласно постановлению ЦК, усиливалось изучение русского языка и литературы в школах, учителя русского языка получали прибавку к зарплате, а изучение украинского языка становилось необязательным. В 1989 г. вышло постановление о едином официальном общегосударственном языке в СССР (русском), сократилось количество школ с украинским языком преподавания, а также тираж изданий на украинском языке [6]. Однако в том же 1989 г. был принят Закон УССР «О языках в УССР», которым государственным языком в УССР устанавливался украинский. Исходя из вышеизложенного, можем говорить о том, что формирование, становление и развитие украинского языка в основном сопровождалось таким негативным явлением, как лингвоцид. Таким образом, история существования украинского языка, несомненно, влияет на языковую политику государства: патриотически настроенные политики и интеллигенция пытаются восстановить и укрепить его статус, вернуть ему приоритетные позиции во всех сферах, хотя действия власти в этом направлении часто остаються декларативными.

Во-вторых, особенности языковой ситуации в Украине обусловлены проживанием на ее территории различных этносов (россиян, белоруссов, поляков, крымских татар, болгар, греков и др.), статус которых, а также их права на национально-культурную автономию (в т.ч. на изучение и использование родного языка) закреплен ст. 6 Закона Украины «О национальных меньшинствах в Украине» №2494–XII от 25.06.1992 г. [3]. Ст. 7 Закона Украины «Об основах языковой политики Украины» №5029-VI» от 03.07.2012 р. также гарантирует использование региональных языков и языков нацменьшинств в работе региональных органов власти, а также их изучение и использование в государственных и коммунальных учебных заведениях [4]. Этот нормативный документ фактически гарантирует статус регионального языка на тех

территориях, где региональная языковая группа его носителей составляет не менее 10% по результатам переписи населения. Попытка отмены указанного Закона в феврале 2014 г., несмотря на обещание политических лидеров разработать новый закон о языках совместно с представителями нацменьшинств, вызвала негативные отзывы в среде русскоязычной общественности. Государственным языком на территории Украины, согласно Конституции Украины, является украинский.

Присутствие на территории Украины других этносов влияет также на языковое образование, особенно показательным примером в этом плане является Юго-Восточная Украина, где продолжают работать школы исключительно с русским языком преподавания, регионы с компактным проживанием греков имеют возможность изучать в школах новогреческий язык и т.д. Все вышесказанное в определенной степени позволяет говорить о возможности триязычия в этих регионах. Однако многие ученые, которые занимались изучением языкового вопроса в этой части страны, характеризуют ситуацию как двуязычие [2, с. 43]. Население названного региона паралельно использует украинский и русский язык во всех сферах жизни, а языки других национальных сообществ (греков, болгар) функционируют исключительно в ситуациях семейного или дружеского общения [2, с. 43]. Кроме того, отличительной коммуникативной чертой юго-востока Украины является то, что жители региона переносят грамматические признаки русского языка на украинский и не оличают украинские языковые конструкции от русских, поэтому говорить здесь о двуязычии (и уж тем болем о триязычии) все-таки будет не совсем правомерно; это возможно только тогда, когда уровень знания второго языка будет приближатся к уровню знания первого [1, с. 172].

Отметим также, что проблема билингвизма в Украине позволяла украинским политикам постоянно спекулировать на «языковом вопросе» в период выборов. Так, в 2000-е годы, во время конкурентной борьбы за пост Президента Украины между В. Ющенко и В. Януковичем, в агитационных материалах последнего использовали агитационный ролик, который отражал один из пунктов программы кандидата, а именно изменение статуса русского языка. «Героем» ролика выступал юноша, который утверждал, что не хочет, чтобы его считали «недоукраинцем» только потому, что он говорит на русском. Таким образом, манипулируя сознанием электората, создавался миф о якобы притеснении русского языка и его носителей в Украине.

В-третьих, оценивая современную языковую ситуацию в Украине, подчеркнем, что, несмотря на то, что страна почти четверть века является независимым государством и декларативно украинский язык признан государственным, имея таким образом потенциально все возможности для свого развития и употребления во всех сферах общественной жизни, сегодня можно наблюдать в какой-то мере пренебрежительное отношение к нему. Н. Тумай, которая занималась исследованием этого вопроса, приводит показательные факты: в начале 2002 г. ежедневный разовый тираж русскоязычных газет, которые печатались в Украине, составлял 32,1 млн экземпляров, тогда как украиноязычных – всего 18,2 млн [10]. Кроме того, контент многих коммерческих телеканалов и радиостанций в основном составляли русскоязычные программы. Языком общения в больших городах, особенно на юго-востоке страны, в основном тоже оставался русский. В последние годы ситуация кардинально не изменилась. В Украине украинский является языком делопроизводства, законодательной сферы, это язык интеллигенции и государственных деятелей. Однако в быту, особенно в мегаполисах, он не занимает превалирующих позиций. Государственные СМИ последовательно придерживаются языковой политики, коммерческие – 50×50, особенно это касается региональных каналов, контент которых в основном является русскоязычным. На сложившуюся ситуацию обращают внимание как ученые, так и лидеры общественных движений, которые проводят мониторинг информационного пространства (СМИ, книгоиздание, Интернет (включая социальные сети). Так, С. Свидлов на Портале языковой политики представил данные анализа украинского сегмента Интернет, использовав при этом рейтинги top.bigmir.net, top.i.ua, liveinternet.ru (результаты были немного различны, но основные пропорции сохранены): по рейтингу top.bigmir.net украинский язик используют 15,20% украинских сайтов, по top.i.ua – 24, 40% сайтов и по liveinternet.ru – всего 8,80% сайтов. Среди тематических категорий украинский язык доминирует только среди государственных, образовательных и литературных сайтов, во всех других сферах доминирует русский. Особенностью украинских двуязычных сайтов, как показало исследование, является то, что

украиноязычная версия обычно не является основной версией сайта или является функционально несостоятельной [8].

Подобные данные были получены и ранее. Так, вместе с доктором наук по социальным коммуникациям, професором Л. Пономаренко (Классический приватный университет, г. Запорожье) нами был произведен анализ ресурсов государственной власти и тематических сайтов украинского сегмента Интернет. В итоге были получены такие результаты: наиболее полноценно украинский язык представлен на ресурсах органов государственной власти. Что касается частных сайтов, то выбор языка часто обусловлен видом сайта: на сайтах-визитках оффлайнового регионального бизнеса использование языка зависит от региона: Запад и Центр Украины – украинский как основной или один из двух или трех предложенных языков, Восток и Юг – русский (украинский язык если и предложен, то только как дополнительный); на украинских сайтах, продвигающих онлайновый продукт или услугу, используется один – три языка: русский; русский с английским; русский, английский, украинский.

Среди украинских тематических сайтов, в том числе конфессиональных, русский язык является более употребляемым, чем украинский, хотя важную роль здесь играет региональный фактор. В случае с украинскими медицинскими сайтами в выборе языка сайта прослеживается та же тенденция: чем дальше на запад, тем чаще употребляется украинский язык, чем дальше на восток и юг, тем украинский язык употребляется реже [7, с. 64–70].

Оценивая вышесказанное, отметим, что Интернет позволяет «заявить о себе» не только отдельной личности или определенной организации как владельцам сетевого ресурса, но и стране в целом, а следовательно – сформировать свой имидж в мировом информационном пространстве. Учитывая то, что украинский язык – это один из определяющих признаков идентичности нации и идентификации Украины как самостоятельного государства, приоритетом языковой политики должно быть утверждение украинского языка как ведущего на сайтах Укрнета и в информационном пространстве страны в целом.

В последние годы в Украине поднимают вопрос о системе непрерывного языкового образования, что предусматривает изучение и совершенствование в профессиональной сфере государственного (украинского) языка, возможность изучения родного (национального) языка национальными меньшинствами и практическое владение иностранным языком, в частности английским как языком международного общения. В контексте реформы образования внесены изменения в учебные планы школ (увеличено количество часов на изучение иностранных языков: три часа в неделю вместо двух (с 6 до 9-го класса) и 3,5 часов в неделю в старших класах). В ВУЗах остаются курсы: «Иностранный язык профессионального направления» или «Английский язык профессионального направления», разработан новый Порядок утверждения решений о присвоении учених званий, который вступает в силу в январе 2016 г. Так, в частности, для получения звания доцента или профессора научно-педагогический работник должен предоставить сертификат Общеевропейской рекомендации языкового образования на уровне, не ниже B2. Для популяризации английского языка как языка международного общения и научно-технического прогресса, а также с целью интеграции Украины в мировое сообщество Президент Украины П. Порошенко своим Указом объявил 2016 год «годом английского языка в Украине».

Поликультурное образование, безусловно, усилит возможности индивида, позволит повысить его интеллектуальный уровень и культуру. Однако подобное образование не является возможным без владения родным языком (и для украинцев как для титульной нации, и для национальных меньшинств) и государственным языком – украинским (который в Украине является родным для большей части населения), поэтому государство должно повышать социальный престиж государственного языка и способствовать изучению языков нацменьшинств. Иначе, пытаясь совершить языковой прорыв, Украина может оказаться в абсурдной ситуации, когда будет престижно изучать английский язык, но станет сложно или вообще пропадет желание изучать украинский как язык титульной нации.

В этой связи грамотной является политика Республики Казахстан, где в полиязычном процессе важная роль отведена государственному (казахскому) языку, который должен являться опорой полиязычного образования. Об этом говорят многие казахские ученые. В частности, С. Таджибаева и А. Ибрашева подчеркивают: «Русскоязычное население нашей Республики, <…> должны не просто овладеть казахским языком, общаться и отвечать на тестовые вопросы, должны уметь думать на этом языке. <…> Поэтому <…> сверхзадачей в этом вопросе является привлечение русскоязычного населения к изучению казахской культуры

и их активное вовлечение в образовательную и культурную жизнь на государственном языке» [9].

Таким образом, полиязычие как важное направление в образовании имеет достаточно широкие перспективы в Украине, однако основоположным принципом такого образования должно оставаться изучение и поднятие социального престижа родного языка титульной нации, что станет залогом ее индивидуальной значимости в рамках мирового сообщества в эпоху прогрессирующей глобализации.

Список литературы:

1. Аврорин В.А. Двуязычие и школа: проблемы двуязычия и многоязычия / В.А. Аврорин. – М. : Наука, 1972. – 326 с.

2. Загороднова В. Регіональні особливості та вплив мовної ситуації у південно-східному регіоні України на мовну освіту представників національних спільнот / В. Загороднова // Науковий вісник Східноєвропейського університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Мовознавство. – 2013. – №22(271). – С. 42–47.

3. Закон України «Про національні меншини в Україні» №2494–XII від 25.06.1992 р. (зі змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №36. – Ст. 529.

4. Закон України «Про засади державної мовної політики» № 5029-VI від 03.07.2012 р. (зі змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – №23. – Ст. 218.

5. Замкова Н.Л. Полімовність в Україні в контексті глобалізації Європи: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д.філос.н. : 09.00.03 / Н.Л. Замкова. – К., 2015. – 36 с.

6. Культурологія / Т.Б. Гриценко, С.П. Гриценко. А.Ю. Кондратюк та ін. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 392 с.

7. Пономаренко Л.Г. Мова сайтів українського сегмента Інтернет: реалії та перспективи / Л.Г. Пономаренко, С.А. Козиряцька // Держава та регіони. Серія: Гуманітарні науки. – 2014. – № 1–2. – С. 64–70.

8. Свідлов С. Становище української мови в «українському» Інтернеті [Електронний ресурс] / С. Свідлов // Портал мовної політики [сайт]. – Режим доступу: http://language-policy.info/2015/11/stanovysche-ukrajinskoji-movy-v-ukrajinskomu-interneti/#more-2123.

9. Таджибаева С.Ж. Полиязычное образование в РК: проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / С.Ж. Таджибаева, А.Х. Ибрашева // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева. – №1–2. – Режим доступа: repository.enu.kz/.../Poliazichnoe-obrazavania-v-RK-problemi-i-perspek.

10. Тумай Н.В. Лінгвоцид української мови та шляхи його подолання українством у XIX – на початку XX століття : автореферат дис. на здобуття наукового ступеня к.філол.н. : 10.02.01 – українська мова [Електронний ресурс] / Н.В. Тумай. – К., 2006. – 19 с. – Режим доступу: http://referatu.net.ua/referats/7569/168353.

УДК 81.31.51

ПОЛИЯЗЫЧИЕ В СИСТЕМЕ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Кузнецова Т.В.
СОШ № 83 им. Г. Мустафина, г. Караганда, Республика Казахстан

Перед образованием сейчас стоит важная задача, выпускник школы должен быть высокообразованным специалистом, владеющим тремя языками: казахским, русским и английским. Концепция развития образования в Республике Казахстан направлена на качественное обновление форм и методов работы в школе. Современный мир полиязычен, происходят процессы интеграции, сближения языков, народов, культур.

Роль учителя огромна, несмотря на современные технологии, пришедшие в школу. Где кончается влияние учителя? До какой степени ученик должен быть самостоятелен? Что читать и как осмыслить прочитанное? Сколько языков надо изучать? Как современному ученику найти свое место в мире? Что такое добро и зло? Эти вопросы стоят перед каждым из нас.

Знание обогащает человека. Чем больше языков знает человек, тем он образованнее, тем богаче будет наша страна и в экономическом и в политическом плане. Например, в Швейцарии 4 государственных языка, и этот фактор играет большую роль в стабильности страны, учитываются интересы даже самой маленькой народности (ретороманцев). Как писал Магжан Жумабаев: «В языке нации, как в зеркале, отражаются его земля, история, быт, нравы и характер». Наша страна многонациональна, как и многие страны мира, и в ней есть возможности для развития любого языка.

Наша Республика, наш город Караганда, наш край и в прошлом был полиязычен, с тех пор, как стали осваиваться угольные месторождения. Как пишет об этом Г.Мустафин в своей книге «Караганда»: «… вечерами, возле бараков, можно было слышать и казахскую домбру, и русскую гармошку, и украинские песни». В годы сталинских репрессий сюда ссылали чеченцев, корейцев, немцев, евреев… И для всех них Казахстан стал родиной и остается ею до сих пор. Обучение языкам, связанное с ознакомлением с культурными, историческими, социальными ценностями каждого языка, происходит на классных часах, праздниках, где выступают дети на разных языках.

В соответствии с Концепцией государства о языках, все школьники должны изучать, а в будущем владеть тремя языками: казахским, русским и английским. Казахский язык сейчас переживает свой расцвет: обогащается лексика, появляется больше переводов на языки народов мира, развивается телевидение и кино, готовится переход на латиницу, чтобы войти в мировое информационное пространство. Филологическое образование стало более доступным: появились электронные книги, мобильные средства связи с доступом в Интернет, где можно легко почерпнуть любую информацию. Но нужно, учиться отбирать и анализировать материал. Ученик может быть самостоятелен в выборе, а влияние учителя должно быть ненавязчивым, но направляющим. Все познается в сравнении – это один из главных принципов познания мира. Было бы хорошо, если бы интегрированные уроки проводились чаще, где можно сравнить грамматику, фразеологию, лексику, синтаксис. Это и есть основа полиязычия, проявлением которого в жизни каждого ученика является чтение на разных языках и осмысление прочитанного. Возможно следует изменить систему контроля за знанием языка, и сдавать школьные экзамены по казахскому, русскому и английскому языкам в устной форме, что позволяет лучше оценить языковые навыки.

На уроках ученики изучают русскую и казахскую литературу, но нет такого предмета как английская литература. У каждого ребенка должно формироваться здоровое, объективное восприятие мира. Хочется прочитать и обсудить и современную литературу, не входящую в программу (по опросам учеников 8-х классов – это и детективы, и приключенческие романы и философские произведения) Сейчас мы изучаем 3 языка: казахский, английский и русский и это правильно.

Концепция полиязычия должна опираться на труды ученых в области философии, этнопедагогики, лингвистики. Это философские учения А. Кунанбаева, имеющими непосредственное отношение к проблеме формирования личности. В трудах Алтынсарина Ы., Байтурсынова А., Жумабаева М. отражены ценные идеи народной педагогики, позволяющие осознавать значимость родного языка в развитии личности.

И.В. Гёте сказал: «Суха теория, мой друг, но древо жизни вечно зеленеет». Конечно, основу любого государства составляет экономика, но жизнь каждого человека богаче, чем постулаты науки. В ней есть все: смех и слёзы, радость и горе, доброта и зависть. И каждый пройдет свой путь сам, изучая литературу, приобретая опыт, постигая смысл своей жизни. Человек, не получивший понятия о чести, совести, ответственности, благодарности, добре и зле вряд ли сможет добиться в жизни чего-то честным путем и будет работать на благо своей страны. учитель сможет помочь ученику отделить одно от другого. Кроме того, изучение иностранного языка помогает улучшить память, математические способности, развивает аналитическое мышление, способствует развитию критического мышления и творчества, способствует тому, что человек начинает лучше разбираться в родном языке!

Хорошо, если бы у нас было больше таких программ, по которым ученики могли бы обучаться в других странах. Они могли бы не просто привезти багаж знаний, но и определенный формат мышления, новое видение мира, это тоже будет интеграцией в мировое пространство. Но, к сожалению, обучившись за границей, не все могут найти достойную работу и применить полученные знания, часто в них не нуждаются. Школа в этом плане опережает общество. Возможно, ещё учась в школе, нужно чаще выезжать за рубеж и применять

полученные знания на практике. Скоро в школе преподавание некоторых предметов будет осуществляться на казахском и английском языках.

В будущем, каждый гражданин нашей страны должен будет владеть тремя языками, Полиязычие надо внедрять не только в гимназиях и лицеях, но и в общеобразовательных школах. Например, в нашей школе № 83 им. Г. Мустафина выпускается школьная газета «Огонёк» на трёх языках. Ученики привыкают получать информацию на казахском, русском и английском языках. Все её с удовольствием читают.

По мнению Президента Н. А. Назарбаева "...Казахстан уникален и силен своей многонациональностью. На его земле сформировалось уникальное поликультурное пространство… Поликультурность Казахстана - это прогрессивный фактор развития общества. Евразийские корни народов Казахстана позволяют соединить восточные, азиатские, западные, европейские потоки и создать уникальный казахстанский вариант развития поликультурности".

Таким образом, полиязычие может решить все задачи, которые стоят перед казахстанским обществом, так как все богатства мира заключены в языке. Это принесет нашему государству серьезные выгоды, как в экономическом, так и в политическом плане. Для формирования конкурентоспособного выпускника, коммуникабельной позитивной личности, способной к активной и эффективной деятельности в многонациональной и поликультурной среде, обладающей чувством толерантности других культур, умением жить в мире и согласии необходимо поликультурное образование. И первый шаг к этому – полиязычное образование.

Список литературы:

1. Государственная Программа развития образования Республики Казахстана 2011-2020 годы от 7 декабря 2010 года.

2. Национальный план действий по развитию функциональной грамотности на 2012-2016 годы.

3. Перминова Л.М. Минимальное поле функциональной грамотности (из опыта С.-Петербургской школы)//Педагогика. 1999. - №2.

4. Государственная программа развития языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы.

УДК 81:372.881

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Курманаева Ш.С.
Жезказганский политехнический колледж,
г. Жезказган, Республика Казахстан

В последние годы возросли требования к профессиональной подготовке выпускников. В этой связи, принцип профессиональной направленности приобретает особую значимость и приоритетность. Следовательно, можно предположить, что ещё в колледже надо добиваться определённого уровня сформированности умений профессиональной речи, достаточного и необходимого для успешного осуществления профессиональной деятельности. Умения профессиональной речи будут служить базой для дальнейшего самообразования и самосовершенствования в избранной студентами профессии.

Владение ИЯ на уровне, достаточном для профессионального общения в профессиональной сфере, является одним из требований современного общества к молодым специалистам и выступает обязательным компонентом их профессиональной подготовки. Поэтому целью обучения профессионально-ориентированному английскому языку является формирование у студентов коммуникативных компетенций по использованию полученных знаний применительно к своей профессии.

Проведённые исследования педагогической работы показывают, что обучение английскому языку сегодня невозможно без инновационной составляющей. Традиционное обучение профессионально-ориентированному английскому языку ориентировано на чтение, понимание и перевод специальных текстов, включая изучение грамматических особенностей

научного стиля. В настоящее время акцент переместился на развитие навыков и умений устной коммуникации. Устная речь включает в себя слушание и чтение, понимание и репродуктивное воспроизведение прослушанного или прочитанного как в устной (диалогической или монологической), так и в письменной форме.

В качестве основной задачи современного этапа преподавания профессионально-ориентированного английского языка является создание методик, интегрирующих интерактивные подходы к обучению и их преимущества для решения основной проблемы преподавания профессионально-ориентированного английского языка – иноязычному общению в профессиональных ситуациях.

Профессионально-ориентированное обучение английскому языку зародилось как научное направление в 1960-х годах за рубежом. В настоящее время, профессионально-ориентированное обучение английскому языку стало типом образовательной услуги, без которой обучение студентов не представляется возможным. Под профессионально-ориентированным обучением понимается такое обучение, которое основано на учёте потребностей будущих выпускников в изучении иностранного языка, диктуемых особенностями будущей профессии или учебной специальности, которые в свою очередь, требуют его изучения. В этом его отличие от обучения языку для общеобразовательных целей.

Анализируя понятие цели профессионально-ориентированного обучения иностранному языку, следует отметить многокомпонентность и неоднозначность данного понятия. Выделяют следующие компоненты цели: образовательный, воспитательный, развивающий и практический. Для реализации образовательных целей предполагается приобретение студентами определённого объёма лингвистических знаний, связанных с избранной сферой будущей профессиональной деятельности, а также страноведческой информации.

В плане достижения воспитательных целей процесс овладения иностранным языком и владения им является действенным фактором социально-экономического, научно-технического и общекультурного прогресса общества. Он предполагает воспитание гражданственности, уважения к другим народам и культурам, общей культуры межличностного общения, познавательной активности, стремления к самообразованию, мотивации, т.е. осознанного отношения к овладению иностранным языком как средством общения, познания и самосовершенствования, а также эстетического восприятия и художественного вкуса.

Достижение развивающих целей, отвечающее современным требованиям, означает гармоничное психическое развитие личности студента в целом, что предполагает развитие мышления, психических функций, речевых коммуникативных способностей, интеллектуальной активности, языковых, познавательных и творческих способностей студента.

Наиболее важным компонентом категории цели является практический. Специфика подготовки студентов заключается в достижении такого уровня общения на иностранном языке, который позволит использовать его не только в профессиональной деятельности, но и для удовлетворения познавательных интересов и дальнейшего самообразования. Согласно требованиям программы, выпускники должны обладать коммуникативной компетенцией и её составляющими, необходимыми для квалифицированной информационной и творческой деятельности в различных сферах и ситуациях делового партнёрства. Таким образом, практической целью обучения иностранному языку является «приобретение студентами коммуникативной компетенции, уровень которой позволяет использовать ИЯ практически, как в профессиональной деятельности, та и для целей самообразования».

Ключевым методом в обучении профессионально-ориентированному английскому языку является коммуникативный метод, в основе которого лежит представление о том, что язык служит для общения, следовательно, целью обучения ИЯ является коммуникативная компетенция.

Профессиональная направленность обучения ИЯ даёт будущему специалисту возможность применения ИЯ не только как средства получения информации, но и как средства общения. Таким образом, процесс обучения ИЯ должен быть профессионально-ориентированным, так как цель такого обучения – формирование профессиональной иноязычной коммуникативной компетентности, что позволяет студентам профессионально общаться в различных коммуникативных ситуациях.

В коммуникативном обучении ситуации используются на всех стадиях освоения материала. На занятиях учебно-речевые ситуации призваны выполнять две основные функции: стимулирующую и обучающую. Очень важно обеспечить содержательность высказываний на изучаемом языке, исключить высказывания, не имеющие связи с действительностью, не

соответствующие ей. Речевые ситуации способствуют также закреплению лексических единиц и грамматических структур.

Профессионально-ориентированное обучение невозможно без обучения специальной лексике, которая играет в данном процессе существенную роль. Исследование процесса обучения лексике позволило выделить принципы обучения профессионально-ориентированной лексике. **К ним относятся:**

- дидактические (принцип наглядности, принцип межпредметной интеграции, принцип сознательности);
- лингвистические (принцип минимизации языка, принцип концентризма), психологические (принцип поэтапности в формировании лексических навыков и умений);
- методические принципы (принцип обучения лексике в различных видах речевой деятельности, принцип дифференцированного подхода в зависимости от цели усвоения лексики, принцип профессиональной направленности обучения, принцип взаимообучаемости).

Последний принцип является характерным для обучения профессионально-ориентированной лексике, поскольку в некоторых ситуациях студенты лучше владеют предметом своей специальности и могут корректировать преподавателя. Все вышеназванные принципы взаимосвязаны и дополняют друг друга.

В профессионально-ориентированном обучении лексике основной единицей обучения, как правило, является аудио, видео и печатный текст. Тщательный отбор текстов является обязательным условием эффективности обучения.

Переход на новые стандарты образования и недостаточное количество учебных часов, отводимых на ИЯ, требуют особого внимания к организации самостоятельной работы при обучении ИЯ. Самостоятельная работа студентов по ИЯ – это вид учебной деятельности, при которой студенты с определённой долей самостоятельности, а при необходимости, при частичном руководстве преподавателя выполняют различного рода задания, прилагая необходимые для этого умственные усилия и проявляя навыки самоконтроля. В программе по обучению ИЯ определена цель: подвести студентов к самостоятельному чтению оригинальных текстов по специальности. Читая и просматривая тексты, задавая вопросы и отвечая на них, делая различные виды упражнений, студенты учатся извлекать необходимую информацию. Каждый текст включает также серию упражнений, направленных на развитие навыков реферирования и аннотирования текста.

Роль преподавателя в организации самостоятельной работы определяется конкретными задачами, решаемыми студентами в зависимости от этапа обучения, уровня самостоятельной работы и индивидуальных особенностей обучаемых. На начальном этапе преподаватель выступает источником информации. В дальнейшем это чаще всего организатор студентов, который осуществляет контроль качества выполнения учебных заданий, анализирует итоги групповой и индивидуальной работы. Познавательная деятельность студентов в процессе выполнения самостоятельной работы требует от них активности и является одной из составляющих приобщения студентов к творческой деятельности.

В современных условиях быстрого развития науки, стремительного обновления информации невозможно научить человека на всю жизнь; важно заложить в нём основы языковых знаний, развить интерес к их накоплению и к непрерывному самообразованию. Одна из целей, которую ставит перед собой преподаватель – сформировать личность учащегося, будущего специалиста, способного к саморегуляции в сфере непрерывного образования, а, следовательно, возникает вопрос о качестве профессиональной подготовки студентов. В реальной профессиональной деятельности специалист постоянно сталкивается с различными проблемами, его задача – непосредственно реагировать на них и самостоятельно их решать. Именно этому и нужно научить учащегося за время учёбы, сделав упор на перенос акцента с обучающей деятельности преподавателя на познавательную деятельность учащегося.

Таким образом, основная идея подобного подхода к обучению ИЯ, заключается в том, чтобы перенести акцент со всякого рода упражнений на активную мыслительную деятельность учащихся, где роль преподавателя – это роль помощника, способного подобрать методы и технологии обучения, способствующие личностному и профессиональному росту.

Основными методическими принципами организации процесса обучения профессионально-ориентированному английскому языку являются следующие интегративные принципы: принцип практико-ориентированного контекстного обучения, личностно-ориентированной направленности обучения, активности учения, проблемности, коммуникативно-ситуативного обучения, интерактивной направленности обучения, баланса

осознанного и неосознанного в обучении, комплексности подхода, принцип коллективного взаимодействия, рефлексии в обучении.

Это предполагает использование в процессе обучения таких стратегий, которые будут стимулировать познавательную и коммуникативную деятельность студентов, применяя разнообразные коммуникативные технологии обучения английскому языку: технологию коммуникативного обучения, информационно-коммуникационную технологию, технологию обучения в сотрудничестве, проектную технологию, игровую технологию.

Одним из методов, который предоставляет учащимся возможность самостоятельно приобретать знания в процессе решения практических задач или проблем, для чего нужны не только знания ИЯ, но и интеграция знаний из различных предметных областей, является метод проектов.

Инновационными коммуникативными методиками также являются методики, основанные на различных формах коммуникации с привлечением интерактивных средств обучения, что включает:

-методы самообучения – edu.pglu, печатные, аудио- и видеоматериалы;

-педагогические методы на основе коммуникации «один-одному» - электронная почта, использование социальных сетей;

-преподавание на базе коммуникации «один-многим» - аудио и видеолекции, электронные лекции;

-обучение на базе коммуникации «многие-многим» - синхронные аудиографические, видео-, аудио- и компьютерные конференции – например, форумы в edu.pglu, работа в социальных сетях, например, Facebook.

Таким образом, использование предлагаемых методов обучения, основанных на коммуникативной модели языка, а также разработка целостной системы обучения речевому общению на профессиональные темы способствуют формированию у студентов целого комплекса коммуникативных и профессионально-ориентированных компетенций.

В процессе обучения профессионально-ориентированному английскому языку возникает вопрос «Чему учить в первую очередь: профессиональной лексике, грамматике или развивать умения монологической и диалогической речи?». Знание специальных терминов и основ грамматики не даёт свободы устно-речевого общения студентам, такая возможность появляется только в случае сформированности иноязычной коммуникативной компетенции. Наиболее приемлемой классификацией занятий по ИЯ является классификация, с точки зрения структуры урока, где заложены элементы процесса обучения. Структурное построение занятия зависит от конкретных учебных задач, характера планируемой на занятии деятельности и взаимодействия преподавателя и студентов.

На основе изложенного выделяют наиболее актуальные типы уроков для обучения профессионально-ориентированному английскому языку:

1. Занятие изучения нового материала (лекция, теоретическое исследование, кино-урок)
2. Занятие применения и совершенствования знаний (практические задания, сочинения, выполнение упражнений, деловая игра)
3. Занятие обобщения и систематизации знаний (дискуссия, конференция, семинар, деловая игра)
4. Комбинированное занятие (сочетание различных видов занятий широким спектром заданий)
5. Контрольное занятие (тест, устный опрос, письменная работа, зачёт, викторина)

Наиболее оптимальным является комбинированное занятие, являющееся самым распространённым типом, включающее все основные элементы, позволяющее за ограниченный временной отрезок совершить полноценный цикл ознакомления, переработки и закрепления учебного материала, что помогает в реализации интегрированного междисциплинарного подхода в обучении ИЯ.

Таким образом, профессионально-ориентированное обучение ИЯ признаётся в настоящее время приоритетным направлением в обновлении образования. «Под профессионально-ориентированным понимают обучение, основанное на учёте потребностей студентов в изучении ИЯ, диктуемых особенностями будущей профессии или специальности, которые требуют его изучения»

Список литературы:

1. Белогрудова В.П. Об исследовательской деятельности студентов в условиях проектного метода// Иностранные языки в школе. – 2005. - № 8.

2. Богданчик Л.В. Инновационные методы обучения иностранному языку в неязыковом вузе // Современные тенденции в обучении иностранным языкам и межкультурной коммуникации. - Электросталь: Новый гуманитарный институт, 2011.

3. Виленский М.Я. Образцов П.И. Уман А.И. Технология профессионально-ориентированного обучения в высшей школе. – Орёл: ОГУ, 2010.

ӘОК 396

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛІ

Қапашева А.А.
М. Акмулла атындағы башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа қ., Башкортостан Республикасы, Ресей Федерациясы

XY ғасырдың ортасында Қазақ хандығының құрылуы Қазақстан аумағында ежелден бері жалғасып келе жатқан этникалық процестің мәдени, рухани дамулардың мемлекеттіліктің дамуының және 14-15 ғасырлардағы саяси процестердің заңды қорытындысы болып табылады. Сондай-ақ қазақ халқының құрылуының Евразия тарихында алатын тарихи маңызы ерекше. Сондықтанда қазақ құрылуының қазіргі күн талаптар тұрғысынан таптық емес жаңаша көзқарастармен зерттеу кезек күттірмейтін маңызды мәселеге жатады. Күн сайын еліміздің мемлекеттілік тұғырының нығаюы бүкіл әлем алдында саяси және экономикалық беделінің өсуі Республикамыздың халықаралық аренадағы ролін айқындап отыр. Бүкіл дүниежүзі алдында қазақ мемлекеті өзінің дербестігімен және әртүрлі халықаралық саясаттағы ролімен көзге түсуде. Міне сол себепті де қазіргі мемлекетіміздің 15- ғасырдағы бір көрінісі, бір белесі болып табылатын қазақ хандығының тарихы соның ішінде оның құрылуы кімді болса да қызықтырары анық.

Қазақ хандығы тұсындағы қазақ әйелінің негізгі міндеті «қазан қайнатумен» ғана шектелмеген. Қазан-ошақ басында жүрді десек те, күллі ұлттың өткені мен болашағын бір жіпке байлап, оның бір ұшын бүгінгі күнге аман-есен алып келгенін ешкім жоққа шығара қоймас. Осы күнгі қазақтың бар болмыс-бітімінде байырғы қазақ анасынан жұққан дарқандық, кеңдік, мейірім байқалса, сол баяғы құрт қайнатып, бие сауған, ұзын етекті әйел баласының бір белгісінің сақталғаны да. Бұлардың ішінде ханға әділдігін айтқан Қарашаштан бастап, ел тұтқасы болған Айғаным мен Фатима ханшалар, жауға қарсы шапқан ержүрек Гауһар мен Бопай сияқты батыр жарлар, есімдері тұтас жұрттың тәрбие бесігіне айналған Нүрила, Қызай, Қойсана, Қарқабат, Дәулетбике сынды аналардың рухани тұғыры уақыт өткен сайын асқақтай бермек. Өйткені олар – ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, тәлім-тәрбиенің ұраны мен қағидатына айналған асыл тұлғалар.

Халқымыздың арғы-бергі тарихында өмір сүрген белгілі әйелдер ғалымдардың назарынан тыс қалмаған. Мысалы, белгілі орыс зерттеуші Левшин Бопай ханым туралы: «Ол – ханның әйелі және тақ мұрагерлерінің анасы ғана емес еді. Бопай – Әбілқайырдың айнымас серігі, ақылшысы, сенімді тірегі бола білді» деп таңдана жазды. Азия тарихын терең зерттеген саяхатшы Семенов-Тянь- Шаньский дала ханшасы Айғанымның білімі мен талғамына Ресей патшасы I Александрдың таң-тамаша қалғанын жазады [1, 8б]

Қарашаш – кедейден шыққан адам, кәрі кемпір мен шалдың жалғыз қызы. Қарашаш – ақылды әйел, үнемі шаруа тірлігінде жүреді, әр нәрсені, қандай шаруа болса да тыңғылықты істейді, алдын- ала ойлап, істің немен бітетінін ескеріп отырады. Әр жұмысты сабырлықпен атқарады. Қарашаш – Жиренше мен Жәнібек хан тұсында өмір сүрген аңыздық кейіпкер. Оның бүкіл тіршілігі қазақ хандығы заманын сипаттайды. Оның атқарған, есте қалған іс-әрекеттері Жәнібекпен, Жиреншемен тікелей байланысты.

Күйеуіне берген ханның орындалмайтын тапсырмаларын ақылмен, тапқырлықпен шешеді. Мәселен, хан оның күйеуіне 100 еркек қойды көктемге қоздатып бер деген шарт қояды. Әйтпесе, басыңды алам дейді. Қарашаш ақылдылығы мен тапқырлығының арқасында

Жиреншені ажалдан алып қалады. Сол сияқты бір топ сиырды соймай, ішін тазартып бер деген ханның Жиреншеге берген тапсырмасын да тапқырлықпен ұтымды орындап шығады □2, 20б□.

Жиренше мен Қарашаш қатар аталады. Халық Қарашаш бойына даналықты ды, шешендікті де дарытқан. Талай тұйыққа тіреліп , не қыларын білмей қалған жағдайларда , Жиренше ақыл тауып беретін де аузына сөз салатын да Қарашаш. «Еркек қайда қоздат», — деп хан әмір бергенде, Жиренше шын сасады, келіп Қарашашқа айтқанда «Сасатын түрі жоқ, қойды алып кел», — деп мерзімді кезіне дейін қойды соып жей береді де, ханды сөзден жығып, Жиреншені өлімнен құтқарады. Жалғыз бұл емес, көп тұста халық Қарашашты ең дана, ақылды әйелдердің өкілі етіп суреттейді. Бұның ерекше мәні бар. Әйел – көп халық. Олардың әлеуметтік өмірде орны үлкен, маңызы зор. «Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар шығады», әйелдердің ішінде де асқан дана адамдар бар деген пікірді бұл аңызда да қолдайды.

Тағы бір ханның жары ғана болып қоймай, ел үшін еңбек еткен қазақ әйелінің бірі Бопай сұлу. Бопай сұлу Кіші жүздің ханы Әбілқайыр ханның жары мен құты болды. Бопай Әбілқайыр ханның екінші әйелі бола тұра, өзінің табиғатынан ерекше салиқалы, басалқы, тағатты қасиеттерінің арқасында аса жоғары «сұлтанша» лауызымына ие болды.

Әбілхайырдың Бопай сұлуға үйленуі және екеуінің арасындағы шынайы махаббат пен ынтықтық туралы ел ішінде көптеген аңыз әңгімелер таралған. Көп нұсқасы бар, сол аңыздардың біріндегі Әбілхайыр мен Бопай сұлудың ғашықтық сезімдері қазақтың лиро-эпос жырларындағы кейіпкерлердің сезімдерінен кем еместігі суреттелген.

«…Кіші жүздегі әйгілі батыр Жәнібек пен Әбілхайыр жол жүріп келе жатып күн батар алдында бір ауылға түседі. Ауыл иесі аса бай, жасы үлкен кісі екен. Оның бой жетіп отырған қызы Бопай сұлуды көрген Әбілхайыр ес-ақылы кетіп ғашық болады. Келесі күні жолға шыққан Әбілхайыр күтпеген жерден сол ауылда қалатынын айтады да, Жәнібек батырға өз жөнімен кетуге тура келеді. «Қайтсем де Бопай сұлуды алмай тынбаймын» деп Әбілхайыр қалады. Ол өзінің кім екенін жасырып, Бопайдың әкесінің малын бағуға жалданады. Ұзын бойлы , батыр тұлғалы, жігіттің сұлтаны Әбілхайыр батыр жылқышы болып жүрсе де, аз уақыттың ішінде ауыл адамдарына жақсы қырынан танылып, құрметке ие болады. Әрине, көп ұзамай Бопай сұлуға да ұнап қалады. Сырын ашқан жас батырды Бопай сұлу да жан-тәнімен ұнатып, ғашық болады. Ғашықтар ажырамастай дәрежеге жеткенде Әбілхайыр Бопай сұлудың әкесінің рұқсатын сұрайды. Әкесі сұлтан деген аты болғанымен, жалғыз атты кедей жігітке қызын бергісі келмей, түрлі айла-шарғы ойлап табады. Соның бірі ретінде «қалыңмалға ала аяқты 90 күрең және 60 ақсұр ат әкелесің, әйтпесе, қызымды бермеймін»деп шарт қояды. Осындай ауыр шартқа амалсыз келіскен жас батыр «бір айдың ішінде айтқан қалыңмалыңызды әкелемін»деп аттанып кетеді. Бопай сұлудың әкесі «кедей жігіт бұл шартымды орындай алмас»деп үміттін үзгенде еді. Әбілхайыр әлгі айтқан жылқыны таныс-тамыры, ағайын-туысы, бәрінен сұрағанымен, ешқандай нәтиже шықпайды. Шарқ ұрған жас батырдың аянышты күйін естіген Жәнібек батыр Әбілхайырға керекті 150 айғырды өз жылқысынан шығарып береді. Оған қоса, ол өзі барып, Бопай сұлудың әкесіне барып, қазақтың әдет-ғұрпы бойынша құда түседі. Сөйтіп, екі жас бірге өмір сүру жолдарын бастайды» (3, 27б).

Әбілқайыр хан мен Бопай сұлудың алты перзенті болған. Солардың бесеуі ұл, біреуі қыз бала болған. Ұл балалары Нұралы (1710/11-1790), Ералы (1720-1794), Қожахмет (1722-1749), Айшуақ (1723/24-1810), Әділ (1730-1750). Қыз баласы Зылиқа 1745 жылы дүниеге келген. Әбілхайыр балаларының ішінде Қожахмет пен Әділ жастай қайтыс болған. «Алып – анадан туады» демекші, Бопай сұлудың тәрбиесімен өніп-өскен үш ұлы да хан болып, еліне елеулі қызмет атқарған. Нұралы (1748-1786), Ералы (1791-1794), Айшуақ (1797-1805). Кіші жүз хандары болды.

Бопай Әбілқайырдың ел басқару ісінде кеңесшісі, арқа сүйер тірегі болған. Елдің ішкі және сыртқы саясаты мәселелері шешілетін құрылтайларда Бопай өзі құқық білгірлері билер мен шешендік өнер иелерімен қатар сөз сөйлеп ел басқару ісіне қатысқан. «Бопай сұлу өзінің ақылымен құрметке ие болған, сондықтан да кей кездері орданы басқару ісіне үлкен әсер еткен. Әдетте әйелді барлық қоғамдық жұмысқа араластырмайтын қарым-қатынастың болғанына қарамастан, Бопай сұлудың өзінің жеке мөрі болған» – деп Қазақстан тарихы бойынша ірі маман А. И. Левшин жазып өткен. Сондықтан ел ішінде қадірі артқан Бопай анаға халқы мәртебелі, парасатты *«Бара бәйбіше»* атағын сыйлаған. Негізінен – өз ақылымен, даналығымен елге қадірлі болған ел ішіндегі аса беделді аналарымызға айтылған. Сонымен қатар, Бопай сұлу есімі «Ардақты бәйбіше», «Ардақты ана» болып ел есінде мәңгі қалды (3, 29б).

Хандық дәуірден бері ел аузында кең таралған ауыз әдебиетінің үлгілерінде Ел Анасы болған – **Домалақ ана** жөніндегі аңыз- әңгімелер өте көп. Текті жерде туып-өсіп Адал жар, Ел анасы бола білген Домалақ ана ұрпақтарына ақылдылығымен, сабырлылығымен, көрегендігімен, кемеңгерлігімен, әулиелігімен есте қалады. Оның жерленген жері күні бүгінге дейін апаларымыз бен әжелеріміздің, қарындас – жеңгелеріміздің зиярат ететін жеріне айналған □4□. Домалақ ананың әулиелігі мен көрегендігі, парасаттылығы мен даналығы, адамгершілігі мен адалдығы жайында аңызбен астасқан әңгімелер көп. Соның бірі мынау: Бірде Бәйдібек баба жоқ кезде жауласып жүрген бөтен елдің адамдары келіп, оның бар жылқысын айдап кетеді. Олар жол-жөнекей Домалақ ана отауына жолығып, сусын сұрайды. Домалақ ана сусын беріп, олардан олжа қалайды. Үйір-үйір мол жылқыны оңай қолға түсіріп бара жатқандар «қалағаныңды ал» дейді. Сонда айдалып бара жатқан жылқының Бәйдібектікі екенін іштей танып, біліп тұрған Домалақ ана мал басы саналатын Сарыайғырды күндігімен ноқталап алып қалады. Өйткені Сарыайғыр бір кісінесе, қалған жылқылар қайтып келетінін біледі.

Олар кеткен соң көп ұзамай жау қуып кеткен жылқыны іздеп Бәйдібек бабаның бәйбішесінен туған тоғыз ұл келеді. Домалақ ана тоғыз ұлға «сендер әрі бармай-ақ қойыңдар, жылқылар өздері қайтып оралады» десе, тоғыз ұл «тоқалдың сандырағын қайтеміз» деп ана сөзін елеместен, жылқы соңынан кетеді. Алайда тоғыз ұл жау қолынан түгел мерт болады да, Домалақ ана айтқандай Сарыайғырдың кісінеуінен кейін жылқылар дін аман түгел қайтып келеді. Домалақ ананың өмірі жүген-құрық тимеген шу асауды еш қарсылықсыз қолына тоқтатқан қасиеті, жылқының қайтып келетінін білген әулие, көрегендігі ел ішінде аңыз болып тарап кетеді □5□

Ел басына қиындық туған кезде еліне одан қалса жарына демеу бола білген, көреген қазақ ханшасы - Айғаным ханша. Ресей әкімшілігінің ресми құжаттарында Уәлидің ханша Айғанымы деген атпен әйгілі ханымның тегі хан тұқымынан емес, қара халықтан. Атығай елінде қарапайым қазақтың отбасында дүниеге келген. Айғаным да жүйелі білім алып, жеті жұрттың тілін біліп өсті. Ол әкесінен араб, парсы, шағатай тілдерін үйреніп, Шығыс ойшылдарының шығармаларын көп оқиды. Осылай алаңсыз оқып, жауқазындай желкілдеп бой жетіп келе жатқан шағында ауылға Абылайдың тағына ие болған баласы, атақты Уәли хан келеді нөкерімен. Ханға еріп келген әнші-күйшілер мен саятшы-серілердің өнерін тамашалауға жиналған жұрттың ішінен өңі аршыған жұмыртқадай аппақ, сұңғақ бойлы ботакөз бойжеткен ханның көзіне оттай басылады. Сөйтіп, Айғаным Абылай ханның ұлы Уәлиге тұрмысқа шығады.

Уәлимен отасқан он алты-он жеті жылдың ішінде Айғаным оннан астам құрсақ көтеріп, Әбен, Мәмке, Шепе, Шыңғыс, Қанқожа, Әлжандай алты ұл мен Рақия, Нұрила атты екі қыз өсіреді, төрт нәрестесі жастай дүние салады. отыз жеті жыл хандық құрған Уәли жасы жетіп, 1819 жылы дүние салғанда Ресей патшалығы оның төрт ханымынан туған толып жатқан ұлдарының бірін емес, Айғанымның өзін тақ иесі деп таниды.

Ол қарақан бастың қамынан халықтың мүддесін жоғары қойған кісі. Қараңғы қазақ жұртының жарыққа ұмтылып, білім жолына түсуіне көп күш-жігер жұмсады. Сырымбетте қарапайым қазақ балалары үшін арнайы мектеп ашқызды. Мектептің тірегі де, тұтқасы да жан-жақты білімі бар мұғалім деп білген Айғаным әдейі сұратып оған Қызылжардан Құтмұханбет Иманқұлов деген ұстазды алдырады. «Бұл молда менің маңымда жүрген мерзім ішінде өз міндетін айрықша ынта-жігермен атқарып, қажыр-қайрат таныtты,– деп жазды: – Ол менің балаларыммен бірге төңіректегі қазақтардың 24 баласына тез-ақ хат танытып, тәп-тәуір сауатын ашты. Оның үстіне қаруымдағы жұрттың он бес баласын және оқытып шығарды. Өзім сияқты өзгелер де Иманқұловтың еңбегіне дән разы». Әрине бұл тұста біз Айғанымның келешек ұрпақтың болашағына алаңдайтын, сауаттылықты қолдайтын жан екенін байқаймыз.

Айғанымның ең сүйікті немересі Шоқанның тәрбиесіне сіңірген еңбегі өз алдына бір төбе. Қазақ ойының жарық жұлдызы, болашақ ұлы ғалым бес жасында хат танып, жеті жаста жеті жұрттың тілін білсе, ол тікелей әжесінің яғни Айғанымның әжелік қамқорлығының әсер-ықпалы. Сәби санасын өлең-жыр, аңыз-әңгімелерімен, етегілерімен суарып, кішкентайынан-ақ оны сөз қадірін түсініп, өнерді әспеттеуге үйретті (6).

Әрине қазақ халқының ел болып аяқтан тұруына ерлермен қатар қазақ әйелдерінің үлесі зор. Бұл келтірілген ойларымыздың бәрін түйіндей келе, қазақ хандығының құрылуы барысында көптеген құндылықтар ауысты, олардың орнын жаңа құндылықтар басты. Бірақта

өзгермеген, өшпеген бірнеше құнды қасиеттер халқымыздың бойында мәңгі сақталып қалды. Олардың біріне, әрі бірегейіне – руханилық тұрғыдан алғанда қазақ әйеліне деген құрмет жатты.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақ хандығы тұсындағы ханымдар мен арулар»: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары / (даярлаған Д.Қамзабекұлы). Астана: «Форма Плюс» баспасы, 2015. – 304 б.
2. Қасқабасов С. Қарашаш және қазақ хандығы. Астана: «Форма Плюс» баспасы, 2015. – 304 б.
3. Өтениязов С. Әбілхайырдың Бопай сұлуы. Астана: «Форма Плюс» баспасы, 2015. – 304 б.
4. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы, 1993.
5. Назарбекұлы С. Домалақ ана кесенесі. – Ақтау, 2012.
6. Ақтаев С. Ел анасы Айғаным. Астана: «Форма Плюс» баспасы, 2015. – 304 б.

УДК 811.11-112

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СИГНАЛЫ В НЕМЕЦКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ

Лебедева Г.В.
ЧУ «Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

Общение – сложный процесс взаимодействия между людьми, заключающийся в обмене информацией, а также в восприятии и понимании партнерами друг друга. Субъектами общения являются живые существа, люди. В принципе общение характерно для любых живых существ, но лишь на уровне человека процесс общения становится осознанным, связанным вербальными и невербальными актами.

Невербальное общение, более известное как язык поз и жестов, включает в себя все формы самовыражения человека, которые не опираются на слова. Психологи считают, что чтение невербальных сигналов является важнейшим условием эффективного общения. Почему же невербальные сигналы так важны в общении?

Около 70% информации человек воспринимает именно по зрительному (визуальному) каналу;

невербальные сигналы позволяют понять истинные чувства и мысли собеседника; наше отношение к собеседнику нередко формируется под влиянием первого впечатления, а оно, в свою очередь, является результатом воздействия невербальных факторов – походки, выражения лица, взгляда, манеры держаться, стиля одежды и т.д.

Особенно ценны невербальные сигналы потому, что они спонтанны, бессознательны и, в отличие от слов, всегда искренни.

В невербальной коммуникации используются любые символы, кроме слов. Зачастую невербальная передача происходит одновременно с вербальной и может усиливать или изменять смысл слов. Обмен взглядами, выражение лица, например, улыбки и выражения неодобрения, поднятые в недоумении брови, живой или остановившийся взгляд, взгляд с выражением одобрения или неодобрения — все это примеры невербальной коммуникации. Использование пальца как указующего перста, прикрывание рта рукой, прикосновение, вялая поза также относятся к невербальным способам передачи значения (смысла).

Еще одна разновидность невербальной коммуникации формируется тем, как мы произносим слова. Имеются в виду интонация, модуляция голоса, плавность речи и т.п. Как известно из опыта, то, как мы произносим слова, может существенно изменять их смысл. Фраза: “Очень хорошо!» — на бумаге означает очевидно положительное отношение к чему-либо. Та же фраза, произнесенная ироничным или раздраженным тоном может быть истолкована как реакция на негативную информацию или чьи-либо неверные действия.

Согласно исследованиям, значительная часть речевой информации при обмене воспринимается через язык поз и жестов и звучание голоса. 55% сообщений воспринимается

через выражение лица, позы и жесты, а 38% — через интонации и модуляции голоса. Отсюда следует, что всего 7% остается словам, воспринимаемым получателем, когда мы говорим. Теперь становится совершенно ясно, почему речь собеседника при непосредственном общении нам гораздо понятнее, чем, скажем, при общении по телефону; речь актеров при просмотре видеофильма - особенно на иностранном языке - воспринимать легче, чем речь диктора радио.

Невербальное общение – наиболее древняя и базисная форма коммуникации. Наши дальние предшественники общались между собой при помощи наклона тела, мимики, тембра и интонации голоса, частоты дыхания, взгляда. Мы и сейчас часто понимаем друг друга без слов. Можно обмануть словами, но нельзя обмануть голосом. Мы можем контролировать некоторые параметры невербального общения. Но мы никогда не будем в состоянии контролировать все параметры, так как человек может держать в голове одновременно не более 5-7 факторов [1, с.24].

Невербальное общение, как правило, спонтанно и непреднамеренно. Его нам подарила природа как продукт многих тысячелетий естественного отбора. Поэтому язык тела – очень емок и компактен. Овладевая языком невербального общения, мы приобретаем эффективный и экономичный язык. Моргнув глазом, кивнув головой, помахав рукой, мы передаем свои чувства быстрее и лучше, чем сделали бы это при помощи слов. Невербальный язык используется и при вербальном общении. При его помощи мы: доказываем, поясняем или опровергаем передаваемую словами информацию; передаем информацию сознательно или бессознательно; выражаем свои эмоции и чувства; регулируем ход разговора; контролируем и воздействуем на других лиц; восполняем недостаток слов [2, с.96].

Невербальная коммуникация представляет собой обмен невербальными сообщениями между людьми, а также их интерпретацию. Она возможна потому, что за всеми этими знаками и символами в каждой культуре зафиксировано определенное значение, понятное окружающим. Правда, в случае необходимости им легко придать смысл, понятный лишь нескольким осведомленным (обычный кашель может легко стать предупреждающим сигналом о появлении начальства) [1, с.23].

Неслучайно в любом языке можно встретить большое количество фразеологических единиц, непосредственно связанных с актами невербального общения – движениями тела, жестами, мимикой.

Фразеологическая система любого языка является антропоцентричной, поскольку в своей вербальной интерпретации окружающего мира субъект ставит в центр себя и свою физическую и психическую организацию. Немецкий язык не является исключением из этого правила.

Весьма употребительными в рамках системы фразеологических единиц немецкого языка являются функциональные соматизмы, отвечающие за различные виды деятельности человека (Kopf, Hand, Mund, Bein), способы, «каналы» получения информации (Auge, Finger, Haut, Nase, Ohr) и ее обработки (Herz, Seele, Gesicht). [3, с.67]

Такие фразеологические единицы в большинстве своем представляют глагольные словосочетания, описывающие невербальные сигналы, подаваемые собеседнику при помощи движений тела, жестов, мимики, выражения глаз.

Например, голова представлена во многих фразеологизмах как символ ума и рациональности. Предложения "Er ist ein kluger Kopf" или "Er ist nicht auf den Kopf gefallen" несут представление об умном, интеллигентном человеке. Слово Kopf мы встречаем также в выражениях, связанных с невербальными символами: einen roten Kopf bekommen (краснеть, стыдиться чего-либо), den Kopf hoch tragen (быть уверенным в себе, не унывать), sich an den Kopf greifen (схватиться за голову, спохватиться), den Kopf hängen lassen (повесить голову, приуныть, пасть духом).

Глаза помогают человеку установить контакт с собеседником, при помощи глаз мы часто, иногда даже против своей воли, выражаем свое отношение к людям, событиям, к сказанному. Глазами мы можем передавать массу эмоций, что также нашло свое отражение в немецких фразеологизмах. Выражение jemandem schöne Augen machen значит сигнализировать, что Вы находите кого-либо интересным, хотите привлечь его внимание, понравиться. Движения и выражения глаз человека нашли свое отражение в идиомах: ihm gingen die Augen auf (у него раскрылись глаза, что-то стало понятно), die Augen niederschlagen (потупить взгляд), die Augen rollen (вращать глазами в ярости), jemanden mit scheelen Augen ansehen (косо смотреть, завидовать), große Augen machen (сделать большие глаза, удивиться или испугаться).

Мимические сигналы и жесты лежат также в основе таких фразеологизмов как: die Nase über etwas rümpfen (брезгливо поморщиться), den Mund aufsperren (удивляться, изумляться), den

Mund halten (держать рот на замке, молчать, не выдавать секрета), ein langes Gesicht machen (удивляться), sich die Ohren vollstopfen/ zuhalten (закрыть уши, не слушать).

Встречаются в немецком языке и фразеологизмы, в которых упоминаются движения частей тела: jemandem den Rücken kehren (отвернуться от кого-либо, прекратить общение), vor jemandem den Rücken beugen/ einen krummen Rücken machen (низкопоклонствовать, раболепствовать перед кем-либо), mit den Achseln zucken (пожать плечами, выразить непонимание, неуверенность или неосведомленность).

Особенно часто встречаются в подобных идиомах слова Arm, Hand, Finger. И это вполне естественно, поскольку именно руками мы активно жестикулируем в процессе общения. Состояние усталости, обреченности, отчаяния передает выражение die Arme hängen lassen, жест гостеприимства – широко разведенные в стороны руки – лег в основу фразеологизма jemanden mit offenen Armen empfangen. Жест изумления, удивления отражен в идиоме die Hände über dem Kopf zusammen schlagen, фраза die Hände in den Schoss legen содержит описание позы «ничегонеделанья». Слово Finger можно встретить в выражениях: eins auf die Finger bekommen (получить по рукам), jemandem auf die Finger klopfen (дать кому-либо по рукам), man kann es leicht an fünf Fingern abzählen (это можно легко просчитать). Идиомы со словом Faust передают состояние напряженности, явной или скрытой агрессии: Fäuste machen (сжимать кулаки, готовиться к отражению удара), jemandem die Faust unter die Nase halten (угрожать), mit der Faust auf den Tisch schlagen (действовать с помощью грубой силы), jemandem eine Faust in der Tasche machen (трусливая или затаенная угроза).

Таким образом, многие невербальные сигналы находят широкое отражение во фразеологии. Фразы, описывающие характерные для непосредственного общения движения, жесты, мимику, приобретают новый смысл и эмоциональную окраску. Они функционируют в языке в качестве устойчивых словосочетаний, делая нашу речь образнее и выразительнее.

Список литературы:

1. Вилсон Г., Макклафлин К. Язык жестов. СПб., 2001.

2. Клюев Е.В. Речевая коммуникация. М.: ПРИОР, 1998.

3. Аллаярова Р.Р. // Сборник научных трудов МГЛУ. М., 1985. - Выпуск 232. Лексико-фразеологическая система немецкого языка и ее реализация в тексте. - С. 66-79

4. Лобанов А.А. Основы профессионально-педагогического общения. – С.-Петербург, 2000

5. Лепинг Е.И., Филичева Н.И. и др. Большой немецко-русский словарь. В 3 т. М. «Русский язык-Медиа», 2008

6. Schmidt A. Alltagsdeutsch: Körpersprache http://www.dw.com/de/körpersprache/a-5650225

УДК: 811.111 : 81’ 373 ’ 272

PRAGMATIC TRANSLATION STRATEGIES IN THE POLITICAL DISCOURSE

Mosiyevych L.V.
Classical Private University, Zaporizhya c., Ukraine

The paper deals with the pragmatic translation strategies within the verbalization of the Ukrainian-Russian conflict in the British mass media. The realm of pragmatics is extremely important for translation. It describes translation in its relation to the author and the context of the text. M. Baker defines pragmatics as a branch of linguistics devoted to the study of meaning as conveyed and manipulated by participants in a communicative situation [Baker, el. resource]. According to Chesterman, pragmatic translation strategies involve selecting information in the target text, which is governed by the translator’s knowledge of the prospective readership of the translation. These strategies are often the result of a translator’s global decisions concerning the appropriate way to translate the text as a whole [Chesterman, p.107].

Among relevant strategies one can highlight the following ones:

1) *change of explicitness*. Depending on the reader’s knowledge, certain details need to be made either more explicit or more implicit.

2) *change of information*. Depending on the situation, some new information may have to be added to the target text. "Addition" and "omission" are often recognized as separate translation strategies.

Pragmatics studies how language is used to express a meaning or attitude that may not be obvious from the actual words [MacMillan, p. 1162].

Semantically equivalent messages are not necessarily pragmatically equivalent. In some cases the source text pragmatics doesn't coincide with the pragmatics of the target text.

According to Pr. Komissarov, pragmatics of translation is the influence on the result of the translation process, when a translator reproduces the pragmatic potential of the source text and makes a similar communicative effect in the target text [Komissarov, p. 249]. The pragmatic potential of the source text is defined by the communicative intention of its author.

As stressed by Ukrainian Prof. Selivanova, the pragmatic potential includes the following parameters of conveying information: **parainforming** (smth., which is beyond the direct information: associative hints, latent senses) and **metainforming** (motivated lie, deceit) [Селіванова, p.582].

Among the communicative intentions of a translator of the Ukrainian-Russian conflict we should stress the following ones:

1. to manipulate;
2. to veil the unwanted truth;
3. to discredit some unfavorable event or personality.

Parainforming is mostly carried out through generalization, conceptual metaphor; metainforming – through specification. The euphemisms can be the linguistic means of the first parameter and dysphemisms may participate in the formation of metainforming.

A euphemism is used as an alternative to a dispreferred expression, in order to avoid possible loss of face: either one's own or, by giving offense, that of the audience, or of some third party [Allan, el. resource]. A dysphemism is used for precisely the opposite reason that a euphemism is used, and we define it as follows: a dysphemism is an expression with connotations that are offensive either about the denotatum or to the audience, or both, and it is substituted for a neutral or euphemistic expression for just that reason [Allan, el. resource].

Let us analyze the following examples: in the Ukrainian mass media the English term *annexation* (speaking about the illegal joining of Crimea) is mainly transliterated but not translated. We should take into account a fact that this word is a euphemism in Ukrainian (it veils and softens the real information because it's a neologism of the Latin origin and is perceived by the Ukrainian speakers not in such a categorical way). But in English the word *annexation* doesn't belong to euphemisms because it has been in usage for a long time, its meaning contains the negative seme "force" – "to take control of a country or region by force".

"...I have said several times and I am still sure that we could have forestalled the ***annexation*** *of Crimea as early as when Russia began a huge military exercise near the borders of Ukraine"* [BBC News, 4 November 2014].

"...Я декілька разів говорив і далі переконаний, що ***анексію*** *Криму можна було попередити ще тоді, коли РФ розпочала величезні навчання біля кордонів України"* [BBC News, 4 November 2014] (the Ukrainian version of BBC News).

The English word *displaced people* is mainly translated into Ukrainian as *біженці (refugees)*. The source utterance is euphemistic because it has a latent sense which doesn't suggest military actions. The target utterance is not so polite:

"...The number of ***displaced people*** *inside Ukraine and beyond, mainly in Russia, is approaching 900,000*" [BBC News, 21 November 2014].

"...Число ***біженців*** *в Україні та за її межами, в основному в Росії, наближається до 900,000"* [BBC News, 4 November 2014] (the Ukrainian version of BBC News).

One of the most sorrowful Ukrainian war episode called "Іловайський котел" (*англ*. **Ilovaisk pot**, i.e. encirclement) is translated into English as **Ilovaisk pocket.**

*"...****Іловайський котел*** *— епізод війни на сході України в серпні минулого року, в ході якого розгорнулися запеклі бої між українськими Збройними силами та підрозділами МВС з одного боку, та збройними формуваннями невизнаної терористичної ДНР і російськими окупаційними силами — з другого"* [День, 20 серпня, 2015].

*"...****The Ilovaisk Pocket*** *is an episode in the war in the east of Ukraine last August, which involved fierce fighting between Ukraine's Armed Forces and paramilitary units, on the one side, and*

the armed formations of the unrecognized terrorist organization DNR and Russian occupation forces, on the other" [The Day, 20 August, 2015].

This bloody battle is associated with *pot* in the Ukrainian language and with the *pocket* in the English one. The source nomination as well as the target one is created by a conceptual metaphor but with the shift from **pot** onto **pocket.** Only one seme, *closed,* is transfered into the concept **Pocket**, the semes *hot, dangerous* (which describe carnage of war) disappear. Consequently the negative components of the concept **Pot** were replaced by more positive components of the concept **Pocket** leading to the positive pragmatic effect:

This shift demonstrates the change of conceptual relevance of that terrible event for the Ukrainian and English speakers.

There is also the example of modulation (the sense development) when one more word is added to the source word:

"...А по-друге, в суспільстві виникатиме дедалі більше запитань, чи не прибрали Януковича, який зарвався і ***заплутався****, з політичної арени Майданом ті, хто його зрештою і привів колись до влади"*[День, 23 червня 2015].

"...Secondly, the public will increasingly wonder whether Yanukovych, who had gone too far and ***got entangled in his machinations****, was removed from the political arena via the Euromaidan by these very people who once effectively put him in office"* [The Day, 23 June 2015].

The Ukrainian verb *заплутався* has got a semantic transfer into English as *to entangle in his machinations* which has more negative coloring due to specification.

One more selected example is relevant to the verbalization of that conflict: the word *ротація* or *rotation* in English (the process of replacing one thing with another from the same group in a fixed order), but while being translated into English it was substituted by the word *discharge* which has a little bit another meaning ("to be officially allowed to leave the army"):

"...Після того, коли я повернувся на ***ротацію*** *з Нацгвардії, почав їздити на фронт як волонтер"* [День, 21 жовтня 2015].

"...After I ***was discharged*** *from the National Guard, I returned to the frontline as a volunteer"* [The Day 21 October, 2015].

Let's give one more example of using dysphemisms in the target utterance:

"....У цьому плані варто згадати і нещодавній виступ ***глашатая*** *путінського режиму Соловйова, який театралізовано перед публікою розповідав, як дуже швидко шляхом інформаційних і партизанських диверсій Росія «візьме» всю Україну*" [День, 23 червня 2015].

"...In this regard, it is worth recalling a recent statement by the Putinist ***loudmouth*** *Vladimir Solovyov, who theatrically described to his viewers how Russia would "take" all of Ukraine soon through information sabotage and guerrilla actions"* [The Day, 23 June 2015].

The word *глашатай* is obsolete in Ukrainian, it is the historical word since the times of Kyivska Rus and it means *the town/public crier, herald*. It gives some status shade, but it is translated into English as *loudmouth*, quite modern informal lexeme, with the meaning "someone who says a lot of stupid or offensive things to crowds of people". As we can see, the trajectory of the meaning has changed into derogative way.

Speaking about verbalization of the Ukrainian-Russian conflict it's necessary to stress that the English target texts are different from the Ukrainian source texts regarding pragmatic shift. The target texts are distinguished by a great number of euphemisms which create some false reality due to the effect of blurring, ambiguity. These lexical units can influence the formation process of worldview of a great number of people. They can also deceive and neutralize the critical mind of a person [Мегентесов, p. 22]. The euphemisms are the ideal means for manipulation of people because they hide the real essence of the matter due to creation of neutral or positive connotation. With the help of political euphemisms the level of negative valuation becomes smaller, hence one can speak about the complete change of pragmatic focus.

The term ***news management*** as a result of such manipulations seems to be relevant: *the suppression of information (for military or political purposes). The management embraces delay, obstruction, and manipulation rather than attempts to get lies published* [Holder, p. 274].

The pragmatic potential of target text completely depends on the translator, his viewpoint.

As mentioned above during the translation the euphemisms perform the manipulation and veiling functions, the dysphemisms – the function of discreditation. The high level of euphemistic frequency in the target language texts demonstrates the pragmatic intention to depict the negative

objects of politics as neutral or sometimes even positive. On the contrary the subjects of politics are introduced in a dysphemistic way.

References:

1. Комиссаров В.Н. Теория перевода: Лингвистические аспекты. – М: Высшая школа, 1990. – 253 с.
2. Мегентесов С.А. Лингвистические аспекты психического воздействия и приемов манипуляции / С.А. Мегентесов С.А., И. Мохамад. - Краснодар, 1997. – 111 с.
3. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Елена Александровна Селиванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
4. Allan K. Euphemism, dysphemism cross-varietal synonymy / K. Allan, K. Burridge [Electronic resource]. – Mode of access: http://arrow.latrobe.edu
5. Baker Mona. The Pragmatics of Cross-Cultural Contact and Some False Dichotomies in Translation Studies // http://www.academia.edu/979298/The_Pragmatics_of_Cross-Cultural_Contact_and_Some_False_Dichotomies_in_Translation_Studies
6. Chesterman, Andrew. Ethnics of translation // Translation as Intercultural Communication: Selected Papers from the EST Congress. – Prague, 1995. – P.147.
7. Holder R. W. Dictionary of euphemisms / R. W. Holder. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 412 p.
8. McMillan English Dictionary. New Edition. – Oxford: McMillan Education, 2008. – 1745 p.
9. BBC News [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.bbc.com
10. The Guardian [Electronic resource].– Mode of access: http:// www.theguardian.com/international
11. The Day [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.day.kiev.ua/en

УДК 81.2

РОЛЬ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В РАЗВИТИИ ПОЛИЯЗЫЧИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

Мустафина А.К.
СОШ №83 имени Г. Мустафина, г. Караганда, Республика Казахстан

«Казахстан в современном мире должен восприниматься как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это казахский язык - государственный язык, русский язык как язык национального общения, английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику», - эти слова Президента страны Н.А. Назарбаева по сути явились одной из основных задач для современного казахстанского образования, которое должно стать конкурентоспособным и качественным. Свойственный для казахстанского общества билингвизм постепенно начинает сменяться полиязычием.

Полиязычным можно назвать человека, говорящего, понимающего и умеющего в различных ситуациях общения пользоваться иностранными языками.

Полиязычие и полиязычное образование - это веление времени, поскольку весь мир полиэтичен, полилингвистичен. Разумное, грамотное и правильное внедрение трехязычия даст возможность выпускникам наших школ быть коммуникативно-адаптированными в любой среде.

Обучение иностранному языку является одним из основных элементов системы профессиональной подготовки специалистов на всех уровнях в Республики Казахстан, в том числе в учебных заведениях среднего и высшего профессионального образования. Без знания иностранного языка в современном мире не обойтись ни одному человеку. Владение иностранным языком необходимо, чтобы быть конкурентоспособной личностью на рынке труда.

Для реализации данной цели на сегодняшний день в нашей школе, как и во всех школах страны, осуществляется раннее обучение английскому языку. Обучение осуществляется по учебникам нового поколения. Опыт показывает, что раннее и углубленное изучение иностранного языка в школе, особенно в свете перехода школы на 12-летнее образование, где

речь идёт о профильной подготовке, целесообразно. Важное место при этом отводится прикладным курсам, элективным курсам и курсам по выбору для учащихся профильных старших классов соответствующим запросам учащихся, которые их выбирают.

Учащиеся нашей школы ежегодно участвуют в школьной ,городской и интернет-олимпиадах и конкурсах. В рамках школы учителя ежегодно принимают участие в олимпиадах КИО, проводят неделю языков, дают открытые уроки, а также внеклассные мероприятия в виде КВНов, тематических калейдоскопов, викторин, различных игр и другое.

Хочу рассказать об интегрированном уроке, проведенном мною с учениками 7 класса по теме « Shopping». По моей задумке к нам в школу приехал «англичанин», который не знает русского языка и перед отъездом домой хочет приобрести национальные казахские продукты.

«Продавцы» в магазине говорили только на казахском и русском языках. Девочка-«переводчица», которая хорошо владеет как английским, так и казахским и русским языками, переводила речь продавцов нашему «англичанину», который задавал вопросы и старался воспроизвести специфические казахские звуки, схожие со звуками его родного языка. Помимо этого учениками выполнялись кроссворды по теме «Продукты» на казахском и английском языках.

На уроке английского языка постоянно ведется межпредметная связь с казахским и русским языком. При объяснении грамматического материала я всегда сначала объясняю, как это образуется в английском языке, а затем спрашиваю учащихся, если такое явление в казахском и русском языках, находим сходство и различие. Так при объяснении темы «Сложноподчиненные предложения» говоришь, что в данном случае есть главная и придаточная части как в русском, казахском языках. И вопрос в данном случае ставится от главной части к придаточной, опять- таки, как в русском, так и в казахском языках, а главной является та часть, слова которой (практически) все вошли в состав вопроса. Например: «Если мы выучим слова, мы правильно переведем текст», « If we learn the words we will translate the text correctly", Егер ауа райы жақсы болса, біз саябаққа барамыз. Вопросы звучат так:1. При каком условии мы правильно переведем текст? 2. Under what condition **will we translate the text correctly**? 3. Біз саябаққа барамыз қандай жагдайда? Все примеры составляются на трех языках. Нравится ученикам работать с текстами на английском языке, где встречаются слова на казахском и русском языках, их надо перевести на английский язык и пересказать весь текст на английском языке. Тексты в данном случае берутся несложные и небольшие по объем, чтобы не вызвать чувство страха у учеников и нежелания читать. (It is **осень** now. The **кундер** are **кыска** and the **ночи** are longer. It often rains and when it rains it is very **суык**. There are a few **цветы** in the garden and fields. But sometimes the **ауа райы** is fine. The **солнце** shines and it is warm). Чтобы добиться результата, необходима упорная, кропотливая работа, движение хоть маленькими шажками, но вперёд. От педагога требуется масса времени на тщательное продумывание и планирование занятий такого рода, на изготовление дидактического раздаточного материала, на правильный подбор текстов, применение разнообразных, взаимосвязанных друг с другом , быстро сменяющихся видов работы ,стараешься подобрать темы, созвучные во всех трех языках. Приятно смотреть и слушать, как ученики 5 классов рассказывают биографию Абая на английском языке ,биографию Шекспира на казахском языке. И пусть они еще не достаточно владеют языками, не могут правильно выразить свои мысли, но то, что они пытаются это сделать, дорогого стоит.

Владение казахским, русским и иностранным языками становится в современном обществе неотъемлемой частью личной и профессиональной деятельности человека. Все это в целом вызывает потребность в большом количестве граждан, практически и профессионально владеющих несколькими языками и получающих в связи с этим реальные шансы занять в обществе более престижное как в социальном, так и в профессиональном отношении положение. Я уверена, что грамотное и правильное внедрение трех языков даст возможность выпускникам наших школ не потеряться в любой среде.

Работать с тремя языками – непростая задача, учитель должен сам ориентироваться во всех трех языках, уметь объяснить то или иное явление, чтобы своим примером показать ученикам, что овладеть тремя языками на уровне школы возможно. Сможет ли ученик после хорошего, добросовестного изучения иностранного языка в школе общаться с иностранцами ? Конечно, сможет. Пусть это будет самое примитивное общение на уровне вопросов и ответов «да» или «нет» и самых простых предложений , но оно будет, и это самое главное. Это то, что вызовет желание совершенствовать свои знание в изучении иностранных языков, это то, то

поднимет самого ученика в глазах его сверстников, родителей и окружающих. А желание изучать языки других народов - это начало доброго отношения с самим народам. Великий Абай сказал: «Знание чужого языка и культуры делает человека равноправным с этим народом».

Но в то же время надо смотреть правде в глаза: одного желания недостаточно. Ученикам надо говорить, убеждать их в том, что учеба – это большой труд, плоды которого они будут пожинать в будущем. И чем добросовестнее ученик будет работать на уроках казахского и английского языков, тем легче ему будет в жизни. Изучение иностранных языков тем и трудно, что это не языки нашего с вами общения. Но правильность выражения своих мыслей, их лаконичность, доходчивость, краткость - тоже никто не отменял, а для этого надо учить и постигать богатый русский язык. Это работа как ученика, так и учителя, можно сказать, что 75% зависит от усидчивости ученика, а остальные 25% –от учителя, человека, который всегда рад поделиться всем, что знает сам.

Полиязычие -требование современности, и не учитывать это по меньшей мере неразумно и недальновидно.

Поликультурное образование в Казахстане является одним из важнейших направлений. Школа играет важную роль в процессе развития поликультурной личности учащихся. Она должна выпустить конкурентоспособного ученика, обладающего широким кругозором, умеющим не только пользоваться техникой, но и владеть культурой слова. Надо стремиться к тому, чтобы сформировать ученика, как коммуникативную личность, способную к активной жизнедеятельности в многонациональной среде. Учитель на уроке должен создать благоприятную образовательную среду для изучения трех языков: английского, казахского и русского. Организовывая учебно-познавательную деятельность, учителю следует использовать как современные методики преподавания, так и формы организации учебной деятельности учащихся, благодаря которым им было бы интересно и комфортно изучать три языка. Все это, несомненно, активизирует процесс познания, повышает мотивацию и интерес у детей к изучению языков.

«Кто не знает иностранных языков, ничего не знает и о своём собственном» (*И. Гете*).

«Один язык приводит вас в коридор жизни. Два языка открывают все двери на этом пути.» (Фрэнк Смит).

Эти два высказывания, равно как и высказывание Абая подчеркивает, что знанию иностранных языков всегда придавалось большое значение, это не чья – либо прихоть, а веление времени, котором мы живем.

Список литературы:

1. Конституция Республики Казахстан.

2. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 22 июля 2011 года: "Казахстанская правда" от 6 августа 2011 года.

3. Государственная программа развития образования в РК до 2020г.

4. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. Новые педагогические технологии в системе образования. - М.: Академия, 2000.

УДК 81. 1: 39

РУССКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С КОМПОНЕНТОМ «НОС» И ИХ КАЗАХСКИЕ И АНГЛИЙСКИЕ СООТВЕТСТВИЯ

(на материале словарей)

Оразгалиева Г.Ш.
ЧУ «Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

В современном языкознании взаимная связь языка и культуры не вызывает сомнений. Фразеологизмы, как и слова основного словарного запаса, обязательно содержат в своем значении культурно-этнический компонент, они отражают народную культуру своими

прототипами – свободными словосочетаниями, описывающими подробности быта, образа жизни, традиции, исторические события и многое другое.

Свойственный языку способ концептуализации действительности (взгляд на мир) отчасти универсален, отчасти национально специфичен, так что носители разных языков могут видеть мир немного по-разному, через призму своих языков.

Национальный опыт задаёт все специфические особенности языка на всех уровнях, поэтому в сознании носителей языка возникает определённая языковая картина мира, сквозь призму которой человек видит мир.

Языковая картина мира формирует тип отношения к окружающему миру: к природе, животным, к самому себе. Она задаёт нормы поведения человека в мире, определяет его отношение к миру.

Нельзя как следует овладеть языком, не изучив его фразеологии, однако не представляется возможным овладеть фразеологией, не уяснив, откуда и как появился в языке тот или иной фразеологизм.

Рассмотрим русские фразеологизмы с компонентом-соматизмом «нос» и их казахские и английские соответствия.

Поскольку нос выступает углом вперёд, то чтобы выглянуть или выступить вперёд, нужно высовывать нос, отсюда и фразеологизм **высовывать (высунуть) нос** «выходить куда-л., показываться» [7, с. 329]; [6, с 97]; (откуда-л. куда-л.) *разг. о человеке, реже о животном* «показаться, выйти откуда, где кто-л. живет или скрывается имеет соответствие в английском языке **to stick one's nose out of doors** [1, с 83]. Если в русском языке не указывается откуда **высовывают нос**, то в анг.лийском называется откуда: (букв.: просунуть нос из-за двери**)**.

Фразеологическая единица **показывать нос (носы)** «дразнить кого-л., приставив к носу большой палец и растопырив остальные» [7, с. 330] передаётся на казахский язык словом **келемеждеу**, имеет английское соответствие (coll.) **to cock a nose** [3, с. 281].

Если человека обманывают, им манипулируют, то мы говорим **водить (провести) за нос** «обманывать, вводить в заблуждение обещая что-л. и не выполняя обещанного (часто довольно длительное время)». В предложении обычно бывает сказуемым, обязательно требуется прямое дополнение (кого); в двусоставном предложении глагол фразеологизма употребляется в прош.вр., реже в наст. вр., в неопределённо-личном - в 3 л. мн.ч. [8, с. 244]**.** В словаре под ред. А.И. Молоткова высказывается предположение, что выражение возникло, вероятно, из сравнения с медведями, которых цыгане водили напоказ за кольцо, продетое в нос, и заставляли делать фокусы, обманывая обещаниями подачки [6, с. 73]. Обычно быков, запряженных в телегу, водят за нос, а также верблюдов в караване: им в нос продевают кольцо. Его казахские аналоги *разг***. ұзын арқан** (*букв*.: длинная верёвка)**, кең тұсауға салу** (*букв*.: поместить в просторные, широкие оковы) [4, с. 38]. По-английски говорят **to pull the wool over smb's eyes** в значении *разг*., *неодобр*. «обманывать, дурачить, часто с помощью ложных обещаний» длительное время**.** Нельзя смешивать с **to lead smb by the nose** означающим «помыкать кем-л.» [1, с. 62], а на казахский язык нельзя переводить **көзіне шөп салу**, потому что означает «обманывать, изменять», хотя в английском фразеологизме имеются компоненты ***wool*** «шерсть» и ***eyes*** «глаза», в казахском – ***көз*** «глаза» и ***шөп*** «сено», т.е. в обоих языках есть компоненты с семами «сыпучее», «мелкое», «узкое», «длинное».

О позе возгордившегося, зазнавшегося человека говорят русские фразеологизмы: **драть нос** *прост* «гордиться, зазнаваться» [7, с. 329]; з**адрать (задирать, вздёрнуть, поднимать, поднять) нос** *прост*. «зазнаться» [7, с. 329]; «зазнаваться, важничать, чваниться» [6,с. 163]; *разг*. «зазнаваться, важничать» [8, с. 156]. Им соответствуют казахские обороты *разг.* **мұрнын (танауын) көкке көтеру** (*букв*.: у него нос (ноздри) подняты (задраны) к небу)**; кеудесіне нан пісіру** (*букв*.: на его торсе печь хлеб), т.е. до того откинулась голова назад, что можно даже хлеб положить, чтобы испечь [4,с. 75, 132]; **екі иығынан (иінінен) демін алып отыру** (*букв*.: дышать, поднимая плечи) «чваниться, важничать, пыжиться» [6, с. 63], действительно, у важничающего, чванливого человека плечи развёрнуты, голова откинута назад, он ничего не замечает кругом, т. е. глаза заплыли жиром**; көзіне шел біту (қаптау)** (*букв*.: глазам его заплыть жиром) «возгордиться, зазнаться, кичиться» [2,с. 104]; **көзінің еті өскен** (*букв*.: глаза заплыли) «возгордиться, зазнаться, кичиться» [2, с. 105], также английские фразеологизмы (coll.) **to cock one's nose, put on airs** [3, с. 281], т.е. в трех языках имеется общий компонент ***нос/ мұрнын / nose*.**

Совершенно противоположная поза связана в русском языке с соматическим фразеологизмом **вешать (повесить) нос <на квинту>,** ему синонимом выступает **повесить голову** «приходить в уныние, отчаяние; огорчаться». Ему адекватны по смылу в казахском языке обороты: **көңіл су сепкендей басылу** (*букв*.: настроению упасть, будто окатили водой) «сникнуть» и английский **to become (be, look) downcast (depressed); to be (look) down in the mouth** [1, с. 51], т.е. в русской языковой картине мира отчаявийся, огорчившийся, поникший человек называется соматизмом *нос*, напоминает позу промокшего человека без настроения в казахской языковой картине мира, а в английской языковой картине мира с мимикой на лице (опущенные вниз уголки рта); или **көңілі құлазу** (*букв*.: на душе пусто) «упасть настроению»; **көңілі сынық** (*букв*.: надломленное настроение) «кто-л. в подавленном состоянии, у кого-л. тяжело на душе»; **бас терісі салбырау** (*букв*.: отвиснуть коже головы) «приходить в уныние, отчаяние, огорчаться» [2, с. 45, 109]. Если в русском языке компонентом фразеологизма выступает соматизм ***нос***, то в его казахском аналоге имеются компонент, указывающий на настроение ***көңіл*,** и компонент-соматизм ***бас терісі***, в английском - соматизм **mouth** «рот»**.** Фразеологизм **вешать (повесить) нос <на квинту>** употребляется с глаголом несов. вида, в форме повелительного наклонения с отрицанием ***не*** употребляется как одобрение загрустившего, упавшего духом человека [8, с. 112]; «приходить в уныние, поддаться мрачному настроению» [7, с. 329] *шутл.* «расстраиваться, огорчаться, становиться подавленным и выглядеть унылым» его английскими аналогами выступают **to become (be, look) downcast (depressed); to be (look) down in the mouth** [1, с. 51], (coll.) **to be crestfallen, be discouraged** [3: 281]

У фразеологической единицы **зарубить (себе) на носу** *прост.* «1) запомнить крепко-накрепко, навсегда (и сделать серьёзные выводы) такая история: в прежние времена мечом ударяли по носу, поэтому оставалась зарубка на носу. Употребляется в повелит. накл. как выражение предупреждения, предостережения, угрозы. 2) запомнить крепко-накрепко, навсегда (обычно о чём-л. очень важном, необходимом и т.п.) [8, с. 72, 217] (cool.) **put that in your pipe and smoke it**! [3, с. 281].

Русскому фразеологизму **уткнуть нос (уткнуться носом)** «сосредоточиться на чём-л., быть всецело поглощённым чем-л.» [7, с. 330] «не отрываясь, с увлечением читать, писать и т.п.» [6,с. 499]. близок по смыслу казахский оборот **көз майын таусу** (*букв.*: тратить глазной жир) «без устали, без отдыха заниматься наукой, творческой работой» [2, с.102]. Если в казахском эквиваленте акцентируется внимание на интеллектуальной деятельности, на сосредоточенности посредством глаз, то в русском языке **уткнуться носом** можно в газету, книгу, телевизор, компьютер и необязательно быть всецело поглощённым наукой, творчеством, а от нечего делать, для развлечения. В английском языке в этом случае говорят (coll.) **to bury one's face (o.s.) in sth** [3, с. 281].

Русский оборот **совать (сунуть) свой нос, соваться (сунуться) со своим носом** *прост*. «вмешиваться во что-л., обычно не в своё дело» [6, с. 444]; по–английски звучит (coll.) **to poke one's nose into other people's affairs** [3, с. 281]; фразеологизм **тыкать (ткнуть) носом** *прост*. «указывать в назидание на что-л., обычно в резкой форме» [6, с. 484] имеет английское соответствие (coll.) **to thrust sth. Under s.o.'s nouse** [3, с. 281].

Если человек гундосит, что связано с особенностями строения носа, мы употребляем совершенно идентичные фразеологические оброты трех языков **говорить** (или **петь**) **в нос** «говорить с носовым призвуком» [7, с. 329], каз. **мұрыннан сөйлеу** и англ. **to speak through one's nose** [3, с. 281]**;** также в казахском языке есть **мыңқылдап сөйлеу**, т.е. «говорить невнятно, неотчетливо» [4, с. 53]. В этом значении мы имеем русский фразеологизм **говорить (сказать, бормотать) себе под нос** «говорить очень тихо, невнятно» [7, с. 329]; [6, с. 285] чему соотвествуют казахское слово **күңкілдеу** и оборот **күмілжіп сөйлеу** [4, с. 54].

Зачастую фразеологический оборот употребляется в переносном смыле, например, **не видеть дальше своего (собственного) носа** «быть ограниченным, не замечать общего за частным» [6, с. 67] *разг., неодобр*. «замечать только ближайшие события, не уметь обобщать и предвидеть» может обозначать узость кругозора как постоянное свойство характера какого-л. человека или реже оценивать его поведение в единичной ситуации, в этом случае по-англиски говорят - **not to be able to see beyond (further than) the end of one's nose** [1, с. 56].

Или же **с носа брать (получать)** *прост*. «с каждого человека» [7, с. 330]; «с каждого, с одного человека» [6, с. 286] **–** *прост***. кісі басынан жинау; жан басына салу** (*букв*.: собирать с головы каждого человека; положить голову каждой души) **[**4, б. 195].

Общее значение фразеологической единицы не равно сумме значений компонентов, входящих в нее, например, **комар носа (носу) не подточит (не подточил бы)** *разг*. «так хорошо, так точно, что не к чему придраться» [8, с. 255] «не к чему придраться» [6, с. 202]; *разг*. что-л. сделано «так хорошо и обдуманно, что не к чему придраться». Часто употр. в связи с каким-л. предосудительными делами, которые кто-л. умело маскирует от окружающих, передается на английский язык как **Smth is done so well and thoughtfully that there is no fault to be found with it** [1, с. 194].

Оставлять (оставить) с носом *разг.* «1) обманывать, одурачивать кого-л., не давать получить то, на что рассчитывал, надеялся получить, чего добивался; *син*. **оставить (оставлять) на бобах кого; оставлять (оставить) ни с чем**; 2) лишать кого-л. самого необходимого» [8, с. 245]; «оставить ни с чем, обмануть; без того, на что рассчитывал» [7, с. 329-330] ему соответствует (coll.) **to dupe, make a fool of** [3, с. 281].

Остаться (оставаться) с носом = остаться на бобах - екі қолын мұрнына (таңануына) тығып қалу [4, б. 116]; *прост.* (*букв.:* остаться с двумя пальцами в носу) «остаться без того, на что рассчитывал, надеялся, чего добивался» [2, б. 64] – *разг*., иногда шутл., «быть одураченным, обманутым, без того, что кто-л. рассчитывал приобрести, чего надеялся достичь». Часто употр. в ситуации неудавшегося сватовства или недостигшего цели ухаживания, обычно в прош. вр.в английском языке имеются такие синонимы: **to be left out in the cold;** *книж*. **to be a fool for one's pains** о безрезультативности чьих-л. усилий [1, с. 279], (coll.) **to be duped, be left looking a fool** [3, с. 281].

Фразеологическая единица **показывать нос (носы)** «дразнить кого-л., приставив к носу большой палец и растопырив остальные» [7: 330] имеет английский аналог (coll.) **to cock a nose** [3: 281], передаётся на казахский язык словом **келемеждеу**.

Клевать носом *разг., часто шутл*. «периодически ронять на грудь голову, на мгновение засыпая» обычно о человеке, который сидя или стоя борется с желанием заснуть, т.к. окружающая обстановка не повзоляет ему это - **to nod (sit nodding) drowsily** [1, с. 191], (coll.) **to nod drowsily** [3, с. 281].

И (даже) бровью (глазом, ухом *прост*. **носом** *шутл*. **усом** *редк*.) **не повел (**реже **не ведёт)** «не прореагировал, не проявил своего отношения» часто намеренно - **Did not bat an eyelid (eyelash); smb did not turn a hair** [1, с. 316].

Из-под самого носа - *прост***. тап көзінің алдынан, иек астынан; ұстап тұрған жерінен** [4, б. 82].

Итак, большинство русских фразеологизмов употребляются в переносном значении, их значение не равно сумме значений компонентов, они образны, идиоматичны, стилистически окрашены. Их казахские соответствия в основном имеют другие компоненты, эмоционально-экпрессивная окраска более нейтральная.

Список литературы:

1. Гуревич В.В., Дозорец Ж.А. Краткий русско-английский фразеологический словарь. – М. : Рус. яз., 1988. –544 с.

2. Кожахметова Х.К., Жайсакова Р.Е., Кожахметова Ш.О. Қазақша-орысша фразеологиялық сөздік – Казахско-русский фразеологический словарь.- Алма-Ата; Мектеп,1988 224 с.

3. The Oxford Russian Dictionary. Revised Edition. Russian-English edited by Marcus Wheeler and Boris Unbegaun. English-Russian edited by Paul Falla.- Oxford. New York: Oxford University press, 1984.- 1340 p.

4. Русско-казахский фразеологический словарь. - 2-е изд., доп. и испр. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 232 с.

5. Фелицына В.П., Мокиенко В.М. Русские фразеологизмы: Лингвострановедческий словарь/Под ред. Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова. - М.: Рус. яз., 1990. –220 с.

6. Фразеологический словарь русского языка /Под ред. А.И. Молоткова. -4-е изд, стер. – М.: рус. яз., 1986.- 543 с.

7. Фразеологический словарь русского языка (Авторский коллектив: проф. Федосов И.В., канд.ф.н. Лапицкий А.Н.).- М.: ЮНВЕС, – 2003. – 608 с.

8. Яранцев Р.И. Словарь-справочник по русской фразеологии. – 2-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1985. - 304 с.

УДК 81:372.881

МОДЕЛИРОВАНИЕ СИТУАЦИЙ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ОБЩЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Рахимбаева Б.Т.
ЧУ «Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

В связи с модернизацией общего образования Казахстана глобальной целью овладения иностранными языками считается приобщение к иной культуре и участие в диалоге культур, иными словами – формирование коммуникативной компетенции в области межкультурной коммуникации. Это подразумевает наличие способностей речевого взаимодействия с представителями другой культуры. Значительное расширение международных контактов в сферах образования и туризма с каждым годом позволяет все большему числу казахстанских учащихся и студентов выезжать за рубеж. Погружение в аутентичную социо-культурную и языковую среду обладает огромным дидактическим и методическим потенциалом, который может и должен быть использован в полном объеме обучающимися для продолжения их языкового и социокультурного образования. Следует заметить, что реализуемые в настоящее время в казахстанской системе общего среднего и высшего профессионального образования социокультурный, поликультурный и коммуникативно-когнитивный подходы ориентированы на системное обучению иностранному языку и культуре страны ИЯ учащихся и студентов вне культурной и языковой среды. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции во всем многообразии ее компонентов (лингвистического, речевого, компенсаторного, социокультурного и учебно-познавательного) и межкультурной компетенции является одной из основных целей обучения иностранному языку на разных этапах обучения наряду с воспитанием и развитием личности обучающегося. В этой связи, в методике обучения иностранным языкам правомернее говорить о коммуникативно-этнографическом подходе как об одном из культуроведческих подходов, направленных на изучение иностранного языка и культуры в условиях погружения обучающихся в языковую, межкультурную и социокультурную среду. Коммуникативно-этнографический подход создает дидактические условия для формирования межкультурной компетенции учащихся и студентов, причем в том объеме, в котором по объективным причинам никогда не смогут обеспечить существующие культуроведческие подходы, ориентированные на обучение языку вне языковой среды. Это становится возможным благодаря реальному контакту с представителями разных культур.

В конструкт межкультурной компетенции британский методист М. Байрам предложил включить пять компонентов:

-*Отношения:* любознательность и открытость, готовность приостановить сомнение в правдивости других культур и убеждения в своей собственной;

-*Знания:* а) социальных групп, их продуктов и практики в собственной стране и в стране своего собеседника; б) общих процессов общественного и индивидуального взаимодействия;

-*Навыки интерпретации:* способность интерпретировать документ или событие из другой культуры, объяснять и связывать его с документами из своей собственной;

-*Навыки овладения информацией и взаимодействия:* способность приобретать новые знания о культуре и культурной практике и использовать знания, отношения и навыки с учетом ограничений реального общения и взаимодействия.

-*Критическая культурная осведомленность/политическое образование:* способность на основе четких критериев критически оценивать родную культуру и культуру страны изучаемого языка.

Говоря о важности межкультурной составляющей иноязычного общения, К. Крамш в своих работах ввела термин «межкультурный говорящий» (intercultural speaker), который видов компетенций – иноязычной коммуникативной и межкультурной по своему содержанию сочетает сформированность у человека одновременно двух. Под *межкультурным говорящим* ученый предлагает понимать обучающегося, который сохраняет свою социальную, культурную и языковую идентичность, который в своем коммуникативном поведении полностью не подражает «носителю языка» и который, будучи осведомленным в культуре родной страны и страны изучаемого языка, способен быть неким посредником между двумя культурами.

В условиях современной интеграции особенно важен поиск механизма превращения многообразия языков и культур из фактора, препятствующего диалогу между представителями разных лингвосоциумов, в средство взаимного понимания и обогащения, в инструмент творческого развития социально активной и самостоятельной личности. К такому механизму можно отнести лингвистическое образование, базирующееся на межкультурной парадигме и провозглашающее в качестве своего ведущего принципа принцип поликультурности. В условиях межкультурной коммуникации формируется вторичная языковая личность – активный участник межкультурной коммуникации, владеющий наряду с родным языком иностранным как средством повседневного общения. Вторичная языковая личность обладает способностью реализовать себя в рамках диалога культур. Данную способность называют межкультурной компетенцией. Межкультурная компетенция (в ее взаимосвязи с коммуникативной компетенцией) выступает в качестве одного из показателей сформированности вторичной языковой личности, поскольку связана с осмыслением картины мира иной социокультуры, познанием смысловых ориентиров другого лингвоэтносоциума, умением видеть сходство и различия между общающимися культурами и применять их в контексте межкультурного общения. При изучении иностранного языка межкультурная компетенция формируется, в основном, в искусственно созданной проблемной межкультурной ситуации. Среди разнообразных методик межкультурного обучения анализ межкультурных ситуации занимает особое место.

Возможные способы создания учебных коммуникативных ситуаций для организации межкультурного общения на занятиях английского языка. В разнообразных ситуациях проходит процесс реального общения. На занятиях английского языка нужно создавать такие учебно-коммуникативные ситуации (УКС), которые имеют определенный уровень проблемности. Эти коммуникативные ситуации являются нестандартными и содержат проблему, для решения которой коммуниканты совершают языковые действия. Учебные проблемные коммуникативные ситуации (УПКС) предлагают ситуацию, которая помогает распределить роли участникам общения.

Если проблему решают представители разных культур, имеет место межкультурная коммуникация. Как правило, УПКС создаются на основе вербального, вербально-изобразительного, изобразительного материала. Межкультурное общение на занятиях английского языка можно организовать по сюжету прочитанного, услышанного, увиденного, вне сюжета. Можно организовать обсуждение, когда ученики помогают героям художественного текста найти выход из затруднительного положения, или когда они просто высказывают свое отношение к поступкам и действиям. Использование аутентичных художественных видеофильмов в процессе обучения иностранному языку сегодня является очень актуальным, особенно в плане знакомства с внеречевым поведением носителей языка, т.е. изучение движений, мимики, жестов, которые сопровождаются речью. Если раньше указывалось на использование видеофонограммы для обучения аудированию и фонетическому аспекту говорения, то теперь ее предлагают использовать также и для обучения устному творческому общению, для создания проблемной ситуации на основе сюжета художественного видеофильма. Использование сказочно-игровых ситуаций помогает формировать у обучающихся коммуникативных умений в речевой деятельности, как продуктивных, так и репродуктивных: говорении, аудировании, чтении и письме. Отдельные выражения, которые можно использовать для создания УПКС являются тезисы, пословицы, афоризмы, анекдоты, эпизоды и отдельные случаи из жизни, роль пословиц в процессе обучения иностранному языку трудно переоценить. Пословицы являются частью культурно-исторического наследия народа, они могут знакомить студентов со спецификой культуры других народов. Очень ценным является использование анекдотов для создания УПКС, поскольку они дают представление о национальном характере народа, язык которого изучается. Использовать анекдоты можно в группах, где уровень коммуникативной подготовки высокий. Учитель может ввести обучающегося в ситуацию, используя, например, рисунок или серию рисунков, схему, таблицу. Можно также использовать юмористические рисунки, карикатуры, фото, которые представляют разные взгляды на проблему. Ещё одним приёмом является использование ролевых игр. Ролевые игры обеспечивают разнообразие языковых тем, что обусловлено ситуацией общения. Эти игры способствуют формированию собственного мнения, выразительной речи, социализации личности.

Например, ролевая игра «Представление».

Каждый участник получает карточку с именем известного человека и пытается вспомнить о нем как можно больше сведений. Затем ему предстоит исполнить роль этого человека. Все участники игры образуют два круга (один внутри другого), встав лицом к друг другу. Они общаются по кругу. Время общения ограничено. По сигналу учителя происходит смена партнеров. Игра повторяется. Затем учитель проводит фронтальную работу. В целом ролевая игра является специфической организационной формой обучения иноязычному речевому общению. Это эффективный прием работы. Обучающиеся применяют осваиваемый языковой материал в ситуациях, характерных для окружающей их действительности, что способствует развитию речевой инициативы и усиливает естественно-коммуникативную направленность урока.

Формирование способностей к межкультурной коммуникации происходит через три вида деятельности: 1. Непосредственно на уроке в учебной деятельности; 2. В научно-практической и научно-исследовательской деятельности обучающихся; 3. В различных формах внеурочной деятельности. Можно организовать работу по формированию межкультурной коммуникации во время научно-исследовательской и проектной деятельности обучающихся:

1. Проект «Сравнительная характеристика свадебных традиций» (очень трудоёмкая работа, которую ведёт группа обучающихся в течение учебного года).

2. Проект «Образы животных в казахских и английских народных сказках» (очень трудоёмкая работа, которую ведёт группа обучающихся в течение учебного года).

3. Проекты «У нас много общего» (культура, история и природа Казахстана и англоговорящих стран), «Наше кольцо дружбы» (диалог культур), «Английская семья» (стереотипы).

Работа по формированию межкультурной коммуникации во время внеурочной деятельности обучающихся включает в себя:

1. Подготовку и участие в конкурсе чтецов стихотворений на английском языке (помимо развития артистических данных, знакомства с новым лексико-грамматическим материалом, обучающиеся приобретают знания культурологического характера – имя автора, краткая биография, эпоха, в которую жил и творил, отношение к его творчеству современников автора и людей нашего времени).

2. Проведение внеклассных мероприятий, направленных на формирование социокультурной и лингвострановедческой компетенций: конкурс «Весёлые шифровальщики», включающий задания на установление соответствий между английскими и казахскими пословицами и поговорками, развивает логическое мышление, расширяет кругозор, даёт лингвострановедческие знания, показывает особенности менталитета людей из англоговорящих стран; оформление стенгазет; организация праздников (Christmas, New Year, Halloween, Birthday, St.Valentine’s Day, etc.)

Ещё одним средством обучения аспектам межкультурной коммуникации является массово информационное воздействие. Речь идёт не только о каналах доступа к информации, но и о новых типах носителей этой информации. Огромную роль играет Интернет, размывая границы и предоставляя обучающимся возможность общаться не только с представителями культуры своей страны, но и стран изучаемого языка.

Таким образом, знания, приобретённые на уроке и во внеурочной деятельности, будут находить практическое применение в реальных ситуациях общения, тем самым способствуя развитию умений и навыков к ведению диалога культур и развитию способностей к межкультурной коммуникации.

Список литературы:

1. Сафонова В.В. Социокультурный подход к обучению иностранным языкам. – М.: Высшая школа; Амскорт интернэшнл, 1991.

2. Сафонова В.В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизации. – Воронеж: Истоки, 1996.

3. Сысоев П.В. Концепция языкового поликультурного образования. –М.: Еврошкола, 2003.

4. Сысоев П.В. Концепция языкового поликультурного образования (на материале культуроведения США): Дис. … доктора пед. наук. – М.: МГУ имени М.В. Ломоносова, 2004. - 546с.

5. Сысоев П.В. Языковое поликультурное образование // Иностранные языки в школе. - 2006.-№4.-С.2-14.

6. Шамов А.Н. Когнитивный подход к обучению лексике: моделирование и реализация (базовый курс немецкого языка): Дис. … доктора пед. наук. -Тамбов, 2005.

7. Щепилова А.В. Коммуникативно-когнитивный подход к обучению французскому языку как второму иностранному. Теоретические основы. Автореферат дис. … д.п.н. – М.: РАО, 2003.

8. Kramsch C. The privilege of the intercultural speaker\\ Language Learning in Intercultural Perspective: Approach Through Drama and Ethnography. –Cambridge: Cambridge University Press, 1998. –P.16-17.

9. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс: монография. - Волгоград: Перемена, 2002.

10. Халеева И.Н. Подготовка переводчика как «вторичной языковой личности» (аудитивный аспект) // Тетради переводчика / Под. рек. проф. С.Ф. Гончаренко. Вып.24. - М.: 1999. С. 63-66.

11. Сороко Е. Т. Сюжетно-ролевые игры и моделирование ситуаций общения на уроке иностранного языка.

12. Боричевская Е.М., Федоринов П.Б. Создание ситуаций межкультурного общения на уроках иностранного языка.

13. Киселева Н. К. Формирование у школьников способностей к межкультурной коммуникации на уроке и во внеурочной деятельности по английскому языку.

УДК 81-2

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Сеитова Л.А.
ЧУ «Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан
Айдарбекова Г.А.
Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

Изучение иностранных языков, а точнее знание иностранных языков, в наше время информации, коммуникации и высоких технологий, стало одним из самых значимых составляющих аспектов современного, успешного человека и просто обязательным для каждого, кто хочет быть востребованным на рынке труда и достичь желаемых высот в карьере.

Многие ученые и исследователи уделяют значительное внимание проблемам двуязычия, а именно интерферирующему влиянию родного языка при овладении иностранным.

Интерференция - взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при контактах языковых, либо при индивидуальном освоении неродного языка; выражается в отклонениях от нормы и системы второго языка под влиянием родного.

Термин «интерференция» имеет латинское происхождение: inter «между»+ferens (ferentis) «несущий, переносящий».

С лингвистической точки зрения термин «интерференция» используется в связи с изучением проблемы контактирования языков для обозначения тех видоизменений, которые наблюдаются в речи носителей двуязычия (многоязычия) как результат взаимодействия различных языковых систем. В методике обучения языкам интерференция рассматривается как «отрицательный результат неосознанного переноса прежнего лингвистического опыта, как тормозящее влияние родного языка на изучаемый второй, затрудняющее успешное овладение иноязычной системой» [Вафеев 2008: 152]. Соответственно, с методической точки зрения интерференцию можно определить как непроизвольное допущение учащимися в речи на неродном языке различных неточностей с точки зрения нормы изучаемого языка как результат отрицательного влияния родного языка. Иначе говоря, интерференция представляет собой частный случай переноса, когда эффект результата его оказывается отрицательным, т.е. ранее

приобретенные (на родном языке) речевые умения и навыки не способствуют, а, наоборот, препятствуют формированию новых речевых умений и навыков на изучаемом языке.

В этой связи, поскольку интерференция представляет собой не что иное, как перенос навыков из одного языка (родного) в другой (неродной), следует дифференцировать явления положительного и отрицательного переноса. Следовательно, влияние родного языка (прошлый лингвистический опыт) на изучаемый второй, неродной может быть положительным, облегчающим формирование новых речевых умений и навыков, и отрицательным, затрудняющим усвоение новых знаний, умений и навыков.

Положительное влияние родного языка в методической литературе принято называть термином – «транспозиция», а отрицательное влияние, как уже было сказано – «интерференцией».

В настоящее время методистами уделяется большое внимание вопросам преодоления интерференции родного языка при изучении иностранного языков.

Сторонники коммуникативного подхода считают, что привлечение родного языка отрицательно влияет на усвоение иностранного в силу возможной интерференции языков. В качестве примеров интерференции на уровне лексики чаще всего приводят так называемых “ложных друзей переводчика”.

Одной из распространенных ошибок, типичных как для повествовательных, так и для вопросительных предложений, это отсутствие глагола в немецком переводе, если его нет в казахском варианте, хотя в таких случаях в немецких предложениях должно стоять формальное сказуемое – глагол-связка sein.

Например: Сен Қарағандыдансың ба? часто переводят Du aus Karagandy?

Хотя правильно будет: Bist du aus Karagandy?

Во-первых, надо учитывать глагол связку «sein», поставить его в нужном лице, во-вторых, учесть порядок слов в вопросительных предложениях.

Известно, что вопросительное предложение в немецком языке имеет фиксированный порядок слов, схематично выраженный моделями V+S+O? (вопрос без вопросительного слова) и (?) +V+S? (вопрос с вопросительным словом). Эксперимент и практика показывали, что обучаемым трудно перестроиться на второй язык, так как в их сознании высказывание рождается на родном языке, интерференционный барьер еще не преодолен, так как их немецкий речевой опыт еще очень незначительный. Последовательно переводя с родного языка на немецкий каждый элемент конструируемого высказывания, учащиеся наполняют родную модель немецкими языковыми элементами.

Например, вопрос «Где ты живешь?» был переведено некоторыми студентами с опущением предиката в немецком предложении, а именно «Wo du wohnst?».(Wo wohnst du)

Поэтому в немецких вопросительных предложениях с вопросительным словом, как правило, ставят глагол на третье место, а после вопросительного слова сразу же называют субъект. Еще труднее обстоит дело с вопросительными предложениями без вопросительного слова. Так как в русском языке грамматическим средством оформления вопросительных предложений является интонация, то данный навык переносится на конструирование немецкого вопросительного предложения, а именно студенты, не учитывают тот факт, что немецкий вопрос без вопросительного слова начинается со сказуемого. Практика показывала, что студенты, задавая вопросы, прибегают лишь к изменению интонационного оформления уже имеющегося повествовательного предложения.

Например: Du hast ein Telefon? вместо Hast du ein Telefon?

Sie wollen heute zu Hause bleiben? - Wollen Sie heute zu Hause bleiben?

В основе большинства синтаксических ошибок лежит полное или частичное калькирование структур, свойственных родному языку. Интерференция может быть и в лексике, т.е. при употреблении слов, и в морфологии, и синтаксисе. Когда интерференция появляется в фонетике, ее обычно называют акцентом. Родной казахский язык в большей степени влияет на изучаемый немецкий, но на продвинутом уровне владения иностранным языком бывает и наоборот.

По лингвистической природе можно выделить несколько уровней интерференции:

1) Фонетическая интерференция - связана с различными отклонениями от произносительных норм. Примеры фонетической интерференции можно услышать практически на каждом уроке немецкого языка. Прежде всего, это смена места ударения в некоторых иностранных словах под влиянием казахского языка:

Например, *носитель казахского языка, изучая немецкий, может произносить в немецких словах зубные [t], [d], [l], [n] вместо альвеолярных, т.е. так, как это свойственно казахскому*

языку; или вместо увулярного [r] учащийся может произносить в немецких словах казахское [р].

2) При фонологической интерференции происходит недоразличение фонем другого языка. Недоразличение происходит потому, что в казахском языке различие между подобными звуками не является фонологически существенным.

Например, *в казахском языке разные виды открытого и закрытого [е] являются вариантами одной фонемы, студенты могут не дифференцировать (т.е. не улавливать разницы на слух и произносить одинаково) немецкие Bären (медведи) и Beeren (ягоды). Фонологическая интерференция - более серьёзный недостаток, чем фонетическая, т.к. мешает узнаванию слов и может препятствовать пониманию.*

3) Грамматическая интерференция возникает при несовпадении грамматических структур в изучаемом и родном языках:

Например, *отсутствие категории рода в казахском языке приводит к трудностям в определении рода в немецком языке: Таким образом, предложение «Ол студент.» в зависимости от рода предмета выраженного подлежащим «Ол»на немецкий язык будет переводиться как «Sie ist Studentin.»или «Er ist Student.». Большую трудность учащиеся испытывают при определении рода неодушевленных предметов.*

Часто род существительных в немецком и русских языках не совпадает, например: das Buch (ср.р.)- книга (ж.р.), der Kopf (м.р.) - голова (ж.р.) и т.д. Поэтому надо запоминать немецкие существительные с соответствующим определённым артиклем, который является показателем рода.

4) Также распространена лексическая интерференция.

Так, например, в казахском языке слово «Асель» обозначает имя девушки, а в немецком «Assel» это зоологическое понятие, которое на означает «равноногие или изоноры».

5) Семантическая интерференция проявляется на уровне значений слов. Она связана с тем, что известные говорящему явления отражены в иностранном языке иначе, чем в родном:

Например *казахское «аул» и немецкое «Dorf» обозначают небольшое поселение за пределами города, но жизненные устои, условия и образ жизни в Казахстане и Германии в таких поселениях немного отличается.*

Казахское «куйшы» и немецкое «Musiker» обозначают человека, занимающегося музыкой, имеющего музыкальный талант. Но все же эти понятия не совсем идентичны, т.к. берут свое начало в культуре народа, и потому отличаются, так же как и сами культуры.

К таким лексическим парам можно отнести: *аким-Bürgermeister, бай-Gutsherr, тон(шуба)-Mantel, саукеле-Mütze, тулпар-Gaul,калым-Preis (der Brautpreis), айран- Joghurt.*

При переводе таких лексем могут понадобиться примечания переводчика.

6) Синтаксическую интерференцию можно рассмотреть на следующих примерах:

Хотя казахский язык и считается языком с твердо фиксированным расположением слов в предложении, все же в некоторых случаях падежные окончания играют главную роль.

Например: *Предложения Мұғалім оқушыны оқытты. Или Оқушыны мұғалім оқытты. В казахском языке идентичны, а немецком же предложении подобные перестановки ведут к кардинальному изменению содержания и смысла:*

Der Lehrer lehrt Kinder. Учитель учит детей.

Die Kinder lehren den Lehrer. Дети учат учителя.

Следовательно, порядок слов в предложении немецкого языка имеет большее значение, чем порядок слов в предложении казахского языка. Благодаря богатству морфологических форм связи между членами предложения казахский язык отличается относительной подвижностью словоформ, следовательно, в плане синтаксической связи отличается большей вариативностью. В связи с тем, что в немецком языке система словоизменительных форм не является столь развитой, как в казахском, расположение элементов в предложении является важнейшим средством синтаксической связи.

7) Встречается и лингвострановедческая интерференция - ошибочное осмысление фоновой лексики. Дело в том, что за каждым словом в сознании говорящего на языке народа стоит определённый образ.

Например: *в немецком языке: «der erste Stock» - «первый этаж» вместо «второй»,когда в казахском значение «первый этаж»-«бірінші қабат»и является первым этажом.*

Таким образом, чтобы не переносить понятия с одного языка на другой, изучающие язык обычно не ограничиваются словами, а стремятся познакомиться и со стоящими за ними образами. При изучении иностранного языка необходимо овладение не только словом, но и

типизированным образом в национальном сознании народа - носителя языка и культуры; в противном случае происходит перенос понятий одного языка на понятия другого.

8) Социокультурная интерференция вызвана не самой системой языка, а культурой, которую данный язык отображает. Интерференция появляется тогда, когда хотя бы один из участников коммуникации воспринимает похожие реалии, явления, нормы поведения в другой культуре через призму усвоенной им модели миропонимания, например:

В культуре казахского народа к родителям, к старшим родственникам принято обращаться уважительно, на «Вы», в то время как в Германии вежливая форма обращения употребляется в основном по отношению к малознакомым людям, коллегам, партнерам по бизнесу, и редко встречается между членами одной семьи.

Речевое поведение разных двуязычных носителей очень различно. Одни овладевают несколькими иностранными языками так же хорошо, как своим родным, и интерференция у них оказывается незначительной. Другие владеют вторым языком значительно слабее, чем родным, и в их речи постоянно наблюдается сильная интерференция. Одни легко переключаются с одного языка на другой в зависимости от ситуации, другие делают это с большим трудом. Один и тот же человек может повести себя совершенно по-разному в разных ситуациях двуязычия. Некоторые люди понимают, что допускают ошибки, но не знают, как правильно выразиться. А это приводит к утрате интереса. Поэтому предупреждение ошибок и объяснение ошибок на фоне усвоения языковых средств есть верный путь к продуктивному двуязычию. Чем свободнее владеют учащиеся родным языком, тем меньше ощущаются явления интерференции в их речи.

Таким образом, изучение двуязычия и интерференции стало актуальным и важным как теоретически, так и в связи с потребностями современного общества.

Список литературы:

1. Ахманова, О.С. Грамматическая интерференция и смысл высказывания [Текст] / О.С. Ахманова. - М.: 2007. – 380 с.

2. Баранникова, Л.И. Сущность интерференции и специфика ее проявления // Проблемы двуязычия и многоязычия [Текст]: Л.И. Баранникова. – М.: Наука, 2011. – 88 с.

3. Вайнрайх, У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике [Текст]: / У. Вайнрайх. – М: 2009. – 276 с.

4. Вафеев, Р.А. Лингвистические основы формирования двустороннего билингвизма (фонетический аспект) [Текст]:/ Р. А. Вафеев – М.: 2008. – 352 с.

5. Вафеев, Р.А. Учет особенностей родного языка при обучении иностранному в условиях продуктивного билингвизма [Текст]: /Р.А. Вафеев – Душанбе: 2001. – 251 с.

6. Верещагин, Е.М. Понятие интерференции в лингвистической и психологической литературе [Текст]: / Е.М. Верещагин – М: 2009. – 190 с.

7. Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: Методология и теории, Алматы 2005, стр. 109.

УДК 81-22

ЯЗЫК - ФОРМА ВЫРАЖЕНИЯ И ВОПЛОЩЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ, МАТЕРИАЛЬНОЙ И ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ НАРОДА

Тасмасыс Н.С.
КГКП «Шахтинский технологический колледж», г. Шахтинск, Республика Казахстан

Поликультурное направление в образовании в Республике Казахстан на сегодняшний момент является одним из главных. Никто не будет оспаривать утверждение, что в век, являющийся веком технологизации и глобализации, очень важно найти условия и механизмы воспитания молодежи, способной к диалогу с другими культурами и ориентированной на этот диалог. Ведь процветание общества зависит не только и не столько от экономики и техники и даже не от общей культуры, а от культуры слова. И действительно, в воспитании и подготовке молодых специалистов, обладающих высоким уровнем культуры (в том числе и культуры слова) видится основная задача образования сегодня. На нынешнем этапе развития общества наши реалии таковы, что языковая ситуация в Казахстане – многонациональном, с многовековой историей, в которой переплелись народы, нации, культуры, - наиболее

благоприятна для формирования разносторонней личности, коммуникабельной по своей природе. Причем важно не только быть в курсе основных тенденций и направлений развития современного языкознания, но и сохранить культурное наследие народа, его фольклор, традиции и обычаи.

Образ жизни современного молодого человека способствует тому, что стираются многие национальные различия, теряется его связь со своими корнями. И подрастающему поколению необходимо помочь гармонично сочетать развитие общечеловеческих качеств личности с возможностью реализации его национально-культурных, этнических потребностей. Огромным шагом в этом направлении является реализация государственной программы «Культурное наследие» разработанной по инициативе Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева.

Благодаря программе «Культурное наследие» выявлено более 10 тысяч архивных материалов, документов, рукописей, артефактов. Самые многочисленные данные в зарубежных архивах – 3 тысячи документов – находились в Китае. Разработаны целые серии научно-популярных, литературных работ, издано более 440 наименований книг по истории, этнографии, археологии, а также новые энциклопедические словари. Издано 66 томов стотомного издания «Бабалар сөзі» (Слово предков). В них собраны от древних казахских сказок до рассказов современной литературы. Продолжается выпуск серии «Сто казахских романов», в которую внесены крупные литературные произведения казахстанских писателей за последние 150 лет. Издано 10 томов энциклопедии Казахстана, пять томов на русском языке и справочник на английском языке. Также осуществляются научные проекты по выпуску двадцатитомника, охватывающего наследие казахских мыслителей от седой древности до наших дней, другой проект включает издание мирового философского наследия, а третий посвящен выпуску десятитомного собрания сочинений Аль Фараби. Программа обеспечивает создание целостной системы для изучения огромного культурного наследия народа, в том числе и современной национальной культуры, фольклора, традиций и обычаев; воссоздание историко-культурных и архитектурных памятников, имеющих особое значение для национальной истории; обобщение многовекового опыта национальной литературы и письменности; создание на государственном языке полноценного фонда гуманитарного образования на базе лучших достижений мировой научной мысли, культуры и литературы.

Язык является формой выражения и воплощения национальной, материальной и духовной культуры народа. Одной из основ формирования поликультурной личности является полиязычие. Полиязычие в Казахстане рассматривается как основа подготовки молодого поколения в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира. В этой связи понимание роли языков в современном мире ставит перед нами вопрос обучения языкам и повышение уровня языковой подготовки. Система обучения по принципу триязычия: казахский язык – русский язык – английский язык. Согласно законодательству об образовании в РК 2007 года все организации образования, независимо от форм собственности, должны обеспечить знания обучающимися казахского языка как государственного, а также изучения русского языка и одного из иностранных языков в соответствии с государственным общеобязательным стандартом соответствующего уровня образования.

Одновременно с обучением общению, языковое обучение ставит образовательные и воспитательные цели. Достижение образовательных целей означает расширение кругозора студентов, повышение уровня их общей культуры и образования, а также культуры мышления, общения и речи. Языкознание вступило на качественно новый уровень, бурно развивается лингвистика текста, лингво-культурология, когнитивная, коммуникативная и компьютерная лингвистика. Русский язык в Казахстане претерпел существенные изменения, касающиеся его статусных характеристик, особенностей владения и мотивации изучения, степени и сфер использования. Но он по-прежнему остается основным звеном, связывающим воедино все процессы, происходящие в сфере культуры и образования.

Список литературы:

1. Абсатмаров Р.Б., Садыков Т.С. Воспитание культуры межнационального общения студентов. – Алматы, 1999. – 240 с.

2. Методологические аспекты полиязычного образования // Сер. гуманит. наук. — Алматы: Білім, 2008. — № 3 (2). – 408 с.

УДК 800

ПОЛИЯЗЫЧИЕ И ПОЛИКУЛЬТУРНАЯ ЛИЧНОСТЬ

Тогандыкова Н.А.
Карагандинский государственный медицинский университет,
г. Караганда, Республика Казахстан

Современное казахстанское общество сегодня характеризуются общественной модернизацией и стремлением к мировым интеграционным процессам, где ведущую позицию в процессе модернизации занимает образование. Известно, что только то общество может успешно развиваться и гармонично вписаться в ряд ведущих стран мира, которое сумеет создать для своих граждан достойные условия приобретения качественного и современного образования.

Президент страны Н.А. Назарбаев поставил достаточно высокую планку перед национальным образованием. Образование должно стать конкурентоспособным, высококачественным, таким, чтобы выпускники казахстанской школы могли легко продолжить обучение в зарубежных вузах. Внедрение в учебно-воспитательный процесс обучения на трех языках - это, безусловно, значительный шаг вперед в направлении реализации Концепции развития образования Республики Казахстан до 2015 года, одной из базовых компетенций которой являются *трёхязычие,* евразийская *поликультурность, коммуникативность* и *технократичность*. В основных положениях Концепции говорится о необходимости качественным владением иностранным языком - это назревшая жизненная необходимость, поскольку интенсивные темпы и уровень развития науки и техники в мире требуют свободного владения иностранными языками для более качественного и полноценного получения необходимых теоретических и практических знаний, умений и навыков. Эти положения уже успешно реализовываются в вузах , где обучение ведется на казахском, русском и английском языках. Это способствует выработке коммуникативных навыков обучающихся. Кроме того, обучение на трёх языках, и, как следствие, владение ими практически в совершенстве, будет способствовать приобщению учащихся к культуре и традициям разных народов.

Трехъязычие – это необходимость, о которой говорил в своем Послании Глава нашего государства. Повсеместный перевод делопроизводства на государственный язык требует глубоких его знаний, интеграция Казахстана в мировое пространство – знания английского, а русский необходим как язык межнационального общения.

А это есть ни что иное, как формирование полиязыковой личности. *Полиязыковая личность* – это активный носитель нескольких языков, представляющий собой: *личность речевую* – комплекс психофизиологических свойств, позволяющих индивиду осуществлять речевую деятельность одновременно на нескольких языках; *личность коммуникативную* – совокупность способностей к вербальному поведению и использованию нескольких языков как средства общения с представителями разных лингвосоциумов; *личность словарную*- совокупность мировоззренческих установок, ценностных направленностей, поведенческого опыта, интегрированно отраженных в лексической системе нескольких языков.

В свою очередь, *полиязычное образование* – это целенаправленный, организуемый, нормируемый триединый процесс обучения, воспитания и развития индивида как полиязыковой личности на основе одновременного овладения несколькими языками как «фрагментом» социально значимого опыта человечества, воплощенного в языковых знаниях и умениях, языковой и речевой деятельности, а также в эмоционально-ценностном отношении к языкам и культурам.

На поликультурное развитие ребенка, решение нравственно – духовных задач направлена работа всех педагогов. В своей работе мы руководствуемся следующим: «Кто бы ты ни был по национальности, по профессии, по статусу, ты живешь в Казахстане, и чтобы возвысить мысли и дела своего государства, ты должен научиться говорить языком его предков, понимать, знать и мыслить в разрезе лучших традиций и обычаев коренного народа». Слагаемыми многоязычия должны явиться родной язык, который закрепляет осознание принадлежности к своему этносу, казахский язык как государственный, владение которым способствует успешной гражданской интеграции, русский язык как источник научно-технической информации,

иностранный и другие неродные языки, развивающие способности человека к самоидентификации в мировом сообществе.

Проанализировав соответствующую научную литературу, законодательные акты в области языка и образования, изучив учебную документацию можно выделить и сформулировать следующие **противоречия и проблемы**:

- потребностью общества в полиязыковой личности и отсутствием соответствующей системы полиязычного образования как процесса ее подготовки в условиях обучения;
- осознанием необходимости разработки системы полиязычого образования и недостаточностью ее нормативно-правового и научно-методического обеспечения;
- сложность и большой объем предлагаемого учебного материала;
- неумение детей в век развитых технологий самостоятельно вести поиск дополнительной информации, а порой даже нежелание их читать не только дополнительную, но и обязательную литературу.

Для реализации этого в рамках общеобразовательной школы был разработан поэтапный план его внедрения:

Первый этап **-** изучение данной проблемы на основе нормативных документов, научной, методической литературы, ресурсов Интернет; накопление и сбор материала по проблемам совершенствования языкового образования, обобщение инновационной работы педагогов в области обучения родным, неродным и иностранным языкам;

Второй этап – разработка и проведение уроков как английского языка, так и ряда интегрированных уроков, а также внеклассных мероприятий по внедрению полиязычия;

Третий этап - обобщение и систематизация результатов исследования, внедрение в учебный процесс полученных результатов на основе рекомендаций коллег в целях совершенствования работы в данном направлении.

Понимание роли языков в современном мире с особой остротой ставит вопрос о результативности обучения языкам и повышении уровня языковой подготовки учащихся. Концепция развития образования в Республике Казахстан направлена на качественное обновление форм и методов подготовки *профессиональных кадров*, квалификационно отвечающей общемировым стандартам. Большое внимание при этом уделяется полиязычному образованию, которое рассматривается как действенный инструмент подготовки молодого поколения к жизнедеятельности в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира.

Одной из задач является приобщение подрастающего поколения к универсальным, глобальным ценностям, формирование у детей и подростков умений общаться и взаимодействовать с представителями соседних культур и в мировом пространстве. Наряду с казахским языком, имеющим статус государственного, и русским – языком межнационального общения, важным средством общения выступает иностранный язык.

Главная цель, стоящая перед учителями – это развитие поликультурной личности, способной на социальное и профессиональное самоопределение, знающей историю и традиции своего народа, владеющей несколькими языками, способной осуществлять коммуникативно-деятельностные операции на трех языках во всех ситуациях, стремящейся к саморазвитию и самосовершенствованию.

Важнейшей из проблем полиязычного образования является качественная подготовка *педагогических кадров* .

Языковая политика Казахстана выдвигает «разумную трансформацию языковой культуры на основе равноправного использования трех языков: государственного, межнационального и международного общения» и позволяет нам осуществлять постепенное вхождение в мобильный мир.

Владение казахским, русским и иностранным языками становится в современном обществе неотъемлемым компонентом личной и профессиональной деятельности человека. Все это в целом вызывает потребность в большом количестве граждан, практически и профессионально владеющих несколькими языками и получающих в связи с этим реальные шансы занять в обществе более престижное как в социальном, так и в профессиональном положении.

Список литературы

1. Бондаревская Е.В. Ценностные основания личностно-ориентированного воспитания - Ростов-на-Дону, 2000

2. Зимняя И.А., Сахарова Т.Е. Проектная методика обучения английскому языку. // Иностранные языки в школе. 1991. № 3. С. 9 -15

3. Никишина И.В. Инновационная деятельность современного педагога. - Волгоград: Учитель, 2007

4. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. Новые педагогические технологии в системе образования. - М.: Академия, 2000

5. Новейший психологический словарь /Сост. Шапарь В.Б. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2005

6. Энциклопедический словарь /Сост. Туймебаев Ж.К. - Астана, 2008

УДК 811.512

ПРИНЦИПЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СЕМАНТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КОРНЕВЫХ ОСНОВ В ЭТИМОЛОГИЧЕСКОМ ГНЕЗДЕ

Халиуллина Н.У.
Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, г.Уфа, Республики Башкортостан, Российская Федерация

Восстановление исторического движения семантики слова важно для полного адекватного анализа современного значения слова и представляет еще недостаточно исследованную сторону языка. Древние связи происхождения лексической единицы, забываемые в коммуникации, скрыто живут и периодически проявляются в словоупотреблении. Важной задачей современной тюркологической науки, на наш взгляд, является выявление системы диахронически мотивированных односложных корневых основ. В синхронном плане связь между такими единицами может быть слабо представлена или вообще не проявляется. Сущность такого подхода заключается в выявлении общих закономерностей семантического развития генетически родственных групп лексики, т.е. этимологического гнезда.

Методика исследования этимологических гнезд в динамике опирается на общие принципы современной лингвистики: антропоцентрический, синергетический, системно-структурный, синхронно-диахронический (или принцип эволюционного ряда в терминологии Ю.С. Степанова). Она основана на понимании языка в целом и его лексико-семантической системы, в частности, как сверхсложной, открытой, саморазвивающейся, диалектической по своей природе системы и всегда характеризующейся в своем функционировании определенными отношениями между ее единицами.

Сложность и подвижность лексико-семантической системы языка характеризуется следующими постоянно действующими факторами, которые определяют семантическую судьбу как отдельных слов, так и всего словарного состава языка в целом:

- изменение фонетической оформленности слова и, позднее, изменение его внешнего графического облика под действием фонетических законов с течением времени,
- отношения словопроизводства – генетические и актуальные связи слова с другими словами по форме в словообразовательных, корневых и этимологических гнездах,
- принадлежность слова в соответствии с его грамматическим и лексическим значениями к определенному лексико-грамматическому классу – части речи;
- изменение понятийной и/или предметной отнесенности значения слова в ходе его исторического развития в рамках той или иной национальной языковой картины мира,
- отношение слова к другим словам по семантической структуре – по близости, сходству общего значения при различии дифференцирующих оттенков (связи тематические и синонимические),
- сочетание слова с другими словами в живой разговорной, диалектальной или книжно-письменной речи (связи синтаксические и фразеологические).

Дадим подробное обоснование каждого шага процедуры.

1. Звуковая оболочка слова и его значение функционируют и развиваются в единстве и не могут быть по отношению друг к другу автономными, поэтому исследование начинается с

описания фонетических вариантов корня в определенный период его существования с указанием на возможные семантические различия между ними [2, с. 123]. Обращается внимание на изменения фонетического облика слов описываемого корня и связанные с ними сдвиги и преобразования в лексическом значении. Многие лингвисты указывали на определенную роль фонетических изменений в процессе деэтимологизации: «Живые альтернации согласных, поддерживаемые системой языка в ряде фактов словообразования, сами по себе не вызывают деэтимологизации, но при некоторых дополнительных условиях семантического порядка могут поддерживать разрыв смысловых ассоциаций между членами былого этимологического гнезда»

2. Важное значение для представления общей семантической картины исследуемого этимологического гнезда имеет выяснение частеречной принадлежности составляющих гнездо слов, так как именно через лексико-грамматические классы осуществляется представление в языке картины мира, основных сфер материальной, социальной и психической деятельности человека, окружающей его действительности, а также внутреннего духовного мира человека. Выявление частеречных оттенков в семантике представленных в этимологическом гнезде слов важно и для всестороннего описания значений производных основ, на формирование которых оказывает влияние как семантика производящей основы, так и значение форманта.

3. Производное слово связано мотивационными отношениями с рядом однокоренных слов, семантические связи между которыми исторически изменчивы. Поэтому далее необходимо проведение словообразовательного анализа всех производных гнезда. Это даст возможность выявить и описать причины пополнения лексического гнезда новыми словами, передвижения ранее активных членов гнезда на его периферию, утраты гнездом каких-либо лексем, представить полную картину способов, моделей и типов словообразования, образующих формальную структуру гнезда на определенном этапе его развития, а также поэтапно проследить пути формирования современной системы способов деривации.

4. В значении слова с наибольшей очевидностью обнаруживается взаимосвязь всех элементов языка, в своей совокупности образующих определенную систему. Поэтому целесообразно провести анализ и построение схем семантической структуры этимологического гнезда.

В семантическом аспекте гнезда корневых основ мало исследованы. Но именно семантика лежит в основе многих процессов, происходящих в этимологическом гнезде, и определяет его специфику как единицы системы языка. Изучение семантической структуры гнезда предполагает описание различных типов смысловых отношений. Особое внимание при этом должно быть уделено описанию семантических особенностей производных слов, так как словообразовательное производное «сохраняет основу в ее семантически более древнем, как бы производящем состоянии, давно оставленном самой производящей основой» [1, с. 152], а ретроспективный сравнительный анализ семантики производного слова.

5. В качестве завершающего этапа исследования необходимо обратиться к анализу фразеологических и синтаксических связей ключевых слов этимологического гнезда, существенно влияющих на развитие семантики.

В этимологическом гнезде представлен многотысячелетний путь развития лексико-семантической системы языка с разными лексическими пластами, отражающими разные уровни познания мира человеком.

Описание этимологических гнезд корневых основ родственных (тюркских) языков будет способствовать обнаружению еще непознанных закономерностей развития и функционирования общетюркских корневых основ в составе этимологического гнезда, помогут объяснить системные связи слов. Система корневых основ – это не только гармоническое сочетание элементов одного и того же порядка, но в то же время и совокупность противоречивых элементов и отношений, отражающих диалектическую борьбу противоположностей.

Список литературы:

1. Трубачев О.Н. Этимологические исследования и лексическая семантика // Принципы и методы семантических исследований /Отв. ред. ВЯ. Ярцева и др. М, 1976. – С. 147-179.

2. Халиуллина Н.У. Тюркские языки Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообщества. – Уфа, 2003. – 174 с.

УДК 378.147.016

ПОНЯТИЕ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Шарипова А.М.
ЧУ «Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

В условиях динамичного развития сотрудничества Казахстана с разными странами, большую актуальность приобрела задача качественной подготовки специалистов с навыками делового общения на иностранном языке, знающих необходимую терминологию в области профессиональной деятельности и умеющих работать с оригинальными материалами по соответствующей тематике. Качество высшего образования понимается сегодня как соответствие профессиональной подготовки будущего специалиста современным требованиям и рассматривается через призму понятия «профессиональная компетентность».

С общепринятой точки зрения компетентность – это совокупность качеств специалиста, обусловленных опытом его деятельности в определенной сфере. Это характеристика, даваемая человеку в результате оценки результативности его действий по решению определенного круга задач [1, с.32].

Компетенция является производным понятием от компетентности и обозначает сферу приложения знаний, умений и навыков человека, в то время как компетентность – семантически первичная категория, представляющая их совокупность. Наиболее приемлемым определением компетенции является следующее: компетенция – это готовность человека к мобилизации знаний, умений и внешних ресурсов для эффективной деятельности в конкретной жизненной ситуации; круг вопросов и полномочий, знание которых позволяет личности эффективно выполнять свои профессиональные обязанности; личная способность специалиста решать определенный класс профессиональных задач [2, с.38].

В связи с возросшими требованиями, предъявляемыми на рынке труда к уровню профессиональных качеств кандидатов при приеме на работу, в особенности остро встает вопрос о профессиональной компетенции применительно к профессии переводчика, которая, несмотря на многовековую историю, получила официальное признание у нас в стране не так давно.

Л.К. Латышев определяет переводческую компетенцию так: это «совокупность знаний, умений и навыков, позволяющих переводчику успешно решать свои профессиональные задачи» [3, с.12].

Толковый переводческий словарь представляет переводческую компетенцию как сложную многомерную категорию, включающую те квалификационные характеристики, которые позволяют переводчику осуществлять акт межъязыковой и межкультурной коммуникации; особое «переводческое» владение двумя языками, при котором языки проецируются друг на друга; способность к «переводческой» интерпретации исходного текста; владение технологией перевода, определенный минимум фоновых знаний, необходимых для адекватной интерпретации исходного текста [4, с.45].

По мнению В.Н. Комиссарова, реализация переводческой компетентности предполагает наличие у переводчика всесторонних когнитивных и лингвистических познаний, широкой общекультурной эрудиции, необходимых психологических качеств [5, с.323]. Он выделяет следующие составляющие профессиональной переводческой компетентности: *языковую* (знания о системе, норме и узусе языка, о его словарном составе и грамматическом строе, о правилах использования единиц языка для построения речевых высказываний), *коммуникативную* (умение проецировать на высказывания в тексте оригинала инференциальные возможности рецепторов перевода,

умение налаживать контакт с реципиентами), *текстообразующую* (умение создавать тексты разного типа в соответствии с принятыми в данном языковом коллективе правилами), *техническую* (специфические знания, умения и навыки, необходимые для выполнения данного вида деятельности), а также некоторые обязательные личностные характеристики.

Ю. Хольц-Мянттяри считает, что понимание перевода как профессиональной деятельности выдвигает три основных требования к переводческой компетенции:

1. Переводчик должен уметь в качестве эксперта анализировать коммуникативные ситуации заказчика, автора исходного текста и получателя текста перевода в рамках соответствующих культур и на основе такого анализа формулировать условия своей деятельности.

2. Переводчик должен уметь «проектировать» тексты. Для этого он должен не только обладать языковой компетенцией, но и знать, как в другой культуре говорят и пишут об определенном содержании, как и какие средства коммуникации лучше использовать.

3. Переводчик должен уметь вести исследовательскую работу, приобретать знания, необходимые для того, чтобы содержательно и функционально правильно говорить или писать о каком-то предмете [6, с.102].

Таким образом, Ю. Хольц-Мянттяри подчеркивает, что основную роль в составе переводческой компетентности играют *культурная* и *лингвистическая* составляющие, а также определенные *личные качества переводчика,* нацеленного на поиск и приобретение новых знаний.

Следует отметить, что в последнее время большое значение приобретают проекты, реализуемые Европейской комиссией совместно с учебными заведениями Европы. Одним из них стал проект EMT (European Master's in Translation), обеспечивающий с 2007 года подготовку переводчиков-магистров. Особое значение придается освоению шести компетенций, которые, по мнению организаторов проекта, составляют так называемую метакомпетенцию, необходимую для осуществления профессиональной деятельности переводчиков. Согласно проекту EMT переводческая компетенция включает в себя компетенцию оказания переводческих услуг (знать, как вести переговоры с клиентами, следовать требованиям рынка, получать доступ к информации, планировать личное время, работать в команде, соблюдать инструкции, соглашения, профессиональную этику); лингвистическую компетенцию (знать и уметь применять грамматические, лексические, идиоматические структуры исходного языка и языка перевода с учетом переводческих конвенций); межкультурную компетенцию (знать и применять правила поведения и общения в определенном обществе, включая знания невербальных средств коммуникации, знать, как составить документ в соответствии со стандартами, принятыми в культуре языка перевода); информационную компетенцию (умение искать, запрашивать и оценивать необходимую информацию, в том числе в сети интернет); техническую компетенцию (умение осваивать и использовать программы, облегчающие процесс перевода); специальную компетенцию (стремление к приобретению специальных знаний в какой-либо сфере деятельности) [7, с.4].

Согласно вышеперечисленным критериям можно сказать, что переводческая компетенция в первую очередь предполагает умение переводить. Но что необходимо знать для того, чтобы уметь переводить? Прежде всего, два языка, исходный и переводящий. Но знание двух языков само по себе недостаточно. Оно позволяет делать перевод-подстрочник, который можно назвать интуитивным. Качественный профессиональный перевод помимо языковых знаний предполагает наличие целого ряда самостоятельных умений и навыков. Речь, прежде всего, идет об умении осуществлять переводческий анализ исходного текста с целью выявления его коммуникативного содержания. Также необходимо научиться видеть в тексте

переводческие проблемы. Переводческая проблема – это та часть исходного текста, где слова, словосочетания, грамматические конструкции или целые высказывания, используемые для выражения той или иной коммуникативной установки, не имеют прямого соответствия в переводящем языке и поэтому нуждаются в преобразовании. Но просто увидеть переводческую проблему мало. Необходимо знать конкретные способы ее решения, иными словами, те переводческие преобразования, которые в данном случае необходимы [8].

Помимо языковых функций переводчик должен учитывать прагматику получателя. Речь идет об умении поставить себя на место получателя и увидеть те места в подлиннике, которые не будут достаточно понятны получателю в силу межкультурных различий. Увидев их, переводчик должен знать, какие в данном случае необходимы преобразования.

Помимо всего вышесказанного, компетенция переводчика включает и некоторые личностные характеристики. Перевод представляет собой сложный вид умственной деятельности, осуществление которой предполагает особую психическую организацию, гибкость, способность быстро переключать внимание, переходить от одного языка к другому, от одной культуры к другой.

Переводчику приходится переводить тексты различной тематики, поэтому от него требуется широта интересов, эрудированность и начитанность, умение постоянно обогащать знания, использовать различные справочники и другие источники информации. Важными для переводчика являются его морально-этические установки [9].

Техническая компетенция переводчика включает знания, умения и навыки, необходимые для выполнения переводческой деятельности. Прежде всего, это знания о стратегиях перевода, переводческих приемах и трансформациях.

Необходимо подчеркнуть, что, по мнению студентов высших учебных заведений, получающих специальность переводчика, особо актуальными в настоящее время являются три основные компетенции. Во-первых, языковая компетенция. Под языковой компетенцией подразумевается: 1. высокий уровень активного владения языком оригинала и языком перевода, 2. знание основной терминогологии в определенной области перевода, 3. профессиональное владение письменной формой языка перевода, 4. совокупность знаний, умений и навыков в области вербальных и невербальных средств, необходимых для порождения чужих и собственных программ речевого поведения, 5. стремление улучшить языковые способности [10, с.124].

Во-вторых, социокультурная компетенция. Социокультурная компетенция - это 1. умение интерпретировать смысл высказываний с учетом культурных особенностей коммуникантов, 2. умение анализировать коммуникативные ситуации заказчика и получателя в рамках соответствующих культур, 3. умение не растеряться на публике, спокойствие и общительность, психическая устойчивость, 4. опрятный внешний вид [11].

В-третьих, профессиональная компетенция возглавляет своеобразный рейтинг компетенций переводчика и включает в себя следующее: 1. способность быстро переключать внимание, переходить от одного языка к другому, от одной культуры к другой, 2. широта интересов, эрудированность и начитанность, 3. умение постоянно обогащать знания, использовать различные справочники и другие источники информации, 4. морально-этические установки [12].

Эти данные были получены нами в результате анкетирования обучающихся в ВУЗе будущих переводчиков. Они заставляют задуматься о том, как следует подходить к подготовке будущих специалистов в области переводческой деятельности. Компетенция переводчика представляет собой некое орудие, обладая которым переводчик справляется с возлагаемыми на него функциями.

В условиях развития рынка труда, когда спрос на переводчиков очень высок, именно выработка и развитие этих компетенций играют решающую роль в становлении профессионального и востребованного переводчика.

Список литературы:

1. Швейцер А.Д. Глазами переводчика. – М., Стелла, 1996. – 132 с.

2. Абуов Ж.А. «Профессия переводчика: знания и навыки, необходимые для достижения высокого профессионализма» // Переводческое мастерство: современные методы обучения: мат. респ. научно-метод. семинара. – Астана, 2014. – 511 с.

3. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. - М.: ЛКИ, 2007. – 264 с.

4. Карасик В.И. Язык социального статуса / В.И. Карасик. - М.: Наука, 1992. - 330 с.

5. Плехов А.Н. Психологические условия развития вторичной языковой личности преподавателя-лингвиста: Автореф. дис. канд. психол. наук. - Н.Новгород, 2007. - 23 с.

6. Миньяр-Белоручев Р. К. Общая теория перевода и устный перевод. - М.: Воениздат, 1980. – 237 с.

УДК 394.011

МИРОВОЕ ЯЗЫКОВОЕ РАЗВИТИЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Юсупова Л.Я.
Стерлитамакский филиал БашГУ, г. Стерлитамак,
Республика Башкортостан, Российская Федерация

Современная наука отмечает, что основная суть глобализации – это расширение и усложнение взаимосвязей и взаимозависимости различных этносов и государств. Глобализация имеет как позитивные, так и негативные последствия. В числе первых: ускорение внедрения и распространение технических достижений и современных методов управления, новые экономические перспективы для государств и граждан, возможности обеспечения более высокого уровня жизни населения. К негативным последствиям глобализации относятся: растущее неравенство между странами; связанное с этим нарастание маргинализации многих государств; возросшие угрозы целостности национальных культур.

Другими словами, в условиях урбанизации, индустриализации, компьютеризации усиливаются ассимиляционные процессы во всем мире. Существует явная перспектива стать всем одинаковыми, и такая тенденция совершенно не является привлекательной. Наш мир прекрасен именно в этническом многообразии культур и языков. В свою очередь отмеченные выше процессы порождают этноинтеграционные тенденции, активизируют национальное самосознание народов.

Опасность исчезновения языков, к сожалению, не подлежит сомнению, поэтому необходимы действенные механизмы сохранения языков. Здесь важны продуманные политические, образовательные, просветительские меры в масштабах не только регионов, но и всей страны. Необходимо создать оптимальные условия, в том числе разработать финансово-экономические стимулы, способствующие развитию русско-национального двуязычия.

Основные тенденции современного мирового языкового развития – это переходы от владения только одним языком к двуязычию и многоязычию. Эти тенденции связаны, несомненно, с необходимостью преодоления языковых барьеров и усилением роли языков как международного, так и внутригосударственного значения.

Следовательно, в идеале каждый гражданин России, проживающий на территории национальной республики, должен овладеть, как минимум, тремя языками: языком общефедерального значения, государственным (титульным) языком и одним иностранным языком. [1].

Невозможно не согласиться со следующим утверждением Президента РФ В.В. Путина в статье «Россия: национальный вопрос». Он пишет о том, что любой человек, живущий в нашей стране, не должен забывать о своей вере и этнической принадлежности; никто не имеет права ставить национальные и религиозные особенности выше законов государства, однако при этом сами законы государства должны учитывать национальные и религиозные особенности. [2].

Язык – это не просто средство передачи информации от человека к человеку. Это явление, которое отражает всю историю и культуру этноса, это живой организм, который развивается, меняется. Искусственно созданные языки отнюдь не являются живучими. Например, эсперанто (создан польским врачом Заменгорфом) был придуман именно для того, чтобы он стал международным, т.е. для всех, но ничей. Однако в разные времена роль международного языка играли французский, немецкий, английский и др. языки. Эсперанто же не может удостоиться этой роли. Причина этого: искусственность языка, за ним нет культуры и истории.

Для дальнейшего закрепления функционирования башкирского языка в Республике Башкортостан, например, на наш взгляд, важны следующие мероприятия. В средствах массовой информации региона актуально постоянно пропагандировать необходимость общения на родном языке в семье, на бытовом уровне, во время отдыха, во время каникул и т.д. Совершенствовать качество газет и журналов на башкирском языке. Создавать и тиражировать с авторскими правами мультимедиа учебники для изучения башкирского языка, которые будут адресованы разным возрастным категориям детей, начиная с дошкольного возраста. Создавать развивающие игры на башкирском языке. Постоянно совершенствовать и развивать методику преподавания башкирского языка. Кроме того, возросла необходимость активной просветительской, разъяснительной работы религиозного плана в целях одухотворения народа лучшими идеями истинной религии. Более того, важно осознать, что нравственные ценности религии могут помочь моральному оздоровлению общества. В контексте вышеотмеченной политической жизни страны протекали и события в Башкортостане. Поэтому на телевидении РБ с 1991 года стала выходить в эфир передача «Бөгөн йома» («Сегодня пятница»), в последующем – «Йома». Получасовая программа сразу пришлась по душе телезрителям. С момента рождения передачи «Йома» авторы ее придерживаются следующей концепции: истинные ценности ислама – это уважительное отношение людей друг другу в семье, обществе, государстве и в мире в целом; все люди – дети Адама и Евы; дружба народов независимо от языка, расы и конфессиональной принадлежности – основное благо всех людей планеты. В выпусках принимают участие известные мусульманские богословы Нурмухаммат Нигматуллин, Равиль Гайнутдин, а также простые верующие разных национальностей. На сегодняшний день в программе есть рубрики для всех возрастных групп:«Фатиха», «Аманат», «Изге китап» и другие, в которых телезрители знакомятся с религиозными обрядами, с историей религии и народов, этнокультурными традициями, обычаями, соотечественниками, нрав и деяния которых призывают к добру и справедливости. В Башкортостане программа «Йома» осваивает информационное пространство, можно смотреть выпуски этой передачи в архиве официального сайта Башкирского спутникового телевидения (БСТ), пятничные выпуски не теряют свою

аудиторию в количественном отношении. Однако обзор последних выпусков, на наш взгляд, приводит к выводу о том, что в них стало больше статичности, недостаточна динамика развития. Сейчас стало больше молодых прихожан. Они не находят ответы на волнующие их вопросы, передача не затрагивает, например, проблемы, связанные с устройством личной жизни, с отношением к последователям других религий и носителям иных культур. Телезрители хотели бы знать, как быть современными людьми и при этом мусульманами, хотели бы изучить пути сохранения своей этнокультурной идентичности в условиях массовой вестернизации, их интересует отношение ислама к рыночным отношениям, бизнесу, частному капиталу и т.д. Кроме того, было бы важно организовать мусульманские передачи на башкирском языке для самых маленьких отдельно.

Таким образом, телевидение, газеты, журналы на башкирском языке поступательно развиваются, программы и статьи, произведения охватывают все новые и новые проблемы. Но еще предстоит дальнейшая кропотливая работа в этом направлении. Подобная работа, несомненно, усилит функционирование родного языка.

Таким образом, язык – это и предпосылка, и условие существования любого этноса. Следовательно, задача сохранения и развития языков народов страны является частью национального вопроса России. Важно подчеркнуть, что при этом актуальность ее усиливается в условиях глобализации культуры.

Список литературы:

1. Илишев И.Г. Язык и политика в многонациональном государстве – Уфа: Китап, 2000. С. 192-193

2.http://pravdaoputine.ru/polls-2011-2012/rossiya-natsionalnyiy-vopros-statya-putina/comment-page-1

ТІЛ БІЛІМІ МЕН ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТЕГІ ЖАҢА БАҒЫТТАР

НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ЯЗЫКОЗНАНИИ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

NEW DIRECTIONS IN LINGUISTICS AND NATIONAL LITERATURE

ӘОК 82-1

ПОЭЗИЯНЫ ОҚЫТУ: КЕШЕ, БҮГІН ЖӘНЕ БОЛАШАҚТАҒЫ МІНДЕТТЕРІ

Абдрахманова А.В., Қалиева Қ.М.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ.,
Қазақстан Республикасы

Түркі әлеміне тән поэзияның тарихи тамырларын таратпай-ақ қойсақ та, үш мың жылдық жауһар жыр көшінде қазақ поэзиясының алатын орны ерекше дей келіп, адамзат баласының руханиятында а)ренесанс жасаған; ә)ғаламат реформа жүргізген; б)адам жүрегіне тікелей әсері бар айрықша өнер тудырған; в)өзінен кейінгі екі ғасырға жуық мезгілде өзгеше зияткерлік мектеп қалыптастырған Абайдың және бір феномені қазақтың рухани қарым-қабілетін әлемге таныта алар дәрежеде көрінген шәкірттер тәрбиелеуінде еді. Бұл жерде оның төңірегінде болған Шәкәрім, Әріп, Көкбай, Ақылбай, Мағауия т.б. туралы ғана емес, жалпы қазақ поэзиясындағы ұлы дәстүрдің рухани шүйгіндікке ұласып, жалғастық пен сабақтастыққа арқау болғанын айтып отырмыз. Абай, Мағжан, Сұлтанмахмұт, Қасым т.б. поэзиясы осы ойымызға нақты дәлел болса керек.

Қазақ поэзиясы – әлем әдебиетіндегі ерекше құбылыс. Оны кешегі күн де, бүгін де айтып жатырмыз. Яғни әбден дәлелденген, дәйектелген қағида бар, сол қағиданы кешегі мен бүгінгі уақыт аясынан алып, ертеңге жеткізу міндеті бар. Орнында ұлттық поэзияны оқыту әдістемесімен тығыз байланысты.

Кешегі уақыттағы оқыту әдістемесі ұлт руханиятындағы ұлы құбылыс болған ірі тұлғалар шығармашылығын сапалы білім, саналы тәрбие ұғымдары аясында қарастыруға алғышарттар жасады. Бүгін оқыту әдістемесіне озық, инновациялық технология үрдісі батыл енді. Ертең де өмірдің түрлі өзгеріс, жаңалығына орай, тың, соны тәсілдер туындауы мүмкін, олай болуы да заңдылыққа жатады. Ал кешегі тоталитарлық дәуірде ғылымның, білімнің барлық саласы, оны оқыту, игерту - бәрі де қатаң идеологиялық саясатқа негізделді. Бүгінгі тәуелсіз елімізде тоталитаризм ұстанымынан іргемізді аулақ салдық. Оқыту әдістемесінің негізгі принципі, басты ұстанымы өз мәнін жоғалтқан жоқ, ол - сапалы білім, саналы тәрбие. Яғни кешегі, бүгінгі және болашақтағы уақыт ұғымының аясына осы принципті басты көрсеткіш ретінде алуымыз қажеттігі дау тудырмаса керек.

Бәрін тізіп шығу мүмкін емес, біріне сын көзімен қарап, біріп қуаттап, бірінен мағлұмат алатын, басшылық ретінде қолданатын еңбектер баршылық. Олардың қатарына Т.Ақшолақов, А.Көшімбаев, Қ.Мәшһүр Жүсіп, В.Голубков т.б. авторлардың оқыту әдістемесіне қатысты еңбектері жатады. Осылардың ішінде Қ.Мәшһүр Жүсіп еңбегі тәуелсіздікке қол жеткізген уақыт аясында жарық көрді. Және бірнеше сипатын, ерекшелігін айқан жөн:

біріншіден, оқыту әдістемесіне арналған кітапта әдістемелік сипаттармен шығарманы ғылыми тұрғыдан ұштастыра талдау тиімділігі негізделген;

екіншіден, әдебиеттің көркемөнердің бір түрі екендігіне баса назар аударылып, оның атқаратын қызметіне сай оқытудағы әдіс-тәсілдерді әдіснамалық тұрғыдан таңдау қажеттігі дәйектелген.

Адамтану ілімі болып табылатын әдебиетті оқытатын мұғалімнің бейнелілік (образдылық, орысша-образность) принципін өнер тіліндегі айтылған ойларды тікелей қабылдау деп түсінуі ешқандай ұшпаққа шығармайтыны мәлім жайт болса керек. Егер ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің тарихында ерекше жарқыраған жұлдыздардың біріне С.Торайғыровты жатқызсақ, оның біраз өлеңдерін образды ойлау, образбен беру принципі тұрғысынан қарастырмай, тура мағынасы осы ғой деп қабылдау, оқушыға солай игерту мұғалімнің өзін де, ол сабақ беретін оқушыны да тура жолдан тайдыратыны анық. Сұлтанмахмұт ақынның ХХ ғасыр басындағы ұлттық поэзияда ерекше орны бар деп есептелетін мына өлеңіндегі:

Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып, күн болам!
Қараңғылықтың кегіне
Күн болмағанда кім болам!- деген жолдардан тиісті түйін жасап, ғылыми дәйек пен шебер әдістемелік тәсілді ұштастыра алмаған мұғалімнің (кейбір) бірталай шалағайлыққа жол

беріп алғанына куә болғанымызды жасыра алмаймыз. Яғни осының нәтижесінде оқушы санасында бірнеше пікір қалыптаспағанына кім кінәлі?

«Қараңғы қазақ көгі», «Қараңғылық кегі» деп келетін жолдар мұғалімнің қазақтың табиғи таланты мен дарыны, сөзбен сарай соға алатын шеберлігі, сөз өнерін қадірлеп, қастерлеп білуі деген ұғымдарға түсініктеме беруін қажет етеді. С.Торайғыров – күні кешегі қазақтың төл тарихы мен руханиятын, өзіндік болмыс-бітім, кескік-келбетін өте жетік білген адам. Бүкіл қазақ даласын айтпай-ақ қояйық, өзі өскен өңірдегі Бұқар жырау, Шоң, Шорман, Жаяу Мұса сияқты ірі тұлғаларды жетік біліп, кейбіреуімен араласып та еді ғой. Шоң ақ патшаның жарлығын бұздырып, қарадан алғаш шыққан аға сұлтан болмап па еді? Шоң да Шорман да қандай университет бітіріп еді? Бұлардың заманы қазақтың ұлттық қоғамы әбден дәуірлеген кешегі сәттегі берік тұғыр мен нық іргетастан бастау алған уақыт еді. Ал Сұлтанмахмұт заманы сәл бертіндегі уақытқа сәйкес келеді. Бұл кезде қазақтың байлығына (жерінің асты мен үстіндегі) қызығып, халқынан гөрі, қазына, мүлкіне сұқтанып, тонауға кіріскен, жергілікті ұлтты «тағы», «жабайы», «надан» деп кемсіткен патшаның отарлау саясаты шатқаяқтап, революция арқылы жеңіске жеткен кеңістік-большевиктик билікке орын бере бастаған еді. Ал патшалық биліктің де, большевиктік жүйенің де қазақтың дәстүрлі наным-сенім, ұлттық болмысына мән бергені шамалы. Патшалық билік те, оның заңды мұрагеріне айналған кеңес билігі де қазақтың орыс тілін білуі арқылы оның сауаттылығына баға береді. Яғни барлығы 5%-ға да жетпейді деген пікірде болды. Демек, кешегі заман келмеске кетіп, бұрынғыша білім алып, хат таныған, медресе т.б. оқу орындарында оқығандар енді жаңа билікке керексіз боп қалды. Білім, қызмет, халқыңа жәрдеміңді тигізу, көзі ашық, оқыған, сауатты деген ұғымдар тұтастай орыс тілін білуіне қарай қалыптасты. Сондықтан да осы тұрғыдан алғанда, ақынның «қараңғы көк» деп тұрғанын осылайша түсіну керек. Әйтпесе, Сұлтанмахмұтты туған халқынан бөліп алып қарауды ешкім де мақсат етпесе керек. Карнети деген шетелдік ірі зерттеушінің өз қарсыласыңа деген күресін оның тілін, мінез, пиғылын, тіпті күрес методикасын білуіңмен, сол рөлге енуіңмен яғни дұшпаныңды жеңу үшін өз тәсілін өзіне қарсы қолдан деген мағынадағы пікірін айтсақ та жеткілікті. Яғни бар үмітін, халқының қамын ойлауды жаңа орнаған билікпен байланыстырған ақын жаңа талапқа сай білім алуды армандады. Өзгені де сондай білім алуға үндеді. Алайда жаңа биліктің шынайы пиғылын сезген соң, Алаш қайраткерлерімен тілектес, мұраттас болды.

Бұл жайтты көбірек айтып отырған себебіміз, С.Торайғыровтың әдеби-шығармашылық мұрасын өткенде, мұғалім бірнеше мәселеге айрықша ден қойып, оқушыға пайымдатуы керек деп ойлаймыз.

1. Ақын шығармаларының мәтініне жете мән беріп, әр ой-пікіріне түсініктеме беруі қажет яғни сол тұстағы қоғамдық-әлеуметтік, саяси, тарихи жағдаяттар уақыт талабы, замана тынысы сияқты ұғымдармен тығыз байланыста болуы қажет.

2. Көркем әдебиетті зерттейтін әдебиет теориясына қатысты жекелеген мағлұматтар мектеп қабырғасында хабардар етілетіндіктен, оларды нақты шығарма арқылы тереңдету болашақ филолог боламын дегендердің мамандыққа деген қызығушылығын туғызады.

3. Мұғалімнің С.Торайғыровтай ірі ақынның шығармаларын мектепте оқытуы а) ақынның өз «Мені» арқылы оның көркемдік әлеміне барлау жасау яғни мәтін-көркемдік қостағаны арқылы көркемдік-эстетикалық ізденістерін пайымдау; ә) ақын ғұмыр кешкен уақыт пен кеңістіктің парқын түсіндіру арқылы; б) сол кезеңдегі барлық құбылыс, жайттарға бүгінгі күн тұрғысынан баға беру арқылы жүзеге асуы қажет.

4. С.Торайғыров сияқты ұлы ақынның лирикалық шығармалары мен поэмаларындағы авторлық ұстанымның бағыттас, үндес екендігіне назар аудару.

Мектептегі әдебиет сабағында оқушы меңгеруге тиіс компоненттің бірі-жанр. Жанр-тарихи категория. Түрлі жанрды өмірдегі аса ауқымды оқиғалар, ширыққан жайттар тудырады. Осы мәселені басты назарда ұстай отырып, С.Торайғыров поэмаларына талдау жасаған тиімді болмақ. Талдау барысында оқушы олардағы көркем бейнелер, олардың түрлі характерлері туралы кешенді мағлұмат алмақ.

Осының нәтижесінде шәкірт өміртану іліміне бойлайды, танымдық көкжиегін кеңейтеді.

С.Торайғыровтың «Қамар сұлу», «Кім жазықты» шығармалары өлеңмен жазылған роман жанрына жатады. Неге өлеңмен жазылған? Ақын қара сөзбен (проза) шығарма жаза алмаған ба? «Қамар сұлудағы» Жорға Нұрым, Қалтан қажы, Оспан би және Қамар, Ахмет, Қасендер, олардың арасындағы тартыс өмірдегі күрестің бір түрі ғана емес, әрқайсысының мінезін де ашып тұр. Ал мінезі мәлім адам өзінің қандай жан екенін білдіреді. «Кім жазықтыдағы»

Тасболат, Әжібай, Қабыш, Әнуар, Аппақай т.б. Бұлардың іс-әрекеті, таным-түсінігі арқылы оқушы кесек мінезді бейнелермен беттеседі. Ал «Адасқан өмір», «Кедей» поэмалары – бірін-бірі толықтырып, ортақ мақсат, бір идеяға қызмет етіп тұрған шығармалар. «Адасқан өмір» - лирикалық-философиялық поэма. Лирика – ақынның өз «Мені». Ақын – сол лирикалық шығарманың бас кейіпкері. Философиялық шығарма – автордың адам мен адам, адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынасқа қатысты талғамы, пайымы. Осы жайтты індете келе, мұғалім әдебиет теориясы, тіл білімі сияқты басқа ілім, ғылым түрлерімен пәнаралық байланысқа түсіреді.

С.Торайғыров шығармашылығын оқыту арқылы мұғалім балалар бойында төл әдебиетімізбен оны жасаушыларға деген құрметті қалыптастырады. Осы тұрғыдағы және бір ойларды ортаға салу қажеттігі туындап отыр. Жалпыға ортақ типология деген ұғым бар.

Өнерге қатысты тұрғыдан алсақ, типология – белгілі бір оқиға, құбылыс, жайттардың ортақ, өзара ұқсас болып келуі. Біз қарастырып отырған С.Торайғыров шығармалары типологиялық тұрғыдан талдауға өзінен-өзі сұранып тұр. Мысалы, әйел тағдырын арқау еткен поэмаларының С.Сейфуллин, С.Көбеев, М.Дулатов, Ш.Құдайбердиев, М.Жұмабаев шығармаларымен, Н.Карамзиннің «Бедная Лиза» шығармасымен т.б. үндестігі, ал лирикалық шығармалырының қоғам тынысы, дәуір келбеті, уақыт талабын суреттеуде өз замандас ақындарының өлеңдерімен бағыттас, сарындас болуы міндетті түрде сабақ барысында айтылуы қажет деп есептейміз.

Әрине, бұл айтылғандар мектептердегі қазақ әдебиеті сабақтарында жүзеге аспай жатыр деуден аулақпыз, алайда сабақты өту барысында осы қағидалар мен ұсыныс-пікірлердің толықтай басты назарда бола бермейтініне де куә болғанымызды жасырғымыз келмейді.

Кез келген пәнді оқыту әдістемесі асқан шеберлікті, алуан түрлі әдіс-тәсілдерді, терең білім-ілімді қажет ететіні белгілі. Шағын мақалада оның бәрін тізіп шығу мүмкін емес. Біз тек С.Торайғыров шығармаларын өту барысындағы әдістемелік шығармаларын өту барысындағы әдістемелік мәселелердің кейбіріне ғана тоқталдық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ақшолақов Т. Көркем шығармаға талдау жасау. – А., 1983.

2. Дайырова Ә., Тілешова С. «Әдебиеттік оқу кітабына» методикалық нұсқау. 4-класс. А.,1982.

3. Жәркенов М. Әдебиет пәнін өмірмен байланыстыра оқыту. – А., 1984.

4. Көшімбаев А. Қазақ әдебиетін оқыту методикасы. – А., 1969.

5. Мәшһүр Жүсіп К. Мектепте қазақ әдебиетін оқыту. – А., 2003.

6. Голубков В. Методика преподавания литературы. – М., 1969.

УДК 821.512.141.09

МИЛЛИ ЯҘЫУСЫНЫҢ ӘҪӘРЕНДӘ – МИЛЛИ АСЫЛ

Абдуллина Л.Х.
Редакция общественно-политической газеты “Башкортостан”,
Уфа к., Башҡортостан Республикаһы , Рәсәй Иллеге

“Миңә билдәле булған берҙән-бер таныҡ нәмә – ул кешеләрҙең аралашыу бәхете” тип яҙа Антуан де Сент Экзюпери* үҙенең бер китабында. Ысынлап та, был фанилыҡта әллә нәмәләрҙе һатып алып та була, бик тырышһаң, иң ҡиммәтлеләренә, затлыларына ла ирешергә була матди байлыҡтың. Әммә бына аралашыу тигән бәхеттең татын йылдар уҙған һайын нығыраҡ аңлайһың.

Әҙәбиәт, журналистика өлкәһендә эшләүемә бик ҡыуанам мин. Был хеҙмәт төйәге минең өсөн мәҡәләләр майҙаны, гәзит-журналдар сыҡҡан ҡаҙан ғына түгел, ә иң беренсе сиратта – аралашыу, тормош мәктәбе. Нимә генә тимә, беҙ бит башҡорттоң Мостай Кәрим кеүек яҙыусы, Заһир Исмәғилев кеүек музыкант, Әхмәт Лотфуллин кеүек рәссам менән бер осорҙа йәшәп кенә ҡалманыҡ, улар менән аралашып, ижад мәктәбе аша үттек. Улар һымаҡ киң ҡоласлы итеп фекерләргә өйрәндек, мәртәбәле булырға кәрәклеген белдек, һәр ижадсының асылы донъяға үҙенсәлекле ҡараш булыуға бәйле

икәнлегенә тәрән төшөндөк. Һағынып иҫкә алам мин ул йылдарҙы. Яҡты һағыш, тәрән моң биләй күңелде олуғ шәхестәребеҙҙе иҫкә алғанда. Әле киткәндәре хаҡында ғына фекер йөрөтәм, ә бөгөн арабыҙҙа йәшәгән күпме аҡыл эйәләре, ҙур таланттар, ысын профессионалдар бар.

2004 йылдың көҙөндә Башҡортостандың халыҡ шағиры Мостай Кәрим үҙенең 85 йәшлек юбилейын билдәләне. Ошо сара барышында таныштым да инде ҡаҙаҡтың атаҡлы яҙыусыһы, халыҡ ҡаһарманы Абдижәмил Нурпеисов менән. Баш ҡалабыҙҙа ғаиләһе менән килгәне булһа ла быға тиклем, уға Өфөнө күрһәтеп йөрөнөк, ҡыҙыҡһындырған һорауҙарына яуап бирҙек. Әйткәндәй, Мостай ағайҙың тыуған көнө 21 октябрь булһа, Абдижәмил Кәрим улыныҡы – 22 октябрҙә. Әммә ул был хаҡта бер ерҙә лә өндәшмәне, бары тик Интернет селтәренең халыҡ араһында тарала башлауы менән файҙаланып, виртуаль селтәр аша был хаҡта белеп ҡалдым. Ҡотларға теләгәйнем, өндәшмә, ти бит бауырҙаш ағай. Ул йылдарҙа быға, бәлки, әллә ни әһәмиәт тә бирмәгәнмендер, сөнки “Йәшлек” гәзитендә был хаҡта бер-ике һөйләм менән әйтеп киткәнмен, әммә әле уйлайым да, барыбер башҡорттар кеүек, ҡаҙаҡтарҙың да тыйнаҡлығын таныйым. Әллә бала саҡтан ҡаҙаҡтар менән аралашҡаным булғанға, ғөмүмән, һәр саҡ уларҙың әҙиптәренең әҫәрҙәрен ҡыҙыҡһынып уҡып барам, донъяға ҡарашын, менталитетын үҙ алдыма өйрәнәм. Ә әҙәбиәт – милли яҙыусының образын асыу өсөн иң шәп сығанаҡ.

Ҡаҙаҡ милләтенең асылы, үҙ-ара ҡатнашып йәшәүе хаҡында йыш телгә алам мәҡәләләремдә. Ҡаҙағстанда булғаным да бар минең. Ысынлап та, ябай халыҡ башҡорттарға үҙенең эскерһеҙлеге, ябайлығы менән бик тартҡан. Донъя мәҙәниәтен күҙ һалһаң да, тап батыр исемен алған көслө егеттәр ҙә ошо ике милләттең фольклорында йыш телгә алына. Ҡапланды батыр тураһында башҡорттар ҙа күп белә, фольклорҙа ла бай мәғлүмәт һаҡлана. Үҙҙәре сая, ғорур егеттәр затынан Абдижәмил Нурпеисов та. Шулай булмаһа, осрашыу иҫтәлеге итеп бүләк иткән “Кто мы сейчас, казахи?” тигән китабында ил етәкселеге менән күҙгә-күҙ ҡарашып һорау бирер инеме лә, ябай халыҡты борсоған мәсьәләләрҙе күтәрер инеме?

Абдижәмил Кәрим улы ла, Мостай ағай кеүек, Бөйөк Ватан һуғышында ҡатнашҡан. Быйыл көҙгә уға 92 йәш тула булып сыға, данлыҡлы, затлы нәҫелдән ул, ата-бабалары бик хәлле йәшәгән. Әммә ғүмер буйы ҡаҙаҡ телендә яҙып, ҡаҙаҡ далалары, унда көн иткән ябай халыҡ тормошо өсөн борсола. Хәтәр халыҡ инде был ҡаҙаҡтар! Уйлап уйлап ҡуям да, тағы бер һоҡланып ҡуям. Бер шиғырымда төрөктәргә төбәлеп: “Аңлай микән төрөк халҡы Үҙҙәренең бәхетен? Улар тойоп йәшәй илдә Илдәренең рәхәтен...” тип яҙғайным. Шуның кеүек, анау хәтлем ерҙәрҙә тотош айырым дәүләт булып йәйрәп ята ҡаҙаҡ далаһы, бауырҙашым иле. Улар бит иҫәбе 14 миллиондан ашҡан милләт. Әммә һаман да үҙ телдәре, ерҙәре тип йәндәре әрней, милли асыл юғала барыуы, йәштәрҙең телде өйрәнергә ынтылышы булмауы борсой. Беҙҙең ҡайһы бер милләттәштәрҙә, хатта зыялылар ғаиләһендә булһа ине ошондай позитив сәм, сәләмәт рух, тип уйлап ҡуям. “Минең тыуған телемде аш-һыу бүлмәһе теле тип атаусылар булды. Шуға күрә уны дәүләт теле итеү өсөн, уны халыҡтың таныуы өсөн күп көс һалына, һалынғандыр. Үҙ илендә үҙ теле, үҙ милләт вәкиле үгәй бала була алмай. Күп фекерҙәрем дәүләт кешеләренә оҡшап та етмәй, әммә мин үҙемдең гражданлыҡ бурысымды үтәнем. Мин яҙыусы, мин өндәшмәй ҡала алмайым. Ҡаҙағстандағы милләт-ара татыулыҡҡа көнләшерлек. Әммә кемдәрҙер иләүгә таяҡ тығып, бутарға уйлай. Ил түрәләре алдан күреү һәләтенә эйә булһа икән...” тигәйне ул һөйләшеү барышында. Бер ҡараһың, ғәжәпләнерлек тә! Анау хәтлем һанлы, донъяның әллә нисәмә илендә йәшәгән халыҡтың зыялылары милләтенә ҙур ҡурҡыныс янауы хаҡында иҫкәртә. Һиҫкәндермәйме был һеҙҙе? Ата-бабалары рухына, тамырҙарына тоғро ҡаҙаҡ яҙыусылары бөгөн дә һүҙ сәнғәте менән, гүйә, халҡы киләсәгенең һағына баҫҡан.

Абдижәмил Нурпеисовтың ижады ғына түгел, донъяға билдәле башҡа ҡаҙаҡ әҙиптәре лә үҙ әҫәрендә ҡаҙаҡ яҙмышын, ҡаҙаҡ холҡон аса. Ә шулай булмағас, яҙыусының яҙып тороуының ни кәрәге бар? Әгәр мин башҡорт әҙибенең әҫәрен уҡып уның милләте һыҙланыуҙарын күрмәйем икән, сәнғәт яңылығы менән танышмайым икән, ғәфү итегеҙ, был инде ижад түгел! Шуға күрә Абай, М.Ауэзов, А.Нурпеисов, О.Сөләймәнов кеүек ҡаҙаҡ ижадсыларының яҙғандарында бауырҙаштар образын күреп, күҙгә йәш эркелә. Әгәр Абдижәмил Кәрим улының әҫәрҙәрендәге, башҡорт

яҙыусыһы Талха Ғиниәтуллиндағы һымаҡ, ысынбарлыҡ берсә хайран итһә, тормоштоң бойоҡ мотивтарына өҫтөнлөк бирелһә, Олжас Сөләймәнов шиғриәте – ул ташты ярып килеп сыҡҡан тау йылғаһы кеүек тойолғайны миңә. Уҡып ҡарағыҙ ана: урыҫ телендә яҙа, әммә Ҡаҙағстан яҙмышын һүрәтләй. Эйе, уның ижадына ла, белеп торам, ҡаҙаҡтар араһында ла төрлө ҡараштыр, сөнки, йәнәһе лә туған телендә ижад итмәй, әммә ул бит бөтә донъяға үҙ милләтен танытты. Шул уҡ Абдижәмил Нурпеисов ижадына ла илендә төрлө ҡараш белдереүселәр барҙыр. Был тәбиғи ҙә. Кешеләргә Ай ҙа , Ҡояш та ярамай. Әммә ундағы тормош дөрөҫлөгө, үҙ күҙе менән күргән картиналарҙы тыуҙырыуы йәлеп итә мине. Яҙыусы бит рәссам. Был хаҡта яҙып, велосипед асмайым, әммә әҙип һүҙ ярҙамында тыуҙыра үҙенең гениаль әҫәрҙәрен.

Быйыл Ҡазанда үткән Халыҡ-ара төрки шиғриәте фестивале барышында ҡаҙаҡ шағиры Ғалым Жайлыбай менән танышырға насип булды. Ул да милләтенең һүҙ тирмәненә үҙ ижадын ҡоя.

Ҡаҙаҡ халҡы вәкилдәренә тыныс ҡына ҡарай алмайым, тип яҙғайным бер мәл “Бәйләнештә” социаль селтәрендә. Быны уларға табыныу, күккә сөйөү тип ҡабул итергә кәрәкмәй. Борон замандан батшабикәләрҙең эске яуынан ҡасып, күпме башҡорт барып һыйынған ҡаҙаҡ далаларына. Тарихи изгелекте лә оноторға ярамай.

М.Аҡмулла исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия университетына уҡырға ингән ҡаҙаҡ магистранттары менән дә аралашырға насип булды. Мерей Ерсайынулы, Данияр Избасаров, Жангөл Ҡалниязова, Алтынгөл Танирбергенова ике йыл дауамында башҡорт-ҡаҙаҡ мөнәсәбәттәрен ҡағылышлы тел, әҙәбиәт мәсьәләләрен өйрәнде. Уларҙың әүҙемлеген, һәр аҙымдарында милләте вәкилдәре булыуҙарын онотмауҙарын күптәребеҙгә өлгө итеп ҡуйырлыҡ. Республика кимәлендә үткән сараларҙа ҡатнашып, мәҙәни-әҙәби мөхиттә ҡайнап йәшәне улар Өфөлә уҡыған осорҙарында. Моғайын, һағынып иҫкә алырҙар, тип уйлайым.

“Мостай Кәрим ижады – мәңгелек. Ул бөгөнгө менән генә йәшәмәй. Уның аҡылы, тормошсан китаптары, образдары киләсәк быуындарға ла етәсәк”, – тигәйне әңгәмәләшкәндә Абдижәмил Нурпеисов. Башҡортостандың халыҡ шағиры Мостай Кәрим ижадында беҙ үҙ халҡыңа хеҙмәт итеү өлгөһөн дә, тәржемә аша донъя кимәленә сығыуҙы ла күрәбеҙ. Ябай итеп әйткәндә, ихлас башҡарылған эш, йөрәк һүҙе ниндәй телдә булһа ла бәндәләр күңеленә барып етә ул. Ә инде яҙырғамы, яҙмаҫҡамы икәнен һәр кем үҙе хәл итергә тейеш.

О.Сөләймәнов ижадына йәнә лә айырым туҡтағым килә. Эйе, уның яҙмалары тап совет осорондағы ҡаҙаҡ кешеһенең донъяны ҡабул ителеше хаҡында. Бында беҙ Азияны емереп, ҡаҙаҡ далалары аша бөтә донъя аренаһына сыҡҡан йәш кешенең ярһыу йөрәген тибешен тоябыҙ. 1959 йылдың 13 июнендә “Литературная назета”ла шағир Леонид Мартынов баш һүҙе менән Олжас Сөләймәновтың шәлкеме баҫылып сыға. Ошо мәлдән алып ҡаҙаҡ яҙыусыһының һүҙе бөтә донъяға яңырағаны, тиһәк, һис хата булмаҫ. Шуныһы ҡыҙыҡлы, ҡаҙаҡ Олжас Сөләймәновтың әҫәрҙәре ҡаҙаҡ холҡон, йәшәү рәүешен сағылдырыу менән бергә милләттең башҡалар менән тығыҙ бәйләнешен, донъя аренаһындағы урынын да һүрәтләй. Уларҙа ҡаҙаҡ далаһында тирмә эсенән бер ҡайҙа ла сыҡмай йәшәгән халыҡ түгел, ә үҙенең бар асылы менән тотош Ер шарына барлығын хәбәр итеүсе образы асыла. Л.Мартынов был хаҡта: “Явление Олжаса Сулейманова живо воплощает все эти связи – житейские, географические, политические, этические, эстетические”, – тип яҙа.

Үрҙә яҙғанымса, һәр милли яҙыусының әҫәре аша шул милләттең образын күрергә теләйһең. Тап А.Нурпеисов, О.Сөләймәнов әҫәрҙәре миңә ҡаҙаҡ халҡының XX – XXI быуаттарҙағы тулы ҡанлы образын аса. Шуныһын да билдәләп үтер кәрәк: улар яҙғаны – юғары һүҙ сәнғәте әҫәре лә. Бынығы инде тәүге билдәләнеш – милли асыл, кеүек үк, уҡыусы, милли һүҙ өсөн дә бик мөһим.

Ҡулланылған әҙәбиәт:

1. Экзепюри С. Земля людей. – 1939.

2. “Йәшлек” гәзите, №123-сө һаны, 23 октябрь, 2004.

3. Нурпеисов А. Кто же мы сейчас, казахи? – Алматы: “Жибек жолы” нәшриәте, 2004.

4. Сулейманов О. Преодоление. – Алма-Ата: Жазушы, 1987.

УДК 821.161.1

ТЕМЫ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПОСЛЕДНИХ ДЕСЯТИЛЕТИЙ

Абрамова М.Л.
Российский государственный университет правосудия,
г. Москва, Российская Федерация

Какая литература сегодня в России пользуется большей популярностью? Какие проблемы затрагивают современные авторы, на какие темы пишут? Сейчас все чаще можно услышать, что литературного процесса в России как такового нет: нет глобальных тем, нет единства писателей, конфликты примитивны, да и герои измельчали.

Если нет литературного процесса, то и нет критики, нет литературоведения.

Что же тогда посоветовать молодому читателю, на чем должно воспитываться молодое поколение, если современная литература изменяет национальным традициям?

Да, слишком часто мы слышим претензии к литературе – и что перестала решать нравственные задачи, и что слишком пессимистична, и что нет в ней новых сюжетов, что неспособна предложить положительного героя… а, может быть, попытаться понять современную литературу, происходящее в ней, - кризисное, сниженное, измельчавшее. И предложить – читать, мыслить, спорить. Читать, не призирая современную речь; читать, анализируя текст; читать, несмотря на то, что произведения современности в сопоставлении с классикой могут казаться не столь значительными. Проблемы действительно существуют, но о них можно и должно говорить.

Одна из таких важных проблем – это проблема появления массовой литературы. Если говорить о литературе предыдущего периода, литературе конца XX века, то стоит отметить и многообразие стилей, и многообразие жанров, но, несмотря на всю эту пеструю картину, можно выделить в литературе этого периода стилевые тенденции и направления. Литература же первых десятилетий XXI века – это индивидуальные, авторские модели, в которых сочетаются реализм и посмодернистские художественные приемы: фантастика и вполне узнаваемые реалии времени, детективный сюжет и мистика, философские вопросы, ответы на которые мы находим в любовных коллизиях.

Другая, не менее важная проблема - это потеря интереса к чтению, а еще совсем недавно Россия считалась самой читающей страной в мире, теперь же около трети всего населения не имеет вообще дома книг, информация черпается из интернета и средств массовой информации. А еще совсем недавно чтение для россиян было национальной традицией… Но молодёжь все же читает. Детективы, мемуары, бульварные романы занимают верхние строчки рейтинговых продаж, занимают по вполне понятным причинам – над серьёзным вдумчивым чтением преобладает чтение легкое, чтение на ходу в сумасшедшем ритме сегодняшней жизни. Появился даже термин «гламурная литература». Это произведения о жизни богатых людей: предприниматели, их жены, их любовницы, заказные убийства, разгульная жизнь, наркотики. Эти темы поднимаются в романах О.Робски («Casual», «День счастья – завтра», «Про Любоff/On»). В книгах Е.Гришковца («Рубашка», «Год жизни», «Боль») – и любовь провинциала, и Московская жизнь, и боль, как душевное состояние, боль – призма, через которую человек воспринимает жизнь. Его книги – это рассказы, повести, романы о сегодняшней, нормальной человеческой жизни, жизни с волнениями, переживаниями, огорчениями и радостями.

А вот В. Соловьев в книге «Мы и Они» обращается тоже к проблемам насущным – как жить в России, и пишет, как всегда, без осторожных комментариев – жестоко и обличительно, без политкорректных высказываний - зло и иронично.

Ну а детективы Т.Устиновой, А Марининой, Д.Донцовой не просто на слуху, их читает разная и разновозрастная публика.

И все же разговор о воспитании заинтересованного в родной культуре читателя, человека, толерантного во всех отношениях к «другому», «иному». Поэтому в современной литературе можно найти и отражение военной темы (Г.Владимов «Генерал и его армия», О.Ермаков «Знак зверя»), и трансформацию истории (В.Пьецух «Государственное дитя»); будет здесь и неореализм (А.Слаповский «Я – не Я», А.Волос «Недвижимость»), и

постмодернизм (Д.Галковский «Бесконечный тупик»), и современная эссеистика (Б.Парамонов «След», П.Вайль «Карта Родины»), и поэтический метареализм (творчество А.Еременко, О.Седаковой, В.Павловой). Можно встретить в современной литературе и тему русской литературы XIX века - тему «маленького человека». Например, это рассказ Людмилы Улицкой «Народ избранный». Сама Л. Улицкая отмечала, что «каждый раз, когда ты что-то маленькое даже пишешь, это полностью лишено смысла, если там нет твоего личного открытия… Читатель может его чувствовать или не чувствовать, но без этого пишущему человеку неинтересно... Рассказ «Народ избранный» - с открытием» (Улицкая, 2002). По мнению автора, ко всему, что с нами происходит – несправедливое, страшное, нужно правильно относиться. И тогда в человеке откроются новые стороны, новые глубины. Размышление о существовании человека в мире – это уже философский уровень. В разные времена, в разные эпохи об этом писали Гоголь и Тургенев, Достоевский и Горький, Булгаков и Платонов. «Маленький человек» - в современной литературе, в рассказе Улицкой стоящие у православного храма попрошайки, калеки, убогие. Как к ним относится общество? Мы испытываем чувство брезгливости, проходим мимо и стараемся отвести глаза, не заметить. Но автор считает их «избранными», теми, ко познал истинное счастье. Одна из героинь скажет об этом так: «Люди-то злы, им очень утешительно видеть, что другому еще хуже. Вот ты посмотри, есть артистки известные, красавицы, в ларьках продают, все в цветах-розах, а ты на нее посмотришь, и так уж тошно делается, - нету, нету справедливости. А когда, с одной стороны, артистка такая, ей всего отпущено, а с другой - сестра Евдокия на раскладушечке-то… Вот и думай! Господь поставил, там и стой! Ах, думаю я, хорошо! Вот оно мое место: калека, стою у храма, проходят люди мимо, каждый посмотрит и про себя скажет: слава тебе Господи, что ноги мои здоровы и что не я стою здесь с рукой-то! А другой и совестью зашевелится, смекнет, что Богу неблагодарен за все благодеяния его. Ты на попрошаек не смотри, Зина, у них одна забота - денег набрать. А настоящий нищий… Божий человек. Господу служит! Он избранный народ, нищий-то». Сколько в этих словах смирения! Какая благодарность за жизнь, далеко не сладкую, да и не такую уж, на наш взгляд, счастливую. Каждый ли согласится с таким мнением? Для кого из нас счастье именно такое? А они, избранные - они так думают. Они благодарны за каждый прожитый день. Они, избранные, умеют обходиться малым. Они избранные - в них нет чувства обиды, злобы, зависти. Каждый ли способен смириться со своей судьбой? А вот авторская позиция Людмилы Улицкой вполне однозначна – возможно научиться верить. Это есть высшая мудрость. Мириться с неизбежным, принимать чужое счастье, не завидовать. Мудрый, избранный, несмотря на невзгоды и потери, умеет быть счастлив сам.

Сложное сегодня время, время, в котором часто, для того чтобы жить, требуется немалое мужество.

Так нужно ли современным писателям поднимать такие проблемы? Нужно ли современным читателям еще раз в книгах об этом читать? В каких словах и в каком современном произведении откроется читателю мудрость жизни?

Список литературы:

1. Кривцова, С.В. (2008) Предисловие к книге А. Лэнгле «Person. Экзистенциально-аналитическая теория личности» // Сборник статей. Пер. с нем. М.: Генезис.

2. Угроватова, Т.Ю. (2012) Рассказ Л.Улицкой «Народ избранный». (http://www.prosv.ru/ebooks/Marancman_ Rus_liter_11kl/5.html).

3. Улицкая, Л. (2002) Народ избранный // Бедные, злые, любимые. Повести. Рассказы. - М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, С. 95-108.

4. Франкл, В. (1990) Человек в поисках смысла. М.: Прогресс.

УДК 811.512

АНАЛИТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ С СОВМЕЩЕННЫМИ АСПЕКТУАЛЬНЫМИ ЗНАЧЕНИЯМИ В БАШКИРСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Абуталипова Р.А., Юсупова А.Р.
Стерлитамакский филиал Башкирского государственного университета, г.Стерлитамак, Республика Башкортостан, Российская Федерация

В современной функциональной грамматике аспектуальность рассматривается как универсальная функционально-семантическая категория, выражающая характер протекания действия во времени, куда включаются такие понятийные категории как кратность, интенсивность, лимитативность, длительность, фазовость и другие. В речи они реализуются вербальными средствами, относящимися к разным ярусам языковой иерархии, которые обусловливают их внутрикатегориальное взаимодействие. Как отмечает И.П. Мучник, это взаимодействие «часто определенным образом окрашивает или даже модифицирует смысловое содержание анализируемой категории и в некоторой мере затрудняет выделение смысловой сущности изучаемой категории в ее «чистом», немодифицированном виде». Далее указывается, что для установления смыслового содержания той или иной грамматической категории «имманентный анализ этой категории самой по себе, без привлечения смежных категорий является недостаточным» [1, 104-105].

Значения смешанного типа, относящиеся к зоне аспектуальных значений, Ю.С. Маслов относит к «комбинированному» типу способов действия и приводит случаи совмещения значения количественной аспектуальности с качественно-аспектуальными значениями. Например, «прерывисто-смягчительный способ действия, где в одной глагольной форме сочетаются ослабленная интенсивность и многократность (*покалывать, покашливать, почитывать*); повышенная интенсивность комбинируется с начинательностью в глаголах аугментативного способа действия (*раскудахтаться, разговориться, рассвирепеть*) и др.» [2, 322-323].

Объектом нашего исследования в данной статье являются такие совмещенные компоненты категории аспектуальности, как однократность / многократность, краткость / длительность, предельность / непредельность в башкирском и казахском языках, реализуемые в речи аналитическими средствами.

Как известно, в тюркских языках агглютинативно-аналитического строя в репрезентации аспектуальных значений аналитизм является наиболее продуктивным способом деривации, в котором принимает участие большое количество моделей аналитических глагольных конструкций, образованных по модели «основной глагол в деепричастной форме на *-п/-б, -а/-ә/-е/-і(-и), -й* + собственно вспомогательный или функционально вспомогательный глагол(ы)» [3, 88].

Аналитические конструкции, образованные по модели «основной глагол в деепричастной форме на *-п* + вспомогательные глаголы *ебәр-* (башк.) / *жібер-* (казах.) 'отпустить' в функции вспомогательного компонента» выражают исчерпанность совершения краткого с оттенком неожиданности действия, процесса в один прием. Например: *сынаяҡты төшөрөп ебәрҙе* 'уронил(а) чашку' / *қойып жіберу* (казах.) 'ударить *(кулаком)*'. Модель совмещает аспектуальные значения однократности, краткости и предельности.

Аналитическая модель «основной глагол в деепричастной форме на *-п* + глагол *ал-* 'брать' в функции вспомогательного компонента» в конструкциях типа *аш ашап алыу* (башкир) / *жүрек жалғап алу* (казах.) 'поесть' выражает краткость, предельность однократного действия, процесса, выраженного глаголом в деепричастной форме.

Аналитической моделью «основной глагол в деепричастной форме на *-п* + глагол *бир-* (башк.) / *бер-* (казах.) 'дать' в функции вспомогательного глагола-модификатора» выражается совершение одноактного предельного действия, обозначенного глаголом в деепричастной форме, за относительно короткий промежуток времени с оттенком быстроты. Например: *уҡып бир* 'прочти' / *көріп беру* (казах.) 'посмотреть для проверки *(по просьбе)*'.

Модель «основной глагол в деепричастной форме на *-п* + глагол *ҡуйыу* (башк.) / *қою* (казах.) 'поставить' в функции вспомогательного глагола-модификатора» выражает предельное одноактное действие. Например: *һыҙғырып ҡуйҙы* (башк.) 'свистнул' / *тұрғызып қою* (казах.) 'поставить, поднять'.

Аналитическая модель «основной глагол в деепричастной форме на *-п* + вспомогательный глагол *ташла-* (башк.) / *таста-* (казах.) 'бросать, кинуть' в функции глагола-модификатора» выражает исчерпанность энергичного совершения краткого действия в один прием. Например: *өйөп ташланы* (башк.) 'сгрудила' / *айтып тастау* (казах.) 'высказать'.

Аналитическая модель «деепричастие на *-п* + глагол *ҡалыу* (башк.) / қалу (казах.) 'оставаться' в функции вспомогательного компонента» выражает однократное действие с оттенком внезапности, кратковременности обозначенного основным глаголом действия, состояния. Например: *күреп ҡалды* (башк.) 'увидел' / *айырылып* қалу (казах.) 'отбиться. В казахском языке қалу в роли вспомогательного компонента используется и с деепричастной формой на *-а/-ә/-е*: *келе қалу* 'появляться внезапно'.

Аналитические конструкции, выражающие однократные, но длительные действия, как правило, выражают непредельные действия.

Так, аналитические конструкции «основной глагол в деепричастной форме на *-п* + глагол *тор-* (башк.) / *тұр-* (казах.) 'стоять' в функции вспомогательного глагола-модификатора» передают значение длительности однократного действия в процессе его совершения. Если в семантике основного глагола в деепричастной форме не заложено значение длительности, он приобретает его: *янып тора* (башк.) 'горит' / сөйлеп тұрмын (казах.) 'говорю *(выступаю)'*. Данная модель может передавать значение продолжения действия еще некоторое время, а также действия, совершаемые в ожидании кого-/чего-либо: *бара тор-* (башк.) 'иди (досл.: пока продолжай идти)' / күтіп тұру (казах.) 'подождать (еще)'.

Аналитическая модель «основной глагол в деепричастной форме на *-п* + глагол *йөрө-* (башк.) / *жүру-* (казах.) 'ходить, двигаться' в функции вспомогательного компонента» образует аналитические конструкции со значением 'находиться длительное время в состоянии, обозначенном производящей основой'. Например: *асыуланып йөрөй* (башк.) 'он сердится', *ғашық болып жүру* (казах.) 'быть влюбленным'. С непереходными глаголами глагол обозначает значение 'длительное время заниматься тем, что обозначено производящей основой'. Модель выражает длительность действия без указания на предел (при условии, если в семантике основного глагола нет указания на предел или результативность). Например: *эйәреп йөрө-* (башк.) 'следовать неотступно за кем-чем' / әрленіп киініп жүру (казах.) 'ходить красиво одетым'.

Аналитическая модель с глаголом *ултыр-* (башк.) / *отыр-* (казах.) 'сидеть' в функции глагола-модификатора передает значение процессуальности, реализуемое лишь в контексте. Например: *Ҡаҙан тулы ҡош ите бешеп ултыра ине, ти* (башк.) – 'Варился (досл.: сидит, варясь) полный казан птичьего мяса' (из сказки). Үйде омалып отыру (казах.) – 'Сидеть в четырех стенах'. Если в синтаксической конструкции речь идет о действиях, совершаемых в сидячем положении, то глагол в деепричастной форме выступает в функции обстоятельства образа действия: *Парта артында китап уҡып ултыра* (башк.) – 'Сидит за партой и читает книгу (досл.: Сидит за партой, читая книгу)'.

Аналитические конструкции, выражающие значение многократности действия, совмещают в себе значение предельности и длительности.

В сфере репрезентации многократности (повторяемости, дробности, многоактности) действия аналитические конструкции задействованы мало. Можно привести следующие модели: «основной глагол в деепричастной форме на *-п (-а,-ә)* + глагол *тор-* (башк.) / *тур-* (казах.) 'стоять' в роли модификатора». Конструкция выражает дробную кратность, регулярную повторяемость непредельных действий, ситуаций. Например: *балыҡтар ҡармаҡҡа ҡаб-ып (ҡаба-а) тора* (башк.) 'рыбы попадают на удочку (то и дело, регулярно)' / *меним заказдарымды алып* тура' (казах.) '(то и дело, регулярно) принимает мои заказы'. Такие же совмещенные аспектуальные значения может содержать аналитическая модель «деепричастия, выражающие однократные ситуации, + глагол *бар-* 'идти' в роли аспектуального модификатора». Например: *төлкө балыҡтарҙы ергә ырғыта бара* (башкир.) 'лиса (постепенно, друг за другом) бросает рыбы на землю'.

Исследуемый фактический материал башкирского и казахского языков показывает, что аспектуальные значения однократности / многократности, краткости / длительности,

предельности / непредельности модифицируется одними и теми же аналитическими моделями, имеющими различные фономорфологические варианты. В то же время очевидно, что как основные глаголы в деепричастной форме, так и функционально вспомогательные глаголы в данных конструкциях имеют единый генетический корень. В процессе же исторического развития языков в них произошло чередование гласного и/или согласного звуков, однако они не мешают пониманию значения аналитической конструкции, что говорит об этимологической общности этих глагольных лексем.

Таким образом, в башкирском и казахском языках в репрезентации совмещенных аспектуальных значений однократности / многократности, краткости / длительности, предельности / непредельности аналитизм является наиболее продуктивным способом деривации, в котором принимает участие большое количество аналитических моделей. В башкирском и казахском языках в данных конструкциях оба компонента представлены глаголами, имеющими единое происхождение. Тем самым еще раз подтверждается единое генетическое происхождение башкирского и казахского языков.

Список литературы:

1. Мучник И.П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском языке. – М.: Наука, 1971. – 298 с.

2. Маслов Ю. С. Избранные труды: Аспектология. Общее языкознание. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 840 с.

2. Абуталипова Р.А. Функционально-семантическая категория аспектуальности в башкирском языке. – Уфа: Гилем, 2008. – 294 с.

УДК 811.512.141`36

СИНОНИМИЧНЫЕ ИМЕННЫЕ СЛОВОСОЧЕТАНИЯ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ВРЕМЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Агзямова С.Х.
Стерлитамакский филиал Башкирского государственного университета, г.Стерлитамак, Республика Башкортостан, Российская Федерация

Синонимические отношения выделяются как в лексике, так и в грамматике – морфологии и синтаксисе. В основе синонимичности синтаксических единиц лежит принцип единства общего и различия, который отражает разные стороны одних и тех же явлений или отношений объективной действительности, в синтаксической синонимии проявляется подобие грамматических значений, что позволяет выразить одну и ту же мысль различными конструкциями и передать при этом разнообразные стилистико-смысловые оттенки.

В башкирском языке именные словосочетания, выражающие временные отношения, могут образовывать синонимичные конструкции, в которых зависимые компоненты имеют различные формы. Среди них чаще всего встречаются отдельные слова и сочетания слов, оканчивающиеся аффиксом **-ғы/-ге** и указывающие на временные отношения**:** *Иртәнге сәйҙе эсеп Фариф урамға сыҡты* (Ғ.Хәйри). *Төнгө ҡарауылда торған Сәлим уяу; Көҙгө ҡараңғы төн, ҡышҡы яҡты, йондоҙло төндәр барыһы ла иҫтә.* Временные отношения таких словосочетаний определяются семантикой зависимых компонентов. Замена слов (*иртән* «утро», *төн* «ночь», *көҙ* «осень») другими, не имеющими отношения к временным понятиям (*юл* «дорога», *ағас* «дерево», *тау* «гора») вызывает утрату временного значения, сравним, *ағастағы тейен, тауҙағы урман, ҡалалағы кешеләр, ауылдағы апайымдар, һалдаттағы егеттәр* и др. Например, *Юлдағылар юлда булһындар* (Из песни).

Замена зависимых слов другими словами, не имеющими отношения к временным понятиям, приводит к утрате синонимичности конструкций. Можно привести много примеров словосочетаний, имеющих в башкирском языке значение временных отношений: *йәйге ял, ҡышҡы байрам, яҙғы кейем, иртәнге сәй, төшкө аш, көҙгө ямғыр* и т.д. Например, *Яҙғы оҙон көндәр, ҡыҫҡа төндәр үҙ юлында үтеп тораларҙ* (Б.Бикбай).

В башкирском языке можно построить также синонимические конструкции словами, имеющими отношение к временным понятиям, например *иртәнге сәй* «утренний чай» – *иртән*

эҫе торған сәй «чай, распиваемый утром», *көҙгө ямғыр* «осенний дождь» – *көҙ була торған ямғыр*, *яҙғы кейем – яҙ кейә торған кейем, йәйге ял – йәй ала торған ял* и т.д. Указанные сопоставляемые словосочетания имеют и некоторые различия в значении.

В словосочетании – *иртән эселә торған сәй* по сравнению с *иртәнге сәй* наблюдается усиление оттенка временного значения. *Яҙғы баш кейемдәре* вызывает представления о головных уборах, связанных с определенным временем года (весной), тогда как *яҙ кейә торған баш кейемдәре* («головные уборы, надеваемые весной»), наряду с временным значением указывает и на действие (надевание этих головных уборов). Это является главной отличительной чертой словосочетаний с причастиями и аффиксом **-ғы/-ге**.

Встречаются в башкирском языке и словосочетания, типа *таң һалҡыны менән ҡуҙғалыу; көн ҡыҙҙыра башлауға Өфөгә етеү*.

Такие сочетания слов, как *кис һалҡыны менән* «с вечерней прохладой», *ҡояш батыу менән* «с закатом солнца», *ҡояш сығыу менән* «с восходом солнца», *ҡар иреү менән* «с таянием снегов», *көҙ етеү менән* «с наступлением осени» и др., часто встречаются в башкирском языке, в лингвистической литературе их принято называть фразеологизированными предложениями, которые используются в качестве зависимого компонента словосочетаний, выражающих временные отношения. Например, *Ҡоштоң да дәртлеһе таң менән һайрар* (М.Кәрим) – *Ҡоштоң да дәртлеһе таңда һайрар.*

Они легко трансформируются в синонимичные словосочетания: *таң һалҡыны менән – таңғы һалҡын менән, таңда була торған һалҡын менән* «с утренней прохладой» – «с прохладой, которая бывает утром»; *ҡояш сығыу менән* «с восходом солнца» – *ҡояш сыҡҡандан һуң* «после того, как восходит солнце» и др.: *Улар ғаиләһе менән телевизорҙан һәр шәмбе концертын ҡарай – Улар ғаиләһе менән телевизорҙан һәр шәмбе була торған концертты ҡарай* («Йәшлек» гәз.).

Словосочетание – *шәмбе концерты* – в башкирском языке употребляется чаще, чем *һәр шәмбе була торған концерт*. Такие словосочетания тесно связаны с названием дня, недели, месяца: *айлыҡ тикшереү* «месячный смотр», *аҙналыҡ тапшырыу* «еженедельная передача». Синонимами к подобным конструкциям являются словосочетания с причастиями: *шәмбе концерты* «субботний концерт» – *шәмбе була торған концерт* «концерт, передаваемый по субботам»; *айлыҡ тикшереү* «месячный смотр» – *ай буйы була торған тикшереү* «смотр, проводимый в течение месяца»; *аҙналыҡ тапшырыу* «еженедельная передача» – *аҙна буйына әҙерләнгән тапшырыу* «передача, выходящая в эфир еженедельно» – *аҙна һайын әҙерләнгән тапшырыу* «передача, выходящая в эфир каждую неделю» и др.

Таким образом, в словосочетаниях с временным значением в синонимические отношения вступают лаконичные и пространные конструкции. Первые отличаются частностью употребления как в письменной, так и в устной речи, а ко вторым конструкциям следует прибегать при необходимости подчеркнуть конкретность действия во времени.

ӘОК 811.512

СӨЗ ТІРКЕСІНІҢ НЕГІЗДІ СИПАТТАМАСЫ

Айманов А.Е.
№68 жалпы орта мектеп, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы
Сытышев Е.С.
Қайнар жалпы орта мектебі, Қайнар ауылы, Сайрам ауд.,
Қазақстан Республикасы

Сөз тіркесі жөнінде жүйелі зерттеулердің қалыптасып дамығанына көп болған жоқ. Қазан төңкерісіне дейінгі еңбектерде тек сөйлем мүшелерін, олардың байланысын, орын тәртібін көбірек сөз қылды да, ал сөз тіркесіне байланысты мәселелер онша ауызға алынбады. Түркі тілдерінің сөз тіркестері тек кеңес дәуірінде ғана зерттеліне басталды. Орыс тілінде сөз тіркестерін тұңғыш қолға алған В.В. Виноградов сөз тіркестерінің түрлері, байланыс формалары және олардың құрылысы тіл білімінің ең басты бөлімі екендігін айтады.

Сөздер өзара тіркескенде, бір-бірімен әр түрлі тәсілдер арқылы байланысады:

1. Сөздер өзара қосымшалар арқылы, әсіресе жалғаулар арқылы, байланысады.

2. Сөздер бір-бірімен септеулік шылаулар арқылы байланысады.

3. Сөздер өзара ешбір жалғаусыз, шылаусыз, түбір тұлғаларында тұрып байланысады.

4. Сөздердің арасындағы мағыналық байланыс кейде дауыс ырғағы арқылы де беріледі.

«Қазақ тілінде сөз тіркестері арнайы түрде тек ұлы қазан төңкерісінен кейін, онда да 1930 жылдан бастап сөз бола бастады» деп тұжырымдайды Т.Сайрамбаев.

Мұны ең алдымен Қ.Жұбанов сияқты ғалымдарымыздың еңбектерінен айқын көруге болады. Ал Қ.Басымовтың «Сөйлем мүшелері туралы», «Пысықтауыш» т.б. мақалаларында тек бастауыш пен баяндауыштың қиысуын ғана сөз еткені болмаса, олардың басқа байланысу формаларына арнайы тоқталмаған.

Сөз тіркесі туралы мағлұмат мектеп грамматикаларында тек 1939 жылы беріле бастады. Бұл ретте С.Аманжолов, С.Жиенбаев, Т.Сауранбаев т.б. еңбектерін атауға болады.

Әрине, онда дәл қазіргідей сөз тіркестері деп аталмағанмен, әркім өзінше сөздер тізбегі, сөздердің қарым-қатынасы, сөздердің байланысы деп көп уақытқа дейін әртүрлі айтып келгені белгілі.

Қазақ тілі синтаксисі туралы арнайы зерттеу жүргізген С.Аманжоловтың сөз тіркестері туралы өзіндік пікірлері болды. 1940 жылы «Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы» деген еңбегінде де сөз тіркесі туралы арнайы тоқталғандығы белгілі. Онда автор «Сөйлем мүшелелерінің өзара қарым-қатынастары» деп оларды беске бөліп қарастырады: қиысу, жанасу, қабысу, меңгеру - меңгерілу және бесінші етіп сөйлем мүшелерінің орын тәртібін де осыған енгізеді. Автордың алғашқы төрт түрін қостағанмен бесіншіні, яғни «сөйлем мүшелерінің орындары» дегеніне қосылуға болмайды.

Бұл еңбек 1950 жылы түзетіліп қайтадан басылды. Онда арнайы түрде сөйлемдегі сөздердің (сөйлем мүшелерінің) қарым-қатынасы, меңгерілу, қабысу және жанасу деп төртке бөліп дәлелдейді:

Сөйлемдегі сөздердің байланысына 1930 жылы Т.Сауранбаев, С.Аманжолов бірігіп жазған «Қазақ тілі грамматикасы» еңбегінде біраз тоқталған. Бұл еңбегінде автор сөз тіркестерін «синтаксистік қатынастар» деп атай отырып, оларды субъекті, предикаттық, объектілік атрибуттық және сипаттауыштық қатынас деп бірнеше түрге бөледі.

Автор бастауыш пен баяндауыш арасындағы қатынасты субъекті предикаттық деп атаса, ал пысықтауыш сөздердің етістікпен байланысын объектілік, ал анықтауыш пен анықталатын мүшелерінің байланысын атрибуттық қатынас деп бөледі. Сол сияқты бұлардан өзгеше изафеттік құбылысты өз алдына қарастырып, оның өзіндік жасалу жолын дұрыс көрсетеді. Бұдан кейінгі шыққан «Қазақ тілі» еңбегінде сөз тіркестерін қиыса меңгеріле, қабыса және жанаса байланысатынын айтады. Жай сөйлемге енген сөздердің бір-бірімен өздерінің орын тәртібі, интонация, қосымшалар, шылаулар арқылы байланысу жолдарына тоқталады.

С.Жиенбаев «Синтаксис мәселелері» деген еңбегінде сөйлем мүшелерінің байланысу формалары туралы арнайы сөз етпейді. Онда автор «жай сөйлемнің синтаксисі, құрмалас сөйлемнің синтаксисі» - деп сөз тіркесінің синтаксисін жеке қарастырмайды. Алайда ол еңбектің «синтаксистік кейбір мәселелері туралы» деген бөлімінде «Қиысу туралы» арнайы тоқталып, өзіндік тұжырымдар жасайды. Мұның өзі авторлардың бұл мәселеге аз да болса көңіл аударғандығын аңғартады. Ал «сөйлемдегі сөздердің байланысы туралы» деген бөлімінде автор байланысу формаларынан гөрі байланысу амалдарына назар аударғысы келеді.

Бұл еңбектерде сөз тіркесі айтылғанымен олардың толып жатқан заңдылықтары, атап айтқанда байланысу формалары мен амалдары, түрлері, оның синтаксистік қатынастары арнайы сөз болып қозғалмайды. Бұл жөнінде жалпы түркология, оның ішінде қазақ тіл білімінде көптеген жұмыстар жазылып және одан әрі зерттеліп жатқаны да белгілі.

Жалпы сөз тіркестерін зерттеу тек 1950 жылдардан кейінгі уақытта ғана бір жүйеге келе бастады.

Отандық тіл ғылымында сөз тіркесі синтаксисі мәселесі жөнінде Н.К.Дмитриевтің, А.Н.Кононовтың, Е.И.Убрятовалардың еңбектері жарық көрді. Олар қиыса, қабыса және меңгеріле байланысқан сөз тіркестері түрінде сипаттайды. Қазақ тілі білімінде сөз тіркесі (сөйлем мүшелерінің байланысы) 1950 жылдарға шейін тек мектеп грамматикаларының көлемінде айтылып келеді. Онда да сөз тіркесінде толық анықтама беріп оның түрлі жақтарын егжей-тегжейіне дейін зерттеген ешкім болған емес. Сөз тіркесінің зерттелуі тек кейінгі кездің жемісі болып отыр.

Сол туралы А.Л.Коклятова: «Сөздердің байланысы септікті және шылаулы тіркестер мен анықтауышты конструкциялар түркі тілдерінде әлдеқашан қолға алынған болатын» деген еді.

Алайда арнаулы зерттеулер тек қазір пайда бола бастады. Соның бірі – профессор М.Балақаевтың «Основные типы словосочетаний в Казахском языке» деген еңбегі. Бұл еңбегінде автор сөз тіркестерінің құрылымдық түрлері, есімді, етісті сөз тіркестерін шылаулы меңгеру мен септікті меңгеру сияқты көптеген мәселелерін жан-жақты дұрыс көрсетеді» деген болатын.

М.Балақаевтың еңбегі түркі тілдерінде сөз тіркестері туралы бірінші туынды мұнда автор сөз тіркестерінің көптеген теориялық мәселелерін жан-жақты ашып берді. Негізінде сөз тіркестері туралы жалпы түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тіл білімінде профессор М.Балақаевтың еңбектерінен толық мағлұмат алуға болады.

М.Балақаев сөз тіркестерін жалпы есімді, етістікті етіп екіге бөліп, оның әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін олардың басыңқы компоненті мен бағыныңқы компонентінің қандай сөз таптарынан болатындығын және ондай кездегі тіркесу қабілетін дұрыс қорытындылайды.

Сол сияқты автор бұл еңбегінде сөз тіркестерінің байланысу формалары мен амалдарын және олардың синтаксистік қатынастарын сөз етеді. Сөз тіркестерін байланысу формаларына қарай қабысу, қиысу, меңгеру және матасу деп төртке бөліп қарастырады.

Осы күнге дейінгі және осы кездегі көптеген түркі тіліндегі еңбектерде байланысу формаларын дәл орыс тіл біліміндегідей үшке бөліп берушілік басым болып келеді. Әрине, мұндай жағдайда әрбір тілдің өзіндік ерекшелігіне қарау керектігі айқын. Осы тұрғыдан алғанда профессор М.Балақаев басқа тілдерге қарағанда қазақ тілінде төрт түріне матасу деген байланысу формаларын енгізеді. Мұндай бөлудің өзіндік белгілері мен ерекшеліктеріне сай дұрыс алынуы практикада айқын байқалып жүр. Сөз тіркестерін сөйлемнен ажырату – жалпы тіл білімінде негізгі мәселелердің бірі. Алдымен сөз тіркесі дегеніміздің өзін ашып, оның не екенін түсінуіміз керек. Бұл жердегі негізгі мәселе мынада:

Сөз тіркесіне синтаксистік топ құрайтын барлық сөздердің тіркесін жатқызамыз ба, әлде предикативті қатынасты да жатқызамыз ба?

Осы негізде кейбір ғалымдар, мысалы: Фортунатов, Пешковский т.б. толық мағынасы бар грамматикалық тіркестердің барлық түрін сөз тіркесіне жатқызамыз дейді. Фортунатовтың пікірі бойынша, сөйлем, дегеніміз сөз тіркесінің бір түрі (разновидность), көрінісі. Бұлардың пікірінше, сөйлем мен сөз тіркесінің ешбір айырмашылығы болмайды.

Керісінше, кейбір ғалымдар Буслаев, Потебня, Шахматов т.б. сөз тіркесін жоққа шығарады. Олардың пікірі бойынша, негізгі етіліп сөйлемнің теориясы және сөйлемнің мүшелері алынады. Сөйтіп сөз тіркесі туралы мәселе тек түркі тілдерінде ғана емес, басқа тілдерде де түрліше қаралды.

Сөз тілдік единица болып табылады. Ол морфология, лексикология, семасиологияның объектісі бола отырып, сөз тіркесіне де қатысты. Өйткені ол сөз тіркесіне де сөйлемге де негіз болады. Оларсыз жалпы сөйлем құрылмаған да болар еді. Сөз, негізінде, сөз тіркесін құруға негіз болса, сөз де, сөз тіркесі де бірімен-бірі тығыз байланысты. Сол сөздерді бірімен-бірі тіркестіріп, оны жетілдіре түсу ыңғайында ғана келесі біреуге ойымызды толық жеткізуге болады.

Профессор М.Балақаев сөзді тілдік единица ретінде лексикология, семасиология, стилистика, сөз таптары және сөйлем мүшесінің де объектісі ретінде зерттеді. Сонда сөз тіркесі кемінде толық мағыналы екі немесе одан да көп сөзден құралады да, олар біріне-бірі бағына байланысады екен. Сөйтіп, сөз тіркесі мен сөйлем синтаксистік категория. Бұл екеуі тығыз байланысты. Бірақ кейбір ұқсастықтары болғанымен әрқайсысының өзіндік объектілері бар.

Негізінде бұлардың айырмашылықтары көптеген еңбектерде айтылып келеді.

Н.К.Дмитриев сөз тіркесі мен сөйлемді талдай келіп, екеуінің бір-бірінен айырмашылығын ашып алу керектігін айтады.

Сөйлем екі полюс, яғни бастауыш пен баяндауыш болуы хақ. Сонымен, бір-біріне қатысы жағынан бастауыш және баяндауыш болып келетін кез келген синтаксистік құрамды сөйлем дейтін боламыз. Керісінше, өзара іштей бастауыш пен баяндауыш болып келмеген кез келген синтаксистік тіркес сөйлем емес, сөз тіркесі деп танылады. Сонда сөз тіркесі сөйлем ішіндегі статикалық қатынастарды баяндаудың формасы ғана. Сөйлем мен сөз тіркесінің айырмашылығын Н.К.Дмитриев былай көрсетеді: Егер бастауыш пен баяндауыштық қатынастан құралып, аяқталған ойды білдірсе, сөйлем деп, егер бастауыш пен баяндауыштық қатынас болмай, олар тиянақты ойды білдірмесе, сонда ғана сөз тіркесі дейді.

Тіл білімінде бірыңғай мүшелердің өзара катынасын, сөз тіркесіне жатқызбау керек деген де пікір бар. Көпшілік ғалымдар бірыңғай мүшелерді сөйлемнің өз құрылымына байланысты,

онын өрбуіне қатысты компонент деп қарамайды. Оны дара-дара сөйлемдердің сыйысу амалы деп атайды: *Көкшетаудың бұлағы әлдиледі. Айыртаудың бұлағы әлдиледі.* Бірақ тіл біліміне арналған бірталай еңбектерде сөйлемдегі бірыңғай мүше болып келген сөздері де сөз тіркесінің қатарына жатқызады. Сондағы дәлелдері мынандай: сөйлем құрамында бірыңғай мүшелер өзара белгілі бір грамматикалық қатынасқа түседі: ыңғайластық, талғаулық, карсылықты т. т. Бұл қатынастар шылау сөздер, интонация арқылы білдіріледі.

Бірыңғай мүшелердің қатысуымен құрылған сөз тіркестері салаласып байланысқан тіркес деп аталып жүр. Ілгеріде келтірілген сөйлемде *Көкшетау мен Айыртаудың* деген сөздер *бұлағы* деген сөзге бағыныңқы мүше ретінде байланысып тұр: *Көкшетаудың бұлағы, Айыртаудың бұлағы.* Ал бұлар өзара тең салалас қатынаста: *Көкшетау мен Айыртау.*

Сөз тіркесі синтаксистік қызметі жағынан, лексикалық мағынасы жағынан даралығын жоғалтпаған сөздерден құралады. Мысалы, *өршіген жел, биік мая, тоты құс.* Сөз тудыру, сөздің грамматикалық мағынасын құбылту үшін пайда болған тіркестер сөз тіркесі катарына жатпайды: *қызыл балық, ақ боз, ақ баттауық, көк ала.* Мысал ретінде кетірілген сөздер — күрделі сөздер. Бұлардың компоненттері бастапқыда синтаксиске тән тәсілдер арқылы қосылғанмен, казір бір ұғымды атайтын сөз қалпына енген. Көп жағдайда осылай құралған тіркестер жүре келе бірігіп, біріккен сөзге айналып кетеді. *(Ашқарақ, шетел, қолғап, жапалақ).* Сөз тіркесі сөйлемнің сөздерден гөрі күрделі, сөздердің өзара бастапкы байланысқа түсуі арқылы пайда болған бөлшегі, тұлғасы деп санаймыз. Осыған карай сөз тіркесін сөйлем құрауға қатысатын материал деп те атауға болады. Өйткені сөздер сөйлемге дара-дара кірікпейді, өзара мағыналық, грамматикалық байланысқа түсіп кіреді. *Күлімдеген ай шалқып тұр: ай шалқып тұр, күлімдеген ай.* Сөз тіркесі, сонымен, екі сөздің арасындағы катынасты білдіреді. Құрамы жағынан бұл сөзден де, сөйлемнен де бөлек екені анық, ал мағына жағынан қалай десек, сөз тіркесі де атауыштық (номинативтік) қызмет атқарады: *оқыған бала, жаңа қалада, далада жайылған* т.т. Бұл жағынан сөз тіркестері сөзге жуық. Осылай екенін мынадан байқауға болады. Атау көп жағдайда жаңа ұғымға жуық келетін сөздерге түрлі анықтауыш қатыстыру арқылы жасалады: *шай қасық, сары май.* Осылай құралған атауыш тіркестер тұтасып біріккен сөзге айналып кетеді: *қол қап-қолғап.*

Біріншіден пайымдау логикалық ұғым, оны сөйлемді танудың белгісі етуге болмайды. Екіншіден сөйлемнің құрамына еніп, оның бөлшегі болуға тиісті сөз тіркесінде сөйлем білдіретіндей ұғымның бар-жоқтығын меже етудің жөні жоқ. Сөйтіп, сөйлем мен сөз тіркесін мағынасына қарап айыру да мүмкін емес. Егер сөз тіркесі тиянақты ойды білдіретіндіктен сөз тіркесі болудан қалады десек, онда әрі сөз тіркесі, әрі сөйлемдік қасиеттері бар сөздер тобының кейбір синтаксистік заңдылықтарын ескермегендік болады. Желсіз түн, кең жайлау. Таудан аққан үлкен өзен сияқтыларды біреулер сөйлем етіп жұмсаса, сөз тіркесі қасиетін жойды деу шындық болмайды. Сондықтан ондай сөздер тобын сөйлемдік қасиеттеріне қарай сөйлем деп танып, сөз тіркесімділік белгілеріне қарай әрі сөз тіркесі деп тани беруге тиіспіз. Тілдің табиғаты солай етуді тілейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жиенбаев С. Синтаксис мәселелері. – Алматы, 1939.
2. Балақаев М. Основные типы словосочетаний в Казахском языке, 1957.
3. Мелиоранский И.П. Краткая грамматика казах-киргизского языка.
4. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы: оқулық. 2-бас. – Алматы: Санат, 2000.

ӘОК 82.3

ШЫҒАРМА АРҚАУЫ – ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР ӨМІРІНІҢ ШЫНДЫҒЫ

Аманжол А.А., Хамзин М.М.
«Болашақ» академиясы» ЖММ,
Қарағанды қ.,Қазақстан Республикасы

Кез келген халықтың басында болатын тарихи оқиға, құбылыстың руханият мұрасында бейнеленіп, көрініс табуы-табиғи заңдылық.

Жиырмасыншы ғасырдың 60-80 жылдарындағы қазақ әдебиетінің жеткен жетістіктеріне әр адам байыпты оймен көз жіберсе, бұл жағынан мол көлем мөлшерімен бірге сан алуан сапалық сипаттарды көреді: біздің төл әдебиетіміз қазір бұрынғы фольклорлық қалыптан шықты, көп салалы, көп жанрлы профессионал әдебиетке айналды. Осынау жетістіктерге әдебиеттің негізгі үш тегінің бірі – эпосқа жататын роман жанры да айрықша үлес қосты.

Жалпы, романның жанр ретінде қалыптасу тарихы өте көне дәуірден басталады. Роман, негізінен, ол кезеңде махаббат және шытырман оқиғаларының бірігуінен туды. Екі ғашықтың бір-біріне ынтық болуы, кенеттен айырылысуы, неше түрлі қиын-қыстау оқиғаларды бастан кеше отырып ақыры табысуы, міне, осы жайттар көне дәуірдегі романға тақырып болып келетін. Адамзат тарихында алғашқы романдар қатарына (роман – француз тілінен шыққан, алғаш рет роман тілінде пайда болып, жалпыға ортақ эпикалық, прозалық баяндау түріне айналды) Ксенофонттың «Кирдің тәрбиесі», Ктесияның «Персия», Каллисфеннің «Александр жайлы роман» т.б. жатады. Романның жанр ретіндегі генезисі әлі толықтай анықталған жоқ.

Сол кезеңдегі қазақ романына тән қасиеттер: әдебиетіміздің жетекші, кемел жанрына айналуы, жанр байлығы, философиялық тереңдікке ұмтылу талпынысы, психологизм тәсілінің жаңа да сапалы деңгейден көрінуі, қаһармандардың сезім күйінің, ішкі және сыртқы бейнелерінің жан-жақты кескінделуі т.б. ұлттық романның басым бөлшегін, негізінен, тарихи романдар құрайды екен, бұл заңды да, себебі 60-80 жылдарда тарихи романның көптеп тууын Н.Добролюбовтың мына сөзімен түсіндіргеніміз абзал. Тарихи роман туады сол уақытта, «когда народное сознание обращается к воспоминанию прошедшей своей жизни» [1]. Зерттеуші Г.Ленобльдің [2] пікірінше, тарихи романның негізін Батыс Европада Вольтер Скотт, орыс әдебиетінде А.С. Пушкин салған.

Біз қарастырып отырған кезеңнен қазақ романшыларының ішінде аса өнімді еңбек еткен қаламгер – жазушы І. Есенберлин. Оның қаламынан туған 6 тарихи роман – осы ойымыздың жарқын дәлелі. Жазушының романдары, әсіресе тарихи романдары жайлы айтылған пікірлер, азды-көпті зерттеулердің бар екендігі мәлім [4]. Алайда Есенберлин шығармашылығы түбегейлі зерттелді деп ешкім де айта қоймас.

Жазушының барлық романдарын, оның ішінде тарихи туындыларын Адам деген құдіретті объектінің тұрғысынан зерделеп, сол Адамның тарихтың, ғасырлардың тоғысуы қарсаңындағы рөліне, орнына, тарихтың қатпарлы қыртыстарын жасаудағы жасампаздық қызметіне, болмыс-бітіміне, кескін-келбетіне назар аудара отырып көңіл бөлсек деген ниетті мақсат етіп отырмыз.

Кез келген халықтың қаламгері тарихи тақырыпқа баруды әрдайым отаншылық парызым деп қарауы қажет, сол жүріп өткен жолына салауат, бүгінгісіне тәуба деп, болашақ күндеріне үмітпен үңілуі абзал. Тарихи тақырыпқа бару елдің мәдени, рухани биіктігін көрсететін басты шарт, себебі, надандығы, тағылығы арылмаған, өре, деңгейі төмен халық өз тарихын бағалай алмаса керек. Тарихи оқиғаларды өз шығармасына арқау ету сол қаламгерлердің жеке өз басына ғана тән мақсат емес, заманның, дәуір талабының жазушы алдына қойған парызы екені дау тудырмаса керек. Өйткені тарихтың сабақтарына талдау жасап, тиісті тұжырым, қорытындылар шығару, олардан үйрену барша халықтың болашақтағы жүрер жолына апарар Темірқазық іспетті десек, артық айтқандық болмас.

І.Есенберлин романдары жарық көрген кезең Кеңес үкіметінің, КСРО-ның салтанат құрып тұрған кезі. Сол тұста Одақтық әдебиетке келген тарихи туындылардың қатарына Д.Балашовтың «Младший сын», «Марфа-посадница», «Великий стол», «Бремя власти», Н.Задорновтың «Цунами», «Хэда», «Симода», «Гонконг» атты шығармалары бірігп, ортақ атпен «Агронавты» аталған тарихи романдары, П.Загребельныйдың «Смерт в Киеве», «Евпраксия», «Первомост» тарихи романдары жатады. Осынау тарихи романдар цикліне І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясына кіретін «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар»

романдары жатады. «Көшпенділерден» кейін жазушы қаламынан «Алтын Орда» тарихи романтрилогиясы туғаны белгілі.

Тарих – барша адамзаттың анасы. Оның сабақтары, мейлі ащы болсын, мейлі тәтті болсын, сол тарихты жасаушы – адамның өзі. Ғасырлар қойнауына бүгінгі күн тұрғысынан үңіле білген әрбір адам бүкіл адамзаттың ең асылы – Өмір болса, сол адам өмірі үшін басын тауға да, тасқа да соққан жекелеген тарихи қайраткерлерді көреді, өкінішке орай, елдік, мемлекеттік деңгейге көтерілмек түгілі, өзі билік жүргізіп отырған ру-тайпа деңгейінен аса алмай қалған тарихи тұлғалардың барша болмысына, іс-әрекет, қимылына және куә болады, міне, сондықтан да болса керек, Есенберлин романшы барша адамзатқа қатысты аса маңызды проблемалар – Соғыс және Бейбітшілік, ұлтаралық келісім, рухани тазалық, жеке тұлғаның тарихи қым-қуыт тығырықтар кезіндегі роліне бүгінгі күн тұрғысынан жіті үңіле білген.

Ешкім бізді «неткен данышпан еді?» деп сөге қоймас, көкейге келген бір ойды, әдеби процесті бағдарлаған кезде көңілде піскен бір пікір-тұжырымдарымызды келтіре кетейік. Жалпы, әдеби процеске келген кішкентай да болсын бір жаңалық көрсек, оған тосырқай қарайтынымыз, сөйтіп, тез арада сынап-мінеуге ұмтылатынымыз немесе салқын қабылдап, еш пікір айтпай үнсіз қалатынымыз ақиқат нәрсе.

І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының құрамына енетін «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар» тарихи романдары жарық көрген кезде алуан түрлі пікірлер айтылды, сынап-мінеушілер де, атүстілеу болса да, жалпылама болса да мақтаған пікірлер айтушылар да болды. Трилогияны жан-жақты талдау, лайықты бағасын беріп, төл әдебиетіміздегі орнын анықтау тек соңғы жылдары ғана қолға алына бастаған сияқты. Тарихи трилогия төңірегінде ала-құла пікірлердің ақлыптасуы бірнеше мәселеге байланысты сияқты. Жалпы, қол жеткен жетістігімізге асып-таспай, аузымыздан тәубамыз түспейтін көнбістеу, салқын қанды, парасатты, ұстамды халықпыз ғой, әйткенмен, белгілі бір дәрежеде қалыптасып қалған ұғымдардан көп реттерде аса ауытқи бермейтініміз, барымызды батыл айтып, жарқырата көрсетуге келгенде, берік те тосын, жаңашыл тұжырымдар айтуға кенжелеп жататынымыз және рас. Есенберлиннің ртарихи трилогиясы жайында айтсақ, осы ойларымыздың ақиқаттығына аз болса да көзіміз жететін сияқты.

Жанр саласында І.Есенберлин төл әдебиетімізге жаңалық әкелді, қаламгердің есімімен тарихи роман-шежіре (хроника) ұғымы тығыз байланысты. Әрине, көркемөнердің, оның үлкен бір саласы - әдебиеттің аты әдебиет, ол, бәрінен бұрын, көркемөнерге қойылатын идеялық-эстетикалық талаптарға жауап беруі қажет. Сондықтан да көптеген сыншы, әдебиетшілердің Есенберлиннің тарихи романдарынан көркемдік сипаттар іздеуі заңды, алайда «Көшпенділердің», «Алтын Орданың» жанры жағынан тарихи роман-шежіре екенін ескерсек, бірінші кезекке халық тарихындағы аса елеулі тарихи оқиғалар шығады ғой, міне, осыны өзінің зерттеуіндесыншы, ғалым Ш.Елеукенов өте байыпты түрде қадап айтты [5]. Әдебиет зерттеушісі, сыншы Т.Тоқбергенов [6] өзінің «Үш тоғыс» атты кітабында: «Сонда Ілияс Есенберлин сол ұл оқиғаны бұрыннан бар тарихи деректер ізімен қайта баяндап шықты да, өзгеше көркемдік тәсіл іздеп жатпады. Бір есептен бұл дұрыс та сияқты. Өйткені бұндай тарихи оқиғаны авторлық баяндаумен шолып шығу – арғы-бергі әдебиетте қалыптасқан жәйт. Сондықтан дәл осы тұста сол ұлы оқиғаның анық әдеби картинасын бермедің деп Есенберлинді кінәлаудың әсте қисыны жоқ. Біз бұдан бұрын да бұл жазушының қалам машығы авторлық баяндауға бейім дегенбіз... Жалпы ретті жерінде шындықтан жалтарудың ешқандай орны жоқ, Есенберлин шығармаларын біз көркемдік шеберлігіне бола жабыла оқып жүрген жоқпыз, тарихымызға, тарихи деректеріміздің тапшылығын толтыруына бола оқимыз» деп жазды І.Есенберлиннің «Жанталас» романы жайлы. Сыншы пікірінің құндылығына қосыла отырып, екі түрлі нәрсені баса айтқымыз келеді: бірі – «Көшпенділердің» тарихи роман-шежіре екендігі, екіншісі – Т.Тоқбергенов айтқандай, І.Есенберлиннің тарихи романдарында көркемдік шеберліктің тапшылығы емес, керісінше, жанр жағынан тарихи роман-шежіре бола тұра, оқырманды баурап алған жазушының көркемдік ізденістерінің біршама мол екендігі.

І.Есенберлиннің жалпы жұртшылық үшін аса ділгір, ауқымды, бүгінгі күннің терминімен айтқанда, тарихымыздағы атаңдақ беттерге баруын ерлік деп бағалағанымыз жөн. Өзге жайттарды айтпағанда, көркем шығарма арнап, сол үшін зардап шеккен талай қазақ жазушысы мен тарихшысы тағдыр тәлкегіне ұшырағанын біле тұра, Кеңесары жайлы тарихи ролман жазуға қорықпай баруы көркем әдебиеттегі, тарихымыздағы асқан ерлік, көзсіз батырлық дер едік. Бұл айтылғандар – Есенберлин романшының болмысындағы үшінші ерекшелік болса керек.

Жазушының стиліне тән сипат – баяндау екендігін сыншы Т.Тоқбергенов дұрыс байқаған. Егер әдебиеттің өмірдегі мақсат-мұраты адамтану ғылымын жетілдіру десек, сол

баяндаудың Адам деген өмір иесінің, онда да тарихи Адамның барша болмыс-бітімін ашуға, сол жолда халықтық аңызды, ескі, көне фольклор мұраларын т.б. шебер игерумен ерекшеленетінін айтқанымыз жөн. Тарихи роман-шежіре жанрында жазылғандықтан автордың өткен оқиғалардыкейіпкердің монологымен, ой ағымыменберуі, өзі ерекше көңіл бөліп отырған тарихи құбылыстарға өзгеше рең беріп, ұтымды тәсіл ретінде халықтың рухани бай мұраларын шебер пайдалана білуі қаламгердің стильдік қолтаңбасына жатса керек.

Тілі бір, діні бір, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі бір қазақ руларының өз алдына жеке хандық құруға ұмтылысы, екіжүзді Әбілқайыр ханның саясатына деген наразылықтың нәтижесінде осы ұмтылыстың шапшаң түрде дамуы тарихи қажеттіліктен туған құбылыс еді. Батыр Саянды өлімге бұйырса, қол астындағы қалың Арғыннан айырылып қалу қаупі бар, ақтап алса, сол Арғынға қарсы қойып жүрген Қыпшақтан айырылатын күдік бар, қабағы қарс жабылып, Орда ішінде оңаша алас ұрған хан Әбілқайырдың монологы, өткен тарихқа көз жіберуі бүкіл Шыңғыс хан ұрпағының сонау әлем әміршісі атанған бабаларының тарихи қанды жолын ғана емес, бүкіл сол тұстағы жақсылық пен жамандықтың бітіспес күресін, сол бір замана келбетін, дәуір бейнесін ұтымды беріп тұр. Жоғарыда айтқанымыздай, сол дәуірдегі күштілер ғана өмір сүретін салттан хабар берерде автор ел есінде сақталған ескі аңызды шебер пайдаланған.

«Ел билеу! Бұл мансапқор жанның ұлы тілегі. Кенет Әбілқайырдың есіне Шыңғыстың ел билеу жөнінде балаларына айтыптымыс деген қағидасы түсті. Ұлы хан жаулап алған жерін төрт ұлысқа бөліп, төрт баласына беріпті. Сол мәжілісте әкесінен өсиет естігісі келген үлкен ұлы Жошы: «Ұлы мәртебелі Әлем әміршісі, хан қандай болу керек?» деп сұрапты. Шыңғыс: «Хан халқының көңілін табу үшін ақылды, ал халқы оның көңілін табу үшін тақымды болуы керек»деп жауап беріпті.

Шыңғыстың екінші баласы Жағатай: «Ханды қайткенде халқы сыйлайды?» деп сұрапты. Шыңғыс хан: «Халқың сыйласын десең тағыңнан түспе» деп жауап беріпті.

Шыңғыс ханның үшінші баласы Үгедей: «Хан қайткенде тағынан түспейд?» деп сұрапты. Шыңғыс хан: «Маңына өзінен ақылы төмен, бірақ құлқы өзіндей адамдарды жинай білсе, сол хан тағында ұзақ отырады» деп жауап беріпті.

Шыңғыс ханның төртінші баласы Төле: «Қандай хан абыройлы болады?» деп сұрапты. Шыңғыс хан: «Ойынан шықпаған туған баласына да рақымы жоқ хан әрқашанда абыройлы болады» деп жауап береді...

Әбілқайыр да осы төрт жарғыға қол қойған адам» [9].

Ендеше, күні кеше ғана сияқты еді ғой сол Шыңғыстың осы атақты жарғы-өситін қалдырғаны, олай болса, сол ұлы әміршінің ұрпағы Әбілқайыр ханға не болды? Айдаладағы қара қазақ Батыр арасында татулық емес, араздық отын жағып, соның арқасында билік шеңберінің тарылмауын ойлап, өз мерейінің үстем болуын көздеген әйгілі ханның бұл шешімсіздігіне не жорық? Дүйім жұрттың алдында Асан қайғы бастаған қос ақын – Қотан мен Қазтуғанның елдің ерлігі мен елдігін мадақтап, Шыңғыс хан бастаған қанды жорықты даттауы, онда да Әбілқайырдың көзінше көсілуін не деп ұғуға болады? Қылышынан қан тамған Шыңғыс заманының өткеніне небәрі 2-3-ақ ғасыр өтпеп пе еді? Ал екі-үш ғасыр тарих үшін бәлендей көп уақыт емес қой, тәйірі!

Міне, осынау негізгі идея, эстетикалық қуатты өзінше беруге талпыну – романшы Есенберлиннің стиліне тән сипаттар. Әр қаламгердің көркемдік ізденістері, стильдік ерекшеліктері өз алдына бір сиқырлы, жұмбақ әлем десек, оның яғни Есенберлиннің стилі Шыңғыс хан, Бату жорықтарын баяндайтын В.Янның романдарынан осы жоғарыдағы сипаттарымен дараланып тұр десек, қателеспеспіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Добролюбов Н. Полн.собр.соч. – М.: ГИХЛ, 1934. Т.І. – С.528.
2. Ленобль Г. История и литература. – М., 1960
3. Айтматов Ч. Отчет себе // Правда. 1967. 5 авг.
4. Елеукенов Ш. Көрс. Еңб.; Бердібаев Р. Көрс. Еңб.; Нұрғалиев Р. Көрс. еңб.; Тоқбергенов Т. Үш тоғыс. – Алматы: Жазушы, 1997.т.б.
5. Елеукенов Ш. Көрс. еңб.
6. Тоқбергенов Т. Көрс. еңб.
7. Лосев А. Гомер. – М., 1960. – С.69.
8. Мағауин М. Ғасырлар бедері. – Алматы: Жазушы, 1991.
9. Есенберлин І. Алмас қылыш. – Алматы, 1971. 19-б.

ӘОК 81-11

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ РОЛІ

Ахмедиева Б.З.
«Қарағанды қаласы №2 лицей» КММ,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Қазіргі уақытта Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасуда. Бұл процесс білім парадигмасының өзгеруімен қатар жүреді. Білім берудің ескі мазмұнының орнына жаңасы келуде [1]. Қазіргі таңда білім беру үрдісінде ойын элементтерін қолданудың маңызы артып келеді. Әсерісе, бұл орыс тілді мектептерде қазақ тілін оқытуда ерекше мәнге ие болып отыр.

Оқу орыс тілінде жүретін мектептерде қазақ тілі пәнінің мақсаты – оқушылардың қарым-қатынасын қалыптастыру, дамыту, тілдік және танымдық біліктілікпен қамтамасыз ету екендігі Қазақстан Республикасының жалпы білім берудің мемлекеттік стандарттарында көрсетілген.

Мұғалім үшін басты міндет оқушының қызығушылығын арттыру, оның дамуына жағдай туғызу, сөйлеу қабілетін дамыту [2].

Өзге ұлт балалары оқитын мектептерде жұмыс істейтін ұстаздар қауымының басты мақсаты – өзге ұлттың баласын мемлекеттік тілде сөйлету, сұрақтарға жауап қайтара білуге үйрету. Қазақ сөзінің құдыреттілігін, сырын сезіндіру, тіл үйренуге ынталандыру. Шәкірт талабын шыңдау қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімдеріне үлкен жауапкершілік жүктейді. Осы орайда сабақтарда түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалану мақсатқа қол жеткізудің бастамасы болып саналады.

Қазақ тілі сабағында өзге ұлтты балаларға сабақ қызықты да тартымды өту үшін ойынның рөлі өте жоғары. Оқушылардың білуге деген ынтасы мен мүмкіндіктерін толық пайдалану, оларды оқу үдерісінде үздіксіз дамытып отыру және сабақ барысында алған білімдерін тәжірибеде, яғни сабақ барысында жаттығу орындауда қолдану дағдыларын қалыптастыру үшін ойын элементтерін пайдаланудың орны бөлек [1, 13].

Ойын – оқу үрдісіндегі оқытудың әрі формасы, әрі әдісі ретінде дербес дидактикалық категория. Сонымен бірге ойынды мұғалім мен оқушылардың бірлескен оқу әрекетінің өзара байланысты технологиясы ретінде қолдануға болады [3].

Тілді үйрену – күрделі процесс екені белгілі, оны әртүрлі ойын технологиясын қолдану арқылы жандандыруға болады, ойын арқылы тіл үйренуге деген қызығушылық артады. Ойын жаттығулары тілді меңгеру үшін берілетін қиын тапсырманы қызықты да тартымды етеді.Балалардың ойынға орасан зор қызығушылық танытатыны баршаға мәлім. Тіпті олардың белсенділік танытпайтындарының өзі ойынға зор ықыласпен қатысады, ойындағы серіктесін қолдау үшін өзінің бар жігерін салады. Ұшқалақ, тілазарлардың өзі сабақта өзінің тобының сәтсіздіктері үшін күйініп, ойыншылардың сәттілігіне қуанып, тып-тыныш отыра қалады және ойынды бақылайды. Ойын үдерісі барысында балалар әлемі оқушылар қадам басқан тамаша ғылым әлемімен түйіседі [4].

Ойында зор тәрбиелік және білім беру мүмкіндіктері бар. Оқушылар ойын үдерісінде пән туралы және қоршаған әлем құбылыстары жөнінде сан алуан мәліметтер алады. Ол балалардың зейінін және заттардың қасиетін, олардың елеулі белгілерін анықтау қабілеттерін дамытады, балалардың ойлау, зейін, шығармашылық қиялын дамыта отырып, олардың ақыл-есінің дамуына әсер етеді. Барлық ойындар (қарапайымдары да) ғалымның жұмысымен ортақ элементтерге ие, ойында алдыға қойылған міндет пен төзетін қиындықтар, содан сон ашылулар мен бағындырған кедергілер қызықтырады, сондықтан жас мөлшеріне қарамастан ойын адамдарды қызықтырады.

Оқу үдерісіндегі ойын келесі қызметтерді атқарады:

1. Оқыту қызметі – оқушының жадын, зейінін, ақпаратты қабылдау қабілетін дамыту;

2. Тәрбиелік қызметі – ілтипат, ойындағы серіктесіне адамгершілікпен қарау;

3. Сауықтық қызметі – сабақта жағымды атмосфераны орнату, сабақты қызықты саяхатқа айналдыру;

4. Коммуникативтік қызмет – басқа тілде қарым-қатынас жасау атмосферасын жасау, жаңа қазақ тілінде байланыс жасауға негізделген эмоциналдық-коммуникативтік қарым-қатынасын орнату.

Қазақ тілі сабағында ойын түрлерінің қолдану тиімділігі:

- тақырыпты ойын арқылы меңгертуде не бір жақсы нәтижеге жетуге болады;
- сабақты жандандырып, оқушыларды ынталандырады;
- шығармашылық, ізденушілік қабілеттерін арттырады;
- өзіне деген сенімділік пайда болады;
- логикалық ойлау қабілеті дамиды [3].

Оқу үдерісінде ойынды қолданудың мақсаты – ойын арқылы оқушылардың білім-білік, имек-дағдыларын қалыптастыру.

Ойынның міндеті:

1. Білім деңгейі мен икем-дағдыларын жетілдіре отырып, ойын арқылы оқу және тәрбиені ұштастыру;
2. Танымдық қызметі мен ой-өрісін кеңейту;
3. Оқушының өзіне деген сенімін арттыру, оқуға деген қызығушылығын, белсенділігін дамыту.

Балаларды оқытудағы ойынның ерекшелігі:

- Сабақ сапасын арттыру, жақсы білім дәрежесіне жетуде ойын элементтерін пайдалану;
- Өтілген тақырыптарды саналы да берік меңгерге әсер ету [5].

Әсіресе, қазақ тілін оқытуда рөлдік ойындарды пайданалудың тиімділігі зор. Мысалы, сабақты өткізгенде белгілі бір жағдаятты негізге алып, балалардың ойнайтын рөлін анықтап, сабақты ойын түрінде өткізген өте қызықты болады.

Мысалы, 11-сыныпта «Кеден мағлұмдамасын толтыру» тақырыбы бойынша балалар кеденшінің, шетелге жол жүріп бара жатқан кәсіпкердің және студенттің рөлдерін ойнады. Ойынның мақсаты жол жүрушілердің кеден мағлұмдамасын толтыруға қатысты кеденшінің сұрақтарына жауап беру. Егер сұрақтарға жауап дұрыс берілмесе, олар шет мемлекетке жолға шыға алмайтын болды. Бұл ойынды ұйымдастыру үшін кеденшінің қызметтік формасы арнайы алынды. Сондай-ақ, кеден мағлұмдамасының мемлекеттік стандарттарға сай үлгісі де алынды. Оқушылардың ойынға қызыққаны сонша, үлгерімі төмен балалардың өзі ойынға белсенді араласты.

Дәл осындай ойын әдісі 10-сыныптарда «Сәнді киінеміз» тақырыбында сабақты өткізуде орын алды. Сабақтың тақырыбына сай оқушылар «Сәнді киінеміз» атты дөңгелек үстел өткізді. Дөңгелек үстел барысында оқушылар дүкендегі оқиға, сән журналдары өкілдерінің арасындағы пікір-талас сияқты бірнеше жағдаяттар ұйымдастырды.

Дүкендегі оқиға барысында дүкенші мен сатып алушы арасындағы қарым-қатынас көрсетілді. Мұның бәрін оқушылар қазақ тілінде жеткізді.

Сондай-ақ, оқушылар сән журналдары өкілдерінің рөлін ойнап, олардың арасында сән үлгілері бойынша пікір-таласты көрсетті. Пікір талас онлайн режимінде өтті. Әр оқушы өзінің сән үлгісін қорғап шығуы тиіс болды. Бұл пікір-таласқа оқушылардың қызығушылық танытқаны сонша, пікір-талас қызу өтті.

Сабаққа дайындалар алдында оқушылар Қарағанды қаласындағы «Нұр Әсем» сән үйін барып, директоры В.А. Исинадан сұхбат алды.

Сабақ қорытындысы бойынша оқушылардың күшімен «Сыр-сымбат» журналының номері жарық көрді.

Нәтижесінде сабақ өте қызықты өтті. Мұғалімнің сабақ өткізуіне қоятын барлық мақсаттарына қол жеткізілді.

Жоғарыда аталғандар ойын элементтерінің сабақтың қызықтылығын арттыруда атқаратын рөлін айқындайды. Сабаққа қойылатын мақсат – оқушылардың ойын элементтері арқылы, соның ішінде жағдаяттық ойындар арқылы тілді үйренуге деген қызығушылығын арттыруға қол жеткізуге болады. Белгілі жағдаятты қазақ тілінде көрсету оңай міндет емес, алайда тәжірибе көрсететіндей, бұл міндетті балалар ойнап жүріп оңай орындайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Есенгелдіқызы Б. Қазақ тілі сабағындағы ойынның рөлі // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде республикалық ғылыми-педагогикалық басылым. – №8. – 2011. – Б.14-15.

2. Рахметулина К. Сабақта ойын элементтерін тиімді қолдану // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде республикалық ғылыми-педагогикалық басылым. – №7. – 2008. – Б.129.

3. Жеткергенова Э.К. Қазақ тілі сабағында ойын элементтерін қолдану арқылы оқушылардың танымдық белсенділіктерін арттыру [Электрондық ресурс]: http://sabaq.kz/5878

4. Заурбекова Г. Қазақ тілі сабақтарында ойын элементтерін тиімді қолдану туралы [Электрондық ресурс]: http://portal.kazntu.kz/files/publicate/2015-01-15-10307_1.pdf

5. Аманжолов Ж. Оқытудағы ойынның маңызы // Қазақ тілі сабағындағы ойынның рөлі // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде республикалық ғылыми-педагогикалық басылым. – №4. – 2007. – Б.24.

ӘОК 81 367: 811.512.122

СИНТАКСИСТІК БІРЛІКТЕРДІҢ ПОЭЗИЯДАҒЫ КӨРІНІСІ

Ахмет Р.Ғ.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ.,
Қазақстан Республикасы
Ибраимова Ж.Ж.
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ.,
Қазақстан Республикасы

Поэзиядағы тілдік элементтердің бір-бірімен байланысы, қарым-қатынастары таза синтаксистік қана болмайды, ритмико-синтаксистік болады. Поэзияның синтаксисі – ұйқас, өлшем заңдарымен қоса қабаттасқан күрделі синтаксис [1, 179]. Осы күрделілік поэзиядағы синтаксис бірліктері сөз тіркесінің, яғни сөйлем мүшелерінің орын тәртібі, оқшау сөздер, құрмалас сөйлем түрлері қолданыстарынан айқын көрінеді.

Ғалым М.Балақаев сөз тіркесінің табиғаты және оған тән белгілерін анықтап, кез келген сөздердің сөз тіркесін құрай алмайтындығын атап көрсетеді. Ғалымның пікірінше, өзара тіркескен сөздердің синтаксистік тобын сөз тіркесі деп тану үшін, оның мынандай белгілеріне қарау керек: 1) сөз тіркесінің құрамында кемінде толық мағыналы екі сөз болады; 2) ол сөздердің бірі екіншісімен сабақтаса, мағыналық және синтаксистік байланыста айтылады. Олар салаласа байланыспайды, тек сабақтаса байланысады. 3) тіркескен сөздер анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынаста жұмсалады [2, 12]. Өзара тіркескен сөздің бірі екіншісін өзіне бағындырып сабақтаса байланысқанда, сөз тіркесінің ұйытқы бөлігі басыңқы сыңар деп, ал оған қатысты және тәуелді бөлігі бағыныңқы сыңар деп аталады. Сондықтан алдыңғы бөлік үнемі бағыныңқы сыңар, соңғы бөлік үнемі басыңқы сыңар болады. Ал поэзиялық шығармаларға тән бір қасиет - көбінесе осы бағыныңқы-басыңқы сыңардың орын тәртібінің өзгеріп кетуі. Бұл ерекшелікті кезінде ғалымдар Т.Р.Қордабаев та, Р.Сыздықова да өз зерттеулерінде айқындап берген еді. «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» атты еңбегінде ғалым Р.Сыздықова былай деп ой өрбітеді: «Сөйлем мүшелерінің түркі тілдеріне, оның ішінде, қазақ тіліне тән классикалық тәртібі: бастауыштың баяндауыштан бұрын тұруы тұрлаусыз мүшелердің өздері қатысты сөздерден (мүшелерден) бұрын орналасуы құрмалас сөйлемдегі бағыныңқы компоненттің басыңқыдан бұрын келуі - өлең синтаксисінде жиі кездеседі»[3, 62]. Ғалымдар пікіріне қосылатынымызды білдіре отырып, ойымызды дәлелдеу үшін М.Жұмабаевтың поэзиясындағы тілдік фактіге жүгінейік:

1.Сұм көңілге разы емен мен,
Тез жанар да, тез сөнер
Бір тілегін істесең сен,
Оған басқа ой келер («Көңіл»).
2.Күн батып, қараңғылық қанат жайды,
Аспанда сансыз жұлдыз жарқырайды.
Отырған қараңғы үйдің терезесінен
Көремін мұңды, нұрлы толған Айды («Айға»).
3.Жерді көрді қанға батқан
Жүрегіне қанжар кіріп,
Жапан түзде аңдай ұлып,
Елді көрді зарлап жатқан («Гүлсімге»).
4.Тұрса да қара бұлттар көктен төніп,
Соқса да жел долданып, өршеленіп,
Мың шүкір, әлсіз қолды әлсіз шырақ

Жылтырап жанған боп тұр, қалмай сөніп («Қараңғы, дауылды түн»).

Бірінші мысалдағы I және II жақта қиыса байланысқан предикаттық қатынастағы сыңарлардың орын алмастырулары субъектіні актуальдандыру мақсатынан туындаған. Екінші мысалда меңгеріле байланысқан толықтауыштық қатынастағы сыңарлардың орны ауысқан: мұңды, нұрлы толған айды көремін. Бұл жердегі орын тәртібіндегі өзгешелік әрі ұйқас, ырғаққа негізделсе, әрі субъектінің көңіл күйін беруде обьектіні нақтылау мақсатта қызметте тұр: Ай біресе қараңғылық торындағы субъектінің көңіл күйімен үндес-мұңды, біресе сол қараңғылыққа қарама-қарсы контраст түрінде алынған – нұрлы. Үшінші мысалда сөз тіркестері сыңарлары предикатпен бөлініп, алшақ тұрып орын алмасқан. Қара сөзде «қанға батқан жерді көрді», «зарлап жатқан елді көрді», болар еді. Ақын бағыныңқы сыңарлы басыңқы сыңардан алшақтата, тармақ соңына беріп, екпін түсіреді де, «жер қанға батты», «Ел зарлап жатты» сияқты қосымша ой информацияны алға шығарады. Төртінші мысалдағы қимыл-сын пысықтауыштық қатынаста тұрған сөздердің арасын субъект алшақтатқан. Бұл жердегі сөйлем мүшелерінің негізгі орын тәртібінің бұзылуы бірнеше қызметті бойына жинақтаған: біріншіден, ұйқас, ырғақ үшін орын алмасқан – төніп, - өршеленіп, әрі синтаксистік анафораның да ықпалы бар; екіншіден, дыбыстық үндестік өлең жолдарындағы бір тұлғадағы басыңқы сыңарлардың өз ара қатаң дауысыз (т-с) дыбыстардың үйлесуі, яғни аллитерация, үшіншіден, іс-әрекетті бейнелеудегі динамикалық күйді ерекше күшейту мақсатындағы стильдік жүк. Және қарсылық қатынастағы көп бағыныңқылы сабақтас құрмаластың бағыныңқы, басыңқы компоненттерінің орны сақталғанымен, екі компоненттің арасын байланыстыратын тиянақсыз баяндауыш (да шылауы тіркескен шартты райлы етістік (орын тәртібінің өзгерісінің әсерінен өлең тармағының басына кетіп, құрмаластыру қызметінде әлсізденген.

Поэтикалық сөйлеуде оқшау сөздер, оның ішінде қаратпа сөздер де көбінесе ауызекі сөйлеудегі қызметінен гөрі басқа бір семантикалық жүк көтеруге бейім келеді. Өйткені лирикадағы сөйлеу диалогінде айналамыздағы қоршаған ортадағы кез келген жанды, жансыз затқа қаратып айту мүмкіндігі мол. М.Жұмабаев өлеңдерінің ең негізгі адресаты – сүйген жар:

Сол күнде, алтын сәулем, қолыңды бер,
Жасытпа, жолым бастап алдыма жүр.
Қара түн қорқынышты қаптағанда,
Жарқырап жұлдызым боп төккейсің нұр («Жарыма»).

Өлең тілінде авторлық ойдың субъектінің, яғни өзінің ішкі сезіміне бағытталуына қарай автокоммуникация туындайды.

Соғасың жиі-жиі, жүрек, неге?
Соққанмен жандана ма солған дене?
Сары су денені улайды тамырларда,
Тазартып енді оны қан ерем деме («Сарғайдым»).

Поэтикалық сөйлеуде қаратпа сөздің ең көп тараған түрі – ақын қиялынан туған нақтылы өмірде болмайтын образдар.

Зор тәңірі: күтісің, сен, сенеміз біз
Әділ деп әр ісіңе көнеміз біз.
Өз құлын өзі еңіретпес төре ие деп,
Өзіңе ерік тізгінін береміз біз
Кеш, тәңірім, болса сезім пендешілік,
Мінекей, айқын зұлым, қайда әділдік?
Соншама кең рақметтен құр тастайтын,
Баласы алты алаштың – біз не қылдық? («Тәңірі»).

Автордың ішкі сезімі қаратпа сөз арқылы осылай берілсе, енді бірде ақын үшінші жақтағы лирикалық кейіпкері арқылы тәңірге тілегін жеткізеді. Бұл талдаудан көретініміз – қаратпа сөздердің коммуникативтік жағдайдың құрылуында негізгі, басты элемент екендігі.

Поэзиялық шығармалардағы құрмалас сөйлемдердің де өзіндік ерекшеліктері мен көтеретін стильдік жүктерінің аз еместігі белгілі. Әйгілі Махамбет Өтемісовтің «Ереулі атқа ер салмай» өлеңіндегі айтайын деп тұрған ой-ақпараттың тек өлеңнің тұтас синтаксистік-композициялық құрылым негізінде ұғынылуына құрмалас сөйлем сыңарларының өзара ерекше байланысуы әсер еткен:

Егеулі найза қолға алмай, Ашаршылық шөл көрмей,
Еңку-еңку жер шалмай, Өзегі талып ет жемей,
Қоңыр салқын төске алмай, Ер төсектен безінбей,

Тебінгі терге шірімей, Ұлы түске ұрынбай,
Терлігі майдай ерімей, Түн қатып жүріп, түс қашпай,
Алты малта ас болмай, Тебінгі теріс тағынбай,
Өзіңнен туған жас бала Темір қазық жастанбай,
Сақалы шығып жат болмай, Қу толағай бастанбай,
Ат үстінде күн көрмей, Ерлердің ісі бітер ме?

Бұл шарттық қатынастағы көп бағыныңқылы сабақтас сөйлемнің мағынасы, көріп отырғанымыздай, синтаксистік-композициялық құрылымға бағынған.

Поэзия синтаксисінің осындай ерекшеліктері тілімізде жиі кездеседі. Белгілі ғалым Р.Сыздықованың тілімен айтсақ, ол ерекшелік, бір жағынан, ұйқас (рифма), буын саны (метрика), шумақтарға бөліну-бөлінбеу (строфа), синтаксистік тұтастық т.б. сияқты өлеңге тән шарттарға байланысты болса, екінші жағынан, әр ақынның өз стиліне тән өзгешеліктерінен құралады [4, 4].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қордабаев Т.Р. Тарихи синтаксис мәселелері. – Алматы, 1964. –Б.240.
2. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы, 1974. – Б.254.
3. Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. –Алматы, 1980. –Б.175.
4. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы, 1968. – Б.331.

ӘОК 81 367: 811.512.122

СИНТАКСИС МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ Т.Р.ҚОРДАБАЕВ
(Профессор Т.Р.Қордабаевтың туғанына 100 жыл толуына орай)

Ахмет Р.Ғ.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ.,
Қазақстан Республикасы
Ибраимова Ж.Ж.
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Біз осы мақаламызда өткен жылы 100 жасқа толған абыз-ақсақал ғалымның синтаксис мәселелеріне, әсіресе құрмалас сөйлемге қатысты айтқан идеяларының әлі күнге дейін өзектілігімен ерекшеленетініне оқырманның тағы бір көзін жеткізуді мақсат тұттық. XX ғасырдың қырқыншы жылдарынан бастап тоқсаныншы жылдары аралығында жемісті еңбек етіп, ғалымдық пен ұстаздықты қатар алып, білімімен сусындатқан бірегей азамат Т.Қордабаевтың үлкен мол мұрасы – кейінгі ұрпақтарға өнеге. Ғалымның мол мұрасы ішінде ерекше орын алатыны – құрмалас сөйлем синтаксисіне арнап жазған еңбектері. Олар:1) 1961 жылы баспадан шыққан «Қазіргі қазақ тілі» атты синтаксистік оқулық. Жоғары оқу орны студенттеріне арнап жазылған бұл оқулық «Жай сөйлем синтаксисі» мен «Құрмалас сөйлем синтаксисі» атты екі тараудан тұрады. Алғашқы тараудың авторы – М.Балақаев та, соңғы тараудың авторы – Т.Қордабаев. 2) 1967 жылы шыққан «Қазақ тілінің грамматикасы» атты академиялық грамматиканың «Құрмалас сөйлем синтаксисі» атты тарауының авторлары Т.Қордабаев пен Қ.Есенов. 3) Ғалымның жеке авторлығымен 1995 жылы жарық көрген «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі» атты оқулығы.

1961 жылы шыққан оқулықта ғалым өзіне дейін құрмалас сөйлем жөнінен айтылған тілші-ғалымдардың пікірлерін зерделеп өткізе отырып, құрмалас сөйлемді классификациялап, құрмалас сөйлем компоненттерінің бір-бірімен байланысу тәсілдерін айқындап берді.

Ғалымның тілімен айтсақ, салаластың, сабақтастың әр түрінің қалай жасалатыны, қандай тәсілдер арқылы құрмаласатындары нақты тілдік фактілер арқылы толықтырылды. Олардың бұрын зерттеуде ескерілмеген немесе әр түрлі түсіндіріліп келген түрлері қосылды, болмаса тіл фактілеріне сәйкес жаңаша баяндалды. Тұтас алынған құрмаластың болсын, оның жеке салаларының (салалас, сабақтас түрлерінің) болсын жіктеулеріндегі ала-құлалықтар да бір жүйеге келтірілді. Мысалы, Н.Сауранбаевтың құрмалас сөйлемге арналған ең соңғы елеулі еңбегі 1954 жылы жарық көрген «Қазіргі қазақ тілі» атты кітапта жарияланды. Осы зерттеуінде

автор салалас құрмалас сөйлемді мезгілдес салалас, қарсылықты салалас, себеп-салдар салалас, талғамалы салалас деп төрт түрге бөлсе, 1961 жылғы оқулығында Т.Р.Қордабаев сегіз топқа бөлінген [1, 79-80]. Салаластың осы сегіз мағыналық түрлері кейінгі оқулықтарда да өзгеріссіз берілуде, ғалымның классификациясындағы мезгілдес салалас, қарсылықты салалас, себеп-салдар салалас, талғаулы салалас, түсіндірмелі салалас, кезектес салалас, салыстырмалы салалас, шартты салаластар жасалу жолдарына қарай жалғаулықты-жалғаулықсыз болып топталып берілді. Осы оқулықта сабақтас құрмалас сөйлемнің өзіндік белгілері нақтыланып, компоненттерінің бір-бірімен байланысу тәсілдері айқындалды. Ғалым сабақтас құрмаластың компоненттерін байланыстырудағы етістіктің көсемше, шартты рай, есімше тұлғаларына баса назар аударып, тілдік фактімен ғылыми тұрғыда дәлелдеді. Құрмаластың салыстырмалы мен шартты мағыналық түрлерінің салаласқа да, сабақтасқа да бірдей қатыстылығы алғаш рет осы оқулықта айтылып, кейінгі еңбегінде дамытылды.

Оқулықтың үш рет қайта басылып шығуының өзі ойлы да орнықты зерттеу екендігінің көрінісі болса керек.

1967 жылы басылып шыққан «Қазақ тілінің грамматикасының» Т.Қордабаев, Қ.Есенов авторлығындағы «Құрмалас сөйлем синтаксисі» тарауы да алдыңғы оқулықтағы негізгі принциптері басшылыққа ала отырып жазылған.

Ал ғалымның 1995 жылы жарық көрген «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі» атты оқу құралы алдыңғы екі еңбектен елеулі жаңалықтарымен өзгешеленді. Біріншіден, ғалым құрмалас сөйлемнің зерттелу тарихын 1920 жылдардағы А.Байтұрсыновтың «Тіл құралы» оқулығынан бастайды. Осы жерде айта кететін бір жайт бар. Т.Р.Қордабаев 1987 жылы шыққан «Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары» атты еңбегінде де құрмаластың зерттелу тарихын кейбір еңбектерде айтылып жүргендей, XX ғасырдың 30 жылдарынан бастап емес, 20 жылдарынан таратады. Репрессияға ұшырап, көп жылдар бойы А.Байтұрсынов атына тыйым салынған кезде, Т.Р.Қордабаев былай жазады: «Құрмалас сөйлемге қатысты қазақ тілінде жазылған алғашқы еңбектер жиырмасыншы жылдар ішінде жарық көрді. Бұл еңбектерде қазақ тіліндегі сөйлемдер арасында екі түрлі жақындық болады: бірі – ішкі мағына жақындығы болса, екіншісі – сыртқы тұлға жақындығы. Мұның алғашқысы іргелес сөйлемдерде болады. Ал осы екі жақындықтың екеуі бірде бірдей болса, ол құрмалас сөйлем болады делінген. Салалас пен сабақтастың бір-бірінен өзгешелігі салалас құрамындағы жай сөйлемдер өзара тең болады, ал сабақтаста ондай теңдік болмайды делінген. Бірақ тең болу мен кем болу неге байланысты деген сұрауға жауап берілмеді. Салалас пен сабақтас құрмалас сөйлемдер өз ішінен жеке түрлерге жіктеліп, сабақтастың бағыныңқы компоненттері сөйлем мүшелерімен аталады» [1, 76]. Т.Қордабаев ғалымның атын тікелей атамай «жиырмасыншы жылдар» деген сөздің аясына сиғызып, бүркемелей отырып берген пікірінің авторы А.Байтұрсынов екенін біз қазір жақсы білеміз. Ал қазақтың үш арысы «А.Байтұрсынов, М,Жұмабаев, Ж.Аймауытовтардың қоғамдық-саяси, ғылыми-педагогикалық және әдеби шығармашылық қызметтерін ақтау туралы» Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті қаулысының 1988 жылдың желтоқсанында шыққанын және осы үш ұлы тұлғаның шығармаларының 1989 жылы ғана баспадан жарық көргенін ескерсек, Т.Р.Қордабаевтың 1987 жылы шыққан еңбегінде бүркемелеп болса да А.Байтұрсыновтың құрмалас сөйлем жөніндегі пікірінің берілуін тек үлкен жүректі ер азаматтың, нағыз ғалымның ғана қолынан келетін іс деп ойлаймыз.

Екіншіден, ғалым осы оқу құралында тілші ғалымдардың көзқарастарын жинақтай келе, құрмалас сөйлемнің ең негізгі басты критерийлерін санамалап, нақты атап көрсетті. Олар: 1. Құрмалас сөйлемнің әрбір компоненті мейлі ол тиянақты болсын, мейлі тиянақсыз болсын бәрібір сөйлемдік мағынаға ие болуы, бір ойды қамтуы керек. 2. Құрмалас сөйлем компоненттерінің білдіретін мағыналары бір-біріне жақын, қандайда болмасын, белгілі бір дәнекерлер арқылы ұштасып жататын желілес күрделі ой болады. 3. Құрмалас құрамына енетін әр компонент мейлі тиянақты болсын, мейлі тиянақсыз болсын бәрібір жалпы сөйлемге тән қасиеттерге ие болуы шарт , яғни сөйлемге тән негізгі қасиет: коммуникативтілік, модальдік сипат, предикаттық қатынастың болуы. 4.Құрмалас сөйлем компоненттерінің әрқайсысының өзіндік интонациялық кідіріс болуы керек. Осы айтылған белгілер бойынан табылатын құрылымдар ғана құрмалас сөйлем бола алады. [2, 17-21].

Қазір біз оқу-әдістемелік тәжірибемізде ғалымның осы айқындаған төрт белгісін басшылыққа ала отырып құрмалас сөйлемді талдап жүрміз.

Үшіншіден, құрмалас сөйлемді түрге жіктеуде нені басшылыққа алу керектігін айқын көрсетті. Ғалым құрмаласты байланысу тәсіліне қарай тек салалас,сабақтас деп тануды ұсынып,

мектеп грамматикасында үшінші түр деп көрсетіліп жүрген аралас құрмаластың осы екі түрінің араласуынан ғана туындайтын шартты көрінісі екенін дәлелдеді.

Төртіншіден, ғалым қазақ тілі синтаксис ілімінде алғаш рет «Күрделі синтаксистік бірлік» деген терминді енгізіп, оған кейінгі оқулығында анықтамасын беріп, негізгі белгілерін айқындады[3,95]. Ал бұл өз кезегінде синтаксистің соны зерттеу обьектісіне айналып, **мәтін синтаксисі** деген жаңа саласының туындауына әкелгенін байқап жүрміз.

Бұл мақала аясында біз ғалымның тек синтаксиске қатысты еңбектерін сөз қылдық, ал ол кісінің жалпы тіл біліміне, түркологияға, тарихи синтаксиске қатысты еңбектері қаншама!

Демек, ғалым Т.Р.Қордабаевтың артында қалдырған мол мұрасы өз зерттелуін күтіп тұрған аясы кең, үлкен ғылыми еңбектер ретінде тілші-ғалымдардың үлесінде болса керек деген ойдамыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары. – Алматы: Мектеп, 1987. – 124 бет.

2. Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы: Санат, 1995. – 176 бет.

3. Ахмет Р. Қордабаев еңбектеріндегі құрмалас сөйлем мәселелері// Тілтанудағы тұлға. – Қарағанды, 2005. – Б.94-96.

ӘОК 81’366

СӨЗЖАСАМДЫҚ ТӘСІЛДЕР

Ахметова Н.Т.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ.,
Қазақстан Республикасы

Сөзжасам – тіл білімінің жаңа мағыналы туынды сөздердің қалыптасуы мен мағыналық жағынан дамуын, жасалу тәсілдерін зерттейтін саласы.Зат не құбылыс туралы ұғым тілде таңбаланып, сөзжасамдық процесс негізінде атау ретінде танылады. Сөзжасамның зерттеу нысандарының бірі – сөзжасамдық тәсілдер. Сөзжасамдық тәсілдер бірден қалыптаспаған, уақыт өте келе, бірте-бірте қалыптасқан. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде көне замандардан бері қарай қолданылып әбден орныққан, қалыптасқан негізгі тәсілдері мыналар:

1) синтетикалық тәсіл,

2) аналитикалық тәсіл,

3) лексика-семантикалық тәсіл.

Сөзжасамның синтетикалық тәсілі. Қосымшалы тілдерде синтетикалық сөзжасамдық тәсіл туынды сөз жасауда негізгі тәсілдер тобына кіреді. Түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілі қосымшалы тілдер болғандықтан, сөзжасамның синтетикалық тәсілі тілімізде туынды сөз жасауда негізгі қызмет атқарады. Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасауда екі тілдік бірлік қызмет атқарады: 1) лексикалық мағыналы сөз, 2) сөзжасамдық жұрнақ [1].

Синтетикалық тәсіл арқылы сөзжасамға қатысатын бұл тілдік бірліктердің әрқайсысының аткаратын өзіндік қызметі бар.

Туынды сөз жасауға қатысатын лексикалық бірлік туынды сөздің мағынасына арқау болады. Сондықтан да туынды сөз жасауға лексикалық мағыналы сөздер ғана қатысады. Мысалы, табыскер, шырайлы, өнерпаз сөздеріне табыс, шырай, өнер сөздері негіз болып тұр, сондықтан олар негіз сөздер деп аталады. Туынды сөз жасауға қатысатын лексикалық бірліктерге қойылатын негізгі талап – оның лексикалық мағынасы болуы.Ал оның тұлғасы мен құрамына ешқандай шек қойылмайды, сондықтан туынды сөздің негіз сөзінің қызметін негізгі түбір сөз де,біріккен сөз де, қысқарған сөз де атқара береді. Мысалы, ем деген сөзден – ші қосымшасы арқылы емші деген жаңа сөз жасалған. Бұл жерде, ең алдымен –ші қосымшасы арқылы жаңа мағыналы (адам, яғни емдейтін адам) сөз туған. Бұл - -ші қосымшасы арқылы туған жаңа лексикалық мағынасы. Екіншіден жаңа мағыналы сөздің ұғымы адамға байланысты, адамның мамандығына, қабіллеттілігіне, икемділігіне т.б. қасиеттеріне байланысты болғандықтан, әрі ол лексикалық мағына жалпыланып заттық мәнге қатысты блғандықтан,

жаңа туынды сөз зат есім болып тұр.Синтетикалық тәсілдегі екінші тұлға, екінші тілдік бірлік – сөзжасамдық жұрнақ. Синтетикалық сөзжасамда жұрнақ негізгі мүше болып саналады, синтетикалық тәсіл арқылы туынды түбірді тек жұрнақ жасайды.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер туынды түбір деп аталады. Туынды түбір негіз сөз бен сөзжасамдық жұрнақ арқылы жасалады. Мысалы, арда+гер = ардагер, көрер+мен = көрермен, дәріс+хана = дәрісхана, ой+ла = ойла, айып+кер = айыпкер, сәулет+ші = сәулетші т.б.

Сонымен туынды түбірлер бір негізгі морфема мен бір көмекші морфемадан тұрады. Мысалы, өнерпаз>өнер (негізгі морфема)+паз (көмекші морфема). Осы сияқты барлық туынды түбірлер негізгі морфема мен көмекші морфемадан яғни лексикалық мағыналы сөз бен жұрнақтан тұрады.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды түбірлердің құрамындағы тілдік бірліктердің әрқайсысының орны бар, негіз сөз бірінші орында тұрады, жұрнақ екінші орында тұрады.

Туынды түбірдің құрамындағы морфемалардың орны тұрақты. Бұл заңдылықтан ауытқу тек басқа тілден кірген кейбір сөздерде кездеседі. Мысалы, *бисаясат, бейкүнә т.б.* Мұндай жағдай біздің тіліміздің зандылығына жатпайды.

Туынды түбір жасаушы жұрнақтың да атқаратын өзіндік қызметі бар. Оның негізгі қызметі - туынды лексикалық мағына жасау. Сондықган көпшілік сөзжасамдық жұрнақтар лексикалық жаңа мағына жасайды. Мысалы, *ойыншық* туынды түбірін жасаған -шық жұрнағы *ойын* негіз сөзінен басқа лексикалық мағына яғни ойнайтын заттың атын жасаған. Сонда мұндағы *ойын* сөзінің лексикалық мағынасынан *ойыншық* туынды түбірінің лексикалық мағынасы басқа.

Сөзжасамдық жұрнақтардың көбі осылайша жаңа лексикалык мағына жасайды. Олар - тілдегі ең көп жұрнақтар. Осы жағдай сөзжасамдық жұрнақ жаңа лексикалық мағына жасайды деген ұғымды қалыптастырған.

Сөзжасамдық жұрнақтың ішінде сөздің лексикалық мағынасын мүлдем өзгертпей, негіз сөздің мағынасын түрлендіретін жұрнақтар да бар. Мысалы, әкетай, жиеншар, басқаша, белес, әкежан, балақан, бірінші, біреу, ондаған т.б. осы сияқты туынды түбірлердің құрамындағы жұрнақтар негіз сөздің лексикалық мағынасын өзгертпей, оларға түрлі мағына қосқан.

Мұндай тілдік құбылыс басқа тілдерде де бар. Мысалы, орыс тілінде мұндай туынды түбірлердің мағынасын «модифицирующие значения» деп атаған.

Сондықтан сөзжасамдық жұрнақтар екіге бөлінеді:

1) лексикалық мағына жасайтын жұрнақтар,

2) лексикалық мағынаны түрлендіретін жұрнақтар [2]. Сөзжасамдық жұрнақтардың әрқайсысының жеке мағынасымен бірге, жалпы мағыналары да бар. Айталық, бір топ жұрнақтардың мағынасы заттық ұғыммен байланысты. Мысалы, саудагер, көрме, емхана, оттық, сусын, белес, ауылдас т.б. осы сияқгы туынды түбірлерді жасайтын жұрнақтардың мағынасы заттық ұғыммен байланысты. Ал *сәнкой, көңілді, өнімді, тапқыш, әсемпаз, жинақы, сыншыл, сәнді, көйлекшең, ақылды, көреген, білгіш* сияқты туынды түбірлердегі жұрнақтар сындық белгі мағынасын жасаған.

Мына туынды түбірлердегі жүрнақтар қимыл мағынасын жасаған: басқар, байы, сына, ағар, бөліс, карай, көкте, ұзар, ақта, жина т.б.

Жұрнақтар мағынасымен байланысты сөз таптарына телулі болады. Әр сөз табының өз сөзжасамдық жұрнағы бар. Олар әр сөз табына қатысты туынды түбір сөз жасайды. Бұл жағдайға байланысты әр сөз табының өзіндік сөзжасамы қалыптасқан. Синтетикалық тәсіл барлық сөз табында сөзжасамдық қызмет атқарады.

Сөзжасамның аналитикалық, тәсілі. Аналитикалық сөзжасамдық тәсіл - тілімізде көне замандардан келе жатқан, тілімізді көптеген күрделі сөздермен толықтырған өнімді тәсіл. Ол көпшілік тілдердің сөзжасамынан орын алады. Ал кейбір тілдерде негізгі сөзжасамдық тәсіл болып саналады. Мысалы, ондай тілдерге жапон, қытай тілдері жатады.

Аналитикалық тәсіл деп екі я онан да көп сөзден бір лексикалық мағыналы сөздің жасалуы аталады. Мысалы, Екібастұз, ойтолғау, Нүрдәулет, Қызылорда, баспасөз, он сегіз, келіп кет т.б. Бұл мысалдардың біріншісі үш сөзден, қалғандары екі сөзден құралған.

Қосымшалы тілдерде аналитикалық тәсіл басқа тәсілдер қатарынан орын

Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер күрделі сөздер деп аталады. Күрделі сөздер толық мағыналы сөздерден жасалады.

Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған күрделі сөздердің бәрі екі лексема арқылы жасалады, бірақ күрделі сөзде олардың әрқайсысы өзінің жеке тұрғандағы мәнін сақтамай, бір

тұтас мәнге көшеді. Қазақ тілінде аналитикалық тәсіл жиі қолданылатын, өнімді тәсіл болумен бірге, оның іштей бірнеше түрі бар: 1) сөзқосым, 2) қосарлау, 3) тіркестіру, 4) қысқарту сияқты анлитикалық тәсілдің төрт түрі бар.

Бұлардың әрқайсысы да тілдің сөзжасамында өнімді қызмет атқарады, олар арқылы жасалған туынды күрделі сөздер тілде ете мол. Аналитикалық тәсілдің бұл ішкі түрлері арқылы жасалған күрделі сөздер де бір-бірінен басқа-басқа болады. Аналитикалық тәсілдің осы ішкі төрт түрі күрделі сөздің төрт түрін жасайды. Олар: біріккен сөздер, кос сөздер, тіркескен күрделі сөздер, қысқарған сөздер.

Сөзжасамның лексика-семантикалық, тәсілі. Лексика-семантикалық тәсіл арқылы, зат есімге заттану арқылы көшкен сөздер өте көп: *бүлдірген, ағарған, қорған, қамал, айтыс, қоршау, ақ, асар, жетісі, екпін, тіл т.б.*

Лексика-семантикалық тәсіл арқылы тілде ғылымның әр саласында терминдер көп жасалған: сөз, буын, мағына, есім, шылау, Үстеу (тіл білімі), құн, нарық (экономика), теңеу, суреттеу, өлең, әңгіме (әдебиет), қимыл, қозғалыс (физика), үш бұрыш, көбейту, қосу, алу (математика) т.б.

Лексика-семантикалық тәсіл арқылы сөздің жаңа мағынаға көшуіне байланысты сөз бір сөз табынан екінші сөз табына ауысады, оны ғылымда конверсия деп атайды. Конверсия жолымен жаңа сөздің жасалуы - өте көп тараған тәсіл, оның ішкі ерекшеліктері де бар. Лексика-семантикалық тәсілде сөз мағынасының өзгеруіне байланысты ол үнемі бір сөз табынан екінші сөз табына ауыса бермейді. Сондықтан лексика-семантикалық тәсілдің іштей айырмасы бар:

1) сөздің жаңа мағына алуына байланысты басқа сөз табына көшуі,

2) сөз жаңа мағына алса да, сөз табын өзгертпей, өз сөз табының құрамында қалуы.

Сөздің жаңа мағына алуына байланысты басқа сөз табына көшуі. Ешбір тілдік бірліктің көмегінсіз, сөз дыбыстық құрамын сақтай отырып, мағынасы өзгеріп, басқа сөз табына көшеді. Мысалы, қорған, айтыс, жарыс, бірге, біреу, басқа, өзге т.б. Бұл сөздердің дәл осы тұлғада, осы құрамда тілде баска мағыналары бар және ол мағыналары алғашқы негізгі мағынаға жатады. Олар: 1) қорған, айтыс, жарыс-етістік, қимыл, бірге, біреу-сан есім, сандық ұғым, басқа-сын есім, өзгеше-есімдік.

Жоғарыда осы сөздердің: 1) қорған, айтыс, жарыс зат есімге көшкен мағынасы, 2) біреу - есімдікке көшкен мағынасы, 3) бірге, баска, өзге - сын есімге көшкен мағынасы келтірілді.

Сөздің жаңа мағынаға ие болуы, сол арқылы басқа сөз табына көшуі түрлі жолмен іске асады. Оның ішінде ғылымда заттану (субстантивация)-тілдерге кең тараған түрі. Ал заттану - көбіне ықшамдау зандылығына байланысты болатын құбылыс. Мысалы, қазіргі тілде *бір жұма, бір жеті* деген тіркестер бір-бірімен мағыналас. Осындағы *жеті (апта)* сөзінің заттық мағынасы *алғаш жеті күн* мағынасында қолданылып, *күн* сөзінің қолданыста түсіп қалып, ықшамдалуынан оның заттық мағынасы *жеті* сөзіне көшкен, сонда *жеті* сөзінің заттануына *күн* сөзінің қолданыстан шығуы себеп болған.

Үші, жетісі, қырқы, жүзі, тоқсан (оқу мезгілі) сөздері де осы ретте заттанған. *Бір, біреу* сөздерінің есімдікке көшуі, *бірге, басқа, өзге, кетеген, қашаған* сөздерінің сын есімге көшуі, *бірден, етпетінен, босқа, текке, зорға, бекерге, әреңге, алға, артта, әзірге, күніге, кейде, артта, алда, баяғыда, қапыда, қапелімде, әуелден, ежелден, шетінен, лажсыздан, төтеден, шынымен, жайымен, түйдегімен т.б.* осы сияқты сөздер үстеуге көшуі көнеру арқылы жүзеге асады. Бұл сөздер тілде осы тұлғада, осы қосымшалармен қолданылып жүріп, бірте-бірте басқа мағынаға ие болып, жаңа мағынасына карай сөз табын өзгерткен, бұл үрдісте сөйлем (контекст) үлкен қызмет аткарған.

Сөзжасамдық тәсілдің осы 3 түрі «Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығында беріліп, ол ғылымда орныққан заңдылық ретінде танылған [7].

Сөзжасам мәселесінде сөзжасамдық тәсілдер мәселесі негізгі орын алатыны белгілі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Оралбай Н. Қазақ тілінің морфологиясы. - Алматы, 2007.
2. Салқынбай А. Қазақ тілі сөзжасамы. – Алматы, 2003.
3. Бейсембайқызы З. Сөзжасам пәнін модуль бойынша оқыту. - Алматы, 2000.
4. Төлеуов Ә. Сөз таптары. - Алматы, 1982.
5. Қазақ грамматикасы. - Астана, 2002.
6. Қазақ тілінің грамматикасы. - Алматы, 1967.
7. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. - Алматы, 1989.

ӘОК 81`367

ТІЛДЕГІ ИНВЕРСИЯЛЫҚ ҚҰБЫЛЫС

Әбдіқадыр М.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Тіл атқаратын қызметтердің ең бастысы– коммуникативтік функция. Бұл функция сөйлем арқылы іске асады, сөйлемнен басқа тілдік элементтердің ешқайсысы да ол қызметті атқара алмайды. Сөйлемнің басқа тілдік элементтерден, солардың ішінде сөздер тіркесінен ең негізгі өзгешелігі - оның коммуникативтік ең басты және бірден-бір тұлға екендігінде.

Адам өз ойын, көңіл күйін басқаларға сөйлем арқылы білдіре алады, сөйлем арқылы ғана басқалардың ойын біледі. Сөйлем- қисындық пайымдауды жарыққа шығаратын материалдық көрсеткіш. Бірақ бұдан сөйлем мен пайымдау тепе-теңдік бірлікте деген қорытынды шықпайды. Логикада сөйлем аяқталған ойды білдіреді деген анықтама бар, бірақ ойды аяқтау үшін кейде бір емес, толып жатқан сөйлемдер айту қажеттігі тәжірибеден белгілі.

Сөйлем аяқталған ойды емес, жеке ойлар қисындық жағынан аяқталмауы да мүмкін. Сондықтан сөйлем аяқталған ойды емес, жеке ойды оған тетелес басқа ойдан бөліп көрсететін коммуникативтік дербес тұлға. Бұдан сөйлем әрдайым ойды білдіреді деген қорытынды шығаруға да болмайды.

Сөйлем адамның көңіл күйін, күйініш-сүйінішін, өзін қоршаған әлемге қатынасын т.б байқатуы да мүмкін.

Мысалы, *Тәйт! Әй-әй-әй! Мәссаған! Ойдайт дерсің! Е, бәсе!*

Бұл жағдай сөйлемді анықтауда оның тек оймен, блин, санамен қатынасын ғана басшылыққа алудың жеткіліксіз болатындығын байқатады.

Коммуникативтік категорияның ішкі синтаксистік мағынасы басқаларға бірдемелерді хабарлау, білдіру яғни қатынас жасау болса, ал оның сыртқы материалдық көрсеткіші-тиянақталған интонация. Сөйлем атаулының қандайы болса да, басқалармен қатынас жасау, оларға өзінің ойын, көңіл-күйін, ішкі толғаныстарын білдіруге, жарыққа шығаруға арналады. Осы себептен де сөйлемді коммуника- тивтік категория коммуникативтік негізгі тұлға дейді.

Модальдік категория сөз иесінің беріліп отырған хабарға өзіндік көзқарасын байқатады. Ол өзінің мағынасы арқылы сөйлемнің айтылу мақсатын, сазын білдіреді. Модальдік сипатына қарай сөйлемдер хабарлы, бұйрықты, сұраулы, лепті болып бөлінеді.

Модальдік категорияның сыртқы материалдық көрсеткіші-интонациямен әр түрлі морфологиялық және лексикалық элементтер. Модальдық мағынаның көрнісі, берілуі тілдерде біркелкі болмайды. Модальдік мағына материалдық жағынан грамматикалық та, лексикалық та болады. Граматикалық модаль негізінде етістік райлары арқылы жасалады. Бұл жағынан алғанда модальдік категория предикаттық категориямен үндеседі. Лексикалық модаль тілдегі модаль сөздер арқылы беріледі.

(*Ол оқиды- Ол, әрине, оқиды т.б.*)

Предикаттық категория- сөйлемнің сөйлем екенін танытатын негізгі белгілердің бірі. Ол бастауыш пен баяндауыштың бір-бірімен байланысынан туады.Сондықтан бұл екі мүшенің байланысы предикаттық қатынас деп аталады.

Предикаттық категория сөйлем мазмұнының айналадағы ақиқат өмірмен қандайлық ара қатынаста екенін білдіреді. Басқаша айтқанда, хабардың жақтық, шақтық, әр түрлі модальдық мәндері предикаттық қатынастың мағналық түрлері болып есептеледі.

Предикаттық байланыс- сөйлемнің негізгі, қаңқасы. Бұл байланыс сөйлемдегі ой қазығы, баяндалатын әрекет, белгі иесі бастауышпен сол әрекетті белгіні білдіретін баяндауыш арасында болады.

Қисындық жақтан алғанда, бастауыш субъектіні, баяндауыш предикаттың материалдық көрсеткіштері. Сондықтан бұл екеуі арасында байланыс-предикаттық байланыс немесе предикация деп аталады. Бірақ бұл айтқандардан грамматикалық бастауыш пен логикалық субъект грамматикалық баяндауыш пен логикалық предикат тепе-теңдік бірлікте деген қорытынды шықпайды.Бұлар арасында көптеген айырмашылықтар бар.

Сөйлемнің бұл айтылған үш түрлі белгісі, категориясы-бір-біріне байланыссыз, бөлек-бөлек жатқан дүниелер емес, өзара бірлікте, бір сөйлем ішінде кейде қабаттасып та жүретін белгілер. Коммуникативтік пен модальдік категориялар сөйлем сайын кездеседі. Бұл екеуінсіз

сөйлем жоқ. Ал предикаттық категория жоғарыда келтірілген-*Тәйт әрі! Мәссаған! Әй-әй-әй!* дегендер тәріздес сөйлемдерде болмайды, яғни сөйлем сайын болуы шарт емес. Бұл айтылғандар-құрмалас сөйлемдерге де тән белгілер.

Сөз бен сөзді байланыстыратын синтаксистік тәсілдің бірі-сөздердің орын тәртібі.

Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі қазақ тілінде кейде еркін, кейде орнықты болады. Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі орнықты, жартылай орнықты не еркін болу себебі сөйлем құрлысының ерекшелігімен байланысты.

Сөйлем құруға қатысатын сөз тіркестерінің біразы көбінесе,септік, жіктік, тәуелдік жалғаулар арқылы байланысатындықтан, олардың құрамындағы сөздердің орын тәртібі пәлендей қатал заңға бағынып, сіресіп қалмайды, жалпы алғанда, еркін болды.

Ал жалғаусыз байланысқан сөз тіркестерінде ол жоқ,олардың құрамындағы сөздердің сөйлемдегі орын тәртібі, негізінде орнықты болады.

Сөздердің белгілі тәртіппен орналасу арқылы олардың, біріншіден, синтаксистік байланысы белгіленеді, екіншіден, сөздердің синтаксистік қызметі яғни мүшелік қызметі, айқындалады. Етістіктің сөз тіркестері ішінде мезгіл үстеулері мен көсемшенің қатысымен жасалатын сөз тіркестерінің сөйлемдегі орын тәртібі еркін бола береді. Мысалы: *бүгін, міне, қарасам, бір көш кетіп барады… (Жамбыл)*

Осында бүтін сөйлемнің басында, өзі қатысты сөздерден (*кетіп барады*) қашықтап тұр. мұның себебі- мезгіл үстеулер мен көсемшенің етістікпен тіркесу қаблетінің күшті болуында.

Олар қай орында тұрса да, тек етістікпен тіркеседі. Осы айтқандардан да сөздердің белгілі тәртіппен орналаса тіркесуінің, сөз бен сөзді байланыстыру қызметінің ерекше екендігін байқауға болады. Сондықтан олардың орнын қалай болса солай өзгертіп айта бермейміз. Орын ауыстырып айтқанда, олардыр не байланысы үзіледі, не болмаса байланысы сақталып синтаксистік қатынасы өзгереді.

Мысалы: *кітап оқыды- оқыды кітап.*

Қалыпты сөз тәртібі тілдің ішкі даму заңдылықтарымен байқалады және сөйлем мүшелерінің белгілі орналасу нормасына байланысты. Әр түрлі сезімдерді, толғаныстарды, қуаныш-күйіністерді, яғни айтушының эмоциялық- экспрессивті және стильдік талаптарын көрсету үшін керісінше,орналасқан сөз тәртібі (инверсия) қолданылады. Қазақ тіл білімі ғылымында сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі туралы алғаш пікір айтушы – профессор Қ.Жұбанов [1]. Автор мұнда сөйлемдегі сөздердің қазіргі орналасу тәртібін “ең көне заманнан өзгеріссіз келе жатқан мұра” деп қарамайды. Сондықтан да Қ. Жұбанов: “Қазақ тілі бір кездерде сөйлем мүшелерінің орналасуының бүгінгіге қарама-қарсы, диаметрдің екі жағы тәрізді,тәртібін де білген”, -деп жазады [1].

Өз пікірін дәлелдеу үшін ғалым қазіргі тілімізде бар “*күн ұзақ, күн ұзын, жау жұмыр,сүт кенже, Ғаббас сыншы, Құртқожа инженер, Санжар профессор,Бекет жолдас, Асқар ақын, Әли агроном*” тәрізді текстерді мысалға келтіріп, бұларды анықтауыш сөздің (ұзақ, ұзын,жұмыр, блин, кенже, сыншы, инженер,профессор, жолдас, ақын,агроном) сөздері анықтайтын мүшелердің әдеттегідей бұрын емес, кейін келіп тұрғанын сөз етеді.

Сонымен бірге автор мұндай реттің бұрын бастауыш пен баяндауыш арасында да болғанын айтады. Ол “жазған-мын, жазған-сың, жақсы-мын, жақсы-сың”т.б осылар сияқты сөздердің жіктік жалғау қосымшаларын /мын, сың/ төркіні, “мен”, “сен” жіктеу есімдіктері.

Шынында бұл тұлғалардың алғашқы варианты “жазған-мен”, “жазған-сен”, “жақсы-мен”, “жақсы-сен” деген сөйлемдер, бұларда да бастауыш баяндауыштан бұрын емес соң тұр, - дейді.

Ғалым “Жанқұтты, Жоламан, Күлсары, Күнсұлу, Айсұлу, Күнжарық, Айжарық” сияқты біріккен түбірлі есімдер құрамында да “құтты, аман, сары, сұлу, жарық” анықтауыштары өздері анықтайтын зат есімдерден (жол, құл, күн, ай, жан) кейін тұрғанын мысалға келтіреді. Біздіңше бұл айтылғандар зерттеуді қалайтын деректер тәрізді.

Профессор М.Балақаев “қазақ тілінде сөйлемдегі сөздердің орналасу тәртібі, негізінде екі түрлі болады: сөйлемдегі бірқатар сөйлем мүшелерінің орын тәртібі тұрақты болатындар-жалғаусыз қабыса байланысатын сөйлем мүшелері орын тәртібі, жылжымалы болатындар-жалғаулар арқылы қиыса, меңгеріле, матаса байланысатын сөйлем мүшелері” - дейді [2].

Мысалы: “жолдасымыз екеуміз күнде қалың ағаш көлеңкесінде жататынбыз” деген сөйлемдегі анықтауыш “қалыңды” сол орнынан қозғауға болмайды, ал “күнде ағаш көлеңкесінде” деген пысықтауыштың орнын ауыстырып айтуға, бастауыштан бұрын айтуға да болады.

Күнде жолдасымыз екеуміз …/қалың ағаш көлеңкесінде /күн-де/ жататынбыз. Жалғаусыз қабыса /сол тұрған орнына қарай/ байланысатын сөйлем мүшелерінің көпшілігі қалыпты орындарынан тапжылмайды.

Мысалы: сын есім, есімше, сан есім, атау күйіндегі зат есім анықтауыш болса, олар анықтайтын сөзінің дәл алдында тұрады. Кейбір жағдайда болмаса, басқа мүшелермен орын ауыстыруға көнбейді.

Орнын ауыстырып айтуға болған күнде бұл сөздің бұрынғы синтаксистік қызметі өзгеріп кетеді.

Мысалы: "*Даңғыл жолмен жүріп келеміз*" деген сөйлемдегі анықтауышты /даңғыл/ "жолмен" сөзінен кейін қоюға болмайды. Сондай-ақ, "*Колхоздың ұзын мүйізді қызыл сиырлары тау алқабында жайылып жүр*" деген сөйлемдегі "ұзын мүйіздіні" сол орнынан қозғауға болмайды.

Егер оны сөйлемнің басына шығарып айтсақ, ол "колхоз" сөзінің анықтауышы болып, сөйлемнің бұрынғы мағынасына мұқсан келтірген болар едік.

Екі зат есім не зат есім мен есімдік қатар тұрып, алдыңғысы бастауыш, соңғысы баяндауыш болатыны белгілі. Егер орындарын ауыстырып айтсақ, олардың синтаксистік қызметі де ауысады. /*Сапар– мұғалім. Мұғалім-Сапар. Мынау-парта. Парта-мынау. Осы кісі-айтқан кісі. Айтқан кісі-осы кісі./*

Сөздердің сөйлемдегі қалыпты орнын өзгерту қалай да сөйлем мағынасын түрлендіруге әсер етеді. Мысалы: "*Үйірмеге Досан кетті"* дегенмен "*Досан үйірмеге кетті*" деген бір емес: алдындағы сөйлемде үйірмеге кеткеннің кім екендігі баса айтылса, соңғысында Досанның қайда кеткендігі баса айтылған. "Болат та ертең концертке қатысады" деген сөйлемдегі- "та" шылауының орнын өзгертіп басқа сөздерден соң қойып мынадай сөйлемдер құрауға болады:

- *"Болат та ертең концертке қатысады"*
- *"Болат ертең де концертке қатысады"*
- *"Болат ертең концертке де қатысады"*

Сондай-ақ "Самал Жанардың сол жылы не себепті дайындыққа келмегенін түсінбеді",- деген сөйлемдегі сөйлем мүшелерінің орнын былай өзгетіп айтуға болады:

- *Самал сол жылы Жанардың не себепті дайындыққа келмегенін түсінбеді.*
- *Сол жылы Самал Жанардың не себепті дайындыққа кемегенін түсінбеді.*
- *Самал не себепті Жанардың сол жылы дайындыққа келмегенін түсінбеді.*
- *Жанардың дайындыққа сол жылы не себепті келмегенін Самал түсінбеді.*
- *Жанардың сол жылы не себепті дайындыққа келмегенін Самал түсінбеді.*

Сөйлемдегі сөздердің қалыпты орнын ауыстырып айтуды инверсия дейміз. Сөйлемдегі мүшелерді кез келген жерге жылжыта салсақ, ондай сөйлемде ешқашандай мағына қалмас еді, әрі ол сөйлемдік қасиеттен айрылып, жай сөздердің жиынтығы болар еді.

Сөйлемдегі сөздер қалай болса солай орналаспай, тіл-тілдің ғасырлар бойы қалыптасқан синтаксистік ерекшеліктеріне сәкес белгілі тәртіппен, заңдылықпен орналасатындығы да сондықтан екені сөзсіз.

Мәселен, "*Менің құлыным да жиі-жиі хат жазып тұрады*" деген сөйлемдегі бастауыш пен анықтауыш не баяндауыш пен тура толықтауыш орындарын алмастырып қолдансақ, айтушының ойы көмескіленіп, сөйлеміміз де жай бір топтастырыла салған сөздер жиынтығына айналар еді: "*Тұран жиі-жиі менің жазып хат құланым"*.

Демек, бұдан айтушы не жазушы алдына белгілі бір мақсат қоймай, өз қалауынша сөздердің орындарын ауыстыра қолданудан инверсия пайда болмайтыны, кез келген сөйлем мүшесін ретсіз инверсиялау айтылғалы тұрған ойдың нәрлі де әсем шығуына кедергі келтіретіні не солғындандыра түсетіні көрінеді.

Енді бүгінгі газетімізде жиі қолданылып жүрген "Жаныңда жүр жақсы адам" деген тақырып- сөйлемге көңіл аударайықшы. Мұндағы сөз қолданыс мақсатты инверсиялы, яғни құрамындағы сөздер қалай болса солай жасалған емес, "Жақсы адам" тіркесіне екпін түсірілу арқылы әсерлі /экспрессивті/ қолданылған.

Сонымен бірге сөйлемде дыбыс үндестігі арқылы да беріліп тұрған экспрессивті рең бар. Оған себепті-үш сөздің басында келіп тұрған 5 рет қайталанған "а" әріптері.

Жалпы ереже бойынша, әдетте баяндауыш сөйлем аяғында, бастауыш одан бұрын, анықтауыш анықталатын сөздің алдында, толықтауыш, пысықтауыш өздері қатысты сөздерінен бұрын тұруға тиіс екені мәлім.

Бірақ тағы да сол жоғарыда айтылғандардан аңғарылатындай, белгілі бір стильдік мақсатты өтеуде, сөйлем мағынасын түрлендіруде орын тәртібі құбылып отырады. Өйткені инверсия- сөз қолданудағы мәнерлеу /экспрессия/ тәсілі [3].

Инверсия арқылы айтайын деген ойды өткірлеп, ұштай түсуге, оны өзгеше бір дауыс ырғағымен мәнерлеп айтуға мүмкіндік туады. Инверсия барлық халықтардың поэтикасында кеңінен қолданылады.

Мысалы:

"*Келдік талай жерге енді,*

Кіруге-ақ қалдық көруге енді" /Абай/.

Көркем шығармаларда инверсия суреткер ойының мейлінше дәл берілуі ушін қолданылады.

Инверсия /лат-перестановка/- лингвисткада сөйлем құрушы сөздер мен сөз тіркестерінің дағдылы орын тәртібін өзгертіп қолдану. Бұл әдетте,сөйлемнің жалпы өзін ерекше мәнде жұмсақ қажет тұстарда пайдаланылады [4].

Ол, әйтеуір, сөйлемнің бір мүшесін басқа жерге жылжыту, қозғау мақсатында емес, сөйлеушінің не қаламгердің сол сөйлем арқылы өзгеге жеткізбек ойын әсерлі реңкте жарыққа шығару мақсатына қызмет етеді.

Міне, мұны тек өзіміз ғана біліп қоймай,мектеп оқушылары да жай сөйлемдерді, сөйлем мүшелерін өткенде, оларға тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелердің сөйлем ішінде түрліше орналаса алатыны, бұл құбылыстың беретін қилы стильдік реңктері болатынын да ескертуіміз қажет [5].

Сөйлем мүшелерінің орын тәртібін түсіндіргенде, толымды, жайылма сөйлемдерді алып талдау орынды.

Мұндай тұстарда, әдетте, бастауыш баяндауыштан бұрын келеді, баяндауыш сөйлемнің тек соңында тұрады сияқты қысқа ескертпелермен шектеліп жүрміз. Бұл, әрине, дұрыс емес.

Шынында, оларға бастауыш пен баяндауыштың өзге де мүшелердің қалыпты орындарынан ауысып қолданылған реттері аз ұшыраспайтынын айтып, әр түрлі мысалдар кетіріп, неліктен солай қолданылып тұрғанын түсіндірсек , оқушылардың өз ана тілінің көркемдеу, әсерлеу тәсілдерін жете меңгеру, өз ойын мәнерлей жеткізуге септігі тиіп, ана тіліне деген құштарлығы артары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жұбанов Қ.К. Исследование по казахскому языку. – А., 1966.

2. Балақаев М. Қазақ тіл мәдениеті мәселелері. – А., 1971.

3. Бектаева Ш. Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібін зерттеу тарихынан // Қазақстан мектебі. – N5. – 1968.

4. Бектаева Ш. Қазақ тіліндегі тұрлаулы мүшелердің инверсиялануы. – А., 1968.

5. Бектаева Ш. Бастауыш пен баяндауыштың инверсиялануы // Қазақстан мектебі. – №8.

ӘОК 82.02

РАБҒУЗИДЫҢ «ҚИССАС-УЛ-ӘНБИЯ» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ МЕН НҰСҚАЛАРЫ

Бағдал А., Шекен Ж.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

XIII-XIV ғасырларда қазіргі Қазақстан, Орта Азия жерлерінде, Еділ бойында түркі тілінде сөйлейтін көптеген ежелгі тайпалар аралас өмір сүрді. Бұл кездерде түркі тайпалары әлі де жеке-жеке халық болып қалыптаспағандықтан, сол кезде олар жазып қалдырған әдеби ескерткіштер қазіргі түркі тілдес халықтардың ортақ мұрасы болып есептеледі. XIII-XIV ғасыр ескерткіштері түпкі бастаулары тереңде жатқан қазақ әдебиетіндегі ежелгі дәуірлердің бір арналы бұлағы. Оны алғаш профессор Бейсембай Кенжебаев «Алтын Орда дәуіріндегі түркі әдебиеті» деп атап, бұл дәуір әдебиетінің түбегейлі зерттелуі керек екендігін қазақ әдебиеттану ғылымының алдына мәселе етіп қойып берген еді. Сол Б.Кенжебаев ұсынған жүйе бойынша көп жылдан бері көне ескерткіштерді зерттеу ісі жүйелі жолға қойылып келеді. Дегенмен

ежелгі әдебиетіміздің бұл дәуірін тұтас қарастыратын қазақ тілінде басылып шыққан толыққанды зерттеу еңбек жоқ деуге болады.

Аталған дәуірдің жекелеген ескерткіштері 1967 жылы, «Ертедегі әдебиет нұсқаларында», Б.Кенжебаевтың «Қазақ әдебиетінің тарихы мәселелері» (1974) атты кітабында, Х.Е.Сүйіншәлиевтің «Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдерінде» (1969), «Ғасырлар поэзиясында» (1987), соңғы жылдары А.Қыраубаеваның, Н.Келімбетовтің, А.Егеубаевтың еңбектерінде жаңа көзқарас тұрғысынан сөз болып келеді. Осы дәуір ескерткіштерінен «Махаббатнама» қазақша аударылып басылып шыққан. Қазақ тілі тарихында Ғ.Айдаров, Ә.Құрышжанов, М.Томановтың «Көне түркі жазба ескерткішінің тілі» (1971), А.Ибатовтың «Хұсрау уа Шырын» поэмасының сөздігінде» (1974) қарастырылады. Сондай-ақ, ежелгі әдебиеттердің айырым дәуірлерін арнайы зерттеген М.Жолдасбеков, М.Мағауин еңбектерінде де құнды пікірлер айтылады.

Бұл жанрлар XIII ғасырда араб мемлекетінде ресми іс-қағаз стиліне мұқтаждық туған кезде пайда болған жаңа әдеби дәстүрде жазылған. Тарассульдің негізгі белгісі – біреуге немесе көпшілікке арнау ретінде жазылады. Ұйқасты әрі ырғақты қара сөз – «саж» стилімен орындалған. Онда өлең, мақал-мәтел, Құран мен Хадистерінен үзінділер көп қолданылған. Бұл жанр араб әдебиетінде X ғасырда барынша кемелденген кезі еді. Хорезми «намасына» осы жанрдың үлкен ықпалы болған. «Махаббат-нама» дастанында Ренессанс белгілері байқалады. Ана тілін құрметтеуі, поэзия тілі – парсы тілі болып қалыптасқанына қарамастан, ана тілінде жазуы, көне грек ойшылдарын пір тұту, кейіпкердің ішкі жан дүниесін, сезім толқуын нәзік суреттеу т.б. осыны аңғартады. Хорезми өз шығармашылығында «наманы» қолдану арқылы намашылыққа кең жол ашты. Дастанда араб-парсы поэзиясының өлең түрлерін қолданды. Мысалы, бәйіт, ғазал, мәснәуи, қыита, фард бар. Негізінен шығарма аруз өлең өлшемімен жазылған лирикалық дастан. Аруз өлең өлшемі түркі поэзиясына Баласағұни мен Қашқарилер арқылы ене бастаған болатын. Шығарманың көркемдеу тәсілдері араб-парсы поэзиясын көп үлгі алғандығын көрсетеді, шығыс ұғымындағы сұлулық бейнесін жасайды. «Махаббат нама» дастанының көркемдік дәстүрі қазақ әдебиетінде молынан сақталған. Алтын Орда дәуірінде мемлекет тілі де, әдеби тілі де жергілікті халық тілі, яғни түркі тілі болды. Шығыс әлемінде араб-парсы тілінің үстемдік құрғанына қарамастан, поэзияда түркі тілі дамыды. Бұған сол уақыттағы қыпшақ нәсілді сұлтан Бейбарыстың Египетті билеуі де әсер етті. Алтын Орда дәуіріндегі әдебиетке ғана тән бір әдеби үрдіс – нәзирәгөйлік дәстүр болса, оның алғашқы бастаулары қазақ даласына исламның орнығу кезінде кіре бастады. Жалпы исламдық мәдениет аясында кең тараған құран сюжеттері, араб-парсы поэзиясының түрі мен мазмұны XIII-XIV ғасырлардан бұрын қазақ әдебиетінде көрінді. Ғалым Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әдебиетін дәуірлеу процесін білгірлікпен «а) діндар дәуір, ә) ділмар дәуір. Діндар деген діншіл деген мағынада, ділмар – тілшең деген мағынадағы сөздер» деп екіге бөлген болатын.

Ғалымның айтқан діндар дәуіріне ислам дәуірі әдебиеті (X-XII) мен Алтын Орда дәуірінде (XIII-XIV) жазылған мұраларды жатқызуымызға болады. Ислам дәуірі кезінде түркі жұртын діни шығармалармен ислам дінін таратушылар таныстырса, X-XIV ғасырларда «ислам дінін бұрынғыдай арабтар емес, енді жергілікті түркілердің өздері белсенді түрде таратуға кірісіп кеткен еді». Енді, түркі даласында жазылған әдеби шығармалар «қалыпты сюжеттер» деп аталып кеткен «Мың бір түн», «Тотынама» т.б. құраннан алынған оқиғаларға құрылды. XIII-XIV ғасырларда түркілер саяси жағынан Моңғол империясының қол астына біріккені болмаса, рухани дүниесінің одан бұрын келген мұсылмандық танымы мен ежелгі түркілік дәстүрде қалыптасып қалғанын және оның мызғымасын осыдан да байқауға болады. Екі бірдей жаугершілікті басынан кешіріп отырған ғасырларда өмір сүрген түркілердің қираған қалаларымен бірге тәуелсіздігін жоғалтқаны, ең әуелгі, ақындар көкірегіне сыздауық болып қадалды. Бірте-бірте түркілік сана көзін аша бастады. Ал оянушылықтың негізгі шарттарының бірі – өткен тарихқа, ғасырлар шаңында қалған әдеби мұраларға оралу, сонымен бірге, саяси-әдеби сахнадан ысырылып қалған халық тілі – ана тілінің мәртебесін көтеру. Мұндай жайлар әдебиетімізде Алтын Орда дәуірінен кейін де, XIX-XV ғасырдың бас кезінде бой көрсетті. Осының бәрі – нәзира тәсілінің тууына түрткі болды. Еуропа зерттеушілері оянушылықты құбылыс деп тану үшін, негізінен, мынандай шарттарға жауап іздейді.

Біріншіден, осы аймақта қала мәдениетінің дамуы. Екінші, жазба әдебиеттің қалыптасуы және оның өзекті тақырыбы – өткен тарихқа қатысты мәселелер болуы. Үшінші, халық тілін саяси және әдебиет-мәдениет тіліне айналдыруға қызмет ету. Алтын Орда дәуірінде әдебиеттің негізгі тілі араб-парсы тілі болды. Бұл кезде түркі тілі ақындар ауылынан ығыстырылып,

«поэзия тек парсы тілінде жазылады», «ғылым тек араб тілінде орындалады» деген пікір қалыптасты. Аллитерациядан басталып ішкі ырғаққа құрылатын, аракідік кездеспесе, ұйқас болмайтын ежелгі түркі өлеңінің орнына, араб тіліндегі созылыңқы қысқа дауысты дыбыстардың орналасуына қарай түзілетін квантативті аруз өлең өлшеміне көше бастады. Қарахан мемлекетіндегі түркі билеушілерінің ыстық ықыласының аясында парсы ақындары болды, түркі билеушілерінің өздері де парсы тілінде жазды. Поэзияда араб-парсы тілдерінің дәурені жүріп тұрған кезде Алтын Орда ақындарының қаламынан түркі тілінде оншақты кітаптың дүниеге келуі екі бірдей жаугершілікті бастан кешіп отырған түркіліктердің рухы мен дәстүрдің, сананың мықтылығынан хабар береді. Бұл дәуірде қазақ даласында әбден қалыптасқан исламдық тұтастықты шығыстан кірген будда діні ығыстыра алмады.

XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда әдебиетінің қолжазба көшірмелері біздің ғасырымызға дейін жеткен көркем туындылардың дені Құран хикаяларын қисса түрінде жаңғыртқан көркем туындылар болып келеді. Сопылық поэзия ықпалындағы жоғарыда атап өткен «Махаббат-нама» мен «Шаһнама» сюжетіне жазылған «Құсырау – Шырын» дастанынан басқасы атап айтқанда: Әлидің «Қисса Жүсібі», Хұсам Кәтибтің «Жұмжұма», Рабғузидің «Қисса-и-Рабғузи" («Қиссас-үл әнбия» деген атпен белгілі), Сәйф Сараидің «Гүлстан бин түркиі», Махмұд бин Әлидің «Нehж-үл-фарадис» («Жұмаққа апарар жол») т.б. шығармалары діни тақырыпқа жазылған. Ренессанс шарты бойынша ақындардың көне тамырға оралуы исламдық тамырды тереңдетуден туындаған.

Алтын Орда тұсында жазылған Рабғузидің «Қиссас-үл әнбиясы» сөз болып отырған дәуірдің хрестоматиясы, әр түрлі жанрдағы шығармалар қамтылған, өз дәуірі әдебиетінің негізгі ерекшелігін көрсететін құнды мұра. Бұл еңбектің авторы – Рабат Оғыз қыстағынының қазысы Бұрханаддин ұлы қазы Насреддин (Лақап аты – Рабғузи, Рабат оғузи мекенінің қысқарған түрі) Рабғузидің өмірі жайлы дерек жоқтың қасы.

Еуропалық түркітанушы А.Бомбачидің пікірінше, Рабғузи 1250 жылы Сырдарияның төменгі ағысындағы Баршыкентте өмір сүрген. Араб, парсы түркі тілдерін еркін меңгерген, еңбектерін осы тілде жазған. Алайда ғалымның еңбектерінен біздің заманымызға дейін сақталып, бүгінгі ұрпақтың қолына тигені «Қиссас-үл әнбия» ескерткіші ғана.

«Туған жылы шамамен XIII ғасырдын ортасы. Ол біраз уақыт Рабат Оғызы деген жерде қазы қызметін атқарды. Содан кейін Мәуренаһрдың орталығына барып Шағатай ханның кеңесшісі, әмір Тоқбұға бекпен танысады. Тоқбұға бектің өтінішімен әулиелер жайлы қисса жазып, оны шамамен 1310-11 жылдары аяқтайды. Насрединнің өлген жылы белгісіз. Ал оның жерленген жері аңыз бойынша Қаршыдан 15 шақырым қашықтықтағы Пудин елді мекендегі Құсам-ата шайхтың бейітінің жанында-мыс делінген. Орта ғасырларда «Қиссас-үл әнбияның» әр тілде бір-біріне ұқсай бермейтін бірнеше варианттары пайда болды. Әр түрлілік оқуға, түсінуге қиындық туғызады. Осы себепті Рабғузи пайғамбарлар туралы кітаптың араб, парсы, т.б. тілдегі нұсқаларын реттеп, бір жүйеге келтіріп, қағаз бетіне түсіреді. Оны көне түркі тіліне асқан шығармашылықпен аударып шығады. Өзінің айтуы бойынша шығарма 1310 жылы (710 қыжыра) Насреддин Тоқбұға бекке арналып жазылған:

«Иеті йуз он ерді йылға кім бітілді бұ кітаб
Иазуб елттім Насреддин Тоқбұға бек табұғұна…
Бұл кітап жеті жүз оныншы жылы жазылды...
...Насреддин Тоқбұға бектің құрметіне арнап жаздым…»

Рабғузидің бұл еңбегі осы кезеңнен бастап (XIII-XIV ғғ.) бүкіл түркі халықтарының рухани қазынасына айналды. «Ол Құран кәрім сүрелерін және араб, парсы тілдеріндегі нұсқаларды, басқа да діни исламдық сарындағы материалдарды дереккөз ретінде пайдаланған және өз жанынан шығарған өлеңдерді жинақтаған».

Рабғузидің «Қиссас-үл әнбия» ескерткіші біздің заманымызға бірнеше нұсқада жетті. Көне түркі тілінде үш нұсқасы бар. Бірі – Лондон, бірі – Қазан, бірі – Ташкент нұсқалары.

Шығарманың ең ескі көшірме қолжазбалары Лондондағы Британия музейінің кітапханасында, Санкт-Петербургтағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы көпшілік кітапханасында сақталған. Бірнеше көшірмесі КСРО Ғылым академиясының Шығыстану институтының Санкт-Петербургтегі бөлімінің кітапханасында да бар. Ең алғаш 1859 жылы белгілі түрколог Н.И.Ильминский Императорлық Қазан университетінің баспаханасынан толық текстін бастырып шығарды. Шығарушы көпшілікті ескерткіштің мазмұнымен ғана таныстыруды мақсат еткен. Қандай қолжазбаны пайдаланғаны мәлім емес. Жорамал бойынша екі түрлі қолжазбаны негізге алған сияқты. Бұл жөніңде П.М.Мелиоранский былай дейді:

«Шамасы Н.И.Ильминский кейін Азия музейінде сақталған №361 қолжазбаны пайдаланған тәрізді және ол императорлық көпшілік кітапханасындағы Дорн каталогында тіркелген №XII қолжазбамен де таныс болған болуы керек».

Түрколог ғалымдар «Рабғузи қиссаларының» ең көне қолжазбасы бойынша толық та ғылыми текстін іздестірген. «Іздеген жетер мұратқа» демекші, 1893 жылы Лондонға барған сапарында П.М.Мелиоранский Британия музейіндегі ең ескі, толық қолжазбаны қарап шығып, кейбір көшіріп алған үзінділерін елге оралған соң, 1897 жылы жариялады. Бұл болашақта жасалатын ғылыми-салыстырмалы толық текстке үлгі етіп алғлықтай еңбек болды. Автордың ұйғаруы бойынша, ескерткіштің ондай баспасы әдебиет, тарих, тіл зерттеушілеріне жан-жақты, толық сенімді материал бола алатын кітап болып шығуы керек. Ғалым үзіндіде Британия нұсқасын Москва, Санкт-Петербург кітапханаларындағы қолжазбалармен де салыстырып отырған [1, 59].

П.М.Мелиоронский еңбегінің жалғасындай болып, Санкт-Петербург кітапханасындағы қолжазбалардың ішінен ол бұрын жариялап үлгермеген Лондон нұсқасының бірнеше үзіндісін С.Е.Малов тауып бастырған.

Ал Н.И.Ильмиинский баспасы бойынша берілген үзіндісі С.Е.Маловтың 1951 жылы жоғары оқу орындарының студенттеріне арнап шығарған «Көне түркі жазба ескерткіштері» деген кітабына да енгізілді.

«Рабғузи қиссаларының» жеке үзінділері Н.П.Остразлиевтің (1874 ж.), Н.Ф.Катановтың (1894 ж.) мақала еңбектерінде бар.

Н.Ф.Катанов «Мұсылман аңыздары» деген мақаласында Қытайдың Гань-Су-Синь-Цзянь провинциясын аралағанда жергілікті мұсылмандардың айтуымен жазып алған кейбір аңыздарды құранмен, «Рабғузи қиссаларымен» салыстыра қатар жариялап, өзара ұқсастығын көрсеткен.

«Рабғузи қиссалары» әдеби мұра ретінде өзбек әдебиетінің тарихында ертеден қарастырылып, 1950 жылы М.Айбектің алғы сөзімен шыққан «Өзбек әдебиетінің антологиясында жарияланған».

«Бұл ескерткіш қазақ әдебиеттану ғылымында бірінші рет 1967 жылы профессор Б.Кенжебаевтың басшылығымен филология факультетінің студенттеріне арналып шыққан «Ертедегі әдебиет нұсқалары» атты хрестоматияға енгізілді. Мұндағы үзінділер «Рабғузи қиссаларының» 1914-жылғы Қазан баспасынан алып жарияланған. Ал зерттеушілер Ғ.Айдаров пен Ә.Құрышжанов, М.Томановтың филология факультеттеріне арналған «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» (1971 ж.) деген оқулығында ескерткіштің жазылу тарихы, әртүрлі көшірмелері жайлы мәліметтер берілген: «Шемсуддин Хусайнов Н.И.Ильминский баспасын қайталаған (Қазан, 1881 ж.); Гулям Хасан Арифджанов – метографиялық баспа «Қиссасул анбия» (Ташкент, 1917 ж.); «Өзбек әдебиетінің үлгілері» (Ташкент-Самарқант, 1928 ж.) деген жинақта үзінділер келтірілген. Я.Будагов пен В.Радловтың белгілі сөздіктерінде де «Қисса-сул әнбияның» лексикалық материалдары бар» [2, 216].

Б.Кенжебаевтың бастамалы еңбегінен кейін әдебиеттанушылар Х.Сүйіншалиев, М.Жолдасбеков, А.Қыраубаева, Н.Келімбетов, Г.Асқаровалардың зерттеу еңбектерімен жалғасты. Қиссаның қазақша аударылуында Б.Сағындықұлының, Н.Сағындықовтың, Р.Мұқановаңың еңбектері бар. Ал қырғыз әдебиетшілері Теміралы Қунашев, Қамбаралы Ботояров ескерткішті аударып, әрбір пайғамбарларға арналған қиссаларды бөлек-бөлек кітап етіп, «Пайғамбарлар баяны» деген атпен жариялады.

Рабғузи қиссаларының алғаш қолға алынған кезінен бастап, қазірге дейінгі зерттелуі барысын қарастыра келгенде көретініміз: ескерткіш – тілдік-лингвистикалық жағынан да, әдебиеттік сипаты жағынан да біраз зерттелген.

Қорыта келгенде, Біз Рабғузидің бұл шығармасын танып білу арқылы бүгінгі қазақ әдебиетінде қисса жанрының өмірге келу жолдарын, қазіргі қазақ тілінің даму сатыларын тереңірек ұғынатын боламыз. Және де бұл қиссаның аты айтып тұрғандай тек діни шығарма ғана емес, сонымен қатар дидактикалық, танымдық мәні зор, дүниәуи әңгімелері мен өлеңдері кейінгі әдебиеттің дамуына ықпал еткен, кейіннен қазақ әдебиетіндегі нәзира дәстүрмен туған діни, ғашықтық, батырлық дастандарға жол салған шығарма екені анық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 163 б.

2. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. 1-кітап: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 467 б.

УДК 811. 512. 141

СИНТАКСИКО-КОНСТРУКТИВНЫЕ ПОВТОРЫ В БАШКИРСКОЙ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ

Басырова Г.А.
Стерлитамакский филиал БашГУ, г.Стерлитамак,
Республика Башкортостан, Российская Федерация

В тюркских языках одним из продуктивно используемых приемов в разговорной речи являются повторы. На них первыми обратили внимание Е.И.Убрятова, В.Г.Егорова, Р.А.Аганин, М.И.Адилова и др. В их работах повторы исследованы в грамматическом плане и вне связи с разговорной речью.

Е.И.Убрятова отмечает, что повторение основы слова в форме зависимого от нее члена предложения в якутском языке имеет целью: 1) особое выделение повторяемой основы в предложении; 2) усиление ее с выражением грамматических понятий; 3) эмоциональное ее усиление [9, 82]. Наблюдаемые еще в различных письменных памятниках, «повторения переходят в способы выражения дополнительных грамматических значений. Особенно это проявляется в случаях с глаголами и прилагательными, когда повторение основы в форме зависимого от нее члена предложения является дополнительным средством выражения грамматических значений вида и степени качества. В случаях с существительными повторение основы в форме зависимого от нее члена чаще является средством выражения грамматических значений вида и степени качества. В случаях с существительными повторение основы в форме зависимого от нее члена чаще является средством придания эмоциональной выразительности повествованию» [9, 91].

Основной идеей удвоения является усиление значения слова в том или ином отношении. Эта возможность особенно четко прослеживается в разговорной речи. В языках мира слова-повторы чаще всего выступают как показатели грамматической категории множественного числа имен, категории разделительных числительных, категории превосходной степени прилагательных и т.д. [3, 119].

В работе М.И.Адилова рассматриваются синтаксико-конструктивные повторы, так называемые «повторы с внутренним членением», где компоненты входят между собой в подчинительные связи. Это – глагольные сочетания с прямым дополнением, сочетания глагола с глаголом в самых различных формах, повторный вид простого сказуемого, повторение подлежащего в сказуемом, которые являются нерасчлененными словосочетаниями и предложениями. Автор рассматривает их в плане лексикологизации [1, 21].

В последующем Р.Амиров исследует прием повторение основы слова как особенность организации простого предложения в разговорной речи [2: 1972]. Автор отмечает, что повторение основы как речевой прием выполняет следующие коммуникативные цели: 1) обеспечивает экономный способ выражения мысли; 2) служит для организации эмоционального выражения мысли, логического выделения предмета, действия; 3) для поддержания связи между репликами в диалогической речи [2, 16]. По его мнению, связанные повторы организуются путем зависимых отношений составляющих компонентов. Компоненты повторов соединяются между собой посредством предикативных, объектных, определительных отношений [2, 17].

Повторение слов как конструктивный элемент диалога рассмотрены в работе Ф.С.Сафиуллиной. По ее мнению, связь реплик в диалогической речи осуществляется при помощи повторов отдельных слов, словосочетаний первой реплики во второй. Эти повторы осуществляют как смысловую, так и структурно-грамматическую связь между репликами, чем и отличается повтор в диалоге от лексико-грамматических повторов, основной функцией которых является усиление значения повторяемого слова – обозначения грамматического значения множественности, превосходной степени прилагательных, интенсивности действия и т.д. [8, 88]. Так же в ее работе исследуются однокоренные конструкции (она их предлагает назвать редуплицированными формами имен и глаголов) преимущественно разговорно-бытовой сферы употребления.

При определении повторов с семантической и формальной точки зрения формируются различные взгляды: 1) повторы рассматриваются как разновидность сложных слов; 2) повторы

и парные слова рассматриваются как одна синтаксическая категория. Основной причиной являются недостаточное изучение слов-повторов, парных слов и формальное отношение к строению слов в башкирском языке. Если рассмотреть строение повторов и парных слов с формальной точки зрения, то они оба состоят из двух и более слов, поэтому они образуют сложные слова. В частности, повторы отличаются от сложных слов семантической и стилистической функцией и являются отдельной синтаксической конструкцией.

Отличительные особенности парных слов от повторов: 1) в повторах подразумевается использование (повторение) одних и тех же слов, а в парных словах компоненты разные; 2) повторы обозначают множественность, объемность, повторение мысли, а парные слова – обобщение, сбор или отрицательное значение.

По строению повторы делятся на два вида: полные (абсолютные) и неполные (сокращенные) повторы.

Встречаются следующие виды абсолютных повторов:

1) полные, однородные повторы. При повторном использовании слово остается не измененным:

Зөлфиә. *Ә «**талаҡ**» ни тигән һүҙ һуң ул?*

Хикмәт. ***Талаҡ**... Бына һин уҡыған кеше... һин әйт (И.Абдуллин).*

2) морфематические повторы. В этом случае повторам добавляются различные аффиксы:

а) первый компонет используется в форме исходного падежа:

Сахаров. *Һин уны, бабай, **Сөннәтовтан** һора инде.*

Ҡотлоғужа. ***Сөннәтов**... **Сөннәт**... Көрьәндә лә, халыҡ араһында ла ундай исемде ишеткәнем юҡ (И. Абдуллин).*

б) повторы, образованные при помощи элемента – ha:

*– Бирҙе һиңә! Ҡолаҡты **бормаһа**...*

*– **Борһа – борор** – старшина бит (И. Абдуллин).*

в) антономические повторы, образованные при помощи элемента – мә, – мә: Гөлбәҙуан. *Күрергә насип **булһын**.*

Шаһи. *Насип **булмаһа**, үҙебеҙ насип итербеҙ (М. Кәрим).*

г) второй компонент используется в форме деепричастия прошедшего времени:

Батырбаев. ***Аңлайым** мин һине, Самат Солтанович.*

Самат. ***Аңлағас**... коммунистың йөҙөн берәү генә булырға тейеш (И. Абдуллин).*

*Сания. Ул да **яҙҙы**.*

*Рәсих. **Яҙғас**? Ниңә антығыҙҙа торманығыҙ (И.Абдуллин).*

д) прилагательные с противоположным значением:

Ләйсән. *Ҡасандыр һин миңә, **көсһөҙҙөрҙө** ғәфү итергә кәрәк, тигәйнең.*

Аяз. ***Көслөләрҙең** йәрҙәрен тартып алмайҙар (И. Абдуллин).*

е) глагол в форме изъявительного наклонения повторно используется в форме условного наклонения и в отрицательной форме:

Сөннәтов. *Телең **көрмәлә** башланы. Бар, ҡайт.*

Нурғужин. ***Көрмәлһә**...күңелем **көрмәлмәй** минең (И.Абдуллин).*

*Гәрәй. Нисек улай. Районға бит: «Силос һалыу планын тултырҙыҡ», – тип сводка **бирелде** түгелме һуң?*

*Шәүкәтов. **Бирһә**. Башланған эш бөткән – эш инде ул... (М.Кәрим).*

Неполные повторы не встречаются в башкирском языке.

Повторы в зависимости от места в предложении делятся на несколько видов. Простые повторы – повторение одного слова или словочетания несколько раз в предложении. Такие повторы в предложениях встречаются часто. Автор обращая внимание слушателя, читателя на эти слова добивается усиления эмоциональности, значимости речи. Примеры: *–Берәүҙәр **оялсан** булып киткән икән. Харап! – Быныһын Көмөшбикә семеттереп алды.*

*– **Оялам,** тигәс, **оялам**... (М.Кәрим).*

Один из видов приема повторения основ, имеющих силу воздействия – анафора – часто встречается в диалогической речи. Автор осознанно и специально повторяя одни и те же слова или словосочетания в каждом предложении или в начале абзаца, обращает внимание читателя, слушателя на эти слова, эмоционально воздействует на них. Например: *- **Ҡыҫылма,** - тип ҡыҫҡырҙы Ләлә ҡәйнәһенә. – Үҙ балам, теләһә нишләтәм.*

– ***Кыҫылма****, тип ни… Беҙ ҙә балалар үҫтерҙек. Һинең кеүек, бер ҙә аҡырманыҡ-екермәнек, ҡаҡманыҡ-һуҡманыҡ (Ф.Мырҙаҡаев).*

В разговорной речи можно встретить и эпифоры. Автор заканчивая предложения или абзацы одними и теми же словами ставит целью усиление силы воздействия текста, обращения внимания конкретно на эти слова:: *Сәскәле ҡырҙар, йәшел урмандар, аҡ тажлы тауҙар, ҡоторонҡо океандар* ***йәшәрме,*** *юҡмы?* ***Йәшәр****! Мең* ***йәшәр!*** *Мәңге* ***йәшәр!*** *(М.Кәрим).*

Таким образом, повторы как стилистический прием, усиливают эмоциональность разговорной речи, помогают показу усиления действия, психологического состояния, внутреннего переживания человека.

Список литературы:

1. Адилов М.И. Синтаксико-конструктивные повторы в азербайджанском языке / М.И.Адилов // Вопросы тюркских языков и взаимоотношения их с другими языками. – Баку, 1972.

2. Амиров Р.С. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи / Р.С.Амиров. – Алма-Ата: Издательство “Наука” Казахской ССР. – 1972. – 180 с.

3. Басырова Г.А. Повторы в башкирской разговорной речи // Диалектология, история и грамматическая структура тюркских языков: сборник материалов Международной тюркологической конференции, посвященной памяти профессора Казанского университета Д.Г.Тумашевой (21-24 октября 2011 г.) / под.ред. Р.Р.Замалетдинова. – Казань: Отечество, 2011. – С.119-122.

4. Басырова Г.А., Каримова Л. Повторы в башкирском языке // Филологические науки: взгляд молодого филолога: Сб. материалов Всерос.науч.-практ.конф. аспирантов, студентов и учащихся, 17-18 мая 2012 г., Республика Башкортостан, г. Стерлитамак: в 2-х частях.Ч.1./Отв.ред.З.И.Саляхова,Л.М.Хусаинова.–Стерлитамак: Стерлитамак.гос.пед.акад.им. Зайнаб Биишевой, 2012. – С. 109-112.

5. Басырова Г.А., Хасанова Ф. Повторы как конструктивный элемент вставочных конструкций разговорной речи // “Занкиевские чтения”: Материалы Всерос.науч.-практ.конф. – Тобольск: ТГСПА им. Д.И.Менделеева, 2012. – С. 135-136.

6. Егоров В.Г. Слова–повторы как показатели формальных грамматических категорий в ряде языков мира / В.Г.Егоров // Филологический сборник: Уч.зап. научно-исследовательского института при Совете Министров Чувашской АСС. Вып. XXVIII. – Чебоксары, 1965.

7. Ирғәлина Г. Парлы һүҙҙәр һәм уларҙы өйрәнеү // Башҡортостан уҡытыусыһы. – 1973. – № 5. – 35-се б.

8. Сафиуллина Ф.С. Синтаксис татарской разговорной речи / Ф.С.Сафиуллина. – Казан: Издательство Казанского университета, 1978. – 253 с.

9. Убрятова Е.И. Усилительное повторение основы слова в форме зависимого от нее члена предложения в якутском языке / Е.И.Убрятова // Тюркологические исследования. – М.-Л., 1963.

УДК 811.512.141`36

ТАҢСУЛПАН ҒАРИПОВАНЫҢ “БӨЙРӘКӘЙ” РОМАН-ЭПОПЕЯҺЫНДА ҺӨЙЛӘМДЕҢ МӘҒӘНӘҺЕН ҠАТМАРЛАНДЫРЫУСЫ ҺҮҘҘӘР

Биккузина Л.М., Әғзәмова С.Х.
Башҡорт дәүләт университетының Стәрлетамаҡ филиалы, Стәрлетамаҡ ҡ.,
Башҡортостан Республикаһы , Рәсәй Иллеге

Т.Ғарипованың “Бөйрәкәй” роман-эпопеяһында һөйләм эсендә уның киҫәге була алмаған, уның менән грамматик бәйләнештә тормаған, ләкин тотош һөйләмгә мәғәнә яғынан тығыҙ бәйләнгән һүҙҙәр, һүҙбәйләнештәр йыш ҡулланыла. Бындай төр конструкцияларҙы инеш һүҙҙәр һәм һүҙбәйләнештәр тип йөрөтәләр. Инеш һүҙ функцияһын төрлө һүҙ төркөмдәренә ҡараған һүҙҙәр һәм һүҙбәйләнештәр башҡара. Мәҫәлән: *ахырыһы, исмаһам, күрәһең, дөрөҫ, хәйер, ғәҙәттә, тимәк, минеңсә, беҙҙеңсә, һеҙҙеңсә, әйтеүенсә, раҫлауынса, әйтәйек, имеш,*

ғөмүмән, ихтимал, бәлки, зинһар, мәҫәлән, һис шикһеҙ, бәхеткә ҡаршы, әйтергә кәрәк, әйтеүенә ҡарағанда, үкенескә ҡаршы, дөрөҫөн әйткәндә, ғәҙәт буйынса, бер яҡтан, икенсе яҡтан, беләһең килһә, тураһын әйткәндә, шулай итеп, бынан тыш, ысынлап та, ахырҙа һ.б. Уларҙың һәр береһе үҙенсәлекле интонация менән әйтеләләр.

Инеш һүҙҙәр, һүҙбәйләнештәр түбәндәге тойғоларҙы белдерәләр:

1. Һөйләмдә әйтелгән фекерҙең һөйләүсе тарафынан шикләнмәҫлек итеп раҫлауын, һығымта яһауын: *Ҡыҙ бала, әлбиттә, уның менән ҡасырға үҙе теләп риза булмаҫ* (145-се бит). *Эш булғас бит, төрлө саҡ була, икенсе юлы Азат был сибәркәй менән һис шикһеҙ ҡатыраҡ һөйләшер, теҙгенде ҡыҫҡараҡ тотор* (322-се бит). *Аңлау, тимәк, үҙендән башлана, тимәксеһең?* (456-сы бит). *Котельный, тимәк, эле төҙәткән бетон иҙәнле һарайға күсер, быҙауҙар әлегә торған ерендә ҡалыр* (492-се бит). *Дөрөҫ, ҡайғынды көн дә яңыртайым тиһәң, яраларыңды ас та тоҙ һал инде...* (629-сы бит). *Саяф, әлбиттә, саҡырманы* (756-сы бит).

2. Һөйләмдә әйтелгән фекергә һөйләүсенең шикләнеберәк, икеләнеберәк ҡалыуын, йә берәй өлгөгә, миҫалға таяныуын: – *Мәликә, бәлки, бында эштә ҡалырһың?* (317-се бит). – *Таулыны ҡы... Ло ҡман Талиповичтың бер туған һеңлеһе, буғай...* (264-се бит). *Әсәһе булһа, моғайын, бер сарағын күрер ине* (40-сы бит). *Урал, моғайын, көрәшкә әҙерләнәлер: уйсан, күп һөйләшмәй* (754-се бит).

3. Һөйләмдә әйтелгән фекергә тыңлаусының йәки уҡыусының иғтибарын туплау, фекерҙе асыҡлау: *Яңылыш әйтһәм, ғәфү ит, тик өмөтөмдө өҙмә* (583-сө бит). *Шул саҡ Әптеләхәттең һуҙылып ятҡыһы ла, үлгеһе килде: исмаһам, икмәк тураһында уйлауҙан туҡтар ине* (115-се бит). *Уф, исмаһам, башҡа берәүҙе әйт...* (567-се бит). *Шул саҡ Хашим ҡапыл артҡа сигенде, зиһене томаланып, башы әйләнеп китте: баш, әйтерһең дә, ҡапыл йәнләнде, ул шул тип-тигеҙ, мәрйен кеүек теҙелгән тештәре менән... Гөлбаныу булып йылмайҙы...* (72-се бит).

4. Һөйләмдә әйтелгән фекергә ҡарата һөйләүсенең төрлө тойғоларын, шатланыуҙы, ғәжәпләнеүҙе, үкенеүҙе, үтенесте, ҡарашын белдереү: *Ана шулар Ихсанбай тигән берәүҙән булған, имеш, Хашим, һуғыштан ҡайтҡас, тегеләрҙе юҡ иткән, тигән дә хәбәр таралды* (243-сө бит). *Мин, үкенескә ҡаршы, икенсе кешегә йәрәштерелгәнмен* (105-се бит).

5. Һөйләмдәге фекерҙе һөйләүсенең күптән билдәле, иҫбат ителгән, ғәҙәттәге күренеш итеп ҡабул итеүен белдереү: *Мәликә, ғәҙәттә, урыҫ кухняһынан килә торған эскелтем-сөскөлтөм еҫле аш бүлмәһенә үтте* (390-сы бит).

6. Һөйләмдә әйтелгән фекергә ҡарата авторҙың интеллектуаль мөнәсәбәтен күрһәтеү: *Барсынбикә инә, киреһенсә, йәшәрҙе (608-се бит). Уның олоуына ауыл эттәре ҡушылманы, киреһенсә, тынып, шымып ҡалдылар* (136-сы бит). *Ғәҙәттәгесә, һәүетемсә генә барған Тирәкле тормошонда ҡапыл һиҫкәндереп, тетрәтеп, һелкетеп алырҙай ваҡиғалар булып алһа ла, ғөмүмән, халыҡ өйрәнелгән, күнегелгән тәртиптә йәшәүен дауам итә* (276-сы бит). *Мәҫәлән, ғаиләлә мин... берҙән-бер бала булмағанмын* (244-се бит).

7. Һөйләмдә әйтелгән фекерҙең иҫәбен, тәртибен, әҙмә-әҙлелеген йәки уларҙың әһәмиәтле булыу күҙлегенән дәрәжәһен күрһәтеү*: Район, беренсенән, сәсеүҙе тамамланы* (422-се бит). *Беренсенән, улар минән күпкә оло, икенсенән, икеһе лә тормошта, өсөнсөнән, улар күбеһенсә сит илдә йәшәй...* (718-се бит).

Шулай итеп, Т.Ғарипованың “Бөйрәкәй” роман-эпопеяһында ҡулланылған инеш һүҙҙәр һәм һүҙбәйләнештәр һөйләмдең дөйөм мәғәнәһенә, йөкмәткеһенә, төҙөлөшөнә төҫмөрләнеш бирә һәм төрлө мәғәнә мөнәсәбәтен белдереп килә.

Ҡулланылған әҙәбиәт:

1. Тикеев Д.С. Хәҙерге башҡорт теле. Ябай һөйләм синтаксисы: Юғары уҡыу йорттары өсөн дәреслек. – Өфө: «Ғилем», 2002.

ӘОК 81-119

КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ КОНЦЕПТ ТЕОРИЯСЫ

Большебек Т.Е.
М.Ақмулла атындағы башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа қ., Башқұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы

XX ғасыр ғылымының тарихында аса маңызды да, қызықты да құбылыстардың бірі – когнитология немесе когнитивтік ғылым болып табылады. Бұл ғылым сананың барлық жақтарын зерттеуге арналған ғылым. Ол XX ғасырдың орта шенінен бастап бір емес бірнеше негізгі ғылымдардың арасында байланыс құра бастаған. Оған жасанды интеллект, тіл білімі, психология мен неврология, физиология, психолингвистика мен математика жатады. Когнитивтік ғылымның негізгі пәні – адам санасы мен оның технологиялық ойлауы болып табылады. Бұл пәнаралық ғылым адам санасының белгілі бір жақтарын, ең алдымен оның жүйелі түрде ойлауымен және дүниені тану үдерістерімен байланысын зерттеуге арналған.

Когнитивтік лингвистика – тілдің танымдық теориясы мен танымдық қызметін зерттеп, адамзат білімінің түзілуі мен оның қызмет болмысын қарастырады. Когнитивті лингвистиканың зерттеу нысанына сондай-ақ концептілер жатады. Олар концептілік жүйе құрап, өзіндік белгілермен ерекшеленетін концептуальды кеңістікті құрайды. Когнитивтік лингвистиканың негізі толық қаланып болмаса да, бүгінгі таңда бірінші жағынан онда көбінесе когнитивтік грамматика, когнитивтік лексикология айқындалса, екінші жағынан, семантика саласында когнитивтік фактілердің түрлі вариантты – прототиптік семантика, концептуальды семантика, фреймалық семантика, процедуралық семантика орын алады.

Теориялық және қолданбалы лингвистиканың жаңа саласы ретінде когнитивтік лингвистика бір жағынан когницияның лингвистикалық жағынан зерттелуімен байланысты болса, екінші жағынан когнитивтік жақтарды, яғни лексикалық, грамматикалық және басқа да құбылыстарды қарастырумен байланысты. Когнитивтік лингвистика когнитивтік психологиямен, оның ішінде вербальды ес құбылысымен, ішкі лексиконмен, сонымен қатар тілді қабылдау мен түсінуді талдаумен байланысты. Және де когнитивтік лингвистика дүниені сипаттау мен сипаттау әдістерін қарастырумен байланысты. Білімнің әрбір жаңа парадигмасы жаңа мәселелерді ғылыми таным нысанына алудың өз үлгісін, өз моделін және оны шешу жолының да өзіндік әдістерін ұсынатыны белгілі. Когнитивтік лингвистика құрылымдық тіл білімімен «сөз таластыра», "білім жарыстыра отырып» қалыптасса да, структуралық (құрылымдық) тіл білімінің ұстанымдарымен қайшылыққа түспейді, қайта оны өз керегіне пайдаланады". Осыған орай когнитивтік лингвистиканың негізгі мәселесі – таным мен тіл мәселесі. Когнитивтік жүйе лексикалық жүйеге және жалпы тілдік жүйеге қарағанда толығырақ, байырақ болып көрінеді және лексикалық жүйе когнитивтік жүйенің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

Қазіргі таңда тіл біліміндегі зерттеулердің көбі негізгі категория ретінде концепт ұғымын алуда. «Концепт – адам санасының ойлау бірліктері мен психикалық ресурстарын, білім мен тәжірибенің бейнелі көрсеткіштерін құрайтын, хабарлы құрылымдарды түсіндіруге мүмкіндік беретін когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі» [1, 267].

Концепт латын тілінде де бірнеше мағынаға ие: conceptio – 1) жиынтық, жүйе, байланыс, қойма, заң актілерін тұжырымдау; 2) ұрық қабылдау; 3) сөйлем және т.б. мәнге негізделген [2].

Концепт ұғымы, негізінен, ағылшын тіліндегі Шенк, Чейф, Рассел, Карнап сияқты ғалымдардың еңбектерінде кездесіп, аталмыш ұғымды дұрыс аудару мәселесі туындағандықтан алынған (1970 ж. ортасы). Ол кезде ағылшын тіліндегі *concept* сөзін «*ұғым*» деп аудару ұсынылды, алайда қазіргі таңда зерттеушілер «концепт» пен «ұғым» терминдерінің ара-жігін ашуда. Мәселен, орыс ғалымы Ю.С. Степанов ұғым мен концептің айырмашылығы туралы айтқанда, біріншісін логика, философиямен байланыстырып, екіншісін математикалық логикаға жатқызса, кейінгі уақытта концептті «мәдениеттің ұйытқысы» ретінде анықтап мәдениеттанумен де байланыстыруда. Ғалымның пікіріне сүйенетін болсақ, концепт адамның менталды дүниесіндегі мәдениеттің негізгі ұясы, ол біріншіден, ұғымның мазмұнын қамтиды және оны мәдени факт ететін – этимология, нақты бір концептінің қысқаша тарихы, заманауи ассоциациялар, бағалар, тәжірибе және т.б. қамтиды [3, 71].

Концепт – адам санасының ойлау бірліктері мен психикалық ресурстарын, білім мен тәжірибенің бейнелі көрсеткіштерін құрайтын, хабарлы құрылымдарды түсіндіруге мүмкіндік беретін когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі. Тұжырым жасау арқылы адам ойлау әрекетін ғана жүзеге асырып қана қоймайды, ол әлемді танудың негізін құрайтын тәжірибе мен білім жүйелерін талдауды, олардың болмыс-табиғатын пайымдауды міндет етеді. Осыған орай, адамның танымдық ерекшелігін сипаттар концепттік жүйе қазіргі лингвистикалық ғылымда 3 түрлі негізде айқындалады:

1. Адам ойының негізгі мәдени көрсеткіші ретінде; яғни барлық мәдени құндылықтар жекеленген концепттер мен олардың қарым-қатынасының жиынтығы деп танылатын тұжырым арқылы дәйектеледі (Ю.С.Степанов);

2. Тілдік таңбаның семантикасы концепт мазмұнын айғақтайтын бір ғана құрал деп есептеледі, сондықтан ғалымдар аталмыш терминді когнитивті семантика элементі есебінде қарастырады Н.Д.Арутюнова, Т.В.Булыгина, А.Г.Шмелев, Д.С.Лихачев, Е.С.Кубрякова сынды ғалымдар концепт сөз мағынасынан туындамайды, ол адамның жеке және халықтық тәжірибесінің сөз мағынасымен «қақтығысуының» нәтижесі болып табылады деп дәлелдейді.

1928 ж. С.А.Аскольдов концепт терминін алғаш қолдана отырып, оның табиғатын ой құрылымы деп қарастырса, қазіргі таңда бұл ұғымның аясы кеңейе отырып, анықтама шеңберінде адамның барша психикалық ресурстары, сана қызметі, жинақталған тәжірибені танытар құрылымдар сөз болуда. «Концепт – жадының, концептуалды жүйенің, адам психикасында көрініс тапқан әлемдік бейненің, ментальді қордың оперативті бөлшегі» болғандықтан, оның негізінде тіл біліміне концептуалды жүйе, концепттік ая сынды ұғымдар да қалыптасып, кеңінен қолданыс тауып отыр. Тілшілер концептуалды жүйені «адам ақылы меңгерген барша тұжырымдар жиынтығының ментальді деңгейі» деп сипаттаса, концепттік ая деп белгілі бір тілде сөйлеуші тұлғаның дүниетанымын қалыптастыратын, универсалды немесе жалпыхалықтық ілімдер мен жеке индивидуалды танымның сабақтасуынан жинақталатын тұжырымдарды атайды.

С. Аскольдов концепті ойлау барысында адамға бір-біріне жақын көптеген заттардың орнын алмастыратын ойлау құрылымы деп анықтаған [4, 12].

Е.С.Кубрякова тілдік құрылымдар арқылы айқындалатын концептілер тізбегін 2 түрлі бағытта қарастыруға болады деп атап көрсетеді:

- дүние туралы мағлұматтарды ұсыну, көрсету бағытында;
- адам санасында белгілі бір мазмұнға сәйкес және әр түрлі жағдайларға қатысты деректерді жинақтау бағытында.

Ол адам ойын тек тілдік құралдар ғана емес, бейвербалды қимыл-әрекеттер де білдіре алады, себебі олар адамның логикалық заңдылықтарға бағынған әрекеттерінің нәтижесі болып табылады деп есептеді.

В.А. Маслова концептке келесі анықтаманы береді: «Концепт окружен эмоциональным, экспрессивным, оценочным ореолом; это тот, «пучок» представлений, понятий, знаний, ассоциаций, переживаний, который сопроваждает слово и выражаемое им понятие. Концепты – предмет эмоций, симпатий и антипатий, а иногда и столкновений различных мнений». Ғалым В.А. Маслова концепт табиғатын түсіну жайында ойын былайша өрбітеді: «Любая попытка постичь природу концепта приводит к осознанию факта существования целого ряда смежных понятий и терминов. Прежде всего, это концепт, понятие и значение». Демек концепт, ұғым және мағына концепт жүйесін құратын бір-бірімен тығыз байланысты, ажырамас ұғымдар болып табылады. Ғалым әрі қарай ұғым мен концепті былайша ажыратады: «Если понятие – это совокупность познанных существенных признаков объекта, то концепт – ментальное национально-специфическое образование, планом содержания которого является вся совокупность языковых средств (лексических, фразеологических, паремиологических и др)» [5, 26-28].

В.З.Демьянков концепт ұғымы қазіргі орыс тілі қолданысы аясында интелектуалды, ғылыми дискурсқа тиесілі деген көзқарасқа тоқталады: «Употребляют этот термин, когда хотят подчеркнуть самость некоторого понятия, его априорность, чтобы сказать: обсуждая данное понятие, давайте попытаемся, не просто договориться об употреблении терминов, а реконструируем ту сущность ментального мира, которая за этим понятием лежит» [6, 44].

В.И. Карасик мазмұндық тұрғыдан концептілерді параметрлік және параметрлік емес менталды бірліктер деп ажыратады. Параметрлік концептілерге объектілердің әр түрлі шынайы

сипаттамаларын салғастыратын классификациялаушы категория ретінде қызмет ететін концептілер жатады (кеңістік, уақыт, сандар, сапа және т.б.). Ғалымның пікірінше, нақты бір халықтың менталитетінің өзіндік ерекшеліктерін танып-білуде регулятивті концептілердің қосар үлесі зор. Регулятивті концептілер, оларға өзін-өзі ұстауда басты бағдар ретінде сүйеніп маңызды концепт санайтын тілдік тұлғалардың өрісінің қаншалықты, қандай деңгейде болуына байланысты әр түрлі болып келеді. Мәселен, олар әмбебап (ақиқат, жақсылық, сұлулық) болуы мүмкін, сонымен қатар ұлтқа тән – жан, тағдыр, сағыныш сияқты және әлеуметтік тұрғыдан ерекше маңызға ие – ақылдылық, ар-намыс тәрізді концептілер болса, барша адамзатқа тән құндылықтардың жеке-авторлық модификацияларын да қамтиды [3, 74].

Отандық тіл білімінде концепт ұғымына қатысты мәселелерді Ж.Манкеева, Н.Уәлиев, Қ.Жаманбаева, Г.Смағұлова, Г.Снасапова, М.Күштаева, С.Жапақов, А.Ислам, Н.Аитова, Ж.Жампейісова, Э.Оразалиева, Г.Мұратова, Б.Тілеубердиев т.б. ғалымдар өз еңбектерінде жан-жақты қарастырады.

Б.Тілеубердиев концепт сөздерді, олардың мәні мен мағынасын түсіну жеке адамнан бастау алып, қоғамдық таптар мен тұтас бір ұлттың ой-өрісі, дүниетанымы жайында ақпарат беретіндігін баса көрсетеді [8, 88].

Ғалым А.Исламның айтуынша, концептілерді талдау барысында төмендегідей бірізділік ұсталынады: сөздіктегі анықтамасы; концептің мағынасы мен оның әр түрлі философиялық және діни жүйелердегі орны; концептің адамның күнделікті санасындағы түсінігі; концептің әмбебап белгілері; концептің фразеологизмдердің түзілуіне немесе қолдануына әсері; белгілі бір концептіге байланысты сюжеттің, немесе образдардың пайда болуы [7, 58]. Концептуалдық талдау мақсаты – концептінің ақпараттық, мәдени, бейнелі маңыздылығын айқындау және оның концептосферасындағы (концептілік орта) бейнеленуін, яғни концептінің ментальді өрісін құрайтын компоненттердің суреттелуін анықтау.

Концептуалдық талдау – бұл концепт пен репрезентацияның (ішкі танымның) және олардың мазмұнының көріну тәсілі. Бірақ әзірге тіл білімінде бұл талдауға толық дәрежеде түсініп берілген емес.

Ғалым Б.Е.Хұсайынов: «Концептуалдық талдау барысында нені ескеру қажет? Алдымен концептінің көп компонентті екенін және білім өрісін, түсінік, ұғым, ассоциясын, олардың ядролары мен перифериялырын ескеру қажет. Мәтіннің концептуалдық кеңістігі концептінің ортақ қасиеттерінің топтасуы, бірігуі, бір-біріне тартылуы дәрежесінде ортақ семантикалық өріс құруынан көрінеді. Ал тірек концепт бір автордың шығармасында байқалатын индивидуальді – авторлық әлемдік бейненің ядросын танытады. Концептуалды талдау барысындағы ең тиімді тәсіл – когнитивті пропозиционалдық құрылымды қолдану», – дейді.

Ал орыс ғалымы Р.М.Фрумкина концептуалды талдаудың 4 түрлі типін көрсетеді. Концепт талдау субьектісі ретінде түсіндіріледі: 1. Талдауға алынған материалға әр түрлі шығармадан контекст алынады. Мағынаны түсіндіруде автордың жеке тәжірибесі сол мәдениетті тасымалдаушы, философиялық дәстүрді тасымалдаушы ретінде таратылады. 2. Нысана ретінде пропозицияның модальды шылау, кванторлар предикатты лексиканың кейбір типтері алынады. Лингвистика дәстүріне сай тәсілдер қолданылады, мағына интерпретациясы негізгі назарға алынады. 3. Кез келген кең контекссіз лексика алынады. Зерттеудің интроспекция тәсілі талдауға қолданылады, формаландырылған семантикалық метатілдегі концептерді түсіндіру жазбасы нәтиже болады. 4. Бағыты жөнінен айырмашылығы бар және мәдени, философиялық, не әлеуметтік жоспардағы жұмысты біріктіреді, – деп өз еңбегінде көрсетеді [8, 35].

Сонымен, концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталатын, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттың мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым. Концепт – ұжымдық санадағы кодталған мәдени ен таңба [7, 56].

Мақаламызда концепт ұғымының табиғатын ашуға талпыныс жасай отырып, адамзатқа ортақ әмбебап концептілерді әр түрлі мәдениеттер концептосферасы негізінде айқындау, талдау концепт ұғымының күрделі де терең құрылымын ашып қана қоймай, салғастырмалы тіл білімін тың нәтижелермен толықтыратыны сөзсіз және лингвомәдени ерекшелікті басшылыққа алатын болғандықтан да, ұлттық мәдени концептінің қалыптасуының когнитивтік негізін анықтап алу да аса маңызды екендігін көрсетуге тырыстық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Оразалиева Э.Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. Ғылыми монография. – Алматы: Ан Арыс, 2007. – 312 б.

2. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Изд-во: Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.

3. Молчанова Г.Г. Английский как неродной: текст, стиль, культура, коммуникация. – М. : Олма Медиа Групп, 2007. – 381 с.

4. Джусупов Н. Проблема концепта в современной лингвистике // Преподавание языка и литературы. Научно-методический журнал, 2004. №4. – С. 12-17.

5. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие / В.А. Маслова. Минск: Тетра Системс, 2004. – 256 с.

6. Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке. // Вопросы филологии. – М.: 2001. №1. – С. 35-47.

7. Хұсайынов Б.Концептуалды талдаудың рөлі// Тілтаным.№1.

8. Ислам А. Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тілдік суреті: филол.ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2004. – 229 б.

УДК 811.512.153

О НЕКОТОРЫХ АРХАИЗМАХ САГАЙСКОГО ДИАЛЕКТА ХАКАССКОГО ЯЗЫКА

Боргояков В.А.
Хакасский государственный университет им.Н.Ф. Катанова,
г. Абакан, Республика Хакасия, Российская Федерация

Язык и традиционная культура являются основными показателями национальной самобытности хакасского народа. Однако в последние десятилетия в нашем изменяющемся мире лексика хакасского языка интенсивно теряет в своем количественном и качественном отношениях. Возможно, это связано с новой реальностью, новыми отношениями носителей языка с окружающим миром. Но для развития языка носителям хакасского языка, хотя бы минимально, сохранить показатели национальной самобытности – лексику. Создавшаяся языковая ситуация, обусловленная условиями глобализации и социально-политическими процессами, происшедшими в последнее время, заставляет исследователей диалектов хакасского языка интенсивно фиксировать особенности территориальных диалектов.

В данной работе мы коснемся некоторых слов зафиксированных при сборе материала. Данные лексические диалектизмы, возможно, уже перешли в разряд лексических архаизмов. Указанные диалектизмы зафиксированы в тейском говоре сагайского диалекта хакасского языка. При этом, приведенные лексические единицы, не встречаются в словарях хакасского языка.

В селе Усть-Чуль Аскизского района Республики Хакасия нами были зафиксированы следующие лексемы:

Айғах – возможно, дух, оберегающий хозяина; помощник; или, возможно, «ангел-хранитель» (*хуйлар хадарчинде, айғағым усхурыпсхан* ‘когда пас овец, ангел-хранитель разбудил’; *хурғыстығ чирлерде айғағым хайралапче* ‘в страшных (опасных) местах мой ангел-хранитель охраняет меня’) [1]. В древнетюркских текстах встречается слово *ајүчу* «советник», которое восходит к *ајүү* «слово, указание, предписание» [1]. Возможно, зафиксированное нами слово восходит к древнетюркской лексеме.

Следующие слова мы зафиксировали у Боргояковой-Тинниковой М.П.

Ӱрчӱн (ӱрчӱнек) [2] – полотенце. В русско-хакасском словаре *полотенце* «полотенце, чызынҷах».

Чарыспахха парбаҷаң – религиозный термин; букв. не ходить/уходить впереди/первым (наперегонки). После похорон ждать возвращения всех с кладбища и не уходить раньше возвращающихся. (букв.: не состязаться).

Тиспек – иней на березе.

Хырпых – иней на березе. Возможно, данное слово является однокоренным с *хыро* «иней, заморозки», которое в свою очередь отмечена во многих тюркских языках с праформой *qyraγu* «иней; изморозь; влажность; заморозки», восходящая к корню *qyr* «серый» [1].

Каторак – посудина (в виде тарелки) для катания зимой, слепленная из навоза крупных домашних животных.

Таким образом, в сагайском диалекте архаизируются слова с религиозным и традиционным мировоззрением, традиционными видами деятельности. Данные лексемы можно отнести к вышедшим из употребления. При детальном этимологическом и сравнительно-историческом анализе указанных лексем, возможно, можно будет найти в современном языке соответствующие синонимы.

Список литературы:

1. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. – 677 с.

2. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика: 2-е изд., доп. М.: Наука, 2001. – 822 с.

3. Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сöстік. – Новосибирск: Наука, 2006. – 1114с.

4. Русско-хакасский словарь. М., 1961. – 968с.

5. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М.: Наука, 1974. – 767с.

УДК 811.512.153

ТРАДИЦИОННЫЕ СПОСОБЫ ВЕДЕНИЯ ХОЗЯЙСТВА У ХАКАСОВ (на примере коневодства)

Боргояков В.А.
Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова,
г. Абакан, Республика Хакасия, Российская Федерация
Миягашева А.А.
МБОУ Верх-Аскизская СОШ, Аскизский район, Верх-Аскиз с,
Республика Хакасия, Российская Федерация

На протяжении всей письменной истории – по собственным тюркско-хакасским источникам с VIII в., а по иностранным, прежде всего, китайским – более чем на тысячу лет раньше – тюркоязычные народы предстают кочевыми скотоводами и лошадниками, у которых земледелие играет явно вспомогательную роль.[СИГТЯЛ, 424].

Традиционным занятием хакасов, как пишет проф. В.Я. Бутанаев, было скотоводство полукочевого типа, максимально приспособленное к местным природным условиям. Хакасско-Минусинская котловина являлась одним из древнейших скотоводческих очагов Сибири. Основными видами скота здесь были лошади, крупный рогатый скот и овцы. Поэтому хакасы называли себя трехстадным народом.

У хакасов, как и у других тюркских народов, скотоводство было основным занятием. Их богатство определялось количеством скота. Разведению скота благоприятствовала сама природа Хакасии. На зеленых лугах и долинах, на степных и лесостепных просторах хакасы могли содержать огромное количество скота на естественных пастбищах, кочуя с летних стоянок «*чайлаг*» (*чай* «лето» + *-ла* + *-г*) на зимние «*хыстаг*» (*хыс* «зима» + *-та* + *-г*)и обратно.

Хакасское скотоводство было экстенсивным. Скот круглый год находился на подножном корму. Скотоводством больше всего занимались качинцы, жители степных и лесостепных местностей, чем их соседи: кызыльцы, койбалы, бельтиры. Отдельные зажиточные качинцы имели по несколько десятков табунов лошадей «*ат*» (**ат** лошадь, конь (общее название); ср.: алт. ат; тув. *аът*; at <* aqt 'лошадь', тув. a't – на основании монг. aγta 'мерин' [ЭСТЯ, 1974, 129]), стада коров и большие отары овец. «Лошадиных табунов, – писал Е. Пестерев о качинцах, – имеют от тридцати до пятидесяти рогатого скота и баранов у них весьма довольно, есть такие татары, которые каждый год могут продавать от пятидесяти до ста быков». [Патачаков, 1958, 18].

Сведения о скотоводческом хозяйстве хакасов мы имеем больше по материалам XIX в. Характер и приемы ухода за скотом на протяжении XIX в. изменились незначительно по сравнению с предшествовавшим столетием. О чем свидетельствуют материалы, собранные известным хакасским этнографом, К.М. Патачаковым. Как уже говорилось выше, хакасы разводили лошадей, крупный рогатый скот, овец и частично коз. Значительное внимание обращалось разведению лошадей, которые служили средством передвижения, мясо их было одним из основных продуктов питания, из шкур изготовлялись одежда, обувь и различные предметы хозяйственного назначения, из конских волос вили верёвки или арканы. [Патачаков, 1958, 18].

Особое внимание хакасов к коневодству обусловило более интенсивное развитие лексики, отражающей эту отрасль их хозяйства. Подробная информация о выращивании лошадей их содержании и использованию содержится в работах этнографов.

Как сообщается в этих работах, лошади подразделялись на гулевых и рабочих. За гулевыми лошадьми (**чылғы** табун, косяк лошадей; ср.: алт. *jylqy* , тув. *čylγy;* а) в основе jyl- лежит глагол * jyγyl "собирать в кучу"; б) jylqy – адъектив " годовалый" [СИГТЯЛ, 444]) особого ухода не было. Они круглый год находились под открытым небом на подножном корму. Зимой, во время тебенёвки, гулевые лошади добывали себе корм, разгребая копытами снег, что на хакасском языке называется *тебінің/тибінің*. В буран сбивались в кучу в укрытых от ветра местах. Гулевые лошади паслись косяками. Косяк «*өөр/ӱӱр*» обычно состоял в среднем из 20-30 кобылиц с одним жеребцом-производителем «*асхыр/ахсыр*» (с метатезой *х/с*). Жеребец самостоятельно водил косяк, не смешивая его с лошадьми других косяков, пасущихся рядом. Лошади сами могли защищаться от нападения волков. Молодняк загонялся в середину круга, лошади становились головой к центру с тем, чтобы задними ногами отбиваться от зверей. Жеребец, как «охранник», оставался вне круга, вступая часто в единоборство со зверем. [Патачаков, 1958, 19].

Способность жеребца «*ахсыр*/*асхыр*» охранять и самостоятельно водить косяк освобождало хозяина в некоторой степени от постоянного надзора за гулевыми лошадьми. Хозяин особую заботу по уходу за гулевыми лошадьми проявлял лишь весной, присматривая за жерёбыми кобылицами, хотя жеребёнок с первого же дня своего появления оставался в составе косяка.

Летом, в мае месяце, до наступления жарких, знойных дней, производилось обрезание грив «*чилін*» и хвостов «*хузурух*», таврение «*таңмала-*» и кастрация «*чімкеле-, чімкіле-, сімҷеле-, сімҷіле-*» лошадей. У баев, содержавших по несколько косяков, табунов «*өөр*» в это же время из молодняка «*чиит мал*» комплектовался новый косяк. Жеребец-производитель выбирался из потомков рослых и крупных маток.

Надо сказать, что баи содержали специальных коневодов, в обязанность которых входили уход за лошадьми и работа по хозяйству.

Рабочих лошадей «*тоғынҷаң аттар*» зимой содержали при дворе, в открытых или полукрытых конюшнях «*хазаа*». Кормили сеном. С развитием земледелия лошадям, кроме сена «*от*», стали давать ещё овёс «*сула*» и овсяную солому «*чіҷір/сызыр*».

Летом в свободное от работы время лошадь выпускалась в путах «*тузах*» на пастьбу «*отхар-*». В полевых условиях, на сенокосе или на хлебоуборке лошадей на ночь также отпускали в путах или привязывали на аркане «*арғамҷы*» за кол и по мере вытаптывания травы переносили кол на другое место.

Коневодство, как упоминалось выше, было развито у хакасов с древнейших времен. Лошадь, как известно из фольклора, считалась первым другом и спасителем хозяина. Особенно ярко иллюстрируется эта особенность в героических сказаниях хакасского народа. С коневодством были связаны некоторые народные игры и развлечения, в том числе соревнования «*чарыс*» по бегу. В праздничные дни устраивались бега и скачки «*марығ*» с довольно значительными ставками «*сахлат*» на пари. Беговые лошади отбирались из молодняка 1,5-2-летнего возраста. [Патачаков, 1958, с. 19].

Далее мы приводим некоторые половозрастные наименования лошадей:

Хулун жеребенок; ср.: алт. *кулун*, тув. *кулун*, шор. *хунағаш*; этимология не выяснена [ЭСТЯ, 200, 133].

Поғба (пуғба) жеребенок, родившийся летом; ср.: тув. *богба* ‘молодняк от года до 2 лет’; этимология не выяснена.

Көрбе жеребенок, рожденный осенью**;** в других тюркских языках Южной Сибири нами не зафиксировано; с тюрк. көрпе идентично бур. хўрбэ 'овчина или мех с короткой шерстью; отросшая после стрижки шерсть; родившийся зимой ягненок' [ЭСТЯ, 1997, 117].

Хулбан жеребенок, рожденный зимой**;** в других тюркских языках Южной Сибири нами не зафиксировано; этимология не выяснена.

Сып годовалый жеребенок**;** в других тюркских языках Южной Сибири нами не зафиксировано; *сып=сыпа=сырпа*: возможно является именем с афф. –а со значением признака, образованным от *сып-*, *сырп-*, представленного в тур. диал. *sirp* 'скользить', турк. *сып-* 'вырываться, ускользать, освобождаться, отделяться' [ЭСТЯ, 2003, 408].

Чабаға молодняк от года до 2 лет**;** ср.: алт. јаба; тув. богба, сарбаа; шор. чабаға; наименование связано со словом йапақ 'весенняя линька шерсти' [ЭСТЯ, 1989, 160].

Тай жеребчик от 2 до 3 лет**;** ср.: алт. *кунан*, а необученный – тай; тув. *хунан аскыр* или *хунан аът*; шор. *аскыр;* этимология не выяснена.

Таймах скот по третьему году; в других тюркских языках Южной Сибири нами не зафиксировано; этимология не выяснена.

Асхыр жеребец от 3 лет и старше; ср.: алт. тӧнен; тув. дӧнен или дӧнен аът; шор. аскыр; общетюркские варианты – айгыр ~ азгыр ~ адгыр со значениями 'жеребец 'образован при помощи аф. -кыр~ -гыр от глагольной основы с чередованием d~z~j [Татаринцев, 2000, 149-150].

Өөр пазы асхыр жеребец, водящий косяк; ср.: алт. айғыр; шор. аскыр; ögűr~űgűr считаются образованиями с афф. –r от глаг. основы уг- 'собирать/складывать в кучу' [Татаринцев, 2008, 399] а общетюркские варианты – айгыр ~ азгыр ~ адгыр со значениями 'жеребец 'образован при помощи аф. -кыр~ -гыр от глагольной основы с чередованием d~z~j [Татаринцев, 2000, с. 149-150].

Тізі хулун жеребенок-самка; ср.: алт. тижи кулун; тув. кыс кулун; шор. тижи хунағаш; этимология не выяснена [ЭСТЯ, 200, 133].

Тізі чабаға самка от года до 2 лет; ср.: алт. д´абаға; тув. ча´´в°а; шор. чабаға [ЭСТЯ, 1989, 159]; наименование связано со словом йапақ 'весенняя линька шерсти' [ЭСТЯ, 1989, 160].

Хызырах пий или пий кобылица с 2 до 3 лет; ср.: алт. байтал; тув. хунан кызырак, хунан бе (если ожеребилась); шор. хызырах пий; бийе является производной основой от би – или бе. Г.Рамстедт включал в общий ряд следующие формы: pi ‘самка’ [ЭСТЯ, 1978, 133-134].

Пий кобылица от 3 и старше; ср.: алт. бе; тув. дӧнен кызырак или дӧнен бе; бийе является производной основой от би – или бе. Г.Рамстедт включал в общий ряд следующие формы: pi ‘самка’ [ЭСТЯ, 1978, 133-134].

Өөр пазы пий кобылица, возглавлявшая передвижение табуна; ср.: алт. бее; шор. пий; ögűr~űgűr считаются образованиями с афф. –r от глаг. основы уг- 'собирать/складывать в кучу' [Татаринцев, 2008, 399].

Өөр стадо; табун, косяк**;** ср.: тув. өөр; ögűr~űgűr считаются образованиями с афф. –r от глаг. основы уг- 'собирать/складывать в кучу' [Татаринцев, 2008, 399].

Традиционным занятием хакасов, как отмечается в историко-этнографических данных, было скотоводство полукочевого типа, максимально приспособленное к местным природным условиям. Хакасско-Минусинская котловина являлась одним из древнейших скотоводческих очагов Сибири. Основными видами стада здесь были лошади, крупный рогатый скот и овцы. Поэтому хакасы называли себя трехстадным народом («*үс өөрліг маллыг чон*»).

Начало приручения (одомашнивания) диких животных относится к эпохе энеолита (4 –ое тысячилетия до н.э.), когда произошел переход населения Евразии к системе производящего хозяйства с различными формами скотоводства.

Список литературы:

1. Бутанаев В.Я. Этническая культура хакасов: Учебное пособие для студентов учебных заведений, обучающихся по специальности 020700 – «История» – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 1998. – 352 с.

2. Патачаков К.М. Очерки материальной культуры хакасов – Абакан, 1982.

3. Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные) / Э. В. Севортян. – Москва: Наука, 1974. – 767 с.

4. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков:_Общетюркские и межтюркские основы на букву 'Б' /АН СССР. Ин-т языкознания. -М.: Наука, 1978. -349с.

5. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика / Отв. ред. Э. Р. Тенишев. М.: наука, 1997. С. 424 – 448, 448 – 455.

6. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы Ҷ, Ж, Й) – Москва: Наука, 1989. – 293 с.

7. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские лексические основы на букву «К») – Москва: Наука, 2000. – 265 с.

8. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы Л, М, Н, П, С) – Москва: Наука, 2003. – 446 с.

9. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка / Б. И. Татаринцев.- Новосибирск: Наука, 2000. – 341 с. (Т. I: А –Б).

10. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка / Б. И. Татаринцев. – Новосибирск: Наука, 2008. – 442 с. (Т. IV: М, Н, О, Ӧ).

ӘОК 81(092)

ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІНДЕГІ ҚАБЫСА БАЙЛАНЫСҚАН ЕСІМДІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ

Ботабек А.Ә.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Түркітанудағы зерттеуші ғалымдардың сөз тіркесінің құрамы жайлы көзқарастары кейде бір-бірінен алшақ түсіп жатқандығы байқалады. Отандық түркітанушылар сөз тіркесіндегі басыңқы сыңар ретінде тек толық мағыналы сөздерді атайды. Сөз тіркесіне «синтаксистік қарым-қатынасты білдіру үшін кемінде толық мағыналы екі сөздің сабақтаса байланысқан тобы» - деген анықтама береді [1, 32].

Қабысу деп, профессор Т.Сайрамбаев бағыныңқы мен басыңқы сыңарлардың бір-бірімен ешбір қосымшасыз түрде тіркесуін айтады [2, 17]. Н.З.Гаджиева зерттеу еңбегінде: «Жалғамалы тілдердің ең маңызды құрылым белгісі - сөздердің орын тәртібі. Түркі тілдеріндегі сөз тіркестерінің негізгі байланысу тәсілдерінің бірі болып табылатын қабысу синтаксистік қатынасты білдірудің ең көне тәсілі болып табылады» - дейді [3, 209].

Түркі тілдерінде сандық анықтауышты білдіруде сан есім және нумеративті сөздер мен зат есімдер арасында ілік септік қатынасы болмағаны белгілі. Сан есім + нумеративті сөз + зат есім құрылымды сан есімді тіркестер өздерінен кейінгі қатарда тұрған өлшеу обьектісі күйіндегі зат есіммен қабыса байланысады. Бұл құрылым қазақ тілінде нумеративті сөз тіркестерінің зат есімдермен бірге құрайтын күрделі сөз тіркесі болады. Сонымен бірге, бүкіл түркі тілдерінің ішінде нумеративті сөз бар құрылымдардың толық және нормаға сай формасы болып табылады [4, 33]. Бұл үлгіде сан есіммен бірге нумеративті сөз сандық анықтауыштық қызмет атқарады. Мысалы, қазақ тілінде *екі қап шөп, бір топ бала, бір уыс мақта, бір қазан сүт* сынды болып келсе, «Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігінде ***бир тутам от (ҚБ)*** *– бір тұтам шөп,* ***бир йаш оғлан (ТАС)*** *– бір жас бала* болып келеді. Бұдан шығатын қорытынды, зат есім тұлғасындағы тіркестер сөздік мәтінінде қабыса байланысқан сөз тіркестері сан есім – нумеративті сөз үлгісіндегі тіркестердің жасалуы жағынан бір-біріне ұқсас екендігі анықталды.

Қабыса байланысқан зат есімдердің матаса немесе жартылай матаса байланысқан зат есімді тіркестерден мынадай айырмашылығы болады. Матасуда басыңқы сыңардағы зат есім бағыныңқы сыңардағы зат есімді атаулық мәнге жеткізетін заттық белгіні көрсететін болса, қабысуда мұндай қасиет жоқ. Мысалы: ***күмиш йүген (МӘ)*** *-* *күміс үзеңгі,* ***күмиш тепги (МӘ)*** *-* *күміс ыдыс****, күмиш йүзүк (МӘ)*** *– күміс жүзік,* ***йаман сөз (МӘ)*** *– жаман сөз,* ***йаш арпа (МӘ)*** *– жасыл арпа****, йупка етмек (МӘ)*** *– жұқа нан,* ***ит кавуни (МӘ)*** *– жабайы қауын****, йашурма дост (МӘ)*** *– құпия дос****, кишка көнглек (МӘ)*** *– қысқа көйлек,* ***бөдүк таа (МӘ)*** *– биік тау,* ***кара куш (ТАС)*** *– қара құс,* ***кере йак (ат-Тухфа)*** *– сары май,* ***керту сөз (ат-Тухфа)*** *– шын сөз,* ***саруғ ерик (ТАС)*** *– сары өрік,* ***кара ерик (ТАС)*** *– қара өрік,* ***ала көз (ТАС), кара етмек (Б)*** *– қара нан* тіркестерінде басыңқы сыңардағы зат есім бағыныңқы сыңардағы зат есімді атаулық мәнге жеткізетін белгі емес. Қабыса байланысқан зат есімдердің тіркесі мен сын есімді тіркестердің арасында белгілі бір байланыс бар. Қабыса байланысқан зат есімдердің алғашқы сыңары

анықтауыш болып, екінші сыңары анықталушы ретінде анықтауыштық қатынаста жұмсалады. Есімді тіркестерде тіркес құрамындағы сын есімдер мен зат есімдер қабыса байланысады. «Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігінде бірінші компоненттегі сын есім екінші компоненттегі зат есімді атаулық мәнге жеткізетін сындық белгі болып келеді. Мысалы: ***йупка перде (МӘ) -*** *жұқа перде,* ***йупка тон (МӘ)*** *– жұқа тон,* ***йупка сач(МӘ)*** *– жұқа шаш,* ***бөдүк көшк (МӘ)*** *– биік мұнара,* ***биуйк үн (МӘ) -*** *жуан дауыс,* ***кари качир (МӘ)*** *– кәрі қашар,* ***кичик йаштук (МӘ)*** *– кішкентай жастық,* ***калчаай баш (МӘ)*** *– қасқа бас,* ***кара мунчак (МӘ)*** *– қара моншақ.* Ал өзге орта ғасыр жазба жадыхаттарында ***қара кебіш (ТШ) –*** *қара кебіс,* ***йақшы падшаһ (ТШ) –*** *жақсы патша,* ***йахшы ат (Ж) -*** *жақсы ат,* ***едгү киши (ҚБ)*** *– жақсы кісі,* ***ал ағы (ҚБ)*** *– қызыл жібек,* ***улуғ балық (ҺХ) -*** *үлкен қала* сынды болып келеді. Қабыса байланысқан зат есімдердің сан есімді тіркестер сияқты байланысып, анықтауыштық қатынаста жұмсалуы олардың өзара ұқсастық жақтарын танытады. Мұнда бағыныңқы сыңардағы зат есім сын есімдер тәрізді басыңқы сыңардағы зат есімнің сындық қасиетін білдірген [5,67].

«Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігінде қабыса байланысқан есімді сөз тіркестерінің құрамы әртүрлі. Оның бағыныңқы сыңары зат есім, сын есім, сан есім, сілтеу есімдігі, есімше, үстеу болады да, басыңқы сыңары зат есім, субстантивтенген сын, сан есімдер болады. Мысалы: ***кара йылан (МӘ)*** *– қара жылан,* ***қатик иш (ДТС)*** *– қатал жұмыс,* ***курук от (ТАС)*** *– құрғақ сабан,* ***билигсиз киши (ат-Тухфа)*** *– білімсіз кісі,* ***уқуш иш (МӘ)*** *– көрікті іс,* ***өкүш сөз (ҚБ)*** *– көп сөз,* ***йалан сөз (ТАС)*** *– жалған сөз,* ***ески латта (ат-Тухфа)*** *– ескі шүберек,* ***киши едгүси (ҚБ)*** *– ізгі кісі,* ***ерсә аты (ТАС)*** *– соқпақ аты,* ***едгү өгди (ат-Тухфа)*** *– есті алғыс,* ***есиз едгү (ДТС)*** *– жаманды жақсы,* ***йайығ дунийа (ТАС)*** *– баянсыз дүние,* ***ирсәл йайығ (ДТС)*** *– қызметі тұрақсыз,* ***ески түлүм (ҚБ) -*** *ескі торсық,* ***йашы ұзын (ат-Тухфа)*** *– жасы шексіз,* ***қылқығ қыз (ТАС)*** *– қылқы қыз,* ***кума тепе (ат-Тухфа)*** *– құм төбе,* ***йүгүрүк теве (ДТС)*** *– жылдам түйе,* ***ески чайыр (ТАС)*** *– ескі шарап,* ***йақши жавап (ТАС) -*** *жақсы жауап,* ***сайар инген (ат-Тухфа)*** *– сайын інген,* ***сарик чечек (ҚБ)*** *– сары гүл,* ***түз фикир (ТАС)*** *– таза ой,* ***йанги күн (ҚБ)*** *– жаңа күн,* ***инчу лаж (ат-Тухфа) -*** *інжу сыпырғы,* ***ирик йер (ҚБ)*** *– кең жер,* ***сирйа ат (ДТС)*** *– шабарман ат,* ***йахши ат (ТАС)*** *– жақсы жылқы,* ***көр көз (ат-Тухфа)*** *– соқыр көз,* ***қылынчы силиг (ДТС)*** *– мінезі сынық* [5, 77].

«Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігінің тілінде осындай тіркесте айтылатын зат есімдер тобы көбінесе екі сөзден құралады. Олар өзара әр уақытта анықтауыштық қатынаста тұрады. Мысалы: ***йахши балчик (ТАС)*** *– жақсы балшық,* ***түгәл қут (ДТС)*** *– шын дәулет,* ***сарик ат (ат-Тухфа)*** *– сары жылқы,* ***көр хатун (ТАС)*** *– соқыр әйел,* ***сарик тикен (ҚБ)*** *– сары тікен,* ***йахши киши (ат-Тухфа)*** *– жақсы адам,* ***йорық тил (ТАС)*** *– жүйрік тіл,* ***йахши үн (ДТС)*** *– жақсы дауыс,* ***ач хатун (ДТС)*** *– аш әйел,* ***сарик чүпчүк (ат-Тухфа)*** *– сары шымшық,* ***йаңшады тер тилиг (ДТС)*** *– тіл безер мылжың.* Бұлар өзара анықтауыштық қатынаста айтылғанымен, сөйлемде бір заттың күрделі анықтауыштары, кейде басқа да мүше болып жұмсалады. Осы тәрізді қатар тұру арқылы бірін-бірі анықтайтын зат есімдер тобы екі, үш, кейде төрт сөзден құралуы мүмкін.

Бірқатар зат есімдер анықтауыштық құрамда жұмсалу үшін өз алдында басқа анықтауыштардың болуын керек етеді. Мысалы: ***тегри неме (ДТС) -*** *дөңгелек зат,* ***келе базар (ат-Тухфа) -*** *мал базар,* ***теве тирнак (ҚБ) -*** *түйе табан,* ***ашлик каричан (ТАС) -*** *астық керуен,* ***танг неме(ДТС)-*** *ғажайып зат,* ***екки күнлүг қонуқ -*** *екі күндік қонақ,* ***йайығ дунийа (ат-Тухфа) -*** *баянсыз дүние* деген сөз тіркестері *дүние баянсыз, қонақ күндік* деп айтылмайды, *баянсыз дүние* дегенде ғана анықтауыштық құрамға енеді. ***Екки күнлүг қонуқ*** *– екі күндік қонақ күндік қонақ* деп жалаң айтылмайды.

Сөздікте заттың неден, қандай заттан жасалғанын білдіретін сөз тіркестері де көрініс беріп қалады: ***темүр гарук (ДТС)*** *– темір шеге,* ***сүт тиш (ат-Тухфа)*** *– сүт тіс,* ***тәмір қапыққа тәгі сүләдім (ҚБ) -*** *темір қақпаға дейін бардым,* ***алтұн кәш адырылдым (ДТС)*** *– алтын белбеуімнен айырылдым.*

Орта ғасыр жазба жадыхаттары тілінде қолданылған жинақтау есімдіктері есімді сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары қызметінде заттың жинақталған мөлшерлік сапасын білдіреді. Мысалы, ***барча хатунлар (ат-Тухфа)*** *– барлық әйелдер,* ***барча малниң ийилери (ДТС)*** *– барлық малдың иегерлері,* ***барча еренлер (ат-Тухфа)*** *– барлық еркектер*.

Тіл фактілерін тарихи тұрғыдан алып зерттеудің, білудің ғылым үшін де, практикалық іс үшін де үлкен мәні бар. Өйткені қандай құбылыстың, фактінің болмасын өткенің, тарихи даму жолдарын білмей тұрып, оның қазіргі күйін, сырын жете білу мүмкін емес. Құбылысты, фактінің өзгеріп, дамып отыратын тарихи процесс ретінде қарау – ғылыми зерттеудің бірден-

бір марксистік диалектикалық әдісі болып табылады. Қандай құбылысты, фактіні болса да, тарихи тұрғыда зерттеудің шешуші мәні болатындығын айта келіп, марксизм негізін салушылардың бірі – Ф.Энгельс ана тілдің материясы мен формасының сырын, оның туу, бірте-бірте даму жолдарын зерттемей, білмей тұрып түсінуге болмайды деп айтады.

Сонымен, синтаксисті құрылыс бойынша: а) сөздер арасындағы синткасистік қатынас көбіне олардың орналасу тәртібі арқылы беріледі. Синтетикалық тәсіл арқылы синтаксистік қатынастардың берілу аумағы орын тәртібіне қарағанда әлдеқайда тар; ә) сөз тіркесі құрамында болсын бағынышты мүшелер бірінші, алдынғы орында тұрады: анықтауыш, анықталушының алдында, толықтауыш пен пысықтауыш баяндауыштын алдында келеді; б) сын есіммен, сан есімдер анықтауыш қызметінде зат есім анықталушымен ешбір қосымшасыз қабыса байланысады (алтын қасық, темір үстел); в) сұрау мәнді сөйлемдер сұраулық шылаулармен айтылады; г) толықтауышқа логикалық екпін түсіру үшін оны табыс септіктің ашық түрінде айтып, сөйлемнің басқа шетіне шығарады; ғ) халық тілдерінде түсіндірмелі есімдіктер жоқ, сондықтан олар арқылы қалыптасатын сабақтас я салалас түсіндірмелі сөйлемдер жоқ. Әдеби тілде ондай сөйлемдердің орнына өйлемге ұқсас конструциялар – сөз тіркестері қолданылады. Түркі тілдерінің сөздеріне ғана тән, оларды басқа тілдерден ерекшелейтін өзгешеліктер, түркологиялық зерттеу қорытындыларына қарағанда осылар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жуынтаева З.Н., Тұрсынова М.А. Көне түркі тілі. –Қарағанды: ЖШС Санат-Полиграфия, 2009. –135 б.

2. Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. – Алматы: Мектеп, 1981. – 200 б.

3. Гаджиева Н.З. Природа изафета в тюркских языках // Советская тюркология. 1970, № 2, 3. С. 135-245.

4. Абылғазин Р. Орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі сан есімнің нумеративті сөздермен тіркесі // Жас ғалым –2007: Республикалық ғылыми-практикалық конференция. –Тараз, 2007. – Б. 121-123.

5. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. –Алматы: Мектеп, 1981. – 207 б.

УДК 372.881.161.1

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕМЫ «ИМЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ. ОБОБЩЕНИЕ» ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В 5 КЛАССЕ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КАЗАХСКОЙ СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Бурамбаева С.А.
Общеобразовательная казахская средняя школа №1 имени академика О.А.Жаутыкова, г. Каркаралинск, Республика Казахстан

Содержание плана урока представляет собой систему понятий и правил, связанных между собой: закрепление одной темы опирается на результаты усвоения предыдущих тем. Каждая тема раскрывается (обобщается) в определенной последовательности. На уроке используется мультимедиа- технология, которая обеспечивает восприятие учащихся информации одновременно несколькими органами чувств. Сочетание комментариев учителя с анимацией значительно активизирует внимание к содержанию излагаемого учебного материала и повышает интерес к теме урока.

Определение существительного совпадает в русском и казахском языках. Однако в родном языке учащихся категория рода отсутствует, тогда как в русском имена существительные относятся к одному из трех грамматических родов- женскому, мужскому или среднему. Необходимо формировать умение устанавливать род и навык правописания окончаний. Даются ориентиры: моя, она , мой, он , моё, оно.

Известно, что в русском языке шесть падежей, а в казахском – семь. Поэтому при усвоении падежной системы учащиеся также будут затрудняться в употреблении падежной формы.

Главная задача изучение падежей направлена на формирование умений и навыков правильного написания падежных окончаний и употребление падежных форм существительных в речи.

При изучении категории одушевленных и неодушевленных предметов указывается на отличие в казахском языке.

Цели урока: 1) Обобщить и закрепить знания по теме имя существительное, развитие умений распознавать имена существительные категориям,

2) развитие мышления и речи учащихся,

3) прививать интерес к русскому языку, воспитание чувства любви к природе.

Методы и приёмы: словесный, практический

Тип урока: обобщающий урок

Оборудование: мультимедийный проектор, интерактивная доска, презентация, учебник, раздаточный материал (тест)

Ход урока.

1. Организационный момент. (приветствие)
2. Опрос домашнего задания.
3. Слово учителя.

(Объявление темы и цели урока. Слайд)

Задание 1.

Слайд. Предметы-картинки.

Назовите предметы на картинке, поставив к ним вопросы.

К какой части речи они относятся? *(существительные)*

Что такое имя существительное? (*Часть речи, которая обозначает предмет и отвечает на вопросы кто? что?)*

Задание 2. (слайд)

Прослушайте стихотворение, определите какие детёныши животных и птиц обозначены звукоподражательными словами, и записать их названия-существительные в начальной форме.

Целый день паслись у сосен
Две подружки- Ме и Му
Мяу грел бочок на солнце,
Бе весь день мешал ему,
Кря купался рядом в речке,
Кукареку песни пел,
Гав валялся на крылечке,
Хрю под кустиком сопел.
А теперь, дружок, напомни,
Назови по именам
Всех, кто в этот жаркий полдень
На глаза попался нам!

Эти существительные ученики включают в одну группу, дополнив её словами из стихотворения, отвечающими на вопрос кто*?(козлёнок, телёнок, котёнок, ягнёнок ,утёнок, петушок, щенок, поросёнок)*

Вторую группу составляют существительные, которые отвечают на вопрос что? *(день, сосна, бочок, солнце, речка, песня, крыльцо, кустик, полдень, глаза, имя.)*

Почему мы имена существительные разделили на две группы?

(одушевленные Кто? неодушевленные Что?)

Как мы называем животных, которые живут дома? *(домашние)*

А какие ещё есть животные? *(дикие)*

Как мы должны к ним относится? (*бережно,заботиться о них)*

Задание 3.(слайд)

«Минутка в шутке» (читает ученик)

Стихотворение «Путаница» Юлия Черных.

Жили-были дед да баба
С маленькою внучкою.
Кошку рыжую свою
Называли Жучкою.
А Хохлаткою они

Звали жеребёнка.
А ещё была у них
Курица Бурёнка,
А ещё у них была
Собачонка Мурка,
А ещё два козла-
Сивка и Бурка.

Почему стихотворение называется «Путаница»? (*перепутаны клички животных и птиц)*

Почему выделенные слова пишутся с прописной буквы? *(собственные)*

Какие слова ещё относятся к прописным? *(ФИО, названия городов, сёл, улиц, стран, гор…)*

Задание 4. (слайд)

Найди лишнее слово в каждом ряду

Школьники, *крыша*, камни, тетради

Папа, ключи, ягоды, огни

Яблоки, сады, деревья**,** *груша*

Пенал, *ручки*, карандаш, книга

Урок, зима, *фигуры*, стул

Сколько чисел есть в русском языке? А в казахском? *(единственное и множественное)*

Физминутка (слайд)

Имя существительное, мы с тобой дружны.
Разные предметы называешь ты.
Очень удивительное Имя существительное.
Трудно без него, если пропадёт оно.
Чтобы всё отличным стало, существительных немало.
Всюду будем замечать и к месту в речи их вставлять.

Называются слова в единственном и множественном числе. Если слово стоит в единственном числе, нужно сделать наклон вперёд, а если во множественном числе, то наклон назад.

День, тучи, шары, футбол, корова, помидоры, рисунок, друзья, щенята, оценка.

Задание 5. (слайд)

Распределите слова по родам.

Мальчик, гнездо, старик, девочка, дерево, школа, бабушка, окно,
страна, море, земля, снег, поле, снежинка, письмо, журнал, лист.

(*мужской род: мальчик, старик, снег, журнал, лист. Женский род: девочка, школа, бабушка, страна, снежинка, земля. Средний род: гнездо, дерево, окно*, *море, поле, письмо)*

В русском языке различают три рода по окончаниям и употребляются со словами:
мужской род: мой (он), женский род: моя (она), средний род: моё (оно).

Задание 6 (слайд)

Найдите имя существительное и определите падеж.

1. Зимнее утро. (И.п.)
2. Без хлеба, нет обеда. (Р.п.)
3. Я готовлюсь к уроку. (Д.п.)
4. Мы спели народную песню. (В.п.)
5. Земля покрыта белоснежным ковром. (Т.п.)
6. Они рассказывали о дальних странах. (П.п.)

Сколько падежей в русском языке? *(6*) А сколько в казахском языке?(*7)*

На какие вопросы они отвечают? *(И.п. кто? что? Р.п. кого? чего? Д.п. кому? чему? В.п. кого? Что? Т.п. кем? чем? П.п. оком? о чём?)*

Можно расшифровать по начальным буквам падежей:

Имя родители дали вам такое прекрасное.

Задание 7 (слайд)

Тестовые вопросы (по завершению теста ученики сами проверяют «самооценка» критерии оценок на доске).

Задание на дом. Упражнение 288 стр. 125

Рассмотрите рисунок и запишите ответы на вопросы.

Итог урока. Составление кластера. Какие категории имён существительных вы знаете? *(собственные, нарицательные, одушевленные, неодушевленные, род, падеж, число...)*

Оценивание учеников (комментирование).

Таким образом, данный урок показал, что учащиеся освоили тему на доступном уровне. Использование предложенной методики активизирует процесс преподавания, повышает интерес учащихся к изучаемому предмету и эффективность учебного процесса, позволяет достичь большей глубины понимания учебного материала

Список литературы:

1. Жанпеисова У., Кожакеева Ш. Русская речь. 5 класс. – Алматы: Атамұра, 2010.
2. Журнал «Русский язык в казахстанской школе». – №3.– 2011. – С.12.
3. Жанпейс У.А., Кожакеева Ш.Т. Русский язык. Методичекое руководство 5 класс. – Алматы: Атамұра, 2015. – 61 с.
4.www.edu.35.ru. Урок русского языка « Имя существительное».

УДК 811.512.141.373

БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘ РЕКЛАМА ТЕКСТАРЫН ТӨҘӨҮ ПРИНЦИПТАРЫ

Вәлиева Г.Д.
Башҡорт дәүләт университетының Стәрлетамаҡ филиалы, Стәрлетамаҡ ҡ.,
Башҡортостан Республикаһы , Рәсәй Иллеге

Хәҙерге ваҡытта беҙҙе реклама төрлө яҡлап уратып алған. Ҡайҙа ғына барһаҡ та реклама текстары осрай. Һуңғы йылдарҙа был жанр рус телселәре тарафынан әүҙем өйрәнелә башланы. Реклама текстарын улар психологик, лексик, морфологик, фонетик һәм синтаксик планда тикшерәләр. Ә башҡорт телендә был жанрҙағы текстарҙың үҙенсәлектәре бөтөнләй өйрәнелмәгән тип әйтергә була.

Реклама (фр. reclame, лат. reclamo – выкрикиваю (ҡысҡырып әйтеү, саҡырыу) – тауарҙы һатыуҙа алға сығарыусы һәм ебәреүсе мәғлүмәт. Реклама тексы – ул мәғлүмәт менән тупланған текст. Уның айырмалы үҙенсәлектәре, беренсенән, ул үҙендә хоҡуҡҡа эйә кеше тураһында мәғлүмәт туплай, икенсенән, ул бер өлкәләге генә кешеләр өсөн тәғәйенләнмәгән, өсөнсөнән, ул тауарҙарға, фекерҙәргә, башланғыстарға ҡыҙыҡһындырыу уятырға тейеш, һәм, дүртенсенән, ул фекерҙәрҙе һәм башланғыстарҙы тормошҡа ашырыуҙа ярҙам итә [1, 13]. Үҙенең коммуникатив формаһы һәм структур-семантик компоненттар йыйылмаһына ҡарап, реклама текстарын вербаль-коммуникатив, вербаль-визуаль, аудио-вербаль-коммуникатив һәм мультимедиа коммуникатив типтарға бүләләр [1, 32]. Реклама текстарында эпитеттар, сағыштырыуҙар, метафоралар, перифраздар, фразеологик берәмектәр ҡулланыла. Был стилистик саралар реклама текстарын үҙенсәлекле һәм мауыҡтырғыс итеп төҙөргә ярҙам итәләр.

Реклама текстарының айырмалы синтаксик үҙенсәлектәре лә бар.

Реклама тексында баш һүҙҙе йәки исемде һайлағанда түбәндәге синтаксик үҙенсәлектәрен:

1. Һөйләмдең баш һәм эйәрсән киҫәктәрен,
2. Һөйләмдәрҙең төрҙәрен,
3. Әйтелеү маҡсаты буйынса һөйләм төрҙәрен,
4. Һөйләмдең күләмен,
5. Һөйләм эсендәге һүҙ тәртибен иҫәптә тоторға кәрәк.

Башҡорт телендә реклама текстарының баш һүҙе (исеме) эйә булып килә. Психолингвистар фекере буйынса, текстың башында йә аҙағында килгән мәғлүмәтте иҫтә ҡалдырыу еңелерәк булһын өсөн шундай синтаксик күренеш ҡулланыла. Рекламаның баш һүҙе тауарҙың исеме менән бирелә, шуға күрә лә ул һәр ваҡыт эйә булып килә. Мәҫәлән: *«Дента Лайф» һеҙҙең өсөн эшләй. «Марат» магазины асылды!*

Ҡайһы бер рекламаларҙа хәбәҙе һөйләмдең башына ҡуйырға кәрәк. Хәбәр һөйләмдең башында, тауарҙың берәй эш менән бәйле сифаттарын әйткәндә, әйтелеү маҡсаты буйынса һөйләм бойороу, өндәү формаһында килһә ҡулланыла. *Мәҫәлән, «Һатыла йорттар, фатирҙар!». «Һатыла төҙөлөш материалдары».*

Реклама текстарында һөйләмдәр тиң киҫәктәр менән ҡатмарландырылһа уңышлы текст барлыҡҡа килә. Был осраҡта текстың үҙләштереүҙен еңеләйтеү өсөн уның тышҡы биҙәлеше лә үҙенсәлекле. *Мәҫәлән:*

«Канцмастер»ға рәхим итегеҙ!

БЫНДА:

- бөтә төр уҡыу кәрәк-яраҡтары *(дәфтәрҙәр, ручка-ҡәләмдәр, фломастерҙар, буяуҙар һ.б.);*

- сумкалар *(уҡыусыларға, ҡатын-ҡыҙҙарға, юл сумкалары);*

- көнкүреш химияһы *(кер йыуыу порошоктары, һабындар, шампундәр, таҙартҡыстар, гигиена әйберҙәре һ.б.);*

- уйынсыҡтар *(ҡурсаҡтар, фекерләүҙе үҫтереүсе һәм йомшаҡ уйынсыҡтар һ.б.);*

- китаптар *(уҡыу әсбаптары, художестволы әҙәбиәт, махсус ҡулланмалар).*

Миҫалдан күреүебеҙсә, бында һөйләмдең тиң киҫәктәре айырым абзацтарға бүленгән һәм шул рәүешле һатып алыусыны үҙенә йәлеп итә.

Реклама текстарын коммуникатив яҡтан ҡарағанда, уларҙың 90% раҫлаусы һөйләмдәр менән яҙыла, сөнки рекламаның төп функцияларының береһе булып раҫлау килә.

Рекламаны яҙғанда әйтелеү маҡсаты буйынса хәбәр, һорау һәм өндәү һөйләмдәрҙе лә йыш файҙаланырға кәрәк. Күҙәтеүҙәр буйынса, рекламаның баш һүҙендә хәбәр һөйләм килә. Мәҫәлән:

«Бүлеп түләүгә пальтолар һатыла». «Эшкә урынлаштырыу».

«Һеҙгә кәрәк үлсәмдә тимер ишектәр эшләйбеҙ».

Телсе ғалимдар һорау һәм өндәү формаһында төҙөлгән баш һүҙҙәрҙең килеүен раҫлайҙар:

«Ҡайҙа ял итергә белмәйһегеҙме? Мәжит Ғафури исемендәге ял паркына саҡырабыҙ!». «Яңылығың менән уртаҡлаш!».

Шулай итеп, реклама текстарын төҙөгәндә синтаксик үҙенсәлектәренә иғтибар итеү мөһим. Уларҙың һәр береһен төплө һәм ентекле өйрәнергә кәрәк.

Ҡулланылған әҙәбиәт:

1. Кривоносов А.Д. Жанры PR-текста. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2002. – С.135

2. Шатин Ю.В. Построение рекламного текста, 2-ое изд. – М.: Бератор-Пресс, 2003. – С.140

УДК 811.512.141.373

ТАСУИРЛАУ ТИБЫНДАҒЫ ТЕКСТАРҘА ҺӨЙЛӘМ МОДЕЛДӘРЕ

Вәлиева Г.Д., Кужина Г.З.
Башҡорт дәүләт университетының Стәрлетамаҡ филиалы, Стәрлетамаҡ ҡ.,
Башҡортостан Республикаһы , Рәсәй Иллеге

Башҡорт теленең хәбәр һөйләмдәрендә һүҙҙәрҙең ыңғай тәртибе уның синтаксик төҙөлөшөнөң үҙенсәлеге булып һанала, был осраҡта эйә – хәбәрҙән, аныҡлаусы – аныҡланыусынан, ә тултырыусылар, хәлдәр хәбәрҙән алда киләләр. Ҡайһы бер осраҡта эйә хәбәр урынында, йәғни һөйләмдең аҙағында килә, уны кире һүҙ тәртибе йәки инверсия күренеше тип йөрөтәләр [1, 38].

Тасуирлау тибындағы текстарҙа һөйләмдәрҙәге һүҙҙәр тәртибенә килгәндә, һүҙҙәр ыңғай һәм кире тәртиптә лә килә алалар, ә был үҙ сиратында бөтөнлөктө тәшкил итеүсе һөйләмдәрҙә һүҙҙәрҙең тәртибе үҙенсәлекле булыуын күрһәтә.

Тасуирлаусы микротекстарҙа һүҙҙәр **«ҡайҙа – ниндәй – нимә»** звеноһына ярашлы килә. «Ҡайҙа» звенолы һөйләмдә хәл төрлө һүҙ төркөмдәренән килә, «ниндәй» звеноһы – сифаттан, һандан, исемдән килеп аныҡлаусы вазифаһын, ә «нимә» звеноһы – эйә вазифаһын үтәй, шуға ярашлы һөйләмдәрҙең «хәл – аныҡлаусы – эйә» схемаһы барлыҡҡа килә [2, 135]. Фактик материалдар күрһәтеүенсә, интерьерҙы, пейзажды тасуирлаусы бөтөнлөктәрҙең урта өлөшөн тәшкил итеүсе һөйләмдәрҙә һүҙҙәр йышыраҡ ошо схемаға ярашлы төҙөлә. Нүҙҙәрҙең ошо

рәүешле урынлашыуын алдағы мисалдарҙа ла күҙәтергә мөмкин. Мисалдар: ... *Һулдараҡ, мөйөштә, аҡ гипстан эшләнгән Ленин бюсты. Тәҙрә төбөндә үрмәле гөл* (К.Мәргән. Нарыштау итәгендә). *Уртала аҡ эскәтер ҡапланған түңәрәк өстәл, дүрт ултырғыс. Икенсе мөйөштә йыйыштырылып ҡуйылған карауат менән радиола* (Ф.Әсәнов. Вәғәҙә). *Үрге мөйөштә ҡыпһыуыр рәүешендә тамға төшкән аҡ кейеҙ йәйелгән бәләкәй һике. Урам яҡ стена буйында ҡупшы итеп ҡаласа йыйыштырылған ағас карауат. Карауаттың ишек яҡ башында буйлы балас ябылған ҙур тимер һандыҡ* (Х.Ғиләжев. Погонһыҙ һалдаттар). Мисалдарҙан күренеүенсә, был конструкциялар ябай, бер составлы, атама һөйләмдәр формаһында була.

Ҡатмарлы синтаксик бөтөндөктәр составындағы ике составлы тулы ябай һөйләмдәрҙә һүҙҙәр түбәндәге тәртиптә урынлаша: Хәл – аныҡлаусы – эйә – хәбәр: *Һул яҡ стена буйына тағы бер оҙонса өстәл ҡуйылған. Өстәл тирәләй ағас ултырғыстар теҙелгән* (Яр.Вәлиев. Бөркөттәр оя ташламай). *Мөйөштәргә ҡайылған тастамалдар* эленгән (Ф.Рәхимғолова. Һөйөү көсө). *Бер мөйөштә иҙәндән түшәмгә саҡлы төрлө төстәге китаптар теҙелгән. Икенсе яҡта ҙур һауытта исәнһеҙ күп япраҡлы ҙур гөл тирбәлә* (Р.Байбулатов. Көтөлмәгән осрашыу). *Бер яҡ ситтәрәк ҙур ғына диван ултыртып ҡуйылған* (Н.Мусин. Һуңғы солоҡ).

«Ниндәй» звеноһына ҡараусы һүҙҙәр сифат, сифат ҡылым, алмаш, һан һүҙ төркөмдәренән килә, һөйләмдә аныҡлаусы йә хәбәр ролен башҡаралар. Мисалдар: *Бында мендәрҙәр, япмалар, одеялдар, тағы ла нәмәләрҙәр тауҙай өйөлгән яҡшы карауат, төрлө төстәге фарфор, хрусталь, ялтыр металдан эшләнгән посудалар шыплап тултырылған шкаф, япмалар менән ҡапланған дивандар, өстөнә әллә ниндәй шкатулкалар, биҙәнеү нәмәләре өйөлгән комод һәм башҡалар – былай ҙа ҙур булмаған өйҙө матурлау урынына, тығыҙлап торалар. Стена ла сып-сыбар, унда төрлө рамдағы рәсемдәр, коверҙар, сәғәттәр, болан мөгөҙҙәре, тағы ла әллә нәмәләр кешене төрлө яҡтан ҡысып барған, өстөнә ауып килгән төслө ине* (С.Агиш. Нигеҙ). *Төпкө стена буйында бөтә шартына килтереп эшләнгән верстак, уның өстөндә йышылған һәм йышылмаған ҡыҫҡа һәм оҙон таҡталар, брустар тулып ята. Стеналағы ағас сөйҙәренә төрлө ҙурлыҡтағы ҡул быҫҡылары, ҡасауҙар, йышҡылар элеүле тора* (Н.Мусин. Ер биҙәге). *Таҡта һике, балта менән сабып-юнып яһалған эскәмйәләр, ябай ғына өстәл кеүек нәмәләр урынына атаһы магазиндан яңыларҙы, матурҙарҙы алып ҡайтып ҡуйған. Ике яҡ стена буйында никелле ике карауат тора, кейем шкафы менән карауат алғандар. Түрҙә ҙур көҙгө. Ултырғыстар ҙа, буфет та яңы* (Ғ.Ибраһимов. Умырзая).

Ҡатмарлы синтаксик бөтөнлөктөң урта өлөшөндә предметтар («нимә» звеноһы), уларҙың урыны («ҡайҙа» звеноһы), билдәләре («ниндәй» звеноһы) тураһында ентекле информация бирелә. Грамматик төҙөлөшө буйынса урта өлөштәге һөйләмдәр бер төрлө генә булмай, улар ике составлы ла, бер составлы ла һөйләмдәрҙән төҙөлә ала.

Ҡулланылған әҙәбиәт:

1. Тикеев Д.С. Башҡорт теленең хәбәр һөйләмдәрендә һүҙҙәрҙең килеү тәртибе // Башҡортостан уҡытыусыһы, 2000, №11. – 38-се бит.

2. Тикеев Д.С., Вәлиева Г.Д. Башҡорт телендә текст структураһы һәм семантикаһы. – Өфө: Ғилем, 2002. – 174 б.

ӘОК 82-1

‹‹АҚТАБАН ШҰБЫРЫНДЫ›› КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТАРИХИ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ТОЛҒАМДЫ ОЙ ЖҮЙЕСІ

Дәулеткелдіұлы Н.
Іле педагогикалық институтының доценті,
Құлжа қ., Қытай Халық Республикасы

Аңдатпа. Қазақ тарихындағы азапты кезең саналатын “Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама” кезеңінде жырланған тарихи өлеңдердің мәтіндік үлгісі, тарихи астары, тарихи жырлармен болған байланысы, зар заман шындығы, тарихи танымдық бейнелері пайымдалады. “Ақтабан шұбырынды” өлеңдері деген жалпылама атауға ғылыми түсініктеме беріледі. Сол тұстағы тарихи өлеңдердің поэтикасы зерделенеді.

Түйін сөз. «Ақтабан шұбырынды» кезеңі, Тарихи өлең, Тарихи жыр, дәуірлік шындық, тарихи таным, жанрлық сипаты.

Қазақ халқының басып өткен өтпелі кезеңдері, аумалы төкпелі тарихы ұзақ әрі күрделі. Әлмисақтан әлсіз күшпен әлеуетті жауларының десін басып, жігерін жасыта білген ержүрек ел-қазақ. Бұрыннан сан алапат шайқастар мен күрестер қазақ ұрпақтарын қахармандық рухпен жебеп, қайсарлыққа жетеледі. Орта ғасырдан соң моңғолдың ұзақ жорығы қан қасап соғыстарды тудырды. Далалықтарды жерінен бостырып, елінен алыстауға мәжбүрледі. Қазақ елінің ел болып тұруы жолындағы шайқастар, жоңғардың жойқын жорығы боданды елді бос қоймай, талауға алып, телім-телім тентіреген босқын күйге түсірді. Еңсесін бастырып көрмеген ер жүрек ерлер етігімен су кешіп, тұлпары ауыздықпен су ішетін күрделі кезеңді бастан өткерді. Асылы, XYIII ғасырдың басы күйінішпен басталып, ұзақ өтпей орны толмас өкініш арқалатты. Алаш жұрты қысқа мерзімде өксікті өмірді өткеріп, жоңғар жауымен қайсарлықпен күресе білді. Тарихта аты қалған, халыққа өшпестей кек отын тұтандырған ‹‹Ақ табан шұбырынды, алқа көл сұлама››, «Сауран айналған» атты тарихи оқиға 1723 жылы туылды. Қазақ жасақтары моңғолдардың мұздай қаруланған жауласқан күштерінен ойсырай жеңілді. Қазақтың басым үш жүзге тарайтын елі жұрты жерін тастап, зар еңіреп аш-жалаңаш босып кетуге мәжбүр болды. ‹‹Қай заман, мынау заман, қысқан заман, Дәулет құсы басыңнан ұшқан заман›› деген мұңлы әуенді ел болып бірге айтып, қауым болып күйзелді. Таланды болған туған топырақ бос қалып, арда Алтай, асқар тау күңіренді. Жыраулар жырға қосқан зар заманның зарлы күйі шертілді. Дәл осы зар жаман халы жыршы, жыраулар жадынан күйзелісті көңіл-күймен қайғылы өлең өрнектері болып өріліп, қасіретті әндермен шырқалып, қасыретті тарихи танымның ақ парақтарын толтырды.

Елім-айлап өткен өлара кезең, өтпелі дәуір «Ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» оқиғасы қазақ тарихында қасыретті жеңіліспен, халықтың тарғалаң тарихын еске оралтады. Бұл кезең 1723 жылдан соң қазақ елі жерін тастап босуға мәжбүр болған тарихи бұрылыстан, қайтарма шабуылға шығып жеңіс туын желбіреткен баянды барысты қамтып жатады. Нақты айтар болсақ, жоңғардың қалың, қарулы қолымен қазақ баһадұрларының жата, жастана соғысқан айқас жылы отыз бес жылды қамтиды. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» кезеңі 1723-1758 жыл оқиғаларын да өз құрамына алып жатады.

«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғасы қазақ қолының әлсіреген дәуіріне тура келеді. Қазақ жүздерінің ішкі жақта ымыраға келе алмай, жерге, жүзге бөліну берекесіздігі, хандардың билік орынға, таққа таласы күшейіп, ақыры жоңғар жасағы басым келеді. Жүз жылдан астам мерзімге созылатын жоңғар-қазақ күресінің (1635, 1643, 1651, 1652, 1698, 1711, 1712, 1713, 1714 жылдардағы күрестердің) бір тұсында қазақтар, енді бірінде жоңғар басым болып келсе, 1717 жылы Аякөз өзені бойындағы, 1718-жылғы Түркістан қаласы маңындағы қазақ жасақтарының жоңғар қолынан күйрей жеңілуі жоңғарлардың әскери күші арта түскенін сездірді. «1923 жылы құрғақшылық болып, егін шықпады. Сыр бойын жайлайтын қазақ еліне алдағы қыста жұтқа ұшырау қаупы туады. Осы кезде Алатаудың шығыс жағын мекендеген Жоңғария хандығы қазақ елін жаулауға аттанды (Сәбит Мұханов).

«Ақтабан шұбырынды» оқиғасы: 1723 жылдың көктемінде қазақ ауылдары қыстаудан жайлауға көшкелі жатқан бейғам шақта қару–жарағы сайлы, қапысыз дайындалған, құрамы 100 мың адамдық жоңғардың қалың қолы бейбіт елге басып кірді. Жоңғар жасақтар мылтық, зеңбірек сынды озық қаруланып, соғысқа сенімді дайындықпен келді. Жоңғар сол реткі жеңісті жорығын Суан-рабданның екінші әйелі Седерчаптан (Аюке қызы) туған ер жүрек ұлы Шұнодаба бастады. Эвропаның әскери білімін меңгерген Шуеция инженері, опицер Боган Гостау Ренат мылтық, зеңбірек атып, техникалық күш қалыптастыруды жоңғарларға үйретуші болды. Айналдырган жау алмай қоймасс. Ақыр соңы қазақ хандығын бір мезет жеңіп шықты.

Жоңғарияның қарулы қосынына қарсы келе алмаған қазақ халқы қатты қырғынға ұшырап жаны қырылып, малы таланды. Қазақ хандары билік айта алмай, қара басының амандығын сақтап қалу мұң болды. Жеңілген қазақтар жауға жырақ Жетісу секілді жерлерге ығысты. «біразі Орта Азиа хандықтары Бұхарға, Хиуаға, Қоқанға паналады. Әбылқайыр хан бастаған кіші жүз қазақтары Россияға паналады. Ұлы жүздің көпшілігі жоңғария қол астында қалды. Орта жүздің біразы Сарыарқа, Ұлытау, Ақтау, Орта тауға, одан ары Көкшетауға, Есіл, Ертіс өзендеріне қашты» (Сәбит Мұханов).

Қара көзге жас толған, қара нарға көш артқан, сергелдең елдің ақырын ашаршылық келіп, бір еңсерді. Қазақ «Жұт жеті ағайынды» дегені рас екен. Жаудан соққы жеп есеңгіреген ел, аш жалаңаш қалып, қатты торықты. Алаш жұрты жоңғар еліне тіс-тырнағымен өшікті. Шоқан

Уәлиханов жоңғар қалмақтарының шапқыншылық жасап, қазақ халқын ақтабан шұбырындыға ұшыратуының бір себебі – қыс қысымынан жұтап, азып-тозып ашыққан елдің ауыр жағдайына байланыстырады. Анығы аласапыран күн туылардың алдынғы жеті жылында қазақ жеріне аштық келіп, халық күйзелген. Қаратау атырабында жеті жыл жұт болып, қара қазан, сары баланың жан-жаққа тентіреп кетуін түрткі болды. «Жеті жылда не жай қойсын, айырылдық ауыр дәулет мың тайсаннан», – деп жырлайды жыршылар. Ашыққан алаш, шабылған қазақ қахармандары қарап жатпады. Белін буып, жігерін шыңдап, рухын тасқындатып, аз қолды көпке жеткізді. Үш жыл үш жүзден жүз батырды қолбасылыққа алып, Әбілқайыр қайтарма шабуылға өтті. 1726 жылы «Аңырақай жайқасында» қазақ жеңді. Содан жеңісті соғыстар жалғасып отырды. Осы кезде «ақтабан шұбырынды» туралы тарихи өлеңдер барлыққа келді.

«Ақтабан шұбырынды» оқиғасына байланысты тарихи өлеңдер XYIII ғасырда ел арасына кең тараған. Оғиғаны өз көзімен көрген, ұлттық рухы биік жырау, жыршы, айтыскерлер аузынан жырланған өлеңдер, ел жұртқа тараған соң, көптің туындысына айналды. XYIII ғасырда туған тарихи өлеңдер, тарихи аңыз-әңгімелер, тарихи жыр үлгілерін жинау, зерттеу жұмысын Советтік Қазақстан оқымыстыралы қолға алды. Я.Говардовский XYIII-XIX ғасырдағы «ақтабан шұбырынды» оқиғасына байланысты тарихи әңгімелер мен қысқа өлең мәтіндерін жинап, түгендеді. Содан Шоқан Уәлиханов, В.В.Радлов, Г.Н.Ботанин, Ыбырай Алтынсарин, Мәшһұр Жүсіп Көбейов жинаған фольклорлық туындыларда «ақтабан шұбырынды» өлеңдері қосылып отырды. Мұхтар Әуезов тарихи өлеңді жеке бөліп отағанда жоңғар моңғолдарымен болған соғыс шындығын бейнелейтін өлеңдерге байыпты пайымдау жасады.

«Ақтабан шұбырынды» оқиғасына байланысты тарихи өлеңдердің басы-«Қара таудың басынан көш келеді» атты өлең мәтіні. Ол кезінде әнге айналған себепті «Елім-ай» атты ән-өлеңімен көпшілік көңілінде жаттаулы. Аталған өлеңнің казір 14 нұсқасы мәлім болды. Бұл өлеңді қазақ арасында алдымен жырлап қалдырушылардың қатарында Тобықты Топыш, Алтай жеріндегі арғын Қоңырқожа, Көтеш ақын, Қожаберген жыраулар жиі ауызға алынады. Қожаберген жырау жырлап кеткен деген сөз Сегіз Серінің естелігіне де түскен. Қалай айтылғанмен ол халық мұрасына айналып кеткенін қадап айтқымыз келеді. Күйзелісті қозғалыс кезеңіне арналған «қара таудың басынан көш келеді» өлеңінен тыс жүз неше шумақтан асатын сол дәуірдің сарыны қалған тарихи өлең үлгілері жарық көрді. Бұл өлең мәтіндері тегін шықпаған. Оқиғаның ізі суымай тұрып, өткір тілмен, шын көңілден туған өлең үлгісі. Күйзелген күңіренген алаш жұрты ел намысын жібермеу үшін, бұл өлеңдерді ұлттық рухтың туына балады. Тарихи өлеңдердің авторы болғанға ұқсайды. Бірақ күйзелген, күңіренген қазақ аянышты дәуірдің зар күйін бір адамның жасампаздығынан емес, барша қауымның көңіл күй тебіренісінен іздеді. Көптің туындысына жатқызды. Авторын да атамауды әдетке айналдырды. Ауызша айта жүріп көптің еңбегіне бағалай білді.

«Ақтабан шұбырынды» оқиғасына байланысты тарихи өлеңдер нұсқасы толық жиналып кетпеген. Көтерген тақырыптары мен мазмұндық бөлектері ғылыми тұжырымдалып үлгірмеген тың сала. Бұрынғы білікті тарихи өлең бүгіннің тарихи тәрбиесі. «Қара таудың басынан көш келеді» атты өлең мәтіні жерінен, елінен айырылып жауынан ауыр жеңілс тапқан қазақ ұлтының бір тарихи құбылысы әрі қарсылық үні. Күйзелісті қозғалыс кезіндегі өлеңдердің көп болмағындағы – қазақ намысын сыртқа шығармау әдеті. Қазақ өзінің жеңіліп, тентіреп жүруін ұлттық ар-намыстың тапталуына балайды. Еңсені түсіріп, бордай егіліп, ботадай боздауды жаны сүймеді. Уақттық туылған жеңілісін әсте мойындамауға бекінді. Бір күні үш жүзге тараған елді біріктіріп, жеңісті жорықтың боларын зор сеніммен күтті. Сол шақтарда қайғылы өлеңдер мезеттік жырланды да, заман өткен сайын, ел санаснан өшкіндей бастады. Ұлт тарихында жеңілісті күндерді аз жырлайтын, жеңісті шақтарды көп толғайтын рухани бұлқыныс санасы дәурен сүрді. Дей тұрғанмен «ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» заманы қазақты ашты тілмен ішкі шерді шығаруға мәжбүрлеп отырды. Заманың түлкі болса тазы боп шал деген даналық сөз бар емес пе! Қазақ елі сол зұлмат замандағы өткір пікірлерін өлеңмен өрнектеді. Түрлі тақырыптарда өсиет, нәсихат, ой толғамдарын түйіндей білді. «Ақтабан шұбырынды» оқиғасын жырлаған тарихи өлеңдер ұлт намысын әйгілейтін, ерліктің, елдіктің рухын санаға сіңіретін бір дәуірдің асқақ үні. Жыр мазмұны қазақ намысы аяққа тапталып кетуге шақ қалған, құлдық қамытын қалай сыпырып тастаудағы тарғалаң дәуірдің күрес болмысын суреттейді. Алаш ұрпақтарының туған жерге деген сағынышын, тұған-туысқанға деген жоқтауы мен арнауын, ұлт бірлігін сақтаудағы арман-мұраттарын бейнелеп жатады

«Ақтабан шұбырынды» оқиғасына байланысты тарихи өлеңдер өз ішінен жеңілсті бейнелейтін олеңдер, жеңісті бейнелейтін өлеңдер деп екі саламен бірге жетіп отыр. Жеңілісті кекпен жеткізсе, жеңісті шаттықпен шалқыта толғайды. Қазақтың тарихи жеңілісі ұзаққа созылып кеткен емес. Бар жоғы бірнеше жылда қайтарма шабуыл жасау жобасы құрылды әрі жоңғар қалмақтарының бетін қайтарды. Отыз бес жыл немесе 1723-1758 жылдар бойы қазақ жоңғарлармен соғыс ашып, жеңілістен бірте-бірте жеңіске жетіп хандығын, елдігін сақтап қала алды.

«Ақтабан шұбырынды» оқиғасына байланысты тарихи өлеңдер осы тарихи шындықты жасырып қалған жоқ. өңін өзгертпей жырлады. Қазақ елінің бастапқы жеңілісін көрсететін өлең – «қара таудың басынан көш келеді». әр тармағын оқысаң, мұң мен зар қатар шертіледі. Бұл тарихи өлеңді ғалымдар зарлай арнауға жатқызады.

Қара таудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Қарындастан айырылған жаман екен,
Қара көзден мөлдіреп жас келеді.

Мына заман, қай заман, қысқан заман,
Бағымыздан бақ-даулет ұшқан заман.
Шұбыртқанда ізіңнен шаң борайды,
Қаңтардағы қар жауған қыстан жаман.

Мына заман қай заман бағы заман,
Баяғыдай болар ма тағы заман?!
Қарындас пен қара орын қалғаннан соң,

Көздің жасын көл қылып ағызамын, – деп өзекті өртеген өкініш арқылы намыс отын күйдіріп отырып жырлайды. Бұл сол кездегі заман шындығы. Сал заман-табаның ақ жоңқа болып босқан жаман, сол заман-Алқа көл бойына келіп, аштықтан бұратылып сұлам жатқан заман, сол заман-Сауранға сүйретіліп құр сүлдерің жеткен заман. Хандықтан хал, батырдан қайрат кеткен заман. Езілген ел етегі жасқа толып, өксіген заман. «Ақтабан шұбырынды» дәуірі бар қазаққа ауыр қасірет арқалатты. Арқаға көшкен қазақ руларі арғын, найман, қыпшақ, керей, уақ қатарлы ру бірлестігі бірнеше жыл жансыз тұрды. Жанға батқан жүрек шаншуын еңкейген кәріден, еңбектеген балаға дейін толық сезінді. Сол көкіректегі шерді «Елім-ай» әнін айтумен тарқатты. Ұзақ сарпалдаң болып көшкен елдің ойсырап, әр көштен адамдардың сиреп бара жатқанына налыды. Қарындастан, қасиетті қара таудан айрылған азаматтың өзі жылады. Бұл ер жігітті жылатқан жеңілістің көз жасы. бұл тарихи шындықты әр қазақ ұлы күйзелісті құбылыс ретінде қарау орынды.

«Ақтабан шұбырынды» оқиғасына байланысты тарихи өлеңдердің бір бөлімі бірдің емес, мыңның мұңын арқалаған елімен, жерімен қоштасу өлеңі арқылы әсерлі жырланады. Бұл кіндік кескен ортасына, көрші отырған туысқанына жоқтай арнаудың ең қаіреттісі.

Қара тау қош аман бол ата мұлкы,
Малменен, елмен екен жердің көркі.

Байлықпен даңқы шыққан қазақ ұлы,
Қай жұртқа боп кетеміз мазақ күлкі.

Тәңірдің тағдырына көнбейміз бе,
Дәм бітсе дем сағатта өлмейміз бе.
Баласы үш момынның қоныс ауды,
Қош енді көреміз бе, көрмейміз бе? – дейді қазақ мұңы.

Босқан елдің алды туып өскен жері Қаратаумен, ағайын-жұртымен қоштасып, өткен өмірдің мәнді кезеңін, бірлігі жарасқан үш жүздің бақытты күндерін еске алады. Бай-баяшат тыныш жатқан қазақ оғландары жоңғар қалмақтарының қолында мазақ болып кетерме екен деген күдікті ойын жасырмайды. Туған жердің бір шымшым топырағының қаншалық қымбат екеніне жалпы қауымның көзін жеткізеді. 1723-1726 жылдарда бар қазақ қандастары бас сауғалап, алдына келгенін талшық етіп өскен соғыс зардабы туралы ащы сыр айтылады.

Желектің жібегі еді жігіттері,
Қалтырар қалжаураса жүректері.

Шұбырып аш-жалаңаш тозған қазақ,
Қалады қайсы жұртта сүйектері.

Ақ орда артта қалды сарайлары,
Ағарар артын ойлап самайлары.
Қаңғырып жүргенінде көп қазақтың,
Көмусіз қалама, алла, талайлары, – дейді алаң көңіл қазақ.

Малы жұтап, ата қонысы жер-суын тастап бағдарсыз көшкен елге ауру тарап, аш-жалаңаш босқаннан артық аянышты хал болмас. Қаңғырған қазақтың басы қайда қалмаған деп немқұрайда қараған жоқ хас батыр тұлғалы бабалар. Ұрпағын жоғалтып, ұлттық болмысын өзгертуге сұқтанған жоңғар қалмақтарынан кек алуға үн көтереді. Қиыншылыққа төзе білуге өлеңмен жігер, қуат силайды.

Боларсың бірің артық, бірің кем де,
Біріңді бірің сүйе сүрінгенде.
Ынтымақ, ауыз бірлік қып жүрсеңдер,
Арзисың аз болсаң да рулы елге.

Жығылып жатып сүрінгенге күлме, жаға жеңіңді түзе деп насихат береді. Елін бірлікке, ынтымаққа шақырып, ұлт сүйгіштік, ұлы рухқа жани түседы. «Қайдасыңдар қазақтың батырлары, жасақ бастап, алсаңшы жаудан кекті› деп ұран көтеріп, жар салады. Жай отындай жарқылдайтын жасауылдар партизандық соғыстан, ғаламдық техникалық соғыс майданына шақырады. Ертеңін ғана ойлатын ез болмай, хан майданда жекпе-жекте туын жықпайтын ер болуға баулиды.

«Ақтабан шұбырынды» оқиғасына байланысты тарихи өлеңдер Елдің басынан кешкен тауқыметті тағдырын, талауға түскен тұрмысын айтып елдің туын көтеруді ұрандайды. Жас баланың санасына ашаршылық пен жаугершіліктің әкелген жоқшылығын мына өлең жолдарымен асерлі жеткізеді. Бұл жарлай арнау тәсілімен жырланған тарихи өлең мәтініне жатады.

Бұрынғыдай жәйің бар ма?
Мінетұғын тайың бар ма?
Жылағанда дайын тұрған,
Қарындағы майың бар ма?

Бұрынғыдай елің бар ма?
Үй артында желің бар ма?
Шұрқырасып, маңыраған,
Шулап жатқан төлің бар ма?

Өрелеген етің бар ма?
Көнектеген сүтың бар ма?
Ертелі кеш сауып ішер,
Ару анадай құтың бар ма? – деу арқылы жоғалған дүниелерін айтып, елді қайта бас көтеруге дабыл қағады. Сол шақта қазақ атынан немесе қанатынан айрылды. Төрт түлік мал саумал суатынан жұда болды. Солардың бәрін ойласаң орны толмас өкініш. Ештемені ойламай, алға тарт деп оғландарының жүрегіне нұр құяды.

«Ақтабан шұбырынды» оқиғасына байланысты тарихи өлеңдердің бір парасы жеңісті бейнелейді. жаугершілік пен аштық қосылып қазақ басында қайталанбас қаралы күн «ақтабан шұбырынды,алқа кол сұлама» дәуірінде көрінді. бірақ қазақ хандығы бірден күйреп, құрып кетпей, қайта бас котерді. 1726-1730 жылдары қазақтың қарулы қахарман қосыны қалмақтарды қатты қырғынға ұшыратады. 1726 жылдан бастап жоңғарларға қарсы бүкіл ұш жүздің халық жасақтары бірлесіп, тізе қоса отырып күрес жасады. Сан мың қолды қара нөпір қазақтың өкілі Сауырық, Бөгенбай, Тайлақ сынды үш жүздің белгілі батырлары басқарды. Сол 1726 жылдың өзінде-ақ Торғай даласының Оңтүстік шығысында, Бұланты әрі Белеуті өзендерінің бойында, Қарасиыр мекенінде үлкен шайқас болып, Қазақ қолы «ақтабан шұбырынды» оқиғасынан соң алғаш рет ірі жеңіске жетті. Мұнан кейін 1729 жылдың көктеміндегі Балқаш көлінің Оңтүстік шығысындағы Итішпес көліне таяу төңіректе өткен аты шулы Аңырақай (құба қалмақтар аңыраған деген мағынада) айқасында қазақтар ұлы жеңіс тойын тойлады.

Қазақ тарихындағы жоңғар қалмақтарына қарсы нәубетті жылдар осы кезден бастап аяқтала бастайды. Жоңғар қалмақтарына кеткен өшті қазақ хандары Әбылқайыр және ер жүрек батырлар Сауырық, Бөгенбай, Тайлақ қатарлылар қайтаса, жеңімпаз соғысты Әбілмәнсүр жалғастырады. Әбілмәнсүр немесе Абылай 20 жасында өз атын өзі ұрандап жауға шауып батырлықпен көзге түсіп, қалмақтарды бірнеше мәрте жеңеді.

Жиырма жасың толғанда,
Қалмақпен соғыс болғанда,
Алғашқы бақты тапқанда,
Шарыштың басын қаққанда,
Қанжығаңа бас байлап,
Жау қашты деп айғайлап,
Абылайлап шапқанда... – дейтін Үмбетай жыраудың жыры абылайдың ерлігін өте анық көрсетеді.

Қылады Махаржада байлар сауда,
Топ бұзар батыр жігіт қалың жауда.
Сұрасаң Абылайдың тұрған жері,
Жан болған 48 жыл Көкшетауда, – делінеді.

Әбілманбет хан Абылайдың батырлығына сүйініп 1733 жылы орта жүзге сұлтан сайлайды. «Ақтабан шұбырынды» дәуірі аяқтап, жеңістің тұғырына көтеріледі. Қазақта бір орталыққа шоғырланған хандық түзім бекемделеді. Еңсегей бойлы ерлер елін, жерін қорғайды. Ұлан ғайыр қазақ даласын білекпен емес, жүрекпен қорғап қалады.

«Ақтабан шұбырынды» оқиғасына байланысты тарихи өлеңдер нақтылы келеді. Жаугершілік заманның ащы шындығы. Мұхаң «ел ескілігінің алуаны тарихи өлеңдер. Тарих өлеңдері ең алдымен ел тіршілігінде анық өткен тарихи оқиғадан алынады». Тарихи өлеңдерге тән қасиетпен үлкен оқиғаның бір сәттік көрінісін шыншылдықпен суреттейді. «Ақтабан шұбырынды» өлеңдері дәл қазақ басына төнген қауып пен одан айығудың жолдарын әсерлі жеткізеді. Оқырманға тарихи ес силайды. Бұл арқылы әрбір қазақ тарихын білуді борыш санайды. Қазақ хандарының алалығы, адалдығы шебер шендестіріледі. Қазақ батырларының тау бөктерлеп, бытырап соғыс жасаудан, ұлы қосын құрып, қахармандықпен шеп тартуын ұғындырады. Сол шақтағы тарихи өлеңдердің басы жоқтау болса, соңы мадақтау үлгісіне ұласады. «Ақтабан шұбырынды» өлеңдері ұсақ түрлерден дамып, көлемді эпикалық тарихи жырларға негіз қалайды.

«Ақтабан шұбырынды» оқиғасына байланысты тарихи өлеңдер ұлт руханиатының бастау көздері. «Елім-ай» ән-өлеңі тарихтың бұла жыры. Қазақ баласына тағылым беретін ерліктің әліппесі. Тарихи өлең-санадағы сәулелі тарих. Оны білу өнегелі ұрпақтың өсуіне берілетін мұралдық көрсеткіш. Тарихи таным кілті. Қазақтың әр дәуірде туылған елеулі оқиғалары тарихи өлеңмен сабақтас келеді. Соны білу, біліуге жан тәнімен берілу күшті ұлттың еншісіне ғана тән. Өткенімізді ұмітпай, болашаққа болжаммен қарау ғұмырлық парыз. Оқырман осы түйінді сезіне білуге міндетті деп қарауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Балтабекова Ж. Тарихи өлеңдердің поэтикасы. – Қарағанды: Болашақ-баспа, 2009. – Б.46.

2. Кәсейұлы Б. Қазақ әдебиетінің тарихы. 1-том. – Үрімжі: Шинжияң халық баспасы, 1996. – Б.483.

3. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991.

4. Қазақ эпос және әдебиет тарихының маселелері. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1958.

5. Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы: Жазушы, 2002.

6. Тілепов Ж. Қазақ поэзиясының тарихилығы. – Алматы: Ғылым, 1994.

7. Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы, 1979.

УДК 81.374. [161+811.512.122]

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ

Диканбаева С.А.
ЧУ «Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

Речь является неотъемлемой частью социального бытия людей, без речи невозможно было бы выживание и существование человеческого общества. Помимо этого, речь выполняет функции по организации совместной трудовой деятельности, по оценке ее результатов. Когнитивная функция языка и речи проявляется как необходимое условие познавательной деятельности человека, усвоения, приобретения и передачи знаний. Речь формирует сознание, используется как средство воздействия, способствует выработке мировоззренческого поведения, норм морали. Благодаря речи, можно влиять на взгляды и убеждения людей, на их восприятие действительности, добиться определенных действий. Речь служит целям реализации желаний и потребностей человека в коммуникации. Как существо социальное, человек не предназначен жить вне общества подобных себе, вне общения с другими людьми, и главное значение в становлении личности имеет речь.

Речь имеет две формы, это устная речь и письменная. Их объединяют общие черты, но есть и различия между ними. Имея в качестве основы единый литературный язык, формы речи отличаются своими характерными особенностями и одинаковы значимы. Широко известно высказывание Б. Шоу: «есть пятьдесят способов сказать «да» и пятьдесят способов сказать «нет» и только один способ это написать».

Основные особенности форм речи обусловлены процессами порождения и восприятием устной и письменной речи, использованием или неиспользованием паралингвистических средств (ПС, это средства общения в виде интонации, жестикуляции, мимики, распределения ударения и пауз в высказывании, формирующие коммуникативно - прагматический аспект текста), ПС могут составлять до 75% всей смысловой информации, передаваемой в речи) (1), а также некоторых средств выражения.

Устное общение предполагает контактность со слушателями и непосредственность, не предусматривается доработка текста.

Для письменного общения характерны дистантность и опосредованность. Письменный текст позволяет использовать сложные языковые формы для воплощения более сложных форм мышления: обособленные обороты, ряды однородных членов, параллельные синтаксические конструкции, период и др.; письменная речь требует обдумывания, текст строится согласно строгим правилам отбора грамматических средств, фиксируется, есть возможность переработки автором.

В устной речи используются фонетические (звуковые) и просодические (греч. «просодиа» - учение о соотношении слогов в стихе – ударные и неударные, долгие и краткие) средства. Говорящий одновременно творит и форму и содержание речи, а визуальный контакт служит взаимопониманию. К устной речи мы прибегаем чаще, чем к письменной, она дает большие возможности для использования выразительных средств. Принцип экономии реализуется в устной речи в приеме пропуска говорящим слова или предложения, которые легко восстанавливаются слушающим из предшествующего или последующего контекста.

Самоперебивы, нарушение правил синтаксиса также характерны для устной речи, когда говорящий, не закончив предложение, начинает снова, пытаясь высказать мысль другими словами.

Иногда говорящий в процессе устной речи допускает неуместные паузы для обдумывания выбора слов, нередко такая пауза заменяется нечленораздельными звуками, прищелкиванием пальцев, восклицаниями: « Представляется, м-м-м», « Как нам кажется, гм-гм», «Другими словами …» и т.п.

Нередко каждому из нас приходится выступать публично, при этом рекомендуется придерживаться некоторых общих принципов.

1. Принцип краткости и одновременно достаточности: при сходном содержании краткая речь оценивается аудиторией как «деловая», однако выступление должно быть достаточно продолжительным, чтобы дать аудитории возможность усвоить информацию.

2. Принцип последовательности. Тема выступления выносится в заглавие, цель каждой микротемы - раскрывать основную тему.

3. Принцип усиления: речевое воздействие выступающего на слушателей должно нарастать с начала выступления к его концу, усиление эмоционального накала изложения достигается градацией аргументов по степени убедительности и с помощью интонационных средств,

4. Принцип результативности, так как каждое выступление должно содержать резюме, призыв к действию, рекомендации. Резюме обязательно формулируется словесно, а не подразумевается.

Текст должен быть структурирован, иметь четкую композицию, что облегчает возможность воспринимать и излагать информацию. Традиционно принята трехчастная композиция: вступление, основная часть, заключение.

Вступление неоднородно по своей структуре. Первое, что четко выделяется в этой части - обращение. Обращение выполняет две функции: это контактоустанавливающее средство и способ привлечения внимания. Часто официальность речи, процедура мероприятия предполагают строго фиксированное обращение. Например, при защите диплома предполагается обращение: «Уважаемый председатель, уважаемые члены комиссии!» После обращения следует собственно вступление, характер которого зависит от типа речи (аргументирующая, информирующая, агитирующая) и избранного жанра (доклад, лекция, тост, митинговая речь, дискуссия, выступление в прениях). Вариантов вступления несколько:

- апелляция ко времени, месту, где проходит выступление, или к знаменательному событию (Я думаю, все слушали выступление Президента о …);
- апелляция непосредственно к интересам аудитории;
- шутливое замечание, однако шутку лучше использовать примерно в середине выступления, когда чувствуете, что слушателям необходимо передохнуть);
- обращение к конфликту: столкновение противоположных целей, позиций, интересов, взглядов;
- передача приветствий;
- апелляция к личности оратора, т.е. к своим чувствам и переживаниям, а также рассказ о каких-то случаях, происшедших с вами;
- обращение к историческому эпизоду, цитирование источника, известной личности;
- краткое изложение целей и задач выступления (этот вид вступления практикуется, когда в аудитории ваши единомышленники и нет необходимости в других способах привлечения внимания, кроме рассмотрения самой проблемы;
- использование парадоксального цитирования, что позволяет создать определенный эмоциональный настрой у аудитории, пробуждает мыслительную активность, интерес, например: «Образование – это то, что остается, когда все выученное уже забыто»;
- риторический вопрос, с его помощью активизируется внимание слушателей, оказывается эмоциональное воздействие на нее, это и приём, позволяющий сформулировать основную проблему речи.

Вступление должно быть естественным, оно должно быть неразрывно связано с остальными частями речи по смыслу и с точки зрения стиля. Опытный оратор с помощью удачного начала привлекает внимание аудитории, стараясь удержать его на протяжении всего выступления.

Нельзя начинать речь с извинений, извинения могут создать у аудитории впечатление о неуверенности и недостаточно высоком статусе оратора, тем самым снизив результаты его общения со слушателями..

После вступления оратор переходит к **основной части**. Существуют несколько методов её изложения.

Метод индукции: изложение материала от фактов к обобщению.

Метод дедукции: от общего к частному, от общих положений и законов к конкретным подтверждающим их фактам и явлениям.

Метод аналогии: по сходству, тождеству, подобию. При обращении к методу аналогии в речи мы прибегаем к умозаключению (при наличии у двух сопоставляемых явлений сходных признаков высока вероятность сходства и других признаков).

При использовании аналогии в речи рекомендуется соблюдать такие правила: следует брать за основу анализа существенные свойства явлений, а не случайные; анализируемые

свойства должны быть характеристиками разных сторон явлений; необходимо выяснять также характеристики различия явлений.

Применяются также концентрический и ступенчатый способыизложения материала: концентрический (речь строится вокруг поставленной проблемы, оратор постоянно возвращается к ней, углубляя и развивая выдвинутый тезис); для ступенчатого метода характерно плавное раскрытие проблематики, последовательный переход от одного аспекта к другому.

В агитационной речи эффективным считается тактический способ, который считается одним из наиболее эффективных, содержание речи включает в себя характеристику обстановки и вывод о необходимости ее изменения; перечисление мер для борьбы и условий для реализации их; возможные последствия; призыв к аудитории изменить ситуацию.

Логическим завершением речи является заключение.

Известно, что первое впечатление запоминается. Благоприятное впечатление об ораторе складывается из умения держаться с достоинством и доброжелательно, внешнего вида, умения установить контакт с аудиторией, правильной позы, которая подсознательно настраивает на искреннее общение. Удерживать внимание помогает продуманное применение аудиовизуальных средств, умение использовать интонационные и голосовые средства (паузы, повышение/понижение голоса, изменение его громкости, темпа речи, логическое ударение), паралингвистические средства общения и др. приёмы.

Говорящий контролирует логико-композиционный, синтаксический и частично лексико-фразеологический уровни языка, т.е. следит за тем, чтобы его речь была логична и связна, мысли выражены адекватно. Фонетический и морфологический уровни языка воспроизводятся автоматически. Устной речи свойственны меньшая лексическая точность, небольшая длина предложений, отсутствие причастных и деепричастных оборотов, деление единого предложения на несколько коммуникативно самостоятельных.

Устная речь, как и письменная, **нормирована и регламентирована**, однако нормы устной речи совсем другие. Многие неправильности устной речи оправдываются условием успешности и эффективности устного способа коммуникации. Говорящий должен помнить, что слушающие не могут удержать в памяти все грамматические и семантические связи текста, тогда его речь будет понята и осмыслена. В отличие от письменной речи, которая строится в соответствии с логическим движением мысли, устная речь разворачивается посредством ассоциативных присоединений.

Устная форма речи закреплена за всеми функциональными стилями русского языка, однако больше применяется в разговорно-бытовом стиле. ре Выделяют следующие функциональные разновидности устной речи: устная научная речь, устная публицистическая речь, устная речь в сфере официально-делового общения, художественная речь и разговорная речь. При этом разговорная речь оказывает влияние на все разновидности устной речи. Это выражается в проявлении авторского "я", личностного начала в речи с целью усиления воздействия на слушающих. Поэтому в устной речи используются эмоционально и экспрессивно окрашенная лексика, образные сравнительные конструкции, фразеологизмы, пословицы, поговорки, даже просторечные элементы.

Известные российские лингвисты отмечают, что для современного периода характерна тенденция утраты письменной формы речи под влиянием снижения общего уровня культуры и образования населения, падения нравственных устоев, западных стандартов, развития инновационных средств связи, Интернета и мобильной связи и т.д. В нашей республике эта проблема также имеет место.

Письмо создано людьми как вспомогательная знаковая система, используемая для фиксации звукового языка и звуковой речи; это система коммуникации с самостоятельными функциями, главная из которых когнитивная: письменная речь дает б**о**льшие возможности познания и усвоения знаний, их накопления и передачи, расширяет сферу человеческого общения. Процесс познания через чтение книг, документов истории даёт нам возможность приобщиться к истории и культуре цивилизаций, созданных человечеством.

От первых зарубок на деревьях, наскальных рисунков до звукобуквенного типа - таков длительный путь становления и развития письма, которым сегодня пользуется большинство людей. П**исьменная речь вторична по отношению к устной**. Звуки изображаются с помощью букв, т.е. звуки – это материализованные звуки. Знаки препинания в письменной

речи используются для членения речи: точки, запятые, тире соответствуют интонационной паузе в устной речи.

Письменная речь выполняет функцию фиксации устной речи с целью сохранить ее в пространстве и времени. Письмо является средством коммуникации между людьми в пространственном и временном континууме. Изобретение телефона и телеграфа уменьшило роль письма в общении. Появление факса и Интернета помогают преодолевать пространство и вновь активизируют письменную форму речи, но уже в новых формах, более близких к устной разговорной речи (например, СМС сообщения: пжл- пожалуйста, компьютерный жаргон - афтар жжот).

Основным свойством письменной речи является способность длительного хранения информации.

Письменная речь создаётся в статическом пространстве, что дает возможность автору продумывать речь, возвращаться к написанному, перестраивать текст, заменять слова и т.д. В связи с этим письменная форма речи имеет свои особенности:

Письменная речь использует книжный язык , в котором употребление слов строго нормировано и регламентировано. Определён порядок слов в предложении, нетипична инверсия, а в некоторых стилях недопустима, например в официально-деловых текстах. Предложение, являющееся основной единицей письменной речи, выражает сложные логико-смысловые связи посредством синтаксиса. **Письменной речи свойственны сложные синтаксические конструкции**, причастные и деепричастные обороты, распространенные определения, вставные конструкции и т.п. При объединении предложений в абзацы каждое из них строго связано с предшествующим и последующим контекстом.

Письменная речь ориентирована на восприятие органами зрения, поэтому она обладает четкой структурной и формальной организацией: имеет систему нумерации страниц, деление на разделы, параграфы, систему ссылок, шрифтовые выделения и т. п.

Есть возможности неоднократного повторного обращения к письменному тексту, это помогает вдумываться в него, осмысливать написанное, дополнять и уточнять, что помогает совершенствовать написанное. Письменная речь отличается тем, что в самой форме речевой деятельности находят определенное отражение условия и цель общения, художественное произведение и описание научного эксперимента, заявление об отпуске или информационное сообщение в газете имеют свои правила, форму, логику построения, языковые средства. Следовательно, письменная речь обладает стилеобразующей функцией, что находит отражение в выборе языковых средств, которые используются для создания того или иного текста. Письменная форма является основной формой существования речи в функциональных стилях: научном, публицистическом, официально-деловом и художественном.

Список литературы:

1. Э.Г. Азимов, А.Н.Щукин. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). - М.: Изд. ИКАР, 2009. -448 с. ISBN: 978-5-7974-0207-7.Ок. 2500 словарных статей.

2. Введенская Л.А.,Павлова Л.Г. Риторика и культура речи. Изд-е 3-е, дополненное и переработанное/ Серия «Высшее образование». Ростов-на-Дону: Феникс, 2003.

3. Головин Б.Н.Основы культуры речи. - М., 1988.

4. Граудина Л.К., Ширяев Е.Н. Культура русской речи и эффективность общения. - М.: Наука, 1996.

5. Черемисина-Ениколопова Н.. Законы и правила русской интонации. – М., 1999.

ӘОК 821

М.МАҒАУИННІҢ «ШАҚАН ШЕРІ» РОМАНЫ: АДАМ – ТАБИҒАТ – САНА ҮШТАҒАНЫНЫҢ КӨРІНІСІ

Елеусизова А.К.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

XX ғасырдың алпысыншы жылдарынан басталатын әдеби үдеріс тек кеңес әдебиетіне ғана емес, әлем әдебиетіне жанр көкжиегінің кеңеюі, стильдік даралық пен көркемдік – эстетикалық ізденістер жүйесінің ілкімді ұштасуы, эстетикалық идеал, авторлық ұстаным, жазушының өзіндік тұжырымдамасы т.б салаларда ғана емес, бәрінен бұрын Адам. Ол кім? Оның өмірінің мәні мен мазмұны неде? Ол не үшін өмір сүреді? деген сауалдарға барып жауап іздеді, екіншіден, өз дәуірінің ғана емес, өткен уақыттың қатпарына үңіле отырып, Адам – Қоғам – Сана – Уақыт төрттағанына зерделілікпен үңілуге күш салды. Ал бұл өз кезегінде Н. Добролюбовтың «... исторический роман рождается тогда, когда народное сознание обращается к воспоминанию прошедшей своей жизни» деген аталы тұжырымына сай келгендіктен, әлгі адам өмірінің біз жоғарыда айтқан мән – маңызына сай жігерлікке алғышарттар жасады [1, 469].

Бірден айтсақ, сол тұстағы әдеби үдерістің белсенді өкілі, танымал қаламгер М.Мағауиннің «Шақан шері» романы Уақыт пен Кеңістік тарихи – философиялық ұғымдары аясында алғанда, ұлттық әдеби үдерістің белді шығармасына жататынын баса айтуымыз керек. М.Әуезов шығармасына арқау болған Көксерек, Джек Лондондағы Ақезу, Ш.Айтматовтағы тарғыл төбет, Аққұртқа, Тасшайнар, О.Бөкейдегі Кербұға мен қасқа құлын тағы басқа сияқты типологиялық өрісі бағыттас болғанымен, бір ерекшелікке баса назар аударған абзал: ол – жоғарыдағылардың адам психологиясын ашуға қызмет еткенімен, идеялық түп қазығының Мұхтар Мағауин шығармашылығынан бөлек бағытта болғандығы. Ал «Шақан шері» түз тағысы арқылы бас қаһарманның адами болмысын ашуға ғана қызмет етіп қоймай, яғни кәдімгі адамның екі аяқты, жұмыр басты пенденің, о, тоба,... белгілі бір дәрежеде түз тағысына айналған кейпін көрсетуді мақсат тұтқан. Неге? Адам қалайша түз тағысына айналды? Бұны немен және қалай түсіндіреміз? Жер бетіндегі 18 мың ғалам деп есептелетін барша тіршілік иелерінің ішіндегі ең күштісі, ең күрделісі, ең ғаламат қуаттысы жаратылыстың өзге тіршілік иесіне бермей, тек ерекше жасампаздыққа ие болған Адамның мұндай мүсәпір де, пұшайман күйге түскенін қалай ұғамыз?!

Расында да, Адам – ең күшті жаратылыс. Себебі онда ақыл, ой, сана, түйсік, қабілет бар. Оған миллиондаған, миллиардтаған тіршілік иесіне жақсылық жасау соншалықты қиын емес, сонымен қатар, осыншама көп адамды өзі ойлап тапқан, тажал қарумен қырып тастау да түк емес, егер оның үш нәрсеге яғни, уақытты тоқтата алмайтынына, қашан өлетінін білмейтіндігіне, мәңгілік өлмей қоятын препарат ойлап таба алмай келе жатқандығына назар аудармасақ, одан өткен күшті, одан өткен қуатты тіршілік иесі жоқ. Ендеше ол неге өз деңгейінен айрылды, неге ол адамзат дамуындағы келесі бір биікке көтеріле алмай, кері дамуды бастан кешірді, неге ғана өзі өктемдігін қалаған уақытында жүргізе алатын түз тағысының кейпіне енді? Қаламгер романының идеялық өзегін дөп басу үшін осынау сауалдарды саралап, зерделеу қажет.

Шақан – бас қаһарман. Қарапайым ғана пенде. Жүйрік ат, алғыр тазыға, аңшылық қаруға құмар. Еті тірі, тіршілігі бар азамат. Ағайын арасындағы ұсақ әңгіме, көре алмаушылық, күндестік, өктемдік пен озбырлыққа шыдас бермей, бойын аулақ салып, елден жыраққа көшкен. Өзі, әйелі, баласы, үшеуі жапан далада жалғыз отбасы ғұмыр кешпек. Ештеңеге қарамай, қайрылмай тартып кеткенім дұрыс болды деп, Шақан өз өміріне дән риза. Өзі би, өзі қожа. Атам көрмеген қорлыққа мен неге көнем? Атам кимеген ноқтаға неге мен бас сұғам? Осылай жасағаным дұрыс болды. Қоқаңдаған, дікіңдеген ешкім жоқ, құлаққа да тыныш. Біреудің айдауымен жүріп, айтқанына бас шұлғымайтын өміріне «тәуба» деуші жан. Автор роман экспозициясындағы ерлі – зайыптылар арасындағы диалогқа елеусіздеу, эпизодтық рөл бұйыртқанымен, сезімтал оқырман болса, аз да болса, секем алар еді. Ол – Шақанның келіншегінің құла түзде жалғыз үйде отырғанына, араласып, әңгімелесетін, тірі жанның жоқтығына ренішін білдірмей, белгілі бір дәрежеде түйсігімен сезінген, әлде бәр тылсым күштен, көзге көрінбес бір алапаттан секем алып, қорқуы. Үйді түнімен біреу айналып,

сыртымыздан аңдып жүретін сияқты деген үрейін қосағына айтуы, жанын жегідей жеген бір қорқыныштың маза бермеуі – бәрі де

а) роман сюжетіне детективтік, үрей, қорқыныш, елегізу элементтерін енгізген;

ә) оқиға желісіне тылсымдық сипатын дарытып, оқырманды ынтықтырған;

б) бүкіл алапат оқиға, трагедия, беймәлімдеу тағдырға бастау болып, динамикалық серпін дарытқан.

Оқиға туды. Ширығып, серпінді сипатқа ие болды. Алапат буырқаныс, арнасынан асқан серпін, оқырманды «ah» дегізер ащы өкініш... Көздері от шашып, езуі ақсиған шұбар шері ашулы жолбарыс Шақанның сүйген жары Ажарды, жалғыз ұлы бес жасар Сәменді мерт қылды. Бойындағы бар үрейі сап тиылған, тек қана өлім тілеген Шақан сары тарғыл, пері жолбарысқа ақыра ұмтылды. Жолбарыстың алғашқы жемін тастамайтын әдеті ме, екі – ақ қарғып, жан даусы шыққан құртақандай сәбиді қапсыра тістеген күйі түйе бойламас қалың қамыс ішіне кіріп ғайып болды. Әкесінен көмек тілеген бауыр еті баласы мен әйелін құтқара алмағаны Шақанның көзінен жас емес, қан сорғалатып, ішкі жан дүниесі солып, зарлап қан қақсап қалды. Бірақ... даланың текті де құдіреті күшті тағысы неге Шақанның өзін жарып, паршалап өлтірмеді? Әлде өзінің қуаттылығын, бұның міскіндік халін түсініп, мүсіркегені ме? «Сенен гөрі мен мықтымын, айбаттымын, менің мәртебем биік» дегені ме? Әлде «О, сорлы да бейшара жандар, қашаннан бергі арманым еді сендердің мүсәпір күйлеріңді көрсем деп едім. Міне, арманыма жеттім. Сен – ақыл – ой дарыған ерекше айуансың, атың ғана адам, мен де айуанмын. Сен мәңгі – бақи табиғатқа, жаратылысқа қиянат жасап келесің, мен ұрпақ өрбітуді ғана мақсат тұттым, сен аң – құс, тірі айуанды ғана емес, өзіңді – өзің қырып жатырсың. Қашан сенің тілің кәлимаға келеді, ... қашан тояды? Жалпы болдым, тойдым дейтін күнің бар ма? Екі аяқты хайуан – ау, неге аузыңнан «қанағат», «тәуба», «шүкіршілік» шықпайды? дегенді айтпақшы болды ма. Бір - ақ күнде адамның тәубасын келтірді. Осыдан келіп, әлем – жұмбақ емес, адам жұмбақ философиялық сауалы көлденең дейді.

Алапат трагедияны естіп, ағайынының иесіз үйіне келген аңшы қарияның айтуынша, жолбарыс құдіретті аң, айлакер аң, ешкімге өзінен соқтықпайтын, қиянат көрсеткен жанды аямайтын аң. Ол – қорқау қасқыр немесе қабан, құзғын емес. Еш уақытта өлексені жемейді, қалған – құтқанды менсінбейді. Ешкімнің алдында төменшіктемейді, тізерлемейді, жығылмайды. Қысқасы, текті тағы. Ал текті болса, еш жазықсыз бейкүнә жас ана мен қаршадай бүлдіршінді неге шайнап өлтірді?

Автор романының идеялық мотиві де, локомотив іспеттес қуатты күші де осынау сауалдарға оқырман тарапынан жауап табуға итермелеуінде.

«Мен жоқпын. Яғни өлгенмін, ештеңеге дәрменсіз тек қана сүлдері ғана. Кезінде отбасы, ошақ қасындағы бақытты кезең көзден ғайып болып, сағымдай ұшқыны да қалмаған. Шақан әлдеқашан марқұм боп кеткен. Бүгін... жоқ, бүгін емес, әнеукүні әйелі мен баласы мәйіт болғанда өлген. Ал мына Шақан... Шақан емес, сол Шақанның сұлбасы ғана. Былайша айтқанда, тірі өлік, құр сүлдері ғана. Бұл – Шақанның толғанысы, күйзелісі. Тірі болса да, өлгені. Өзін өлілер қатарына қосуы. Сол «тірі өлік» жер бетінен бүкіл шерілерді құртуға бел байлайды. Соғыс ашады. Серт береді. Жолбарыстың өзі ме, шөнжігі ме, қаншығы ма, бәрібір, әйтеуір, өлтіре берсе болды. Шақан алапат қан майданға шықты. Кім жеңеді, кі жеңіледі? Бәрібір, есеп – қисаптың қажеті жоқ. Әйтеуір, жер бетіндегі тарғыл тажалды қырып бітсе , болды. Шақан өз жанынан өзі безді. Адами жылуды, адамша ғұмыр кешуді, жаңадан жар сүюді, ұрпақ өрбітуді тәрк етті. Алапат қантөгіс басталды. Қантөгіс емес, трагедия. Білтелі мылтық, заманауи от қаруға орын берді. Шақан тауды да, тасты да, қалың орманды да, ну тоғайды да кезді. Мақсаты – жолбарыс біткеннің барлығын құрту, ыстық қанынан ұрттау. Орны толмас өкініші үшін, жазықсыз өлген ұлы мен бейшара жары үшін. Ол біртін – біртін өзінің де тарғыл шерінің пиғылы мен айласын, қуаттылығы мен іс – әрекет психологиясын зерттеймін деп жүріп, сол жолбарысқа айналып бара жатқанын, жолбарысша ақырып, жолбарысша жымын білдірмей қозғалуды, иіс сезуді, оқыстан жауына шабар шалт қимылды әбден меңгерген – ді. Ол ол ма, Шақан – шері мінезін игерген – ді, әбден қанығып, көкейіне түйген – ді. Өзі де мерт бола жаздады, жарақат алды, бірақ райынан қайтпады. Тек қана қыру керек, өлтіру керек, тұқымын тұздай құрту керек, жою керек. Жер әлемінде бір шері қалмауы керек. Олар мұның өмірлік қосағын, он екіде бір гүлі ашылмаған сәбиін өлтірген. Қыс па, жаз ба, көктем бе, күз бе, Шақанға бәрібір еді. Кегі қайтса болды, дала шерісінің ыстық қанына тойса болғаны.

Мұхтар Мағауин біз толғап отырған жайттың бірде – біреуін не баяндау тәсілімен, не монолог, диалог, полифониялық тәсіл, психологиялық дәлелдеме тағы басқа тәсілдердің бірде –

біреуін беруді мақсат тұтпаған. Бәрі де автор – қаһарман – оқырман үштағанының аясына еніп кетіп, бір ғана басты кейіпкер Шақан іс – әрекетін кескіндеу барысында жоғарыдағы көркемдік – эстетикалық ізденістер жүйесінен бастау алған.

Романда эпизодтық сипатта ғана көрінген орыс ұлығы, тілмаш, мерген ағасы, екі жүзді сұрқия туысқаны болмаса, бір ғана кейіпкер Шақан іс – әрекеті, танымы, пиғылы бүкіл сюжеттік желінің тартымдылығы мен динамикалық дамуына алғышарттар жасаған.

Жанкешті айқас, адам мен адамның арасындағы емес, адам мен түз тағысының арасындағы қанды шайқас шеріге қаншалықты қырағылық, сақтық, өшпенділік сыйлағаны өз алдына, Шақанға жаңа бір сырлы әлемнің құпия есігін ашқызғаны дау туғызбайды.

Ол есік – сусыз далаға тап болып, сілесі құрыған бас қаһарманның ерте заманда қиратылып, орнында тек күлі ғана қалған көне шаһарға тап болуы, көмусіз қалған жандардың күн көзінде қаңсыған бас сүйектеріне көзі түсуі, қолымен ұстауы.

Ол есік – Шақанның жан дүниесіне алапат өзгеріс әкелуі, өзі сол уақытқа дейін түсіне қоймаған, қаперіне кірмеген жайттарды енді ғана сезініп, мәңгіріп қалуы, болмысында алапат бір күштің бас көтеруі, жойқын құбылыс, сұрапыл буырқаныстың пайда болуы.

Ол есік – сол сәтке дейінгі қанды жорығына басқаша көзбен қарауы, жанын жаралауға жетелеген сойқан танымен бетпе – бет келуі.

«Құдайым – ау, мен аяулы жарым мен бейкүнә ұлым үшін дала тағысынан кек алмақ боп, сұрапыл қан майданда жүрмін ғой, зұлымдықтың түп негізі жолбарыс деп жүріппін – ау. Бірақ мүде олай емес екен- ау, зұлымдық мына бізде екен ғой, яғни екі аяқты, жұмыр басты Адам атты айуанда екен. Бұл жыртқыш Адам деген атты жамылып, гүлдей жайнап тұрған қалаларды қиратыпты ғой, ер жүрек адамдар туған қаласын бермес үшін қажымай қан майданға түскенде, жеңе алмайтынын біліп, Іленің арнасын бұрып, жазықсыз жандарды, шал – кемпір, сәбилерді суға тұншықтырған ғой. Тіпті бірін – бірі жерлеуге де мұрсат бермепті ғой. Көмусіз қалған адамдардың обалы кімде? Неге адам бірін - бірі аяусыз қырған? Адамдарға не жетпейді? Байлық, атақ – даңқ, шен – шекпен бе? Ал сол мұратына жетсін – ақ. Одан бері талай ғасыр өтіпті, қайсысы о дүниеге сол байлығын, үстем мерейін ала кетіпті? Тәңірім – ай, бар зұлымдық та, қанқұмарлық та мына бізде, адамдарда екен ғой!» Автор дәл осы монолог сипатын идеал – тұғырнамаға айналдырып, тура біз сияқты қаһарманының аузына толғамды, сөз салмаса да негізгі тұжырымдамасын символдық сипатта бергені бірден байқалады.

Романның жетістігі де сонда яғни авторлық ұстаным оқырманды ойлантуға, толғануға, тебіренуге, үміт пен күдік жетегінде болуға толыққанды алғышарттар жасаған. Айтылған жайттарды қысқаша тұжырымдап айтсақ,

- «Шақан шері» романының ұлттық әдебиеттегі өзіндік маңызды орнына бүкіл идеялық қазығы, көркемдік – эстетикалық ізденістер жүйесімен бірге, кең тыныстытипологиялық өрісін шұрайлылыққа бастағанын аңғарамыз;
- «Шақан шері» романының Адам – Табиғат – Сана үштағанының өзара ұштаса, даму эволюциясын бастан кешіре келе, қоғам атты адамдар тобының бағыт бағдарын, кескін – келбетін, болмыс – бітімін жан – жақты танып, философиялық ой түюге мүмкіндік беріп тұрғанын пайымдаймыз;
- «Шақан шері» романының ұлттық болмыс иірімдерінен мейлінше мол нәр алып, қазақ қаламгерінің жалпы адамзаттық құндылықтарды барынша проблема етіп көтерген сипатын байқаймыз.

Шағын еңбекте Мұхтар Мағауиннің эпикалық құлашы кең, мол тыныстыы «Шақан шері» романын егжей – тегжейлі талдап, сараптау мүмкін емесі белгілі, біз тек шығарманың идеялық өзегіне арқау болған жайттарға ғана тоқталдық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Добролюбов Н. Полн. собр. соч. Т.І. – М., 1949.
2. Мағауин М. Шақан шері. Роман. – А., 1998.

ӘОК 82-1

МАҒЖАНТАНУ ІЛІМІ: АҚЫН ПОЭЗИЯСЫНЫҢ СЫРШЫЛДЫҚ СИПАТТАРЫ

Ерақынова Ә.
«Болашақ» академиясының магистранты
Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., профессор Хамзин М.М.
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Мағжан поэзиясында түрікшілдік тұрақты сарын, тұтас сипатқа болды. Оның бұл тақырыпқа бағдар бұруын Ж.Аймауытов былай бағымдайды: «Мағжан бала кезінде ел ішінде, есейгсн соң шетке барып, Үпідегі татар медресесі «Ғалияда» оқыды. Міне, Мағжанныц екінші тәлім-тәрбие алған дүкені. Медресе «Ғалияның» оқытушылары Мысырдан, Стамбулдан оқып шыққан татар зиялылары болған. Өздері ислам бұлағынан су ішіп, мұсылманшылдық, түрікшілдікпен уланған татар оқытушылары шәкірттерін де сол рухпен тәрбиеледі. Ұлтшылдық, түрікшілдік, қала берсе, исламшылдық туын көтеріп, медресе «Ғалия» өз заманында қазақ, татар, башқұрт сиякты уақ ұлттардың жасына недәуір сезім киргізеді. Русия қол астындағы түрік баласын оятып, жауыз патшаның арамза саясатына карсы тұрғызбақ болды. Бұратана атанған уақ ұлттарга ондай сезім, ондай ояныс, әрине, тұрмыстық туғызған нәрсесі еді». Тарихи білім-білігі мен зердесі зор ақынның «Орал тауы», «Алыстағы бауырыма», «Тез барам», «Түркістан», «Тұранның, 6ір бауында», т.б. өлеңдері – ұлттык поэзиямыздагы түркі тақырыбына тыңнан түрен салған шұрайлы, шалқар дүниелер.

Мағжан өлеңдеріндегі «қазақ» пен «алаш» этнонимдерінің қолданылу реті мен реңкі әрқилы. Ақын «қазақ» атауын көбіне елдің сорлы, сиықсыз жағдайын суреттегенде жұмсаса, «алаш» арқылы рухтың жандану, жаңару ьңғайын бейнелеп береді. Алаш қозғалысы саясат сахнасынан тайдырылған тұста да Мағжан «алаш» атын аузынан тастаған жоқ. Кейін Сталиннің жеке пәрменімен жабылатын атақты «Ақ жол» газетінде 1923 жылы (10 мамыр, № 302) жарық керген «Сырдағы алашқа» өлеңі – соның айкын айғағы. Аталмыш туынды - жұртты жездей қақтап, тезге салуға үндейтін үгіт жыры емес, ишара-иірімге құрылған символистік арнау. Өлеңде ұшырасатын, қазаққа қашаннан танымал «отқа табыну», «отка май салу», «отпен аластау» тіркестері жаңаша контексте жаңғырады. Әуелі қазақтың «атасының отқа табынғандығы, өзінің бірге бағынғандығы» айтылады. Мұндағы от көкті, тәңіріні, Күнді, яғни халықтың ескі таным-түсінігіндегі киелі күштерді кейіптесе, бір дегені жерді соның қойыны – көрді, демек, рухтың құлап-құлдырауын, жерге жанышталуын рәміздейді («Бір дегенін - жер гой ол //Жер дегенің - көр ғой ол,// Көрді сүйген, өлген ол»), Сөйтіп, ұлтың трагедиясы «от-6ір» /«аспан-жер»/ карама-карсылығы арқылы символистік түрде сипатталады. «Жаны жасып кірлеген» жұртты тазартудың, түзетудің жолы - отпен аластау («Отпен аспанга өрлеген//

Жанынды, алаш, аласта...»). Өз жанын өзі отпен аластауға шақыру бұл өлеңнен жан жүйесінде «тегіңді, тарихынды таны; өткендегі өжеттігінді, өрлігіңді ұмытпа; рухынды қайта тіктеп, тірілт» деген талап-тілекпен қабысып жатыр.

«Батыс-Шығыс» қарым-қатынасын жырлағанда да Мағжан сол Мәңгі Қайта Оралу мен Тәңірі-Тұлға идеяларының желілерін бір-біріне жарасымды жұптастыра алған.

Өз халқының қасіретті ахуалына жан-жүрегімен күйзеліп, «жақын үшін жаннан безген» ақынның атамекен, алаш тағдырын толғаған шығармаларындағы торығу, түңілу, тіпті олім тілеу сарындарын да символистік поэзияның ұстанымдарымен ұштастыра карау лэзім.

Ұлы империяпыц азаматы Аидрей Белый: «Туда, где смертей и болез- ней//Лихая прошла колея //Исчезни н пространство, исчезни, //Россия, Россия моя», - немесе, - «Над страной моей родною//Ветапа Смерп.!»- дсп жатқанда, сол елге кіріптар жұрттың баласының:

Сар дала бейне өлік сұлап жатқан,
Кебіндей ак селеулер бетін жапқан.
Тау да жоқ, орман да жоқ, өзен де жоқ,
Сауле емес, қан шашып тұр күні батқан, - деп жырламасқа шарасы қайсы?!

Мағжанға тән образ: Дала-Өлік. Ақын мейлі жалғыз аяқ сүрлеудің бойында шалажансар жатқан сорлы қазақты сөйлетіп-сипаттасын /«Жаралы жан»/, мейлі ақтүтек боранда адасқан аттылы адамды кескіндесін»/ «Қысқы жолда»/, мейлі шыжыған шілдеде айдаланы адақтаған жалғыз жаяуды суреттесін /«Жазғы жолда»/, - бұлардың бейнелерінің ар жағында трагедиялық фон ретінде - ажал елесі /жын, пері/ билеген жапан дүз, құба жон, сар дала жатады. Әлбетте,

енді біз Қайта Оралу заңына сәйкес, «өлген» дала мен «өлімші» қазақтың «тірілуін» күтуліміз. «Далаға өлік жан салып» жүретін /пайғамбар кейпіндегі/ ақын да осылай боларына сенетінін байқатып:

Табылар жолың, тарылма,
Жылама, жынға жалынба,
Таң атқанша Күн де жоқ, - дейді /«Адастым»/.

Мағжанның өлеңдерінде өлі дүниені, жансыз хәлді астарлайтындар: жыл мезгілінен - *қыс,* тәулік уақытынан - *қараңғы түн,* адамның тіршілік атрибуттарынан – *ұйқы мен түс,* табиғат апаттарынан - *топан,* қоғамдық құрылғылардан - *абақты, түрме.* Міне, бұл сөз-құбылыс-образдардың баршасы символистік поэзияда бүтіндей жаңару-жаңғыру, түлеу-тірілу алдындағы тыншу мен тазарудың тылсымын ишаралайды; тек солардың елегінен есен-сау өту - шарт. Дала-Өліктің де, оны мекендеген бодан халықтың да жаңаша жаратылып, келешекте көретін бақ-берекесі болмайды деп кім айтты?!. Мағжанның елдік тақырыптағы жырларының бір к үрмеуі осында.

Оның символистік поэзиясындағы «тәңірі - ғарыш - табиғат - қоғам адам» бірлігін тығыз тұтастықта танып-түйсінуі жэне Қайта Оралу идеясына беріктігі рухани шәкірті - Бернияз Күлеевтің туындыларынан да табылады; тек екіншісінде мұны түрікшілдік пен шығысшылдық сарындарымен кеңейте көмкеру жоқ есеп және жалпы әлеумет жайын жырлауда өмірлік нақтылықтан гөрі, жеке көңіл-күйдің түңғиық қабаттарымен астасулы әлдебір бұлдыр мистикалық бояуға малынған, көмескі, күңгірт бейнелер басымырақ байқалады.

«Арман көп дәрмені жоқ» жүйрік қиялдың иесі де өлім тақырыбын жеріне жеткізе толғайды:

От жүрегім күнде өртеніп,
Күл-көмір бом жанғанша,
Коңілім көзі тірілей көр боп,
Ыстық жасы тамғанша...
Өшсе үнім, өтсе өмірім,
Болмас едім арманда.

Мағжанның жазуында жұмақтың жібек желінен, мәңгі гүлінен, кәусар суынан, қыскасы, тәнірінін дәл өз нұрынан жаратылып, ғарышты мекен- деген алмас канат периште жер бетіне жіберіледі де, жауыз жалғанның нәубеттерінін нәтижесінде ежелгі еркінен, керемет көркінен, кіршіксіз күйінен айырылады /«Гүлсімге», «Әйел»/. Енді оны өзінің қиядағы төркініне кайтару - мұң /Мысалы: «Бере алмас саған баға өңшең өлік,// Көкке үш, асылыңа кайт, периште бол!»/. Задында, бұлай болуы мүмкін емес: көктің есігі жабық, Соған сәйкес, ақын поэзиясында бейнеленетін еркек пен әйел арасындағы тән мен жанның драмалық диалогынан өрілетін қарым-қатынас та /Адам Ата мен Хауа Ана хикаясын еске түсіріңіз/- күнәға белшесінен батқан тұйықтаулы жер жүзіндегі тұрлаусыз тіршіліктің. Ащы ақиқаттың бүкіл жағымды-жағымсыз бояуының көлеңке-көшірмесі іспетті кабылданады.

Ал М.Жұмабав «Жас сұлуға» елеңінде ақын образын сомдау үсгінде: «Шын жары оның сар дала», - дейді. Оның ең әуелі 1915 жылы «Қазақ» газетінде жарық көрген «Жарыма» атты лирикалық-бағдарламалық туындысындағы:

Жан жарым, ұзақ, қиын түстім жолға,
Алдымда түпсіз дария, сор да, ор да.
Бетпақ шөл: сусыз, отсыз қайнаған құм,
Ысқырған жылан, шаян оң мен сонда, - деген тармақтардан ақынның «жан жарым» деп отырғанының аясына басқа мәністерімен бірге,«сар дала» ұғымының да кірегіндігі көрінеді. Осы өлеңде нобайы белгіленген образдар ақынның берідегі шығармашылығында әрі қарай толықтырыла жүйеленіп, тұтастыққа жетті.

Қорыта айтсақ, осынау көрсетілгендер Мағжан шығармашылығының жаңашылдық сипаты қандай деңгейде екенін аңғартса керек.

ӘОК 82-311.4

ШЫҒАРМА ӨЗЕГІ – ТАБИҒАТТЫ АЯЛАУ

Есембаева Л.К.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

XX ғасырдың сексенінші жылдарынан бастап, ерекше әрі өзекті проблемаға айналған мәселе – экология еді. Адамзат баласының назары басқа өңірді айтпағанның өзінде, Қазақстан жеріндегі алапат экологиялық апаттарға ауған еді. Шалқар теңіз Арал суалды, жер дүниені құм бораны басты. Балқашқа қауіп төнді, өзен-көлдер тартылып, орман-тоғай құри бастады, жан-жануар, аң-құс т.б. тіршілік иелеріне қатер төнді. Сауал күн тәртібіне қойылды. Кім кінәлі? Не істеу керек? Бір адам немесе бір ел емес, барша адамзат қоғамы толғанды. Ақыры, сауалға жауап табылды. Ол:

- адам баласының обырлығы, ашкөздігі, материалдық игілік үшін нендей әрекетке болсын тайынбай баратын тойымсыздығы еді;
- қоғамның ауыр кеселге ұшырауынан еді;
- ол сана кембағалдығынан, тіршілік иесі Адамның рухани, адами, имандылық қасиеттерінен бойын аулақ салуынан еді.

Барша адамзат баласын толғантқан осынау алапат трагедияға, жаратылыстың үйлесімділік ұлы заңына, Жер-ананың төсін тырмалап, ғаламат ажал уын сепкенядролық апатполигондарына өз өмірінің ең алдыңғы қатарлы зиялылары ақын-жазушылар үн қатпай тұра алмады. Орыс әдебиетіндегі Л. Леоновтың, В. Распутиннің, қазақ әдебиетіндегі

Ә. Нұрпейісовтің, М. Мағауиннің, С. Балғабаевтің,Д. Досжановтің, Қ. Ысқақовтің шығармалары осынау көкейкесті проблемаға арналған еді.

Қ.Ысқақов осынау ащы да өткір тақырыпқа өзінің «Тұйық», «Қара орман», «Ақсу – жер жаннаты» шығармаларын арнаған еді.

«Ақсу – жер жаннаты» романы – эпикалық тынысы кең, құлашы ауқымды шығарма. Стилінде философиялық астарлы ой, шалқыған сезім, буырқаныс пен бұлқыныс сипаттары шебер ұштасқаны бірден байқалады. Қазақтың ғана емес, сол өлкеде ертелі-кеш мекендеп, ғұмыр кешкен талай жұрттың сонау көне тарихында мақтанышы, көркемдігі ғана емес, мейірімді анадай қамқорлығы, нәр беруші, асыраушысы болған киелі Алтайға бүгін не болды? Күні кеше ғана ит мұрыны батпас қалың нуы, мейіріңді қандырар балбұлақ суы қайда? Нәрі қайда, сәнң қайда, мәні қайда? Жазушы осы проблемаларды шығармасының негізгі идеялық өзегіне айналдырған. Сол арқылы жалпыадамзаттық проблемалар биігіне көтерілген. Себебі Алтай табиғатының бүгінгі сұрықсыз күйі тек қазаққа ғана емес, жалпы адамзатқа ортақ. Жазушы пайымында, жаратылыс, табиғат – тұтас тәннің, біртұтас ағзаның маңызды бір бөлшегі. Адам бір ғана саусағын жаралап алса, ол бүкіл ағзаға әсер етеді. Демек, Алтайды аздыру – бүкіл табиғатты қорлау.

Роман тілі қазақтың бай шешендік тәлімінен, қуатты да үйлесімді жүйесінен нәр алған. Әр кейіпкердің монологы болсын, диалогы болсын, авторлық баяндау болсын, бәріне ортақ характерлі сипат бар екенін бірден пайымдауға болады.

«Бескемпір алшысынан жатқан күйі мая төбесінен ағып түсті. Аяқ тықыры тоқал тамның дүрс еткен есік дыбысымен үзілген. Керауыз да кетіп қалыпты. Сарыауыз балапанның ақ үрпек қауырсынындай ұлпа қырау жамылған сабалақ қарағай да түн ызғарынан қалтырап тұрғандай көрінді. Ай нұры сарғыш, сарғыш сілтімен торлап тастағандай аспан реңі де жалқақтанып, әлгі бір сәтте әр тұстан сықсиған сирек жұлдыздар көз жұмыпты. Ағаш басын суыра қара орманның әр былқылынан оқыс көтерілген құйын сарылы күн райының бұзылатынын аңғартқандай. Қапырық деп тоқал тамға сыймап еді, жалғыз қалған соң арқасын аяз қысқандай елегзіп, енді мая төбесінен де құты қаша бастады. «Парықсызға бақ неме керек, барақ итке бап неме керек» дей-тұғын Сиғат сөзі есіне түсті» [1, 96-97].

Роман кейіпкерлерінің бірі – осы Бескемпір. Өзге қаһарманның емес, осы Бескемпірге қатысты авторлық баяндауды әдейі келтірдік. Осы арқылы ғана бірнеше жайтқа көз жеткізуге болады:

1. Баяндау характерли сипатта берілген. Соның нәтижесінде

Бескемпірдің ғана емес, белгілі бір дәрежеде төңірегіне ойлылықпен немесе тоғышарлықпен қарайтын Сан Саныч, Леся, Асекең, Сиғат, Әбдіжапар т.б. қаһармандардың да төңірегінде болып жатқан жайттарға, уақыт сыны мен талабына, адамдардың саналы немесе санасыз іс-әрекеттеріне деген көзқарастарына осынау баяндау алғышарттар жасап тұрғандай әсер қалдырады;

2. Сиғаттың парықсыз бен барақ итке қатысты кекетінді сөзі әр кейіпкерді, тіпті әр адам баласын тәубасын ұмытпауға, шүкіршілік пен қанағатты аузынан тастамауға шақырып тұрғандай сипатта екенін пайымдауға болады;

3. Сиғаттың да, Бескемпірдің де, Әбдіжапардың да, Лесяның да, т.б. кейіпкерлердің де бір-бірінен имандылық, таным, өре-деңгей, мінез, пиғыл жағынан әжептәуір айырмашылықтары болса да, бірі енжар, селқос қарасын, бірі қалыпты жағдай қабылдасын, бірі тіпті сол қалыптасқан жағдай ұзағынан болса екен деген мысық тілеуде болсын, бірі жан әлемі құлазып, көкірегін у жайлағандай ащы өксікті бастан кешсін, бірі болмысына күрескерлік рухты шақырсын, қалай болғанда да, осынау шоғыр қаһармандардың жанынан орын алған бір жайт бар: ол – қасиетті Алтайдың бүгінгі хал-ахуалы. Оның уақыт өткен сайын мүсәпір, міскін, қауқарсыз күйге түскен келбеті. Барша кейіпкерлерді тоғыстырып тұрған да, бір-бірінен кетістіріп тұрған да, шатыстырып тұрған да, табыстырып тұрған да сол Алтай. Шерлі Алтай, зерлі Алтай, мұңлы Алтай, сулы Алтай, нулы Алтай, оның бүгінгі пұшайман күйі.

Міне, осынау орталық әрі негізгі идеялық Темірқазық іспеттес авторлық тұжырымдамадан романның бүкіл сюжеттік желісіне арқау болған, қаһармандар характерінің ашылуына мүмкіндік берген, көркемдік-эстетикалық ізденістер саласына импульс дарытқан, сірә, осынау сипаттарына айрықша назар аударғаны болар, академик З. Қабдолов пен сыншы Т.Тоқбергенов пікірлеріне толықтай қосылатынымызды айта кетудің артықтығы жоқ. З. Қабдолов Қ. Ысқақовтың «Қоңыр күз еді» повесін оқып шығып, әдебиетке дарынды жастың келгенін паш етсе [2, 226], Т.Тоқбергенов жазушы шығармашылығына тән биік пафос, аттылық, асқақ оптимизм, сыршылдық пен философиялық сипаттардың шебер қиюласқанына жоғары баға береді [3, 215].

Философияда дәстүр және жаңашылдық деген категориялар бар. Пайымдай білген жанның ұғатыны – дүниедегі ешнәрсенің мәңгілік атты ұғымға ие бола алмайтындығы. Көп реттерде біз Уақыттың немесе Кеңістіктің мәңгілік ұғымына ие екендігін үнемі айта береміз. Расында да солай ма? Бұл орайда философтар арасында да талай пікірлер бар. Оларды саралау немесе баға беру біздің міндетімізге жатпайды. Алайда ешқандай хал-ахуалдың, жағдай мен оқиғаның, құбылыстың бір қалыпта тұрмайтынын, өзгеріске, жаңаруға ұшырайтынына баса назар аудару нақты заңдылыққа жатады.

Романдағы Бекет – бас қаһарман. Бүгін айрықша көрініп, даралана қоймағанмен, оқырманның болашаққа деген сенімін арқалап тұрған осы кейіпкер. Бекет – автордың ишара-емеурінмен кескіндеген символдық сипаты басым кейіпкері. Ауқатты, зиялы деген атқа ие отбасынан шыққан. Білім қуғанда, жастықтың бал дәуренін басынан өткізгенде, серілігі мен перілігі қатарынан ұстағанда да еш қиындық, кедергіні немесе материалдық жоқшылықты сезбеген, білмеген жан. Ата-анасы бедел, абыройын айрықша пайдаланбай-ақ Алматыда мықты қызметке орналастыруға толық мүмкіндіктері бар еді, алайда олардың ұлдарымен дүрдараз болуы да, көңілдерінің қалуы да сол Бекеттің шешіміне байланысты болып, романның сюжеттік желісіне тартыс, драматизм элементтерінің молынан енуіне алғышарттар жасаған.

Оқырманның ғана емес, автордың да үлкен үміт артып отырғаны – осы Бекет. Бекет – жаңа уақыттың перзенті. Ойы, мақсаты, көзқарасы мен сана деңгейі және таным дәрежесі жағынан жаңа өсіп, қалыптасып келе жатқан буынның өкілі.

Бекет неге жайлы әке-шешесінің қасынан кетіп, тағы деп есептелетін Алтайдың мылқау орман-тоғайын таңдап алды? Оған жауапты автордың полифониялық тәсілге иек артқан мына баяндауынан-ақ анық байқаймыз.

«Құданың құдіреті, адам неден жерісе, ғұмыр-бақи соңынан өкшелеп, сол бір сезім қалмайды; бір дүркін шаштаразға кіріп шықса, күні бойы сабын шайнағандай, аузы-басы жылымшы татып жүретіні бар. Ал жылымшы тірліктен көңіл татыса ше?.. «Қалай, әкең әлі әтір мүңкіп жүр ме?» Сиғаттың осы бір сауалы құлағынан кетпей-ақ қойды. Онан да сұмдығы – Жанжігіт шалдың «тігерге тұяқ қалдырмай қырып салды!» дейтін өкініші мен қыжылы аралас кек қысқан барқы үні ...

Қиял қуған жоқ еді. Қиял деген әншейін қыр асып қайтуға қиналатын қырсыздың, санасымен ғана байитын ездің көңілінен шалқыған бопсасы деп ойлайтын ... Тек жалғыз ғана ерсілік – есе – теңдігі бірдей болса да осы жұрттың тірлігі, тілегі неге бірдей емес?» [1, 98].

Ұзақ-сонар баяндаудың, сылдыр сөзбен бейнелеуге ұмтылудан бойын аулақ салған автор ықшам ғана суреттеме арқылы монологты да, лирикалық шегініс элементтерін де, астарлы ишаратты да нақты түрде пайдалана отырып, Бекет характерін шебер аша білген.

Бекет үшін аса қажеттісі:

- өмірге деген таным, көзқарасын қалыптастыратын, ғұмырлық тұғырнамасын бекітетін орта. Ол орта – Алтай. Себебі онда алуан түрлі характері бар адамдар өріп жүр. Ұлысы да бар, ұрысы да бар. Жеңіл пайда тапқысы келетіндер де бар, Алтай тағдырын, оны аялау қажеттігін ойлайтындар бар, ешнәрсеге селт етпейтін, жағын кере есінеп алып, қарны аш болмаса, ештеңемен ісі жоқ тоғышар, тірі өлік те бар. Оларға бәрібір. Оларға мәңгүрттік қамытын кию жарасады. Ашкөз, қылмыскерден де гөрі, қоғам үшін нағыз қауіптілер осылар;

- өзіне тән мінез болса да, сол мінез ақиқаттың ақ жолын діттеуді көздесе де, талай қарсылықтың боларын сезсе де, талай шайқаста, текетіресте жеңіп шығу, ұзақ ұрыстан мәртебелі боп шығу;

- төңірегіне өзі тектес тілектес жандар жинау, солармен бірлесіп, тегеурінді күшке айналу, сөйтіп, жаралы Алтайдың кеселіне ем болу;

- қаһарман ретінде әлем –жұмбақты тану және одан да гөрі адам-жұмбақты барынша зерттеу.

Міне, осынау атан түйеге жүк боларлық салмақты міндеттер романда Бекеттей кейіпкердің характерінің жан-жақты ашылуына мүмкіндік беріп қана қоймай, сол міндеттің авторлық идеал, ұстаным, басты тұжырымдамаға шебер ұласқанын да байқаймыз. Осыдан келіп, автор – кейіпкер – оқырман үштағаны бірінші кезекке шыққан.

Өткен ғасырдың алпысыншы-сексенінші жылдарындағы ұлттық романның стилі мен типологиясын зерттеген еңбекте Қ. Ысқақовтың «Ақсу – жер жаннаты» романы сол тұста әлем қаламгерлері алдына қойылған «Адам. Ол кім? Оның өмірінің мәні мен маңызы, мазмұны неде?» деген сауалдарға бірден-бір лайықты жауап беруге талпынған шығарма боп бағаланғаны белгілі [4, 61].

Бір ғана ел емес, жер бетіндегі көптеген елдер экологиялық зардапты бастан кешуде. Мәңгілік мұз құрсанған солтүстік құрлықтағы жаппай жылыну элементтері, зымыран тасығыш әуе-ғарыштық кемелердің жиі ұшырылуы, жаппай қырып-жоятын тажал қаруды сынауды жиілету – бәрі де әу бастағы Адам – Табиғат қостағанындағы жаратылыстың негізгі заңының, үйлесімділіктің ұлы сипаттарының бұзылуына алып келгенін қазір барша әлем мойындап отыр. Кінәлі кім? Кінәлі – Адам. Екі аяқты, жұмыр басты пенде. Дәл осынау обырлық пиғылдағы іс-әрекет алдағы уақытта да жалғаса берсе, бүгінгі адам ертеңгі ұрпағына нені мұра етіп қалдыратыны мәлім емес қой. Осынау салмақты да күрделі проблемаға тек эколог – ғалымдар, саясаткер, әлеуметтанушылар ғана емес, ең алдымен үн қосқан кешегі және бүгінгі уақыт аясындағы ақын-жазушылар болды. Бұл жайт қоғам – қаламгер – уақыт үштағанындағы орныққан арқау екенін баса айтқан абзал.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ысқақов Қ. Ақсу – жер жаннаты. Роман. – А., 1989.
2. Қабдолов З. Жебе. Сын-зерттеулер. – А., 1977.
3. Тоқбергенов Т. Аймүйіз Сын мақалалар. – А., 1990.
4. Хамзин М. Қазіргі қазақ романы. – Қарағанды, 2003.

ӘОК 811.512.122

ҚЫСТЫРЫНДЫ СӨЙЛЕМДЕР АРҚЫЛЫ КҮРДЕЛЕНУ

Жакупбекова А.О.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Қыстырынды сөйлемдер дегеніміз – қыстырма сөйлемдердің ерекше бір түрі. Қыстырынды құрылымдар сөйлемдегі айтылған ойды, сондай – ақ белгілі бір мүшесін толықтырып, әр түрлі қосымша хабарлар беріп тұрады. Олар негізгі сөйлемге жай қыстырыла айтылмайды, автор тарапынан белгілі бір мақсатпен қолданылады. Қыстырынды құрылымдар қосымша мәлімет бере отырып, тілдік құрылымның мазмұнын кеңейтеді. Олар мынадай функционалды – семантикалық топтарға бөлінеді: а) түсіндірмелі; ә) нақтылаушы; б) сілтемелік; в) толықтырушы.

Түсіндірме қыстырынды құрылымды негізгі айтылатын ойға қосымша түсініктеме беріп тұрады. Мысалы: *... әдеби тілге көптеген лексикалық жаңалықтар еніп жатыр. 80-90 жылдарда жаңа қолданыстардың бумы (қауырт көбеюі, тасқындауы) басталды. (Р. Сыздық).*

Нақтылаушы қыстырынды құрылымдар негізгі сөйлемді нақтылай түседі. Мысалы: *оның негізгі нормалары шешендік сөз өнерінде, фольклор мен ауыз әдебиеті, публицистикалық сөз, іскағаз тілі мен ғылыми әдебиет (оқулық, энциклопедия, монография, ғылыми – көпшілік басылымдар), әсіресе, аса биік профессионалдық деңгейге көтерілген көркем әдебиет үлгілері арқылы қалыптасады. (Р. Сыздық.).*

Қыстырынды құрылымдардың сілтемелік түріне еңбектің авторын, оның атын, шыққан жылын, т.б. көрсететін құрылымдар жатады. Мысалы: *күн деген сөздің негізгі лексикалық (оны ғылым тілінде денотатив мағынасы деп атайды) «әлемге жарық, қызу беруші планета» («Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі», 5- том, 311-бет.).*

Толықтырушы қыстырынды құрылымдар негізгі сөйлемге қосымша хабарлама береді. Мысалы: *Ол кезде Хакима ауылды жалшы атасына көмектесіп (әке – шешеден қаршадайынан айырылған), байдың қозысын бағатын. (М. М.).*

Қыстырынды сөйлемдер де тіліміздің грамматикалық құрылысынан орын алып, күрделенген сөйлемнің бір түрі болып танылады [4, 97]. Осындай сөйлемдер бұрын өз алдына жеке арнайы зерттелмегендіктен де, олардың грамматикалық жаратылысы мен құрылымдық сипаттары саралана ашылмаған – ды. Соның салдарынан сөйлемнің осы түрі бірде жай сөйлем, бірде құрмалас сөйлем синтаксисінде қарастырылып келіпті. Қыстырынды сөйлемдер негізгі мазмұнды сөйлемге жай әншейін қыстырыла айтылмайды, баяндау хабардың желісіне байланысты автор тарапынан арнайы мақсатпен, белгілі бір ыңғай құбылысымен қолданылады.

Қыстырынды конструкциялардың сөйлем ішінде қолданылуы стильдік құбылыспен тығыз байланысты. Ал бұл жайдың өзі белгілі бір оқиға мазмұнына байланысты қосымша түрде ескерту жасай кету жолымен астарласып жатыр. Бір сөйлемнің бір сөйлемге ескертпе жасау ыңғайында жұмсалуы – қыстырынды конструкциялардың құрылысы мен мағыналық мазмұныны тән құбылыс. Қыстырынды сөйлемдердің бойында болатын ескертпелік қасиетті саралай қарағанымыз жөн. Өйткені мұның өзі әр түрлі дәрежеде, осыған орай өзгеше құрылыстарда келіп отырады. Бір қыстырынды сөйлемдерде (ұласа, жымдаса айтылған түрі) ескертпелік мән негізгі ой хабарланбастан бұрын алдын – ала айтылса, енді біреулерінде (алшақ келген түрі) – негізгі баяндау желісінен соң, сондағы бір оқиға көріністеріне қосымша түсінік бере кету ыңғайында қолданылады [1, 121]. Міне, қыстырынды сөйлемдердің мәндік ерекшеліктері мен құрылысын осындай жағдайлармен тығыз байланыстыра қараймыз. Осы реттен де қыстырынды сөйлемдер жалпы екі үлкен топқа жіктеледі.

Алдын ала ескертпелі қыстырынды сөйлемдер. Жоғарыда ескерткеніміздей, бұл түрге қыстырынды сөйлемдердің негізгі оймен ұласа, тығыз қабыса айтылған түрі жатады. Қыстырынды конструкция негізгі сөйлемнен бұрын айтылады. Демек, ескертпелі мән хабарланатын ойдан бұрын алдын – ала жұмсалып, негізгі сөйлемнің мазмұнын аша кету ыңғайында келеді. Мұндайда қыстырынды сөйлемдегі ескертпелік мәннің өзі әр түрлі реңкте жұмсалады, осыған орай олардың құрылысы да алуан түрлі болып отырады. Осы жайларды өзара саралай келгенде, алдын ала екертпелі қыстырынды сөйлемдердің мәндік ерекшеліктері төмендегідей болады.

1. Бір қыстырынды сөйлемдер негізгі айтылатын ойдағы мазмұнды қанағаттандырып, жеткілікті қылып тұрады. Ондайдағы ескертпелік «өзгені айтпағанның өзінде» тәріздес мәнде келеді де, осыған лайық қыстырынды сөйлемнің аяқталуы *былай қойғанда* жолымен беріледі. Мысалы: *Оларды былай қойғанда,* Европа континентінің батысына талақтай жабысқан жерінің тілген таспадай ғана көлемі бар Португалиядай ше?... (С. М.). *Әшірбек айтқан «жоспарлы дайындықты» былай қойғанда,* осылардың өзі еңбекті шідерлеп, берекені кетіріп тұр. (Ғ. М.).

2. Енді бір қыстырынды конструкциялар негізгі сөйлемдегі оқиға желісіне жаңа бір ой бастауға мүмкіндік туғызады. Осы ретке қарай олар бұрынғы хабарланған ойдың аяқталуына енді ескерту жасай отырып, *бара тұрсын, бара берсін* құрылысында жұмсалады. Мысалы: *Олар солай бара берсін,* біз оқырман көпшілікке Сатыбалды шоқындының кім екенін баяндай тұрайық; *Шыңғыс сол қалпымен бара тұрсын,* біз оқырмандарға Есенейді қысқаша таныстыра кетейік. (С. М.).

3. Қыстырынды сөйлемдегі ерекшелік мән негізгі сөйлемдегі оқиға желісіне қайшы мәндес түрде айтылады. Мұндай сөйлемдер кейбір сыртқы құрылыстары, мағыналық қарым – қатынастары жағынан сабақтас құрмаластың заңдылықтарымен де астарласып жатады. Оларды өзара саралай жіктесек, мынадай құрылыста жұмсалған жолдарын байқаймыз.

А) Қыстырынды сөйлем *қарамастан* көмекші сөзімен аяқталады. Ол барыс септігіндгі есім неболмаса қимыл есімді сөздерді меңгере жұмсалады. Мысалы: *Ол, мінезінің салмақтығына қарамай,* ағып тұрған ертегіші. (С. М.). *Осындай жаңғалақтығына қарамастан,* Бектай өте зерек бала еді. Міне, сондықтан да, *инспектордың шешіліп пікір айтпауына қарамастан,* Жақыпбек оның жаңағыдай қасиеттерінен сүйсініп пәтеріне бұл адам туралы жақсы ниетпен, қадір тұтқан сезіммен қайтты. (Мұқаң Иманжанов).

Ә) Қыстырынды сөйлемдегі негізгі тірек сөз көмекші етістік мәніндегі *болмаса* сөзімен аяқталып, ол есімше, сондай – ақ есім сөздерімен тіркесе қолданылады. Мұндайда негізгі сөйлемде хабарланған оқиға, әрекеттің мазмұн желісі теріске шығарылып тұрады. Мысалы: *Таң алдында бірғана са,ат мызғыған болмаса,* Абай бұл түнді ұйқысыз өткізді. (М. Ә.). *Баламыздан хат алдық дегендері болмаса,* оның не жазатынын әке – шешесі де оқи алған емес. (Ғ. М.). *Іске байланысты қажетті бір сөздер болмаса,* екеуі өзара тіл қатыспайды. (С. М.).

Б) шылау мәніндегі *түгіл* сөзі мақсатты келер шақ формасындағы сөзбен не болмаса есіммен тіркесе жұмсалады. Сөйлемнің осындай құрылысында ерте кездің өзінде – ақ назар аударылған болатын. Проф. С. А. Аманжолов сөйлемнің осы түрін қарсылықты бағыныңқы деп қараған. Қарсылықты бағыныңқыларды талдау барысында біз мұндай сөйлемдердің сабақтас құрмалас болып, танылмай, жай сөйлем болатындығын айтқан едік. Өзара қайшы мәндес құрылған осы сөйлем түрінде сонымен қатар үстемелі күшейтпелік мән де орын алып тұрады. Сөйлемнің соңғы мәнінің келіп шығуына ондағы күшейтпелі *түгіл* демеулігінің белгілі сөздермен тіркесе жұмсалуы себеп болады. Мысалы: *Сені еркелетпек түгіл, өз басын көтере алмай жатыр. (Б. М.). Жарқын сияқтылар келеке етпек түгіл, мұның алдында жымдай болып жүрер еді. (М. Иманжанов.). Үйдің маңайына келген кісі түгіл, қияда көрінген жат кісіге үріп тұрады. (С. М.).*

В) Сөйлем құрамында *былай тұрсын* сөздері қолданылғанда да синтаксистік бөлшектердің аралығында қарама – қайшылық мән туады. Қыстырынды конструкцияны да осы *былай тұрсын* сөздері қайырып тұрады. Мысалы: *мешітке барып күнде бес уақыт намаз оқу былай тұрсын, олар жұмасында бір болатын күндізгі жұма намазына да бармайтын. (М. Ә.). Жоқтығы былай тұрсын, сол үәдені бере – бермесі де мәлімсіз...(С. М.).Бұл інішек жеңгесіне біреуді жақын жуытпақ былай тұрсын, көз қырын да салдырмайды. (Ш. А.).*

4. Енді бір қыстырынды конструкциялар негізгі сөйлемде айтылатын ойға үстемелік үдетпелі мән береді. Мұндайда синтаксистік бөлшектер арасында, жоғарыдағы сөйлемдердей, қарама – қайшылық мән болмай, болымдылық, хабарланған оқиға, әрекеттің жүзеге асатындығы не болмаса асқандығы білініп тұрады. Негізгі сөйлемдегі оқиға желісі қыстырынды конструкциядағы ескертіле айтылған оймен күшейтіле түседі. Мұндайда қыстырынды сөйлем шылау мәніндегі *қатар* сөзімен аяқталып, хабарланатын ойдың үдетпелік мәнде болуына мүмкіндік алады. Мысалы: Бірақ советник*, ұлықтардың беделді сенімін міндетіне алумен қатар,* өз құлқының да ұмыта алмады. *(М. Ә.).; Атағына қанықтығымен қатар,* Шоқанның оны бала шағында...бетпе – бет көргені де бар...Шоқан, *өзге білім жүйелерімен қатар,* шешендік тарихын да біраз қарастырған еді. (С. М.).

Сөйтіп, жоғарыда талданған сөйлем құрылысынан қыстырынды конструкциялардың бұрын сөйлем басында қолданылып тұрғанын байқаймыз. Бұдан, әрине, ескертпелік мәннің негізгі ой хабарланбастан бұрын алдын ала болатындығы айқындалады. Осыған орай да сөйлемнің бұл жолын өз мазмұнына лайық «алдын ала қыстырынды сөйлемдер» деп атадық.

Соңын ала ескертпелі қыстырынды сөйлемдер. Сөйлемнің бұл түріне, жоғарыда ескерткеніміздей, қыстырынды конструкциялардың негізгі сөйлемнен алшақ келген жолы жатады. Сөйлемнің атынан да байқалатындай, мұнда ең алдымен негізгі сөйлемнің (ойдың) өзі хабарланады да, содан кейін сондағы бір түйінге байланысты ескерту жасау ретінде қосымша түсінік беріле кетеді. Мұндай қосымша мәлімет өз алдына жеке сөйлем болып келеді де, негізгі сөйлемнің соңын ала орналасады, оқшаулық қасиетіне сай жақшаға алынып дараланады. Қыстырынды сөйлемдердің осы түрі сонымен қатар сөйлем ортасында да қолданылады. Негізгі сөйлемнен кейін осындай қосымша түсінік ретінде жұмсалуына байланысты қыстырындының осы түрін «соның ала ескертпелі қыстырынды сөйлемдер» деп атадық. Бұл жайдымына тәріздес сөйлемдердің ішкі мағыналық мазмұнынан анық байқаймыз [2, 387].

1. Бір қыстырынды сөйлемдер жаңада хабарланған негізгі оқиға барысына қосымша ретінде *жол – жөнекей ескерту* жасай кетеді. Мұндай ескерту сөйлем мазмұнының кейбір детальдарын айқындау, бір жайға байланысты анықтама бере кету қасиетіне негізделеді. Мысалы: *Бұған дейін олардың еркін аралап көрген ең үлкен қаласы – Омбы. (Азаға келген жолы Петербургты арлай алмағаны есімізде).; ... он төрт жастағы Шыңғыстың үйлендіре салар еді (сол жаста үйленетіндер қазақ ауылдарында толып жатыр), әттең – келінінің жастығы. (С. М.). Ұлық алдына барған сайын өзі арқашан ойындағы сөзін айта алмай (тілмаш арқылы сөйлескенде де бір түрлі айызы қанбай, шала құмар боп), булығып шығатын-ды. (Ә. Н.).*

2. Қыстырынды сөйлемдердің енді бір түрі негізгі сөйлемде хабарланған оқиға, әрекеттің мазмұнына не болмаса ондағы жеке сөздерге байланысты келеді. Мысалы: *Губернияға Хакім телеграмм беріп, Айжанды орнынан босатуға санкция алған ба қалай (бұны маған ашып айтпады), әйтеуір қазір Ақбасов тергеуші емес. (Х. Есенжанов).*

3. Енді бір қыстырынды конструкциялар негізгі сөйлемде баяндалған оқиға желісіне қосымша мәлімет үстемелеп тұрады. Мұндай сөйлемдердің құрылысы екі түрде келеді.

А) бірі, жоғарыда талдаған сөйлемдеріміздей, жақшаға алынып жеке сөйлем ретінде беріледі. Мысалы: *Жас патшаның бұл қылығын әлденеше саққа жүгірткен жұрт (солардың ішінде Шоқан да бар) көп талқылаудың аяғын бір пікірге ғана әкеп тіреді... ; Сонша жылдың бойында қазақ балалары үшін осы сияқты бір де бір мектеп салмапты ғой, марқұм патшалар? (Нағашым –«рас» деп айтар деген оймен кескініне қарасам, басын төмен тұқыртқан қалпынан көтермеді, үндемеді). (С. М.). Атына міністерге шабады шабады (үйде бала – шағасы шулап қалған), «мекеніміз жайрап жатыр, оңдырмапты, түзетпесеңдер болатын емес» дейді. (Д. Досжанов).*

4. Қыстырынды сөйлемдердің енді қайсыбір түрі негізгі сөйлемдегі жеке бір сөздердің мән – жайын айқындап тұрады. Бұл жай сөйлем мазмұнын толықтыра түсуге септігін тигізеді [3, 213]. Мысалы: Батыс жағын қоршай қарағайлы қалың орман өскен **Бурабай көлінің** арнасы биік, аумағы үлкен, суы жылтыр және тұщы еді *(Онда қазір Қостанай облысының Меңдіқара ауданының орталығы – Боровое селосы, орман арасында Бурабай курорты бар).(С. М.).* Олар құлаған үйінің алдында тұрған Жиенәлі шалға келді. **Шал** *(өлімге даярланған болуы керек)* қабат – қабат киініп, беліне күміс белбеу буының алған. (С. Ерубаев).

Қыстырынды сөйлемдердің осы бір түрінде мына бір жайды аңғарта кетеміз. Осындай сөйлемдердің құрылысы мен мәндік белгілері кейде оңашаланған айқындауышты конструкциялармен жақындасып жатады. Сондықтан да ондайда оларды бір – бірінен саралай білгеніміз жөн. Оңашаланған айқындауышты сөйлемдердің байланыстырғыш сөздері негізгі сөйлемдегі белгілі бір мүшемен тұлғалас не болмаса өзара үйлесе жұмсалып келсе, қыстырынды конструкцияларда мұндай байланыс сақталмай, негізгі комппонеттегі бір сөздің мән – жайына байланысты айқындық енгізе кету негізінде жол – жөнекей ескерту жасалады. Мұндай ескертпе негізгі сөйлеммен белгілі бір грамматикалық байланыста болмаса да, мағыналық жағынан өзара тығыз үйлесе жұмсалады. Демек, қыстырынды сөйлемнің негізгі ой желісімен ара қатынасы әр түрлі мағыналық реңкте өрбіп отырады. Мұның өзі осы синтаксистік конструкцияның да белгілі бір байланыс түріне негізделетінін айқындай түссе керек. Ондай байланыстың мән – жайы жоғарыда талданған қыстырынды сөйлемдердің құрылысынан айқын байқалғандай.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әміров Р.С. Жай сөйлем синтаксисі. – А.: Мектеп, 1983. – 166 б.
2. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2006. – 784 б.
3. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: «Санат», 1994. – 319 б.
4. Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. – Алматы: «Ғылым», 1974. – 197 б.

ӘОК 82.09:821.512.122

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ МЕН ШЕЖІРЕЛЕРІ ТУРАЛЫ ОЙ-ТҮЙІНДЕР

Жақан Ә.Қ., Қасымова Н.Б.
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Абай – қазақ ұлттық руханиятының мөлдір мұхиты болса, Шәкәрім – телегей теңізі іспетті. Осы қос алыптың маржанды мұраларынан қанып ішпеген қазақты ұлтымызға жаны ашитын ұрпақ деудің өзі ұят.

Екі ойшылдың қазақ тарихына, ел шежіресіне қатысты туындылары – біздің туған топырағымыз бен ата тегімізді түгелдейтін ұлттық құжатқа қосылар үлкен үлес екендігі даусыз.

Тарих пен шежіре ежелден егіз дүние. Туған жердің тарихы мен сол елдің шежіресі бір-бірімен тығыз байланыста. Біз жер мен елдің тарихын шежірелерден іздейміз. Тарих – шежіре, шежіре – тарих! Жер бетін мекендеген әрбір ұлт өзінің жүріп өткен жолынан тарих жасайды. Ал тарих жасаудың ең тиімді жолы – шежірелік дүниелерге сүйену. Жалпы шығыс халықтарында сонау орта ғасырлардан бері қарай әр түрлі деңгейде шежірелер мен жылнамалар хатқа түсіріліп, елдің игілігіне жаратылған. Солардың алғашқысы – адамзат мәдениетінің құнды мұраларының қатарына жататын «Моңғолдың құпия шежіресі». Онан кейінгі З.М.Бабырдың әйгілі «Бабырнамасы» және Қ.Қосымұлының «Жылнамалар жинағы» т.б.. Осы жәдігер туындылардың ішінде қазақ халқына қатысты мағлұматтардың бар екендігін алғаш айтқан адамдар – біздің ұлтымызда Шоқан мен Абай десе де болады.

Бұл жайында зерттеуші Ж.Шекен өз еңбегінде: «Қазақ ғалымдарының «Моңғолдың құпия шежіресін» зерттеуі Ш. Уәлихановтан басталады. Ол Қадырғали би Қосымұлының «Жылнамалар жинағы» туралы: «Қазақ тарихына қатысты деректердің молдығы жағынан «Жылнамалар жинағына» иықтасар ештеменің жоқтығы күмәнсіз» деген құнды пікір айтқан болатын.

Өз кезегінде «Жылнамалар жинағының» кейбір тармақтары «Моңғолдың құпия шежіресінде» көрініс тапқан. Ендеше, Шоқанның пікірі жанама түрде болса да аталмыш «шежіреде» көрініс тапқан. Яғни, сол «шежіреге» қатысты деп ойлаймыз. Демек, орта ғасырдағы қазақ тарихымен байланысы бар «Құпия шежіре» бөлімдерінің Шоқан тарапынан жоғары бағалануы – тұңғыш рет ғылыми тұрғыдан назар аударылғандық деп білеміз. Сондай-ақ, ұлы Абайдың «Қазақтың қайдан шыққандығы жөнінде» дейтін тарихи-этимологиялық мақаласында Шыңғыс есіміне қатысты оқиғаларды ел-жер тарихымен сабақтастыра әңгімелей келіп, аталмыш тұлғаның ұлт тарихына, әдебиетіне қатыстылығын ерекше атап өткендігі де, Шыңғыс хан есіміне байланысты ел есіндегі өткендегі әңгімелерді жаңғырту деп түсінген жөн» [1], - деп өз тұжырымын жасайды. Бұған біз де қосыламыз. Олай дейтініміз: ұлттық жазба әдебиеттің жаңа кезеңі дәл осы Шоқан мен Абайдан басталғаны анық. Бұрыңғы әр-әр жерде шыққан жазба-сызба дүниелердің барлығына әсіресе Абай сын көзбен қарап, ұлттық руханиятқа көптеген өзгерістер енгізді, жаңалықтар қосты. Ұлы ойшылдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» дейтін еңбегінде қазақ халқының түп тамырына тереңдеп бойламаса да, болашақ зерттеушілерге жол көрсетіп, бағыт-бағдар беріп, қазақ шежіресін қалыптастырудың алғышарттарын жасауға тырысқаны көрінеді.

Мәселен: «Әуелде адам балалары бұл күнгі орындарына екі жақтан толқынданып келгендігі: бірі – Үндістан тарапынан, ол жақтан келген жұрттардың көбі білімді жұрт болып, ертерек ғылымға үйір болып, қайдан шыққандарын білгендер; екінші – маңғұл жағынан келген; олар заманның көбін ғылымсыздықпен өткізіп, тауарихларын терең білмей, түбі ескерусіз қалып, ата-бабаларын ақсақалдарының айтуымен, ауыз хабарынан білгеніне қанағат қылып жүріскен. Соның бірі, яғни сол маңғұлдан шыққан (бұл сөз моңғолдың қол астында болған деген ұғымнан туындаса керек. – Ә.Ж.) халықтың бірі – біздің қазақ. Біздің қазақтың маңғұлдан шықпақтығы – бізге ұят емес, бірақ біздің білімсіз, ғылымсыз қалмақтығымыз – ұят» [2, 349]. Абайдың бұлай айтуына екі негіз бар. Бірі – әлімсақтан бері түркі- моңғол тайпаларының өзара туыстығы, көші-қоны араласқан көшпенділер екендігі болса, екіншісі – Алаш елінің бірлігін сақтап, мемлекетін құрысқан игі жақсылардың бәрі Шыңғысханнан тарағандығына жатса керек. Бұл жерде «Моңғолмен туыстығымыз, олардың қол астында ұзақ уақыт болғанымыз бізге кедергі келтірмейді, бірақ өзгелерден қалып қойған қараңғы, бейшара қалпымыздан ұялу

қажет» дейтін ағартушылық бағыттағы ойын ашық айтады. Әрі қарай, «арабтар көшпелі халықтарды «хибаи» деп, «хұзағи» деп атапты. «Хибаи» дегені – «кигіз шатырмен жүруші» деген екен. «Хұзағи» дегені – өз жұртында және хұзағи деген көшпелі халқы бар екен, соған ұқсатып айтқан екен. Сол уақыттың бір ханы көшіп келе жатқанда бұлардың тіркеулі түйесін көріп: «Міне, мыналар шынымен қаз-ақ екен», – депті, «Әдейі қайтқан қазға ұқсайды-ақ екен», – деп. Сонымен, бұлар өзін де, өзге жұрттар да қазақ атап кетіпті, бұрын өздерін «ұлыс»дейді екен де, жүре береді екен» [2, 351], – деуінде аңызбен астасқан бір әңгіменің шетін қозғап, ұлтымыздың «қазақ» деп қалай аталғандығы жөнінде білмекке ұмтылады.

Осы еңбегінде жалпы шығыстық мейрам «Наурыз» және қазақтың «Алаш» атануы туралы да пікірлерін келтіріп өтеді.

Шағын шығарманың иіріміне бойласақ, қазақ хандығының бастау бұлағы, қайнар көзі Шыңғыс ханға барып тіреледі.

Шыңғыс хан қанша жерден қатыгез, жауыз болғанымен әлемдік құбылыс екендігін Абай да мойындаған. Ендеше ол жайындағы аз ғана эпизодтық көрініске құлақ түрелік: «Қашан маңғұлдан Шыңғыс хан шыққанда, қазақтар құтты болсынға барыпты. Бірақ қай жерде барғаны мағлұм емес, сүйтсе де осы Шыңғыс тауында, әскер Қарауыл өзенінің бойында жатып, он екі рудан он екі кісі, маңғұлдың өз заңы бойынша, «Хан» деген үлкен биіктің басында ақ кигізге Шыңғысты отырғызып, хан көтерген дейді. Тауының Шыңғыс аталып, биігі Хан аталмақ себебі де сол болса керек. Сол он екі кісінің бірі – қазақтың Майқы би деген кісісі екен. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы – Майқы би» деген мақал болған.

Қазақтың соғысқа жararлық адамы сол Шыңғыстың әскеріне қосылыпты, бұларды Шыңғыс Жошы деген үлкен баласына билетіпті» [2, 352], – дей келіп, біздің соңғы ханымыз да, төрелеріміз де бәрі осы Жошы нәсілінен тарағанын тілге тиек етеді.

Ал, шындығында, Шыңғыс хан тарихы жайында жазылған тұңғыш еңбек «Моңғолдың құпия шежіресінен» бастап, онан кейінгі «Жылнамалар жинағы», «Алтын шежіре» басқа да түрлі шежірелік кітаптарда, бертініректегі зерттеулердің барлығында да тарихи Темучин – Моңғолия жерінде Онон өзенінің бойындағы ұлы құрылтайда (жиын) салтанатты түрде күллі моңғолдың жоғарғы әміршісі болып жарияланады. Сонымен бірге құрылтай Темүжінге Шыңғыс хан атағын бекітті. «Құрылтайда оны таққа отырғызып, Шыңғыс хан деген ұлы атақ берілді. Сол жерде «Шыңғыс хан» атын иемденген қырықтан асқан өжет еркек ант беріп, көк аспанға тағзым етіп, қара жерге бас иіп, тоғыз тұғырлы ақ туды асқақтата көтерді», – деп жазады аталмыш еңбектерде. Бұған қарағанда, Абайдың айтып отырғаны ел ішіндегі ескі сөздер мен аңыздардан туындаса керек. «Туындаса керек» демекші, Абай да өз еңбегінде осы сөздерді жиі қолданады. «Болса керек», «қылса керек», «екен» дегендерді көбірек келтіре отырып, нақты деректердің керек екендігін баса айтқан сияқты. Қазақ тарихынан сөзді бастаған ұлы ойшылдың тағы бір ерекшелігі – сөз мәйегі мақалдарға көп көңіл бөлгендігі. Жалпы, мақал дегеніміздің өзі – әрбір халықтың жылдар бойғы, ғасырлар, тіпті мыңжылдықтар үлесіндегі рухани әлемінің кесек көрінісі ғой. Әр дәуірдегі, әр уақыттағы адамзаттың күнкөрісі, істелген ісі, қимыл-әрекеттің бәрі – мақал мен мәтелдерде тұнып жатыр. Ендеше осынау Ұлы уақыт ішінде атқарылған әрбір істің түйіні, қорытындысы, халық тәжірибесінің негізгі көзі, тұжырымы саналатын мақал мен мәтелдерден қазақ тарихы мен шежіреге қатысты сыр іздеуі – Абай болмысындағы ойшылдық,көргендіктің бір көрінісі.

Ұлт болашағын ойлап, күні-түні көз ілмеген ұлы Абай Қазақтың тарихы мен шежіресін келер ұрпаққа қалай жеткізу жөнінде де қатты толғанған. Осы мақсатта немере інісі, рухани шәкірті Шәкәрімге қайтыс болар алдында үлкен тапсырма берген. Ол – елдің тарихы мен шежіресін жиыстырып,тасқа бастырсын, сөйтіп келер буынның керегіне жарайтын бір із қалсын деген ниеті еді.

Ұлы ұстаз, ақылшы ағаның аманатын орындап, ұзақ жылғы ізденістердің нәтижесінде Шәкәрім қажы өзінің «Түрік, қазақ, қырғыз һәм хандар шежіресі» деп аталатын еңбегін жазды. Бұл кітап алғаш рет 1911 жылы Орынбор қаласында басылып шықты. Шежірелік туынды – халқымыздың сан ғасырлар бойы ауызша тараған аңыз-әңгімелері мен әлем ойшылдарының, тарихшыларының еңбектеріне сүйенген. Әуелі Адам Ата, Хауа Анадан бастап, бүкіл түркі елдерінің ата тегін айта отырып, қазақ халқының шежіресіне тереңдей үңілді.

«Қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, көп уақыттан бері сол туралы естіген білгенімді жазып алып және әр түрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым.

Ол кітаптардағы сөздерді түгел жаза алмасам да, керектісін теріп алып, соған тура келген қазақтың ескі сөздерін қосып, бір шежіре жаздым. Ескіден қалған тиянақсыз ертегі сықылды

ауызша болмаса, мұнан бұрын біздің қазақ тілінен шежіре жазылған жоқ» [3, 3], - дейді автор өзінің кіріспе сөзінде.

«Қазақтың қайдан шыққаны» деген тараушасында: біздің қазақ Нұх пайғамбардың Яфас атты баласының нәсілінен. Әрі қарай түркі болып таралады дей келіп, қазақтың тарихы мен шежіресін Шыңғыс хан және оның ұрпақтарымен байланыстырады.

Қазақ жерінің шығысындағы Шыңғыс таудың сол Шыңғыс ханға қатысты қойылғаны дәл Абай айтқандай, Шәкәрім де қайталайды. Бірақ «қазақтың ескі сөзінше» деп ескертеді.

Қазақ тарихы мен шежіресін сонау түп тамырлардан бері таратқан Шәкәрім еңбегінде жер-су атауларына, халқымызды құрайтын әрбір руға жекелей анықтама берілгендігі де өзінен кейінгі шежірешілерге үлкен мектеп болды. Мұнда қазақ мемлекетінің қалыптасып дамуына орасан ықпал еткен Шыңғыс хан мен Абылай хан арасындағы «хандар галереясы да», хронологиялық сипатпен орынды сөз етілген.

Сол хандардың ел билеу саясаты, ұлтымыздың алғашқы заңдар жиынтығы, көршілес елдермен қарым-қатынас, арғы-бергі дәуірлердегі қазаққа қатысты бүкіл тарихи, саяси, әлеуметтік жағдайлардың өзі кейінгі тарихшыларға да тамаша әсер етті. Осы туынды туралы Мұхтар Мағауин:

«Шәкәрім шежіресі - көшпенді халықтар мәдениетіндегі көне салтты -бағзыдағы Рәшид-әд-Дин, кейінректегі Қадырғали Жалайыр, Әбілғазы-бахадұр-хан дәстүрін жаңа заманда жаңаша жалғастырған құнды еңбек.

...Аңыз бен шындықтың шегін ажырата бермейтін бітіс-болмысы Шәкәрім шығармасының тарихи зерттеу емес, шежіре екендігін айғақтайды. Бірақ бұл - жаңа шежіре, бұрынғылардан басқаша кейіптегі шежіре» [4, 124], – деп бағалаған.

Шәкәрім шежіресінің бір құндылығы - қазақ сияқты ғажап елдің үш бұтағы саналатын үш жүзден тараған рулардың барлығын шығу тарихымен һәм көршілес елдердің,тайпалардың түп тамырымен сабақтастыра алып, тұңғыш рет жүйелі түрде беруінде болса керек.

«Қай дәуір туралы қалам сілтемесін, жазушы - қашанда тарихшы. Әдебиеттің басты парызы - адамзат естелігінің үзік-үзік болмауына күш салу, шежіре арқауы жалғанбаған жерде, адамзат санасынан ғасырлар ғайып болып, тіпті мың жылдық жеңістердің даңқы мен жеңілістер трагедиясы да ұмыт қалады. Ал жазушы – адамзат зердесінің бірден бір жоқтаушысы болғандықтан да, тарихтың әлгіндей жыртықтарын романмен, поэмамен жамайды» [5], - деп айтқан Олжас Сүлейменовтің пікірі де бұл ойымызға дәлел.

Түйіндеп айтқанда, Абай мен Шәкәрім мұралары - қазақ халқының рухани әлемінің қарлығаштары.Ұлтымыздың тарихы мен шежіресінің бастау бұлағы, қайнар көзі екендігіне ешкімнің де дауы жоқ шығар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шекен Ж. «Моңғолдың құпия шежіресінің» фольклорлық, әдеби негіздері. Автореферат. – Алматы, 2003. –24 бет.

2. Абай. Қалың елім қазағым. Шығармалары. – Алматы, Жалын, 1995. – 384 б.

3. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ, қырғыз һәм хандар шежіресі. – Алматы, «Ол – жас баспасы» ЖШС, 2004. – 80 б.

4. Бес арыс (Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар. Құрастырған: Д.Әшімханов). – Алматы, Жалын, 1992. –544 б.

5. Сүлейменов О. Сөзстан. –Алматы: Жазушы, 1987. –134 б.

ӘОК 821.512.122

КӨРКЕМ ПОРТРЕТТЕГІ Ә.КЕКІЛБАЕВ ҚОЛТАҢБАСЫ

Жақанова Ж.Р.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Көркем бейне әдеби шығармашылықтың негізі болып табылады әрі бұл мәселеге ғылымның арғы-бергі тарихында барынша назар аударылып келеді. Ал енді қандай әдіс-тәсілмен қыр-сырын ашып, жан бітіріп, толыққанды бейне сомдауға болады? Осыдан келіп, портреттің көркем тәсілдер жүйесіндегі орнын анықтау қажеттігі туындайды. Портрет әдеби

қаһарманның сыртқы келбетін: бет бейнесі, түр-түсі, дене бітімі, дене қалпы, ым-ишарат, жүріс-тұрысы, киім-кешегі, жас ерекшелігін көрсетіп, көркемдік тәсілдер жүйесінде оның ішкі әлемін танытуда елеулі қызмет атқарады. Кейіпкер табиғатын танытуда жылт етіп көзге түскен әр портреттік белгі құнды. Портрет жасау ұстанымының, құрылымының семантикалық қанықтығы, сипаттаудың толықтығы нақты бір кейіпкердің шығармадағы орнына, автордың жекелеген стиліне, жанрлық ерекшелігіне тәуелді.

Портрет қызметі сан алуан, көп қырлы. Алдымен, шығарманың аса маңызды композициялық элементі ретінде ерекшеленеді. Шығарманың сюжеттік, жанрлық жүйесіне, қаламгер стилінің айшықталуына ықпал етіп, көркемдік-эстетикалық мақсат-міндеттерді шешуде шешуші рөл атқарады. Ең бастысы, адамтану ілімінде атқаратын қызметі салмақты.

Қазақ қаламгерлерінің бейне жасау бағытындағы жетістіктері әдебиетіміздің көркемдік-эстетикалық толысуы жолында айрықша маңызға ие болды. Уақыт пен кеңістік мәселесін көркемдікпен игеріп, ойы ұшқыр, тілі құнарлы қаламгер Ә.Кекілбаев осы мәселеге ұлттық құндылықтар тұрғысынан келеді. Ұлттық құндылықтардың қайнар көзі халықтың салт-дәстүрі мен тұрмыс-тіршілігінде, әдеп-ғұрпында жатқанын атап өткен жөн. Әдебиетте қалыптасқан «Кекілбаев феномені» ұғымының бір ұштығы ол сомдаған көркем бейне табиғатында екені талас тудырмайды. Портрет жасау үдерісінде Ә.Кекілбаев қолтаңбасы айқын бедерлілігімен оқырманын өзіне баурайды. Сыртқы белгі киім-кешектер – портреттің вестиалды түрінің қызметіне жазушы аса ден қояды. Төмендегі «Елең-алаң» романынан қатар берілген екі мысалда осы мәселенің қалай шешімін тапқаны көрінеді: «*Бірде тапа тал түсте бұл отырған бөлмеге қайдағы бір сусар, бұлғын, сілеусін, қарсақ, барыс – әйтеуір бұның көргені бар, көрмегені бар – неше қилы түз тағылары қаптай жөнелгені. Сөйтсе есіктен екі иығына екі кісі мінгендей еңгезердей біреу қорбаңдап кіріп келеді. Әлгі бір аяқ астынан шұбыра жөнелген жер қайысқан көп аң да сонау қауқиған тонына жапатармағай жабысып алыпты*» [1, 24]. «*Шатырға кіріп келгенде қапелімде тілінен айырылып қала жаздады. Самаладай кең баспанада өңшең бір дағарадай қызыл түлкі тымақтан көз тұнады. Шеттерінен тойға келгендей сәнденіп киініпті. Өңшең бір қасқыр ішік. Өңшең бір күмістелген кісе белбеу. Өңшең бір құдасының төрінде отырғандай манаурай жайғасқан маңғаз немелер*» [1, 197].

Автордың портрет бөлшегі ретінде киім-кешекке мән бергенін жаңалық еді деуден аулақпыз. Өйткені тарихи роман жанрының табиғаты қаламгерден сөз етіп отырған дәуірінің тұтастай әлеуметтік-мәдени, рухани суретін бейнелі тілмен кестелеп беруді талап етеді. Мәселе басқада. Біз келтірген мысал қазақ даласына келген Орынбор экспедициясының бастығы, статс-советник Кириловтің далалықтардың киімін көргендегі алғашқы әсері түрінде берілген. Портреттердің бәрі оның сүзгісінен өтеді. Бір қарағанда, терең философиялық һәм психологиялық шығармаларында ойшылдығымен көзге түскен қаламгер юморға, күлкіге күш түсірмейтін тәрізді көрінеді. Ә.Кекілбаев стиліндегі юморлық реңктің әдемі, жатық көрініс табуына ықпал етуші бірден-бір құрал – портреттер болып отыр. Шығарманың көркемдік, өзіндік бітім-болмысын айқындауда жазушы қолданған тілдік құралдардың орны ерекше. Көркемдік қуат пен эмоционалды байлық, жарасымды юмор метонимия арқылы өрілген. *Сусар, бұлғын, сілеусін, қарсақ, барыс, неше қилы түз тағылары* – метонимиялық қолданыс. Кейіпкердің тоны қымбат бағалы осындай аң терілерінен тігілген. Түз тағыларының *қаптай жөнелуі,* есіктен екі иығына екі кісі мінгендей еңгезердей біреу *қорбаңдап кіріп келуі*, аңдардың соның қауқиған тонына *жапатармағай жабысып алуы* – нағыз жанды сурет. Ұғымның, сөздің эмоцияға әсерін тұздықтауға келгенде жазушы алдына жан салмайды, бар салмақты қимылдың сапалық өзгерісіне салады. Ең бастысы, оған барар жолды біледі. Ал екінші мысалда кейіпкерді мүсіндеу үшін автор портретті заттық белгіні *(түлкі тымақ, қасқыр ішік, кісе белбеу)* атап өту арқылы беріп, жансыз заттан жанды адам бейнесін жасайды. Жай атап қана кетпейді, негізгі нысанның эстетикалық қуатының кереметтігі бақылаушы кейіпкердің соншалық әдемі суретті көріп, эмоциялық тұрғыдан тұшына қабылдауы *тілінен айрылып қала жаздап, көзі тұнғанын* ескерту арқылы жеткізіледі. Сөз сиқырын меңгерген жазушы экспрессивтік әлеуеті күшті сөздерді сәтті таңдай біледі. Жоғарыда көрсетілген киім-кешек түрлерін *өңшеңмен* тіркестіріп барып, сыртқы әсердің сапалық жағына көңіл бөледі. Тағы бір шағын портреттік этюдте жылқының қайсысы жорға, қайсысы тұлпар шығарын топшыласқан ақсақалдардың кейпін «*Сақалдар тынымсыз шошаңдап, мұрттар мігірсіз ширатылады. Шарт-шұрт қол алысып, бәс тігіседі»* деп нақты атын атап, түсін түстемей, қимыл-әрекетті (жест) атап қана топтық портрет үлгісін ұсынады. *Сақалдың шошаңдауы* – сөйлеу, әңгімелесудің, *мұрт ширату* ишарат

ретінде – ойланып-толғанудың, әлденеге алаңдаудың; *шарт-шұрт қол алысу* – келісімнің белгісі. Қаламгер қимыл-әрекеттің символдық мәнін асықтай шиырып оңтайлы пайдаланады.

Жазушы стиліндегі юморлық бояудың қанықтығы мына мысалдардан да анық сезіледі: *Сырықтай ұзын сыриған шалдың тұла бойында доғалданып, жұмырланып жаратылған ештеңе жоқ. Қалақтай жағына қылыш жаныгандай. Суалған екі ұртқа тақала беріп, қайта тікірейіп кететін қияқ мұрты, қашан көрсең де, тышқан тықырын аңдып қалған аш мысықтың құлағындай едірейеді де тұрады. Сүйір иегіне сумие біткен сұңгі сақалы да төбелесқұмар әтештің құйрық жүніндей селтие қалған. Ешқашан кісіге тіке қарамайтын екі шегір көздің ортасында орақтай итиіп оратыла біткен құс тұмсық едірең мұрттың астындағы қаймыжық еріннен әрі асып түсуге әлденеден қаймыққандай, шаншыла үңіліп, шапши тоқтапты* [1, 56]. Пішіні жағынан Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен теріндегі» *домалағына* қарама-қарсы бейне әрі әсерлі. *Тікірейген* мұрт, оның *едірейіп* тұруы, *селтиген* сақал, *итиген* тұмсықтың ерінге *шаншыла* үңілуі және *шапши* тоқтауы күлкі тудырады. Сөз таптарының ішінде еліктеуіштердің эмоцияны жеткізудегі қызметінің шексіздігімен, стильдік мақсатта құбылта қолдануға аса икемділігімен жоғарыдағы бейне сондай қызық шыққан. Тағы бір мысалға үңілейік: «*Үшеуі – бірінен бірі айырып алғысыз сыптығыр қара, әлдебір мүсінші түсіп тап басып айтып бере алмастай әлдеқандай қоңырқай балшықпен жылтырата сылап тастағандай жып-жылмағай бет-ауыздарынан тышқанның көзіндей жылт-жылт сығырайған жымысқы жанарлары мен жарқыраған тістерінен басқа ештеңе көзіне түспейді. Бәрінің де сақал-мұрты ауыздарының айналасында қалыпты. Маңдайлары қандай жылмағай болса, жақтары да сондай жылмағай. Қылтанақ әу бастан бітпеген*» [1, 230]. Көз бен тістен басқа ештеңе жоқ бетперде! Автордың алдыңғы планда ұстаған портреттік белгілері – осылар. Жып-жылмағай әлемде көз бен тістің ғана көрінуі астарында автордың кейіпкер характерін танытпақ ниеті байқалады. Үшеуі де қу, айлакер адамдар болуға тиіс. Жазушы кейіпкерін мүсіндегенде ұлтымыздың тарихын, әдет-ғұрпын, салт-санасын, содан кейін прозада өзіне дейін қалыптасқан бай дәстүрді ескереді. Өз қаһармандарының портретін оның ішкі жан дүниесімен, тағдырымен, өмірімен тығыз байланыста қарастырады. Портретке қатысты оның қаламы шиырлаған белгілер: дене тұрқы, бет пішініндегі өзгерістер, киім-кешегі, қимыл-әрекеті, ым-ишара түрлері кейіпкердің мінез-құлқын тануға әсер етеді. Жоғарыда берілген портреттен Ғ.Мүсірепов қолтаңбасы («Оянған өлкедегі» Жұман портреті) аңғарылады. Автор ұзақ сонар портреттерге бармай, арасында детальмен көрсетуге мән береді. Кейіпкердің *дене және бет пішіні, бойы, түр-түсі, киімі* деталь ретінде жиі сөз болып, оны даралауға қызмет етеді: *иреңдеген мосқал еркек, тау тайлақтай өңкиген біреу, түйедей қаңқиған-саңқиған еркектер, көсе башқұрт, нарт күрең кісі, орақ мұрын, ақсары жігіт, серең аяқ, сызы мол ала көзді, мосқал еркек, түбіт иек бозбала жігіт, имек қара, сыптима шалбары бар мейман, гүжбан қара, жалбыр шаш жігіт, сыптығыр қара, жайнақ көз бойжеткен, тыртық езу шал, жылмаң төс* т.б. [1].

Кейіпкер психологиясын, жүрек лүпілін жеткізуде де жазушы айтарлықтай табысқа қол жеткізген. Мәселен, Әбілқайыр ханды *«сүйектен мүсінделгендей ақ сұр хан»* деп даралап алып, романның өн бойында ішкі жан дүниесіндегі өзгерістерді (ренжу, өкіну, шамырқану, алаңдау, мазасыздану т.б.) оның *сұп-сұр* күйге енуі арқылы *символмен* түсіндіреді. М.Әуезовте белсенді түс *қызыл* болса, Ә.Кекілбаевта *сұр* түс. Автор түстердің философиясын жете түсініп, кейіпкер психологиясын жеткізудегі қызметін ұтымды пайдаланады. Түстер символдық мәнге ие. Әрқайсысы белгілі бір көңіл-күйді білдіреді. Суреткердің биік талғамымен қатаң сүзгіден өткен түстердің портрет құрамында кейіпкерге қатысты эмоцияналды-экспрессивтік әрі психологиялық қызметін ұтымды пайдалану – біз талдап отырған шығарманың ірі жетістігі.

Жазушы портрет жасайтын құралдың экспрессивтілігіне аса ден қояды және осыдан оның сатиралық-юморлық қолтаңбасы сезіледі. Сондай-ақ бұл үрдіс оның замандастары О.Бөкей, А.Нұрманов, Қ.Ысқақов, Д.Исабеков, Ә.Таразилерге де тән. Сайып келгенде, көркем бейне жасау, портрет сомдау тәжірибесі қазақ прозасында жылдар бойы қалыптасып, бұл бағытта бай дәстүрдің арқауы үзілмегені аңғарылады.

Әдебиеттегі дәстүр жалғастығы мәселесі туралы академик З.Ахметов: «Әдебиет алдымен ұлттық негізде пайда болып, дәстүрлі түрде одан ары жалғасады», - десе [2, 53], Қ.Әбдезұлы: «Көркем әдебиет мазмұндық-идеялық сапаларының дамуымен қатар, пішіндік жағынан да жетілу процесін бастан өткерді. Әдебиеттегі ішкі-сыртқы, мазмұндық және формалық құбылыстардың даму, өркендеу жолына тарихи тұрғыдан көңіл бөлген жағдайда олардың әр кезеңде түрлі жаңашыл сипатты иеленіп отыратындығын аңғаруға болады. Басқаша айта

болсақ, әр кезең әдебиеті бұрынғы бір кезеңнің көркемдік ойлау дәстүрін жалғастырып отыратын болып шығады. Сол дәстүрді жалғастыру, одан үйрену, соған сүйену арқылы ғана жаңа көркемдік құбылыс, жетістіктерге қол артуға болатындығы айқындалады», - деп қорытады [3, 17].

Тұжырып айтқанда, біз қарастырып өткен қаламгер статикалық және динамикалық портрет түрлерінің, кішігірім детальдар мен ым-ишараттың, түр-түстің характер табиғатын таныту, психологиялық иірімдерге бойлау мүмкіндігін барынша пайдаланады. Портреттің лингвистикалық жағына көңіл қойып, көркемдегіш элементтердің экспрессия тудырушылық қасиетін шығарманың көркем-эстетикалық міндетін шешуге мақсатты түрде жұмылдырады.

Әдебиеттер тізімі:
1. Кекілбаев Ә. Елең-алаң. – Алматы: Жазушы, 1984. – 432 б.
2. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1973. – 212 б.
3. Әбдезұлы Қ. Әдебиет және өнер. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 300 б.

ӘОК 82.0

ҚАБЫСПАЛЫ ОРАЛЫМДЫ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Жақсылық Н.А.
№17 ЖББОМ, Теміртау қ., Қарағанды обл., Қазақстан Республикасы

Қабыспалы оралымды екі топқа жіктейміз: есім қабыспалы оралым; есімше қабыспалы оралым.

а) Есім қабыспалы оралым

Әдеби тілімізде қабыспалы оралымды жасауға көбінесе есімше тұлғалы сөздер қатынасып отырса, сонымен қатар осындай функцияға есім сөздер де ие бола алады. Мұндай сөздер оралымды жинақтап, өздерін меңгере жұмсалған белгілі бір мүшеге қапсарласа айтылады. Меңгеруші сөз әр тұлғада келе береді, соған лайық сол сөйлемнің әр түрлі мүшесінің де қызметін атқарады. Есімше қабыспалы оралымдағыдай, мұнда да меңгеруші сөз көбінесе атау түрінде жұмсалады.

Жидебай мен сай-саласы ағашқа толы Орда тауы мұндайлық зор апатқа ұзақ жылдардан бері ұшырап көрген жоқ болатын (К.Оразалин).

Оралымды меңгеруші сөз басқа да септік жалғауларында қолданылады. «Ақшаның алмайтыны жоқ» деген сенімдегі Малтабардың ол құрғырға бірінші рет өкпелеуі осы ғана (С.Мұқанов).

Қабыспалы оралымдарды жасауда бар, жоқ сөздері де қатынасып отырады. Кейде бір қабыспалы оралым әрі есімше, әрі есім сөздерінің қатарласа жұмсалуымен де жасала береді.

Үнсіз түксиген // қабағы бар // салқын жүзді Сағит сол жастықтарға сүйене отырып, жеңге мен шешеге жүзін бермей, қырындай қарап шайды соңырқай тартып отыр.

Міне, бұл келтірілген сөйлемдердегі арнайы белгіленген сөздер (негізгі бөлшектегі бастауыштар) өзінен бұрынғы шоғырлана айтылған топтарды тікелей өзіне жымдастыра, қабыстыра, меңгеріп тұр. Осы орайда профессор С.Аманжоловтың үйірлі мүшелердің жасалу табиғаты меңгерілу мен меңгеру принципіне негізделеді деп айтқан пікірін біз де қуаттаймыз.

Қабыспалы оралым құрмалас сөйлемнің бір қанатында, сондай-ақ екі қанатында да қолданыла береді. Мына сөйлемде оның алғашқы қанатта (бағыныңқы) жұмсалып тұрғанын байқаймыз.

Сол жас жігітті көруге ынтық Сұлтанмахмұт төсегінен тез киініп, ауызғы үйге шыға келсе, қоңқақ мұрын, сом денелі жас жігіт шайын ішіп болып, үстіне сырма тужурка киіп, белін қайыс белбеумен шиыршық арттыра тартып буынып, енді шығып кеткелі тұр екен (Д.Әбілев).

Ал мына сөйлем қабыспалы оралым құрмаластың екі қанатынан да (бағыныңқы, басыңқы) орын алған.

Оны іздеуге я тосуға уақыты жоқ Есқара қаруларын қолына ұстай кейін жүгіріп, аңдыған терезенің түбіне таяна бергенде, сыбысын сезіп қалған Дуська шәуілдей жөнелді (С.Мұқанов).

Қабыспалы оралым негізінен алғанда, белгілі бір сөзді айқындау мақсатында жұмсалады. Осыған орай да сөйлем ішінде оның жұмсалуы айқындалатын обьектінің болуымен тығыз

байланысты келеді. Демек, қабыспалы оралым негізгі сөйлемде хабарланған ой желісінің мазмұнын толықтырып отырады. Оны (оралымды) айтпасақ та сөйлем мазмұны бұзылмайды. Қабыспалы оралымның басқа синтаксистік категориялардан басты бір айырмашылығының өзі де осы болмаққа керек. Осы тұрғыдан келгенде кейбір күрделі мүшелерді қабыспалы оралым деп тануға болмайды.

Енді қабыспалы оралымдардың сол жиі қолданылатын есімшелі жолын талдалық.

ә) Есімшелі қабыспалы оралым

Қабыспалы оралым жасауда есімшенің барлық тұлғаларының қызметі бірдей емес. Бұл ретте оның әсіресе -ған тұлғалы түрі айрықша қызмет атқарады. Өзге қалған түрлері (баратын, бара тәрізділері) оралым құрамында белгілі мөлшерде ғана ұшырасады. Өйткені бұл біріншіден, тілімізде жалпы -ған форматты есімшенің жиі қолданысымен байланысты болса, екіншіден, осындай есімшенің синтаксистік оралымдарды қайырып тұрудағы бейімділігінің молдығынан ба деп ойлаймыз. Мұндай бейімділік -ған форматты есімшенің есім сөздерге жақын, туыстық қасиетімен де байланысып жатады. Бұл айтылған жай қабыспалы оралымдар жайында әңгіме болғанда, негізінен алғанда, осы -ған тұлғалы түрін түсінетінімізді бекіте түседі.

-ған форматты есімшелі оралым да, сөйлемнің әр алуан типтерінің құрамында қолданыла береді. Алайда оның қолданылу өрісінің кеңдігі әсіресе жай сөйлем шеңберінде көп болады. Қабыспалы оралымның жай сөйлемге қабаттаса тіркесуі оның мазмұндық желісін де ұлғайтады, құрылымдық негізін күрделендіреді.

Қабыспалы оралымдарға байланысты тіліміздің заңдылығы бойынша әдетте негізгі бастауыш (сөйлемнің түп қазығы) өзінен бұрынғы үйірленген мүшелерден кейін қолданылады, яғни ол сөйлемнің екінші бөлшегінен орын алып тұрады.

Қабыспалы оралымды жинақтаушы есімше сөзі кейде барыс, табыс, шығыс жалғауларында да кездесіп қалады. Мұндай да оралым толықтауыш қызметінде жұмсалады. Осындай оралымды сөйлемдер де қазақ тіл білімінде әр жақты түсіндіріліп жүр. Әсіресе барыс септікті жолы біреулермен жай сөйлем қатарына жатқызылса, екіншілерімен ол құрмалас сөйлем деп танылады. Біз қабыспалы оралымның осындай конструкциядағы түрін де күрделенген жай сөйлемнің аясында танитын боламыз.

- Барыс септікті қабыспалы оралым: Жердің үстіндегі Төстік жердің астына түсті дегенде соған жолдас болайын деп жолын тосып жүрген адам едім...(«Қазақ ертегілері»).

- Табыс септікті қабыспалы оралым: Құлақ естігенді көз көреді. Білек сүріндіре алмағанды білім сүріндіреді (Мақал).

- Шығыс септікті қабыспалы оралым: Мені жақсы көргеннен өзіңше маған да шен бермек болғаның ба? (М.Әуезов).

Атау түріндегі қабыспалы оралымдар мен септік жалғауларын (ілік, барыс, табыс, шығыс) қабылдаған есімшелі оралымдардың айтылу заңдылығында айырмашылық бар. Алғашқысында, қабыспалы оралымның жеке өзі дауыс жігімен бөлінбейді, өзі меңгеріп тұрған сөзімен ғана оқшаулана айтылады, демек, интонациялық жікте де ұйымдастырып тұратын сол атау түріндегі есімшелі сөз болады: Баласы жақсы оқыған Асан бүгін көңілденіп отыр.

Қабыспалы оралымдағы интонациялық құбылысты екі жақты түсінуіміз керек: бірі – меңгерілген сөзімен жікке бөлінуі де, екіншісі – өзінің-ақ даралана айтылуы.

Жанаспалы оралымдар деп отырғанымыз – құрылысы жағынан сабақтас құрмалас сөйлемдермен тығыз астарласып жататын синтаксистік категорияларды қамтиды. Мұндай сөйлемдердің тәуелді бөлшегінің баяндауышы (жасалу жолдары, формалық құбылыстар) сабақтас құрмаласпен бірдей түсіп жатады. Айтылу барысында жанаспалы оралымдар жеке интонациялық құбылысқа ие болып, өз алдына дараланып тұрады. Ал жазуда олар үтірмен ажыратылады (қабыспалы оралымдармен салыстырыңыз, бұларда бұл заңдылық сақталмайтынын жоғарыда ғана айтқанбыз).

Жанаспалы оралым қабыспалы оралымдарға қарағанда, әдеби тілімізде жиі қолданылады.

а) Көсемшелі оралым.

Жалпы оралымды сөйлемдерді жасауда көсемше тұлғалары активті қызмет атқарады. Мұның өзі біріншіден, көсемшенің баяндауыштық қызметімен байланысты болса, екіншіден, оның сөйлем ішіндегі сипаттағыш, амалдық қасиетімен де астарласып жатады.

Көсемше оралымды сөйлемдерді жеке қарастырудың өзіндік мәні бар, өйткені осындай конструкциялар қазақ тілі былай тұрсын, кейбір түркі тілдерінде күні бүгінге дейін сабақтас құрмалас деп танылуда.

Көсемшелі оралым басқа да кейбір синтаксистік категориялар тәріздес, күрделенген сөйлемдерді жасаудағы ең өнімді грамматикалық көрсеткіш. Осындай оралымдардың табиғатын жеке ашып алу – құрылысы осы тәріздес амал, себеп т.б. бағыныңқылардан оларды ажыратып отыруға мүмкіндік туғызады.

«Оралымдардың бағыныңқы сөйлемдермен алғашқы компоненттер бойынша құрылысы тең түсіп жатқанымен, предикаттық қатынастары жағынан ара салмақтары әр түрлі болады. Көсемшелі оралым да, өзге оралымдардай, бір предикаттық қатынастың негізінде құралады. Олай болса, көсемше тұлғасымен қайрылған конструкциялы сөйлемдерді бір дәрежеде, бір шеңбердің бойында қарастыруға болмайды. Әрқайсысы синтаксистік байланыстың берілуіне, предикаттық қатынастың көрінуіне байланысты әр түрлі грамматикалық категориялардың қатарынан танылады» [1, 98].

Синтаксистік оралымдарды жасауда көсемше сөздері қандай қызмет атқарса, есімшелі сөз де сондай функцияға ие болады.

ә) Есімшелі оралым.

Есімше сөздер жай сөйлемнің баяндауыш қызметін атқарғаннан кейін, құрмалас сөйлем компоненттерінің де баяндауышы болады.

Есімше оралым негізгі сөйлеммен байланысу тәсіліне қарай, негізінен алғанда, екі түрлі амалмен жасалады: септік жалғаулары және көмекші (шылау) сөздерімен тіркесе жұмсалуы арқылы.

- Септік жалғаулы есімше оралымдар. Осындай сөйлемнің жасалуында есімше сөздері кеңістік қатынаста жұмсалады.

- Мезгіл. Оралымды қайырушы сөз -ған тұлғасымен аяқталып, сол оралым тұтасымен тұрып негізгі сөйлемде хабарланған негізгі ойдың мезгілін білдіре жұмсалады. Сөйлем бойында мезгілдік мәннің орын алуында, басқа да оралымдардағыдай, оралым мен негізгі сөйлем баяндауыштарының өзара үйлесе қолданулары әсер етіп тұрады.

- Шарт. Алғашқы оралымды (тәуелді) конструкция кейде негізгі сөйлем мазмұнына шарт мәнінде құрылып тұрады. Мұндайда оралымдағы есімше сөзі көбінесе болымсыз тұлғада келеді. Сөйлемдегі шарттылық мән кейде мезгілдік ұғыммен астарласа қабаттасып жұмсалады. Септік жалғаулы есімшелі оборот сонымен қатар шығыс септік формасында да жұмсалады. Негізгі сөйлем баяндауышы көбінесе етістіктің өткен шақ формаларында келеді.

- Көмекші сөзді есімше оралымдар. Егерде атау түріндегі есімшелер жанаспалы оралымды жасауға қатынаса алмаса, шылау не шылау мәніндегі сөздер сол есімшелерді меңгеру арқылы оларды осы қызметке түсіре алады. Демек шылау сөздерімен тіркесе жұмсалған есімшелер жанаспалы оралымның құрылысына ұйытқы болып тұрады. Мұндай көмекші сөздер есімшенің атау түрімен, сондай-ақ септік жалғаулы (шығыс септік) түрімен де қабаттаса жұмсалады. Есімше оралымның осы жолындағы әсіресе соң, кезде, кейін, бері, көмекші сөздері айрықша қызмет атқарады. Бұлардың алғашқылары (соң, кезде) атау тұлғалы есімшелермен бірге жұмсалса, кейінгілері – шығыс септік түрімен тіркесе қолданылады. Сонымен, есімше сөздері де жай және құрмалас сөйлемдерде баяндауыш қызметіне жұмсалуымен қатар жанаспа оралымды жасауға да қатынаса алады.

б) Шартты рай тұлғалы оралым.

Тіліміздегі синтаксистік конструкцияларды ажырата білуде көбінесе шартты рай тұлғалы сөзі бар сөйлемдер қиындық туғызады.

Сөйлем ішіндегі шартты рай тұлғалы баяндауыштың басқа баяндауыштардан (есімше, көсемшелі сөздерден) елеулі айырмашылығы бар. Ол айырмашылық ең алдымен шартты рай тұлғасында келген баяндауыштардың жақ жалғауын көрсетіп тұруларымен айқындалады. Жақ жалғауын көрсетеді деу – қимыл иесін көрсетеді деген сөз. Демек, осындай тұлғалы сөйлемдерде грамматикалық бастауыш арнайы айтыла бермесе де, оның қай жақты бастауыш екендігі шартты рай баяндауыштан белгілі болып тұрады.

Шартты рай сабақтастан да жалпы сабақтас құрмалас сөйлемге тән заңдылықты талап етеміз. Ол – сабақтас құрмаластың әрбір синтаксистік компонентінде грамматикалық бастауыштың болуы. Егер шартты рай сөйлем бұл талапқа жауап бермей, ортақ бір ғана бастауыштың төңірегінде құрылса, оның сабақтас құрмалас бола алмағандығы. Мәселен, үлгерсем, келемін тәріздес бір-ақ жаққа байланысты айтылған сөйлемдер кейбір еңбектерде сабақтас құрмалас деп танылады.

Шартты рай оралымдағы негізгі сөйлеммен әр түрлі мағыналық белгіде жұмсалып, жалпы сөйлем мазмұнына әр түрлі айқындық енгізіп тұрады. Шартты рай тұлғалы сөздер

көбінесе шарт мәніндегі оралымды сөйлемдерді жасауға қатынасса, сонымен қатар қарсылықты, мезгіл және салыстырма мәніндегі оралымды сөйлемдерді де жасауға қатынасады. Мұның өзі шартты рай тұлғалы сөздердің сөйлем ішіндегі синтаксистік қызметінің әр жақты да алуан түрлі болып келетіндігін байқатады.

в) Қимыл есімді оралым.

Оралымды сөйлемдерді жасауға етістік тұлғалары қатынаса алады. Мұндайда қимыл есімдері жеке өзі тұрып не болмаса көмекші сөздермен қосыла айтылып оралымды бөлшекті қайырып тұрады.

Қимыл есімді оралымды сөйлемдер -ысымен жұрнағы және тұйық райлы етістіктің көмекші сөздерімен тіркесе қолданылуы негізінде мезгілдік мәнге ие болады. Алайда әрқайсысында мезгілдік мәннің көрінісі әр түрлі болып келеді. Мәселен, -ысымен тұлғасы арқылы жасалған оралымды сөйлемде хабарланған оқиға, әрекеттердің орындалу мезгіл мөлшері бірінен соң бірі келіп отырады, яғни оралымдағы белгілі бір оқиға орындалғаннан кейін барып негізгі сөйлемдегі ой желісі орындалатын болады.

Қимыл есімді оралымды сөйлемдер тұйық райлы етістіктің үшін шылауымен тіркесе берілгенде, мақсат мәнінде жұмсалады. Осыған орай негізгі сөйлемнің баяндауышы да үйлесіп жұмсалып, ол да кейде, керек модаль сөзімен қосыла айтылған тұйық райлы етістікпен беріледі [2, 57].

Сонымен, синтаксистік оралымдардың аталған тармақтары күні бүгінге дейін қазақ тіл білімінде, сондай-ақ кейбір түркі тілдерінде де сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңары ретінде танылып келеді. Бұған ең басты себеп – қабыспалы оралымда сөйлемдік қасиет – бастауыш пен баяндауыш бар делінсе, жанаспалы оралымның құрылысы бағыныңқы баяндауышының жасалу жолдары мен ұқсас түсіп жатады деліну.

Оралымның жеке өз бойында субъект-предикаттық қатынас болмайды, мұндай қатынас тек бүтіндей сөйлем бойынан ғана көріне алады. Бағыныңқы сөйлемдер мен оралымдардың бір-бірінен ажыратылатын шегі де осы жерде жатыр деуге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шәкенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 360 б.

2. Сауранбаев Н. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 418 б.

ӘОК 81(091)

ЕСКІ ҚЫПШАҚ ТІЛІНДЕГІ МЕЗГІЛ ҮСТЕУІНІҢ ДАМУЫ

Жалдыбаева А.Ж.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Ескі қыпшақ тілінің үстеулерін сұрыптағанда, оларды арыда Алтай тілдері, беріде көне түркі тілі және жаңа түркі тілімен, сондай-ақ бүгінгі қыпшақ тілдерінің, оның ішінде қазіргі қазақ тілінің үстеу сөз табына сүйене отырып қарастырдық.

Мезгіл үстеулеріне тоқталғанда, Э.Н. Наджиптің «Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сараий и его язык» атты шығармасындағы үстеулер туралы: «В нашем же памятнике такие наречия образуются от слов, означающих не только времена года, но время вообще, а также определительных словосочетаний с временным же значением и от некоторых прилагательных и существительных не имеющих отношение ко времени» деген пікірі еске түседі [1]. Ол бұл пікіріне дәлелді мысалдар келтіреді:

Axşamin karvan bir jerga jetti

«mağrib vägtin bir ağac tübüna jetip jattım»

Бұл мысалдардағы *“axşamin, mağrib”* сөздері мезгіл үстеулері болып табылады.

Осы кезеңде «-ın//un» қосымшасы арқылы да мезгіл үстеулер жасалған:

«Ol biliksiz *küzdüzün* kim šäm’ï kafüri jägar»

Осы «in/un» қосымшасы арқылы «жалғыз» деген сын есімнің «үстеуге» (сын-қимыл) айналғанын және оның сөйлемдегі орнын көрсетіп берген.

Э.Наджип: “От слов نوک kün и نوت tün при помощи этого аффикса образуется парное наречие نوذوت ن وذوک *künün tünün* “днем и ночью”, однако каждый компонент этого парного наречия самостоятельно не употребляется. От *kündüz* “днем” образовано kündüzün с тем же значением”

اترا ерта- ärtä “утро”, а в сочетаний с аффиксом принадлежности 3 лица یسد si образует производное наречия یسد اترا со значением “утром следующего дня”

Ertasin äräb ni kordi lär (на следующий день утром увидели араба)

Tang “заря” в местном падеже в сочетаний с аффиксом принадлежности 3-го лица образует *tangdasi* (на следующее утро)”, -деп жазады [1].

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінің ішіндегі ең көнесі және ең маңызды орын алатын гот жазуымен жеткен *“Кодекс Кумманикус”* шығармасында 97 үстеу сөз қолданылған [2], олардың ішінде мынадай мезгіл үстеулері бар: авалы - әуелі, hаркіз-әрқашан, ақшам – ақшам, hергіз - ешуақытта, анүз - қазір, бурун - бұрын, бүгүн - бүгін, енді - е нді, ерте - ерте артынча - артынша , йай(ы)н - жазда, күзүн – күзде.

Араб жазуымен жазылған қыпшақ тіліндегі көркем шығарма болып табылатын “Хұсрау - Шырын” шығармасындағы мезгіл үстеулер [3]:

Йылда –жылда

Тамашасыз кечүрмäз *йылда* бір дäм

Тамашасыз өткізбес жылда бір дәм

Сабыр ет, ісің бітер ақыры

Жүсіп Баласағұнның **“**Құтты Білік” шығармасында кездесетін мезгіл үстеулер:

Aşnu – бұрын

Bu tüş ilmi bilgü kerek *aşnu* ked Түс ілімін аса жақсы білген жөн,

yöre bilse ötrü idi saknu ked Сонсоң бәрін жорып, сезіп жүрген жөн [2].

Махмұд Қашқаридің **“**Түркі сөздігі**”** атты шығармасында кездесетін мезгіл үстеулер санаулы ғана **:** *ахшам, ашам (ақшам), erte (ерте), өң (бұрын, алдымен), ілк (әуелі, алдымен), күz (күз), емді (енді)* үстеулері кездеседі [4].

Өң –бұрын, алдында

Ol menden *өңдүn* bardы: Ол менден *өңдүн* барды - Ол менен бұрын барды.

Ілк - әуелі, алдымен *Ilk* sen barғыl: *ілк* сен барғыл - Әуелі сен барғын.

“Көне түркі сөздігінен” [4]:

ürdin beri – издавна, ür keč – давно

jïllar ajlar ertgäli ür keč boltï – давно прошли годы и месяцы

Bu kün – сегодня

Bu kün barγïl – иди сегодня

Burun – раньше

Burun ïdγum erdi qamuχ edgülüg – прежде я должен был отсранить всякое блогополучие

Ахмет Йүгнекидің **“**Ақиқат сыйы **”** еңбегінде де мезгіл үстеулер көп дей алмаймыз. Мәселен, бүгүн (бүгін), йарын (ертең), ерта (таңертең), кеча (кешке), оза, бурун (бұрын), емди (енді) деген сияқты мезгіл үстеулердің бар екенін Ә.Құрышжанов пен Б.Сағындықовтың еңбегінен көре аламыз [46, 149-150].

یکذ اذ ایذو د و ب ق و ی ن یر ایر ا ب ن وک وب

Бұл дүние *бүгін б*ар , ертең жоқ.

Енді осы үстеулер көне түркі тілінде қандай тұрпатта қолданылды екен?

“Күлтегі*н” ескерткішінде:*

Күнтүз –күндүз, емті – енді, йіче- тағы, екін-екін, кісре-содан кейін. Мысалы: “Ол сабығ есіділ, түн удысықым келмеді, күнтүз олурықым – Ол сөзді (хабарды) естіп, түн ұйқым келмеді, күндіз *отырғым келмеді ”; “Иуғзы – сығытчы: өңре күн тоғсықда Бөклі чөлліг іл табғач, түпүт, апар, турум, қырық аз, үч құрықан, отуз татар, қытан, татабы бурча будун келіпен, сағтамыс, йығламыс.*

Мезгіл үстеулерінің ішіндегі “күндә” (күнде), “ертәдән”(ертемен) үстеулерінің жасалуынан морфологиялық өзгерістердің әсерін көруге болады. Яғни үстеу сөздердің морфемалық құрамының өзгермей (күн-де, ерте-мен), мағыналық тұрғыдан өзгеріп тұрғанын көреміз. Мұндай процесті декорреляция процесі дейді. Декорреляция сөздің морфемалық құрамын өзгертпейді, сөз морфемаларға алғашында қалай мүшеленсе, қазірде де солай мүшеленеді. Осы процесс арқылы үстеулер құрамында жүретін аффикстер жайлы К.Ахановтың пікірін келтіре кеткен орынды: “… босқа, текке, бекерге, бірге, кешке деген сөздердің

құрамындағы барыс жалғауы (-қа, -ке, -ға, -ге) сөз түрлендіруші (сөздерді байланыстырушы) қызметінен айрылып, аталған үстеулердің құрамындағы сөз түрлендіруші аффикске айналған [6].

Түйіндей келе, ескі қыпшақ тіліндегі мезгіл үстеуінің дамуы мен қазіргі қазақ тіліндегі үстеулердің арасындағы байланыстың ортақтығы байқалады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIY века “Гулистан” Сейфа Сарайи и его язык. – Алматы, 1971.

2. Құрышжанов Ә. Ескі түрік жазба ескерткіштері. – Алматы, 2000.

3. Ибатов А. Құтыбтың “Хұсрау уа Шырын” поэмасының сөздігі. – А., 1976.

4. Махмуд Қашқари. Түркі сөздігі. (Құраст. А.Егеубаев). – Алматы,1997.

5. Құрышжанов Ә., Сағындықов Б. Ахмет Йүгнеки “Ақиқат сыйы”. – Алматы, 1985.

6. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2003.

ӘОК 81”373; 001,4

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ АНАФОРА МЕН ЭПИФОРАЛЫҚ ҚОЛДАНЫСТАР

Жикеева А.С.
№13 ЖББОМ мұғалімі, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Сөз қолданудың оңтайлы тәсілі ретінде ақын-жазушыларымыз поэзиялық шығармаларында қайталауларды көптеп қолданып келеді. Соның ішінде мағыналы бір сөздің толығымен қайталанып қолдануы көптеп кездеседі, ойымызды дәлелдеу үшін лексикалық анафора, эпифораларға талдау жасап көрейік.

Ортақ өсу - өткелім,
Ортақ аңыз – ертегім,
Ортақ күңгірт өткенім,
Ортақ жарқын ертеңім,
Ортақ дұрыс – терісім... (Қ.Мырзағалиев).

Осы өлең жолдарында «ортақ» сөзі әр жолдың басында қайталанып келіп отыр. Автор мұнда сөз таба алмағандықтан «ортақ» сөзін әр жол сайын қайталап беріп отырған жоқ. Керісінше, осы «ортақ» сөзіне жұрттың, көпшіліктің назарын аудару үшін қайталанған. Яғни автордың айтайын деп отырғаны біздің қоғамымызда жер бетіндегі барлық байлық, барлық зат адам баласына ортақ екендігі, сондықтан автор «ортақ» сөзіне ерекше акцент беріп, әр жол сайын қайталанғаны байқалады.

Келесі шығармаға тоқталар болсақ, *Ә.Мариям адамшылықтан шығатын әйел емес. Мариямда жасырын сыр болуға тиісті емес. Мариям шынын айтады. Мариямнан анығын естісе ғана Раушан басты улатқан жұмбақты шешіп көңілін жұбатпақшы* (Б.Майлин).

Ал мына үзіндіде «Мариям» сөзі әр жолдың басырда қайталанып отыр. Автордың мақсаты – Мариямның жақсы қасиеттерін көрсету. Мариямның ешнәрсе жасырмайтынын, өтірік айтпайтынын, айтқаны анық болатыны сияқты адамгершілік қасиеттерін ерекше атап көрсету. Сондықтан «Мариям» сөзін әр жол сайын қайталайды. Сол сөздердің (Мариям) бірнеше сөйлем қатар келгенде, солардың әрқайсысында айтылмай, біреуінде ғана жіберуі әбден мүмкін. Сондықтан автор әр жол сайын қайталайды.

Қызғандым оны дауылдан,
Қызғандым оны ағыннан,
Қызғандым, жастан, кәріден,
Қызғандым жұрттың бәрінен.
Өзіңнен шыққан сол сырды
Келемін сақтап әлі мен (С.Мәуленов).

Жаңа шумақта қайталанып келіп отырған сөз – «қызғандым». Бұл үзіндіден де алдыңғы жайды аңғаруға болады. Демек, «қызғандым» сөзін бір ғана жолда қолданса, автордың мақсаты айқын орындалмаған болар еді. Автор «қызғандым» сөзін әр жол сайын қайталау арқылы, сол

сөзге ерекше леп, акцент беріп, жұрттың назарын сол сөзге аударып отыр. Ақын сыр сақтай білу керек екендігін айтады.

Көркем шығармадағы лексикалық эпифораға тоқталатын болсақ:

Өледі кімдер, туады кімдер,
Батады күндер, шығады күндер.
Семеді гүлдер, өседі гүлдер,
Келеді күндер, көшеді күндер.
Өмірде қымбат асылдар – күндер
Өмірде қилы ғасырлар – күндер... (М.Мақатаев)

Мұнда «күндер» сөзі әр жолдың аяғында қайталанған, сондықтан бұл лексикалық эпифораға жатады. Автор «күндер» сөзін уақытпен байланыстырып, сол сөзге ерекше леп беріп, өлеңнің оқырманға әсерін күшейту мағынасында қолданылған.

Бізге елдің еңбекші табы қымбат,
Бостандыққа бет алған жағы қымбат,
Екіталай жерлерде көзге ұшырап,
Жол тапқан ер сынбатты жаны қымбат (С.Мәуленов).

Осы көрсетілген шумақта қайталанып келіп отырған сөз «қымбат». «Қымбат» деген сөздің өзі адамға жағымды, ұғымды естіледі. Автордың айтып отырғаны – біздің елдің еңбекші табы. Сол еңбекші таптың арқасында біздің бостандыққа қолымыз жетіп, қиын-қыстау сәттерде жол тауып отырғанымызды айтады. Сол себепті автор «қымбат» сөзін әр жолдың аяғында қайталап отыр. «Қымбат» сөзіне жұрттың назарын ерекше аудару үшін шеберлікпен ұйқастырылған.

Синтаксистік анафорада сөз тіркесі немесе сөйлем қайталанып келетіні көркем шығармада жиі ұшырасады.

Сөйлем немесе сөз тіркесінің қайталанып келуі кездейсоқ құбылыс емес. Олар неше рет қайталанып келсе де, белгілі дәрежеде стильдік қызмет атқарады. Осындай қайталаудағы сөздердің әрқайсысының өзіндік қолданылу ерекшелігі танылып отырады. Мұндай жай сол қайталауларды контекс ішінде тұтастай алып, стилистикалық, грамматикалық талдау жасағанда анық байқалады.

Өмір жайлы сұрай берме сен менен
Өмір жайлы әлі зерттеп көрмеп ем.
Өмір жайлы білгің келсе қартқа бар,
Қан майданнан жалғыз ұлы келмеген,
Жесір келін бір нәреste көрмеген,
Жетім шалды бала орнына тербеген,
Өмір жайлы не түсінем мен деген...
Өмір жайлы сұрай берме сен менен.
Өмір жайлы білгің келсе, қартқа бар,
Өміріне кегі кеткен өлмеген.
Жалған айтып тағылғанда көлденең,
Ақиқаттың аппақ туын бермеген (М.Мақатаев).

Мұнда қайталанып тұрған сөз тіркесі – «өмір жайлы». Бұл тіркес әр жолдың басында қайталанып тұр. Автор Ұлы Отан соғысы біткеннен кейінгі елдегі қалған жесір келін мен жетім шалдың басынан өткізіп жатқан ауыртпалықты, «өмір жайлы» деген өлең тіркесінен бізге жеткізіп тұр. Сол себепті автор осы сөз тіркесін әр жолдың басында қайталап, оқырманның назарын сол сөзге аударып тұр.

Суық күн,
Ақша қармен жерді жапқан,
Суық күн,
Жұрт жүрегін қалтыратқан.
Суық күн,
Ұлы Отанның жүрегіне
Жау жендет жасырынып бір оқ атқан.
Суық күн,
Сұмырайды көргенге жек:
Қатты ашу, мұзға айналды, қайнаған кек (І.Жансүгіров).

Автор әр жолдың басында «суық күн» сөз тіркесін қайталап отыр. Осы тіркес жұрттың назарын өзіне аударып тұр. «Суық күн» дегеннің өзі бір түрлі суық естіледі, жүрегіңді қалтыратады, мұздатады. Ұлы Отанымызға жаудың оқ атқан күнінде автор «суық күнге» теңеп отыр. Жалпы, «суық күн» дегеннің өзі жаныңды түршіктіретін күн.

Бұл жерде күңіреніп ел тұрыпты,
Бұл жерде көз жасынан сел тұрыпты,
Бұл жерде Разиннің басын шауып,
Бұл жерде Пугачевті өлтіріпті (С.Мәуленов).

Мұнда қайталанып тұрған сөз тіркесі «бұл жерде». Осы тіркеске автор жұрттың назарын аударып тұр. Сол жерде болған оқиғаны, тарихи жағдайды, елдің күңіренгенін, төккен көз жасын айтып отыр. Сондай жерді жұрттың есіне салып, барлық назарды сол жерге аударып отыр.

Синтаксистік эпифораны ақын-жазушыларымыз тек жолдың басында ғана қайталап қоймай, сондай-ақ жолдың аяғында да тамаша қайталап қолдана білген.

Кімде-кім ақыретте де, дүниеден де қор болмаймын десе, білмек керек; еш адамның көңілінде екі қуаныш бірдей болмайды, екі ынтық, құмарлық бірдей болмайды, екі қуаныш, екі қайғы – олар да бірдей болмайды (А.Құнанбаев). Бұл Абайдың «Отыз төртінші қара сөзінде» айтылған. Автор дүниеде қор болмаған адам ақыретте де қор болмайды дейді, ол үшін білмек керек. Мұнда қайталанып тұрған тіркес «бірдей болмайды». Бұл тіркестің «бірдей болмайды» бірнеше адам қатар келгенде солардың әрқайсысында айтылмай біреуінде ғана ұшырасуы ойды түсініксіз, күңгірт етіп жіберуі әбден мүмкін. Сондықтан әр автор әр сөйлемнің соңында қайталап отыр.

Барып қайтқан жері – осы тұрған Қазалы. Біріне-бірі есептерімен аңырайысып, соқырайысып қарайтын үйме-жүйме белуарлап сыз тартып тұратын сұр балшық Қазалы. Түйелі керуендей шұбалып өретін түтіндері тоғысып жататын Қазалы (Ғ.Мүсірепов).

Бір сөздің әр сөйлемнен кейін қайталанып отыруы бір ғана қаланың жай күйін санамалап отырғанын көрсетеді. Мұның сол қаланың оқырманның есінде ұзақ дәл осы мағынада келіп, тек қалаға ғана қатысты емес, адамның жай-күйін, табиғат құбылысын, өмірде болып жататын жағымды-жағымсыз көріністерді нақтылай жеткізу мақсатында да жұмсалып отырғанын көреміз.

Ілезде оның жүзі қайта өзгеріп жүре берді: қанын ішіне тартқан жолбарыстың мейірімсіз жүзі, аяу білмес жауыздық жүзі, озбырдың жүзі. Кейде капиталист үйінің тап осындай жүздері көрініп қалады: жауыздық, озбырдың жүзі, мейірімсіздің жүзі (Ғ.Мүсірепов).

Мына мысалдан жазушының үлкен сатирик екенін көрсететін сөздерді байқап отырмыз: бір ғана «жүз» (бет, кейіп мағынасында) сөзін алты рет қайталап отырып, оқырманның сол кейіпкерді барынша жек көрмесіне қоймайды. Осы қайталаудың арқасында жағымсыз пландағы қаһарманның бар ниеті айқын ашылады.

Ағызатын жүлделеп,
Шөл далаға су керек.
Шөл далаға гүл керек,
Шөл дадаға нұр керек (С.Мәуленов).

Мына шумақтың екінші, үшінші, төртінші жолдары қайталанып келіп отыр. Сондай-ақ мұнша сөйлем толығымен қайталанып тұр. Автордың бұл сөйлемді үш рет қайталауы қисынды. Олай болғанда, шөл далаға бір ғана нәрсе керек болар еді де екіншісі туралы ешбір ұғымға ие болмас едік. Сондықтан автор жұрттың назарын аудару үшін бұл сөйлемді әдейі қайталап тұр.

Түйіндей келе, стилистикалық фигуралардың үлкен бір түрі болып табылатын қайталаулар, оның ішіндегі ең басты екі түрі (анафора, эпифора) көркем шығарманың барлық түрінде де молынан кездесетіндігі аңғарылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сергалиев М.С. Ғ.Мүсірепов әңгімелеріндегі қайталаулардың стильдік қызметі /Қазақ тілі мен әдебиеті. – Алматы: ҚазМУ, 1976. – 136-бет.
2. Аманжолов Қ.Р. Шығармалар жинағы. I том. – Алматы, 1977.
3. Жансүгіров І. Шығармалар жинағы. I том. – Алматы, 1960.
4. Құнанбаев А. Шығармалар толық жинағы. I, II том. – Алматы, 1954.
5. Мәуленов С. Жұлдыз жүрек. – Алматы, 1985.
6. Мүсірепов Ғ.М. Ұлпан. – Алматы, 1982.

ӘОК 821.512.122

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖӘНЕ КӨРКЕМ МӘТІНДІ ТАЛДАУ ТҮРЛЕРІ

Жмогулова Р.С.
№81 ЖББОМ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Мектеп жеке тұлғаның тіл-қатынас құзыреттілігін қалыптастырудың алғашқы баспалдағы. Оқушының тұлғалық сапасын, құзыреттілігін қалыптастыру алғашқы сатыдан басталады.

Әлемдік практикада оқушы құзырлылығының бірнеше жіктемесі қалыптасқан. Соның бірі оқушы білімділігімен сипатталады, ал,ол, негізінен, мектеп білімінің жалпы деңгейімен анықталады. Бұл ұсынылған жобада біліктіліктің келесі деңгейі анықталып, мектеп білімінде қол жеткізуге болатыны: қарапайым сауаттылық, функционалды сауаттылық, жалпы мәдени сауаттылық.

1. Қарапайым сауаттылық – бұл оқушының жалпы білімділігін, біліктілігін қолдана отырып, оқыту мәселелерін шешуге негізделген.

2. Функционалды сауаттылық – бұл оқушының мәселені шеше білу қабілеттілігі.

- оқыту мәселелері
- өмірдегі қалыпты мәселелерді шешу
- құнды жүйесіндегі бағыттарды шешу мәселелері
- кәсіби білімділікке дайындық мәселелері

3.Жалпы мәдени сауаттылық:

- танып-білу мәселелері
- кәсіби білімділікке дайындық мәселесі өзіндік қағидаларды анықтай отырып, нақты жағдайларды шешу және мәліметтерді іріктей білу.
- Қалыптасқан өмірлік мәселелерді шешу

Оқушы неғұрлым күрделі мәселелерді шеше алатын болса, соғұрлым оның біліктілігі және құзырлылығы артады.Оқушы құзырлылығын арттыруда, бойындағы бар білімін өмірде адами құндылықтарымен байланыстыруда әдебиет пәнінен мәтінді табиғатына сай сауатты талдау жұмыстарының берері көп. Осыған орай айналысып жүрген проблемалық тақырыбымның негізгі мақсаты және міндеттері айқындалады.

Мақсаты:

– көркем мәтінді мазмұнына сай сауатты талдау түрлерін жетілдіре отырып, жеке тұлғаның рухани құндылықтары мен шығармашылық қабілеттерінің дамуына жағдай жасау. Міндеттері: мектеп сабақ жүйесі арқылы оқу және тіл дамытуды сатылап жүзеге асыру;

– осы таңдалған тақырыпқа байланысты зерттеу жұмысымен жиі айналысу;

– оқушыларды зерттеу, жоба қорғау жұмыстарына баулу;

– сабақта оқушы дербестігін ескеру;

– тұлғаның даму деңгейіне мониторинг жүргізу;

– көркем мәтінді ерекшелігіне сай талдауға негізделген тапсырма түрлерін ұсына отырып, шығармашылық іскерлігін жетілдіру;

– түрлі өмірлік жағдаяттарда өз бетімен шешім қабылдау және әрекет жасау, айналасындағыларымен өзара ынтымақтастық қарым-қатынаста болуына жағдай туғызу.

Әрбір ұлттың ұрпағы ана тілін терең оқып, еркін меңгеріп адамзаттық құндылықтарды әдебиетіміздің рухани байлықтары арқылы бойына сіңіреді. Ал әдебиеттен білім алу,негізінен,көркем мәтінді сауатты талдау жұмыстарымен ерекшеленеді.

Әдіскер-ғалымдардың пікірінше, мәтін арқылы оқыту оқушының өзінің субьект ретінде әр қырының тануына мүмкіндік береді, құзырлығы артады, сөйлеуді ұлттық мәдениеттің компаненті ретінде меңгереді. Осыған орай,төменде келтірілген бірнеше мысалға назар аударайық.

1. «Оқу мәтіндері тіл мен әдебиетті кіріктіре оқытуға мол мүмкіндік береді» (Т.М. Паханова). Бұл тұста мәтін оқушының жазба және сөйлеу тілін, ой ұшқырлығын дамытады дегенге саяды.

2. « Мәтін арқылы оқушының сөйлеуді ұлттық мәдениеттің компоненті ретінде меңгеруінің маңызды факторы – тілдік ортаны қалыптастырады» (Н.П.Шульгина). Кез келген

орта баланың жан-жақты дамуының бірден бір факторы болып табылады. Яғни оқушының өз ортасы арқылы дамуына мүмкіндік жасау. Мәтін талдау барысында оқушылар бір-бірімен пікір алмасады, ой бөліседі.

3. « Мәтін арқылы сөйлеу әрекеті компоненттерін толық әрі бір-бірімен тығыз сабақтастықта жүргізуге жол ашады» (Ф.Оразбаева). Сөйлеу әрекетінің оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым, тілдесім секілді бөліктері қатар жүргізілетін жұмыстар оқушының ауызша, жазбаша сөйлеу мәдениеттерін жетілдірудің қайнар көзі болып саналады.

4. « Мәтінмен жұмыс оқушының субьект ретінде өзін әрі қырынан танытуына мүмкіндік тудырады» (Г.А.Бакулина). Мәтін мазмұнына сәйкес түрлі тілдік жағдаяттар тудыруға, оқушының логикалық ойлауын мақсатты түрде дамытуға, олардың сөйлеу белсенділігін арттыруға қатысты тапсырмаларды түрлендіруге болады. Сұрақ-тапсырмалардың мазмұндық жағынан тереңдеуге жол ашады. Бұл да оқыту сапасын күтілетін нәтиже тұрғысынан жетілдіруде шешуші рөл атқарады [1, 79].

Мәтінмен жұмыста ескеретін басты жұмыс түрлері:

Мәтіннің тақырыбына назар аударту. « Тақырып-әңгімедегі пікір не нәрсе туралы болса, сол нәрсе шығарманың тақырыбы болады.Мәселен, пікір жаз туралы болса, шығарманың тақырыбы «жаз» болады... Әңгімедегі пікіп не туралы екенін күні ілгері білдіру үшін шығарманың тақырыбы басына қойылады. Әңгіме басында тұрған «Жаз» деген сөзді көріп, не туралы айтылатын әңгіме екенін бірден білеміз» (А.Байтұрсынов). Яғни тақырып әрі мәтіннің арқауы, әрі мәтіннің ішкі мазмұнының сыртқы көрінісі. Бұл біз қарастырып отырған мітіннің тақырыптық-мазмұндық бірлігін көрсетеді.

Мәтінді сауатты, саналы, мәнерлі оқу сапасына назар аудару

Оқушылар мәтінді саналы түсініп оқымайынша онымен әрі қарай мәтінді талдау жұмыстарын жүзеге алмайтындығымыз белгілі.Тұрақты сөз тіркестерімен, көркем сөз тіркестерімен жүйелі сөздік жұмысын жасау қажет. Жұмыстың бұл түрі іске қосылмай оқушының мәтінді саналы, түсініп оқуы қиынырақ болады.

Көркем мәтінді сауатты талдау жұмыстары

Көркем мәтінді сауатты талдау жұмыстарының төмендегі түрлері ұсынылады.

Қазіргі заманда білім берудің жаңа технологияларын күнделікті сабақ беру барысында жиі қолдану үрдісі қалыптасып келе жатыр. Мәтінмен жұмыс қазіргі кездегі деңгейлеп, саралап оқыту технологиясы бойынша тапсырмаларды жеңілдең күрделіге қарай негізгі жүйені сақтап, деңгейлеп оқытуды қажет етеді.

Көркем шығарманы талдаудың негізгі түрлерін топтастыратын болсақ:

5.Негізгі мазмұны бойынша талдау. Мазмұгдық-тақырыптық талдау (шығарманы тұтастай ала отырып талдау);

6. Сюжеттік-композиялық құрылымы бойынша талдау (шығарманың тілдік ерекшелігін, суреттемелік шеберлігін, стильдік айырмашылығын талдау);

7. Кейіпкерлік-бейнелік талдау. Шығармадағы кейіпкерлердің бірлік сабақтастығын, олардың шығарма тақырыбы мен оқиға желісіне қатысын айқындауға ықпалын ажырату, салыстыру;

8. Шығарманың танымдық, тәрбиелік маңыздылығы бойынша талдау.

Шығарманың танымдық, тәрбиелік рөлін, қоғамдық ортаға ықпалын анықтау.

Мектепте білім берудің бұл берілген талдау түрлері біртұтас жүйеде және әр түрлі жүйеде қолданылуы мүмкін. Олар бірін-бірі толықтырып, кірігіп отырады. Осы арада мұғалім оқушылардың мәтінді талдау жұмыстарына белсене қатысып, қызығушылығын арттыру үшін қойылатын сұрақтар, тапсырмаларды қызғылықты дайындап, өмірмен байланысын арттырса, оқушылардың көркем шығарманы қабылдауы арта түседі. Әрине, сұрақ-тапсырмалар мәтін ерекшелігіне және балалардың жас ерекшелігіне сай ұйымдастырылады.

Көркем мәтінді талдай оқытудың ерекшеліктері:

– білім алушыны тақырып бойынша қайшылыққа әкеліп, оны шешудің жолдарын табуды ұсыну;

– жағдаятты әр түрлі позициядан қарастыруды ұсыну;

– нақты сұрақтар қою;

– нақты тапсырмалар ұсыну қарастырылды.

Күтілетін нәтиже:

- өз-өзіне іс-әрекеттің субъектісі ретінде қарау;

- қайшылықтарды жеңе білу;

- рефлексияға қабілеттілік;
- өзінің жеке тұлғалық кәсіби қабілеттерін танып-білу;
- іс-әрекеттің біріккен түрін қолдана білу;
- ұлттық әдебиетіміздің базалық құндылықтарын игереді;
- тұлғаның жеке құзыреттілігі артады;
- шығармашылық зерттеу мәселелерін шешуге қабілетті;
- әр түрлі жағдайға жауапты шешім қабылдап, өз шешімін дәлелдей алады.

Қай заман болмасын әр халық өзінің ұрпағын жан-жақты жетілген, адамгершілік құндылықтары, рухани әлемі бай, мінез-өнегелері қалыптасқан тұлға ретінде танығысы келеді. «Тұлға – біртұтас жүйе. Тұлға – сана иесі. Ол өзін, айналасын, қоғамды жаңартып отырады» [2, 15].

Осы тұлға иесін тәрбиелеудің баспалдағы мектептен басталады, тіл сабақтарының дұрыс ұйымдастырылуы үлкен әсерін тигізеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мирсеитова С. Сөз мұғалімге беріледі. Материалдар жинағы. – Алматы, 2001.
2. Давыдов В.А. Педагогика. – М., 2005.

ӘОК 811.512.122

ҚАЗАҚ ТІЛІН МЕҢГЕРГЕН ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ҚЫЗМЕТКЕРІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫ

Жумагельдина Д.М.
«Болашақ» академиясы» ЖММ,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Мемлекетіміздің бәсекеге қабілетті елдер қатарына енуге ұмтылуы қоғамның барлық саласында қызмет ететін мамандардың кәсіби біліктілігі мен рухани мәдениетінің деңгейін көтеруді талап ететіні аян. Сол себепті әлемдік бәсекеге қабілетті мемлекетті қалыптастыруда мемлекеттік тілде сөйлеп, жаза алатын кәсіби сауатты мамандар қажет. Әр саланың қызметкерлерінен қызмет барысында ресми іскағаздарын мемлекеттік тілде жүргізіп, кеңесте, ресми отырыстарда, қызметтік кездесулерде, қызметтік мәселелерді шешуде кәсіби қазақ тілінде сөйлеп, еркін тілдік қарым-қатынаста болуы талап етілуде. Бұл талаптарды орындау, әсіресе, құқық қорғау қызметкерлеріне үлкен міндеттер жүктеп отыр. Қазақ тілін оқыту курстарында тіл үйреніп жүрген мемлекеттік қызметшілердің қатарын негізінен құқық қорғау қызметкерлері құрайды. Құқық қорғау органдары қызметкерлеріне қазақ тілін жеделдете үйретуде кәсіби қатысымды меңгерту міндеті тұр. Жеделдете оқытудың қатысымдық бағдары кәсіби сөйлеу тілін қатынас құралы ретінде пайдалануға қабілетті, өз қызметінде түрлі жағдаяттарда тілдік қатынасқа түсуге әлеуетті, білімді, білікті, құзыретті тілдік тұлға қалыптастыруды көздейді. Ал кәсіби сөйлеу тілі дамыған, қазақ тілін кәсіби сала бойынша еркін қолдана білетін тілдік тұлғаны қалыптастыру – қазақ тілін оқытудың басты міндеттерінің бірі болып табылады. Кәсіпке бағыттап оқыту арқылы білікті және бәсекеге қабілетті мамандарды дамыта отырып, әлеуметтік тұрғыдан икемделуге қабілетті және кәсіби мәдениетінің деңгейі жоғары тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік туады [3]. Кәсіби бағыт бойынша оқуға қамтылған маман ауызекі тілде сөйлеп, тұрмыстық деңгейдегі тілді түсінетін, тілдік қарым-қатынасқа араласа алатын және грамматикасы сауатты маман болуы керек.

Осыдан келіп, «Қазақ тілін кәсіби бағытта үйреніп жүрген тіл үйренушінің моделі қандай?» деген сұрақ туады.

Ол:

- өзінің мамандығы, қызметі туралы баяндай алатын;
- саласына байланысты негізгі ұғым, түсініктерді сұхбат барысында қолдана алатын;
- кәсібі бойынша жалпы тақырыптарға әңгімелесе алатын;
- мамандығы бойынша таныс тақырыптағы мәтіндердегі негізгі ойды түсінетін;
- өз мамандығы, кәсібі бойынша пікірталасқа қатыса алатын;
- жағдаят сұрақтарына жауап бере алатын;

- өзін қызықтыратын тақырыптарға ойын еркін жазатын;
- БАҚ-тан берілетін өзіне қажетті ақпараттарды толық түсінетін;
- тіл иесімен дайындықсыз сұхбаттаса алатын тіл үйренуші [2].

Міне, осындай білім-білік дағдылары қалыптасқан тіл үйренушінің тілдік тұлға дәрежесіне жете алатыны сөзсіз.

Ал қазақ тілін кәсіби бағытта оқыту барысында тілдік тұлғаны қалыптастыру алдына мынадай мақсаттар қояды:

- тіл үйренушілерді күнделікті қарым-қатынас түрлеріне еркін араласып, өз кәсібі бойынша сұхбаттар жүргізе алуға үйрету;
- қызметіне қарай жиі кездесетін лексиканы, ғылыми терминдерді, күрделі синтаксистік құрылымдарды қолдануға үйрету;
- қызметтік хаттар, тақырыптық әңгімелер, пікірлер, эсселер жазуға үйрету;
- радио, теледидардан берілген ақпараттарды тыңдап, түсінуге машықтандыру;
- күнделікті тұрмыстық және кәсіби сөйлеу жағдаяттарында сұхбат түрлеріне еркін араласып, сөйлесу дағдыларын қалыптастыру;
- әртүрлі стильде жазылған қызметіне сәйкес мәтіндерді оқып, негізгі ақпараттарды түсіне білуін қалыптастыру;
- өзі туралы ақпаратты, құттықтау хаттарын жаза білуге дағдыландыру.
- қазақ тіліндегі кәсіби бағдарлы жарнамаларды, ісқағаздарды, нұсқауларды оқып, түсіну;
- аударма, кәсіби бағыттағы сөздіктерді пайдалана білуге үйрету;
- қазақша дұрыс, мәнерлеп сөйлеу машығын қалыптастыру.

Сонымен, кәсіби қазақ тілін оқыту барысында тіл үйренуші кәсіби қазақ тілін қызмет бабында және жеке қарым-қатынасында қолдана алатындай іскерліктер мен дағдыларды игереді.

Қазақ тілінде кәсіби қарым-қатынаста сауатты сөйлей білу – әрбір құқық қорғау қызметкерінің алдына қойылар басты талап. Ал құқық қорғау саласының қызметкері тек кәсіби қазақ тілінде сауатты сөйлеп қана қоймай, төмендегідей дағдыларға да ие болуы қажет:

- Қазақстан Республикасының Заңдары мен заң актілерін, Президент Жарлықтары мен Үкімет қаулыларын қазақ тілінде дұрыс түсіне білу;
- қызметтік құжаттарды мемлекеттік тілде сапалы толтыра білу мен жаза білу икемдағдыларына ие болу;
- кәсіби қарым-қатынас жасау дағдыларының болуы және мемлекеттік тілде құқықтық бағытта әңгімелесе білу.

Тіл үйренушінің кәсіби тілін дамыта отырып мемлекеттік тілді үйрету – тілдік тұлғаның дамуын жүзеге асыру. Тілдік тұлғаның дамуын жүзеге асыру дегеніміз – тілдік тұлғаның өз кәсібінің қыр-сырын тануына, кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруына ықпал ету. Осыдан келіп қазақ тілін оқыту үдерісінде тіл үйретушілер үшін жаңа міндеттер туындайтыны белгілі. Ол міндеттер сан алуан болғанмен, кәсіби қазақ тілінде сөйлеп, жаза алатын, сөздік қорында кәсіби лексика қамтылған, өз саласына қатысты сөйлеу әрекеттерін меңгерген тыңдаушы дайындау күн тәртібінде тұр [4].

Қазақ тілін кәсіби бағытта меңгерген тілдік тұлғаны қалыптастыруда тіл мамандарына жүктелер міндет те зор. Негізгі міндеттер – оқу топтарының тілді білу деңгейіне, әрбір сабақ мазмұнына қарай түрлі әдіс-тәсілдерді, инновациялық технологияларды жан-жақты, әрі үйлесімді қолдану арқылы мемлекеттік тіліміздің дамуына, әрбір маманның келешекте еркін сөйлеп, кәсіби терминдерді толықтай меңгеріп, ісқағаздарын кәсіби тілде сауатты жаза алуын қамтамасыз ету. Тұғырлы білімдері мен кәсіби біліктерін оңтайлы сабақтастыра отырып, кәсіби міндеттерін шығармашылықпен шеше білетін жаңа тұрпатты мамандардың кәсіби қазақ тілін дамыту үдерісін тіл үйренушілердің дербес іс-әрекетінсіз елестету және оны жүзеге асыру мүмкін емес. Сондықтан кәсіби қазақ тілін оқыту мәселесін жаңаша сипатта қарастырып, тіл үйренушілердің шығармашылық дербестігін дамыту негізінде меңгерген білімдері мен білік дағдыларын өзгермелі өмір жағдайында, кәсіби іс-әрекетінде шығармашылықпен қолдана білуге үйрету – маңызды міндет. Ал құқық қорғау саласының мамандарын кәсіби бағытта оқытуда көрсетілген міндеттерді шешудің басты тұғыры ретінде тіл үйренушілерді құзыреттілікке икемдеудің маңызы зор. Егер қызметкердің құзыреттілігінің қалыптасуын қазақ тілін кәсіби бағытта оқыту жүйесінің аумағында қарастырсақ, қызметте маманның қазақ тілінде сөйлеуге қаншалықты дайын екендігі туралы айтуға болады. Кәсіби құзыреттілік деп

қызметкердің жеке басы мен оның теориялық білімінің, кәсіби біліктілігі мен дағдысының, тәжірибесінің бір арнада тоғысуы деуге болады.

Кәсіби қазақ тілін меңгертуде сала терминологиясының алатын орны ерекше. Ал құқық қорғау саласының терминологиясын жақсы білу – сол салада қызмет ететін қызметкердің негізгі міндеттерінің бірі. Осыған орай, құқық қорғау қызметкерлерінің кәсіби лексикасын дамытуда тіл үйренушінің білімін кәсіби лексикамен толықтырып, дамытып, жетілдіріп отыру қажет. Ал басты мақсат – кәсіби қазақ тілінде дұрыс сөйлей білетін, іскағаздарын сапалы толтыра білетін мамандарды даярлау, олардың сөздік қорларын кәсібіне қатысты терминдермен байыту. Сөздік қоржында жеткілікті лексикалық қор жинақталмайынша, тіл үйренуші тілді тұтынушы деңгейіне көтеріле алмайды. Сөздік қорды байыту үшін жасалатын жұмыстар тіл үйренушінің қоғамда болып жатқан түрлі жаңалықтардан бейтарап қалмай, қызмет бабында әріптестерімен қазақша кәсіби қарым-қатынасқа түсіп, белсенді сөйлеуші деңгейіне көтерілуі үшін қажет. Осындай икем-дағдыларды қалыптастыруда құқық қорғау қызметкерінің сөздік қорын кәсіби терминдермен байыту ісі оң нәтижесін берері анық. Құқық қорғау органдары қызметінде қолданылатын терминдердің қысқаша орысша-қазақша терминологиялық сөздігін қоспағанда, курс барысында осы салада қолданылатын басқару құжаттарында жиі қолданылатын терминдер, бұйрық тілінде жиі кездесетін етістіктер, нормативтік-құқықтық актілер мен ресми іскағаздарының тілінде жиі кездесетін терминдер мен тұрақты қолданыстар, заң тілінде жиі кездесетін терминдер, ресми-іскери тілде қолданылатын терминдер және қызметте жиі кездесетін зат есімдер мен етістіктерді жинаудың қажеттігі зор [1].

Құқық қорғау органдарының қызметкерлерін кәсіби бағытта оқыту барысында сала қызметкерлерінің сөздік қорларын кәсіптеріне қатысты жаңа сөздермен, сөз тіркестерімен байыту арқылы кәсіби тілде еркін қарым-қатынасқа түсе алатын тілдік тұлғаны қалыптастыру қажет [2]. Тіл үйренушінің кәсіби лексиканы меңгеруі – тілдік тұлғаның ең жоғары деңгейі болып табылады.

Осы мақсаттарға жету жолында төмендегідей міндеттер туындады:

- тіл үйренушілерге әр сабақта кем дегенде салалық бағыттағы 10 термин меңгерту;
- берілген терминдермен кәсібіне қатысты сөз тіркестері мен сөйлемдер, сұхбаттар мен мәтіндер құрастыруға үйрету;
- күнделікті қызмет барысында әріптестерімен сұхбаттасуға үйрету;
- сабақта алған білімін қызметте, кәсіби-іскери, кәсіби-ресми бағытта қолдануға икемдеу;
- іскағаздарын қазақша жүргізуді сапалы меңгерту.

Ойымызды түйіндеп келгенде, қазақ тілін кәсіби бағытта оқып-үйрену әрекетінде кәсіби құзыретті тілдік тұлға қалыптасары сөзсіз. Қоғамымыздың қозғаушы күші – әлеуметтік тұлға – құқық қорғау қызметкерлерін «тілдік тұлға» деңгейіне жеткізудің мүмкіндігі зор. Сондықтан қазақ тілін оқытудың кәсіпке бағытталуы дағды мен іс-әрекет негізінде өздігінен әрекет ете алатын бәсекеге қабілетті кәсіби жеке тұлғаны қалыптастыруға септігін тигізеді деп сенемін.

Қазақ тілін меңгерген құқық қорғау қызметкерінің тілдік тұлғасы – өз кәсібінің терминологиясын терең меңгеріп, саласы бойынша заң тілін жетік меңгерген тұлға, үйреніп жүрген кәсіби қазақ тілін қарым-қатынаста қолдану құзыреттілігіне ие, ол арқылы өзінің кәсібіндегі қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын, саналы, белсенді, өзін-өзі дамытушы таным субъектісі [2]. Кәсіби тілдік тұлға кәсіби құзыретті, мәдениеті жоғары, рухы биік, патриоттық сезімі берік, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылық бағдары орныққан болуымен де ерекшеленеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Құрманбаева Ш.Қ. Қазақ тілін жеделдете оқыту: теориясы мен әдістемесі. Монография. – Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2012. – 278 б.

2. Тіл үйрету әдістемесіндегі «тілдік тұлға» мәселесі // Ұлағат. – №2. – 2008. – Б.3-8.

3. Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері: өзге тілді дәрісханалардағы қазақ тілі: филол. ғыл. ...автореферат. – Алматы, 2001. – 25 б.

4. Аяпбергенова К. Қазақ тілі сабағында медицина лексикасын мамандыққа сәйкес оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: филол. ғыл. ...автореферат. – Алматы, 2009. – Б.5.

УДК 81.366.512.141

ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В БАШКИРСКОМ ЯЗЫКЕ: СЕМАСИОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Зубаирова И.Г., Абдуллина Г.Р.
Стерлитамакский филиал Башкирского государственного университета,
г. Стерлитамак, Республика Башкортостан, Российская Федерация

Термин – это слово или словесный комплекс…, который отличается высокой информативностью, однозначностью, точностью и экспрессивной нейтральностью [1]. Термин должен стремиться к однозначности, наличие у термина семасиологических явлений – это проблемы неоднозначности терминологической системы. Терминология – это часть общеупотребительного языка, и термины, в свою очередь, не могут быть однозначными, но должны стремиться к этому.

Как и в любой терминологической системе, в башкирской литературоведческой терминологии присутствуют вышеперечисленные проблемы неоднозначности. Чтобы выявить данные проблемы, рассмотрим виды семантических отношений среди литературоведческих терминов башкирского языка.

Полисемия в литературоведческой терминологии башкирского языка. Полисемия – наличие у слова нескольких значений. Полисемию среди литературоведческих терминов в башкирском языке, в первую очередь, образуют отвлечённые отглагольные имена существительные. Это такие имена существительные, основным значением которых выступает процесс. В качестве литературоведческих терминов они в основном обозначают жанры народного творчества. Например, *арбау* – колдовское слово, стихотворение, используемое с целью избавления от болезни или чего-либо страшного, *бағышлау* – посвящение, *ҡабатлау* – повторение, *һыҡтау* – плач, *юрау* – слова пожелания, толкования, *өзлəү* – горловое пение, *хушлашыу* – слово, которое произносится при прощании. Такие слова-термины с аффиксами -ау/-əү/-ыу более всего предрасположены к полисемии. Полисемантичными можно назвать такие термины, как *трагедия, комедия, трагик хəл 'трагический случай', фажиғə 'трагедия', фантазия* и др. Названия жанров художественных произведений также перешли к общеупотребительной лексике: трагедия в жизни человека, комический случай, фантазия ребёнка и др.

Омонимия в литературоведческой терминологии башкирского языка. Омонимия в терминологии – это когда «один и тот же термин может входить в разные терминологии данного языка, что представляет собой межнаучную терминологическую омонимию» [2].

Литературоведение взаимодействует с рядом наук: математикой, лингвистикой, семиотикой, музыкой, теорией музыки и др. Исходя из этого, в литературоведческой терминологии башкирского языка можно наблюдать межнаучную (междисциплинарную, межотраслевую) омонимию.

Общий для литературоведения и музыкальной теории термин – *лейтмотив*. Лейтмотив в литературоведении означает основное настроение, основную тему, главный идейный и эмоциональный тон литературно-художественного произведения [3]. В области музыковедения термин *лейтмотив* – в оперной музыке сквозной мотив, гармоническая секвенция или ритмический рисунок, которые в восприятии слушателя ассоциируются с данным персонажем, отвлечённого идеей [4].

Термин *септима* в литературоведении – разновидность строфы, состоящей из семи строк [3]. В музыкальной теории данный термин означает музыкальный интервал шириной в семь ступеней [5].

Термин *октава* в литературоведении – восьмистрочное стихотворение, в котором рифмуются первая строка с третьей и пятой, вторая строка – с четвёртой и шестой, седьмая строка – с восьмой: а-б-а-б-а-а-б-в-в [3]. В музыке термин *октава* означает музыкальный интервал из восьми ступеней диатонического звукоряда [5].

Термин *портрет* относится как к области литературоведения, так и к художественной терминологии. В литературоведении термин *портрет, әҙәби портрет 'литературный портрет'* означает описание внешнего вида, характера, отличительных черт, поведения,

одежды человека в художественном произведении [3]. В художественной терминологии *портрет* – это изображение человека или группы людей художественными средствами [6].

Термин *период/теҙем* ‘период’ в литературоведческой терминологии означает описание в произведении какого-либо явления перечнем предложений или словосочетаний [3]. Данный термин функционирует также в математике (период функции, период дроби), физике (период колебаний), лингвистике (вид предложения), астрономии (период полураспада), химии (период периодической системы).

Термин *парабола* в литературоведении означает иносказательный, короткий рассказ [3]. В математике – геометрическое место точек [6].

Синонимия в литературоведческой терминологии башкирского языка. Синонимия терминов представляет собой тип семантических отношений, основанный на способности разных терминологических единиц обозначать одно специальное понятие, выражая различные дополнительные признаки понятия, эмоциональную окраску, употребляемость и сочетаемость с другими терминологическими единицами [7].

В башкирской литературоведческой терминологии существует большое количество синонимичных терминов. Причиной функционирования синонимичных дублетов надо назвать то, что до XX века у башкир преобладала арабская письменность, соответственно, в этот период в башкирском языке преобладали термины арабского происхождения. В XX веке начинается активное заимствование терминов из русского и из заподноевропейских языков, чем можно объяснить существование двух, иногда даже трёх терминов с близкими значениями. Например: *теҙем – период, шаршау – акт, көләмәс – анекдот – латифа, йылъяҙма – анналдар – тәуарих, архитектоника – композиция, бүлек – глава, басня – мәҫәл, биш юллыҡтар – мөхәммәс, версификация – шиғыр төҙөлөшө, дифирамб – мәдхиә, ете юллыҡтар – септима, ситләтеп әйтеү – аллегория, ғаруз – метрика, фажиғә – трагедия, шағир – поэт – аҡын* и др.

Другой тип синонимов, встречающийся в литературоведческой терминологии башкирского языка – это слова-синонимы своего языка: *сиселеш – тамамланыш ‘развязка’, уйҙырма – уйланма ‘вымысел’, һүрәтләү – тасуирлау ‘изображать, описывать (в художественном образе)’* и др.

Паронимия в литературоведческой терминологии башкирского языка. Паронимы – слова, сходные по морфематическому составу и по произношению, но различные по лексическому значению [8]. В качестве примера можно привести следущие омонимичные литературоведческие термины башкирского языка: *китап ‘книга’ – хитап ‘проповедь, стихотворное обращение’*; эти существительные, заимствованные из арабского языка, образованы из разных корней; *ли́рик (лир + -ик, сущ.) ‘поэт, творчеству которого характерен лиризм; чувственный человек’ – лири́к (лир + -ик, прил. ‘лирический’) ‘относящийся к лирике’*; слова, заимствованные из греческого языка через русский язык, являются омографами, различаются местом ударения; *мәҡәл ‘пословица’ – мәҡәлә ‘статья’*; существительные, заимствованные из арабского языка, общий корень мәҡәл-; *теҙем (теҙ + -ем) ‘период’ – теҙмә (теҙ + -мә) ‘стихотворная строка’*; исконно башкирские существительные общетюркского происхождения, общий корень теҙ-; *шиғыр ‘стихотворение’ – шиғар ‘лозунг, приглашение; основная мысль’*; корневые существительные, заимствованные из арабского языка, различаются друг от друга чередованием гласных фонем [а-ы]; *эстетизм (эстет + -изм, сущ.) – эстетлыҡ (эстет + -лыҡ, сущ.) ‘движение в литературе, в разных видах искусства, которое подчёркивает преобладание эстетических ценностей, совершенства формы над этикой, внутренним содержанием’ – эстетика (эстет + -ик (а), сущ.) ‘философское учение о формах прекрасного в художественном творчестве, в жизни, в природе’*; слова, заимствованные из греческого через русский язык, различаются аффиксами.

Вариативность в литературоведческой терминологии башкирского языка. Исследованию вариативности терминов посвящено множество трудов отечественных языковедов, таких как В.П. Даниленко, Э.А. Воробьёва, Г.А. Иванова, Ю.В. Сложеникина и др. Анализируя исследования данных лингвистов, можно прийти к выводу о том, что вариативность в терминологии – это отрицательное явление, так как все терминологи единогласно призывают к однозначности и упорядоченности терминологии. Но в то же время «вариативность – естественное состояние в любой период развития языка в целом и языка науки в частности» [2].

Вариативностью терминов в лингвистике называют явление, когда значения терминов совпадают полностью, но по тем или иным причинам появляются разные формы в написании: *алғыш – алҡыш, ауаҙа – ауҙа, баян – боян, гекзаметр – гексаметр, ҡасидә – ҡасыда, антанокласис – антаноклазис, мөрәббәғ – мөрабба, оксюморон – оксиморон, перифраз – перифраза, псалом – псальм, хокку – хайку, шикәйәт – шикәйәтнамә, тамаланыу – тамамланыш* и др.

Таким образом, литературоведческая терминологическая система башкирского языка – такой пласт лексики, для которого характерны все признаки лексики литературного языка. Наличие семасиологических явлений указывает на то, что литературоведческая терминология башкирского языка находится на стадии формирования и становления.

Список литературы:

1. Квитко, И.С. Термин в научном документе / И.С. Квитко. – Львов: Изд-во при Львовском ун-те, 1976 – 128 с.

2. Даниленко, В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. – Л., 1977. – 180 с.

3. Хөсәйенов, Ғ.Б. Әҙәбиәт ғилеме һүҙлеге / Ғ.Б. Хөсәйенов. – Өфө: Китап, 2006. – 248 б.

4. Синяя, А.В. К вопросу о гетерогенной терминологии в литературоведении. Опыт сопоставительного анализа / А.В. Синяя // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2008. – № 51. – С. 91-94.

5. Абдулбанеев, Б.О. Словарь музыкальных терминов. На русском и башкирском языках / Б.О. Абдулбанеев. – Уфа: Китап, 1997. – 256 с.

6. Ожегов, С. И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / Под ред. чл.-корр. АНСССР Н.Ю.Шведовой. – М.: Рус. яз., 1989. – 750 с.

7. Смирнова, Е.В. Синонимия в современной медицинской терминологии и её лексикографирование (на примере англо-русских словарей) / Е.В. Смирнова // Вестник Костромского гос. ун-та им. Н.А. Некрасова. – 2011. – Том 17, №2. – С. 1 90-194.

8. Ишбаев, К.Ғ., Ишкилдина, З.К. Хәҙерге башҡорт теленең паронимдар һүҙлеге / К.Ғ. Ишбаев, З.К. Ишкилдина. – Өфө: БР Өфө полиграфкомбинаты ДУП, 2013. – 312 б.

УДК 821.512.141.09

СИНТЕЗ РЕАЛИСТИЧЕСКОГО И РОМАНТИЧЕСКОГО В БАШКИРСКОЙ ПОВЕСТИ

Илишева Р.Х.
Стерлитамакский филиал Башкирского государственного университета,
г. Стерлитамак, Республика Башкортостан, Российская Федерация

Фольклорно-поэтическое повествование является одним из широко распространенных приемов философского освоения мира, присущих восточным народам. Они отчетливо видны в повести "Помилование" М.Карима: "Если бы в подоженном немцами в селе Подлипки, находившемся отсюда в семнадцати километрах, не уцелела бы чудом одна единственная яблоня, если бы с нее ровно семнадцать дней назад не упало бы красное яблоко, если бы не подобрала это красное яблоко черноглазая, черноволосая... семнадцатилетняя девушка, подобная легкой лани, если бы не бросила она его механику-водителю, если бы это красное яблоко не упало в грудь ему, то может и не случиться бы этому тяжкому событию..."

Фольклорные мотивы, выраженные в условности, в магическом влиянии чисел, вообще в обаянии, кроющемся в обычных для народных сказаний описаниях, строго исходят из реалистических позиций изображаемого. Они легко узнаваемы в общей концепции личности. Реализм, нахлынувший на литературу башкирского народа мощным потоком революционных идей и обращенностью к актуальным проблемам дня, сильно изменил ее эстетическую направленность. Личность, освобождаясь от узлов религиозных и иных ее толкований, стала свободной и, самое главное, активной. Но своеобразный философский взгляд на человека, утвердившийся в народе многие века, находит выход в отдельные периоды жизни, когда требуется анализ знаменательных событий в его биографии, где преломляется история, время, ход общественной мысли. Если автор "Помилования", например, волен придать какому-либо эпизоду из жизни форму поэтической легенды, создавая почти фольклорный сюжет, он не

свободен менять эстетическую сущность своих героев, которая утвердилась за годы реализма в нашей литературе. Таким образом, условность, притчевость у него является особым подходом реалистического объяснения мира. Синтез этих явлений, помимо всего, может стать мощным стимулом дальнейшего развития одного из направлений в литературе.

По своему решает эту проблему А.Хакимов в повести "Свадьба". Критика увидела в первую очередь социальную направленность повести, отметив, что "в центре - трудная судьба молодой женщины Малики и ее подруг, беззаветно отдающих все свои силы для победы над врагом".

Но не зря же героиню повести односельчане назвали поэтическим именем Алтынсес - золотые волосы. Она словно из далекой легенды о трагической судьбе женщины-башкирки. И живет Алтынсес по высоким правилам морали - любовь и натруженные руки - вот все, чем были наполнены четыре года без Хайбуллы, повествуемые в повести. Раз изменив своему слову, она не может прощать себя. Трагический финал женщины - это ни что иное, как неприятие несправедливостей жизни, традиционно толковаемые у нас как восстание личности против общественных порядков. В данном случае гибель Алтынсес звучит обвиняющим аккордом против преступности самой возможности войны как явления в человеческом обществе. Далеко идут социальные последствия войны и цельные, чистые натуры, как Алтынсес, никогда не могут приспосабливаться, чтобы спасти свои души под видом безысходности человека перед судьбой. Судьба Малики - Алтынсес подобна дошедшим до нас древним преданиям о женских судьбах, где смерть, ровно как жизнь, играет роль мерила нравственно-философской ценности человеческого бытия. Такая трактовка характера и рождает жанр на грани конкретно-реалистического стилей повествования.

Таким образом, повесть об Алтынсес родилась как результат поисков жанра общих контуров личности по мере эволюционного развития взглядов на нее в протяжении всех послереволюционных десятилетий.

В повести М.Буракаевой "Святая рыба" перед нами уже сложившийся характер. Для его изображения сотворены колоритные, самобытные краски. Гайсар Муталов - профессиональный защитник природы, т.е. работает инспектором рыбнадзора. Выбор героя из этой специфической профессиональной группы также говорит об особенностях развития жанра. От кого мы охраняем природу? Этот вопрос не раз задавал себе и Гайсар Муталов. И приходит к выводу, что "все зависит от индивидуальных качеств лиц руководящего состава. От личного примера". Надо сказать, что эволюции во взглядах Гайсара Муталова на страницах повести не происходит. Это приводит к ограничению конфликта до пределов одного района. Писатель игнорирует духовное обновление простого человека, переживания которого, возможно, хватило бы на целую социальную драму. Но прямолинейность позиции автора объяснима. На практике немало преступлений против природы происходит из-за халатности руководящих лиц. Принцип "ты - мне, я - тебе" действовал безотказно. Но все же, главное - преступное равнодушие рядовых тружеников к своему родному очагу, реке, озеру, куда зачастую они, как исполнители приказов, с помощью мощной техники вываливали мусор, выливали в стоки ферм. Таким образом, личный пример Гимрановых не более чем иллюзии, очередной миф о способностях самосовершенствованию административно-командной системы.

Гайсар Муталов делит людей на две категории: на браконьеров и не браконьеров. Разные лица входят в ту или иную группу. В основном это деление по нравственно-этическим качествам, и не только по отношению к природе. Можно сказать, оно включает и биологическую, и социальную сущность человеческой натуры. В психологическом портрете каждого их персонажей можно найти реалистические черты. Например, Муталов - особый тип в сложившейся действительности, которая дает ему обостренное сознание морального долга человека перед сохранностью лесных и водных богатств края. Бабушка Янгузель, человек с открытым и добрым сердцем, представляет образ женщины-башкирки, занимающей особое положение среди людей из-за своих знаний народных средств лечения телесных и духовных недугов, мудрости, опыта, каких было немало в наших селениях. Писательница сделала попытку поставить ее в центр философских размышлений о природе и о человеке, и, кажется, это ей удалось. Во всяком случае, грань социального и философского в данной повести начинается именно с образа бабушки Янгузель.

В заключение можно констатировать, что в современной башкирской повести пути решения экологических проблем связываются с проблемами нравственного порядка и поиски писателей направлены на раскрытие сложных взаимоотношений человека с природой.

ӘОК 821.512.122

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Кадауова А.С.
№59 ЖББОМ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Этнопедагогика – педагогиканың құрамдас бөлігі, онда ғылыми теориялар, заңдар, заңдылықтар, принциптердің тікелей генетикалық байланысы белгіленеді. Этнопедагогика – халықтың рухани мәдениетінің тұрақты бөлігі.

Қазақтың этникалық тәрбиесі өмір бойы жүзеге асырылатын біртұтас процесс. Этникалық тәрбие барысында адам өз халқының салты мен дәстүрінде көзделген этникалық нормаларды, этникалық құндылықты меңгереді. Оның нәтижесінде өз ұлтына деген мақтаныш сезімін, өзінің тіліне, тарихына, мәдениетіне жақсы көзқарасын, сонымен қатар басқа этнос өкілдеріне сыйластық пен түсіністікпеншілік сезімін қалыптастырады. Басқа ұлт өкілдеріне ана тілімізді үйрету барысында қазақ халқының озық дәстүрінің мәнін ашу, ата-бабаларымыздың тәрбиесінің мағынасын таныту, Отаншылдыққа, тілге деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу – мұғалімнің басты міндеті.

Адамгершілікке тәрбиелеу мәселесінде қазақ ойшылдарының, жыршы –жырауларының, философтарының, жазушыларының, ақындарының, қазақ халқының педагогикалық мәдени мұраларының ойындары мен ән-өлеңдерінің атқаратын қызметі зор. Оларды сабақта ұтымды пайдалана білу, оқушыларға халқымыздың бай мұрасын жеткізе білу – тілді жүргізуші ұстаздардың міндеті.

Қазақстанда спорттың барлық түрі дамыған, көптеген ұлттық спорт ойындары бар. Олар балдырған балаларды, жастарды тез ойлауға, ұшқырлыққа, өжеттікке, шыныққа, ерлікке тәрбиелейді. «Бәйге», «Көкпар», «Қазақша күрес», «Аударыспақ» сияқты ұлттық ойындардың техникасын түсіндіру, ойын түрінің терең мазмұндылығын айтып жеткізу, оны өмірде пайдалануға үйретудің жағымды жақтары табыс әкелері сөзсіз, өйткені күштілікке, табандылыққа, жылдамдыққа үйретететін бұл ойындардың маңызы ерекше. Сол сияқты қазақтың ұлттық ойындарының бірі – тоғызқұмалақ. Тоғызқұмалақ – жылдам есептеуді, тез шешім қабылдауды қажет ететін күрделі ойын, олай болса, бұл ойынды түсіндіруде тілдің математика пәнімен сабақтастығы қарастырылады, пәнаралық байланыс түрі көрсетіледі.

Ұлы ақын Абай тоғызқұмалақ ойынының шебері болған, тоғызқұмалаққа үлкен мән берген. Ол атақты ойыншыларды шақырып, жиырма – отыз күн бойына өткізіп отырған. Бұл туралы Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» кітабында жақсы жазылған.

Біздің мақсатымыз – халқымыздың ғасырлардан қалыптасып келе жатқан ұлттық рухани құндылықтарын насихаттау. Әл-Фараби, Ахмет Иассауи (Яссауи), Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп т.б. мұраларына сүйене отырып, жастарды имандылыққа, Отансүйгіштікке тәрбиелеу.

Халық педагогикасының нәрімен суарылып, өзінің тәрбиелік нәрін күні бүгінге дейін жоғалтпай келе жатқан бірден-бір киелі мұра – фольклор. Соңғы кезеңде фольклор термині « халық ауыз әдебиеті» деген өзінің бір кездегі қысаң ұғым шеңберін кеңейтіп, халық өнерінің музыка, қолданбалы өнер, халық ойындары сияқты салаларын толық қамтитын кең мәнге ие болды. Оның тәрбиелік ролін де осы кең мағынасында қарастырған жөн.

Қазақ халқының ұлттық-мәдени игіліктерінің қазынасында бата сөздердің мән-мағынасы, сымбат-көркі айрықша бағаланады.Өйткені қанымызға сіңісті, жанымызды серпілтетін, марқайтып қанаттандыратын осынау ақыл, нақыл сөздер-тәрбиенің бастау бұлағы.

Халық мұрасының танымдық – тәрбиелік мәні, әрине, ұлан-ғайыр дүние. Және ол тұтастай алғанда жас ұрпақ үшін ғана емес, адам өмірінің барлық кезеңі үшін мәнді, адамзаттың рухани – эстетикалық қуатының қайнары. Оның ішінде тікелей бала тәрбиесіне бағышталған, сәбидің жан дүниесінің қалыптасуына, рухани марқаюына негізгі ұйытқы болатын шығармалар өзінше арна түседі.

Сондықтан да балалар фольклоры – этнографиялық, педагогикалық, фольклорлық, музыкалық көп қыртысты құрылым құрайды. Абай айтқандай, қазақ баласының « дүние есігін» шілдеханада тиегі ағытылатын ақ тілек, ән-жыр, ойын-сауықпен ашатыны баршаға аян. Яғни, шыр етіп өмірге келген сәттен ақ бөбектің рухани жан дүниесінің іргетасы да қалана бастайды. Ол бала құлағына алғаш ана әлдиі арқылы сіңеді. Яғни, бесік жыры – бала жүрегіне емшек сүтпен бірге даритын « рухани уыз». Бесік жырының басты функциясы – баланы

тыныштандыру, ұйқыға ұйыту ғана емес, сәби құлағына ана тілінің дыбыс сығырын, халық музыкасының нәрін де дарыту. Балалар фольклорының бастау бұлағы да осы бесік жырынан басталады. Аналар жыры, сөз жоқ, бесік жырымен түгесілмейді. Оның баланы бағып қағудағы бүкіл іс-әрекеті әнмен, поэзия тілімен сүймелденіп отырады. Сәбиді суға шомылдыру, аяқ-қолын созып, майлау, сылау, қолға алып әлпештеу, т.б. істердің барлығы да құрғақ атқарылмаған.

Халықтың тілек бата сөздерінде, ең алдымен, ұрпағының жетелі, зерделі кісілікті болуын, жерін, елін қорғауға дайын тастүлек болып ер жетуін қалайды.

Таратып айтсақ, нәресте дүниеге келгенде, бесікке салғанда, үйлендіргенде, қыз ұзатқанда, аңға шыққанда, сапарға аттанғанда, ас қайырғанда, мал сойғанда, бие байлағанда, ұлыстың ұлы күнінде, үлкендерге құрмет көрсеткенде ақ бата беріледі.

Қазақ халқы қыздар мен ұлдар тәрбиесінің ерекшеліктері, қазақтың ұлттық этикеті, туыстық қарым-қатынас нормасы, этикалық тәрбие құралы ретіндегі салт, дәстүрлер жүйесі, қазақ этнопедагогикасындағы «ата», «әже» рөлдерінің ерекшеліктеріне көп көңіл бөледі және бұл өмір бойы жүзеге асырылатын біртұтас процесс.

Кішіпейілділік, сыпайлық, ата-ананы құрметтеу, үлкенді сыйлау халықтың тәрбиеден ерекше орын алған. Баланы бүкіл ауыл-аймақ болып тәрбиелеу ежелден ел дәстүріне айналған. Ата-бабамыздың: «Ұлың өссе, ұлы жақсымен ауылдас бол, қызың өссе, қызы жақсымен ауылдас бол», - деуінде үлкен тәрбиелік мән-мағына бар.

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Тіл туралы заңы, 1997.
2. Наурызбай Ж. Ұлттық мектептің ұлы мұраты. – Алматы: Ана тілі, 1995.
3. Тәжібаев Т.Педагогическая мысль Казахстана во второй половине XIX века. – Алматы, 1997.
4. Қожахметова К.Ж. Мектептің ұлттық тәрбие жүйесі: теория және практика. – Алматы, 1997.

УДК 811.512.141`36

ӘХИӘР ХӘКИМОВ ӘҫӘРҘӘРЕНДӘ ҠУЛЛАНЫЛҒАН АНЫҚЛАУСЫЛАРҘЫҢ МӘҒӘНӘ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Ҡарабаева Н.Ғ., Әғзәмова С.Х.
Башҡорт дәүләт университетының Стәрлетамаҡ филиалы, Стәрлетамаҡ ҡ.,
Башҡортостан Республикаһы , Рәсәй Иллеге

Башҡортостандың халыҡ яҙыусыһы Әхиәр Хәкимов әҙәбиәткә егерменсе быуаттың етмешенсе йылдарында килеп, тиҫтәнән ашыу китап яҙа. Әҙип халыҡтың йәнле һөйләү телен дә, башҡорт әҙәби телен дә яҡшы белә. Ул үҙенең әҫәрҙәрендә аныҡлаусыларҙы киң ҡуллана. Билдәле прозаиктың стиленең ҡайһы бер үҙенсәлектәрен Ғ.Ғ. Сәйетбатталов ентекле тикшереп үтә һәм юғары баһа бирә [1, 167].

Яҙыусы әҫәрҙәрендә аныҡлаусыларға бик күп миҫалдар табырға мөмкин:

1. Ябай аныҡлаусылар: *Был аяуһыҙ, әммә ғәҙел хөкөмдө ғәмәлгә ашырыу әлегә мөмкин түгел ине* («Аҡһаҡ бүре»). *Бомбежкаһыҙ, танк – минометһыҙ һуғыш буламы ни?* («Күпер»). *Аптырап йыллаған үгеҙҙе килтереп һаттым* («Бәйге»).

2. Ҡушма аныҡлаусылар: *Аҙналар буйы эйәрҙән төшмәй сабырға, тәүлегенә ике-өс сәғәт кенә серем итеп, ашау-эсеүҙе арты ҡ талымлама ҫҡа күнегеп бөткән Туҡтамыш йомша ҡ түшәктә аунап ятыуҙы, тәмле-татлы ризы ҡтар менән һыйланыуҙы уйына ла алманы* («Думбыра сыңы»). *Сәйфелмөлөктөң ниәте турғай тубығына еткән һай күләүекте түгел, ҡолас ташлап йөҙәр киң даръяны айҡау ине* («Һауыр ҡумта»). *Алпамыша Таймаҫтың ҡеүәтле тәне, үс ялҡыны солғаған, мыҫҡыл ителгән йәне, үлемгә тиҙ бирешергә теләмәне* («Думбыра сыңы»).

3. Урын аныҡлаусылары: *Һаҡмар менән Йыҡ араһындағы киң дала талғын ғына рәхәт сигеп ята* («Думбыра сыңы»). *Әйтерһең, ул күҙ етмәҫ киңлектәргә йәйелгән даръя һеүәненә эләккән дә, ағым ихтыярына бирелгән* («Думбыра сыңы»).

4. Тиң аныҡлаусылар: *Бары тик башҡа телдәрҙә йөҙөбөҙҙө ҡыҙартмаҫтай, мәртәбәбеҙҙе күтәрерҙәй әҫәрҙәрҙең генә сығыуын хәстәрләйһе ине* («Яңы кисеүҙәр алдынан»). *Ҡыҫҡа, ләкин татлы таң йоҡоһонан тәненә сихәт, йәненә тыныслыҡ табып, Аҡһаҡ Тимер яҡты сырай менән уянды* («Думбыра сыңы»).

Яҙыусының әҫәрҙәрендә аныҡлаусыларҙың төрлө һүҙ төркөмдәренән килеүенә лә миҫалдар бик күп. Мәҫәлән: а) сифаттарҙан килгән аныҡлаусылар: *Бүре ике балаһын эйәртеп, оло юл аша сыҡты ла, ҳарыҡ көтөүен ел аҫтынан урап, кәбән төбөнә баҫты* («Аҡһаҡ бүре»). *Артынан ҙурайған көсөгө эйәргәйне* («Аҡһаҡ бүре»). *Мәкерле Шадман тырнағынан ҡотолғас, Ғарифйән ҡайҙа юлланырға ҡушһа ла, Алсынбайға барыбер ине* («Каруан»). *Ә бит шул мәлдәге тынғыһыҙ уйланыуҙар, бәрелеп-оролоп хәҡиҡәт эҙләүҙәр булмаһа, яҙыусы ла сыҡмаҫ ине* («Өйөрмә»). *Емеш ағастары мамыҡтай ап-аҡ сәскәгә төрөнгән* («Каруан»); б) һандарҙан килгән аныҡлаусылар: *Йөҙләгән, юҡ, меңләгән китап. Һаҙағында ике бөртөк кенә уҡ мәргәндең* («Өйөрмә»). *Дүрт юлаусының иң йәше, түңәрәк йөҙлө, мыҡты кәүҙәле башҡорт егете Ирғәлин Рамаҙан, татлы иҫнәп, шинелен ҡаушара биреп, пилоткаһын баҫып кейҙе* («Аҡһаҡ бүре»). *Ус һәм мөхәббәт: янып, көл-күмергә әйләнгән ауылдан өс-дүрт йәшлек кенә ҡыҙ бала килтергәйнеләр Варвара Ивановнаға* («Аҡһаҡ бүре»); в) аныҡлаусылар ролендә сифат ҡылымдарҙың төрлө заман формалары килә ала. Сифат ҡылымдарҙан килгән аныҡлаусылар предметтың йәки заттың хәрәкәттәге билдәһен белдерә: *Ат етәклән алдан барған Суминов, баяғы ҡылығынан оялған һымаҡ, башын баҫып алдан атлай* («Аҡһаҡ бүре»). *Үлемесле атыш яңғыраған ергә тиҙерәк барып етеп, пакетты тапшырҙы ла, фашистар ҡоршауын емереүсе батырҙарға ярҙамға ташланды* («Аҡһаҡ бүре»); г) аныҡлаусылар исемдәр менән дә белдереләләр: *Суминов запас дискылар һалынған брезент ҡумтаны арҡаһына аҫып ҡуйҙы* («Аҡһаҡ бүре»). *Ебәк шәлде, йылан ҡабығы кеүек ҡыштырҙатып, иңенә һалғас, ауыҙы йырылыр әле* («Аҡһаҡ бүре»); д) исем + кеүек, шикелле, төҫлө, һымаҡ бәйләүестәре менән килгән аныҡлаусылар сағыштырыу, оҡшатыу мөнәсәбәтен белдерәләр: *Ул арала ҡырмыҫҡа иләүе һымаҡ мыжғыған халыҡ өҫтөнә бер-бер артлы бомбалар төшөп шартлай башланы, пулеметтар ҡоторонып ут асты* («Аҡһаҡ бүре»). *Эшен бөтөрөп тышҡа сыҡһа, уйһыуыраҡ ерҙәр һөт төҫлө ап-аҡ томан ҡосағында ята* («Күпер»); е) аныҡлаусыларҙың алмаштарҙан килеүенә лә миҫалдар осрай: *Үҙебеҙҙең баштан уҙған хәл* («Туй»); *Федотовты ошо изге һүҙҙәр туҡтатҡайны* («Аҡһаҡ бүре»). *Эйе, бер Мәликәнең башына төшкән ҡайғы түгел был һуғыш* («Туй»).

Шулай итеп, Ә. Хәкимов әҫәрҙәрендәге аныҡлаусылар төрлө һүҙ төркөмдәре менән белдерелә, төрлө килештәге исемде асыҡлап, уның мәғәнәһен конкретлаштырып йөрөйҙәр.

Ҡулланылған әҙәбиәт:

1. Сәйетбатталов Ғ.Ғ. Башҡорт теле. 4 том. Стилистика. – Өфө: Китап, 2008.

ӘОК 81.366.512.141

КҮК ЙӨҘӨНӘ ҠАРАҒАН ЕСЕМДӘРҘЕҢ МӘҒӘНӘ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Ҡаранаева С.Р., Абдуллина Г.Р.
Башҡорт дәүләт университетының Стәрлетамаҡ филиалы,
Стәрлетамаҡ ҡ., Башҡортостан Республикаһы , Рәсәй Иллеге

Күк йөҙө есемдәренә төрлө атамалар бирегҙ – электән килгән күренеш. Йондоҙ, йондоҙлоҡ, планета, астероид һ.б. атамалары халыҡтың аңында, донъяға ҡарашында, донъяны танып белеүҙә әйтеп бөткөһөҙ ҙур роль уйнаған һәм уйнай. Барлыҡ йыһан объекттарының исемдәре ерҙән бирелгән һәм ерҙе сағылдыра [1].

Төрлө халыҡтар йондоҙҙарҙы үҙенсә күргән, теге йәки был йыһан объектына үҙҙәре күргәнсә исем биргәндәр. Мәҫәлән, башҡорттарҙа – Буҙат, урыҫтарҙа – Конь, йәки Большая

Медведица, татарҙарҙа – Сүмес, римлеләрҙә – Повозка. Был атамалар әлеге көнгә тиклем һаҡланған.

Борон-борондан ата-бабаларыбыҙ күктәге есемдәрҙе күҙәткән, уларҙы нимәгәлер оҡшатҡан. Халыҡтың астронимдарға һәм космонимдарға ҡараштары телдә лә сағылыш таба. Мәҫәлән, "Зөһрә йондоҙ" легендаһында айҙың ергә төшөүе, ер ҡыҙының күккә күтәрелеп, унда йондоҙ булып ҡалыуы тураһында мәғлүмәттәр бар.

Күк йөҙө атамаларының килеп сығышын иң тәү сиратта *күк* һәм *күк йөҙө* тигән һүҙҙәрҙең килеп сығыуынан башларға кәрәктер. «Яҙма ҡомартҡыларҙа һәм хәҙерге ҡәрҙәш телдәрҙә *күк* һүҙенең ике мәғәнәһе билдәле: күк, күк йөҙө һәм Алла», – тип яҙа Р.Шәкүр [2].

Хәҙерге телдәрҙә *тәңре* һүҙе башлыса *алла, хоҙай* мәғәнәһендә ҡулланыла, *күк, күк йөҙө* мәғәнәһендә ҡулланыу хәҙерге телдәрҙә бик сикләнгән.

Тәңре һүҙен *алла* мәғәнәһендә ҡулланыу бик боронғо замандарҙан килә. Әйтелгәнде боронғо уйғырҙарҙа ҡулланылған *ай тәңке, йашын тәңри, йел тәңре, күн тәңре, ҡунчуй тәңре, ҡот тәңре* кеүек һүҙҙәр дәлилләй.

Теңир һүҙе боронғо *тең* «күтәрел, осоп күтәрел» мәғәнәләрен белдергән һүҙгә сифат ҡылым яһаусы *-ер* ҡушылып, "эшмәкәр" мәғәнәле исем яһалған: *юғарыға, үргә күтәрелгән*. Шулай итеп, тартынҡы өнгә бөткән *теңир* формаһы иң боронғо һүҙ тип иҫәпләнә.

Туңғыс-манжур телдәрендә *таңара* «алла», «икона» тигән мәғәнәләрҙе сағылдыра. Белгестәр *таңара* һүҙен эвенк теленә яҡут теленән үҙләштерелгән тип фаразлайҙар.

Теңир рәүешле төркиһүҙҙе боронғо шумер теле лә үҙләштергән, тиҙәр. Унда ул *диңгер* «алла» мәғәнәһендә осраған. Шумер теле – бынан 28-29 быуат элек хәҙерге Ираҡ дәүләте ерҙәрендә йәшәгән халыҡ теле.

Тимер ҡазыҡ – был һүҙ төркителдәрендә иң боронғоларҙан һанала. Ҡайһы бер телдәрҙә иренләшкән өн менән яһалған һүҙ формалары бар: ҡараханид уйғырҙарында *темүр ҡазук,* төрөктәрҙә *Демир казук, Демир – ҡазыҡ,* төркмәндә *Демир ғазыҡ,* татарҙарҙа Казык йолдыз (беренсе элементы булған *темир* төшөп ҡалған). Ерҙән күҙәткән кеше өсөн ул йондоҙ хәрәкәтһеҙ тойола, шуға ла *ҡазыҡ* һүҙе менән аталған.

Сулпан йондоҙо – Венера, ергә иң яҡын торған яҡты йондоҙ. Башҡорт телендә йәнә – Таң йондоҙо, Таңсулпан, ғәрәп телендә Зөһрә, боронғо Рим халыҡтарында – мөхәббәт аллаһы, күпселек төркихалыҡтарында был йондоҙ Сулпан тип йөрөтөлә (ҡаҙаҡтарҙа – Шолпан, ҡырғыҙҙарҙа – Чолпон, татарҙарҙа – Чулпан). *Сулпан* һүҙенең этимологияһы «юл күрһәтеүсе яҡты йондоҙ» тигәнгә барып тоташа.

Меркурий планетаһы – иҫке төркителендә (X-XI быуаттарҙағы төркиязмаларында) был планетаның атамаһы – Һыулы йондоҙ. Башҡорт телендә ул Балапан тип йөрөтөлгән. Урта Азия халыҡтарында Кесе Сулпан тип атала.

Етегән йондоҙ – Оло Етегән, Кесе Етегән. Төньяҡ, төньяҡ-көнсығыш, ҡайһы бер башҡа төбәктәрҙә Етегән урынына, сүмескә оҡшатып, Сүмес, Һүмес, Сирпәк, Сүмесбаш йондоҙ тип йөрөтәләр. Уның фонетик вариантары ла бар: Житегән, Еҙәгән, Еҙегән. Тажиктарҙа Оло (Ҙур) айыу, Кесе (Бәләкәй) айыу тип әйтелә.

Өлкәр йондоҙ (Плеяды) – Буға йондоҙлоғондағы өйөлөшөп торған яҡты йондоҙҙар төркөмө. Сыуашса – Үлкер. Ҡайһы бер башҡорт һөйләштәрендә һәм татар телендә ул Иләк йондоҙ (Иләк йолдыз) тип атала. Борон уйғырҙарҙа Алты йондоҙ тип тә исемләнгән.

Арҡысаҡ йондоҙ (Орион). Арҡыс-торҡос өсәр йондоҙҙан торған йондоҙлоҡ, «арҡыс-торҡос» һүҙенән алынған. «Ҡуңыр буға» эпосының бер вариантында йондоҙлоҡ тураһында ошондай һүҙҙәр бар:

Арҡысаҡ-торҡосаҡ,
Йыйып алһаң – бер ҡосаҡ.

Ҡойроҡло йондоҙ (комета) – ҡояш тирәһендә эллипс буйынса әйләнеп, шул юлының ҡояшҡа яҡын еренә килгәндә ҡойроҡлана торған ваҡ күк есеме.

Күк йөҙө атамаларының төрлөлөгө Ер шарының йондоҙҙарға ҡарата ни тиклем яҡын йәки алыҫ урынлашыуы менән дә бәйле булһа кәрәк. Бер йондоҙсоҡто Ер шарының төрлө сиктәрендә төрлөсә күҙәтергә һәм атарға мөмкин.

Шулай итеп, астронимдарҙы һәм космонимдарҙы өйрәнеүсе өлкәнең бик ҡыҙыҡлы һәм үҙенсәлекле икәнлеге хаҡында һығымта яһарға була. Башҡорт телендә йондоҙ, йондоҙлоҡ,

планета, комета, астероид һ.б. күк есемдәре атамаларын өйрәнеү әлегә хәл ителәһе мәсьәләләрҙең береһе булып ҡала килә.

Әдебиеттер тізімі:

1. Каранаева С.Р., Абдуллина Г.Р. Отражение наименований небесных тел в башкирских личных именах // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2015. № 8. Ч. 1. – С. 87-89.

2. Шәкүр Р.З., Баязитова А. Башҡорттарҙа һәм бүтән төркі халыҡтарында космонимия // Ватандаш. – 2003. – №1. – 79-сы бит.

ӘОК 82.0

Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ – ҚЫРҒЫЗ ФОЛЬКЛОРЫН ЗЕРТТЕУШІ

Карыбаева С.Ж., Шекен Ж.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Ш.Ш.Уәлихановтың ғылыми мұрасының ең үлкен бір бөлігі Қырғызстанды зерттеген аса құнды және көлемді еңбектерінен тұрады. Ол Қырғызстан жерінің рельефін, өзен-суын, яғни толық көлемде географиясын зерттеген алғашқы ғалымның бірі.

Сол кездегі Ыстықкөл деңгейін анықтау, яғни тау көлінің теңіз бетінен көп жоғары деңгейде жатқанын дәл анықтауы осы күнге дейін ғалымдарды таң қалдырды. Сондай-ақ қырғыз халқының тарихын, әдебиетін, этнографиясын, тілін дәл, алғаш рет зерттеп шығыстану әлеміне жаңалық әкелгені туралы академик А.Н.Кононов: «Первым исследователем киргизов в историко-филологическом плане был известный казахский ученый Ч.Ч.Валиханов» [1, 193] деп жазған болатын.

Ш.Ш.Уәлиханов өз халқының ауыз әдебиетіне қандай көңіл бөлсе, жас кезінен бастап-ақ, тіпті Омбы кадет корпусында оқып жүрген кезінде-ақ қырғыз фольклорына да сонша көңіл бөлген.

1856 жылғы «Ыстықкөл» экспедициясы кезінде Ш.Ш.Уәлиханов қырғыз елін түбегейлі зерттеуге қызу кіріскен. Оның зерттеулерінің өзі бірнеше бөліктен тұрады. Кейбір еңбектері өзінің тірі кезінде жарық көрген. Мысалы, «Қырғыз елі туралы жазбалары» өте көлемді зерттеу», ал «Жоңғар очерктері» атты көлемді еңбегінің бір бөлігі қырғыз елі туралы зерттеуден тұрады. Ол алғаш рет 1861 жылы Петербургтегі Орыс Географиялық Қоғамы шығаратын журналдың бірінші және екінші томында жарық көрді. Тағы да бір еңбегі «Дикокаменная Орда» деген атпен Петербургтегі «Северная пчеланың» 1861-жылғы №192 санында жарық көрді. Осылай жалғаса береді, алайда қырғыздар туралы толық зерттеуі 1958-1961 жылдары Алматыда толық жарық көреді. Оның «Қырғыздар туралы жазбалар» деп аталатын көлемді еңбегі Петербургтегі Академия архивінің 23-фондында сақталуы. Көлемі 73 бет. 1-24-беттер кейінірек Потаниннің қолымен көшіріліп жазылған. Ол, негізінен, тарихтан, қырғыз халқының бастан кешкен оқиғаларынан тұрады. Қырғыз елінің экономикасы, тұрмысы, әдет-ғұрпы, әдебиеті мен тілі және тағы басқа рухани байлықтарын қамтиды. Ең соңында қырғыз елінің шежірелері жазылған. Бұл еңбек түп нұсқасында сиямен жазылған. Кейбірі Шоқанның өз қолымен кіргізілген, қосымшалар, түзетулер және басқалары қаламмен түзетілген.

Бұл еңбек толық көлемде 1961 жылғы Ш.Ш.Уәлихановтың 1-томына енді [2, 301-380].

Алатау аңғарында қоныстанған қырғыз халқының сол кездегі мәдени қалпына шолу жасай келіп, Шоқан ауыз әдебиет мәселелеріне арнайы тоқталады. Ол қырғыз поэзиясы бірнеше түрге бөлінетінін айтады. Біріншісі: ертектер мен тарихи немесе аңыз әңгімелер. Бұларда қиял-ғажайып сарындардың мол кездесетінін байқаған.

Қырғыз фольклорының екінші үлкен тобына тайпалар соғысы мен батырлардың ерлік істері туралы эпикалық аңыздарды жатқызады. Ғалым бірінен бұрын қырғыз жырының өлең құру тәсілінің өзі тек теңеулерінің ұйқасты болуына, яғни өлең шумағының алғашқы екі жолындағы бастапқы сөздердің ұйқас болуына назар аударған.

Бұл жағдай ежелгі түркі поэзиясына тән ерекшелік екенін бұрын соңды оқымыстылар кең дәлелдегені белгілі [1, 13].

Шоқан бұл ойын «Манас» жырынан мынандай үзінді келтіре отырып айтады:

Алтын әрден қашы икан
Ата юртың башы икан -

немесе:

Көк дөненұн башы бар
Көкетай ханның ашы бар.

Осыдан кейін «Манас» жырына классикалық сипаттама береді.

«Манас» бір кезеңге және бір адамның – Манас батырдың төңірегіне топтастырылған барша халық ертегілерінің, хикаялар мен аңыздардың, география, дін және салт-сана, әдет-ғұрып жөніндегі түсініктерінің энциклопедиялық жинағы. «Манас – бүтін бір халықтың шығармасы, соның көп жылдық творчествосының жемісі – дала Илиадасы десе де болғандай. «Бұл дастанға қосымшалар енгізіліп, көркемдей түскені өте айқын көрінеді, бәлкім, қара сөзбен айтылатын жомақтардан (ертегілер) поэзиялық жырға айналдырудың өзі мұны кейіннен шыққан шығарма екенін аңғартады» [2, 248], - дейді. Шоқан бұл жерде сөз болып отырған жырға түрлі заманның, әр дәуір оқиғаларының бірте-бірте қосылып үлкен бір эпопеяға айналуын айтады. «Манасты» аяғына дейін тыңдау үшін үш күн жетпейді, ал енді оның баласы «Манас II-ге» (Семетей) сондай уақыт керек» дейді. Бұл жерде ғалым «Манастың» жалғасы Семетейдің де үлкен жыр екендігін ескертеді.

Қырғыз халық творчествосының үшінші түріне Ш.Ш.Уәлиханов қысқа мазмұнды өлеңдер мен тұрмыс-салт өлеңдерін жатқызады. Мұндай өлеңдер өте аз және олардың мағынасы көбіне екі ұшты болып келеді.

Салтанатты мерекелерге лайықты мақтау өлеңдерін суырып салып, айта беретін қазақтар сияқты Сахара ақындары қырғыздарда жоқ» [2, 252], - дейді. Ғалымның қырғыз халқында қазақтарға қарағанда қысқа өлеңдер аздау деген тұжырымын байқаймыз. «Мұндай қорытындының белгілі дәрежеде, шартты екенін көрмеуге болмайды» [3, 80], - дейді белгілі зерттеуші ғалым Р.Бердібаев. Ғалымның қысқа өмірінде, қысқа мерзімді саяхатында қырғыз елін толық аралап, өлеңдерді көбірек жинауға мүмкіндігінің аз болғандығын айтады. Шоқан қырғыз халқында эпикалық аңыз басым екенін байқаған. Ол тұрмыс салт өлеңдерін фольклордың жеке саласы ретінде қарай отырып, олардың тақырыбына, мазмұнына ерекше назар аударады. Олардың ішінде жоқтау үлгісінс үлкен мән береді.

Қырғыздар Абылайға қарсы жорыққа (1770) түгелдей қатысып, жеңіліске ұшырайды. Сол оқиға кезінде Жайыл батыр өзінің Үсен, Теке деген балаларымен бірге шайқас майданында қаза болады. Бұл ұрысты Жайылдың қырғыны [2, 252] деп, ал шайқас болған жерді Түйіскен [2, 252] деп атап кетеді. «Бұл оқиға жөнінде Жайын қызы Бикемжанның шығарған өлеңі бар» [2, 252] - дейді Шоқан. «Жайылдың қызы, Атекенің әйелі Бикемжанның жоқтауын қырғыздар осы күнге дейін жырлайды және Жайыл қырғын деп аталып кеткен бұл соғысты әлі ұмытқан жоқ» [2, 252] дей келе Ш.Ш.Уәлиханов тарихи оқиғаға байланысты шыққан жоқтаудың үлкен мәнін көрсетеді.

Шоқан көп жерде айтқан ойларында қазақ пен қырғыз халықтарының әдеби мұраларына ерекше мән берген. Оларды жинап, зерттеуді өзіне міндет тұтқан. «Әрбір халықтың дейді Шоқан әдеби мұраларын, халық аузындағы нақыл сөздерін зерттеудің этнография үшін үлкен маңызы бар екенін ғалымдар әлде қашан-ақ аңғарған болатын. Өйткені халықтың тұрмысы мен әдет-ғұрпы ондай сөздерден айқынырақ көрікеді. Ескілікті сүю, ескі нақыл сөздерге бай болатындығы Солтүстік Азия мен Орта Азияның көшпелі халықтарының ерекше бір қасиеті болып табылады. Ондай нақыл сөздер: не ру естеліктері ретінде қариялар аузында қасисттеліп сақталып отырады, не халық жыры түрінде ұрпақтан екінші ұрпаққа белгілі жыршылар арқылы жеткізіліп отырады. Қазіргі уақытта қолданылмайтын, айтылмайтын толып жатқан сөздер құрылыстары мен сөз жүйелері өздерінің өте ерте уақытта шыққандығын көрсетеді» [2, 252].

«Азия көлемінде дейді - Шоқан, - бір жерден бір жерге ауысып жүретін аңыздар, ертегілер, жырлар өте көп, соның «Одиссея жырында кездесетін жалғыз көзді дәу, яғни циклоп Полифем. Бұл аңызды қазақ даласы да біледі, жалғыз-ақ мұнда циклоп адам жейтін түрінде сипатталса, Одиссейдің ролін Батырхан атқарады» [2, 31].

Ол грек «Одиссея» эпосындағы сияқты кейіпкерлер (жалғыз көзді дәу, т.б.) қазақ ертегілерінде кездесетінін айтып, Шоқан түрлі халықтырдың әдебиет мұрасын салыстыра зерттеу жөнінде игі дәстүр ашты.

Ш.Ш.Уәлихановтың әлем әдебиеті тарихын жақсы білуі, өз туған әдебиетінің және туысқан көршілес халықтар әдебиетінің мол жырларын салыстыра зерттеуге, ұқсастықтар мен ерекшеліктерін анықтай түсуіне де көмектесті.

Ш.Ш.Уәлиханов – қырғыз фольклорының алғашқы әрі ірі зерттеушісі. Бұл тұжырым «Манас» жырына да қатысты. Қазақ ғалымы сол 21 жасында «Манас» жырын аса жоғары бағалауының бірнеше себептері болған еді.

Ш.Ш.Уәлихановтың 21 жасқа дейінгі, яғни 1856-жылға дейінгі ғылыми-әдеби және саяси көзқарасы мен білімі туралы көз алдымызға елестетсек, алдымыздан көптеген күрделі мәселелер шығады. Ұлы ғалымдардың көптеген естеліктерін сараптасақ және оларды Ш.Ш.Уәлихановтың өзінің еңбектерімен салыстырсақ, шын мәнінде қазақ ғалымының бай эрудициясын байқауға болады. Біз қазір ең болмаса бір ғалымның естелігінен үзінді берейік. Мысалы. С.Я.Капустин: «...У него было много обіңечеловеческого, таким он мне казался и таким явился по выходе из Омского кадетского корпуса. Я в это время кончил курс в Казанском университете и приехал в Сибирь. Несмотря на разность их программ этих двух учебных заведении, мы, познакомившись, не находили предмета, о котором бы разно думали. Не понятия обыкновенного воспиттанника среднего заведения я встретил в Чокане, а нашел весьма разносторонне образованного человека. В особенности он обладал болыними историческими знаниями, вообще отличался начитанностью как в области научной, так и литературной.

Приятнейшим собеседником Валиханова делал дар слова, умение метко и образно выражаться: к этому присоединялась его всегдашняя наклонность облекать свой рассказ в ироническую форму, ловко подделываться под тон и способ выражения мыслей действуюших лиц рассказа и дополнять все это изумительной мимикой...» - деп тебіреніп жазып қазақ ғалымының бар болғаны кадет корпусын бітірсе де, университет бітірген азалматтардың әдебиеттану ғылымын әлдеқайда жоғары дәрежеде білетінін мақтанышпен суреттеп, оның толық мінездемесін берген еді.

Сол кездері Ш.Ш.Уәлиханов көптеген ғалымдар мен әдебиет, тарих, өнер мәселесінде көп айтысқан болатын. Ресей отаршыларының көзқарасы бойынша қазақ елі отарланған бұратана ел, сондықтан бұл елдің әдебиетіне, тарихына, өнеріне, мәдениетіне, отаршыл елдің агенттері және басқа зерттеушілері немқұрайлы қарайтыны рас. Ресей XVII ғасырдан бастап барлық мәдениетті, үлгіні тек Батыс Еуропадан күткен. Жалпы, әдебиет поэзиядан басталатын болса, поэзияның шыңы ертедегі грек жырлары деп есептеген. Мысалы үшін айтсақ, Гомер жырлары Илиада, Одиссей т.б. Ш.Ш.Уәлиханов Еуропа әдебиетінің білгірі ретінде өз кезегінде түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының өте ертеден келе жатқан жырларының көптігін айтады. Әрине, олар көлемі жағынан «Илиада», «Одиссеяға» тең келмесе де қырғыздың «Манас» жыры көлемі жағынан әлгі айтылған грек жырынан асып түсетіні анық еді...

Туған халқының мәдениетін, өнерін, қызғыштай қорғаған Ш.Ш.Уәлиханов отаршыл аппараттың алдында түркі халықтарынң әдебиеті мен мәдениеті орыс халқымен салыстырғанда әлдеқайда ертеде дамығанын және ете бай екенін дәлелдей білді. Оның бұл айтқандарына ешқандай зерттеуші қарсы болған жоқ. Ал Ш.Ш.Уәлиханов өскелең Еуропа әдебиеті мен мәдениетін жақсы білетіндіктен түркі халықтарының поэзияларында өзінің Илиадасы мен Одиссеясы бар екенін асыға көрсетуге және дәлелдеуге тырысты.

Еуропа әдебиетінің білгірі «Современник» журналының жалынды оқырманы, қазақ ғалым Ш.Ш.Уәлихановқа өз арманын орындау қиын болған жоқ. Ұлы сыншы В.Г.Белинскийдің барлық еңбегімен таныс болған. Ш.Ш.Уәлихановқа оның Еуропа әдебиетінің қайнар бұлағы грек поэзиясының шыңы «Илиада» мен «Одиссея» туралы жазған сындары ерекше әсер еткен еді. Мысал үшін, В.Г.Белинский «Илиада» туралы: «Выразила в себе все элементы религиозной, политической, государетвенной, гражданской и частной жизни эллинов...» - деп жазған болса. Ш.Ш.Уәлиханов «Манас» жыры туралы:

«...У дикокаменных киргиз к ногайской эпохе принадлежит единственный эпос – «Манас». «Манас» есть энциклопедическое собрание всех киргизских мифов, сказок, преданий, приведенное к одному времени и сгруппированное около одного лица – богатыря Манаса. Это нечто вроде степной Илиады. Образ жизни, обычаи, нравы, география, религиозные и медицинские познания киргизов и международные отношения их нашли себе выражение в этой огромной эпопее...» [2, 420] - деп «Манас» жырын грек поэзиясының шыны Илиадамен теңестіреді. Ол «Манас» қырғыз елінің «Илиадасы»деп алғаш рет эпостың халық өмірінен

алатын орнын дәлелдеп береді. Әрине, 21 жастағы жас ғалым осындай бағаны асығыс айтса да, дәл де айтқан еді. Бұл оның әдебиеттанудағы аса білгірлігі мен көрегендігін білдіреді.

Ш.Ш.Уәлихановтың «Манас» жырына берген бағаларының ішінде бізге ең қажеттісі оның «ноғайлы жыры» екендігі. Бұл жөнінде де жоғарыда айтқанбыз. Алайда жоғарыда біз астын сызған Ш.Ш.Уәлихановтың «...У дикокаменных киргиз к ногайской эпохе принадлежит единственный эпос «Манас» - деп жазғанын қырғыз ғалымы И.Б.Молдобаев дұрыс түсінбеген.

«...Однако (возможно, в силу своей молодости - ведь 1856-году ему было лишь 20 лет) он не осознал многожанровости киргизского фольклора...» [4, 5] - деп Ш.Ш.Уәлихановты, яғни қырғыз елінің ірі, әрі алғашқы зерттеушісін орынсыз айтпаған. Бұл жерде Ш.Ш.Уәлиханов тек ноғайлы жырына жататын жалғыз «Манас» - деп көрсеткен еді.

Қорыта айтқанда, Ш.Ш.Уәлиханов туысқан қырғыз халқының әдебиеті жайында көптеген құнды пікірлер, байсалды топшылаулар айтты. Ол қырғыз халқының ауыз әдебиетін үш жікке бөліп қарады.

1. Ертегілер.

2. Эпостық жырлар.

3. Өлеңдер. Бұл топта айтыстарда айтылатын өлеңдер мен тұрмыс-салт жырларын жатқызады.

Қырғыз халқының атақты эпосы «Манас» туралы да пікір айтқан да Шоқан. Ғалым «Манасты» тұтас бір халықтың энциклопедиясы деп талдай келіп, оны сахара «Илиадасы» ретінде бағалайды.

Шоқан «Манас» эпосына жалпы сипаттама берумен ғана шектелмей, оның басты кейіпкерлерінің образдарына талдау да жасанды. «Манас» эпосы туралы ғылымының қалыптасып, дамуына М.Әуезов. В.М.Жирмунский, Ә.Х.Марғұлан т.б. ғалымдардың еңбегі зор. Олардың жырдың шығу тегі, дәуірі эпоста өмір шындығының бейнеленуі, кейіпкерлері, көркемдік кестесі, манасшылардың жырды жетілдірудегі қызметі т.б. жөнінде күрделі пікірлер айтты.

Ш.Ш.Уәлиханов қазақ қырғызға ортақ аңыздарға тоқталып, оларды салыстыра отырып, тарихпен ара қатынасын да зерттейді. Жалпы алған да, қырғыз әдебиетінің әр алуан нұсқаларын жинап зерттеуі, олар жайында ой-пікірлер айтуы – Шоқанның ғалым ретінде ізденістерін ғана аңдатып қоймайды, сонымен бірге оның туысқан қырғыз халқына деген ықыласын, шын пейілін де танытады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алпысбаева Қ.Б. Шоқан Уәлиханов – фольклортанушы. – Алматы: Ғылым, 2001. – 124 б.

2. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 549 б.

3. Бердібаев Р. Ш.Уәлиханов // Қазақ (фольклористикасының тарихы. – Алматы: Ғылым, 1988. – Б.220-258.

4. Молдобаев И.Б. Эпос «Манас» как источиик изучения духовной культуры киргизского народа. – Фрунзе, 1989. –С.4-5.

ӘОК 81’’28; 81’’286

ДИАЛЕКТІЛІК ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕР – РУХАНИ МӘДЕНИЕТ КӨРСЕТКІШІ

Касетова Н.К.
Орталық Қазақстан академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Жергілікті тіл ерекшеліктері, яғни диалектизмдер, тілдің сөздік құрамында елеулі орын алатын тілдік жүйе бірліктері екені белгілі. Сондықтан ұлттық тілдің құрамына енетін диалектизмдер туралы «екіұшты қолданылатын ондай сөздер қажетсіз, олардан құтылу керек» деп, кесіп айтатын пікірден аулақ болған дұрыс. Ол үшін жергілікті тіл ерекшеліктерінің тілдік жүйедегі қызметі мен ауызекі сөйлеу актілеріндегі қазақтың ұлттық бітім-болмысына тән көріну өзгешеліктерін ескере, көркем мәтіндегі қолданылу сипатын тереңінен қарастыра отырып, жұмсалымдық аясын, стильдік қызметін нақты дәйектеп көрсету қажет.

Демек, көркем мәтінде қолданылатын диалект сөздердің мән-мағынасын ашып, қолданымдық аясын зерттеп, стильдік қызметін анықтау жұмысы орынсыз қолданылған

жергілікті тіл ерекшеліктері мен әдеби тіл қатарына енуге бейім тұрған диалектизмдерді айқындауға мүмкіндік береді. Ақын-жазушылардың сөз қолданысы арқылы әдеби тілдің сөздік құрамы ұлғаяды. Олардың индивидуальді-авторлық сөз тудыру негізінде қалыптасқан атауыштық сөздер мен ұмытылып бара жатқан көне этнографизмдерді жаңғыртуы арқылы және де кейбір естілмей жүрген заттық мәдени диалектизмдерді қайта дүниеге әкелуі арқылы сөздік қордың шеңбері ұлғая түседі.

Жазушы сөзбен сурет салу барысында образ іздейді, ол үшін оқырманға әсер етіп, кейіпкерді «өз тілінде» сөйлетуге тырысады. Міне, осы жағдайда диалектілер керекке жарайды. Бұл мәселеге қатысты М. Әуезов «Қазақстанның бар өлкесіндегі халықтық тіл байлықтарын мол пайдалану мәселелерін үнемі шартты талап етіп, сынап отыру керек», – деген екен, сондықтан әдеби тіл дамуының әр кезеңінде жергілікті ерекшеліктер, диалектизмдер олардың көркем әдебиетте қолданылуы мәселесі көтеріліп отыруы заңды.

Диалектілік тұрақты тіркестер пайда болып жасалуы жағынан алғанда тілдің тарихымен өзектес сондықтан диалектілік фразеологизмдерді жинау, зерттеу сипаттау диалектілік лексиканың құрамы мен көлемі мәселесін ғана шешпейді. Біріншіден, диалектілік тұрақты тіркестер тіл тарихына қатысты шешімі табылмай жүрген сұрақтардың жауабын табуға септігін тигізе алатын сенімді дереккөз. Олардың бойында дыбыстық-грамматикалық құрылыстың кейбір көне элементтері тұнып қалған. Екіншіден, диалектілік фразеологизмдер бойынан диалектіге тән сөзжасам және түрлену жүйесі айқын көрінеді. Үшіншіден, диалектілік тұрақты тіркестер әдеби тілдің фразеологиялық құрамын байытуға азды-көпті үлес қосады. Төртіншіден, фразеологиялық тіркестер семантикасы ауқымды, терең. Олардың мазмұнында этностың рухани мәдениетінің айшықты мағлұматтары жинақталған. Диалектілік тұрақты тіркестер жеке зерттеу нысаны болып Қ.Қалыбаеваның еңбегінде көрініс тапқан. Қытай қазақтары тілінің жергілікті ерекшеліктеріндегі тұрақты тіркестер жайлы С.Мұстафаұлының зерттеулері диалектілік тұрақты тіркестердің арнайы зерттеу нысаны бола алатын көлемде және мазмұнда екенін дәлелдеді. Ғ.Қалиев диалектілік тұрақты тіркестерді біртұтас лексикалық мағынаның көрсеткіші болып табылатындықтан сөйленістердің лексикасындағы негізгі типтердің бірі ретінде қаралуы тиіс деп айымдайды. Лексикалық типтердің басқа түрлері сияқты оның қалыптасып жетілуі де сөзжасам процесімен тікелей байланысты. Тұрақты сөз тіркестері тарихи жай тіркестерден туатындықтан аналитикалық тәсілмен сөзжасамның сөйленістердегі объектісі болып табылады.

Фразеологиялық тіркестердің күрделі табиғаты оларды тектес бірліктермен сөз, еркін тіркестермен салыстырғанда байқалады. Мұндай салыстырулар сөз, еркін сөз тіркесі фразеологиялық тіркестердің әрқайсысын жеке зерделегенде жүріп отырады. Себебі бұлардың бәрінің негізгі тірек компоненті сөз. Фразеологиялық тіркестер сөйлеуде жеке сөз орнынан қолданылады. Егер күрделі сөз болса, құрылымы жағынан сөз тіркестерімен сөйлемдерге сәйкес келеді. Диалектілік тұрақты тіркес белгілі аймақтың тұрмыс-тіршілігіне, салт-дәстүр, географиялық жағдайына рухани дүниесіне байланысты пайда болған. Құрамы жағынан тұрақты бейнелі образды түрде жұмсалатын дайын тілдік бірлік диалектілік тұрақты тіркестердің әдеби тілдегі тұрақты тіркестерге қарағанда оларды құрайтын сыңарлардың шығу тегіне қарай ерекшеліктері бар.

«Көркем шығармалардағы эмоционалды-экспрессивті лексика» деп аталатын тараушада жазушылардың қолданысындағы жергілікті тіл ерекшеліктерінің бағалауыштық мәні туралы сөз болады. Коннотация табиғаты, нақты айтқанда, экспрессивтік-эмоционалдық және бағалауыштық микрокомпоненттер негізінде сипатталады. Белгілі бір сөздің денотаттық мағынасын денотаттық семалар танытса, коннотаттық компонент мағынасы коннотаттық семалар негізінде жүзеге асады. Денотаттық семалар объективтік шындық дүниесіндегі заттар мен құбылыстардың бейнесін ассоциациялайтын, тілдік тұрғыдан көрініс тапқан денотаттардың бейнесін танытатын семалар болып танылса, коннотаттық семалар лексемасы өзара ортақ болып келетін денотаттық семалардан туындай келе, белгіленген затқа деген жаңа көзқарасты өзге қатынасты білдіретін сема ретінде көрініс табады.

Ал лексика-семантика тұрғысынан алғанда белгілі бір көркем мәтін ішіндегі коннотаттық компонент мағынасына тең келетін сөздер мен сөз тіркестерінің ұтымды қолданылуы да астарлы ойдың өрбіп, ұласуына себепші бола алатынын аңғартады. Әрбір коннотаттық мағынада қолданылған сөздің денотаттық негізі болуы заңды. Мысалы Қ.Әбдікадыров шығармасындағы Әйел оның одағай айтылған сөзіне күлді деген сөйлеміндегі одағай айтылған сөз тіркесіндегі одағай коннотаттық мағына реңкінде беріліп тұр. Сондай-ақ мына сөйлем

бойында да бейнелеуіштік, экспрессивті-эмоционалды таныту мақсатында қолдану негізі арқылы коннотаттық мағына туындағаны байқалады. Мысалы: Жұрт көлік шаршады деп қосын доғарып жатқанда, қарнын кебеже теңдегендей қылып өгіздің егіс қорғанға кіргенін көреді. Мұндағы қарнын кебеже теңдегендей деген диалектілік коннотацияның әсірелеп бейнелеу мәнін беріп тұрғаны мәтін бойынан байқалып тұр.

Диалектизмдер – ауызекі сөйлеу стиліне тән тілдік құбылыстар. Ауызекі сөйлеу, яғни коммуникативті акті арқылы жеке тұлғаның санасында жатталып, жұмсалымдық, қолданымдық деңгейі жиі болғандықтан жеке тұлғаның индивидуальді сөздік қорына сіңген диалектілер сол жердің тұрғындары үшін ғана ортақ, жалпылық сипатқа ие болады. Басқа аймақ жүрсе де жеке тұлға белгілі бір затты не құбылысты өз санасында жатталған, өз сөздік қорындағы атауларымен танытады. Ауызекі сөйлеу әрекетінде солай атауға әбден машықтанған әрбір адам әдеби тілдегі негізгі атауымен атаудан гөрі, өз тіліндегі вариантымен атауды әрқашан тиімді, лайықты деп санайды. Бұл заңды құбылыс. Адамзат үшін ақиқат дүние біреу болса, оны түсіну, тану, сол дүниенің біртұтас бейнесін санада қалыптастыру әрекеттері әр адамзатта, әр ұлтта әр деңгейде сан алуан интерпретацияда беріледі. Сондықтан тіл иесінің ой-өрісіне, концептуалдық әлеміне байланысты дүниенің танымдық бөлшектері тілде өзінше көрініс табады, өзінше бейнелеп суреттейді, ал тіл иесі танымдық ойын өз тілінде сақталған дүние бейнесіне сәйкес танытуға тырысады. Сол себепті диалектілер арасында да көпмағыналылық, омонимдік, синонимдік ерекшеліктер жиі кездеседі. Диалектілік омонимдер әдеби тілдегі омонимдер секілді лексикалық құрамы жағынан әр түрлі болады. Кейбір диалектілік омонимдердің баспақты мағынасы, қолданылу қызметіне қарай әдеби тілдегі мағынасына жақын келеді. Мысалы, ашар диалектісі батыс говорында кілт мағынасында қолданылады. Есіктің ашарын жоғалтып алып, үйге кіре алмай отырмыз. Бұндағы ашар сөзі кілттің қызметінен туындаған, яғни ашу әрекетінің сол өңір адамдарының танымында бірінші болып ұғынылып, оның кілт номинациясын гөрі, заттың қызметіне қарай атағанды ыңғайлы санауы деп түсініледі. Ал қарақалпақ говорында ашар сөзі винт бұрайтын құрал ретінде қолданылады. Бұл іске пышақ жарамайды, мәшинеңің ашарын пайдалану керек. Бұл жерде де әдеби тілдегі кілт сөзінің екінші вариантағы омонимі сәйкес келеді. Соған қатысты кілттің ашудан гөрі, бұрау қызметіне қарай, яғни әрекеттік, қолданымдық қызметіне қарай танып, қалай танылса, солай атау сол өңір халқына тиімді болып тұр. Келтірілген диалектілік омонимдер мысалдары заттың (ақиқат дүниенің) қызметі мен әрекетіне қарай аталуы басым көрініс тапқаны, сол тұрғыдан омонимдес сөздер болып тұрғаны байқалады.

Осы секілді аша сөзінің де кең қолданысқа ие болып, диалектілік омонимдер мен көпмағыналы диалектілердің қатарын толықтыратынына талдау жасап көрелік.

Аша сөзі Қазақстанның шығыс өңіріндегі Семей, Талдықорған говорында айыр (құрал) мағынасында қолданылады. Шығыс Қазақстан говорында аяқ мағынасында қолданылады. Қарақалпақ говорында аша сөзі арықтың екіге бөлінетін, айырығы мағынасында қолданылады, сол сияқты осы өңірдің Шет говорында баған деген сөзді білдіреді. Қазақстанның солтүстік өңірінде тіреу мағынасында қолданылады. Ал Қызылорда говорында арық түрі ретінде қолданылады. Батыс Қазақстанда Аша сөзі екі таудың жігі, арасы ұғымын білдіреді.

Бұл жерде аша сөзінің көпмағыналы қолданысы да, омонимдік қолданысы да бар. Мәселен, аша сөзінің айыр құрал ретінде қолданылуы мен баған ретінде қолданылуы және арық ретінде қолданылуы, сонымен қатар аяқ ретінде қолданылуы бір біріне диалектілік омоним сөздер болып келеді. Дегенмен де олардың бастапқы санадағы танымдық көрінісі бір тұтас заттың екіге айырылуы бейнесінен туындайды. Осы бейне бірнеше ақиқат дүниенің номинативті атауына пайдаланылып, қолданыс тапқан. Бұндай диалектілік омоним құбылыстарын жартылай омонимдер атауға болатын секілді. Себебі бастапқы ұғымы күңгірт болса да анықтау болатын, мағынасы алысқа кетпеген құбылыстар байқалады. Ал аша диалектісінің арықтың екі айырылуы мен таудың екі арасын танытатын мағынада қолданылуы диалектілік көпмағыналылықты білдіреді. Себебі айыру, айырықты білдіру, яғни екі затты ажырату мағынасынан алыс кетпегенін байқатады.

Диалектілік синонимдердің қатарын дублет сөздер мен сөздердің вариантты қолданысы толықтырып отырады. Дегенмен дублет сөздер мен сөздердің вариантты қолданысы әдеби тілді айқындауда біраз кері ықпалын тигізетін жағдайлар кездеседі. Мәселен, түгелдеу/түгендеу, жалғыз/жаңғыз сияқты сөздердің қатар қолданылуы жиі кездеседі. Бұл ерекшелік ауызша тілге аса қатты кедергісін тигізе қоймас, бірақ жазба тілде белгілі бір нормаға бағынатын сөзді таңдап жазу заңдылығы бар.

Жалпы диалектілік синоминдер төл тіліміздің сөздік қорын кеңейтуге едәуір үлесін қосатыны анық. Тіпті кейде заттың атауы болуға сұранып тұратын диалектизмдердің әдеби тіл қатарына еніп бара жатқанын да байқауға болады. Әдеби тілімізде кесе деп аталып жүрген тұрмыстық бұйымның аяқ, пияла, сапалша деген диалектілік синонимдері кездеседі. Кесені аяқ деп Жезқазған өңірі атайды, пияла деп Қазақстанның оңтүстік өңірлері (Жамбыл, Сайрам, Шымкент, Шу, Мойынты, Жуалы) атайды, ал сапалша сөзі Түлкібас өңірінде кездесетін кесе атауының говоры болып саналады.

Диалектологтардың зерттеулерінде синонимдер екі сыңарлы, үш сыңарлы, төрт сыңарлы, бес, алты, жеті, сегіз сыңарлы синонимдік қатарлардан құралатыны айтылады. Мәселен, екі сыңарлы синонимдік қатарға қолқап – биялай, таға – нағашы сөздерін келтіреді. Үш сыңарлы синонимдер қатарына серне – деңгене – жора диалектілерін жатқызады. Төрт сыңарлы синонимдер қатарына бәкі – бекі – мұштар – шаппа сөздерін келтіреді. Бес сыңарлы синонимдік қатарға ырғақ – шотеке – сүңгуір – шотаяқ – жұтпа (маядан шөп суырып алатын басы имек құрал). Алты сыңардан құралған синонимдер иінағаш – суағаш – мойынағаш - әпкіш – күйенте – құрамыс. Жеті сыңарлы синонимдер қатары сіріңке – кәуірт – кеуірт – оттық – спешке – шпешке – шырпы. Сегіз және одан көп сыңарлы қатарлар: күнбағар – күләйлән – пісет – айбағар – шемішке – шекілдеуік – шемекі – күнбағыс.

Диалектілік синонимдер қатары осылайша сегіз қатардан шектеліп қалуы мүмкін емес, оның қатары бұдан да кеңейіп, молаюы әбден мүмкін. Себебі тіл – өзгермелі құбылыс, қоғам дамыған сайын, тілдің қолданымдық аясы да кеңейіп, сөздік құрам жаңа сөздермен, жаңа қолданыстағы тілдермен толысып отырады. Осы тұрғыдан келгенде, диалектілік лексикологияны тереңінен зерттеу қажет. Құрылымдық тіл білімі тұрғысынан ғана емес, тілге адамның тікелей қатысы тұрғысынан, яғни антропоцентристік бағыт тұрғысынан қарастыру әдісі бүгінгі күнде диалектілердің ішкі сырын, атаулық мән-мағынасын кеңінен ашып көрсететін тиімді қолданыс болатыны дау тудырмайды.

Диалектілік лексикологияда диалектілік мағына, диалектілік омонимдер, диалектілік синонимдер, диалектілік полисемиялар, диалектілік кірме сөздер қарастырылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Атабаева М.С. Қазақ тілі диалектілік лексикасының этнолингвистикалық негізі. – Алматы: Білім, 2006. – 228 б.

2. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1987. – 256 б.

3. Коготкова Т.С. Русская диалектная лексикология. – М.: Наука, 1979. – 333 с.

4. Атабаева М.С. Диалектілік сөз мағынасы. – Алматы: РБК, 1996. – 116 б.

УДК 821.512.141.09

ХӘҘЕРГЕ БАШҠОРТ ШИҒРИӘТЕНДӘ ГРАФИК ОБРАЗЛЫЛЫҠ САРАЛАРЫ

Кирәева Л.Р.
Башҡорт дәүләт университетының Стәрлетамаҡ филиалы,
Стәрлетамаҡ ҡ., Башҡортостан Республикаһы , Рәсәй Иллеге

Текстарҙы визуаль яҡтан биҙәү бөгөн генә барлыҡҡа килгән күренеш түгел. Әүәл яҙма әҙәбиәтте күсереүселәр ҡулъяҙма китаптарҙы матурлауға ныҡ иғтибар иткән: төрлө һүрәт-заставкалар, фигуралы яҙыуҙар киң таралған. Бөгөнгө ҡеүәтле технологиялар заманында тексты тышҡы яҡтан биҙәү өсөн мөмкинлектәр бик күп...

Ә хәҙерге башҡорт әҙәбиәте ғилемендә шиғриәттәге график формалар проблемаһы әлегә тиклем тейешле кимәлдә өйрәнелмәгән, был тема буйынса монографик хеҙмәттәр ҙә, махсус әҙәбиәт тә бик аҙ. Шуға ла ошо мәсьәләләрҙе өйрәнеү, асыҡланмаған үҙенсәлектәрҙе күрһәтеү һәм тикшереү бөгөнгө көндә актуаль мәсьәлә булып тора.

Ҡайһы бер шиғырҙарҙы ҡабул итеүҙә уларҙың строфаларға бүленеше генә түгел, ә яҙылыу рәүеше, йәғни график формалары ла ҙур әһәмиәткә эйә. Бындай фигуралы шиғырҙарҙы визуаль («һүрәтләү») поэзия жанры тип тә билдәләйҙәр. Уларҙа шиғри тема һүрәт һәм графика

менән нығытыла. Ғалим Ғ.Хөсәйенов был терминға шундай билдәләмә бирә: «ярым шаярып, ҡыландырып ниндәйҙер фигураға – мәҫәлән, йөрәк, ваза, өскил, тирмә һыны рәүешенә текстары оҡшатып төҙөлгән шиғыр юлдары».

Икенсе төрлө бындай шиғырҙарҙы эксперименталь шиғырҙар тип тә атайҙар. Эксперименталь шиғырҙар (экзотик шиғырҙар) – оригиналь шиғырҙар. Традицион булмаған рифмаларға, строфаларға, рифмаларҙың аралашыуына ҡорола. Мәҫәлән, омонимик рифмаға ҡоролған шиғырҙарҙы шундай типҡа индереп булыр ине. Теүәл рифманың үҙенсәлекле бер төрө – омонимик рифма – бер төрлө яңғыраған, әммә мәғәнәләре яғынан төрлө булған рифма ҡабатлауҙары. Бына рус әҙәбиәтенән А.Блоктың шиғыр юлдары:

Я, отрок, зажигаю свечи,
Огонь кадильный берегу,
Она без мысли и без речи
На том смеётся берегу.

Башҡорт әҙәбиәтендә уңышлы миҫалдарҙың береһе – Рәшит Назаровтың «Йәшен» шиғыры:

*Мөхәббәт ул – әйтерһең дә, утлы **йәшен**,*
*Һанап, һорап тормай һис бер кемдең **йәшен**,*
*Һүнмәҫ ялҡын менән ялмай ҡартын-**йәшен**,*
*«Көйҙөрөр», – тип ҡурҡһаң әгәр, ҡас һин – **йәшен**,*
*Тик аҙаҡтан ҡоя күрмә күҙең **йәшен!***
*Мөхәббәт ул – әйтерһең дә, утлы **йәшен**…*

Шиғри әҫәрҙәрҙә был сараларҙы ҡулланыу уҡыусыларҙа ҡыҙыҡһыныу тойғоһон уятыуға булышлыҡ итә.

График формалар бигерәк тә шиғриәттә үҙ урынын таба. Мәҫәлән, шиғыр юлдарын бағаналап строфаларға бүлеү, баҫҡыслап яҙыу алымы, акрошиғыр (акростих) һ.б.

Һуңғы йылдарҙа акрошиғырҙарҙың төрлө төрҙәрен айыра башланылар: мезостих (хәрефтәр юлдың башында ғына түгел, төрлөсә килергә мөмкин), шиғыр-лабиринт (хәрефтәр менән йондоҙҙар, өсмөйөштәр һ.б. эшләү), телестих (юлдарҙағы иң аҙаҡҡы хәрефтәр ниндәйҙер һүҙҙе, һүҙбәйләнеште барлыҡҡа килтерергә мөмкин), тавтограмма (шиғырҙағы бар һүҙҙәрҙең дә бер төрлө хәрефтән башланыуы).

Фигуралы шиғырҙар, ғәҙәттә, тар ҡалыптарҙан сығырға ынтылыу, яңылыҡ индерергә тырышыу менән бәйле. Хәҙерге башҡорт шиғриәтендә форма өлкәһендә бигерәк тә шағир Әхмәр Үтәбай эҙләнә. Бына уның «Урланған Урал» шиғырының беренсе строфаһы:

Уралып ятҡан Уралым,
алып ятҡан Уралым,
лып ятҡан Уралым,
ятҡан Уралым,
ҡан Уралым,
Уралым,
ым,
м.

Бындай шиғырҙы икенсе төрлө логогриф тип тә йөрөтәләр. Автор үҙе уларға «ҡыҫҡара барыусы шиғырҙар» тип атай. Логогрифтарҙың нигеҙендә һүҙҙең ҡыҫҡарыуын тәьмин иткән метаграмма ята.

Дөйөмләштереп әйткәндә, фигуралы шиғырҙар – улар бик ҡыҙыҡлы шиғырҙар. Уларҙы һүрәт итеп тә ҡарап була, шиғыр итеп тә уҡып була. Шиғриәт һәм һынлы сәнғәттең ҡушылмаһы тип әйтеп була бындай үҙенсәлекле әйберҙәрҙе. Уларҙы ижад итеүсе бер ни тиклем рәссам да булырға тейеш. Шул уҡ ваҡытта мәғәнәһеҙ һүҙ теҙмәләре кеүек булырға ла тейеш түгел тигән маҡсатты үҙенең алдына ҡуйырға тейеш шағирҙар.

ӘОК 82.1

МАҒЖАН ӨЛЕҢДЕРІНІҢ МАЗМҰНЫ МЕН ТҮР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қордашева А.А.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ.,
Қазақстан Республикасы

Ақын өлеңдерінің идеялық-көркемдік мазмұны – отаршылдық кезеңінде күйзелген қазақ әдебиетін әлем әдебиетінің деңгейіне көтерген. Психологиялық-көркемдік иірімдер мен әлем поэзиясына жаңа өрнектер мен бояулар қосқан көркемдік жаңалық.

Ақын шығармашылығының өзіндік эстетикалық әлемін айқындаған қазыналар ретінде бірден көзге түсетіні – өзіндік образдар. Оның лирикалық кейіпкері бұған дейінгі қазақ өлеңінде ешкімге ұқсамайды. Бұған дейінгі қазақ жырындағы кейіпкер субъективті өмірі жайында әсіресе жан дүниесіндегі құпияларды жайып салуға, бар шындығын ағыл-тегіл ақтарып салуға соншалықты пәрменді құштарлық білдіре қоймаса, енді лирикалық кейіпкер өзінің осалдығын да, қуатын да жасырмайды, күлбілтелеп, күмілжімейді. Бойын кернеген саналуан сезім-толғаныстарын, толғамдарын іркіп, өзін өзі сақтандырып немесе тежеп, тиып ұстаудан мүлдем аулақ. Әсіресе ынтық сезімдерді жасырмай, ақтарып айтуға құлықты. Жан сырын жарық дүниеден қымтамай, тұмшаламай, көз жасындай мөлтілдетіп, таң шығындай мөлдіретіп жеткізеді, не айтса да ағынан жарылып, адалын айтады. Лирикалық кейіпкер субъективті толғаныстарын былай қойғанда, әмбеге ортақ, драмалық сезім арпалыстары арасында да өз түйсігімен, өз түсінік-тұрпатымен дараланады. Мағжан Жұмабаевқа дейінгі қазақ поэзиясында дәл осыншалық ағыл-тегіл, дәл осыншалық үздіксіз, жүйелі төгіле бермейтін.

Ақынның қазақ поэзиясына қосқан жаңалықтарының, жаңа үлестерінің бірі – троп, фигураның – айшықтау мен құбылтудың саналуан тәсілдерін табиғи, еркін және молынан пайдалануы, сол арқылы қыруар тың образдар әкелуі, образдылық әлемін байытуы. Кербез келісіммен кестеленген, кезектескен, бірін бірі толықтырып кемелденген образды ойлар мен орамдар ұжымдасып, тек Мағжанға тән образды көркемдік әлемді көркейтеді.

Мағжанның шығармаларындағы айқындауыш бейнелі сөздерге көз жүгіртсек суреткердің идеясынан туып, сөз арқылы берілген не бір ойдың көрінісін аңғарасыз. Сөздердің реңін кіргізіп, ажарлап, көркемдік жасап үйлесімге келтіруінің өзі бірнеше түрлі тәсілдер арқылы берілгендігінің куәгері боласыз. Әсіресе көркем шығармада қолданылатын көркемдегіш құралдың бірі, заттың не құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын бейнелі сөз–эпитетті пайдаланудағы шеберлігі оқырман көңілін еріксіз баурап әкетеді. Эпитетсіз тіпті айтарыңды анықтау, суреттеп отырған нәрсеңді нақтылау мүмкін емес екендігін төмендегі жолдар арқылы мойындатады.

Сібірдегі қаратүнек кезінде жазылған «Бостандық» атты өлеңі арқылы осынау дәуірдегі қатыгез ақиқат сырын ашына суреттеген ақын:

...Көк есігі ашылды,
Жұмақ нұры шашылды.
Келді ұшып бостандық
Ғарыш нұрлы жүзі бар,
Кәусар жібек сөзі бар,

Әдемі, алмас ақ қанат [1, 75], - деп көрсетіп, алайда «Жұмақтан қуылған адамзат» шамалы рахат, қызықтың өзін артық санайтындығын аңғартса. Халықтың асыға күткен таңын, бостандығын: «Ғарыш нұрлы жүзді», «Кәусар жібек сөзді», «Әдемі, алмас ақ қанат» бостандық деп бірнеше тізбектелген эпитеттер арқылы ойын нақтылай түскендігін байқатады.

Әдеби тілге үстеме мағына беріп, оның көркіне көрік қосатын, сол арқылы әдеби тілге үстеме мағына беріп, шығармашылық мазмұнын құнарландырып, пішінін ажарландыратын көркемдеу құралдарының бірі – теңеуді өз шығармасында талғампаздықпен пайдалана білген ақын «Еділде» атты өлеңінде:

Бүктеліп жатқан бел,
Сүтке тойған марқадай
Бұйра қою қарағай,
Белге біткен шалқалай.

Су жеп қойған жұмыр тас
Түйір-түйір малтадай,
Арнада өзен қылықты

Қылмыңдаған қалқатай [2, 101], – деп келтіріп, халық тілінде қалыптасқан, кейде балаларға қаратылып, кейде «тойған қозыдай томпиып отырсың ғой» деп үлкен адамдарға да қаратып айтылатын «Сүтке тойған қозыдай» деген теңеуді қолданудағы шеберлігін танытса, қазақтың ұлттық тағамының бірі құрт болса, сол құрттың езілмейтін малта түрі су ағысымен екшелген жұмырланған тасқа баланатындығын аңғартады. Табиғаттың манаурап жатқан бейнесін суреттеу үшін қолданған «маркадай» теңеуі өзінің тапқырлығының жемісі екендігін көрсетеді. Ал өзеннің арнасынан асып, бұлықсып ағуын, жігіт алдында әртүрлі ерке қылықтар көрсеткен қыздың мінезіне балап, оқырманына өзеннің ағысын қыздың «қылмыңдаған» әрекетімен ойша салыстыру мүмкіншілігін береді.

Егемен еліміздің ертеңгі қызметін атқарар лайықты тұлғаның жастар екенін ескеріп, «Мен жастарға сенемін» өлеңінде елдің қалыптасуына жастардан үлкен үміт күтіп, аманат сенім артатындығын ағартады.

Арыстандай айбатты ,
Жолбарыстай қайратты
Қырандай күшті қанатты
Мен жастарға сенемін
Көздерінде от ойнар,
Сөздерінде жалын бар,
Жаннан қымбат оларға

Мен жастарға сенемін,[1, 35], – деген Мағжан жастардың ерік-жігерін, күш-қайратын «аң патшасы арыстанға», «қайратты жолбарысқа», «ақиық қыран құсқа» балайды. Өзінің шығармасында қолданыс тапқан теңеулердің сан түрлі болып келетіндегін «Алатау» өлеңіндегі:

Көп жылдар желдей заулап есті ме екен,
Алатау өсті ме екен, өшті ме екен?!
Қияның қыранындай қайсар елдің
Басынан күңгірт көшті ме екен?
Шыңдары арысымен араласқан,
Тәңірі тақ қылғандай тарғыл тастан
Күңіреніп қоңыраулы қара нардай

Қап-қара қорғасындай бұлты басқан [1, 209], – деген жолдарда кездесетін дай-жұрнағы арқылы жасалған «желдей», «қияның қыранындай», «қап-қара қорғасындай», «қара нардай» эпитетті теңеулер арқылы көрсетеді. Әдеби тілге үстеме мағына беріп, оның көркіне көрік қосатын, сол арқылы әдеби шығарманың мазмұнын құнарландырып, пішінін ажарландыратын көркемдеу құралдарының бірі теңеуді ақын өз шығармаларында шеберлікпен қолданып заттың, құбылыстың ерекше белгілерін көрсетпей ақ, басқа заттармен, құбылыстармен салыстыра бейнелегендігін байқатады.

Қазақ поэзиясына Мағжан тыңнан қосқан өлшем, өрнектердің басты-бастыларына тоқталып өтелік:

Қайғылы қайың!
Аяныш жайың.
Сыбырлайсың,
Дірілдейсің,
Еңкейесің,
Күбірлейсің,
Ызғарлы жел
Соққан сайын.
Үскірік аяз
Болғандай аз,
Қар да басқан
Кебінге ұсап.
Сүйекке өтер
Суық құшақ...
Қашан, қайың,
Жетеді жаз?
Суға қанып,
Жапырақ жарып,
Күн болар ма
Шайқалатын?
Жылы желмен
Жайқалатын?
Құс даусына
Құлақ салып...
Қайғылы қайың!
Қалың уайым
Басқан сені,
Жазды ойлап.
Тұр үскірік
Боран ойнап...
Жасыңды исін
Бір құдайың! [2, 31].

Ұзын тармақтар түгелдей төрт буынды болып, кейде бес буынды қос бунақтан құралса, қысқа тармақтар да үнемі төрт буынды болып келген.

Бұдан біз осы өлең түрінің қазақ өлең құрылысының өзгешелік қалпын берік сақтап, поэзияда орныққан өрнектер негізінде өріліп шыққанын көреміз.

Мағжан өлеңдерінің тағы бір ерекшелігі - бір жол болатын өлең жолдарын, екіге бөлуінде. Мұндай өлеңдері өзінше әсерлі, айтылымы мәнерлі болып келеді. Мысалы ақынның « Ой» деген өлеңінде:

Ой деген у –
Ауызға алсаң, қандырар.
Ой деген у –
Жанды есінен тандырар.
Ой деген у –
Ішсең мас боласың.
Ой деген у –
Ішесің де соласың [3, 150].

М.Жұмабаев поэзиясының құрылымдық тұрғыдан негізгі арқа тұтары көне түркі дәуірінен беріде кең тараған он бір буынды қара өлең ұйқасы. Ол ұйқас 7-8 буынды жыр үлгісімен де көрініс табады.

«Сар дала, бейне өлік сұлап жатқан,
Кебіндей ақ селеулер бетін жапқан.
Тау да жоқ, орман да жоқ, өзен де жоқ,
Сәуле емес, қан шашып тұр күні батқан» [4, 56], – деп түрлі формадағы теңеу, метафора күшімен жинақтау, рәміз (символ) мәніндегі жолдармен басталатын «Жаралы жан»өлеңінің 5-19 шумақтары кейіпкер монологы кейпінде 7 буынды өлшеммен жалғасып, соңғы үш шумақта үшінші жақтан баяндау реті бойынша қайтадан он бір буынды жүйемен тұйықталады. «Сауытты оң жақ қолыңа ал, Сауытты жұмақ ауа бар!» іспетті тармақтарда буын саны сегізге ауысып барып, бұрынғы ырғаққа кері оралады. Кейіпкер сөзінде осы екі буынның алмасып отыруы байқалмай жымдасып кетеді [5, 45].

Мағжан поэзиясының да осы ұйқас түрлеріне қосқан үлесі өзінше мол. Мағжанның өлең ұйқасын өрнектеудегі ақындық шеберлігін аңдататын бір өзгешелігі – он бір буынды өлшем қолданғанда а-а-б-а түрінде келетін қара өлең ұйқасын , бір ғана шумақ көлемімен шектемей, ондаған шумақтарда біркелкі үндесетін сөздерді тізбектеп, өлеңнің үнділігін күшейте түседі.

«...Ға» [4, 64] өлеңінде алғашқы он бір буында шумақ он тармаққа созылса, кейінгі шумақтар дәстүрлі төрт жол, қара өлең ұйқасымен дамытылады. кейінгі жұп тармақтар қара өлеңнің соңғы екі жолындағы үндесу заңына сәйкес түрде келе отырып, әлі біте қоймаған сөйлем үрдісін үдемелі ырғақпен бейнелейді. «Мешіт һәм абақты» өлеңінде бұл өлшем тұтас сипат алмаған, ара-тұра ұшырасады. Дәл осы ырғақ, буын, ұйқас уәзіні әйгілі «Батыр Баян» поэмасында толық сақталады:

«Өткен күн таң-тамаша ертегі ғой,
Ерлері ертегінің ер еді ғой.
Айрылып от екпінді ерлерінен
Алаштың жанында ауыр дерт еді ғой.
Сонау дерт түгелімен ауып маған,
Дариға, жүрегімді, өртеді ғой!
Ер көрмей, көрден басқа, сұр өмірде
Шерлі жан шерлі кеңес шертеді ғой,
Жадырап жаным, шерім тарқар еді,
Кеңесім тыңдаушыға сала алса ой» [4, 245].

Тоғыз, он буынды өлшем – М.Жұмабаевтың төл поэзиясында жоққа тән құбылыс.

«Төгілген шашы,
Қиылған қасы,
Керілген маңдай да.
Тістері меруерт,
Бейне қар – мамық ет,
Кез келсең мұндайға.
Жалындап күйіп,
Бір ғана сүйіп,

Өлсең де болмай ма?» [4, 94].

Міне, бұл өлеңдегі әдепкі екі тармақ қосылса, он буын құрар еді. Бірақ әрбір пішіндемелік телімге арнайы мән беру, әр қимыл – істі атап, даралап тұю мақсаты жоғарыдағы айшықты дұрыс санатқан. Үшінші, төртінші жолдар алты буынның табалдырығын аттағанмен, негізгі ырғақ түзіліміне нұқсан келтірмейді.

М.Жұмабаев шығармашылығы арқылы қазақ бұрын-соңды болмаған әдеби-көркемдік биіктерге жетті. Кемеңгер Абай реалистік, романтикалық лириканың классикалық үлгілерін тудырса, Мағжанның романтикалық бейнелеу тәсілі қазақ өлеңінің көкжиегін кеңейте түсті. Романтикалық саяси-әлеуметтік, махаббат, табиғат, көңіл-күй лирикалары қазақ әдебиетінде Мағжан шеберлігі арқасында қазақ қоғамының күрделі дәуірінің көркем шежіресі, әрі адамның ішкі жан дүниесінің көркем айнасы болды. Ұлы ақын төл сөз өнерімізге орнықтырған осындай ірі жаңалықтарының бірі – аталған ағымдар болатын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабаев М. Батыр Баян. – Астана: Елорда, 1998.
2. Жұмабаев М. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1992.
3. Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989.
4. Жұмабаев М. Шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым,1992.
5. Майтанов Б. Мағжан Жұмабаевтың поэтикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2001.

ӘОК 821.512.122

ҚАЗАҚ БАТЫРЛЫҚ ЭПОСЫ СЮЖЕТТЕРІНІҢ ГЕНЕЗИС МӘСЕЛЕСІ

Мамыт А.А.
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты,
Шымкент қ. Қазақстан Республикасы

Батырлық эпос – аса құнды рухани мұра. Ұлттық сөз өнерінің бастау көзі осы жанрдың ауызша-поэтикалық үлгілерінен келіп туындайды десек асылық емес. Фольклор – сөз өнерінің бесігі. Батыс еуропа елдерінде әлдебір эпикалық ескерткіштің генезисін айқындау әлем әдебиетінің «алғашқы адымын» аңдау үшін ерекше мәнге ие болып келсе [1], батырлық эпос сюжеттерінің шығу тегі мен ерте формаларын зерттеу – ұлтымыздың тарихи танымы мен рухани болмысының терең қатпарларын танып білуде айрықша маңызды.

Қазақ батырлық эпосы генезисінің негізгі заңдылықтарын анықтау үшін, түркі ұлыстарының фольклорлық сюжеттерін жете салыстыру қажет. Мәселен, осы тұрғыда Сібір және Орталық Азияны мекен ететін туыстас халықтардың батырлық эпостарын салғастыру едәуір жетістіктерге жеткізеді деп пайымдауға болады.

Мәселен, қырғыз халқының рухани өмірінен ерекше орын алатын «Манас» жырының ғасырлар бойы ауызша айтылып келе жатқаны белгілі. Ұлттың өткен тарихынан хабар беретін мұра ретінде әлі күнге өзінің құндылығын жойған жоқ. Ежелгі гректерде айрықша аталатын Гомердің поэмалары, сондай-ақ тарихи даму жағдайлары ұқсас болып келетін оңтүстік славяндық немесе карел-финдік «Калевала» иеленеді.

Қырғыз суырып-салма жыршылары – орындаушы ғана емес, олар сонымен қатар сюжеті мен образдарының жалпы дәстүрі аясында «Манас» жырының өзіндік нұсқасын сомдаушылар да болып келеді. Кезінде Радлов атап өткендей [2], қырғыз эпопеясының мәтіні ерекше «сырғымалы» болып саналады. Бір ғана жыршының аузынан қайта жазып алынған жырда едәуір маңызды айырмашылықтар көптеп табылады. Әр жырлаушының шеберлігі мен шығармашылық ізденісіне орай бірдей немесе ұқсас мазмұндар орын ауысып отырады. Сөз өнеріне үйрену кезінде жыршылар тілге оралымды мәтінді емес, сценарийді, сюжет арқауын, эпизодтар мен оқиғалардың бірізділігін, сондай-ақ дәстүрлі «ортақ сарындарды», эпостық қалыптарды (батырлардың шабысы, шайқастың суреттелуі, қаруы мен астындағы арғымағын мадақтауы және т.б.) есте сақтап қалады, ал қалған тұстарын ол жырлау барысында, тыңдаушының көңіл-күйіне қарай өз жанынан эпизодтарды да қосып жібереді.

Әрине, жыршының дайын поэтикалық тіл ретінде пайдаланатын суырып-салмалық қасиетке ие тың шығармашылығы сюжет құруда, сарындар (мотивтер) мен образдарда, тұрақты

стилистикалық формулаларда, эпитеттерде, теңеулердегі, фразеологиялық оралымдарда берік орнығып қалыптасқан белгілі бір дәстүрлердің аясында ғана мүмкіндік алады. Эпос орындаушылар үшін батырлық жыр халық өмірінің жанды құбылысы болып келетін барлық тұста суырып-салмалық пен тың шығармашылыққа кең жол ашылады. Мұны біздер, мәселен, өзбектердің «бахшиларынан» байқаймыз, халық оларды шығармашылық қабілеттері үшін «шайыр» деп атап кеткен. Өзбектің үздік жыршысы Фазил Юлдашевтің орындауынан жазып алынған «Алпамыс» жырының мәтінінен де дәл осындай «сырғымалық» пен шығармашылық жаңа нұсқалардың бар екендігі байқалады. Міне, осындай суырып-салмалық пен тың шығармашылық қабілеті қазақтың ұлы ақыны Жамбыл сияқты халық жыршыларына батырлық пен кеңес дәуіріндегі тақырыптарда жаңа халықтық эпостарды жаратуына мүмкіндік берді [3].

Өзімізге белгілі болғандай, алғашқы қауымдық қоғамда халық поэзиясы көбіне соғыс пен аңшылықта немесе ұжымдық еңбек барысында табысқа қол жеткізу үшін орындалатын магиялық дәстүрмен байланысты болып келді. Осыдан келіп, жырдың магиялық, сиқырлы күшіне деген сенім туындайды, тіпті ол халық әпсаналары мен ертегілерінің бойында да сақталып қалды. Осыдан келіп, поэзияның тұрмыс-салт жырларынан бөлінер алдында, қоғамдық дамудың ерте сатыларында жыршы мен сиқыршы-бақсы кәсібі қатар меңгерілді. Мәселен, карел-финдік «Калевала» эпосының кейіпкері сиқырлы жыршы-арбаушы болып келеді. Вейнемейнен немесе орта ғасырлық түркі-оғыз эпосындағы Қорқыт ата – эпикалық жыршы, аңыз кейіпкері әрі тайпаның данагөй ақсақалы, өз халқының көсемі, сиқыршы-бақсысы. Орта Азия халықтарында «бахши» (бақсы) сөзінің екі түрлі мағына беретіндігі осы байырғы байланысты растай түседі. Өзбектерде «бахши» сөзі эпос жыршысы мен емші-бақсы дегенді танытады, өйткені бағзы заманда осы екі кәсіп кейде қатар атқарылған; түрікмендерде «бахши» тек қана халық жыршысы болып келсе, қазақтарда емші-бақсы дегенді білдіреді [4]. Қырғыз манасшылары да бұрынғы дәуірде емшілік атқарған: адамдар мен мал ауырғанда, жүкті әйелдердің босануы жеңіл болуы үшін «Манас» жырын айтқызатын болған. XIX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген атақты манасшы Келдібек жайлы аңыздарда жырдың магиялық күші туралы ежелгі түсінік орын алады: «Келдібек жырлаған кезде, өзі отырған киіз үй діріл қағады екен; өз жырының күшіменен ол дауыл тұрғызады екен, ауылға дүлей боран соғып, оның арасында белгісіз бір салт аттылар ары-бері (Манас пен оның жасағы) шауып жүреді, олардың аттарының дүбірінен жер қарс айрылады» [5, 154].

Жоғарыдан берілген керемет пайғамбарлық қасиеті бар адам ретінде жыршыны шабыттандыратын түсініктерге негізделген аңыз да осы танымға байланысты екендігі мәлім. Бұл аңыз сайып келгенде, жыршыны бақсыға балаудың міндетті шарты болып саналады, көбіне-көп Сібір және Орта Азия халықтарының, әсіресе, түркі тілдес халықтардың бақсылық салттары мен наным-сенімдері туралы этнографиялық ғылыми еңбектерінде зерттелген «бақсының қызметі» туралы түсініктермен сай келеді [6, 82].

Ата-ананың ғажайып түс көруі батырдың дүниеге келуінен хабар береді. Көптеген халықтардың фольклорында кездесетін парсы патшасы Кирдің, Шыңғыс ханның туылуы туралы сюжетті атауға болады. Түсінде Манас анасының алма жеуі құрсаққа бала біту туралы кең таралған сарындардың өзгертілген түрі екендігі айқын. Көбіне алма бала тумаған ананың бойына сәби бітіреді, кей жырларда күн сәулесінен, киелі бұлақ суынан бір жұтым су ішу, гүлдің иісінен жүкті болу оқиғалары орын алады. Мұндай сюжеттердің пайда болуының түп негізінде ежелгі батырлар жырларында аналық тек дәуірінен туындайтын «партеногенезис» туралы (қыз күйінде жүкті болу) алғашқы қауымдық қоғамдағы түсініктермен байланысты болып келеді. Кейінгі дәуірде осы фольклорлық сарындар кейіпкер өмірбаянындағы «ғажайып дүниеге келудің» дәстүрлі элементі ретінде эпос пен ертегі сюжеттерінде тұрақталды.

Басқа да жорамал-нышандарды осындай ежелгі түсініктер қатарына жатқызуға болады. Мәселен, Манастың анасы жолбарыстың жүрегін жейді, мұның өзі Манасқа жолбарыстың айбарлы күші мен ержүректігін береді. Осыған ұқсас ретте қазақ эпосында Шора батырдың анасы жүкті кезінде арыстанның етіне жерік болады, ол етті оған малшы бала тауып береді [7, 39]. Осы жырлардың негізінде магиялық күштерге деген сенім орын алып отыр. Этнограф Фрэзэр осы мәселеге байланысты мынадай мысал келтіреді: «Ассам түземдері еркектердің ас болып саналатын жолбарыс етін өте жақсы көреді, ол жауынгерлерге күш береді»; «Скандинавияның батырлар жырында король Аунундтың ұлы Ингиальд туралы әңгімеленеді, ол жас кезінде өте нәзік болады, алайда жолбарыстың жүрегін жеп, ержүрек әрі батыл болып өседі» [8, 97].

Табиғи қалыптан тыс, ерекше жағдайда сәби босану дүниеге батыр келе жатқанынан хабар береді. Бойының алыптығы мен айрықша күш иесі екендігі сәбидің бесікте жатқан кезінде-ақ белгілі болады. Болашақ батыр өзін жөргектеуіне шама бермейді, бірнеше әйелдің емшек сүті оны тойдыра алмайды. Ерте бала шағындағы тентек әрекеттері оның батыр болатындығын дәлелдейді. «Манас» жырының Қаралаев Саяқбай нұсқасында батыр өзімен құрдас балалардың арасында бас болып, мазарды қиратады, дәруіштер («дубана») мен қожаларды ұрып-соғады. Манастың эпикалық өмірбаянындағы мұндай «ортақ сарындар» әлемдік фольклорда, әсіресе, түркі халықтарында кеңінен тараған. Олар осы өмірбаянның құрамына, ел санасындағы тарихи тұлғаның халық батыры ретіндегі эпикалық мінсіз бейнесін жасаудың міндетті элементі ретінде, оның қалыптасуының ең кейінгі кезеңінде енсе керек.

Түркі халықтарының ескі түсінігі бойынша, сәбиге ат қою ата-ана, дүйім жұрт үшін маңызды міндет болып саналады. Көне дәстүр бойынша есім адамның кейінгі тағдырына магиялық әсер етеді деген сенім қалыптасқан. Ертедегі түркі-оғыз аңыздарында батырға немесе ханның ұлына «бақытты есімді» тайпаның данагөй ақсақалы, көріпкел жырау әрі бақсы Қорқыттың өзі қоятын болған. Орта Азиядағы түркі халықтары арасында сәбиге жасы үлкен кісі – ақсақалдың ат қоюы әлі күнге дейін сақталып келеді [9, 56]. Пұтқа табынушы бақсының орнын Орта Азия эпосында жиһанкез мұсылман дәруіш, диуана, қырғызша – «дубана» (ұсқынсыз), кейде баласыз ата-аналарға бата беріп, батыр баланың дүниеге келетініне сәуегейлік ететін әулие-жебеуші иеленді. Өзбек эпосы «Алпамыста» батырдың дүниеге келгенін тойлау кезінде, бұл міндетті диуананың кейпіне енген әулие халиф Әли атқарады.

Көшпенді өмірдің патриархалды жағдайында қалыптасқан түркі халықтарының эпосы батырдың жұбайы оның сенімді серігі, тең құқылы, ақылды әрі ержүрек көмекшісі ретінде бейнеленеді. Мәселен, «Алпамыстағы" Баршын, «Қобыландыдағы» Құртқа және «Манастағы» Қанықей. Қанықей Құртқа сияқты батырдың Бейжіңге баратын қиын да қауіпті сапарынан хабар береді, жары мен бүкіл қырғыз қолына төніп келе жатқан қатер туралы аян түстер көреді, сақтандырып отырады. Содан ол көсемнің бес қаруын сайлап, алыс жорыққа дайындайды. Батырдың елінде жоқ, жорықта жүрген кезінде, тұтқынға түскен шағында, жеңімпаз дұшпанның және оның туыстарының зорлық-зомбылық жасаған сәттерінде әйелі асқан төзімділік көрсетіп, зор адамгершілігін паш етіп отырады. Түркі эпосы көшпенділердің жауынгерлік тұрмыс салты жағдайында батырдың сүйген жарын осындай сынақтарға ұшыратып, ал оларды осы сыннан сыр бермей әрі сүрінбей өткізу арқылы үлгі боларлық типтік бейне сомдайды.

Сондай-ақ Орталық Азиядағы түркі халықтарының эпосында батырдың ержүректілігі, ерлігі мен күш-қуаты халық санасында аса жоғары жауынгерлік қасиеттерге ие жыртқыш аңдармен де салыстырылып отырады. Бағзы заманда, поэтикалық тіл жасалынып жатқан шақта, осындай теңеулердің туындауына белгілі бір тайпаның әлдебір жыртқышпен туыстығы туралы тотемдік түсініктер әсер еткен болуы да мүмкін. Мәселен, жыршылар Манасты арыстан, жолбарыс, қабылан және сырттанға теңейді. Теңеуге орай батырдың аты біртіндеп өзінің шын атын ығыстырып шығаратын лақап атқа өзгереді.

Мұның барлығы, біздің көзқарасымыз бойынша, түркі эпостарында тәуелсіздік жолында саяси тұрғыдан өрлеген негізгі кезеңдерге назар аударады. Халық жауынгерлік рухта осы эпостардан ұрпақтан-ұрпаққа таратып, тәрбие беріп отырады, ал бұл жағдайда халық жыршыларының шығармашылығы ерекше маңыз алады.

Эпос – тарихи деректердің шынайы шежіресі емес. Бұл фольклор жанры өмірде өткен ерекше оқиғалардың эмоциялық көрінісі болғандықтан, мұнда батырлар халықтың тәуелсіздікке деген арман-тілегін өз бойына жинақтап отырады. Қазақ және қырғыз халықтарының эпостарында қалмақ-жоңғар шапқыншылығы ерекше орын алады, тіпті қалмақтар осы халықтардың ата жауы ретінде меңзелетін тұстары да аз емес [10, 102].

Батырлық эпос сюжеттерінің туып, қалыптасу дәуірлеріне келсек, зерттеушілер жекелеген эпикалық туынды версияларын негізге ала отырып, оның генезисі мәселесінде VI-VIII ғғ. бастап, XVI-XVII ғғ. дейінгі түрлі кезеңдерді ұсынып жүр. Осы сауалға эпостың пайда болу уақытының тарихи тұрғыдан тым алыс болуына байланысты сенімді жауап беру қиын. Халық шығармашылығына өзек болған тарихи деректерге сүйене отырып, сюжетті еншілеу немесе негіздеу кезеңін шамалап айтуға болады. Батырлық эпостың арғы сюжетін (прасюжетін) айқындау көрсеткендей, ол патриархалды-рулық құрылыс дәуірінен бастау алып, ру-тайпалық жүйенің қалыптасқан кезеңінде пайда болды. Сонымен қатар барлық ұлттық версияларда ерте феодализм мен орта ғасырға тән көріністер орын алады. Баяндау құрылымында орта ғасырлық

көріністердің болуын жыршылардың ежелгі сюжетті қайта өңдеу нәтижесі деп қарастырған жөн. Яғни, бағзы замандардың оқиғалары уақыт өткелдері арқылы халық жадынан біздің күндерге келіп жетіп, нәтижесінде эпостағы көптеген сюжеттік желілер, қалмақ дәуіріне дейінгі сарындар жоғалып, кейде өңделіп, кейде қайта ой екшеуінен өткізілген.

Сонымен, түркі халықтарының эпостарындағы сюжеттерді негізге ала отырып, біз олардың генезисі ежелгі және орта ғасырлар тарихымен тікелей байланысты болып келеді деген тұжырым жасаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мелетинский Е. Происхождение героического эпоса. 2-е изд., испр. -М.: Вост. лит., 2004. – 462 с. (Исследования по фольклору и мифологии Востока : Осн. в 1969 г. / Редкол.: Е.М. Мелетинский (пред.) и др.).

2. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен. Ч.I-X. СПб., 1866-1907.

3.Жирмунский В.М. Среднеазиатские народные сказители. Изв. Всесоюзного географического общества, 1947. т.79, вып.4.

4. Самоилович А.М. Очерки по истории туркменской литературы. - В книге «Туркмения». – Л., 1929.

5. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 19-том. – Алматы: Жазушы, 1985.

6. Штернберг Л.Я. Избранничество в религии. – Этнография, 1927. – №1.

7. Орлов А.С. Казахский героический эпос. – М., 1945.

8. Фрезерь Дж. Золотая ветвь. Ч.IV. Перевод под ред. П.Ф.Преоюраженского. – Л.,1928.

9. Самоилович А.Н. К ворпосу о наречении имени у тюркских народов. – Живая старина, 1911. вып.II.

10.Чыныбаев Б.С. Вопросы генезиса и эпохи сложения эпоса «Манас». – Бишкек, 1995.

ӘОК 811.512.122

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ ТІРЕК СЫЗБАЛАРДЫҢ РОЛІ

Матенова Г.Д.
№15 ЖББОМ, Карабас к., Абай ауд., Қарағанды обл.,
Қазақстан Республикасы

Бүгінгі таңда педагогика саласында жиі қолданылып жүрген оқытудың жаңа технологиясы ескіні жаңғыртып, жаңаша толықтырылған, озық деп танылған, нәтижелі тәжірибелерге сүйене білім беру мен жеке тәрбие мақсаттарын жүзеге асырудағы әдістемелер жүйесінің жиынтығы.

Модульдік оқыту технологиясы, оқыту мен жазуды сые тұрғысынан ойлау стратегиялары, ұжымдық оқыту тәсілі – тіл мен әдебиет сабақтарында оқушыларды шығармашылыққа баулуда қолайлы әдістер.

Әдіскер – Ұстаз Қ.Бітібаеваның тірек кестелерге негізделген әдістемесі. Әдебиет сабағында көлемді шығармаларды оқығанда тірек кестеге салса ұжымдырақ болады.

Бұл құрылымды В.Ф.Шаталов былай түсіндіреді. « Тірек сызбалар – ойынның элементі, уақыт үнемділігі және бала психологиясын қызықты құбылысқа бағыттау. Бірақ ең басты мақсат берілген тақырыпты логикалық байланыстар негізінде оқушының түсінуі және ұзақ уақыт есте қалуы».

Тірек сызбаларды оқу процесінде ұтымды енгізсе, оқушы шығармашылыққа баулуда маңызды роль атқарады.Күнделікті сабаққа дайындық қазіргі талаптар тұрғысынан қарағанда мұғалімге көбірек ізденуді, оқыту мен тәрбиелеудің тиімді жолдарын қарастыруды қажет етеді. Осыған орай, ұтымды ойластырылған қазақ тілі сабағында тірек сызбаларын пайдаланудың маңызы ерекше. Оқушылардың ережені түсінбей жаттауы, жаттандылықтан сақтауға, өздік жұмысты орындауға мүмкіндік береді. Оқушылардың логикалық ойлауын жақсартады, сөз байлығын дамытады.Сбақты жүйелі айтуға дағдыланады. Оқушылардың өздігінен жұмыс істеуіне көп көмек тигізеді, бұл әдістің артықшылығы бірнеше сағатқа мөлшерленген

материалды аз уақыт ішінде теориялық жағынан меңгертіп, қалған сабақтарда бекіту, жаттығу, жинақтау мақсатында дәстүрлі емес сабақ түрлерін ұтымды пайдалана алады.

Оқушылар логикалық байланыс негізінде өтілген материалды есте сақтайтындай және кез-келген уақытта бір белгіге не сөзге назар аудару арқылы жедел еске түсіреді. Мұндағы мақсат – оқушылардың өздігінен білім алун, белсенділігін арттыру, еңбектенуі, шығармашылығын дамытуын ұйымдастырады.

Тақырып мазмұны жекелей де, ірілендіріп те беруге болады. Бұларды жаңа білім беру, пысықтау, қорытындылау, білім сынау сабақтарында пайдаланады.Себебі бірнеше қайталанған, санада жаңғырықтырылып отырылған дүние есте берік сақталады.

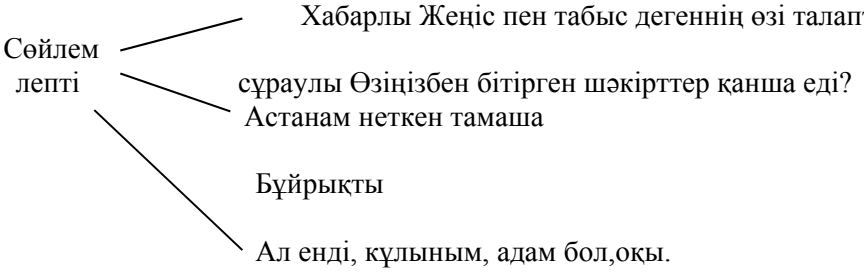
Мәтіннен немесе өтіліп отырған тақырып ішінен негізгі мәселелерді, басты грамматикалық ұғымдарды іріктей білуге, сөзді дұрыс қолдануға, сөйлем құру, жүйелі сөйлеуге қалыптастырады.

Сабақ үстінде жаңа материалды түсіндіру барысында оқулықпен жұмыс істей отырып негізгі ұғымдарды өздері анықтауға дағдыланады, есте сақтап, қажет кезде жылдам еске түсіреді.

Белгілі бір тарауды түсіндіру барысында бірнеше тақырыпты жинақтап, ықшамдап бір-екі тірек сызбамен көрсетуге болады.

Тірек сызбалар мектептегі көрнекілікке ұқсас болғанымен, айырмашылығы ондағы мағыналық-логикалық белгілер теориялық материалды нақты, қысқа түсіндіреді. Оқушылардың сабаққа қатысын тездетіп, жеңілдетеді. Қызығушылығы оянып, тұжырымдап, топшалау дағдылары қалыптасады.

Теориялық тақырыптар бойынша оқулықпен жұмыс істегенде, тіл дамыту сабақтарында оқушылардың өздеріне тапсырма беріледі. Олар тірек сызбаның мынадай үлгілерін құрастырады. Тақтадағы көрнекіліктерді дыбыстандыру, шартты белгілерді сөйлету, өз бетінше мысал келтіру, дәптерге түсіру.

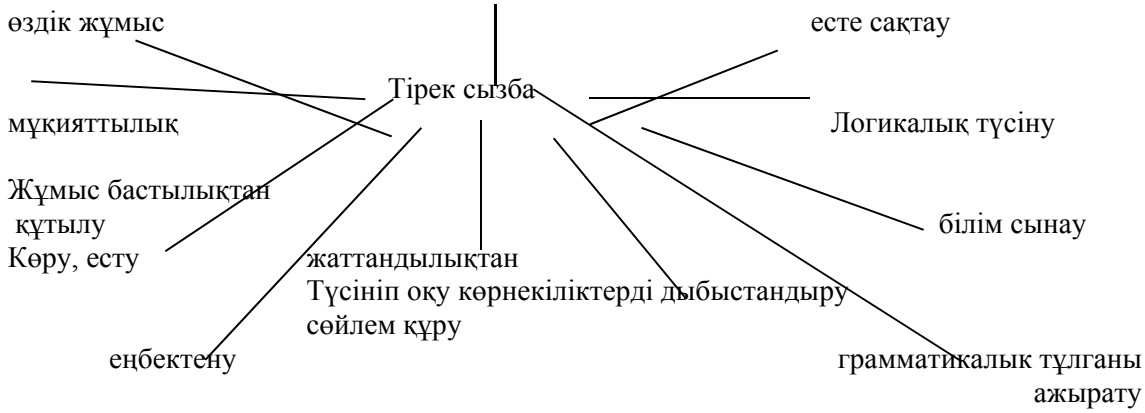

Тірек сызбалар негізінде барлық оқушылардың сөйлеу тілін арттыру мақсатында пайдаланылатын тәсілдердің бірі.

Тірек сызба жаңа тақырыпты жеңіл түсінуге, есте сақтап қалуға көмектеседі. Негізінде орташа оқитын оқушыларға өте тиімді: себебі олар схема бойынша сөйлем құрастырып, өз ойларын айтып жеткізуге үйренеді, сабаққа қызығады, еңбектенуге талпынады.

Тірек сызба бере отырып, сұхбат құрғызу орыс тілді балаларға қазақша сөйлеу дағдысын қалыптастыруға, ойлау қабілетін арттырып, сөйлемдер құрастыра үйретуге мүмкіндік береді.

Сөйлем мүшелері, жай сөйлем түрлері, оқшау сөздер, құрмалас сөйлем бойынша тірек сызбалар сызылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1993.
2. Балақаев М.Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1994.
3. Әбіқаев А.Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы, 1995.

ӘОК 811.512.122

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІН ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТҰРҒЫСЫНАН ОҚЫТУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Махамбетова Р.А.
№4 ЖББОМ, Вольный к., Абай ауд., Қарағанды обл.,
Қазақстан Республикасы

Бүгінгі білім берудің басты нысаны әлемдік білім кеңістігіне кіру. Алғы шарт бүгінгі қоғамға лайықты білікті де білгір азамат тәрбиелеу. Мұндай тұлға өз ұлтының және өзге ұлт өкілдерінің мәдени құндылықтарын қастерлейтін, саналы деңгейде пікірлесе алатын дәрежеде болуы керек.

Оқушы біліктілігін арттыру қазіргі оқыту үрдісі мазмұнының басты нысанасы. Түрлі пәндер бойынша берілетін білім мазмұнының меңгерілуі, сол білімді пайдалану арқылы оқушының өмірлік дағдысы мен іскерлігі өлшенеді, ендігі жерде білімнің сапасы нәтижеге бағытталады.Іскерлік қатынасты көтеру мақсат етіледі. Осыдан қазіргі білім беру жүйесіндегі құзыреттілік (біліктілік) ұғымы туындайды.

Нәтижеге бағытталған білімді пәндік құзыреттілік тұрғысынан зерделесек, біз адамға тыңдау, түсіну, ойлау,пайымдау, тұжырымдау, пікірлесу сияқты тілдік коммуникативтік біліктіліктерді оқушының өмірлік қажеттілігіне айналдыруы үшін әдебиеттің маңызы зор екеніне көз жеткіземіз. Әдеби білім алған оқушы әдебиетті пән ретінде ғана біліп қоймайды, сол пәндік білім негізінде болмысты танып біледі, одан ақпараттық мағлұматтар алады, эмоциялық құндылық болып табылатын адами қасиеттерді бойына сіңіре отырып, мәдениетті, салауатты қарым-қатынасқа түседі, әдебиеттің жетекші қызметінің жүзеге асырылуына жол ашады. Бұл ретте көркем шығарманы дүниетанымдық, әлеуметтік, тәрбиелік бірлікте қарастырудың мәні артады, әдебиетті ұлттық құндылық ретінде оқыту қажеттілігі туындайды.

Сөз өнерінің негізінде оқушының дербес шығармалық қабілетін, ұшқыр, шешен сөйлеу шеберлігін дамыту үшін әдеби білім мазмұны көркемдік сипатқа құрылып, оқушы біліктілігін арттыруға негіз болады, сол себепті нәтижеге бағытталған білім моделі бойынша әр пәннен берілетін білім мазмұны мектептің барлық сатыларында нақты көрініс тауып, оқушылардың білімдік құзыреттілікті меңгеруін қадағалайды. Құзыреттілік ұғымы – оқушының белгілі бір кешенді іс-әрекетті орындай алу қабілетін жетілдіруге бағыттала отырып, оқыту жүйесіне қызмет етеді.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында бала бойында жалпы білім дағдысы мен білігін қалыптастыру мәселесі қаралады. Жалпы оқудың білігі мен дағдысын жан-жақты қалыптастырудың маңызы зор екені белгілі. Оқушы бойында білім негіздерін қалыптастыру үшін оның біліктілігін, дағдысын тұрақтандырып, белгілі арнаға түсірмейінше, нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес.

Оқушы белгілі мәліметті қабылдаушы ғана емес, сонымен бірге терең ой иесі. Ол дербес ойланып, дәлелдер келтіруіне сабақ барысында түрлі әдістер арқылы қолайлы жағдай жасауға тырысамын. Айталық, «Атаулар көмегімен болжау жасау», « Елеспен жетелеу», стратегиялары оқушының шығармашылық қабілетін ұштауға өте тиімді. « Ой қозғау», «Болжау» әдістерін оқушының ой ұшқырлығын бақылауда, стандартты емес шешім жасауда тиімді пайдалану жөн. Оқу орыс тілінде жүретін мектептердегі қазіргі оқушыларды кең ауқымды көркем әдебиетті қазақ тілінде оқытуға баулу оңай іс емес. Бұл жолдағы қиындықты шешуге « ЖИГСО» әдісі көп көмегін тигізеді. Оқушы өзіне жүктелген міндеттерге жауапкершілікпен қарап, басқа топ мүшелеріне түсіндіру үшін сурет те салады, сахналық көрініс те қояды, сабақтың осы кезеңі оқушыларды бей-жай қалдырмайды.

Оқушылардың ойлау деңгейіне сай әр сабақта сұрақ қою үшін Б.Блумның сұрақ қою өлшемін пайдаланамын. Сұрақтар қарапайымнан терең ойлауға дейін жалғасады. Мұндағы

мақсат – оқушы ойын ең төменгі деңгейден терең ойлауға дейін жеткізу.Топтық тапсырмалар сыныпта ынтымақтастықты қарым-қатынас орнатуға, шығармашылықпен жұмыс жасауға, тақырыпты өмірмен байланыстыруға мүмкіндік туғызады.

Сабақта интерактивті әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы жеткен нәтижелерім мынадай: оқушының білім деңгейі түсінуден басталады да алған білімін қолданып, қорытындылауға дейін жоғарылайды. Қабылдаған жаңа ақпаратты саралап, мәселені өзі шеше алуға мүмкіндік болады.

Әдебиет сабағында оқушының тілдік құзыреттілігін қалыптастыру мақсатында жиі қолданылып жүрген « Оқырман семинары» тәсілі бойынша сызба түрінде талдау жасадым. Сабақта меңгерілетін көркем шығарма мынадай топтардың көмегімен жүзеге асады:

1. Сұрақ қоюшылар.Б.Блумның сұрақ қою өлшемі бойынша қарапайым сұрақтан шығармашылық сұрақтарға дейін қамтылады. Сұрақтар қою арқылы оқушы өз бетімен шығармашылық қабілетін дамытады.

2. Сөз тапқыштар. Қойылған сұрақтарға нақты, дәлелді жауап беру үшін өз бетінше ізденеді, дағыдыланады.

3. Аудармашылар. Мәтін бойынша түсініксіз сөздер тізбегін жасайды, тұрақты тіркестерді анықтап жазады.

4. Жазушылар. Поэзиялық шығарма болған жағдайда прозаға айналдырып жазады, мәтін бойынша жоспар құрады.

5. Суретшілер. Мәтін кейіпкерлерінен, белгілі бір эпизодтарынан сурет салады.

6. Кейіпкерлерді сөзбен суреттеушілер. Кейіпкердің, оқиғаның, мәселенің суретін сөзбен салады.

Қазақ әдебиеті сабағында оқушының құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған тапсырмаларды 4 бағытқа бөліп дайындаймын:

- **Ақпараттық құзыреттілік**
- **Қатысымдық құзыреттілік**
- **Мәдени-танымдық құзыреттілік**
- **Мәселенің шешімін табу құзыреттілігі**

Қатысымдық құзыреттілік бойынша тапсырмалар:

- Отбасы тақырыбында жазылған шығарма беріледі. Берілген шығармадан қазақ халқына тән туыстық қарым-қатынастағы ерекшеліктерді сипаттаңыз;

- Жақын арада сіз оқыған шығармаңыздан өзіңізге қатарлас баланың сол шығарманың басты кейіпкері болғанын білдіңіз. Оның сізден немесе сыныптас достарыңыздан қандай айырмашылығы бар немесе қандай ұқсас жақтары бар. Соны сараптап айтып беріңіз.

- Шығармада кездесетін әндерді қазіргі кездегі әндермен салыстыра отырып, өз ойыңызды айтыңыз;

2. Мәселенің шешімін табу құзыреттілігі бойынша тапсырмалар:

- «Менің атым Қожа» шығармасын немесе басқа да көркем шығармаларды оқу барысында кейіпкерлерінің іс-әрекеттеріне өз бағаңызды беріңіз;

- Экология тақырыбында берілген шығармалар бойынша оқушының өз ойын тыңдай отырып, « Қазіргі экологиялық мәселелерді қалай шешуге болады?» деген тақырыпта сұхбат жүргізіңіз;

- Топтық жұмыс. Әр топ өзіне ұнаған кейіпкерінің отбасына, Отанына әкелетін жақсылықтары мен зияндықтарын атап, оларға сипаттама береді. Зияндықтарды болдырмаудың себептерін анықтаңыз және т.б;

3. Ақпараттық құзыреттілік бойынша тапсырмалар:

- Шығарманы оқып шығып, жалпы идеясын анықтаңыз;
- Берілген шығарма бойынша жоспар (жай, күрделі) құрыңыз;
- Баспасөз беттерінен осы автор туралы мәлімет жинаңыз.
- Сол автордың шығармашылығы бойынша тезис дайындаңыз;
- Көркем шығармада берілген аймақты сипаттаңыз;

4. Мәдени-танымдық құзыреттілік бойынша тапсырмалар:

- Шығармадан қазақ халқына тән туыстық атауларға байланысты этнолингвистикалық сөздерді теріп, жазып, сөздік құрастырыңыз;

- Белгілі бір тақырып бойынша аңыз, ертегілерді жинақтап, жобалар жасаңыз;

- Шығармада кездесетін ұлттық тағамдар атауларын атаңыз және олардың адам денсаулығына пайдасын дәлелдеңіз;

- Шығарманы оқу барысында қазақ халқының салт-дәстүрлері туралы өз ойыңызды айтыңыз.Басқа сынып оқушыларымен қазіргі салт-дәстүрлер туралы сұхбат жүргізіп, диктафонға жазыңыз және сараптама жасаңыз;

Оқушыны іздендіру үшін сұрақ қоя білуге үйрету арқылы оның саналы ойлауы, жан-жақтылығы, білімі мен біліктілігі қалыптасады. Сонымен қатар жоспарлы түрде жұмыс істеуге машықтану үшін мәтін бойынша жоспар құру әдетін қолдануға болады. Нәтижесінде оқушы мәтін бөлімдеріне қысқаша тұжырымдама жасап, әрбір оқиғаға ат қойып, өзіндік іздену мен білім дағдысын берік қалыптастырады.Мәтін бойынша түсініксіз сөздер тізбегін жасау, поэзиялық шығармаларды прозаға айналдыру тәсілдері де оқушының жан-жақты дамуына үлкен ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, қазақ әдебиетін құзыреттілік тұрғысынан оқыту мәселесін қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерінің әдістемелік бірлестігіне талқылап, оқу-тәрбие процессі барысында басшылыққа алып, қазақ әдебиеті сабақтарында оқушыларды шығармашылықпен жұмыс жасатып, алған ақпараттарын өмірде қолдана алуына жағдай жасау үшін құзыреттілік тұрғысынан оқыту тәсілдерін қолданудың оқушы біліктілігін арттыру үшін маңызды зор.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 1997.

2. Диханбаева Ж. Сын тұрғысынан ойлау мен дамытпалы оқыту // Дауыс және көрініс. – №3. – 2006.

3. Жұмалиев Қ.Әдебиет теориясы. – Алматы, 1967.

УДК 811.512.141

ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ДАНИСА ТИКЕЕВА

Махмутова З.Ш., Арсланова М.С.
Стерлитамакский филиал БашГУ, г. Стерлитамак,
Республика Башкортостан, Российская Федерация

Для того, чтобы создать яркие, оригинальные произведения, писатель в своем творчестве использует различные средства языковой выразительности. Фразеологические обороты и другие стилистические приемы помогают автору создать полноценный образ своего героя. Ярким примером этому служит творчество Даниса Тикеева.

По результатам анализа его произведений, можно увидеть, что он умело использует в своих рассказах синонимы и антонимы, поэтому произведения получаются интересными и наиболее полными. Например: *Ә беҙ Мансур менән, ни булғанын да аңламай, был һүҙҙәрҙең мәғәнәһенә төшөнмәй, аптырап, Сәлимә апайҙы йәлләп, уға ҡарап торҙоҡ* (“Сәскәләрем инде ҡойолдо”). *Шул уңай менән Һеҙҙе ысын күңелдән, бөтә йөрәктән ихлас тәбрикләргә рөхсәт итегеҙ* (“Изге заттарға мәдхиә”).

Удачно использованные антонимы придают рассказам глубокий смысл, отчего предложения становятся значимее и поучительнее: *Тормош юлын үтеү һәр ваҡыт еңеүҙәрҙән генә, табыштарҙан ғына тормай, унда еңелеүҙәр ҙә бик күп осрай* итегеҙ (“Изге заттарға мәдхиә”).

Антонимдарҙы кәрәкле урынында ҡулланыу һөйләмде тағы ла фәһемлерәк, әһәмиәтлерәк яһай.

Многие писатель в своем творчестве также умело используют народные пословицы и поговорки. Это можно увидеть и в произведениях Даниса Тикеева: *Сәлимә менән Ғаяндың юлдары шулай мәңгелеккә айырылды: халҡыбыҙ әйткәнсә, теленгән икмәк берекмәне* (“Сәскәләрем инде ҡойолдо”). *Хеҙмәте юҡтың хөрмәте лә юҡ* (“Аҡҡоштар илаймы икән?”).

Пословицы и поговорки дают понять читателям, насколько богат и мудр наш башкирский язык.

Также в его произведениях мы можем встретить слова –обращения: *...Саф намыҫ менән эш итәйек, ватандаштар!”* (“Айыҡ аҡыл, саф намыҫ менән...”). *Хәйерле көн, туғандар!* (“Яҙғы иртәлә”). Главной функцией слов-обращений является привлечение внимания слушателей, читателей.

В стилистическом плане, для того, чтобы показать языковые особенности главных героев, писатель использует архаизмы. Например: *Бер көндө совхоздың партком секретаре булмаһенә...иң төпкөлдәге бүлексәнең управляющие килеп керә: Ғәлим Хәсәнович, кисә беҙ бер коммунистан ҡотолдоҡ, – ти* (“Бер коммунистан ҡотолдоҡ”).

Данис Тикеев в своем творчестве использует различные, но в то же время простые языковые средства. К этому ряду можно отнести подражательные слова: *Яҙғы иртәлә: Кәк-күк, кәк- күк, - үҙенең парын эҙләп, кәкүк моңая. Сут-сут,сут-сут!- һандуғас, ғишыҡ йырын донъяға сәсеп, күңелдәрҙе елкендерә.*

Таким образом, в творчестве Даниса Тикеева можно наблюдать огромное количество различных языковых средств. Он в совершенстве владеет своим родным языком и умело использует средства языковой выразительности в своих произведениях. Его уникальный талант можно увидеть в его книгах, как “Күңелем күҙҙәре аша” (Сквозь призму души), “Һүҙҙәрем бар але әйтәһе” (Есть еще слова невысказанные). Фразеологические обороты, приемы просторечной речи и другие языковые средства, использованные в его творчестве, делают рассказы интересными, поучительными, так же помогают создать полноценный образ главных героев, представить события наглядно.

Лишь с помощью одного предложения, даже одного верного слова, писатель простые детали превращает в самые интересные, значимые и поучительные. Таким образом, Данис Тикеев, своими прекрасными произведениями восполнил наше духовное богатство, обогатил нашу литературу.

ӘОК 81”367

М.ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ТҰРМЫС-САЛТҚА БАЙЛАНЫСТЫ СӨЗДЕР МЕН СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ

Мұстафин С.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Тұрмыс-салтқа байланысты сөз және сөз тіркестері көркем шығармаларда қолданылғанда өткен өмір шындығын реалистік тұрғыдан суреттеу және одан белгілі бір мағлұмат беру мақсатында қолданылады. Тіліміздің сөздік қорынан кейбір сөздердің көнеріп шығып қалуы, ал кейбір жаңа сөздердің туып отыруы-халқымыздың өмір тіршілігімен, өндірісімен, шаруашылығымен тікелей байланысты. Сондықтан тіліміздегі сан алуан сөздерді халқымыздың басынан кешірген өмірі мен мәдениетті шаруашылығының айғағы деуге болады. Халқымыздың негізгі тұрмыс-тіршілігі, кәсібі, оның ішінде мал шаруашылығы болған. Оны М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы мына мысалдардан көреміз:

- *Жексен қорасының үстіне қаптаған сиыр, түйе, жартастан жоғарылай қонған көп үйлі ақ ауыл түтіні будақтап, қой, қозысы шұбартып, бықып жатыр* (11 т., 72 б.).
- *Сол арада қазыққа бұйдалап шегеріп қойған бір үлкен, биік қора атап жатыр* (I т., 12 б.). *Анау көрініп турған төскейдің сай-саласы, бие бауы, ауыл* (III т., 12 б.).

Сонымен бірге романда халқымыздың сол кезеңдегі өмірінен, тұрмыс-салтынан, күнделікті тіршілігінен хабар беретін бірқатар сөздер мен сөз тіркестерін мысалға келтіруге болады. Осыған байланысты «Абай жолында» қолданылған *қоныс, пәйек кузеу, қыстау, түндік қалың нөпір* деген сөздерді алатын болсақ, бұлар ертеде қазақ халқының көшпелі ел болғандығынан хабар береді. Яғни, бұрын қазақтар бір ғана жерде тұрақтап тұрмай, ылғи да көшумен, жер, қоныс аударумен болған. Мына бір мысалдарға назар аударсақ :

- *Кештер уздік-создық болмай, топтанып, иіріліп алып, қалың нөпір болып қозғалды* (I т., 68 б.).
- *Айтқандай ертеңіне күңкенің үйі алдымен түндігін сыпырды* (1 т., 68 б.)
- *Қазірде қарашаның ортасына жетер-жетпесте қыстауға қарай тартты* (I т., 65 б.).

Осы мысалдарда кездесетін *түндік қыстау, қалың нөпір* атаулары халқымыздың тұрмыс-жағдайынан хабар береді. Түндік-киіз үйдің шаңырағының үстіне жабылатын төрт бұрышында байланған жіп бар киізден болмаса басқа нәрседен жасалған зат дегенді білдірсе, қыстау - қыстап шығуға арналған мекен-жай, тұрғын үй, кора-қопсы. Жылдың ең суық мезгілін өткізіп,

қыстап шығатын жер деген мағынаны береді. Ал *қалың нөпір* топталып бірігіп шашырамай, иіріліп көшуді айтамыз. *Түндік қыстау* деген сөздер қазіргі сөздік қорымыздан шыққан жоқ әлі де ауыл шаруашылығы кәсібінде қолданылады.

Енді үй шаруашылығындағы тұрмыс-жағдайыды білдіретін кейбір сөздер мен сөз тіркестеріне тоқталсақ, шығарма тілінде *ұранкай - там* деген атаулар кездеседі. Ертеде халқымыз көшіп-қонуға лайықты, ықшам киіз үй пайдаланумен бірге, қыста қыстап шығуға арналған, кірпіштен салынған турғын үйлері де болған. Осы кірпіштен салынған үйді олар тап деп атаған. Ар *ұранқай* қазақтын қонақ үйінің бір түрі болып табылады. Мысалы:

- *Кекбай, Ербол, Мұқа, Баймағанбет, Ұранқай деген қонақ үйде жатып ертмең әңгіме етіскен-ді* (II т., 27 б.).
- *Түйеөркеш деген жерді қыстаған Сүйіндік аулы қазір тамда мес, киіз үйде екен* (I т., 148 б.).

Киіз үйге, үй тұрмысына қажетті пайдаланылатын бүйымдарды атасақ, «дәдеге – киіз үйдің сыртынан әшекей, сән үшін айналдыра жүргізілетін оюлы шүберек аққиіз дегенді білдіреді» .

- *Дәдегелерге қалың қызыл жиек бастырылған* (1 т., 573 б.).

Сол сияқты *кілемнің тақтасы, бөстек сеңсең бөстек тайтері* және т.б. атаулар баршылық. *Кілемнің тақтасы* «Абай жолына»кілемнің өрнегі, өрнекті жиегі деген мағынада қолданылады. «*Бөстек*» - аң терісінен, не жабағыдан істелген төсеніш. Ал *тайтері* - тай терісі, бөстек ретінде төсеніш орнына пайдаланылады:

- Өңдесең, анық шешеңді мен осыдан көрдім. Шын –ақ сөздері *кілемнің тақтасындай* деген осы-ақ тағы.
- Сырмақ үстіне салынған арқар. Терісі, жүні ұзын сең - сеңбестектер жатыр.
- Бір шынтақтап, бір ытқып қалып, астындағы тайтерісінің жылдық шығып кетеді.

Шығармада адамның елу, қазақ болу жағдайына байланысты деп *сеп жию, септің жасауы, септі тарату, септі бұзу* сияқты сөз тіркестері кездеседі. Этнографиялық *сеп* атауы «Абай жолында» өлген адамга жиылған, буылған жасау мағынасында қолданылады. *Сеп* - жасау. Яғни, қаралы жасау, қаралы тең мағнасында. Ал, сірә, ерте заманда өзі жеке тұрып, өлген адамның артын күтуге байланысты да, сондай–ақ ұзатылған қыздың жасауы мығанасында да жұмсаса керек. Ал *сеп* басқа бір сөзбен тіркесе айтылғанда, еліктің артын күтуге байланысты ғана қолданылады. Эпопеяда сеп деп жасау атауы аралас алынған. Өліктің артын күтуге байланысты біраз мысалдар келтіруге болады:

- *Қара тіккен ақ үйге бұдан былай мол жасау, қаралы сәнді жасау жиюдың жайы да байланды* (1 т., 197 б.).
- *Ертең өлік шыққан соң ілетін боп барлық септің жасауларын да әкелісіп қойысты* (1 т., 186 б.).

Сөйтіп, ертеде сеп - жасау қаралы жасау, буылған жасау, тең мағынасын білдірген екен. Адам өлгеннен кейін оған қаралы сәнді, мал жасау жиған қымбат бұйым атаулыдан жиған.

М.Әуезовтің «Абай жолы» романынан *жатақ* деген де сөз кездестіреміз. *Жатақ* сөзі Қазақ халқының әрідегі тұрмыс жағдайынан хабар бергенде, бұл еуелде әбден кедейленіп, көшер көлігі болмай қырда қыстаудан көшпей қалатын шаруаларды *жатақ* деп атаған. Сол дағдымен қалада отыратын қазақ үйлерін, көп квартал бөлімдерін де *жатақ* деп атай берген. М.Әуезов бұл сөзді бас жатақ, орта жасақ, аяқ жатақ, жатақта деп әр түрлі тұлғада жұмсайды. Мысалы:

- 1. *Бір жақта бас жатақ, ортақ жатақ, аяқ жатақ немесе Тінібай жатағы деп қазақтар бөлетін қала бөлігінің ортажатағы. Жұмыс үйінің тусынан басталады, жатақтардың жасағы осылай молая береді. Жатақтың жазғы күнін бейқам ету* (1 т., 522 б.). Яғни әбден келігі болмай., Қыстаудан кешпей Қалатын шаруалардың жатақ болуы және бірнеше жатақ болып, бөлінуін көреміз.
- Ертеде қазақ халқы аңшылықпен көп айналыскан, оны кәсіп еткен. Құс салып, тазы ертіп, тау-тасты кезген, осыған байланысты «Абай жолында» аңшылықты сөз ететін атаулар көптеп кедеседі. *Салбурын* деген сөзді алатын болсақ, бұл «суық кездегі аңшылық» дегенді білдіреді.
- Бұл өңірдің аңшылары күздің осы шағында, сондай аңшылық жолына «*салбурынға*» аттанушы еді (I т., б74б.).
- Оның үстіне аңшылықпен бұдан бұрын да екі қыс *салбурында* болған, жол көрген ысылған сияқты (I т., б35 б.).

Яғни салбурын, салбурын ұру деп ауылдан алысырақ жерде бірнеше күн қона жатып, аң аулауды айтады. Салбурынға, әдетте бірнеше адам боп бірігіп шыққан.

Түйіндей келе, келтірілген мысалдан қазақ халқының ауызекі сөйлеу тіліндегі тұрмыстық лексиканың нұсқаларын көреміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Айдаров Т. Қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері. – Алматы, 1975.
2.Әуезов М. «Абай жолы» романы. – 1942, 1947, 1952, 1956.
3. Барлыбаев Р. Қазіргі қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы, 1978.
4. Махмудов А. М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы көнерген сөздер «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері» жинағы. – Алматы: Ғылым, 1962.
5. Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі //Лексика. – Алматы: Мектеп, 1974.

ӘОК 82-31

САЙЫН МҰРАТБЕКОВТІҢ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ШЫНДЫҚ

Ораз А.А.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Жиырмасыншы ғасырдың 60-70 жылдарында қазақ әдебиеті атты көшелі де келісті көшке бір топ ақын-жазушылармен бірге қарымды қаламгер Сайын Мұратбеков те келіп қосылды. Оның прозасы ұлтымыздың ұстыны болған ауыл өмірін замана биігінен шынайы суреттеуге арналған еді.Қазақ әдебиетінде ауыл тақырыбы арқылы халқымыздың бойындағы іңкәр сезімдерді, қуаныштары мен мұндарын, реніші мен риясыз қабілет-қарымдарын шынайы әрі көркем суреттеген, сөйтіп, ойлы да ойнақы, сергек те сезімтал кейіпкерлер психологиясының иірімдеріне терең барлау жасаған көрнекті қаламгерлердің бірі әрі бірегейі. Жазушының «Басында Үшқараның» повесінде дәл осындай көркем де келісті оқиға-өмір суреттелген. Повесте тоғыз жыл бойы туған ауылына ат ізін салмаған басты кейіпкер – Әсеттің ендігіде өз еліне, әпкесінің тұңғыш қызының ұзатылу тойына келеді. Қызмет деп, жұмыс деп туған аулы мен әпкесін соншама жылдар бойы көрмеуі де ұлттық болмыстан бірте-бірте ажырауымыздың сыры деп ұғынамыз. Осы жылдар ішінде Әсет үйленген. Ғылым жолын қуған. Кандидаттық диссертациясын қорғап шыққан. Балалы да.

Әйтсе де Әсеттің осынау повесте адами қасиеттерден кеңде еместігі анық байқалады. Поезда келе жатқанда жолсерік қыздың қазақ қызына тән барша әсемдікті бір бойына жинап алған тұла бойына өзінің ынтық көңілі арта түседі. Күтпеген кездесудің өзі Әсеттің жанына көрген түстей әсер қалдырады. Өзімен бірге ауылда өскен, бір сыныпта бірге оқыған Зағипа да Әсеттің өміріне тап сондай ықпал жасаған. Бала махаббатының куәсіндей сырға бөленген. Зағипамен сегізінші класта емтихан тапсыру күндерінде алғаш рет Әсет сүйіспеншілік сезімін бастан кешкен. Сегізінші сыныпты бітірген Зағипаның мінезі әскер қатарынан ауылға бір жігіт келген соң күрт өзгереді. Кейін малшы жігітке тұрмысқа шығып кетеді.

Адам қайғысы-заман қайғысы болғанын көрген Сайын саналы өмірін «ауылым – алтын аймағым» деп, құрдастарын адам сезімінің айнасы сезімтал жүрегімен сүйгендіктен сол ауыл жұртының мешеу болып артта қалғандығын, өмір озып, ажар солып, тозғанын айтып, асық ойнаған ауыл балаларының ыстығына күйіп, суығына тоңа білді. Сайынның сахара бойында жазылған мөлдір туындылары кішкентай ойын баласы түгілі, сақа буынды да елең еткізбей қоймады. Уылжып піскен алмадай тәп-тәтті тіркестер терең ойға шомдырмай тыныштық таптырған емес.Ауылдағы қара табан балалардан бастап, қаланың тыныс-тіршілігіне бой үйреткен оқырман қауымы «Жабайы алма», «Жусан исі», «Қылау» т.б. осы сынды хикаят, әңгімелерді жата-жастана оқымады десек, өтірік болар. Бала шақтан Болашаққа қадам басатын әр бала тағдыры осы әңгімелермен сабақтасып жатады. «Балалар, тоқтаңдаршы. Мен сендерге кешегіден де қызықты ертегі айтып беремін» деп аяғын сылти басып, балалардың соңынан еріп жүретін Аянның аянышты тағдыры бүгінгі оқырманға таңсық болмас. «Жусан иісі» әңгімесін оқыған сайын, әуелі есімізге жусанның иісі оралады. Жусанның иісі ауылда өскен, ауылда дүниеге келген, ауылдың қара топырағын иіскеп өскен әр баланың есіне оралатыны анық.

Бастықпаған шу асаудай арынды да қарымды кесек туындылар тәніңді шымырлатпай қоймайды. Соғыс жылдарындағы ауыртпалықтар мен қиындықтарды Сайын, өз көзімен көріп, сол тірлікке қоян-қолтық араласқан қаламгер. Жазушыны қоғамдық орта, ел-жұрт тәрбиелейтіні аян.

Жазушының алғашқы кітабы «Ауыл оты» – оқырманды елең еткізіп жақсылық нұрын, жандүниені жаңғыртатын жылылық шуағын ала келді. Бұдан кейін жазушы «Жабайы алма», «Жусан иісі», «Кәмен-тоғай», «Дос іздеп жүрмін», «Қалың қар» деген кітаптарын, тамаша хикаяттарын қалың оқырманға ұсынды. Сайынның туындылары – оқиға желісінің шыншылдығымен, тілінің көркем де өрнектілігімен, кейіпкерлерінің биік адамгершілік қасиеттері-мен бір сөзбен айтқанда, табиғи нанымдылығымен ерекшеленіп, оқырманын баурап отырады. Қазақ ауылының қиын кезеңін шынайы бейнелеп, ешкімде жоқ ғажап шығармалар жазған бақытты жазушыға «Жабайы алма» атты кітабы үшін мемлекеттік сыйлық берілгендігін айтпай кеткеніміз айып болар. «Сайын Мұратбековтің шығармалары мен үшін өзгеше әлем, өзгеше құбылыс. Мен ол кісіні әуелде «Менің қарындасым» арқылы таныдым. «Райгүлімен» таныстым, «Алғашқы қарына» сүйсіндім. Тіршілік дейтін әлемнің тылсым құдіретіне Мұратбеков шығармалары арқылы бас қойып, қуаныш пен мұңның бір-бірімен астарласып жатқанын ұқтым. Жазушының кез келген әңгімелері еріксіз сені өзіне ұйытып әкетеді. Еріксіз сені оқуға жетелейді. Өйткені онда көгілдір де мөлдір әлем бар. Өйткені онда табиғи тазалық пен қарапайым тірлік бар», – деп Гүлзина Бектасова жылы лебізін білдіреді. Айтса, айтқандай-ақ үлкен суреткер артына тамаша туындыларын қалдырды. Ол бүгінде де қазақ оқырмандарының ең көп оқитын, қызығып оқитын жазушыларының біріне айналды. Жазылған «Жабайы алмасы», «Қылауы», «Қалың қары» оқырманды бір сәтте жалықтырмайды. Қазақ прозашыларының қазіргі таңдаулы саңлақтары Сайын Мұратбековті өздеріне ұстаз санайды және оның шеберлігінен үздіксіз үйренеді.

Сайынның балалық шағын естіп- білгенім, көріп, түйсінгенім арқылы баяндауды жөн көріп отырмын. Сайын аға да бала болды. Балалық шағы сұрапыл соғыс жылдарына дөп келді. 1936 жылы Талдықорған облысындағы Қапал ауылында дүниеге келген жазушы неміс фашизміне қарсы соғыс басталғанда небәрі бес жаста ғана еді. Бес жасар бала демесеңіз, қиын-қыстау уақыт балалардың бәрінің балалық шағын ұрлағаны белгілі. Қанды қырғын кішкентай баланы да ерте есейтті. Өмірдің қиындығы мен ауырлығын қаламгерге ертерек көрсетуге тырысты. Повестегі Әсет, Зағипа, Шынар, Сәулетай, вагондағы жолсерік қыз, бәрі де өзіндік бейнелер. Олардың іс-әрекеттері, мінез-қылықтары әртүрлі, саналуан. Сол ерекшеліктерімен повестің мазмұны мен мәнін, көркемдік-психологиялық иірімдерін толықтыра түскен.

Әсет сұлулықты, әсемдікті сүйеді. Әйел балаларына деген оның көзқарасын түсінуге боларды. Өйткені ғашықтық сезім адам баласына тән. Бірақ ғашықтықты көрсеқызарлықпен салыстыруға болмайды. Мәселен, повестің бастапқы бетінде-ақ Әсет жолсерік қыздың сүйкімділігіне, қазақ қызына тән ибалығы мен адам баласын үйіріп әкетер тәтті де өзіне тартар бойжеткен қылығына қызығады. Сонымен бірге, ауылға түсіп қалмай-ақ кетіп қалуға пейілді де еді. Бірақ оқиға олай дамымайды. Әсет өз аулында қалады. Себебі, қалай дегенмен де, Әсет жігітшіліктің аулымен қоштасқан шақ еді ол кез. Уақыт бәрібір өз дегенін істейді емес пе.

Ал Зағипамен арадағы сүйіспеншілік – адам өміріндегі балалық шақта болған балаң махаббат. Оның өмірі келте, яки баянды болатындығы да басқа мәселе. Алайда Әсет пен Зағипа ортасындағы балалықтан айырылмаған махаббаттың ғұмыры ұзаққа бармайды. Бірақ осынау сәт екеуінің де жүрегіне өшпестей із қалдырғаны көркем шығармада еске түсіру, өлең жолдары арқылы оқырманның жадын жаңғыртады. Бозболалық шақтағы Сәулетайға ғашық болу да – Әсеттің махаббат қамалын алудағы сәтсіз амалдарының бірі. Бұл ретте Сәулетайдың жүрегі басқа адамды қалайды.

Ал отбасылық болған шақта бойжеткен Шынармен арадағы жылы қарым-қатынас, әрине, мүлдем өзгеше. Әсет үйленген. Алайда оның жүрегінің отына Шынар әдемі де ұтымды, тапқыр да қылықты мінезімен, сөзімен алау жағады. Адам табиғаты да қызық. Әсет Шынармен одан әрі де кездескісі келеді. Жүрегі соны қалайды. Бірақ жалт етіп, жарқылдаған мінезімен көрінген Шынардың бейнесі де ерекше. Ол ендігіде өзімен қатар құрбылас жігіттің көңіл иірімдерінің құшағында болады. Өмір шіркіннің небір қатпарлары кездесетіні секілді адам болмысының, оның ішкі және сыртқы әлемі де саналуан құпиялар мен сырға тола болатынына осынау көркем дүние дәлел.

Мұндағы кейіпкерлердің дүниетанымы, түсінігі, нанымы, іс-әрекеттері әрқилы. Кінәлағың, айыптағың келмейді. Әрине, оқырман ретінде олай емес, былай болғанда дегіңіз

келері хақ. Бірақ шығарма-өмір дегеніңізге көнер ме екен?!. Авторлық стиль, қаламгердің уақыт және жазушылық жады повесть тағдырын өзгеше өрнектеген. Сонысымен де көркем туынды тағылымды.

Жазушының «Жусан иісі» атты повесі тұтастай алғанда, халқымыздың құнарлы да кестелі сөздеріне өте бай. Алыста қалған балалық шаққа оралу қазақ қаламгерінің көпшілігіне тән. Жусан иісі мен балалық шақтағы оқиғалардың көз алдымызда тізбектеле өтуі қаламгердің сөз өнеріне деген адалдығын айқын аңғартады. Күні кешегі десек те, араға жетпіс жылдай уақыт тастаған қанды соғыс кезеңіндегі қазақ аулының, оның адамдарының қиын да, күрделі тіршілігі жазушы туындысы арқылы көркем сөз құдіреті нәтіжесінде ой әлеміне, қиял дүниесіне жан дарытады.

Соғыс жылының ойын балалары. Олар да үлкендерше екі топқа бөлініп алып, атысады. Жан берісіп, жан алысады. Бірақ бір-біріне мейірімді. Әрине, олардың да Садық секілді атаманы, көбінесе үндемей жүретін Қосым сияқты тырнауық атанғандары, Есікбай есімді төбелесқор, сотқорлары бар-тын. Сырттан көшіп келген Аянды осы балалар құрметтеп қарсы алады. Онымен дос болуға ұмтылады. Өздерін жақсы көрсетуге әрекеттенеді. Өйткені жақсы атану, жақсы жақтан көріну – сол жылдардағы ойын балаларының басты қасиеті болатын. Бұл балалар да өзге балалар секілді суға шомылады. Ойын рахатына батады. Тіпті, төбелесіп те қалады. Бәрі де ойын балаларына тән жағдаяттар көрінісіндей әсерде қалдырады.

Алғашқы танысу сәтінен бастап Аян өзінің бойындағы кейбір мінез- қылықтарымен өзінің өзгеше екендігін аңғартады. Ол басқалар секілді төбелеспейді де. «Менің көкем де жоқ, апам да жоқ, сондықтан төбелессем әжем ұрысады ғой» дейді ол. Сөз қуып, айтыспайды да. Ондай кикілжің сәттерде ол жаңа достарынан сырт айналатын. Бірақ жаңа ортаға келген Аянды тұқырта түсуді, өзіне тәуелді ете түсуді ойлап, төбелескіш Есікбай оны мазақ ете бастайды. Аян бастапқыда бұған мән бермегенімен, онымен жекпе-жекке шығып, төбелесуге бел буады. Сөйтіп, сайға барып төбелеседі. Ауыл адамдары көрмесін дейді. Есікбай бұл жолы Аяннан оңбай таяқ жейді.

Күзде оқу басталып, балалардың бәрін бір сыныпқа жинап, Иманжанов атты ағай балаларды сауаттылыққа оқыта бастайды. Аян әрі сергек, әрі зерек болады. Соғыстағы ағасына хат жазуды да бәрінен бұрын үйренеді. Өзгелердің хат жазуына көмегін тигізеді. Күндердің күнінде Аян өзінің қасқа бұзауын үйретемін деп, оның үстіне мінеді. Семіз бұзаудан құлаған Аянның тобығы тайып кетеді. Содан ол оңалмайды. Тобығы шығып ойнап қалады. Сөйтіп, ол балаларды сырттай қызықтап отырумен ғана шектеледі.

Әкесі соғысқа аттанған, туған анасы содан соң екі айдан кейін бақилық болған бала Аянның тағдыры соғыс ауыртпалығының белгісіндей оқырман көңіліне түйіледі. Ол төркінін сағалап келген, тіршілік ету үшін қалбақтап күн кешкен әжесінің шынайы қолғанаты еді. Сол ауылдағы бір топ балалардың қайсыбіріне кінә артарсыз. Бала ғой бәрі де. Ойларында, көңілдерінде мысқалдай кір жоқ. Бәрінің қимылы, қылығы табиғи. Балалық шаққа сай жарасымды. Тіпті, Аянның әжесі өліп қалғанда бір-бірінен сүйінші сұрағандай сол қаралы хабарды лезде жеткізгендерін айтсаңызшы. Дауыс шығарып, көңіл айтуға келе жатқандарға жалтақтай қараған Аян ендігіде не істер екен деп, балалардың оны қызықтағанына да не дерсіз. Әжесі өліп жатқанда, Аян неге жыламайды деп те, оған естірте тіл қатқандарына қараңызшы.

Қаралы сәтте Аян өз тұрғыластарына ертегі айтып береді. Ертегіні күлкілі сипатта баяндайды. Бәрі сықылықтап мәз болады. Оның және де айтуын өтінеді. Түннің бір уағына дейін ертеде өткен бір жетім баланың хикаясын айтумен сол күні кезекті ертегісін доғарады.

Ең соңғы тіршіліктегі тірегі – әжесін қара жердің қойнауына бергенде де Аянның көзінен мөлтілдеп жас тамбайды. «Жетім қозы – тасбауыр» демекші, ендігіде қорған болар, қалқан болар әжесінің тумаласы Бапай шалдың үйіне күнелту, күн көру үшін кете барады. Ерте есейіп, ерте жетілген Аянның балалығынан гөрі естілігі повесте айқын аңғарылады. Әжесінен естігендіктен болар, ол ауа райының күні ертең ашық болатынын көктегі жұлдыздардың жарқырай көрінген хал-ахуалына қарап пайымдайды. Бапай шалдың үйіне көшкен сәтте, жалғыз сиырының жетекке көнбей, ыңырана мөңірегеніне қарап: «Жануар бәрін біледі», – дейді үлкендерше үн қатып. Қоңыр сиыр кейуананың дүниеден қайтқанын сезеді-ау дегендей ой санаға түйіледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мұратбеков С. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Қазығұрт.
2. Мұратбеков С. Шығармалар жинағы. – Алматы: Өлке. – 320 б.

3. Мұратбеков С. Шығармалар жинағы. Т.2, 2006. – 240 б.
4. Мұратбеков С. Басында Үшқараның... – Алматы: Қазақстан, 2010. – 480 б.
5. Мұратбеков С. Жабайы алма. Повесть. – Алматы: Ан Арыс, 2010. – 400 б.

ӘОК 82.0

МҰХТАР ӘУЕЗОВ – ІРІ МАНАСТАНУШЫ

Ордабаева З.З., Шекен Ж.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аса көрнекті жазушы М.Әуезовтің көп қырлы шығармашылық мұрасы тарау-тарау әңгімеге тақырып боларлық. Соның бір қызықты да, ғибратты саласы ауыз әдебиетіне қатысты. М.Әуезовтің халқымыздың бай ауыз әдебиетін ерекше ықыласпен зерттегені, бұдан өзінің суреткерлік тәжірибесіне зор пайда келтіргенін атап айтуға тұрарлық.

Халықтың тарихына, мәдениетіне, тағдырына зерек көңіл бөлу, өзінің қаламгерлік борышын биік сезіну, М.О.Әуезовті өмір бойы сан алуан ғылыми ізденістерге ұмтылдырған.

М.Әуезовтің ауыз әдебиеті жайлы зерттеу еңбектері тек қазақ фольклорымен шектелмейді. Ол қырғыз әдебиеті мұрасының ең зоры және бағалысы «Манасты» ғылыми жағынан зерттеп, оны жер жүзіне танытуда үлкен еңбек сіңірген ғалым.

Зерттеу – М.Әуезовтің жасынан сүйіп айналысқан өнер дүниесі. Бала кезінің өзінде-ақ ауыз әдебиетінің мол үлгілерін ұйып тыңдап, тынбай жинайды. Жинаған дүниелерін арнайы мақалалар, ғылыми зерттеулерге айналдырады.

Ш.Уәлиханов жазбаларына алғаш көңіл аударып, «Манас» эпосының ұлы мұраға тән асылын ажыратқан М.О.Әуезов 1920-жылдардың басында қазақ фольклорын зерттеуге белсене араласқан кезінде, тарихи байланыстары әріден танылатын ауқымы кең түркі текті халықтардың қазақ фольклорына жанасатын ежелгі ескерткіш, тарихи мұралармен салыстыра қарастырған екен. Қырғыздың «Манас» эпосы да жазушы назарына сонда іліккен көрінеді. Сол жылдардан бастап М.Әуезов “Манас” эпосына да қатысты дерек жинап, халық шежіресін көп білетін дана көкірек кәрі құлақты қариялардан сұрастырып, хатқа түсіріп, қойын кітапшасына жазып ала беріпті.

1922-1923 жылдары Ташкенттегі Орта Азия Мемлекеттік университетінің шығыс факультетінің еркін тыңдаушысы ретінде, оқи бастаған алғашқы күндерінен-ақ Орталық Азия халықтарының өмірімен, әдебиетімен, мәдениетімен жете таныса жүріп, туысқан халықтардың тірлік тыныстарына, дәстүрі мен әдет-ғұрпына ой көзін қадай түседі. Мәселен, ол 1927-жылдың жаз кезінде Жетісуға барып, одан Бішкек қаласына поезбен барады да, Қордай асуынан көлікпен асып, туысқан қырғыз елін аралайды, ауыз әдебиет үлгілерін жинайды. Міне, сонда «Манас» жайлы жырлар естіп, көршілес жатқан қырғыз халқының ауыз әдебиеті үлгілерінен сусындай түседі. Мұхтар Әуезов қырғыз елін аралап жүріп, Сағымбайдың айтуынан жырды тыңдап, соңынан «Манасты» жалықпас зерттеу объектісіне айналдырған. Соның нәтижесінде 1935 ж. «Қазақ, қырғыз фольклорының бағалы ескерткіштері» деген атпен «Қазақтың ұлттық мәдениеті ғылыми зерттеу институты еңбектерінің» I томында зерттеуінің алғашқы редакциясы басылады [1, 313-314].

Жазушылық пен ғылымның қос тізгінің тең ұстап, екеуінде де ұлы туынды қалдырған ұлы Мұхтар бұдан былайғы саналы өмірінде «Манас» эпосынан қол үзіп, көз жазып көрген емес. Жазушылығы мен ғылыми еңбегі қатар жүріп отырды.

«Манас» эпосын зерттеумен ол 1930 жылдары Ташкенттегі Орта Азия университетінде оқып жүргенде де шұғылданды. Осы уақыттан бастап «Манас» жайында орыс тілінде көптеген ғылыми зерттеу еңбектерін жазды.

Бұл зерттеулерге автор ұлан ғайыр эпостың ел арасында таралуы «Манасты» сан жылдар жырлап, атағы аңызға айналған Келдібек, Балық, Тыныбек, Сағымбай, Саяқбай сияқты дарынды жомоқшыларды, олардың жеке шығармаларының шеберлігі, поэманың тақырыбы, шығарылған уақыты, негізгі кейіпкерлері, поэтикалық тіл тәсілдері жөнінде ғылыми талдау жасады [2, 180-181].

1935 ж. желтоқсанда Фрунзеде «Манас» туралы бірінші конференция болып, «Манасты» орысша, қазақша басып шығару және оның ғылыми-зерттеу мәселесін қарағанда, мәжіліс

Әуезов еңбегін – «Манасты» ғылыми тұрғыдан зерттеудің бірінші тәжірибесі деп таныған болатын [1, 315].

Мұхтар Әуезов ғылыми еңбек, көркем шығарма жазса да, әуелі сол жазар дүниесін жан-жақты зерттеп, қапысыз танып алмай қалам тартапаған. Оған дәлел – «Манас» эпосын таныстыруға арналған алғашқы мақаласын, ілгері-кейінді жинаған материалдарын сұрыптап, ой елегінен өткізіп барып, сегіз жылдан соң оқырманға ұсынған. 1936 жылы жарияланған «Қырғыз дастаны – «Манас» атты мақаласында:

«Манастың» өлең жолының саны 260 мың және соншалық ұзақ жыр бойына әңгіме бірде-бір жерде қара сөзге ауысып, өлең желісін үзбейді. «Ұдайы іркілмей, таусылмай, сарқырап ағып отыратын ағынды теңіз сияқты алып бейнелі бір шығарма», - деп жазған еді.

Атақты манасшылардың шабытты толғауы көбінде тыңдаушы көптің ықыласымен көтермелеген қошемет құрметіне байланысты екенің Мұқаң Мұраталы Күрінкөй сияқты сөзге жүйрік, білері көп қариялардан сұрап, әр манасшының айту мәнері мен артистке тән ерекшелігін, тал бойынан тамылжып көрінетін ақындық қасиеттерін түгел қамтып жазып алуға тырысқан. Сағымбайдың балалық шағынан бері қарай алға тартқан өмір жолын, жүрген жерін, өскен ортасын, кімдерді ұстаз тұтып, кімдерге көбірек еліктегенін, өз айтуындағы алып жырдың – Манас батырдың түсіне кіруі арқылы дарып, атақты манасшыға айналған кездерін, бәрін тәптіштеп сұрап жазып алады. Әуезовке кеп маглұматты көп жылдар қасында бірге болып сырлас досына айналған «Манас» эпосының біз атаған айтулы жанкүйері, Әбдірахмановтың айтуынша, Сағымбай зор шабытпен жырлаған. Жаздың алғашқы айларында ол бірінші циклді тұтас айтып шығады және өте шебер айтады. Сол жазда екінші циклді де жырлайды. Екеуінің көлемі мың бетке тарта болады. Сөйтіп жыршы «Екінші жорыққа» (үшінші цикл) дейін айтады. Сағымбай Әбдірахмановпен бірге көшіп жүріп жайлауда атқарады».

Бұл маглұматты зерттеуші қолжазбасынан алып қысқартып берген. Мұқаңның Ыбырайым арқылы хатқа түсірген тағы бір маглұматында: жаза бастағанынан екі жылдан кейін Сағымбайға ұмытшақтық пайда бола бастағаны айтылады. «Ол алты томды бітіріп, жетіге ауысқанда басталды... Шоң ғазатты 25 жылы бітіріп едім. Кейінгі 10 томы 20 күннің ішінде 26 жылы өз үйінде жатып жаздым» дейді. Ыбырайымға саған Манасты түпкілікті жазғызам деп кейінгі жаздырғандарына айрықша мән бергені сөз болады. Бұл жерде Сағымбай өзі жаздырған ұлы эпостың болашақ ұрпаққа жетеріне, қырғыз халқының мақтанышына айналарына шүбәсіз сенген.

1936 жылы күзде Мұхтар Әуезов эпосық манасшы Сағымбай Оразбақовтың айтуы бойынша жазған толық мәтінін алды. «Манас» эпосы жайлы әрқашан материалдар жинап, оның терең сырларын аса білгірлікпен ұғына түскен М.Әуезов, оны 1936 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінің 30 қаңтардағы санында «Қырғыз дастаны «Манас» деген атпен жариялап, ол жайлы түйген ойлары мен өз топшылауларын ортаға салады, дәл сол жылы өзінің «Қырғыз халқының батырлық эпосы» атты мақаласын «Казахстанская правда» газетінің 28 сәуірдегі санында жариялайды. Онда ғалым эпостың өзіне тән ерекшеліктері мен халықтың сипатын терең аша түсіп, аса күрделі де, шым-шытырық оқиғаларды емірене жырлаған жомоқшы-жыршылардың талантына таң қалды. Эпостың нағыз халық жүрегінің нәрлі тынысы екенін айта келіп: «Манасты”» тұтас күйінде бір кісі ғана шығармаған. Ол сан ғасырлар бойына, сан буын жомоқшылардың қатысуымен ұлғайып, дамып отырған», - деген түйіндер жасайды.

Бұл жерде Мұқаң «Тарыдан тау, тамшыдан көл құралар» деген халық даналығының ұлылығын меңзеп отыр. Бұлақтан құралып теңізге айналған сол «Манас» атты алып жырдың шыққанына 1100 жыл болған деген болжам айтады.

Бұл жерде тағы да бір айта кетер жай Мұхтар Әуезов, өзінің «Манас» эпосын зерттеу кезіндегі тап болған өзгеше жайларға оқырман назарын аударған: «...отызыншы жылдардың бас кезі мен орта шенінде «Манастың» Сағымбай нұсқасынан басқа нұсқа болған емес. Қаралаев нұсқасы 1936 жылы жазылып алына бастады. Мен сол жазылып бітпеген нұсқаны оқыдым. Ал Молдабасанды тындап көрдім, бірақ оқыған емеспін». «Манас» эпосының зерттеуіне ұйтқы, әрі негіз болған Сағымбай нұсқасын толық игерген М.Әуезов кейінірек Қаралаев нұсқасымен де жете танысып, екеуін салыстыра қарастырады. Сол арқылы «Манас» эпосының көркеюі ежелгі жыршылық дәстүрі негізінде тәлім алып қалыптасқан манасшылар мектебіне көңіл аударады. «Біз бірінен – бірі өзгеше екі мектеп – Нарын және Қаракөл (Пржевальск) мектептері бар екенін байқаймыз. Алғашқы мектептің өкілі – Сағымбай, соңғысінікі – Қаралаев», - деп пікір түйген. М.Әуезов «Манас» эпосын зерттеу жолында кездескен кедергілер мен қиындықтар аз болған

жоқ. Соның бәрін серпіп тастап, қайткен де ұлы туындыны халықтық асыл мұра қатарына қосуға тәуекел еткен. Жай жазу ғана емес ғылыми тұрғыдан дәлелдеп танытқаны көпке аян. Сондықтан да қырғыз елі Мұхтар Әуезовті өзегін жарған өз перзентіміз деп санайды. Оны, біз, қырғыздардың өз аузынан ғана емес, ынтымағы жарасқан туысқан өзге халық оқымыстыларының аузынан да естиміз.

1952 жылы 8 шілдеде «Манас» жырын зерттеу жайында Фрунзе (қазіргі Бішкек) қаласында екінші ғылыми конференция өтті.

Қырғыз халқының ұлы рухани мұрасы «Манас» эпосын зерттеуші М.Әуезовті өзінің ұстазы санайтын Ш.Айтматов бұл жайында былай деген болатын: «Мұхтар Әуезовті қырғыздар аса зор құрметпен өзіміздің туған перзентіміз деп таниды. Біз Әуезовтің көзі тірісінде солай дейтінбіз, қазір де солай дейміз. Халқымыздың мұншалық қалтқысыз құрметі Мұхтар Әуезов – «Манас» эпосының асқан білгірі және зерттеушісі немесе қырғыз әдебиетшілерінің досы және ұстазы болғандықтан ғана емес. Қазақ пен қырғыздың домбыраның қос ішегі секілді өз ара жақын және үндес, …біз көшкен тағдырлар, біз өткен жолдар, біз кешкен тұрмыс-тіршілік әрқашан біртұтас: өткенде де бірдей еді, қазір де бірдей» [1, 220].

«Манас» эпосы жайында дау-дамай өршіп тұрған шақ. Оның ұлы эпос екенің, исі қырғыздың бар тарихи, ерлігі, елдігі, ұлттық бояуы осы ұлан ғайыр жырда жатқанын жұрт тегіс мойындайды. Сөйте тұра, реализмнің ыңғайына, талабына сәйкес келе ме, жоқ па дегенге тірелгенде, көбі тайсақтап қалады. Ол кездегі идеологияға байларды жамандаған, кедейдің нашар тұрмысын көрсеткен, тіпті үстем тап өкілдеріне қарсы көтеріліске шыққанын сипаттайтын туындылар қажет еді. Эпостың басты кейіпкері Манас болса – Жақып байдың жалғыз ұлы, әрі хан деген аты бар. Кейбір зерттеушілерді хан деген сөздің өзі бүйі шаққандай шошытты.

«Манас» эпосы бай-феодалдық дәуірді, хандық билікті көксеген, қарапайым халыққа жат, кертартпа туынды деген ойға саятын жаңа бір қозғалыс етек алды. Газет, журнал беттерінде эпосқа қарсы жазылған пікірлер ашық бой көрсете бастады. Бұл ұлы эпостың басына қара бұлт үйіріліп келе жатқанының хабары еді. Сол тұста “Манасты” қолдаған бірлі -екілі мақала да болды. Бірақ оларға құлақ асқан ешкім жоқ. Елдің бәрі осындай екі ұдай сезімде жүрген еді.

Сол жылы Бішкекте өткен «Манас» жырын зерттеу жайындағы конференция туралы Ш.Айтматов былай деп еске алады: «Елдің бәрі осындай екі ұдай сезімде жүргенде, КСРО Ғылым Академиясының Қырғыз филиалы ғимаратында «Манас» жайлы конференция болатын көрінеді, эпостың тағдыры осы жиында шешіледі екен дегенді естіп, лекциядан шыға сала, шұбырып жеттік. Бұл ұмытпасам, 1952-жыл еді. Келсек, ғимараттың ішіне ену мүмкін емес, жұрттың көбі иін тіресіп, көшеде тұр. Демдерін ішінен алып, апыр-ай, «Манастан» айырылып қалмасық жарады» дегендей, алабұртып жүргендер қаншама!

Бір иықпен жылжы-жылжи, ақыры конференция өтіп жатқан залдың есігінен сығаладым. Мойнымды созып қарасам, төрдегі төр алқада он-он бес кісі жайғасыпты. Қақ орталарында Қырғызстан Компартиясы Орталық Комитетінің сол кездегі бірінші хатшысы Исхақ Раззақов, оның сол жағында ай маңдайы жарқырап, Мұхтар Әуезов отыр. Мінбеге бірінен соң бірі көтеріліп, эпосты жерден алып, жерге салып жатқандардың сөзіне үнсіз құлақ түріп, қағазына әлденелерді түртумен болды.

– «Манас» – партияның қазіргі саясатына жат туынды… Арамызда жүрген пантүркизмнің ескі көзі, – деп, негізгі баяндамашының бірі А.Боровков эпостан іліп алар тарау таппай, жағалай қаралауға көшкенде, зал қозғалысқа енді. Наразылықтарын ашық айтуға дәрмен жоқ. Есіктің сыртынан кіжінген дауыстар естіліп қалып жатты.

«Манастан» басы бүтін айырылдық-ау, деп түңілген тұста, мінбеге маң-маң басып, қасиетіңнен айналайын, Әуезов көтерілген.

– «Маната» бай, манапты мақтайтын тұстары бар шығар. Бірақ бұл – бүткіл бір халықтың елдігі мен ерлігінің, рухани байлығы мен ұлы мәдениетінің ұрпақтан-ұрпаққа саф поэзия тілінде жатқа айтылып, жалғанып келе жатқан көркем кестеленген тарихы ғой. Ендеше, қырғыз халқының өмірінен Манасты аластау бұл бүкіл бір ұлттың тілін кесумен бірдей емес пе? Шаш ал десе, бас алуға тұра ұмтылатын адыраңбай мінез біздің қоғамнан қашан қарасын жояр екен? – деп, сәл-пәл үзіліс жасап, Боровковқа бұрылып еді, әлгі мойнын ішіне тыққан күркетауықтай төменшіктеп қалды.

М.Әуезовтің дүниетанымының кеңдігі, әлемдік арғы-бергі әдебиет тарихын жетік білгендігі, тармақ-тармақ ойларын жүйе-жүйесімен үлкен философияға, нақты дәлелдерге бекініп, шешен сөйлейтіндігі, қырғыз ұлты тудырған рухани байлықтарға деген ғажайып

құрметі мен сенімі залда мүлде жаңа ахуал тудырды. Егер бүкпесіз әділін айтсақ, «Манастың» қара тізімге ілінбей, аман қалуы Әуезовтің нақ осы жолғы тарихи сөзіне байланысты болды» [1, 54-55].

Сол конференцияда М.Әуезов мамандар мен жалпы зиялы жұртшылық алдына: 1. Кеңестік қырғыз халқына «Манас» керек пе, жоқ па? 2. Эпостың құрама, екшелген нұсқасын жасауға бола ма? 3. Ондай нұсқаны қандай жолмен қалыпқа түсіруге болар еді деген сауалдар қойып, оның дәйекті жауабын да өзі ұсынған болатын. Терең білімділікке және ғылыми объективтік ақиқатқа негізделген М.Әуезов сөздерінің әсері арада көп жылдар өтсе де бәсең тартқан жоқ.

Алғашқы сұрағына тоқтала келіп, М.Әуезов «Манас» жырын тек ғалымдар, жазушылар ғана емес, бүкіл қырғыз халқы қалтқысыз қабылдап отырғанын айтты. Қырғыз халқы өзінің сүйікті «Манасынан» бір сәт ажырап көрмегенін, жырдың мектеп оқулықтарында, жазба әдебиетте, көркем өнерде, баспасөзде ұдайы насихатталып келгенін, қысқасы, эпостың ел өміріне етене сіңісіп, кеткенін тұжырымдай отырып, ғалым осының бәрі ұлы мұраға берілген ең әділ әрі түпкілікті баға екенін мәлімдеді.

Бұдан кейін М.Әуезов «Манастың» қырғыз халқының рухани өміріндегі бірегей орнын салалап ұғындырып өтеді. Оның көрсетуінше, бұл жыр тұтас бір халықтың ғасырлар бойында жасаған ақындық сөз өнерінің, әдеби тілінің көрсеткіші болып табылады, халық тілінің синтаксистік, лексикалық, поэтикалық байлығын танығысы келген бірде-бір адам эпосқа соқпай өте алмайды, сан замандарда қалыптасқан ақындық мәдениет өрнегі де осында.

«Манастың» тұтас нұсқасын жасау мүмкіндігі мен оның жолдарын М.Әуезов бір -біріне байланыстыра қарайды, ол үшін жырдың әуел бастан айтылып келе жатқан тұрақты сарындарын танып, екшеп алуды ұсынады. Мұндай сарындарды ұлы жыршылардың бәрінің де нұсқаларынан табуға болатынын көрсетеді, халық арасында эпостың қалыптасқан, жүйелі желісі бар екендігін сипаттайды. Әсіресе жырдың нұсқаларында берілген соғыс суреттері, батырлардың жекпе-жегі, кейіпкерлердің портреттік мінездемелері, қаһармандардың ерлік қасиеті сипатталған тұстардың орайластығы айқын. Табиғатт көріністері, халықтар мен елдерді таныстыру, мерекелердің, ойындардың, салттардың, ырымдардың көрсетілуі, қаһармандардың туу, өсу-ержету, үйлену, қалыңдық іздеу мәресімдерінің, үлкенді сыйлау, ананы, атаны құрметтеу, достық пен қастық туралы халықтық ұғымдар сипатталуы – осының бәрі көптеген нұсқаларда қайталана келетін ортақ желілер екеніне М.Әуезов баса назар аударады.

Шығармашылық өмірінде көп салалы қызмет атқарған, қазақтың жазба мәдениетінің бас тұлғасы ретінде қыруар міндет көтерген, драма, проза жанрларында биік үлгілер жасаған, әлем әдебиетінің інжу-маржан ескерткіштерін қазақ оқушысының игілігіне айналдырған, әрі ғұлама оқытушы ретінде жоғары оқу орындарында дәріс берген, қазақ фольклорының аса көрнекті білгірі болған М.Әуезовтің «Манас» жөніндегі талқылауға араласып, ең беделді, шешуші сөз айтуы оның ғылыми мүддені ардақ тұтқаны ғана емес, халықтар достығының нығаюына да қосқан үлесі болды.

Заманымыздың аса көрнекті жазушысы Шыңғыс Айтматовтың «Өз басым өзге елге сапарға шығып, өзге жұрттың табалдырығын аттай қалсам, әрқашан қасиет тұтып, өзіммен бірге алып жүретін екі түрлі ұлттық асылым бар: бірі – «Манас», екіншісі – Мұхтар Әуезов» деген сөздері ұлы суреткер ғалымның тарихи орнын белгілейтін биік баға.

Әдебиеттер тізімі:

1. Энциклопедический феномен эпоса «Манас» //Сборник статей об эпосе «Манас» /Составители С.Алиев, Р.Сарыпбеков, К.Матиев. –Бишкек.: Главная редакция КЭ, 1995. –472 с.

2. Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. –Алматы: Ғылым, 1994. – 320 б.

УДК 419.992:71

МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНО-РЕЧЕВЫХ УМЕНИЙ ШКОЛЬНИКОВ

Рамазанова Л.К.
Школа-гимназия №95, г. Караганда, Республика Казахстан

Утверждение о том, что человек – существо социальное, он живет в обществе и неразрывно связан с ним, воспринимается как общепризнанный, достоверный факт, не требующий особых доказательств. Наиболее ярко социальный характер человека раскрывается в процессе коммуникации. Общение предполагает не только обмен жизненно необходимой для субъекта информацией, но и удовлетворение его духовных, эстетических потребностей. От того, насколько лаконично, точно, целесообразно в соответствии со сложившейся речевой ситуацией и, в конце концов, логично сформулирована коммуникантом мысль, зависит продуктивность процесса коммуникации. Следовательно, коммуникативно-речевое умение излагать свои мысли, а именно создавать текст, является не просто важным в жизнедеятельности людей, но и крайне необходимым, так как без общения, без социума человек существовать не может. Полноценное овладение умением порождать тексты предполагает длительную и целенаправленную работу.

Попытки решить эту проблему предпринимались еще в XIX веке в трудах И.И.Срезневского, Ф.И.Буслаева, К.Д.Ушинского, Н.А.Корфа, В.П.Вахтерова, В.И.Чернышева, Н.М. Соколова, П.П.Блонского. Долгое время, вплоть до 1980 года, формирование коммуникативно-речевых умений связывалось только с изучением грамматики. Исключением являются лишь 1922-1932 годы, когда в школе полностью отказываются от курса грамматики, считая, что она не способствует обучению правильно излагать мысли [1].

В настоящее время в методике преподавания русского языка наметилась тенденция коммуникативно-деятельностной направленности, которая отражает социальную природу учащегося и ориентирует на развитие его внутренних способностей. Акценты в обучении смещаются с логоцентрической концепции на лингвоцентрическую и антропоцентричес кую (термин В.И.Кодунова). На первый план антропоцентрической концепции выступает языковая личность и пути ее становления. В центре внимания оказывается ребенок с его мыслями и чувствами, которыми он желает и может поделиться в процессе коммуникации. Названные концепции не взаимоисключают, а дополняют друг друга, что придает обучению целостный и гармоничный характер.

В школе контролируется сформированность обоих видов речевых умений - некоммуникативных и коммуникативных.

Контроль за сформированностью речевых некоммуникативных умений. Проверяется овладение лексическими, произносительными и формообразовательными умениями, а также построением словосочетаний и предложений. Проверка, как правило, осуществляется в процессе изучения программного материала. Основными способами проверки сформированности названных умений на этапе текущего контроля является составление словосочетаний и предложений по схемам с включением необходимого лексического и грамматического материала.

Вот некоторые примеры подобных заданий:

1) составить словосочетания «глаг. во 2-м л. ед. ч. + сущ. в косв. пад.», используя глаголы мирить - мириться, рассердить - рассердиться, извинить - извиниться и т.п.;

2) составить предложения, включая в них словосочетания «глаг. + личн. мест, я в косв. пад.», используя глаголы грубить, тосковать, скучать;

3) поставить слово в такой-то форме;

4) прочитать слово (для проверки правильности произношения и т.п.).

Подобные задания предлагаются учащимся после анализа материала, иллюстрирующего нормы произношения, изменения, употребления слов, построения словосочетаний. Их цель - проконтролировать (диагностировать), как учащиеся овладевают нормами русского литературного языка.

Контроль за формированием связной речи. На этапе текущего контроля используются следующие виды заданий: творческий диктант, свободный диктант, диктант с продолжением.

При проведении названных контрольных упражнений диагностирующего характера учитель получает сведения о том, как протекает формирование отдельных речевых умений учащихся: правильно строить предложения; определить основную мысль высказывания и выразить ее самостоятельно; соблюдать определенную композиционную форму при изложении текста; подбирать доказательства при рассуждении; связывать части высказывания определенными языковыми средствами и т.п.

Контроль за формированием речевых умений учащихся в данном случае осуществляется одновременно с проверкой сформированности других умений, прежде всего правописных, о чем свидетельствует общее название работы – диктант. В процессе его написания проверяется умение пользоваться словами и грамматическими формами, синонимичными конструкциями. Речевые умения проверяются в ходе записи, обогащения и изменения текста.

Творческий диктант на этапе контроля проводится без предварительного разбора задания. Учащиеся самостоятельно анализируют задачу, поставленную учителем (что следует включить в текст диктанта или заменить в нем), самостоятельно решают ее.

Свободный диктант дает учителю возможность проверить умение учащихся воспринимать и запоминать услышанное, передавать его содержание близко к тексту с использованием тех языковых единиц, которые есть у автора. Кроме того, контролируется умение учащихся соединять предложения в процессе записи текста, пользуясь различными видами межфразовой связи, правильно применять нормы русского литературного языка. Наряду с этим проверяются и правописные умения учащихся. Контрольный свободный диктант проводится без предварительного анализа текста, без предварительной подготовки.

Диктант с продолжением предполагает, что после записи основного текста учащиеся продолжают его в направлении, указанном учителем: делают выводы, дают оценку событиям и героям, описанным в основном тексте, продолжают развитие сюжета и т.п. Для того чтобы учащиеся справились с заданием на продолжение текста, он должен быть несколько меньшим по объему по сравнению с текстом обычного диктанта [2].

Диктант с продолжением дает возможность проверить, как формируются важнейшие речевые умения учащихся: определить основную мысль высказывания, развивать (разворачивать) сюжет повествования, умение ввести в основной текст микротекст другого типа (в повествование - описание, например), строить рассуждение в правильной композиционной форме и т.п.

Таким образом, учитель может одновременно проверить, как формируются различные виды умений учащихся: правописные (первая часть работы - запись текста под диктовку) и речевые (вторая часть работы - продолжение текста). Причем проверка орфографических умений является основной целью задания, а проверка речевых умений - сопутствующей. Очевидно, что при оценке названных видов диктанта - творческого, свободного, с продолжением - учитель выставляет ученику две отметки: за орфографическую и пунктуационную грамотность и за речевое задание.

Основными способами проверки уровня речевой подготовки учащихся являются сочинения и изложения. С помощью изложений и сочинений проверяются: 1) умение раскрыть тему и основную мысль в соответствии с темой, задачей и содержанием высказывания; 2) умение соблюдать нормы русского литературного языка; 3) умения правописного характера. Именно поэтому любое сочинение и изложение оценивается двумя отметками. Первая ставится за содержание и речевое оформление работы, вторая - за соблюдение орфографических, пунктуационных и языковых норм.

Критерии и нормативы оценки содержания и композиционного оформления изложений и сочинений. Критериями оценки указанных сторон изложений и сочинений являются: 1) соответствие работы теме, наличие и раскрытие основной мысли высказывания; 2) полнота раскрытия темы; 3) правильность фактического материала; 4) последовательность и логичность изложения; 5) правильное композиционное оформление работы.

Нормативы оценки содержания и композиции изложений и сочинений выражаются в количестве фактических и логических ошибок и недочетов. Так, отметка «5» ставится при отсутствии каких-либо ошибок, нарушающих перечисленные критерии, а отметку «4» можно поставить при наличии двух недочетов в содержании.

Критерии и нормативы оценки языкового оформления изложений и сочинений. Основными качествами хорошей речи, которые лежат в основе речевых навыков учащихся, принято считать богатство, точность, выразительность речи, ее правильность, уместность

употребления языковых средств, поэтому изложения и сочинения оцениваются с точки зрения следующих критериев: 1) богатство (разнообразие) словаря и грамматического строя речи; 2) стилевое единство и выразительность речи; 3) правильность и уместность употребления языковых средств.

Показателями богатства речи являются большой объем активного словаря, развитой грамматический строй, разнообразие грамматических форм и конструкций, использованных в ходе оформления высказывания.

Показатель точности речи - умение пользоваться синонимическими средствами языка и речи, выбрать из ряда возможных то языковое средство, которое наиболее уместно в данной речевой ситуации. Точность речи, таким образом, прежде всего зависит от умения учащихся пользоваться синонимами, от умения правильно использовать возможности лексической сочетаемости слов, от понимания различных смысловых оттенков лексических единиц, от правильности и точности использования некоторых грамматических категорий (например, личных и указательных местоимений).

Выразительность речи предполагает такой отбор языковых средств, которые соответствуют целям, условиям и содержанию речевого общения. Это значит, что пишущий понимает особенности речевой ситуации, специфику условий речи, придает высказыванию соответствующую стилевую окраску и осознанно отбирает образные, изобразительные средства. Так, в художественном описании, например, уместны оценочные слова, тропы, лексические и морфологические категории, употребляющиеся в переносном значении. Здесь неуместны термины, конструкции и обороты, свойственные научному стилю речи.

Снижает выразительность школьных сочинений использование штампов, канцеляризмов, слов со сниженной стилистической окраской, неумение пользоваться стилистическими синонимами.

Правильность и уместность языкового оформления проявляется в отсутствии ошибок, нарушающих литературные нормы - лексические и грамматические (а в устной речи произносительные) - и правила выбора языковых средств в соответствии с разными задачами высказывания.

Речь – это один из видов общения, которое необходимо людям в их совместной деятельности, в социальной жизни, в обмене информацией, в познании, в образовании. Она обогащает человека, служит предметом искусства [3, 343].

Язык – это система условных символов, с помощью которых передаются сочетание звуков, имеющих для людей определённое значение и смысл: язык вырабатывается обществом и представляет собой форму отражения в общественном сознании людей их общественного бытия. Основное значение языка заключается в том, что, являясь системой знаков, он обеспечивает закрепление за каждым словам определённого значения

Список литературы:

1. Формирование коммуникативно-речевых умений младших школьников в процессе изучения текста // http://www.dissercat.com

2. Контроль за сформированностью речевых умений учащихся // http:// litirus.ru/prepodavanie/

3. Жумабекова С.С. Речевые уроки русского языка - средство развития коммуникативных способностей учащихся // Духовность и экономика: проблемы становления человеческого капитала: Материалы международной научно-теоретической конференции, КЭУ, 15 марта 2010 г. Караганда, 2010.

ӘОК 81:37.016

ЖОҒАРЫ СЫНЫПТАРДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ЖОЛДАРЫ

Сакимбаева Ж.А.
«Қарағанды тау-кен индустриалдық колледжі» КММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Бүгінгі таңда жоғары сыныптарда қазақ тілін оқыту бағдарламасының мазмұны бұрынғыдан әлдеқайда өзгеше. Мұның басты себебі қазақ тілінің қазіргі қоғамдық мәнімен

байланысты. Қай қоғамда да тіл проблемасы болатыны белгілі шындық десек, қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесін иеленуіне орай, шешімін табуға тиісті күрделі мәселелер әлі де баршылық. Бұл жағынан білім беру саласында да атқарылуға тиісті ауқымды істер жетерлік.

Жаңа буын оқулығының бағдарламасы да осы мақсатты көздейді, сондықтан да оқулық «Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі» тақырыбынан басталады да, ұлттық тіл, оның пайда болуы, тарихи кезеңдері сияқты танымдық тақырыптағы мәліметтермен жалғасады.

Дұрыс сөйлеп, сауатты жазу үшін, ең алдымен, қазақ тілінің заңдылықтарын үйреніп, айтылмақ ойды жазбаша түрде дәл әрі айқын етіп жеткізіп беру керек. Көркем әдебиет туындыларын мәнерлеп оқуды, іс қағаздарын мемлекеттік тілде толтыруды, ғылыми-зерттеу тілін, күнделікті ақпарат құралдарының зор мүмкіншіліктерін меңгеру қажет. Осыған орай оқулықта стилистика және тіл мәдениеті мәселелері қамтылған. Жалпы, дұрыс оқып, дұрыс жаза білудің, сауаттылықтың басты көрсеткіші – тыныс белгілерін жетік меңгеру. Сол себепті жаңа бағдарламада пунктуация арнайы жеке мәселе етіп алынып отыр.

Мектепте қазақ тілін оқытудың басты мақсаты – ана тілінің қызметін жетік білетін, оны қарым-қатынас құралы ретінде емін-еркін пайдалана алатын тәлімді оқушы тәрбиелеп шығару. Ана тілі коммуникативтік қызметіне қоса, оқушының жалпы дүниетанымын, ойлау қабілетін қалыптастыратын маңызды құрал. Қазіргі таңда, қазақ тілі өзінің қоғамдық қызметіне шын мәнінде ие болып келе жатқан кезеңде, ана тілін оқыту – аса жауапты міндет. Оқу бағдарламасында қазақ тілін оқытуға қойылатын талап туралы: «Ана тілінің қоғамдық-әлеуметтік мәнін түсінген, тілдің қызметін жүйелі меңгерген, коммуникативтік біліктілігі дамыған дара тұлға даярлауға мүмкіндік туғызу», – делінген. Міне, осы мақсатты орындау бағытында мектептегі қазақ тілі пәнінің құрылымы мен білім мазмұнына елеулі өзгерістер енгізілді. Олардың ең бастылары 9-сыныпта оқытылатын материалдардық көлемі мен мазмұнына қатысты.

9-сынып оқулығы «Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі» атты тақырыптан басталады. Қазақстан – егемен мемлекет. Егемен мемлекеттің өзінің мемлекеттік тілі болуы қажет. 9-сынып оқушысы ұлттық тіл және оның формаларын, мемлекеттік тіл және оның қолданылатын орындарын, «Тіл туралы Заңды» білуге тиіс, бұл тарих пәнімен сабақтастықты да білдіреді.

Екінші тақырып – «Қазақ тілі – қазақ халқының ұлттық тілі». Зерттеулерде дүние жүзінде алты мыңға жуық тіл бар делініп жүр. Осы тілдер екі тұрғыдан: біріншіден, генеологиясына (шығу тегіне қарай); екіншіден, типологиясына (морфологиялық құрылысына) қарай топтастырылған. Туыстық жақындығы бойынша тілдер алпыс шақты үлкен-үлкен топқа бөлінеді. Мысалы: үндіеуропа тілдері, семит-хамит тілдері, кавказ тілдері, түркі тілдері т.б. Бұлардың әрқайсысы өз ішінде әлденеше топтар мен тармақтарға бөлінеді.

Қазақ тілі түркі тілдерінің батыс ғұн бұтағына, оның ішінде қыпшақ тобына жатады. Туыстығы жағынан қырғыз, қырым татары, татар, башқұрт, қарашай, ноғай, қарақалпақ тілдеріне жақын.

Қазір Қазақстанда тіл үйренуге деген құлшыныс өте үлкен, ендеше балалардың өздері оқып, үйреніп жүрген түрік тілі осы түркі тілдер тегіне, оның оғыз тобына енетінін, қазіргі түрікмен, гагауыз, әзірбайжан тілдеріне біршама жақындау екенін, ал ағылшын тілі үндіеуропа тегіне, оның батыс герман тобына жататынын т.б. тілдер туралы айту оқушылардың танымын тереңдете түседі. Бұл арада 9-сынып оқушысы мұғалімнің жеке біліктілігіне де мән беретінін ұмытпау керек. Біздер бағдарламада көрсетілген оқушының міндетті меңгеру деңгейі деген мәселелер көлемінен шығып кетпеуді ойластырдық. Ал мұғалім сыныптың осы мүмкіндіктерін айқын көріп отырғандықтан, әрине, жеңілдетіп немесе толықтырып, тереңдетіп оқытуына болады. Бұл тақырыпты түсіндіргенде қаралатын екінші бір мәселе – тілдердің туыстастығын танытатын белгілер. Ол – алдымен, лексикада мағыналары бірдей, дыбысталуы жағынан өте ұқсас сөздердің болуы. Оқулықта ол кесте түрінде беріледі, оны жеке кестеге де түсіруге болады. Сонымен қатар грамматикалық құрылымдағы ұқсастықтар да айтылып, енді олардың әрқайсысының ерекшеліктері де бар екендігі, солар арқылы туыстас тілдер бірінен-бірі бөлінетіндігі дәлелденеді.

Қазақ тілінің пайда болып, қалыптасу тарихы туыстас тілдер тарихынан алшақ кетпейді, оның да тамырын тым әріден іздеуге болады. Бұл жерден тақырыптың тарихпен, көне дәуір әдебиетімен, түркология ғылымымен, тілдер тарихымен байланыстылығы келіп шығады. Ғалым Н.Баскаков түркі тілдері дамуын алты кезеңге бөледі. Халық тарихы, тіл тарихы сол

халықтың өзі жасаған әдеби, мәдени, рухани т.б. мұраларынан көрініс тапқан. Өкінішке орай, көшпелілер өмірінің алғашқы кезеңдері, әсіресе алтай дәуірі туралы жазба деректер жоқ. Ал ғұн дәуірі туралы мәліметтер басқа халықтардың жылнамаларында кездеседі, себебі сол кездегі Ғұн державасы басқа мемлекеттер үшін қаһарлы көрші болғаны белгілі. Бұл жерде оқушыға:

«Жазылмаған тарихымның жолдарын,
Ауызекі аңызыңнан іздедім»,

немесе:

«Сенің бүкіл болмысыңның тағдырын
Домбыраңның пернесінен іздедім...
Тарихымды жазудамын бүгін мен,
Бабаларым, сенің Ана тіліңмен», –

деп ақын М.Мақатаев айтқандай, тілдің тарихын білуге ниет еткен ұрпақ, «дайын» деректердің бар-жоғына қарамай-ақ, тарихтың көмескі тартқан соқпақтарынан керегін тауып алатынын, ол үшін үлкен ізденіс қажет екенін, бұл тек тіл сабағы үшін ғана емес, тарихпен де байланысып жатқанын айтқан жөн. Ол деректер халықтың жер-су атауларында, таным, наным туралы аңыз-шежірелерінде де жатыр. Қазақстанда қазақ халқының өткен дәуірлеріндегі мәдениетін бейнелейтін 25 мыңға жуық заттық мәдени ескерткіш бар, олардың, негізінен, Сыр, Отырар аймағында, Маңғыстау, Үстірт, Ұлытау төңірегінде, Талас-Шу аңғарында, Жетісу, Ертіс бойына шоғырланғаны туралы айтқан – белгілі қоғам қайраткері, этнограф-тарихшы Ө.Жәнібеков.

Мұндай деректерді айту барысында дидактиканың негізгі қағидаларының бірі – оқыта отырып тәрбиелеу, яғни оқушыны өз халқының тағдырына аялы сезіммен қарауға, отан сүйгіштікке тәрбиелеу сияқты мәселелер жүзеге асады.

Түркілердің құнды мұрасы – тас кітаптар. Оқулықта бұл туралы біраз дерек берілді, оқушыларға олардың суреті, көне ескерткіштер графикасы, яғни көне түркі жазуының кестесі көрсетілсе – артық емес.

Бұдан соң қазақ тілінің дамуына түркі тілдері дамуының орта кезеңінің әсері туралы әңгіме болады. Соңында қазақ тілінің өзіне өте жақын басқа тілдерден айырмашылығы көрсетілді.

Тақырыптарды түсіндіру кезінде дәріс әдісі қолданылады, сонымен қатар оқушылардың өздерін ізденіске жетелеу мақсатында шағын баяндама, реферат жазғызу да қажет-ақ. Оқулықта берілген жаттығулардың мақсаты әр түрлі екеніне назар аударған жөн. Олар: «Әл-Фараби», «Ең қиын тіл қандай?», «Қай тіл көп тараған?», «Құпия жазулар туралы», «Күлтегін ескерткіші», «Түркі халықтарының тілдері туралы» атты тақырыптарда берілген, бұлардан оқушылар өздері үшін тың, жаңа деректер, мағлұматтар алады.

«Күлтегін» ескерткішінен алынған үзіндіге орай алдымен қазіргі түркі тілдеріне ортақ сөздерді (тәңір, бол, есіт, біл, тыңда, ұл, бір, бек, отыз, тоғыз т.б.) тауып, олардың бүгінгі дыбыстық өзгерісіне көңіл аударып, кестесін жасатуға болады. Бұл сөздерден осы күнгі түркі халықтары тілдеріндегі ассимиляция, сингармонизм заңдылықтарын да байқаймыз.

Ал «Күлтегін» ескерткішінен алынған шағын үзіндінің тақырыбын, идеясын талдау арқылы батырдың, елбасының бейнесін жасауға болады:

«Өлімші халықты тірілттім,
Жалаңаш халықты тонды қылдым».

Ел қамқоры, елі үшін еңіреп туған ерлердің сонау замандардан-ақ халықтың үзілмес арманы болып келе жатқандығын, ондай қаһармандарына халық алғысы мәңгілік екендігін ауыз әдебиетіндегі батырлар жырымен салыстыру арқылы түсіндіруге болады. Ал жырдың тек әдеби мұра ғана емес, тарихи, мәдени, тілдік мұра екенін де ескерту орынды. Сөз мағынасының ауысуы, кеңеюі сияқты мәселелерді оқушылар біледі, ендеше осындағы сөз мағынасына талдау жасап, *«тірілттім»* сөзінің ауыспалы мағынада қолданылып тұрғаны, *«тон»* сөзі бұрын жалпы киім дегенді білдірсе, қазіргі мағынасы тарылып, киімнің бір түрін білдіретіні айтылады. Халықтың әлеуметтік, қоғамдық дамуымен бірге, тіл дамып, байып отырады.

Келесі жаттығу морфологиялық және фонетикалық ұғымдарды тереңдету мақсатында орындатылады. Көптік жалғауының түркі тілдерінде дыбыстық нұсқасы жағынан әр түрлі болуы, ең алдымен, буын үндестігі мен дыбыс үндестігінің қалыптасу дәрежесін көрсетеді. Қазақ тілі – буын үндестігі қатаң сақталатын тіл.

Даналық тамыры – тереңде, ғасырлар қойнауында. Оған ата-бабаларымыз қалдырып кеткен мақал-мәтел, нақыл сөздер дәлел. Бұл тақырыптағы жаттығуларды орындату, күні бүгін

естіп-біліп жүрген сөздердің соншалықты ерте замандарда пайда болғандығы бала сезіміне ерекше әсер етеді, халық ойының тереңдігін, халық даналығы өшпейтін, мәңгі жалғасып, халықпен бірге жасайтын мұра екендігін сезіну оқушының халқына, оның тарихына деген өзіндік көзқарасын қалыптастырады, оны сыйлауға, сүюге үйретеді. «Даналық тамыры – тереңде» немесе «Өз халқының ой байлығын білмеген адамды мәдениетті адам деуге бола ма?» деген сияқты тақырыптарда пікірталас өткізуге болады, ол оқушылардың өз пікірін жүйелеп, ойын дәлелді айтуға, қисынды жазуға, сауатты сөйлеуге үйретеді.

Бағдарламада берілген танымдық мақсаттағы екі тақырып лекциялық әдіспен түсіндіріледі, ол үшін материалды мынадай көлемде жүйелеп алуға болады:

1. «Тіл – қарым-қатынас құралы» дегенді қалай түсінеміз?

2. Ұлт тілі және оның қалыптасу жолы.

3. Ұлт тілінің құрамы жағынан біркелкі болмайтыны, оның жалпы халыққа ортақ, түсінікті, қалыптасқан жоғары формасы – әдеби тілі және ауызекі сөйлеу тілі болатыны, сондай-ақ белгілі аймақтарда қолданылатын, жергілікті ерекшеліктері бар бөлігі болатыны, оның диалектілер деп аталатыны туралы.

4. Әдеби тіл, оның ерекшелігі, лексикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, стильдік нормалары туралы.

5. Қазақтың ұлттық тілінің Қазақстанның мемлекеттік тілі екендігі. Мемлекеттік тіл және оның қызметі, қолданылатын орындары туралы.

6. «Тіл туралы» заңның қабылдануы, оның себептері туралы. Жаттығу материалдарының төмендегідей жүйеде орындалғаны жөн:

Мәтіннің мазмұнына ерекше назар аудартуды көздеу. Өйткені мәтін – ғұлама бабамыз Әбу Насыр әл-Фараби туралы. Мәтінді оқу арқылы оқушы даналыққа барар жол – мектеп, медреседен басталатынына зер салады. Ұлы бабамыз Бағдатқа дейінгі жолында көптеген елдерді аралап, солардағы бар жақсы білімді алады. «Іздеген жетер мұратқа» дегендей, бұл жолдың әл-Фарабиді ғылымның әр саласында еңбек етуіне апарар жол болғанын оқушы санасына жеткізуге тырысу керек. Келесі кезеңде тілдік талдау жасауға болады:

– қазақтың төл сөздерін атаңдар;

– басқа тілден енген сөздерді теріп жазыңдар, олардың қай тілден енгенін, өмірдің қай саласында қолданылатынын айтыңдар;

– атақты, ойшыл, ат, ұстаз, қала сөздерінің синонимдік қатарларын жасатыңдар;

– көне сөздерді, сөз тіркестерді тауып, мағынасын ашындар, олардың, қандай мәтінде қолданылып тұрғанына көңіл аударыңдар;

– жаңа мәнге ие болған сөздер, жаңа сөздер бар болса тауып, мағынасын ашыңдар;

– тұрақты тіркестерді, ауыспалы мәнде қолданылып тұрған сөздерді көрсетіңдер;

– кәсіби сөздерді, диалектілерді табыңдар;

– мәтіндердің ұлттық тілдің қай тармағына сай келіп тұрғанын табыңдар;

– қай мәтін әдеби тілде жазылған деп ойлайсыңдар? Тек диалектілермен немесе ауызекі сөйлеу тілінде қарым-қатынас жасауға бола ма?

– мәтіндерден ауызекі сөйлеу тілінің элементтерін, диалектизмдерді көрсетіңдер;

– бұл мәтіндердің тілдің қоғамдық өмірдегі қай қызметін көрсетіп тұрғанын анықтаңдар, мемлекеттік тіл қоғам өмірінің тағы қай саласында қолданылуға тиісті екенін айтындар.

Жаттығуларды осылай жүйелеп алған соң мұғалім оқушылардың таным деңгейін көтеруге, оларды еңбекке баулуға, халық тұрмысының ерекшелігін танытуға, халықтың әдет-ғұрпын қадірлеуге, отан сүйгіштікке, ата-ананы қадірлеуге, ізденгіштікке тәрбиелеу сияқты үлкен мақсатын орындай алады деп сенуге болады. Осыдан кейін «Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте», «Жеті жұрттың тілін біл», «Басқа елді тануға апарар жол – ана тілің» сияқты тақырыптардың біріне пікірталас өткізу тиімді. Сол арқылы оқушы мемлекеттік тіл, оның қолданылатын орындары және қазіргі жағдайы туралы ойланады, толғанады.

Осылайша сабақтың – өткенді қайталау емес, енді меңгерілетін білімге негізделетін сабақ екенін сезіндіру аса маңызды кезең болып табылады.

Жалпы, оқулықта беріліп отырған мәтіндер жаңа бағдарлама қойып отырған талапқа сай, негізінен, тұтас (жеке-жеке сөйлем емес) берілді. Мәтіндердің мазмұны терең, танымдық мәні жоғары болуы міндеттеледі.

УДК 811.512.141

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО ЭТИЧЕСКИХ КОНЦЕПТОВ В БАШКИРСКОЙ ПРОЗЕ

Самситова Л.Х.
Башкирский государственный педагогический университет им. М.Акмуллы, г. Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

Культура, национальный менталитет, национальное сознание народа больше всего проявляется в прозе. Об этом свидетельствуют культурные концепты, функционирующие в художественных текстах. Исследование культурных концептов башкирской языковой картины мира на материале художественных текстов способствует выявлению этнических особенностей стиля мышления башкир как образа культуры, являющегося одним из аспектов духовной культуры.

Основу культурных концептов составляют этические концепты. В «пространствах этики» важное место занимает исследование этических концептов: *совесть, честь, грех, долг, стыд, истина, благо, ложь* и т.д.

Как отмечает З.А. Бербешкина, “совесть – это способность личности осуществлять моральный самоконтроль, самостоятельно формулировать для себя нравственные обязанности, требовать от себя их выполнения и производить самооценку совершаемых поступков» [Бербешкина, 1986: 4]. «Совесть» имеет рациональное основание и базируется на рефлексии человека над собственными поступками и действиями других людей.

Совесть *(намыҫ, иман, выждан)* один из определяющих этических категорий в башкирской языковой картине мира. На материале художественных произведений башкирских писателей выявлены примеры сочетаемости слова с предикатами, имеющими значение наличия и отсутствия совести: *Ах, **выжданһыҙ**, бүкән!* (З. Биишева. Емеш, 98-се б.). *Фәйзрахман ағай таяғын мөйөшкә һөйәне, ауыр көрһөндө, бер аҙ ултырғас, асыу менән әйтте:*

*– Юл төҙөү эшендә йөрөнөм тигән булаһың тағы. Нимәкәйгә кәрәк миңә уларҙың премияһы! Шул харам премияны ала буламмы? **Намыҫым** етмәй минең уға!* (Н. Мусин, Ауылым юлы, 526-сы б.). *Мин шулай уйлайым: беҙҙең **иман** йырҙарыбыҙҙа, хикәйәттәребеҙҙә* (Т. Ғарипова. Бөйрәкәй, 466-сы б.).

Существуют:

- действующая совесть (она подсказывает человеку, какой поступок ему следует совершить): *Төн ҡараңғылығында атлауын атлай ҙа Гөлбаныу. Яҡтырғас нимә эшләр ул? Төндә бысранған **намыҫын** ни менән йыуыр?!* (Т. Ғарипова. Бөйрәкәй, 41-се б.))

- догоняющая совесть (помогает оценить свои действия после их свершения): *Ниндәй **выжданы** етеп танытһын ул үҙен? Ниндәй намыҫ менән төйәген, йортон, ата-инәһенең йылы ҡосағын, хатта ҡыҙ **намыҫын** ошо сабыйға алыштырған, төртмәйенсә лә йығылырға торған сибек был ҡыҙға үҙен, баланың әсәһе мин булам, тип таныштырһын?* (Т. Ғарипова. Бөйрәкәй, 68-се б.)). В романе Т. Гариповой “Буренушка” много примеров, относящихся ко второй группе. Например: *Тынлыҡ урынлашты. Сәйфулла өнһөҙ генә сәй һөлпөлдәтте, Азат үҙ уйҙарына бирелде. Теге саҡ, шәңгәрәйҙе ерләгәндә, был ата партизан **иманға** ултырған кеүек күренә ине. Һәр хәлдә Мирхәйҙәровҡа ул шулай тойолғайны* (Т. Ғарипова. Бөйрәкәй, 690-сы б.).

Концепт «намыҫ» социально значим, его сохраняют до конца жизни перед кем-либо: *Бына мин ауылдар буйлап үттем. Хоҙай йортон бары бер ауылда осраттым, ә халыҡтың **иманы** сәләмәт. Был ниҙән?* (Т. Ғарипова. Бөйрәкәй, 465-се б.). *Ләкин мин һинең «дөрөҫ» кенә түгел, **иманлы** кеше икәнеңде лә беләм* (Т. Ғарипова. Бөйрәкәй, 470-се б.).

Семантическая структура концепта «намыҫ» включает в себя нравственные нормы жизни, такие, как щедрость *(йомартлыҡ),* великодушие *(киң күңеллелек),* справедливость *(ғәҙеллек, хаҡлыҡ, дөрөҫлөк),* честность *(намыҫлылыҡ),* правда *(хәҡиҡәт): Һуғыштан атаһы имен-һау ҡайтты, аҡыллы, **киң күңелле**, **йомарт**, эшсән, уҡымышлы Әптеләхәтте осратты, Мәскәү һынлы Мәскәүгә уҡырға инде, ҙур-ҙур музыка белгестәренән белем алды, үҙе өсөн йәнен бирергә риза дуҫтар тапты, улы тыуҙы, ире йәһәннәмдең үҙенән ҡайтып төштө, беренән-бере матурыраҡ ҡыҙҙары донъяға килде, Барсынбикә өләсәһе уны килеп тапты, ауыл*

күрке булырҙай өй ҳалдылар, баҡса үҫтерҙеләр, улы армиянан имен ҡайтты, Әбүбәкер ҙур уңыу йортона инде, ә үҙе күпме кешеләр күңелен йырҙары менән байытты, йырҙар уны үҫтергән кеүек, ул да халҡы йырҙарының ғүмерен оҙайтыштыһ (Т. Ғарипова. Бөйрәкәй, 601-се б.).

– *Әгәр **хәҡиҡәт, ғәҙеллек** тип даулаша башлаһаң, аҙағы дар ағасы йә булмаһа Иисусты көткән яза менән тамамланасаҡ, тине Давид, һаҡалын нәҙек оҙон бармаҡтары менән семтеклəй-семтеклəй* (Т. Ғарипова. Бөйрәкәй, 324-се б.).

Концепт «гөнаһ» (грех) как компонент входит в парадигматическое поле концептов «совесть (намыҫ) – стыд (оят) – вина (ғәйеп) – грех (гөнаһ) – страх (ҡурҡыу) – месть (үс) – проклятие (ҡарғыш)» и тема его распознавания и разграничения составляет текстовую доминанту диалогов и монологов.

Совесть человека, отделяя доброе от злого, порождает чувство стыда за недостойные поступки, побуждая помнить о необходимости оставить о себе добрую память [Татарова, 2003: 109]. *Оят (стыд)* имеет нравственную основу и является побудителем совести и одной из ярких форм ее эмоционального выражения. Понятие *оят* – неприятное ощущение, смущение личности после совершения каких-либо отрицательных поступков, которое проявляется на социальном уровне: "*Уф! **Ояты** ни тора… Берәйһе күрһә… Былай ҙа…*".

– *Ул, һыйырҙарға ышыҡланып, сүкәйеп ултырҙы* (Т. Ғарипова. Бөйрәкәй, 351-се б.). ***Оят** та, ауыр ҙа булыр* (З. Биишева. Емеш, 43-сө б.).

Концепт «оят» тесно связан с концептом «ғәйеп» (вина). «Оят» и «ғәйеп» выполняют регулятивную функцию в башкирском социуме. Стыд проявляется в том случае, если человек осознает ошибочность собственных действий. Они являются важнейшим, сформированным культурой внутренним механизмом, контролирующим соблюдение человеком общественных нравственных норм. Различие между культурными феноменами стыда и вины заключается в том, что первый из них сфокусирован на внешней оценке релевантных для того/иного социума явлений культуры, а второй ориентирован преимущественно на самооценку индивида [Дженкова, 2005: 6]. Но человек не осознает ошибки молодости: ***Ғәйеп** итмәйем, йәшлекте **ғәйеп** итеп буламы ни?!* (З. Биишева. Емеш, 87-се б.).

Концепт «намыҫ» является антиподом концепта «гөнаһ». Гөнаһ – чувство вины, связанное с совестью; предосудительный поступок, который не отвечает нравственным законам. В башкирской языковой картине мира концепт «гөнаһ» является одним из основных концептов. Грешный человек – это тот человек, который нарушает религиозные и нравственные законы. По религиозным верованиям башкир, грешного человека бог не любит. Если не в обыденной жизни, то на том свете он его накажет. В художественных произведениях башкирских писателей часто употребляются понятия, связанные с грехом: *Ярабби, уйлайым-уйлайым да, ахыры, донъялыҡта ҡылған иң ҙур **гөнаһым** шулдыр тиеһ* (Т. Ғарипова. Бөйрәкәй, 471-се б.). *Эйе, бынан һуң һиңә үҙ йүнеңде үҙеңә күрергә тура киләсәк, мин үҙемдең тауҙай **гөнаһым** менән башҡаса әҙәм күҙенә күренергә йөрөргә теләмәйемһ…* (Т. Ғарипова. Бөйрәкәй, 657-се б.).

Ҡурҡыу (страх) является одной из доминантных эмоций человека: страх перед явлениями природы, страх войны, страх за свою жизнь, за жизнь близких людей, страх перед неизвестным будущим. В мировоззрении башкир концепт «ҡурҡыу» имеет несколько значений: 1) кто-то пугает, угрожает; 2) чувство вины; 3) страх, связанный с мифологическими образами; 4) чувство приближения опасности и т.д. В башкирской прозе встречаются все виды страха: *Ҡараңғыла оҙон кәртәгә яңғыҙы барып инеү әллә ҡайһылай, **ҡурҡыта*** (Т. Ғарипова. Бөйрәкәй, 286-сы б.). *Күк күкрәгән, йәшен ялтылдаған һайын, әле лә уның йөрәге **ҡурҡыуҙан** атылып сыға яҙа* (З. Биишева. Емеш, 63-сө б.). *Тик уларҙың алтынын элек бай шунда уҡ тартып алған… **ҡурҡытып**, алдап* (З. Биишева. Емеш, 88-се б.).

Үс (месть) – расплата за причиненный вред, зло. В башкирской языковой картине мира концепт «үс» встречается редко. Это объясняется тем, что у башкир с древнейших времен не было чувства мести к кому- или чему-либо. Если она и была, то проявлялась в борьбе за справедливость. Закон кровной мести назывался *ҡарымта*. Он вступал в силу, если кто-то был убит при конфликтах с чужими. Карымта со временем приобрела новое содержание. «Она стала не только средством мщения за пролитие крови, но и распространилась на такие явления, как умыкание девушек и хищение имущества. Из средства кровной мести карымта превращается в универсальное средство защиты» [Валеев, 1989: 76]. Постепенно обычай

кровной мести был заменен на *барымту*, где за причиненный моральный и материальный ущерб платили не местью, а определенным количеством скота, похищения женщин и грабежа имущества.

Башкиры – справедливый и свободолюбивый народ. Как отмечает З.Н. Рахматуллина, «героическая смерть за свободу, за справедливость была оправданной в их глазах, была важнее трудовых будней, только в подвиге человеческое существование обретало подлинный смысл и истинное значение» [Рахматуллина, 2007: 89]. В романах концепт «*үс*» используется и при описании отношения народа, который борется за справедливость, и по отношению врагов, которые не хотят сдаваться: *Ҡанмаған **үс**... Һуғыштың тәүге йылдарында, илебеҙ ғазаптарынан йән әрнегәндә, ҳалдат кейеме кейгән һәр бер немецты биш тапҡыр үлтерерлек **үс** йөрөтә инек күңелдә. Үлтерергә! Мылтыҡ атҡан сағындамы, йоҡлаған, ашаған, ғибәҙәт ҡылған ерендәме – үлтерергә! Аҡ сәсле ҡартмы йәки мыйығы сыҡмаған һеләгәй малаймы – үлтерергә! Был нәфрәтте беҙҙең күңелгә улар үҙҙәре ҳалды* (М. Кәрим. Оҙон-оҙаҡ бала саҡ, 449, 450-се б.).

Концепт «ҡарғыш» (проклятие) в произведениях башкирских писателей встречается очень редко: *Әсәһе генә, ниҙер һиҙенгәндәй, Ихсанбайҙар йәшәгән яҡҡа ҡарап әленән-әле йоҙроҡ төйҙө, ҡуҡыш тоҫканы, Хоҙайҙан биттәренә ҡара яҡҡан, ҡыҙын ғүмерлек бәхетһеҙ яһаған бәндәгә үлем һораны, **ҡарғыш** яуҙырҙы* (Т. Ғарипова. Бөйрәкәй, 605-се б.).

Концепт «hayап» (сауап) является антиподом концепта «гөнаһ». В башкирской языковой картине мира «hayап» (вариант сауап) является одним из основных концептов, репрезентирующих внутренний мир человека. Концепт «hayап» не имеет эквивалента. Безэквивалентное слово, если оно не заимствовано, нельзя выразить на иностранном языке с помощью точного соответствия, однословного перевода. «Һayап» – одна из самых главных нравственных ценностей башкир. Это – добро, доброе дело по отношению к кому-либо. Помощь, щедрость, даже посадка дерева считается *һayап.* По религиозным поверьям, *һayап* будет тому, кто делает добро и когда нужно, этому человеку бог приходит на помощь, защищает его:

*– Изгелек ҡылған кешегә **сауабы** ҙур була, ти, ҡыҙым...* (Я. Хамматов. Ҡара яу. С. 35).

– Мәсеткә барығыҙ, – тине Данир ахыр ҙа белдекле генә. – Хәйер ҳалығыҙ.

*– Эйе шул. Һин эйәрһәң дә, **сауап** булыр, – әсәһенең тәкдименә егет ҡаршы төшмәне. Ярата ла, юҡһына ла Данир өләсәһе мәрхүмәне* (С. Шәрипов. Зәңгәр катер, 95-се б.).

Бинарная оппозиция «hayап – гөнаһ» также универсальна: *Ҡояш үлсәү йондоҙлоғо яғына күсәсәк иң оҙон көндө атаны ул. Нәҡ шул мәлдә күк үлсәүендә **сауаптар** һәм **гөнаһтар** нисбәтен иҫәпләүгә әҙерлек, ҡайһы йәндәрҙе ҡояш артынан артабан үткәреү, ҡайһыларын был яҡта ҡалдырыу мәсьәләһе хәл ителә башлай* (Б. Рафиҡов. Үлсәү йондоҙлоғо, 79-сы б.).

Таким образом, анализ этических концептов показывает, что в башкирской лингвокультуре имеется разветвленная система этических оценок. Нравственные нормы жизни, входящие в семантическое пространство этических концептов, отражены в художественных произведениях, что позволяет ясно представить башкирскую языковую картину мира.

Список литературы:

1. Бербешкина З.А. Совесть как этическая категория. – М.: Высш. шк., 1986. – С.4.

2. Валеев Д.Ж. Нравственная культура башкирского народа: прошлое и настоящее. – Уфа, 1989. – С.76.

3. Дженкова Е.А. Концепты «стыд» и «вина» в русской и немецкой лингвокультурах: Дисс. канд. филол. наук. – Волгоград, 2005. – С.6.

4. Рахматуллина З.Н. Менталитет башкир: сущность, характеристики: Монография. – Уфа: БГУ, 2007. – С.89.

5. Самситова Л.Х. Культурные концепты в башкирской языковой картине мира: Монография / Научн. ред. М.В. Зайнуллин. – Уфа: Гилем, 2015. – 360 с.

6. Татарова Б.Р. Языковая концептуализация понятия «совесть»: Материалы всероссийской научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. Т. II. – Нальчик, 2003. – С.109.

УДК 811.512.141

ПОЗДРАВЛЕНИЯ И ПОЖЕЛАНИЯ КАК КОНЦЕПТ (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО, РУССКОГО, БАШКИРСКОГО ЯЗЫКОВ)

Самситова Р.И., Семенова Н.В.
Башкирский государственный педагогический университет им. М.Акмуллы, г. Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

В современной лингвистике слово рассматривается не только как лингвистическая категория, но и как концепт культуры (единица, совмещающая в себе лингвистику, мышление, знание, культуру).

Полным является исследование концепта, проведенное З.Д. Поповой и И.А. Стерниным. Под концептом ученые понимают «глобальную мыслительную единицу, представляющую собой квант структурированного знания» [Попова, Стернин, 2002: 3].

Однако до сих пор нет единого определения этого термина. Под концептом мы, вслед за Е.С. Кубряковой, понимаем основной вид ментальных ресурсов: «концепт – термин, служащий объяснению единиц ментальных или психических ресурсов нашего сознания и той информационной структуры, которая отражает знание и опыт человека; оперативная содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, отраженной в человеческой психике…» [Кубрякова, 1996: 93].

На сегодняшний день поздравления и пожелания входят в область малоизученных явлений, поэтому данная тема является весьма актуальной. Под *поздравлением* понимается приветствие по поводу приятного, радостного события в жизни адресата, включающее приятные пожелания в адрес получателя.

По мнению С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой, пожелание – высказанное желание, мнение о желательности осуществления чего-нибудь; поздравление – приветствие по случаю чего-нибудь приятного, радостного [Ожегов, 2005: 546, 547].

В обществе поздравление и пожелание в соответствующей ситуации считается нормой, естественным явлением, но, с другой стороны, при отсутствии ожидаемого поздравления, пожелания автоматизм нормального общения нарушается, отсутствие конвенционального акта освежает его прямое, неконвенциональное значение, и человеку, которого не поздравили, становится некомфортно. Значимость в культуре и в целом в жизни общества таких явлений, как приветствие, прощание, поздравление и пожелание, благодарность и мн. др., неоспорима, поэтому анализ поздравлений и пожеланий, а также стоящих за ними речевых действий, представляется целесообразным [Козельская, 2004: 7].

Семантическая структура концептуального поля «поздравления и пожелания» (congratulations and wishes) включает в себя концепты «gratitude» / «благодарность» / «рәхмәтле булыу», «apology» / «извинение» / «ғәфү үтенеү», «farewell» / «прощание» / «hаубуллашыу», «condolence» / «соболезнование» / «ҡайғы уртаҡлашыу». Следует отметить, что в английском языке концепт «поздравление» обозначается через слова congratulation (при поздравлении с каким-либо достижением) и greetings (с каким-либо праздником); концепт «пожелание» – через слова wish (в значении пожелания в честь праздника) и desire (в значении желания, мечты). Башкиры те же самые концепты передают через различные варианты слов. Концепт «поздравление» может быть выражено через такие лексемы, как «ҡотлау», «тәбрикләү», «туйлау»; концепт «пожелание» – через «теләк», «ниәт», «сама» [Ураҡсин, 1985: 92]:

Концепт «поздравление» вбирает в себя следующие понятия: *salutation / приветствие / сәләмләү, greeting / пожелание/теләк, success / успех / уңыш, luck / удача / уңыш, a holiday / праздник/байрам, a gala lunch / dinner / торжественный обед / ужин / тантаналы аш мәжлесе, a pleasant / joyful event/приятное / радостное событие /, ҡыуаныслы/шатлыҡлы ваҡиға, a congratulator / поздравитель / ҡотлаусы*, *a greeting card / поздравительная открытка / ҡотлау открыткаһы, a gift / подарок /, presentation of the gift /вручение подарка/бүләк тапшырыу, gratitude / благодарность / рәхмәт белдереү, congratulatory word / поздравительное слово / тәбрикләү һүҙе, the expression of joy or sympathy / выражение радости или сочувствия/ҡыуаныу йәки хуплауҙы белдереү, Happy St. Valentine's Day! / С днем святого Валентина! / изге Валентин көнө менән!* и др.

Пожелание реализуется чаще всего за поздравлением и прощанием, которые являются для пожелания, таким образом, левыми горизонтальными репликами. В концептуальное поле *пожелания* входит следующий ряд понятий: *good / добро/яҡшылыҡ, pleasant / приятное / күңелгә ятышлы, salutation / приветствие / сәләмләү, farewell / прощание / һаубуллашыу, holiday / праздник / байрам, proposal / предложение / тәҡдим, demand / требование/талап, gratitude / благодарность / рәхмәт белдереү, the expression of hope*, *desire / выражение надежды, желания / өмөт, теләк белдереү, health / здоровье / һаулыҡ, happiness / счастье / бәхет, love / любовь / мөхәббәт* и др.

Семантическое пространство концептов «поздравление» и «пожелание» включает в себя понятие *a gift / подарок / бүләк,* которое в речи адресата звучит следующим образом: Let me give you a gift/Разрешите/позвольте вручить Вам подарок! / Һеҙгә бүләк тапшырырға рөхсәт итегеҙ!; Please accept my humble gift / Примите мой скромный подарок/Минең бәләкәй генә бүләгемде ҡабул итегеҙ!; (And) this is my gift / (А) это мой подарок / (Ә) был минең бүләк и т.д.

Взаимодействие языка и культуры особо ярко прослеживается через функционирование слова-концепта в пословицах и поговорках. Во всех трех языках проходит мысль, что главное не подарок, а внимание: Don`t look a qift horse in the mouth/Дареному коню в зубы не смотрят/Дөйә лә бүләк, төймә лә бүләк.

Концепты «поздравление» и «пожелание» репрезентируются через понятие *тост*, которое встречается во всех трех контрастивных языках. Как отмечает Л.М. Зайнуллина, тост связывается с понятиями «поздравление» и «пожелание». Но, к сожалению, в современном обществе тост заканчивается предложением поднять бокалы. Такое явление показывает, что в корне меняется менталитет народа. Тосты у англичан чаще всего встречаются в следующих вариантах: – *To your health!* – Һеҙҙең һаулыҡ өсөн! – За Ваше здоровье!; – *To peace and friendship!* – Тыныслыҡ һәм дуҫлыҡ өсөн! – За мир и дружбу!; – *To friendship and cooperation!* – Дуҫлыҡ һәм хеҙмәттәшлек өсөн! – За дружбу и сотрудничество! [Зайнуллина, 2000: 40].

После проведенного анализа можно сказать, что в лексико-семантическом поле концептов «поздравление» и «пожелание» разноструктурных языков имеются, как сходства, так и различия. Сходства в том, что у всех трех народов поздравления и пожелания имеют широкое употребление. Но если англичане в большинстве случаев используют однообразные, клишированные фразы, то у русских и башкир, напротив, высказывания красочные, эмоциональные и индивидуальные.

Таким образом, концепты «поздравление» и «пожелание» раскрывают сущность менталитета и мышления англичан, русских и башкир как систему моральных ценностей, как основы этической культуры и как регулятора разнородных отношений, являясь важной частью воспитания современного человека, в частности цивилизованного общества и культурно-компетентной страны в целом.

Список литературы:

1. Зайнуллина Л.М Сәләм, Башҡортостан! Hello, Bashkortostan! Привет, Башкортостан!: Башкирско-англо-русский разговорник. – Уфа: Китап, 2000. – С.40, 41.

2. Козельская И.В. Синтаксическая структура и компонентный состав диалектных устойчивых выражений со значением недоброго пожелания как отражение мировосприятия носителей говоров: Дисс. канд. филол. наук. – Орел, 2004. – С.7.

3. Кубрякова, Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Т., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996. – С.93.

4. Нуриахметов Г.М., Хизбуллина Д.И. Башкирские, русские и английские пословицы и поговорки. – Уфа: Китап, 2002. – 96 с.

5. Ожегов, С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 2005. – С.546, 547.

6. Попова, З.Д., Стернин С.А. Язык и национальная картина мира. – Воронеж: Истоки, 2002. – С. 3.

7. Саяхова Л.Г. и др. Русско-башкирские речевые параллели: Пособие для изучающих башкирский язык. – Уфа: Китап, 1995. – 64 с.

8. Ураҡсин З.Ғ. Башҡорт теленең синонимдар һүҙлеге / Т.М. Ғарипов редакцияһында. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1985. – С.92.

ӘОК 398

«АЛПАМЫС БАТЫР» ЖЫРЫНЫҢ СӨЗ КӨРКЕМДІГІ МЕН ТІЛ ӨРНЕГІ

Сейтжанова А.С., Шекен Ж.
«Болашақ» академиясы», Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Эпостың көркемдік бейнелеу құралдары сюжет құрайтын элементтердің қатарына жатпайды. Дегенмен олар сюжетті көркемдеуге, эпоста жырланатын түрлі оқиғаларды айшықтауға, табиғат пен тұрмыс-тіршіліктің көріністерін бейнелеуге тікелей қатысады. Әсіресе, олардың образдар жүйесін жасаудағы қызметі айрықша.

Көркемдік бейнелеу құралдарын жеке-жеке алып қарайтын болсақ, олардың функциясы, шығарманың көркемдік кестесін өрнектеудегі ролі бірден көзге түсе бермеуі мүмкін. Алайда олардың тұтас тұрған қалпында эпостың жанрлық, тақырыптық, идеялық болмыс-бітіміне лайықты жүйе құрайтынын байқаймыз.

Себебі көркемдік бейнелеу құралдарының қолданылуы бір жағынан шығарманың жанрлық, идеялық-тақырыптық өзгешеліктерімен байланысты болса, екінші жағынан олар сол шығарманың стилдік өрнектерін де айғақтайды.

Көркемдік бейнелеу құралдарының қызметі текстегі өзге де толып жатқан компонеттердің функциясымен байланысты. Олар өзара күрделі қарым-қатынастарға түсу арқылы тұтас шығарма жасайды және ондай қарым-қатынастардың сипаты нақтылы шығарманың тақырыптық, идеялық бағытына қатысты болып келеді. Онсыз эпостық жырлардың түрліше болуы мүмкін емес.

Батырлар жырында кең таралған, мағынасы бірдей эпитеттер, теңеулер /троптың/ түрлері бола береді. Тұтастай алғандай олар эпостың ортақ белгілерін, дәстүрлі сипатын көрсетеді. Осы тұрғыдан келгенде көптеген эпостық жырлардағы ұқсас, мағынасы бірдей көркемдік бейнелеу құралдарың рет-ретімен тізіп шығу қиынға түспейді. Алайда контекстен, өзге компоненттерден жеке-дара бөлініп алғандықтан, оларды салыстырып шығу формальді түрде ғана болады. Көркемдік бейнелеу құралдарының ерекшеліктерің өз орнында, өзге компоненттермен алып, әрі осындай байқаудың нәтижесінде анықталған заңдылықтарды салыстыра қарастыратын болсақ – ол шын мәнінде жүйелі типологиялық зерттеудің объектісі болады [1, 70].

Батырлар жырының сюжеті мен композициясын сөз ету барысында біз мотивтерді сюжеттердің ең төменгі жинақтаушы, ұйымдастырушы компоненті ретінде қарастырдық. Ендеше мотивтер мен эпикалық тәсілдердің, көркемдік бейнелеу құралдарының бір-біріне атқаратын қызметі жағынан байланысты екендігіне ой жіберу қиын емес. Себебі мотивтердің құрылысы көркемдік бейнелеу тәсілдерінің қызметі мен эпикалық баяндау формаларының деңгейінде анықталады.

Мотивтердің қызметі сюжет аясымен ғана шектелмейді. Олар іс жүзінде сюжеттен тыс композициялық тәсілдермен де тығыз қарым-қатынаста болады. Осыдан болар сюжеттің өрбу кезеңдерімен тікелей байланысы жоқ, сюжет құруға қатыспайтын мотивтерді ғылымда өзінше жіктеу тәжірибесі орын алып келеді.

Ондай мотивтерге кейде ат қойып, айдар тағылса (мотив-мінездеме, мотив-суреттеу), кейде арнайы бөліп алмай-ақ композициялық тәсілдермен бірлікте қарастырылып жатады. Осындай композициялық тәсілдердің бірі – қарама-қарсы қойып суреттеу (контраст) [1, 262].

Бұл тәсілдің іс жүзіндегі көрінісі – қаһарманды жау батырына қарсы қойып суреттеу, өзімдікі және жаудікі дейтін ұғымдарды (ел, жер, тіршілік, әдет-ғұрып) өзара жіктеу. Қарама-қарсы қойып суреттеудің оқиға өрбуіне қатысы аз болғанымен сюжеттің әлеуметтік астарын, мән-мазмұнын өрнектеуде таптырмайтын тәсіл екені даусыз.

Эпостың қаһарманы асқан күш иесі. Ол тумысынан бөлек. Соған лайық оның жаулары да осал емес, батырмен тең түсіп жатады. Күші жағынан екі жақтың батыры да өзгелерден оқшауланып шығады. Қаһарман өзінің жауын үлкен қиындықпен жеңеді. Кейде жау батырына ешкім тең келмейді.

Жетіп келді Қараман,
Алпамыстың қасына,
Қолындағы күрзімен
Кетті салып басына.

Осы ұрған күрзіге
Құлар еді шапқанда
Қойқапты тауы, тасы да... [2, 111].

Эпос батырларын жау батырларына қарама-қарсы қойып суреттеу іс-жүзінде мотив-мінездеме арқылы көрінеді.

Мотив – мінездеменің тағы бір қызметі – бас қаһарманды даралап көрсету. Бұл тәсіл батырды өзгелерден оқшау, ерекше етіп көрсету үшін қолданылады. Эпостық экспозициясынан бастап-ақ болашақ қаһарманның өзгеге ұқсамайтындығы байқалады [3,123]. Жалпы алғанда батырдың ғажайып тууы, тездетіп өсуі оны даралап, айрықша күн иесі етіп бейнелеуде аса маңызды роль атқарады. Қаһарманды өзгелерден бөліп, ерекше етіп көрсетуде ұлғайту (гипербола) тәсілі де кең қолданылады. Қазақ эпосында батырдың іс-әрекеті, күші, соғыс картиналары, батырдың тұлпар аты, оның шабысы ерекше ұлғайтылып суреттеледі. Мысалы: «Бір күндері Алпамыс ойнауға бала таба алмай жалаңдап келе жатып бір өрмек құрып отырған кемпірдің қасында ұйықтап жатқан баланы көріп: - ей, бала, тұр ойнайық, - деп, түртіп қалса, бала ұрғанын көтере алмай өліп қалады» [2, 100]. Немесе:

Атса мылтық өтпейді,
Шапса қылыш кеспейді...
Суға салса батпады,
Ұйқыдан бала қайтпады [2, 127].

Және Байшұбар аттың шабысы:

Ауыздықпен алысып,
Ұшқан құспен жарысып,
Шу дегенде жануар
Ұшқан құстан озады [2, 120] сияқты ұлғайту «Алпамыс» жырында кездеседі.

Ұлғайту тәсілі жаудың батырларын бейнелеуге де тән. Олар «жауатұғын бұлттай», «қоспақ нардай күрілдеп», «айбатымен айқайлап, жердің жүзін қуырып» [2, 109] сияқты қасиеттерімен көрінеді. Алпамыспен жекпе-жекке шыққан Таймастың күші тіпті ерен:

Қолындағы күрзісі,
Отыз батпан алмас ед,
Қаһарманың сілтесе,
Тау болса да қалмас ед... [2, 142].

Мағынасы жағынан мотив сюжет аясында жинақталады да, құрылымы бойынша поэтикалық тіл деңгейінде сипатталады. Оның бұл екі деңгейі – сюжеттік және тілдік деңгейді бір-бірімен жалғастырып жатқан аралық компонент болуынан да түсінеміз.

Экспозициядағы мотив – суреттеуде айрықша орын алатын бейнелі сөздер – көркемдік айқындаулар тіркемесі, яғни белгілі бір ұғым мен оның анықтамалары.

Мәселен, «Бұрынғы өткен заман», «төрт түлік», «тоқсан мың қара», «мұрындық ноқта тимеген, түйешілер мінбеген сексен мың мая», «шұрқырап жатқан жылқы», «мың жылқы», «атадан жалғыз ер», «еңіреген ер» [2, 88].

Мотив – ситуацияларының құрамында кездесетін көркемдік бейнелеу құралдарының да негізгі салмағы көркемдік айқындауыштар жағында.

«Алпамыстың барлық версияларының тілінде дәстүрде бар тұрақты эпитеттер, теңеулер, әсірелеулер көп ұшырайды. Мәселен, Алпамыстың образын күшейту үшін: «мырза». «төре», «сұлтан», «берен», «жаб берен», «қыран», «нар», «сұңқар», «арыстан», «жолбарыс» т.б. тұрақты эпитеттерді қоса айтады. Ал Гүлбаршын бейнесі «ақша жүз», «ақша бет», «сұлу» т.б. тұрақты эпитеттермен беріледі.

Ақындар мен жыршылар Алпамыстың батырлығын дәріптеу үшін оны: «Аш бөрідей тиді», «Дариядай тасыды», «әр мезгілде тоғыз на жеп, қырық мың қолмен тең келді», «жолбарыстай қол салды», «сұңқардай мойын бұрды» т.б. десе, Гүлбаршынның келісті келбетін беру үшін оны: «сұлу айдай боп», «аймен күндей болып», «ақша жүзі айдай», «жібектей сұлу есіліп», «алмадай қызыл жүзі», «Гүлбаршын сұлу айдай боп, қысыр емген тайдай боп» т.б. әсірелей көрсетеді. Жырда батырдың қайратты, қаһарман күшіне сәйкес сыртқы сымбаты да, көрікті келбеті де әсем әсерленіп, суреттелінеді:

Ауызына қарасам,
Сұлуды таңдап сүйгендей.
Келбетіне қарасам,
Қамқапты таңдап кигендей... [2, 174].

Олар батырдың өзіне сай аты Байшұбардың шабысын дәлелдеу үшін де «жиырма күншілік жерді жеті күнге шақтайды», «айналайын шұбар ат, қолтығында бар қанат», «құйындай шауып шұбар ат» т.б. әсірелейді. Ақындар мен жыршылар әсерлі, тартымды сөздерді, соны-соны поэтикалық құралдарды алып, оларды эпостың негізгі кейіпкерлерін суреттеуге, олардың ісін мадақтауға жұмсайды.

Гүлбаршын мен Алпамысты бейнелеу үшін қолданылған суреттеу құралдары қазақтың басқа да батырлық эпосы мен тұрмыс-салт жырларындағы ұнамды кейіпкерлерді мүсіндеу үшін алынған көркемдік еске түсіреді. Бұл қазақтың эпостық жырларында суреттеу құралдары көбінесе дәстүрлік қалыпта болғандығын көрсетеді. Осының шындығын жырдағы ұнамсыз кейіпкерлердің бейнелерінен де анық байқаймыз. Ұнамсыз кейіпкерлердің жексұрындығын, ажуыздығын жеріне жеткізе ашу үшін жыршылар әсірелеуге бой ұрады, небір ұсқынсыз сипаттарды, эпитеттерді, теңеулерді теріп алады. Мәселен, Ұлтанның көзі терең зындандай... Аузы үлкен ошақтай, азу тісі пышақтай болса [2, 89], Мыстан кемпірдің сипаты «туғаннан құдай атқан, бір кез ширек бойы бар, адам таппас ойы бар, тізесіне шекпені жетпеген, басынан жаманшылық кетпеген» [2, 120], - делініп беріледі. Мұндай суреттерден олардың ішкі дүниесінің де жексұрындығы байқалады.

Дәстүрлік қалыптағы суреттеу құралдары «Алпамыс» жырының барлық версияларында кең қолданылған. Соның нәтижесінде жырда Ұлтанның, Гүлбаршынның, Мыстанның, батырдың өзінің портреті жасалған.

«Алпамыстағы» көп қайталанатын: «аққан су», «арыстай ақ білек», «арыстан қылып», «дариядай тасып» тәрізді дәстүрлі сөз тізбектері басқа суреттеу құралдарымен араласып, жымдасып кеткендіктері де байқалады. Мәселен, жырдың әр нұсқасында: «ботадай боздап келеді», «ботадай боздап өкірді», «ботадай боздап көрісті», «ботадай боздап қосылды» болып түрліше айтылған «ботадай боздауы» образды сөзі де осы топқа жатады. Бұл эпос кейіпкерлерінің жан тебіренісін, басынан кешірген қайғы-қасіретті, ауыртпалықты суреттеу үшін дәстүрдегі эпикалық форманы пайдаланып ақындар мен жыршылардың жасаған творчестволық ісі екенін көрсетеді. Көптеген композициялық тәсілдер мен стилистік суреттеу құралдары өмірдегі батырлық кескінді көтеріңкі көрсету үшін жұмсалған. Сондықтан да ол әсірелеумен әдейі берілген. Әсірелеу – батырлық жырлардың ең негізгі, басты қаруы екендігі белгілі. Ақындар мен жыршылар солай болғандықтан да оны сүйіне, сүйсіне пайдаланады. Ақындар мен жыршылар жырдың тіл ерекшелігін арттыруда, көркемдік бейнелеуде троптың түрлерін «метафора, метонимия, кейіптеу, синекдоха, аллегория» қолданған. Мәселен:

Ақырын құдай оңдағай,
Күллі әулие қолдағай,
Қиын болды бейбаққа [2, 109], - деген өлең жолдары иронияда (әжуә, келекеге) құрылған болса,

Кебенек киген ер еді,
Кебін киген жоқ еді,
Өлмесе қозым келеді... [2, 166].
және:
Өзімнен төмен ерден
Жегізді құдай жұдырық...
Өзімнің итім құтырып,
Өзімді қапты қуалап [2, 169].
Немесе:
Іште қалған жетімнің
Мен қозыңа ұқсаймын... [2, 174].
деген өлең жолдарында қозым, иттерден, итім, қозыңа деген метафоралар (ауыстырулар) кездеседі.

Сонымен бірге жырдың тілінде фигураның түрлері арнау, қайталау да кездесіп отырады. Мысалы, Гүлбаршынның Қаражанның астындағы Алпамыстың аты Байшұбарды көріп айтқаны:

Мойныма тақтым ерте бойтұмар,
Мен жыладым күні-түні зар-зар,
Апаң сенің шырайыңнан айналсын,
Қапыда өліп, олжа болған Байшұбар! –
деген зарлай арнауға жататын болса, Қаражанның баласына айтқаны:

Айымсың балам, айымсың,
Жылқыда тұлпар, тайымсың,
Арт, балам жұрттан арт, балам,
Дұшпанға қылма мерт, балам,
Жан атаң сенен айналсын,
Сұлтаным менің жалғызым,
Жағаға біткен жалбызым,
Алып берем хан қызын.
Ата десең сен мені,
Достымның аты қалмасын,
Атыңның басын тарт, балам! -деген сұрай арнауға жатады.

Сонымен бірге қайталаудың да барлық түрлері кездесіп отырады. Алпамыс пен Бадамша айтысында қайталаулар көп кездеседі. Біріне-бірі жақын, немесе, көршілес сөйлемдердің басқы жағында анаформалық қайталаулар жиі кездеседі:

Гүлбаршын деген жарың бар,
Орынсыз кеткен малың бар,
Орынсыз батыр болғанша,
Осыдан барып кегіңді ал.
Бір көзіңе келгенім,
Бір кезіңе келгенде,
Бір серкесін балаңның
Құдайы қылып бергенің.

Сонымен бірге жыр бір-бірімен байланысты жолдардағы синтаксистік параллелизмді жиі қолдану арқылы жасалады. Мәселен:

Біреуді біреу білмеді,
Біреуді біреу көрмеді...
Немесе
Баз біреулер ешкі алып,
Баз біреулер қойды алып...

Әдебиеттер тізімі:

1. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. –298 б.
2. Батырлар жыры. II том. – Алматы: Жазушы, 1986. – 221 б.
3. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973. – 312 б.

ӘОК 81 (091)

КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛІ МЕН ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ СӘЙКЕСТІКТЕР

Сембиев Қ.З.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Лексика – тілдің өте құбылмалы қаттауы екені мәлім. Сондықтан Орхон-Енисей ескерткіштері тілінің лексикасы мен қазіргі түркі тілдері арасындағы өзгешеліктердің едәуір болуы заңды. Сөйте тұра сына жазулы көне түркі ескерткіштер тіліндегі жеке сөздердің көпшілігінің мағыналық және тұлғалық бітімі жағынан қазіргі бірқатар түркі тілдеріндегі соның ішінде қазақ тіліндегі сөздермен бірдей түсетіндігі байқалады.

- адамдарға және туыстық қатынастарға байланысты сөздер: ата, қатун, қыз, іні, сіңлі, келін, йегін /жиен /, оғул /ұл /.
- табиғат құбылысына қатысты сөздер: йер, тағ, қар, таш, тас, йыл, күн, суб, құм.
- әлеуметтік қатынастарға байланысты сөздер: ес, іл, йурт, қан, / хан /, қаған, бек, бай, күң, чығай / кедей /, тәрү /төре, заң /.
- әскери лексикаға жататын сөздер: сү / әскер /, шерік / шеру /, уруш, қылыч, сүңгі, оқ.

• шаруашылыққа, тұрмысқа қатысты сөздер: бедіз / өрнек /, ағыл / ауыл /, қапығ / қақпа /, еб / ұй /.

• жан-жануарлар атаулары: адғыр, ат, буқа, тай, інгек / сиыр /, бөрі, қой, йылқы, йонт / жылқы /, барс, бічін / мешін /.

• анатомиялы атаулар: баш, бас, адақ, көз, қаш, құлғақ, йүрек, сач, тіл, од /от /.

• заттардың сынын көрсететін сөздер: бедүк – биік, йуйқа - /жұқа/, йоған, йінчке, узун, қалың, улуғ, кічіг.

Түпүтке кічіг тегмедім – Тибетке сәл жетпедім, Өзі қысға / өмір сүрді / кергек болты - өзі өмір сүрді, Улуғ күлі Чор секіз он йасап, йоқ болты – Ұлы Күлі Чор сексен жасап, қайтыс болды. Бен өзүм узун йелмег ытты – Менің өзім алысқа шабуыл жасауды ұйғардым. Қағаны алп ерміс – қағаны алып еді.

• заттың сапасын білдіретін сөздер: арығ, арық, едгү, қары, йіг, йаблақ, семіз, тоқ.

Семіз буқалы – семіз бұқалы, сүчіг сабын – тәтті сөзін, түрк будун тоқ – түркі халқы тоқ. Біздің сү аты туруқ – Біздің ескердің аттары арық.

• заттың түр-түсін көрсететін сөздер: ақ, боз, йашыл, йегрен, көк, тарығ, қара, қызыл, өрүң, сарығ.

Ақ атын бініп омайу тегді – Ақ атын мініп шабуылға шықты. Боз атыг бініп тегді ілгері ћашыл үгіз тегі сүледіміз – Алға жасыл өзенге дейін соғыстық. Көк теңрі – Көк тәңрі. Қара будун – жай халық, Қызыл қаны төкті – Қызыл қанын ағызды. Сарыг алтун – сары алтын.

• есімдіктер: бен, мен, сен, сін, біз, сіз, не, қаны,бу, кім, ол.

• Сан есімдер: бір, екі. үч, төрт, беш, алты, йеті, секіз, тоқуз, он, йігірмі, отуз, қырық, еліг, йуз, мың, бің, түмен.

• етістіктер: -те, есід, олур-/отыр/, йат-йарат, көр, біл, тут, йаңыл, сақын, сыгта.

• Үстеулер: ілкі, кідін /кейін/, күнтүз, таңүнтүрү /таң ата/ сияқты сөздер деп бөліп, олардың қазақ тіліне де тән екендігін, бірлі-жарым фонетикалық айырмасы болмаса, негізінен сол қалпында сақталғандығын көрсетеді.

Зерттеуші Ә.Құрышжанов пен М.Томанов Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі қазіргі қазақ тілімен тұлғалық әрі мағыналық жағынан ұқсастығы / сәйкестігі / айқын, ешқандай айырмашылығы жоқ сөздер деп 130 сөзді, ал қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда кейбір фонетикалық ерекшелігі бар сөздер деп 397 сөзді, тұлғалық та, мағыналық та жағынан ұқсастық таппайтын сөздер деп 311 сөзді тізіп көрсетеді [1]. Бұл өте құнды статистикадан біз қазіргі қазақ тіліне, оның әдеби түріне мағыналық жағынан сай келетін, тұлғалық жағынан да сай немесе аз-кем өзгешеліктерімен сәйкесетін сөздер сан жағынан сәйкес келмейтін сөздерден көп екенін көреміз. Әрине, көне және қазіргі тілдердің бір-біріне алыс-жақындығын тек сөздердің санымен ғана өлшенбейтіндігін мойындай отыра, дегенмен лексикалық қордың негізі іліктестік тауып жатса, көне жаңа тілдердің де арналарының бір екендігін көре аламыз.

Ескерткіштерде кейбір сөздер әр түрлі мағынада қолданыла береді. Мұндай сөздер көп мағыналы сөздер деп есептеледі. Ерте кездің өзінде-ақ белгілері бір-біріне ұқсас әр түрлі заттарды бір сөзбен атаудың нәтижесінде сөздің көп мағыналылығы пайда болды. Әдетте, сөздің көп мағыналылығы контексте айқын көрінеді. Бұған мәтіннен мысал келтіре кетейік:

• *Көк – түр түсті көрсетеді. Көк оңүч йуғуру, Өтүкен йышғару удуз тум – Көк оңүч өзенінен өтіп, Өтүкен қойнауына бастадым.*

• *Көк – аспан.*

Үзе көк теңрі – Биікте көк тәңрі

• *Көк – шөпті көрсетеді.*

• *йурт-жер, 2/ йурт-отан, 3/ йурт-ел*

• *бош-бос, 2/ бош-қатты, 3/ бош- бос болу*

Ескерткіштер тілінде омоним сөздер де кездеседі. Сөздер түбір күйінде де, туынды күйінде де омонимдер бола береді. Текстерде түбір сөздерден болған омонимдер өте жиі кездеседі. Олар төмендегідей: ат – көлік, ат – кісінің аты, ат – етістік

Йуз – сан есім, етістік, зат есім

Күн – планета, күн – уақыт

Йаз – жаз / уақыт /, йаз – жазу /етістік /

Қан – ел билеуші, қан – адамның қаны

Йат – етістік, йат – бөтен

Ай – планета, ай – жылдың он екі бөлігінің бір аты.

1. Теңрі анча теміс ерінч: Қан бертім – Тәңірі /сонда/ былай деген екен: хан бердім.

2. Қаның субча йүгүрті, сөңүкүң тағча йатады – қаның судай әр құйылды, сүйегің таудай үйілді.

1. Аты – күчі йоқ болмадун тійін – Аты, даңқы өшпесін деп.

2. Боз атығ бініп тегді. Ол ат анта – Боз атын мініп шапты, ол ат сонда өлді.

Ескерткіштерде дыбысталуы әр түрлі бірақ мағыналары бір-біріне жақын синонимдер де кездеседі. Олар төмендегідей: алп – ер, йабыз – йаблақ, әрүң – ақ, көп – үкүш, еб – барқ, қалуғ – сары, ай – те, ті т.б.

Ер. 1. Тоқыз еріг егіре тоқыды – Тоқыз ерін қуып тақымға басты.

2. Әдгү /кісіг /, білге кісіг, едгү алып кісіг йорымтаз ерміз – Ақылды кісілерді, батыл кісілерді табғаштар қозғай алған жоқ.

*Жаман***.** 1. Ырақ ерсер, йаблақ ағы бірүр – Жырақ болса, жаман берер.

2. hабыз, йаблақ будунта үзе олуртум

Ақ. 1. Күлтегін Байырқун ақ адғырығ бініп, оплайу тегді – Күлтегін Байырқының ақ айғырын мініп, шабуылға ұмтылды.

2. Өрүң күміс, қыз – қыдыз, егрітебі, ағу бундыз келүрті – Ақ күміс, қыз-қыпқын, бағалы қазына-мүліктер есепсіз келіп жатты.

*Қара***.** 1. Үзе көк теңрі, асра йағыз йер қылынтуқта – Биікте көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, Күлтегін Аз йағы зын бініп – Күлтегін Аз қарагерін мініп.

2. Қара көлте сүнүшдіміз – Қара көлде соғыстық. Қара құмұғ олурур ертіміз – Қара құмда отырушы едік.

Тілде синонимдердің мол болуы сол тілдің сөздік құрамының бай, әр тарапты екендігін көрсетеді.

Ескерткіштерде мағыналары бір-біріне, қарама-қарсы келетін антоним сөздер де кездеседі.

Зат есімнен жасалған антонимдер: байчығай, қыш-йаз, батсық-тоғсық, күн-түн т.б. Чығайыг бай қылты – Кедейді бай қылды. Күн йене, түн йене йелу бардумуз – Күн демей, түн демей желіп бардық. Түрк будун үчүн түн удымадым, күнтуз олурмадым – Түркі халқы үшін түнде ұйықтамадым, күндіз отырмадым.

Антонимдер сын, сапаны білдіретін сөздер арқылы жасалады: қатығ – йумчақ, қатты – жұмсақ, йіг – йаблақ, жақсы – жаман, қары – йали, кәрі – жас, арық – семіз, арық – семіз; узун – қысға, ұзын – қысқа, ач – тоқ, аш – тоқ, ақ –қара, ақ- қара, қалың – йуйқа, қалың – жұқа.

«Ырақ ерсер, йаблақ ағы бірүр, йағұқ ерсер едгү ағы бірүр» - тіп – Жырақ болса, жаман сыйлық берер, жақын болса, жақсы сыйлық берер», -деп; Семіз буқа, туруқ буқа тійін, білмез ерміс тійін – Семіз бұқаны, арық бұқаны, - дедім, айыра білмес дедім; Турк будун тоқ, Арық оқ сен, ачсық, тосық өлмез сен, бір тодсар, ачсық елмез – сен – Онда түркі халқы тоқ. Ашсың ғой сен, аштықты, тоқтықты түсінбейсің, бір тойсаң аштықты түсінбейсің; йуйқа қолун болсар, топлағулуқ алп ерміс, йінчге йоған болсар, үзгүлүк алп ерміс – Жұқа қалыңдаса, /оны тек / алып бүктейді, жіңішке жуандаса / оны тек / алып бүктейді; йалаң будуныг тоңлығ, чығай будуныг бай қылтам – жалаңаш халықты тонды, кедей халықты қылдым.

Сонымен қатар ескерткіштердегі антонимдер етістіктен де жасалған:

Ал – бер, ал – бер

Иат – олтур, жат – отыр

Себін – сақын, қуан – мұңай

Ол – тоғ, өлу – туу

Уч – қон, ұшу – қону

Ескерткіште үстеуден жасалған антонимдер де кездеседі:

Ілгерү – керү /кері /, ілгері – кейін

Йоқары – қоды, жоғары – төмен

Ічре – ташра, ішке – тысқа

Қурыйа – бірійе, оңға – солға

Ілгерү – қадырқан йықша тегі, керү – Темір Қапуйқа тегі қонтұрмыс – Ілгнрі Қадырқан қойнауына дейін, кері – Темір қақпаға дейін жайлаған. Өнрекі ер йүгүру тегүрүр – Төмендегі ерлер жоғары шығып; ічре ашсыз, ташра тонсыз йабыз, йаблық будунта үзе олуртым – іші ассыз, сырты тонсыз бейшара, мүсәпір халыққа отырдым.

Антонимдер басқа сөз таптарынан да жасалған: аз–көп, бар –йоқ т. б.

Азық үкүс қылты – Азды көп қылды. Бұл келтірілген антонимдердің барлығына дерлігі қазіргі қазақ тілінде кеңінен қолданылады.

Сөздік қазынасының негізі сақталып келгенімен, ондаған сөздердің бұл күнде, мысалы, қазақ тілінде қолданылмайтындығын білеміз. Дегенмен қай түркі тілі болмасын өзінің бүгінгі лексикалық қазынасында көп сөздерді ішінара сақтап қалғандығы да байқалады. Мысалы, қазақ тілінде «мүлік» мағынасындағы көне түркілік барым сөзі, «шақыру» мағынасындағы оқу, «сөйлеу» мағынасындағы саб /сөз саптау, сөз сөйлеу/, «кедей» мағынасындағы шығай /Шықбермес Шығайбай / деген сөздер тұрақты тіркестердің құрамында немесе жалқы есімдердің аталуында сақталған. Осы сияқты «өзен» ұғымындағы «үгіз» сөзі топоним құрамында кездеседі. Бірқатар көне түркі тұлғалары бұл күндегі меонастық / бір мағынадағы екі сөздің қатар қолданылуы / тіркестерде сақталғаның көреміз. Мысалы, ел-күн, жылап-сықтау деген қос сөздердің екінші сынарының бірі күн көне түрлі жазбаларында «ел, жұрт» мағынасындағы сықтау – «жылау» мағынасындағы сөздер.

Әдебиеттер тізімі:

1. Айдаров Ғ. Құрымжанов Ә. Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 1971.
2. Исаев С.М. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, Мектеп: 1989.
3. Арынов Т. Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. – Алматы, 1981.
4. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы, 1994. – Б.45-49.

ӘОК 378.016:004

ҰЯЛЫ ТЕЛЕФОННЫҢ ТІЛ ҮЙРЕТУ МҮМКІНДІГІ

Смыкова А.Д.
Қарағанды облысының тілдерді оқыту орталығы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Бүгінгі әлем дамуының жаңа ұстанымдары білім беру жүйесінен күн сайынғы экономикалық, әлеуметтік және мәдени өзгерістерге бейімделуді талап етеді. Бүкіл әлем қазіргі күні «білім қоғамын» және «білім экономикасын» құру бағытында. Осыған байланысты оқытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер, әдістемелер, технологиялар білім беру талаптарына сай жаңартылып отырады. Қазіргі кезде тіл үйренудің көптеген жолы, әдіс-тәсілдері бар. Соның бірі – ұялы телефон арқылы тілді үйрену. Ғарыштап дамыған кезеңде, адамдардың арнайы курстарға жазылып тілдерді үйренуге уақыт тапшылығы байқалады. Сондықтан тілді елқатарлы үйренуде ұялы телефон көмекке келеді.

«Ұялы телефонмен оқыту» терминінің мағынасын кеңірек түсіну үшін, ең алдымен «Қашықтықтан оқыту» терминіне түсінік беру керек сияқты. Қашықтықтан оқыту – ол оқу үрдісі кезінде осы замандық компьютерлерге және телекоммуникациялық технологияларға негізделіп дәстүрлі және инновациялық оқыту әдістерді қоданып, оқытушы мен білім алушы арасындағы арақашықтыққа қарамай, өзара тығыз байланыс орната отырып, білім беру жолы [3, 17]. Ұялы телефонмен оқыту – қашықтықтан оқыту технологиясының бір түрі. Сонымен қатар ұялы телефонмен оқытуда тікелей және on-line, off-line мүмкіншіліктерін қолдануға болады. Мұнда оқытушы мен білім алушы арасындағы байланыс ұялы телефон арқылы жүзеге асады. Білім алушы кез келген жерде жүріп-ақ бір мезетте бірнеше оқыту материалдарына, өзі қалаған ақпараттарға қол жеткізе алады. Бұл біріншіден, оның уақытын, қаржысын үнемдейді. Екіншіден, ол бірнеше курстарға еркін қатысып, білімін жетілдіре алады. Ұялы телефонмен оқытудың тиімділігі:

- еркін қозғалысқа мүмкіндік береді;
- мүмкіндігі шектеулі адамдарға білім алуға мүмкіндік береді;
- экономикалық тұрғыдан тиімді: арнайы компьютер және қағаз бен оқулықты қажет етпейді;
- (WAP, GPRS, EDGE, Bluetooth, Wi-Fi) сымсыз технологиялардың көмегін қолданушылар өзара оқу матералдарын еркін таратады;

- ұялы телефонға арналған қолданбалы бағдарламалардың түрлілігіне қарай материал жеңіл түрде беріледі және қызығушылықты оята отырып, есте жақсы сақталады.

- қазақ тілінде сөйлескенде психологиялық кедергіден еркін өтуге мүмкіндік береді.

Ұялы телефонның мұндай мүмкіншілігін еркін қолданған адамға бұл үлкен әлемге айналады. Енді тіл үйренушінің қысқаша моделіне үңілейік.

Белгілі бір тақырып бойынша толық ақпарат жинау ақпаратты өңдеу ақпаратты сақтау ақпаратты кеңістікте тарату.

Мұндай тәсілді қызығушылық білдірген кез келген адам қолдана алады. Әсіресе, бұл тәсіл студенттер мен оқушылар арасында, саяхаттауды ұнататын адамдар арасында және офис қызметкерлерінің арасында кеңірек тараған. Өкінішке орай, арнайы қазақ тілін үйренуге ұялы телефонға арналған қолданбалы бағдарламалар жоқтың қасы және ешбір оқу орны осыған түбегейлі бет бұрып кіріскен емес. Оқытушылар да қазақ тілін үйрету үшін ұялы телефонның қарапайым мүмкіншіліктерін пайдаланбайды. Осы тәсілді сабақтарда түрлендіріп қолданса, біріншіден, тыңдаушының қызығушылығын артады, екіншіден, аз уақыттың ішінде көп нәрсеге қол жеткізеді. Ал бұл алдыңғы қатарлы дамыған мемлекеттерде әлдеқашан дамыған. Көршіміз Ресей елінде оқушы мен мұғалімдерге және жеке тіл үйренушілерге бағдарламалар жасалу үстінде.

Бізге де осы мәселені шешу керек. Тіл жанашырлары мен Отандық бағдарламашылар арнайы қазақ тілін үйренуге арналған қолданбалы бағдарламалар (приложение) жасап, көпшілікке ұсынғаны абзал. Мысалға, ағылшын тілін үйренуге арналған тегін және сапалы бағдарламалар ғаламторды жаулап алған. Соның біріне тоқтала кетсек: Lingua Leo (Android IOS); Grammar 2; Бұлардың арнайы сөздерді жаттауға арналған сөздіктер, синоним сөздіктер, сөздердің дұрыс айтылуын тексеретін қайталама аудио түрлері және 15-20 минуттық видио сабақтары бар. Сол бағдарламаға арналған қосымшалары да көп. Мысалы: аудармасын білетін сөздерді әріптермен құрастыратын орфографиялық құрама (конструктор слов) тәсілі және сөздерді жеңіл жаттау үшін әр тақырыпта мәтін беріледі. Сол мәтінде кездескен жаңа сөздердің аудармасын білу үшін сол сөздің үстіне барып басып қалсаңыз, бірден аудармасы мен түсінігі беріледі. Бағдарламаны өз телефоныңызға жүктеу үшін кодын біліп оны смс арқылы жіберіп, түрлі ресурстарға бірден қол жеткізе аласыз. Сонымен қатар, жастардың қызығушылығын бірден оятатын басқа да бағдарламалар бар. Сөздік қорды молайту үшін «арнайы электронды флэшкарта» ашуға болады. Ондағы сөздер түсініктемесімен беріледі және кез келген уақытта тіл үйренуші өзін тестілеп тексере алады, глоссарилерді қарай алады. Әртүрлі сөздік ойындар арқылы сөздік қорын көбейтеді және сөздердің дұрыс айтылуын тексеретін интерактивті фонемалық ойын түрлері бар [1, 1].

Атақты бағдарламашы Стив Джобс: «Миды демалдыру үшін теледидар көреміз, миға жұмыс істету үшін компьютерде жұмыс істейміз», - дейді. Ғалымдардың зерттеуі бойынша, технологияның ғарыштап дамыған кезеңде, адамның да миы өте тез даму үстінде екен. Шынымен, өзімізден байқаймыз, адам компьютерде жұмыс істегенде миымыз белсенді әрекетте болады, тіпті шаршап қалжыраймыз. Сондықтан қалта телефонын компьтердің бір түрі деуге болады. Технологияның дамығаны соншалық компьютерде орындалатын түрлі операцияны кішкене ұялы телефонда қайталауға болады [5, 144] .

Меніңше, ұялы телефонға үнемі үңіліп отыратын заманды пайдаланып, қазақ тілін үйрету керек. Ең болмаса, тұрмыстықтық актив сөздерді қолдана алатындай етіп, қызығушылықты оятатын ұялы телефонға арналған қолданбалы бағдарламалар мен оқу орындарында әдістер қалыптастыруымыз тиіс. Мұны күнделікті күн тәртібімізге енгізіп, әдетке айналдыру қажет. Аталмыш мәселені жоғары оқу орындарында тек қана пилоттық жоба түрінде және семинар түрінде ғана қарастырып жатыр. Түбегейлі енгізіліп, сабақта еркін қолданылатын әдіс-тәсілдің біріне айнала қойған жоқ.

Қазіргі кезде ұялы телефонмен қазақ тілін үйрету үшін біршама қиыншылықтар кездеседі:

- ұялы телефонға арналған қолданбалы бағдарламалар жоқ.
- бағдарламалардың қымбаттығы
- мұндай бағдарламалар кез келген ұялы телефонға келе бермейді, тек арнайы мүмкіндігі бар телефондарға арналған.

Бізге бұл қиыншылықтардың шешімін табу үшін әлемнің үлкен тәжірибесіне сүйеніп, өзіміздің тілдік ерекшелігімізді ескере отырып, тілдік бағдарламалар құру керек.

Қазақ тілін үйрену үшін арнайы бағдарлама болмаса да, қарапайым функцияларын қолдануға болады. Ұялы телефондағы фотокамерасын селфи үшін ғана емес, көше бойындағы кездескен жарнамадағы сөздерді, қызықты сөз тіркестерін фотоға түсіріп алуға болады немесе диктафонды ұтымды қолдануға болады. Көшеде, базарда, дүкенде жалпы қоғамдық орында естіген сөздерді немесе өзінің дауысын жазып алу арқылы сөздердің дұрыс айтылуын тексеруге болады.

Тағы бір мәселе, оқытушы бұл технологияны өзі толық меңгеруі тиіс және ұйымдастыру барысында соған толық басшылық жасау керек. Егер де бұл технологияны мектепте қолданатын болсақ, арнайы мектеп басшысының рұқсаты керек, өйткені мектепте оқушыларға сабақ үстінде ұялы телефон қолдануға болмайды. Егер оқытушы бәрін өз бақылауында ұстай алса, бұл технологияны жоғары сынып оқушыларымен өткізуге болады. Мұндай технологияны қолдану үшін барлық білім жүйесі арнайы курстардан өтіп, тәжірибе жинақтауы тиіс. Әртүрлі қиыншылықтарға қарамастан, озық ойлы, заман талабына сай жастарды даярлап шығару үшін, кез келген Қазақстан Республикасының білімге құштар әр азаматы осы аздаған ұялы телефонмен оқытудың мүмкіншіліктерін игеріп, қолданысқа енгізсе, бұл біздің ақпараттық-технологиямен оқытудағы үлкен қадам болар еді.

«Ана тілі дегеніміз – сол тілді жасаған, жасап келе жатқан халықтың баяғысын да, бүгінгісін де, болашағын да танытатын, сол халықтың мәңгілігінің мәңгілік мәселесі. Ана тілін тек өгей ұлдары ғана менсінбейді, өгей ұлдары ғана аяққа басады» деп Ғабит Мүсірепов айтқандай, елдің болашағын, тілдің болашағын сақтау баршаның міндеті. Қазіргі жаһандану кезеңінде еліміздің ақпараттық кеңістігін әлемдік стандарттарға сай кеңейте отырып, мемлекеттік тілді ұлттық қауіпсіздіктің маңызды бір нысаны ретінде жетілдіруді және қорғауды қамтамасыз еткеніміз абзал.

Әдебиеттер тізімі:

1. http:// www. Ambientinsight.com/Reports/MobileLearning. Aspx

2. http://distant.ioso.ru/ do/termin.htm

3. Теория и практика дистанционного обучения: Учеб.пособие для студ. высш. пед. учебн. Заведений / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина, М. В. Моисеева; Под ред. Е.С. Полат // М.: Издательский центр «Академия», 2004 –416 б.-17бет

4. Қазақша-орысша терминологиялық сөздік

Информатика және есептеуіш техника / А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты – «ҚАЗақпарат» баспа корпорациясы. –Алматы, 2014

5. Темникова Л.Б., Демченко В. Мобильное обучение иностранному языку в неязыковом вузе // Научные труды КубГТУ. – 2014. №4

УДК 811.512.141'37

ТОПОНИМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ МУСТАЯ КАРИМА «В НОЧЬ ЛУННОГО ЗАТМЕНИЯ»

Султанова А.Ш.
Стерлитамакский филиал Башкирского государственного университета,
г. Стерлитамак, Республика Башкортостан, Российская Федерация

К наиболее актуальным проблемам ономастики башкирского языка можно отнести комплексное изучение башкирской топонимии. Изучение топонимов дает сведения по исторической лексике, диалектологии, словообразованию, фонетике различных языков; можно определить границы былого расселения того или иного народа, племени, пути их миграции, этнокультурные контакты, отдельные моменты этногенеза. Как справедливо отмечает видный российский топонимист XX века В.А. Никонов, «Красноречивые свидетели прошлого, географические названия занимают почетное место среди самых драгоценных исторических памятников, как живое эхо отдаленных времен» [4].

Топонимы действительно самый надежный, самый долговечный памятник истории. Необходимость фронтального сбора топонимического материала и его систематизации заключается еще и в том, что знатоков богатства географической лексики, бесценных

информаторов – людей старшего поколения – становится все меньше и меньше, а большинство топонимов остается еще незафиксированным. Являющиеся самой подвижной частью топонимов, безвозвратно потеряны для науки десятки и сотни тысяч топонимов, не вошедшие в карты и справочники в связи с бурными социально-политическими переменами в нашем обществе [10]. С этой точки зрения исследование башкирских топонимов представляется весьма актуальным.

В настоящее время ученые-лингвисты также выделяют поэтическую топонимику, которая изучает географические названия, их функции и роль в художественных произведениях. В отличие от реальных топонимов, поэтические топонимы выполняют описательную функцию, они не только называют предмет, но и придают ему стилистическую окраску[1]. До сих пор нет достаточно полного и цельного представления о специфике и закономерностях употребления топонимов в художественно-литературных текстах, хотя уже имеется ряд исследований, посвященных данной проблематике. Изучение топонимов как составной части художественного произведения носит комплексный характер, так как требует учета художественного метода писателя, жанра этого произведения, тематического содержания и эстетической направленности текста, индивидуальных особенностей стиля писателя и т.д. [3].

В тюркских языках в исследовании поэтической ономастики широко известен опыт татарских ученых-лингвистов. Ими были проанализированы лингвистические особенности и поэтическая ономастика татарских народных песен. Также были исследованы на диссертационном уровне поэтонимы произведений М. Махадиева, Г. Баширова, М. Джалиля, А. Еники и Т. Миннуллина [Гаррапова, 2000], [Биктимерова, 2002], [Арсланова, 2004], [Гарипова-Хасаншина, 2004], [Зиннатуллина, 2005], [Нуруллина, 2011] [8].

Поэтическая топонимия башкирского языка представляет собой значительный пласт башкирской ономасиологии и имеет специфические особенности. Этой проблеме посвящены отдельные статьи и монография «Башкирская ономастика: микротопонимия, поэтическая ономастика» Л.М. Хусаиновой. Нужно сказать, что поэтическая топонимия в башкирском языке мало изучена. Исходя из этого, в последней главе данной монографии была изучена поэтическая топонимия, выделенная в драмах М. Бурангулова, М. Карима, З. Биишевой, в произведениях Н. Мусина, А. Утябая. Также были проанализированы стихотворения М. Акмуллы.

Изучение поэтической ономастики того или иного мастера слова помогает раскрыть внутреннее богатство, увидеть целостную эстетическую канву и понять психологию его творчества. Имена персонажей в художественном тексте приобретают особые смыслообразующие функции, не свойственные научным и официально-деловым текстам. Их анализ, выявление каких-либо закономерностей, осознание смысловой целенаправленности способствуют постижению эстетической функции художественного произведения [5].

Мы рассмотрим использование поэтических топонимов в произведении Мустая Карима «В ночь лунного затмения». Нужно отметить, что Мустай Карим занимает в башкирской драматургии особое место. Определяющей чертой его произведений является то, что в них посредством изображения действительности передаются внутренний мир, чувства и переживания литературных героев. Понять художественное своеобразие ономастической поэтики М. Карима – значит более полно выявить специфику его художественно-образного мышления, определить вклад драматурга в национальную литературу.

В произведении Мустая Карима «В ночь лунного затмения» всего было зафиксировано 11 топонимов:

Тәкүлгән ҡая – ...Анау Тәкүлгән ҡая бар бит әле. Шул ҡаяның башында бер бөркөт үҙенең дүрт балаһын талап үлтерҙе… (стр. 240);

Ырыҫкол йәйләүе – ... Бындай мөртәтлеге өсөн Ырыҫкол йәйләүенә бөгөн үк яу сабыр инем… (стр. 241);

Һаҡмар далаһы – ...Ырыҫкол бей йәнә шуны әйтте икән: Һаҡмар далаһынан Ҡарағужа бейҙән Зөбәржәтте һоратып яусылар килде, әммә мин кире ҡаҡтым, Илмырҙа бейгә биргән вәғәҙәмдә ҡалдым, ти… (стр. 242);

Ҡаҡтүбә – ...Фәскәр инде Ҡаҡтүбәне артылды, ти… (стр.251);

Талҡыуаҡ – ...Талҡыуаҡҡа еткәс тә, Ырыҫкол бейҙең аты йығылып үлде… (стр. 261);

Ҡояш Тәкүлгән ҡая – ... Ҡояш Тәкүлгән ҡаяға килеп төртөлдө… (стр. 262);

Бағдадт – ... Егерме биш йыл әүәл Бағдадта бер бай сауҙагәр ҡыҙына кейәү итергә теләне мине... (стр.270);

Истамбул – ... Әле ун йыл ғына элек Истамбулда бер тол дәһри ҡатын ҡосағына саҡырҙы – барманым... (стр. 270);

Бохара, Һарайлы – ... Йәнә Бохарала, Һарайлыла... (стр. 270);

Ҡаф тауы – ... Беҙгә тигән именлек Ҡаф тауы артында, Ялсығол ағай... (стр. 274).

Мы также рассмотрели количество использованных автором топонимов. В произведении они упоминаются только по одному разу. Исходя из этого, можно сделать вывод, что М. Карим в данном произведении редко использует топонимы. Это объясняется тем, что трагедия «В ночь лунного затмения» является драматическим произведением, в котором автор использует определенное количество сцен. Обычно топонимы встречаются только в диалогах героев.

При выборе топонимов важную роль играют жизненные реалии, фонетическая, семантическая и поэтическая мотивированность топонимов. В произведении Мустая Карима семантическая мотивация топонима играет важнейшую роль. Исходя из этого, поэтические топонимы, использованные в произведении Мустая Карима «В ночь лунного затмения» мы рассмотрели в «Словаре топонимов Республики Башкортостан». Из 11 топонимов, выделенных в драме М. Карима только 1 зафиксирован в словаре:

Һарайлы (Сарайлы) – деревня в Благоварском районе. От этнонима Һарайлы-мең.

Мы проанализировали топонимы, употребленные в произведении М. Карима «В ночь лунного затмения» по принципу происхождения. По классификации Н.В. Подольской данные лексемы можно отнести к:

1) научной этимологии: *Бағдадт, Истамбул, Бохара, Һарайлы;*

2) этимологии ложной: *Тәкүлгән, Ырыҫкол йәйләүе, Һаҡмар, Ҡаҡтүбә, Талҡыуаҡ, Кояш Тәкүлгән ҡая, Ҡаф тауы;*

3) этимологии народной.

Основу топонимикона драматургического произведения составляют топонимы, относящиеся к ложной этимологии. Ложная этимология – это неверное осмысление исконных или заимствованных топонимов, основанных на ошибочном понимании его структуры, фонетики, семантики его основы. В произведении топонимы, относящиеся к народной этимологии не используются. Это объясняется тем, что не существует однозначных определений данных топонимов.

Как показало исследование, поэтическая ономастика Мустая Карима составляет своеобразный пласт в лексической структуре его драматургических произведений. Она сформирована под влиянием ономастических традиций фольклора и башкирской литературы. Ономастическая система драматургии Мустая Карима отражает философию и психологию творческой лаборатории писателя. В произведениях Мустая Карима ономастическая лексика – одно из основных средств формирования лингвистической и поэтической структуры литературного текста и индивидуального творческого стиля драматурга. Топонимы в драматургии Мустая Карима участвуют в передаче авторского замысла, способствуют формированию содержательно-смысловой структуры художественного произведения, взаимодействуют с другими компонентами художественного текста, играют роль ключевых элементов в том или ином произведении. Подводя итог, нужно сказать, что Мустай Карим внес огромный вклад в развитие башкирской топонимии и ономастики в целом.

Список литературы:

1. Биктимирова А.Р. Поэтическая топонимия татарских народных песен // II Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа: традиции и современность. Труды и материалы: В 2 т.– Казань: Издательство Казанского университета, 2003. – С.124.

2. Каримов М.С. Сочинения в пяти томах. Том 2.: пьессы (на башкирском языке). – Уфа: Китап,1996 – 536 с.

3. Никольский А.А. Рязанские топонимы в художественной литературе: материалы и комментарии. – Рязань: Издательство Рязанского государственного университета имени С.А. Есенина, 2007. – 48 с.

4. Никонов В.А. Введение в топонимику. – М., 2011. – 184 с.

5. Нуруллина Ф.Ф. Поэтическая ономастика драматургии Туфана Миннуллина: диссертация ... кандидата филологических наук: 10.02.02 / Нуруллина Фарида Фаридовна. – Казань, 2011. – 264 с.

6. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. Изд. 2-е, перераб. И доп. – М.: Наука, 1988. – С. 152.

7. Словарь топонимов Республики Башкортостан. – Уфа: Китап, 2002. – 256 с.

8. Хусаинова Л.М. Башкирская микротопонимия: структура, семантика, этимология: Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к.ф.н. – Уфа, 2002. – С. 27.

9. Хусаинова Л.М. Башкирская ономастика: микротопонимия, поэтическая ономастика: Монография. – Стерлитамак: РИО СФ БашГУ, 2014. – 120 с.

10. Шакуров Р.З. Исторические пласты башкирской топонимии Южного Урала и Предуралья // Ватандаш. – 2000. – № 2. – С. 250-261.

ӘОК 81’’373;001.4

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚОСАРЛАМА ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Тәжібаева Ә.С.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Қосарлану да грамматикалық мағыналарды білдірудің тәсілі ретінде қызмет атқарады. Қосарлану тәсілі түркі тілдерінде кең тараған және жиі қолданылады.

Көне түркі тілінде де кейбір қос сөздер кездеседі. Бірақ олардың саны көп емес: ічі-тысы - іші-тысы, екі-үч - екі-үш, куз-қудуз – қыз-қыркын [14, 64].

Қайталама қос сөз бір сөздің қайталануы арқылы жасалса, қосарлама қос сөз әр басқа екі сөздің қосарлануынан жасалады. Мысалы: Лезде ыстықтап жеңілтектеніп келе жатқан үстібасымыз суға малшынды (С.С.). Барлық Шыңғыс сыртындағы ұшы-қиыры жоқ, ен өлке, кең сала, мол жайлау, құйқалы адыр, қалың таулардан жұрт ағылды (М.Ә.). Сол шығын өскен сайын іші ауырып, ең ақырғы кездерде Ұлжанды абысын-ажынға да, ағайын-жақын үлкенге де, тіпті бала-шағаға да жамандай бергіш боп еді (М.Ә.).

Қосарлана айтылған қос сөздер лексикалық мағынасы басқа-басқа екі түрлі сөзден құралады.

Қосарлама қос сөздер мағына жағынан ыңғайлас, морфологиялық жағынан тектес, синтаксистік жағынан теңдес сөздерден құралады. Мысалы: бес-алты, асты-үсты, жылап-сықтап деген тәрізді сөздердің әрқайсысының компоненттері мағына жағынан бір-біріне орай, өзара бір-бірімен жақын сөздер, олар морфологиялық жағынан да бір тектес, демек, белгілі бір сөз табына ғана тән, әрі формалары біркелкі сөздер және осындағы әрбір сөздің компоненттері синтаксистік қызметтері жағынан біріне-бірі әрі бағынбай, әрі бірінен - бірі тәуелсіз болып салаласа құрылған күрделі сөздердің бірімен-бірі тең табиғи бөлшектері есебінде қызмет етеді.

Компоненттері морфологиялық жағынана бір тектес, синтаксистік жағынан өзара тең болатындықтан, қосарлама қос сөздің мағынасы құрамындағы екі компоненттің де мағынасын бірдей қамтиды да, жалпылау, топшылау, жинақтау, болжалдау, мөлшерлеу тәрізді ұғымдарды білдіреді.

Мысалы: Жүгербай үйі мен етке тіккен үйдің арасындағы жерошақтың басында күнге шағылысқан самауыр жанында шүпірлескен қатын-қалаш, бала-шаға (С.С.). Сөйлемдегі қос сөздер жинақтылық, я жалпылық мағынаны білдіріп тұр.

Жасы жиырма бес-жиырма алтылар шамасында (С.С.). Сөйлемдегі жиырма бес-жиырма алтылар деген қос сөз болжалдық мағынаны білдіріп тұр.

Қосарлама қос сөздер синонимдес, антонимдес сыңарлардан да құрылуы мүмкін. Мысалы: сауық-сайран, ағайын-туысқан, үлгі-өнеге, күш-қуат, ұрыс-керіс тәрізді қосарлама қос сөздер синонимдес сыңарлардың қосарлануынан жасалса, аз-көп, өтірік-шын, бар-жоқ тәрізді қосарлама қос сөздер антонимдес сыңарлардың қосарлануынан жасалған.

Аз уақытта үш қабірдің басына еркектер ғана емес, барлық көштердің әйелдері де, жас-кәрісі үйілген еді (М.Ә.).

Күндіз-түні тізесі айрылмайды (М.Ә.). Мұндағы жас-кәрісі, күндіз-түні қос сөздерінің сыңарлары бір-біріне антонимдес сөздерден құралған.

Компоненттерінің мағыналық дербестігі болу я болмауы жағынан алғанда, қосарлама қос сөздердің өздері де біркелкі емес. Мысалы: құрбы-құрдас, шыбын-шіркей, ат-жөн, көрген-білген деген қос сөздердің екі сыңарларының да дербес лексикалық мағыналары бар. Қора басына пішендерін тасу, тоңын аудару, қыс жағатын қиларын қалап алу, мал қораның жыртық-тесігін бүтіндеу, үй сылау, пеш түзету сияқты істері қыстық мекені бар елдердің бәрінің да тегіс жұмылған науқаны (М.Ә.). Мысалдағы жыртық-тесік қос сөз сыңарларының жеке тұрғанда лексикалық мағынасы бар.

Ал апыл-ғұпыл, әуре-сарсаң, жылап-сықтап дегендердің бір компоненттерінің дербес лексикалық мағыналары жоқ я олар әлсіреген. Сонымен қатар тілімізде екі компонентінің де дербестігі жоқ алба-жұлба, ағыл-тегіл сияқты қос сөздер де бар. Осыған орай А.Ысқақов қосарлама қос сөздерді былай топтастырады: біріншіден, екі компоненті де бірдей мағыналы қос сөздер, екіншіден, бір компоненті мағыналы, бір компоненті мағынасыз қос сөздер және үшіншіден, екі компоненті де бірдей мағынасыз қос сөздер [6, 115].

Ол – Жәмпейіс, Әйтімбет және бір-екі басқа қойшы болатын (М.Ә.).

Осыдан соң Байдалы бастаған үлкендер қастарына Қаршығалыдағы барлық басты ру, бай ауылдарының мал иелерін алып отырып, Бөжейдің жаназасына, підясына байлайтын мал-мүліктің әңгімесіне кірісті (М.Ә.). Сөйлемдердегі бір-екі және мал-мүлік дегендердің екі сыңары да мағыналы.

Олардың ортасында Құнанбайдың үлкен әйелі Күнке, сонан соң Айғыз және Қалиқа сияқты абысын-ажын (М.Ә.).

Бөжейдің өзін қойып, тұстастарын айтып келіп, әркімді атай отырып, үйдің іші тегіс жым-жырт тына қалғаг уақытта, бір кезде Құнанбай атын сап еткізді (М.Ә.).

Арада тағы да әлденеше көккасқа айтып, күндіз-түні көл-көсір қып мал сойып, қалжыңға, күлкі айғайға, ән, жырға бөленіп, ұзақ қызық көріп жатты (М.Ә.).

Бұл жерде абысын-ажын, жым-жырт, көл-көсір сөздерінің бір сыңарлары мағынасыз.

Осымен қабат, жас жігіт көңліне тағы алай-түлей ұйтқып кеп, бір өзгеше жүрек құйынын соқтырғандай болды (М.Ә.).

Кейін де осы көрші қойшы Әйтімбет, Қодарға анда-санда қатынасатын кедей-кепшіктен жағалатып, сұрау салып, жаңағы жаладан Қодарды аман деп ұйғарды (М.Ә.).

Мұнда алай-түлей, анда-санда сөздерінің екі сыңары да мағынасыз болып келген.

Қосарлама қос сөздердің құрамындағы компоненттер дыбыс, буын және реті жақтарынан да үйлес, үндес болып құралады.

Біріншіден, қосарлама сөздердің құрамындағы компоненттер рифма жағынан өзарар орайласып, үйлесіп отырады. Бұл үйлесім синтаксистік жағынан бір-бірімен тең екі компоненттің екеуінде де бір түрлі қосымша арқылы да, осымен байланысты буын сан мен екпіннің орны ауысуы арқылы да өзара орайласып отырады. Мысалы: аң-таң, ата-ана, әке-көке, азан-қазан, емін-еркін сияқты қосарлама сөздер рифма жағынан ұйқасып та, үйлесіп те құралған. Көздерінен шын өкініш жастары ағыл-тегіл шығады (М.Ә.).

Екіншіден, қосарлама сөздердің құрамындағы компоненттердің дауысты және дауыссыз дыбыстары үйлесіп, үндесіп отырады. Мысалы: қашқылықты-қуғылықты, келін-кепшік, жоқ-жітік, бай-бөсір, дау-дамай, дәрі-дәрмек, жадап-жүдеп, содыр-сойқан, тақыл-тұқыл, шат-шадыман дегендер сөз басындағы дауыссыз дыбыстардың қайталануы арқылы үндескен аллитерациялық үйлесімдер.

Осындайларды қазып ойлап, Абай осы күзде бар үлкенінің шама-шарқын танып алды (М.Ә.).

Құнанбай қолы осы күні, түс аумастан, Тоқпамбеттің батыс жағындағы салбыраған тұмсыққа желе-жортып, шыға –шыға келді (М.Ә.).

Ол дәл осы түннің өзінде қасына Күнкені алып, тағы он шақты қарт-қария, жігіт-желең алып Бақанасқа келді (М.Ә.).

Осы мысалдардан сөз басындағы дауыссыздардың қайталануы көрініс тапқан.

Абынып-қабыну, абыр-сабыр, айқыш-ұйқыш, ырду-дырду, ырым-жырым, егжей-тегжей, егіл-тегіл, ұйпа-тұйпа, ұлан-асыр сияқты қосарлама қос сөздер я бірыңғай, я ұқсас дауысты дыбыстардың қайталануы арқылы ассонанс жолымен үйлескен.

Бақанастың кең қара суын әрлі-берлі екі жүзіп өтті (М.Ә.)

Бұл хабары да Құнанбай дуаннан шықпай-ақ ауыл-аймағына жеткен болатын (М.Ә.).

Бұл жерде әрлі-берлі және ауыл-аймақ қос сөздері бір-біріне ұқсас дыбыстардың және бірыңғай дауыстылардың қайталануы арқылы жасалған.

Үшіншіден, қосарлама қос сөздер буындарының сандары мен түрлері жақтарынан бір-біріне көбінесе орайлас компоненттерден жасалады. Мысалы, ондай бір буынды компоненттерден құралған қосарлама сөздерге: шай-қант, аң-таң, бас-көз сияқтылар, екі буынды компоненттерден құралған қосарлама қос сөздерге: ағыл-тегіл, азын-аулақ, айран-асыр, алқа-қотан, билеп-төстеу, бұлан-талан, егжей-тегжей, жиын-терін, бөлек-салақ, сақыр-сұқыр, шама-шарық т.б. және одан да көп буынды компоненттерден құралған қосарлама қос сөздерге: апалаң-топалаң, аралас-құралас, жападан-жалғыз, елбесіп-селбесіп т.б.

Бірақ кетіп қалған азын-аулақ қағаз бар (М.Ә.).

«Тап солай» десіп, бастарын шұлғи-шұлғи иланып еді. Осымен қатар Құнанбайдың «жүрек жұтқан ерлігі, айла-тәсілі» өзінен-өзі атамай-ақ әйгіленіп жатты (М.Ә.).

Керекуде үш-төрт күн аял қылғанда, шапыраш Майыр қуып жетті (М.Ә.).

Мысалдардағы азын-аулақ, айла-тәсіл сөздері екі буынанан құралса, үш-төрт сөзі бір буыннан құралған.

Мұнымен қатар бір компоненті бір буынды, екінші компоненті екі я үш буынды болып келетін де қосарлама сөздер бар. Мысалы: ат-тұрман, бет-әлпет, жай-жапсар, жат-жаран, жер-жебір, жүн-жұрқа, бай-бөсір, бай-манап, дау-далаба, жас-желең т.б.

Сол себепті: Жігітек масайрап, шат-шадыман боп жатыр (М.Ә.).

Құнанбай ауылдары да бір-бірінен шанжау-шанжау болатын (М.Ә.).

Осындайларды қазып ойлап, Абай осы күзде бар үлкенінің шама-шарқын танып алды (М.Ә.).

Мұнда шат-шадыман сөзінің бірінші сыңары бір буынды болса, шанжау-шанжау, шама-шарқы сөздерінің әрбір сыңары екі буыннан жасалған .

Буын түрлеріне қарай қосарлама қос сөздер ашық буынды да, тұйық және бітеу буынды да бола береді.

Және толып жатқан ырымдар бойынша төленетін сый-сыяпат (М.Ә.).

Ал ендеше сол қызығына жеткенше күйеу мен қалыңдықтың жолына ырым-жырым, әдет-дәстүр деп неше алуан құбыжықтар қоятыны несі? - деді (М.Ә.).

Шымылдық арқылы Абай мен Ділдәға айтқан ата-ананың тілектері еді (М.Ә.).

Берілген мысалдардағы сый-сыяпат сөзі бітеу буын, әдет-дәстүр сөзі ашық буын мен бітеу буын арқылы, ата-ана сөзі ашық буын арқылы жасалып тұр.

Қорыта келгенде, қосарлама қос сөздер мағына жағынан ыңғайлас,морфологиялық жағынан тектес,синтаксистік жағынан теңдес сөздерден құралады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1986. – Б.64.

2. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – Б.115.

3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – Б.117.

4. Момынова Б., Саткенова Ж. Қазақ тілі морфологиясы. Есімдер. – Алматы: Арыс, 2007. – Б.81.

5. Қазақ тілінің грамматкасы. Морфология. – Алматы: Ғылым, 1967. – Б.35.

6. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – Б.118.

7. Айдаров Т. Парные слова в казахских говорах Узбекистана // Проблемы этимологии тюркских языков. Алматы: Ғылым. 1990. – 395 с.

8. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-том. – Алматы, 1986.

ӘОК 398

МӘШҺҮР ЖҮСІП МҰРАСЫНДАҒЫ АҚТАҢДАҚТАР

Токбаева Ж.Х., Асанов Қ.Д.
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің айтулы өкілдерінің бірі – Мәшһүр Жүсіпұлы Көпеев болып табылады. Ақын өмірі мен шығармашылығын зерттеу ісінде айтарлықтай еңбектер жүргізілді. Оны ақын, ағартушы, тарихшы және халық ауыз әдебиетінің

үлгілерін жинаушы ретінде М.О.Әуезов, Ә.Х.Марғұлан, М.Ғабдуллин, Б.Кенжебаев, Е.Ысмайлов, Ә.Қоңыратбаев, І.Жарылғапов, Ы.Дүйсенбаев, М.Бөжеев, Қуандық Пазылұлы, Д.Әбілев, Уалихан Қалижан т.б. жоғары бағалады.

М.Ж.Көпеев жайлы алғаш мақала жазып, өзінің әділ пікірін айтқан адам – Әлкей Марғұлан («Қазақ әдебиеті», №25, қаңтар, 1940). Жастайынан оның өлеңдерін жаттап, атағына тәнті болған ғалым өзінің аталмыш еңбектерінде ақынның шыққан тегі, өмірбаянына байланысты тың деректерді келтіреді.

Мәшһүр өмірінде үш рет 1887, 1895, 1907 жылдары Бұқар, Ташкент, Түркістан жаққа барып, әрі білімін толықтырып, әрі жолшыбай ел аралап ауыз әдебиеті мен фольклор үлгілерін жинастырумен болды». Ол өзінің көрген-білгенін, сезген-түйгенін, естіген, керектісін, ел игілігіне алады-ау дегенін ерінбей-жалықпай хаттап, қағаз бетіне меруерттей түсіріп кеткен жан. Бұл жөнінде М.О.Әуезов былай деп тұжырымдайды:

«Ал өз шығармаларын былай қойып, басы ашық үлгілерді жазып алып, біздің дәуірімізге жеткізген еңбек Мәшһүрде мол екенін және естен шығармау керек. Сондықтан қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ғылымдық бір саласы историография бөлімінде Мәшһүрдің ол түрдегі еңбегіне әрдайым орынды баға берілуі шарт» [1, 358].

Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Ы.Дүйсенбаев М.Көпеевтің творчестволық жолын жан-жақты зерттей келе, өз ойын былайша түйіндеген:

«М.Ж.Көпеев Бұқарға қатысты деген өлең-толғауларды ел ішіндегі кәрі құлақ қариялардың аузынан жазып алып, ертеректе қағаз етіне түсірген, екіншіден ол өзінің шамасы келгенше қарт жыраудың мұрасын толығырақ және келіп жеткен қалпында сақтауға тырысқан, үшіншіден өзі де Бұқардың өмірі және творчествосымен жете таныс болғандықтан кейбір жыр-толғауларының қандай жағдайда туғанына арнайы түсіндірме берумен бірге басқа да қызықты мәліметтер келтіріп отырған» [2, 17] десе, бұл ойды біз де мақұлдаймыз.

Ал профессор Б.Кенжебаев «Мәшһүр шығармаларының көпшілігінде заман жайын айтады, қазақтың жаман мінездерін, қазақ арасындағы феодализм қалдығын, би-болыстарды патша үкіметінің чиновниктерін сынайды» [3, 63] – деп жіті байқап, дұрыс баға береді.

Мәшһүр Жүсіптің бөліп айтуға тұрарлықтай айрықша бір ерекшелігі – өлең жазып шығарған. Оның алғашқы өлеңдері «Дала уалаяты» газетінде 1889 жылдан бастап көріне бастады. Ақын 1889 және 1890 жылдар аралығында бірнеше мақаламен қоса, бес өлең жариялады. Олар мыналар: «Әңгіме», «Бәрі қысқа еркін дүниеге келеді екен», «Кедейлікке үш қырсық оралады», «Күн шықпай ерте тұрып», «Білмейді ел өнерлісін аулақ болар». Бұл өлеңдердің сарыны ортақ, ой-арнасы біреу – ол жастарды еңбекке, өнер-білімге, егін егуге, сауда істеуге шақырады [4, 10-11] Бұл жөнінде Ә.Тәжібаев:

«Мәшһүр Жүсіп Көпеев дегенді білмейтін қазақ зиялыларында жан жоқ. Әрі ақын, әрі ақылгөй жан, ұлы Абайға ілесе шықты да осы данышпан ұстаздың ағартушылық жолын берік ұстайды. Ақындығын өзіне мұрат етті» [5], – деп терең ой толғап айтыпты.

1907 жылы Қазан қаласындағы Құсайыновтар баспаханасынан Мәшһүр Жүсіптің «Хал-ахуал», «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген тамашамыз», «Сарыарқаның кімдікі екендігі» деп аталатын үш кітабы бірдей шықты. Оның бір өлеңдерінде 1905 жылғы халық көтерілісінің де әсері бар екені көрініп тұр. Бұл шығармаларда қожа-молдалардың да жағымсыз іс-әрекеттерін сынайтын жерлері де аз емес. Осы кітаптардың ішінде патшаның отаршылдық саясатына қарсы айтылған пікір де кездеседі. Мәшһүр Жүсіп Россиямен қосылудың прогессивті жақтарымен бірге, қиындығы да аз болған жоқ деп айтады. Егер біз осы үш жинақта жырланған дүниелерді түйіп айтар болсақ, халқымыздың сол кездегі тұрмыс-тіршілігін, іс-әрекетін психологиясын біршама суреттеп беруімен де құнды [5, 10-17].

Патша үкіметі қазақ халқының ғасырлар бойы арманы болған ұлттық мемлекет құру идеясын басып жаныштады. Ұлттық-демократиялық мәдениеттің, әдебиеттің, кітап басу, ағарту ісін тұншықтырды. Қазақтар қарапайым саяси құқықтарынан айрылды. Мектептерде ана тілінде оқуға рұқсат етілмеді, көптеген мектептер жабылды, сабақ орыс тілінде өтілетін болса ғана жаңа мектептер ашуға рұқсат етілді. Демократиялық ұлттық мәдениеттің көптеген қайраткерлері себепсіз қуғындалды. Қазақ тілінде шыққан кітаптарды Россия империясының көлеміндегі күллі баспа ісін құдалау 1905-1907 жылдардағы төңкеріс жеңілгеннен кейін мүлде күшейді. Байқылаушылардың міндеттері тез өзгеріп, олар жарыққа шыққан әрбір шығармаға күдікпен қарады [6, 16].

Россия өкіметінің қазақ туралы мынадай қанды саясаты болды:

1.Қазақтың байлығын сүліктей сору.

2.Қазақтың сорпаға шығар маңдай жерін сыпырып, қазақты шөлге қуу.

3.Ауылнайлық, билік, болыстық партиясы отын үрлеп, май тастап қазақты бір-бірімен қол қамшы-шоқпар қылып, ұлттық азаттық сезімін өсірмеу.

4.Қазақты шоқындыру.

Казак-орыстың қазақ жеріне қаптатудың мәнісі:

1.Помещиктердің жеріне жеріккен мұжықтардың қазақ жеріне бетін аудару.

2.Қазақ жерінде мал өсірген, егін салған орыс байларына жұмыскер жеткізу.

3.Бір қазаққа екі орысты орнату [7].

Дәл осы кезде қазақ ақын-жазушыларының халықтың ой-санасына күшті әсер еткен, өмір шындығын дәл бейнелейтін өткір де шыншыл туындылар жарық көрді. Алайда бұл шығармалардың көпшілігі қара тізімге ілініп, қудалауға ұшырады. Осындай жасырын түрде идеялық мазмұны жағынан ерекше қауіпті деп табылған кітаптардың ішінде Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», «Хал-ахуал», «Қазақтың осы күнгі әңгімесі» атты туындылары болатын. Цензуралық комитеттің бұл тізімі 1913 жылдың 5 көкек айында құрылды. Мәшкеңнің патшалық және феодалдық түнектің езгісінде қайыршылыққа ұшыраған қазақ халқы туралы тебірене жазуы, халықтың санасын оятып, қоғамдық саяси өмірге атсалысуға шақыруы, өзіне кесір боп тиді [6, 17].

Комитет 1912 жылғы 10 көкектегі жиналысында кітаптардың мазмұнын тексере келе, аударма жасап, қорытынды шығару ісін прокурор Н.Ф.Қанатовқа тапсырды. Атап айтсақ: Ғ.Ғалымжанов «Есіл жұртым», М.Кәшімов «Насихат казакия», И.Бейсенов «Әдебиет өрнегі», Г.Мұштақаев «Қарлығаш», М.Ж.Көпеев «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз». Осылардың ішінде комитет «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген тамашамыздан» басқасынан қанша тырысса да қарсы іс қозғарлық қылмысты мін таба алмады [6, 21].

Ал М.Ж.Көпеевтің туындылары туралы Қанатов былай деп түсініктеме жазды:

«Мен аударған 3-7, 14-17 беттердің мазмұнына қарасақ, автор 1905 жылғы манифесті езілген халықтардың көз жасын құрғатқан пайдалы іс еді деп дәріптейтіндігі. Ал ел билеуші болыс, билер халықты өздерінің құлқындарын толтыратын байлық көзі деп санайды. Сондай-ақ, ол жер аударылған шаруалар да ол пиғылда емес деп есептейді».

Қанатовтың осы аударма арқылы берген түсініктемесінен кейін баспасөз туралы уақытша комитеті «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген тамашамыздың» авторын қылмысты істер ережесінің 129-статьясының 6-тармағы бойынша жауапқа тарту туралы қаулы қабылдады. Бұл қаулыны 1913 жылы 6-қарашада Қазан сот палатасы бекітті.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев қазақ қоғамындағы саяси-экономикалық шиеленістің себептерін шыншылдықпен көрсете білді. Ол бәріне кінәлі патша өкіметінің жаулап алушылық, тонаушылық саясаты, халықты аяусыз езіп-қанауы деп пайымдады. Дегенмен автор қанша шындықты айтса да, оның 1907-1912 жылы алғашында Қазан университеті баспаханасында, кейін Б.Л.Домбровскийдің жекеменшік баспаханасында 3000 дана болып басылған «Хал-ахуал» атты өлеңдер кітабы да 1913 жылы 16 қаңтарда тұтқындалды. Көпеевті тұтқындау Қазан полицмейстері арқылы іске асырылды. Осылайша, демократиялық баспасөз бірінің артынан бірі қуғындала берді. Бірақ қандай қуғындау болса да қазақ халқының арасына терең тараған ұлтаралық қозғалысын тоқтата алмады. Қатал цензураға қарамастан кітап шығару ісі жалғаса берді. Авторлар сонда да оқу ағарту, ұлттық еркіндік идеясын насихаттаудан шектелмейді.

Демократ жазушылар патша әкімшілігінің жаулап алушылық саясатына қарсы күресті күшейтті. Олардың идеясы далаға кетпеді. Халық санасында терең із қалды.

Абзал ақын Мәшһүр Жүсіп Көпеевке қанша қудалап күйе жақса да, ол бір жаратушы Алладан басқаға мойын бұрмаған діндар, аузына арам салмаған тахуа еді. Ақынның таза мінезі оны ел ішінде қадір-құрметке бөледі. Халайық қауымның сүйіп қойған «Мәшһүр» деген атына лайық заты да болды. Саналы өмірінде дәретсіз жер баспаған, отыз күн оразасын ұстап, бес уақыт намазын қаза қылмаған, басында сәлдесін, аузында дұғасын, қолынан құранын, қалам-қағазын тастамаған жан.

Мәшекеңнің қуғынға ұшыраған 3 кітабы өз кезінде ел-жұрттың іздеп жүріп оқитын асыл дүниесіне айналған. Сол кездегі зиялы қауымның бәрі де ақынды жақсы біліп, терең танып сыйлайтын болған. Бұл орайда Жүсіпбек Аймауытов пен Мәшһүр Жүсіптің бір-біріне жолдаған сәлем-сауқатынан, жазысқан хаттарынан білеміз. Хатты бірінші жазған Жүсіпбек Аймауытов:

«Сіз қазақтың қазақ заманында дүниеге келіп қалған гауһарысыз. Сіздің құлашыңыздың ұзын, қиялыңыздың терең, арманыңыз алыстағы өткен өмірде. Жаңа заманның бұйынтақ сөзі, жыбырлақ мінез сізді жарытпайды, тосаңсытады, күні өткен жат адам қылады. Жаңа заман өте

берсін! Сіз онда жалғыздығыңызды, жапандығыңызды, сәнді-салтанатты, ескі күніңізді жырлап өтіңіз. Ақынның ақындығы улаған ойын, тулаған сырын оқушыны толқытқандай қылып, тізген меруерттей кестелі, толғаулы сөзімен айта білуінде ғой» [8, 231], – деп жазса, оған ақын ағасы өте орынды жауап бере келіп:

«Қол жетпес көктегі айға созғанменен,
Бақ дәурен, өмір қызық озғанменен.
Қанша жерге қарады кәрі шіркін,
Желігіп делебесі қозғанменен.

Кірер үйі азайған басымыз бар,
Аппақ қардай сақал мен шашымыз бар.
Өзіңе берсін Алла ұзын өмір,
Көнгіш бол, қорғасындай болма темір.

Сұрапсың қандайсыз деп мән-жайымды,
Саған үйіп төкпеймін мен уайымды.
Ісек күнінде қартайған біз жаман қой,
Аз ғана мылжыңдайын қандайымды.
Бұралқы болмайтын мен еркек қой ма,
Бұл жалған айтшы маған айт пен той ма.
Неге ерте мезгілі жоқ қартайдың», – деп,
«Әменді көрген болсаң кінә қойма?!» – деп тебіренеді.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев туралы керағар пікірде болғандардың бірі – белгілі тарихшы ғалым Қасым Бейсенбаев. Ол өзінің «Из истории общественной мысли Казахстана второй половины XIX века начала XX века» және «Идеино-политические течения в Казахстане конца XX века, начала XX века» деп аталатын кітаптарында Мәшһүр Жүсіп шығармашылығына толығырақ тоқталып, оның баспа бетін көрген шығармаларын, атап айтқанда «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген тамашамыз», «Хал-ахуал», «Сарыарқаның кімдікі екендігі» деген жинақтары және «Дала уалаяты» газеті мен «Айқап» журналының беттерінде жарияланған мақалаларын сөз етеді. Ондағы діни уағыз бен ұлтшылдық сарынды баса айтады.

Қорыта келе айтқанда, ақынның діни сарындағы қисса-дастандары, оның мұсылман дінінің қазақ топырағындағы насихатшысы болған көрсетеді. Әсіресе, отаршылдық саясат көздеген орыстандыру, шоқындыру сияқты озбырлыққа ақынның рухани қарсылық білдіргенін дәлелдейді. Сонымен қатар адамгершілік ізгі қасиеттерді бойға сіңіру, имандылықты, ұлттық әдет-ғұрыпты сақтау және ислам дінінің ілкі қасиетін сақтап қалу мұратына деген ақынның имани қасиетін жаңа бір қырынан айғақтайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Әдеби мұра жайында // Әдеби мұра және оны зерттеу. –Алматы: ҚМКӘБ, 1951. –358 б.
2. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. – Алматы: Жазушы, 1970. – 172 б.
3. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Ғылым, 1976. – 363 б.
4. Көпеев М.Ж. Таңдамалы екі томдық. I том. – Алматы: Ғылым, 1990. – 358 б.
5. Тәжібаев Ә. Халқын сүйген ақын // Пионер. – №4. – 1986.
6. Байғалиев Б. Қыспақ көрген кітаптар // Мәдениет. – №38. – 1993.
7. Қошке Кемеңгерұлы. Бұрынғы езілген ұлттар! // Дауа. – №14. – 1991.
8. Ақышев З. Мәшһүр Жүсіп һәм Жүсіпбек // Дауа. – №14. – 1991.

ӘОК 811

АҚЫТ ҚАЖЫНЫҢ ШЕЖІРЕЛІК ДАСТАНДАРЫ

Туғалбаева А.А., Шекен Ж.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақов – Қазақстан, Қытай, Монғолия сияқты үш елді мекендейтін қазақ халқының ортақ ақыны, ағартушы, қоғам қайраткері. Ақынның өмірі мен шығармашылығы қазақ халқының тарихындағы күрделі қоғамдық-саяси өзгерістер кезеңімен тұспа-тұс келеді. Ақын ел, жер шежіресін тарқата отырып, ұлттық сана-сезімді оятуға ерекше ықпал етті.

Ақыт Үлімжіұлының «Абақ Керей шежіресі», «Алтай толғауы» атты шежіре-дастандары қазақ елінің қалыптасу, даму тарихын құрайтын бір саласын қамтиды. Қазақтың қазіргі ата-бабалары жүріп өткен жолдарда жеке тұлғалардың олардан тараған ұрпақтардың, қасиетті ата-мекендердің этнографиялық, географиялық жүйесі бар. Көрнекті тарихшы ғалым Х.Маданов «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты кітабында былай дейді: «Қазақ хандары дәстүрі бойынша ата-бабаларының шежірелерін жаздырып, ұрпақтан-ұрпаққа мирас етіп келген. Мұндай шежіре түзу көптеген ру тайпалардың зерделі адамдарына тән болған».

Қазақ мәдениеті тарихында осындай игі дәстүрдің заңды жалғасы шежіре-дастан жазу үрдісі ұлттық поэзиядағы тарихи поэтика болмысын байқатады.

«Ақыттың «Абақ Керей шежіресі», атты шығармасының идеялық-композициялық желісінде әдеби-тарихи шығарманың құрылымдық жүйесі сараланады: бірінішісі – ақынның халықтың өткен тарихына арналған көзқарасы, екіншісі – дана атты бидің Керей, Уақ есімді ағайынды екі баласы, олардың өсіп өркендеуі (енші алысуы, үйленуі) туралы; үшіншісі – Керейдің баласы Ашамайлының оның анасы Абақтың тағдыры (қайынағасы Уақтың оған үйленгісі келгені); төртіншісі – Абақтың төркіні Үйсінге көшкені, Нәзір молдамен қосылғаны, ұлы Қарақожа молланың, одан Майқы бидің, одан Жанастың дүниеге келгені. Шежіре-дастан сюжетінің идеялық түйіні – қазақтың іргелі аталығы екі Абақ ұрпақтарының тарихи-этнографиялық жүйесін саралау» [1, 12].

Нәзірден бір ұл тапты Абақ қатын,
Қойыпты Қарақожа оның атын.
Өскен соң ол да үлкен молла болып
Өсиет жұртқа жайды шариғатын.
Баласы Қарақожа Майқы би-ді,
Әділдік айтқаннан соң жұрты сүйді,
Ақылмен әділдік қып елді билеп,
Тентек пен тебіздің бәрін тиды.
Баласы Майқы бидің Жанас екен,
Қаңтар туса қара бура жарайды екен
Ағалар, құлақ салып тыңдасаңыз.
Он екі Абақ осыдан тарайды екен.
Атамыз одан кейін Мерген екен,
Құдай тілек Абаққа берген екен.
Қыдыр дарып, бақ дәулет қоса қонып,
Осынша жұрағаты өнген екен.
Атамыз онан кейін Дүзбен екен,
Біреудің несібесі түзден екен.
Қорқып қашып өкпемен құтылмапты,
Аралап жердің жүзін кезген екен [2, 137-138].

Қазақ әдебиетіндегі шежірелік шығармалардың композициялық құрылысында үнемі жүйесі бұзылмайтын желі – халықтың мекендеген атамекен қоныстарының аталуы, суреттелуі. Қазақ әдебиетіндегі басқа жанрларға қарағанда тарихи деректіліктерді мол қамтып баяндауға көбірек құралса да, шежірелердің прозалық үлгілерінде де табиғат көріністері, ата-баба мекендерінің пейзаждың көріністері суреттелетіні алдыңғы тарауда да айтылды. Ал ақындық поэзия тарихында қазақ даласының ата-бабалар өсіп-өркендеген байырғы атамекендерін лироэпикалық сарынмен жырланған Ақыт Үлімжіұлының «Алтай толғауы» шежіре-дастанының

поэтикалық сипаты айрықша маңызды. Себебі шежіре-дастанның идеялық-композициялық құрылысынан ежелгі түркі өркениеті дәуірлерінде, одан кейінгі замандарда бүкіл Алаш жұртының көңілдерінен өшпеген туыстық-қандастық байланыстардың дәнекері болған Алтай тауы өлкесі шежірелі жырмен өріледі. Ақыт ақынның аталған «Алтай толғауы» шежіре-дастанының поэтикалық-көркемдік тіні – ата-бабалық мекеннің ғасырлар бойы ұрпақтардың жандүниесіне, санасына сіңген атауларының тарихи мәнін, маңызын саралай жырлау. Шежірелік шығарманың поэтикалық құрылымы топонимикалық-географиялық сипаттау тұрғысында танылады. Шежіре-дастанның поэтикалық құрылымындағы ата-баба мекендерін жүйелеп қарағанда көптеген географиялық атаулар сараланып көрінеді. Мысалы: 1. Өр Алтайдың құрамындағы шоқылар, шыңдар, белестер, сайлар: Қаба, Бәйтік, Боғда, Сауыр, Шеміршек, Қыран, Жайыр, Көктоғай, Тұрғын, Қайырты, Өрмегейті, Үшбиік. 2. Өзеңдер: Қара Ертіс, Қалутан, Қарақас, Күрті, Талдысай, Сарбұлақ, Қара Түңке, Қу Ертіс, Бұлғын, Шіңгіл т.б. 3. Көлдері: Бағыраш, Баркөл, Үліңгір, Сайрам және т.б. 4. Жайлаулары: Қашқырты, Құсты, Қайырты, Қаранор, Үштөгіс, Қаракезең, Түяты, Мөнке, Құмыл, Ақсала, Сарысүмбе, Бітеужар, Салбырты, Сасыр және т.б. [1, 18].

Ақын атамекен Алтай тауы мен сол атырапқа жақын қоныстардың барлығының да адамдардың тұрмыстық-әлеуметтік тіршілігіне жайлылығы жақтарын қозғай жырлайды. Бұл жағынан алғанда, Ақттың шежіре-дастаны сонау Асан Қайғының (XV ғ.). Қазақ даласының әрбір қонысына берген бағалауларын да еске түсіреді.

Ақын шығармасының эстетикалық сымбатын ажарландырып тұрған басты ерекшелік – Алтай өлкесінің әсем табиғатын, жер-су мекендерінің көрікті келбеттерін бейнелі, суретті қолданыстармен жырлағандығы. Қазақ поэзиясының ежелгі замандардын бүгінгі дамуға дейін ұласқасы көркемдік үрдістерінін бірі – қазақ ауылдарының жазғы жайлауларының сұлу келбетін бейнелей жырлау. Жыраулар поэзиясында да, кейінгі кезеңдерде де қазақтың ұлттық-этнографиялық дәстүрлері мол бояулы сипатпен жырланатыны осы жазғы жайлаулар сымбатымен айқындалады. Ақыттың шежіре-дастанында осындай суреттеулер түйдек-түйдек шеғырлы бөліктер арқылы жырланады. Мысалы:

1.Жеті Қаба, Қанастың,
Басы жетеу шалқайған.
Шөбі қандай жұғымды,
Жетім қозы марқайған.
Тынысы кең өзен су,
Тау жаңғыртып әуені,
Құлап ағар тар сайдан
Сай-саласы салбырап,
Ағады бұлақ әр сайдан.
Тынысы кең өзен сол,
Жайлауы толық кезең сол [2, 139].
2. Саяда сайран бұлбұлы,
Аққу, қазы, сылаңдар.
Көкорай шалғын көк жайсаң,
Балалар аунап, тыраңдар [2, 140].
3. Жазғұтұрым болғанда,
Оның өзі бір арман.
Көктоғайды көрмесең,
Қаз бен үйрек, қарлығаш,
Неше түрлі күй салар [2, 142].

Ақынның атамекен қоныстардың атаулы мекендерінің берекелі, жанға да, малға да жайлы жақсылықтарын бейнелі өрнектермен жырлауы арқылы көшпелі тұрмыс мәдениетіне қалыпта сақын ұлттық дүниетаным психологиясының болмысы да айқындалады. Атамекен қоныстың сонау түркілер заманынан бері сақталған берекелі табиғаты, өзені, тоғайы, шөбі және т.б. тіршілік мүшелері, құбылыстары – бәрі де адамдардың аң саған арманы көрінісіндей бейнеленеді:

1. Қызылқия, Сарғобы,
Шегіртай деген жері бар.
Құрымты, Жолты, Жаматы,
Алтайға асар жолы бар.

Өрмегейті бел екен,
Дайын деген көл екен.
Қобда суы, Ақ қолда,
Сүгірбайдың елі екен.
Шеруші тұған мекендеп,
Шөбі шүйгін жер екен.
Шипалы шөбі көп өнген,
Адам мен малдың емі екен.
Міне осылай айнала,
Қазақтың мекен жері екен [2, 146].
2 ...Судың құмы сары алтын,
Балығы жүзіп бұраңдар.
Буыршын, Қаба қатарсың,
Бидайдың дәмін татарсың,
Күз болғанда егіннің
Қызығына батарсың... [2, 146].
...Алма жемісің аңқыған,
Жеріңнің қалмай даласы [2, 147].

Ақын – туған ел табиғатының тамыршысы, суретшісі. Ата мекен қоныстардың кейбірі жанға жайлылығымен ерекшеленсе, кейбіріндегі қолайсыздық жағдайлары да халық тарихындағы шындық.

Ақыт ақынның топонимикалық-географиялық атаулардың шежірелік жинағы сынды шығармасында қолайсыз ауа райы бар мекендердің табиғи болмысы да реалистікпен жырланады:

1 ...Қобданың жері Делуін,
Тезекке елдің көнуін.
Жазғытұрым жел соқса,
Ойпаңға таман қашады.
Пәлен дейтін ағаш жоқ,
Тезекпен етін асады.
Қара жел қатты соққан күн,
Топырағын шашады.
Алтайға асса тағы да
Қары жауып басады.
Алтай беттің қары бар.
Қобда беттің зәрі бар.
Өр керей байғұс не қылсын,
Өлмей жүрген жаны бар [2, 144].

Ақындар – тарихи негіздері ата-бабалар қоныстары болған атамекендерді жырлауда солардың кейінгі ұрпақтар үшін мәңгілік қайырлы, жайлы қоныстар бола алмағанын жырлайтын алаңжар, қамкөңілді тұлғалар. Ақының осы шығармасындағы қоныстар туралы әдеби-тарихи танымен жырлаған толғаныстары Дулат Бабатайұлының «Ақжайлау мен Сандықтас», «Қазаққа», «Ата қоныс Арқадан», Мұрат Мөңкеұлының «Үш қиян», «Сарыарқа» атты толғауларындағы атамекен қоныстардың тағдырына күйзелген азаматтық тебіреністерін еске түсіреді.

Ақыт ақынның аталған шығармасы – қазақ тарихының отарлаушы елдердің құр сауына түскен зарлы заманның шежірелі кезеңдерін елестетеді. Монғолияның және Шығыс Түркістанның Алтай тауы атыраптары кіретін өлкесіндегі өзге ұлыстардың қазақтарға жасаған қысымшылықтары – тарихтың шындығы. «Алтай толғауы» эпикалық шығармасындағы қазақ халқы бөлігінің түртпекке, қыспаққа ұшыраған қиын тағдары өлең жолдары арқылы суреттеледі:

...Қамалып қалған қайран ел,
Ендің қоныс таппайды.
«Жерімнен кет!» деп қоқилап,
Қорлығы қалмақ өткені.
Сол қорлыққа шыдамай,
Бөкенің ұзап кеткені [2, 145].

Алтай атырабындағы қазақтардың қоныстарымен ортақтасқан өзге халықтардың (қара қытай, дүнген, сарт, қалмақ, сібе, солан, ноғай, өзбек, тәжік) тағдырларына да қоғамдық-әлеуметтік шындық аясында пікірін айтады:

...Қайда жүрсің қазағым,
Қоныстың тартқан азабын?
Көшуменен күнелтсең,
Бәрінді солай жазамын.
...Қазан алман, лау ат,
Батырған қатты салмағын.
Салмағыңды ойлаумен,
Қысуда кетті бармағым [2, 149].

Қазақ тарихының ежелгі түркі өркениеті, орта ғасырлардағы исламдық мәдениет, одан кейінгі Алтын Орда – Қыпшақ, Қазақ хандығы және солардың жалғасып икеліп жат елдерге отар-бодан болған тарихи шежірелі жолды жырлау – ақындар поэзиясында XIX ғасыр мен XX ғасыр басында кеңінен өрістеді.

Қорыта айтқанда, қазақ әдебиетіндегі шежірелік шығармалар жалпы адамзаттың мәдениеті тарихындағы көркемдік-эстетикалық үрдістердің құрамдас бөлігі болып саналады. Әлем халықтарының және қазақтың әдеби мұраларында классикалық үрдіс болып қалыптасқан көркем тарихнамалықтың поэтикалық заңдылықтары аясында ұлттық мәдени мұраларымыздың ақтаңдақ беттерін толықтыру Қазақстанның жаңа тарихына үлес болып қосылады.

Ұлтының қамы үшін қалам сілтеп, азаттықты армандаған ақынның тәуелсіз қазақ елімен қауышар кезі келді. Ендігі жерде алаштың арманын айтқан Ақыт есімі ел есінде болары хақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Оразбаева А.С. Қазақ әдебиетіндегі шежірелік шғармалар: тарихилығы және жанрлық, стильдік ерекшеліктері: филол. ғыл. канд. ...диссертация. – Алматы. – Б.27.

2. Ақыт хажы. Ғахылия. – Баян-Өлгей баспагер компаниясы, 1994. – 213 б.

ӘОК 821.512.122

З.АХМЕТОВТІҢ «ӨЛЕҢ СӨЗДІҢ ТЕОРИЯСЫ» ЕҢБЕГІНІҢ МАҢЫЗЫ

Ускенова А.М.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Қазіргі кезеңде қазақ әдебиеттануы қандай күрделі проблеманы да дербес зерттей алады. Бұл жолда кең арналы зерттеуге жол ашып берген аға буын зерттеушілердің еңбегі мол.

XX ғасыр қазақ халқы үшін есте қаларлық тұтас бір тарихи дәуір десек, соңғы жетпіс жылы біздің ұлт мәдениеті мен ғылымы үшін үлкен өркендеу кезеңі болды: осы кезеңде қоғамдық ғылымдар бұрын болмаған дәрежеде дамып, жаңа деңгейге көтерілді. Еліміздің қоғамдық ғылымдарының, оның ішінде ұлттық әдебиеттану ғылымының іргесі бекіп дами түсуінде 1950 жылдары таланттарымен көрінген бір топ жас зиялылар легінің рөлі ерекше болды. Сол таланттар шоғырының көш басында аса көрнекті ғалым, қазіргі ұлттық әдебиеттану ғылымының бірегей өкілдерінің бірі, академик Зәки Ахметов есімі ерекше аталады.

Өмір жолын ұстаздықтан бастап, ғылым жолымен ұштастырған Зәки Ахметұлының 1975 жылы Ұлттық Ғылым академиясында М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтындағы сан-салалы ғылыми-ұйымдастырушылық қызметімен жалғасты. Әдебиеттану ғылымында З.Ахметов әдебиет тарихы, абайтану, Әуезовтану, әдебиет теориясы мен әдебиеттану әдіснамасы туралы өзекті мәселелерді қамтыған іргелі зерттеу еңбектері арқылы, ұлттық әдебиеттану ғылымын республикадан тыс жерлерге де әйгілі етті. З.Ахметовтың әдебиет теориясы, поэтика, өлең құрылысы мен өлең жүйесі, абайтану мен әуезовтану проблемалары жөніндегі күрделі зерттеулерінің мән-маңызы күн өткен сайын тереңдей түсуде. Сондай еңбектерінің бірі – «Өлең сөздің теориясы». Кітап өлең теориясының екі үлкен тармағына «Тіл кестесі» және «Өлең өрнегі» болып бөлінген. «Тіл кестесі» бөлімі төрт тараудан тұрады. Алғашқысы өлең сөздің бейнелеу құралдарына арналған. Алдымен автор сөз бейнелілігі деген не, оның ерекшелігі неде, сөзді бейнелеу мен қолдану әдісі қалай деген

сұрақтарға жауап беріп, оқушыға жалпы поэзияның табиғаты, оның басқа жанрлардан өзгешелігі туралы толық мағлұмат береді. «Поэзияда қорытындылап жинақтау мен даралау, ортақ сипаттар мен жекелік сипаттардың ұштасып, ұласып жатуы», сондай-ақ, көркемдік, бейнелі түрде сипаттау, суреттілігі басым болатыны дәлелді айтылған. Мәселен, Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» деген белгілі өлеңінің талдануы оқушыға поэзияның құдіреті мен қасиетін толық танытады. Өлеңнің ішкі мазмұнына терең үңілген зерттеуші мәтінге түгелдей әдеби-мазмұндық талдау жасап, поэзияға тән көркемдік суреттеу әдісіне кең тоқталады. Мұнда табиғаттың әсем көрінісі мен аулақта жолыққан қыз бен жігіттің типтік қасиет ерекшеліктері үлкен талғампаздықпен сұрыптап алынғанын айтады. Өлеңді жете қарастырған автор мұнда басы артық жай айтыла салған бірде-бір эпитет, анықтамалардың жоқтығына терең зерделеу арқылы көз жеткізеді.

Қазақ поэзиясында ауыспалы мағынада қолданылатын бейнелі сөздердің шығу төркіні көне замандарға барып тіреледі. Сондай-ақ олардың шығуы мен ерекшелігі қазақтың көшпелі, мал шаруашылығы тіршілігімен де байланысты. Осыған орай З.Ахметов қазақ өлеңінде кездесетін бейнелі сөздерді екі үлкен салаға бөледі. Бұл табиғат суретін және төрт түлік малға байланысты ұғым-түсініктерді білдіретін сөздер. Осы екі түрге сәйкес автордың көптеген нақты мысалдарға жасаған талдаулары мен пайымдаулары, тұжырымдары оқушыға ой салып, қазақ халық поэзиясының қадірін жете түсінуге баулитыны даусыз.

Халық поэзиясының тіліне арналған тарауда автор ауыспалы мағынада көркем құралдарды зерттей отырып, бүкіл қазақ фольклорының кейбір жанрлық сипаттарын да ашып көрсеткен. Мәселен, еңбекте нақты мысалдар негізінде жасалған мынадай қорытынды бар: «Қазақ поэзиясында, әсіресе, халықтық өлең-жырлар мен эпостық туындыларда адамның кескінін, сұлу қыздың, арудың келбет-сымбатын айшықтап, мәнерлеп суреттеуге үлкен мән беріледі, әйел портреті мейлінше көркем жасалады және бояуының ашықтығы, тартымдылығы нақтылығымен айрықша көңіл аудартады».

Қазақ әдебиеті тарихында Абай есімі ерекше екені мәлім. Ол – қазақтың поэзиясын мазмұн жағынан да, түр жағынан да байытып, тек жаңашыл ғана емес, нағыз реформатор, тіпті әдебиеттің қоғамдық сипатын, көркемдік бітімін, мазмұнын, қызметін түгелдей өзгерткен суреткер. З.Ахметов Абайдың тіл ұстарту өнерінен екі заңдылықты байқаған. Бірі – жаңа, соны сөздер мен сөз тіркестерін жасау да, екіншісі – бұрыннан белгілі, дәстүрлі, бейнелі сөзді жаңаша көркемдеп, тең мағынада қолдану. Мысал ретінде Абайдың бұрыннан қолданылып жүрген «жүрек» пен «көңіл» бейнесіне ондаған жаңаша көркем сипаттама тапқанын айтуға болады.

«Тіл кестесі» бөлімін қорытындылап тұрған тарау – кеңес дәуірінің алғашқы кезінен бастап, осы күнге дейінгі қазақ поэзиясында бейнелі сөздер мен көркемдеу құралдарының жан-күйі мен өркендеу тенденциясы, бағыты. Автор әр жылдардағы халық поэзиясының үлгілерін салыстырып, әрқайсысына тән ерекшеліктерді ашады. Сонымен қоса, оларға түр жағынан, бейнелі сөзді қолдану әдісі жағынан ортақ қасиеттерді де іздестіреді. Мысалы, автор Сәкен Сейфуллин поэзиясында бейнелеудің, көркемдеудің жаңа тәсілдерінің мол екенін көрсете отырып, бұрыннан қолданылып жүрген, дәстүрлі құралдардың орын алатындығын айтады. Бұл жалғыз Сәкен емес, Сәбит, Ілияс, Әбділда, Қасым, Сырбай, Жұбан сияқты ақындарда, тіпті қазіргі барлық қазақ поэзиясында кездесетін жағдай. Бірақ әрқайсысында өзіндік ерекшелігі бар, әр ақын өлең сөзді өзінше ойнатады, өзінше құбылтып, түрлендіреді. Біреуі бұрыннан белгілі сөзді жаңа мағынада қолданып, басқа қырынан көрсетсе, екіншісі тыңнан сөз жасап, жаңадан бейнелі ұғым тудырады. Осының екеуі де кейде бір ақынның шығармашылығында ұштасып жатады. Мұның өзі мүмкін нәрсе. Оның мәнісі қай ақын да ойын кестелеп, айшықтап айтуға тырысады, осы жолда былайынша көңіл аудармайтын мәселеге үлкен маңыз беруі мүмкін. Қазақ ақындарының дәстүрінде олар өз шығармаларында дағдылы халық үлгісін ғана емес, басқа ел әдебиетіндегі дәстүрлерді де енгізуі мүмкін. Осы ретте қазақ ақындарының В.Маяовскийден көп үйренгенін атаған жөн. Мәселен, С.Сейфуллинде, С.Мұқановта орыс ақынының өлең өлшемдері кездесті. Маяковскийдің сөз саралау ерекшеліктері, жаңа мазмұнға жаңа форманы сәйкестендіру тәсілдері, сөзді жаңа мағынада қолдана алуы – қазіргі ақындарға да үлгі боларлық. Осы себептен З.Ахметов қазақ ақындары шығармашылығындағы Маяковский дәстүріне кең тоқталады.

Кітаптың екінші бөлімі «Өлең өрнегі» деп аталады. Мұнда қазақ өлеңінің құрылымына, өлшем-өрнектері мен түрлеріне, қазіргі поэзияда қолданылу жолдарына, ерекшеліктеріне талдау беріледі. Өлеңді өлең ететін ең алдымен оның ұйқасқа негізделген шумақтық құрылысы,

ырғақтылығы, әуезділігі мен үнділігі. Өлең сөздің қара сөзден басты айырмашылығы да осында. Оның үстіне ерте заманнан бері қазақ өлеңді әуенмен айтқан, ал тақпақтап айту дәстүрі кейіннен туған. Яғни, өлеңге әуенділік те тән. Қазақ өлең деп әнді де, өлең сөзді де айтады. Өлең сөздің оқылу мәнері мен айтылу қалпы қара сөзден бөлек. Тиянақты ырғақ болуы да – өлең сөздің құрылысына тән ерекшелік. Ырғақ қара сөзде де бар, бірақ ол өлеңдегідей мөлшерлі емес, тыныс алу үшін ғана сөйлем арасында болады. Мөлшерлі ырғақ – өлең жасаудың басты шарттарының бірі.

Өлеңнің құрылыс жүйесіне арналған тарауда ырғақтан басқа да өлеңнің негізгі жанрлық, композициялық сипаттары зерттеледі, тармақ, бунақ, шумақ сияқты өлең бөлшектерінің заңдылықтары талданады. Өлшем туралы айтқанда, автор жалпы түркі тектес халықтар поэзиясындағы өлшем түрінің ең көнесі жыр мен қара өлең үлгісі екенін айтады. Автор бұл ойын көптеген тюрколог ғалымдардың пікірімен дәйектейді. Бұл екі өлшем Абайға дейін қазақ поэзиясында басты орында болып келгендіктен, қазақ өлеңін зерттеген әдебиетшілердің бәрі дерлік осы екеуіне назар аударып, олардың табиғатын ашуға зер салады. Міне, осының бәрін ескере отырып, автор бұл екі түрдің өзара жақындығы мен ішкі заңдылықтарын, ерекшеліктерін аша түскен, әсіресе, ырғақтық құрылыс бітіміне бірлестік барын айтуы және оның себебін ашып беруі – үлкен жаңалық. Зерттеуші жыр мен қара өлеңдегі өлшемдердің айырмашылығы мен өзіндік қасиеттерін жан-жақты қарастырады. Жырдағы жеті-сегіз буынды өлшемнің қазақ өлеңінің барлық үлгісінде келетінін айта келе, автор оның жырмен бірге термеде, толғауда мол қолданатынын анықтайды, терме мен толғауға ғылыми анықтама береді. Зерттеушінің жеті-сегіз буынды жыр түріндегі өлең үлгілеріне тән шумақ пен ұйқас, тармақ пен түйдек туралы пайымдаулар маңызды. Мәселен, осы күнге дейін жеті-сегіз буынды жырдың ұйқасы шұбыртпалы екендігі орныққан пікір болса, ғалым З.Ахметов жыр ұйқасының бірнеше түрлерін айқындап, өзекті (желілі), жанама, бірыңғай, егіз ұйқас деген атаулар береді. Осыған байланысты зерттеуші бірнеше ұйқас түрлерін атап (айқас, ақсақ, аттамалы, егіз, қаусырмалы, шумақ, аралық), ұйқастың тармаққа да, буынға да, ырғаққа да дауыс толқынына да қатысты болатындығын ескертеді. Тіпті «ұйқасты түрлендіріп пайдалану өлең сөздің синтаксистік құрылыс жүйесін байытып, молықтыра түсуге мүмкіндік береді» деген түйін айтады. Қазақ поэзиясында қара өлең ұйқасы біршама зерттелгені белгілі. Ал зерттеуші З.Ахметовтың бұған дейін айтылмаған қырларын, яғни, тармақтарының буын санының біркелкі болуы, төрт тармақты қара өлең шумағында алдыңғы екеуінің негізгі айтылатын ойға тікелей байланысты болмауы, дауыс қалпының өзгеруі секілді мәселелерді айқындайды. Зерттеуші З.Ахметов мақал-мәтел, жұмбақ, нақыл сөз сияқты ұсақ жанр үлгілерінің өлеңдік өрнегін, ырғақ-өлшемін анықтайды. Ғалым «олардың өзінше қалыпты ырғағы бар екенін, «белгілі өлшеммен» айтылатынын, «ырғақтың құрылыс жағынан еркін және алуан түрлі» болатынын айтады. Екі тармақты нақыл сөздің (мақалдың, жұмбақтың) көпшілігі төрттен сегізге дейінгі буыннан тұратынын, ал төрт тармақтылары жеті-сегіз буыннан құралатындығын айтады.

Қай елдің поэзиясында болсын өлеңдегі ырғақты туғызатын – өлең сөздің қайталанып келетін мөлшерлі бөлшектері болса, қазақ поэзиясында ырғақ туғызатын – өлең сөздің буын саны тұрақты бөлшектері. Өлеңді оқығанда, айтқанда тармақтың өлшеулі шегі бар екені ерекше көзге түседі. Тармақтың бірлік-тұтастық тауып, оқшауланып тұратыны тегін емес. Оның шегі берік сақталып, өрнегі үнемі қайталанып отырады. Әрбір тармақ көбінесе тиянақты ойды немесе оның бір түйін-тарауын білдіреді, дауыс толқыны, сөйлем құрылысы жағынан да бөлекше болып келеді. Ал тармақты бунаққа бөлу ырғақтық жағынан анық болғанымен, синтаксистік (сөйлем құрылысы), интонациялық (дауыс толқыны) жағынан көзге түсе бермейді. Шумақтың құрылысын алсақ, мысалы, тармақтар төрттен, алты-алтыдан топтасса да, көбіне өлең сөздің интонациялық, синтаксистік ерекшеліктеріне сәйкестеніп алынады. Өлең өлшемдері тармақтағы буын санына қарап ажыратылады. Мысалы, он бір буынды өлең, алты буынды өлең, жеті-сегіз буынды жыр өлшемі т.б. Тармақ ішінде өлең ырғағын белгілейтін – буын. Ырғақты күшейтіп, толықтыра түсетіндер-шумақ, ұйқас. Қазақ поэзиясында өлең ырғағының тірегі – буын. Буын санына негізделетін силлабикалық өлең жүйесі қазақ поэзиясында, басқа түркі тілдес қырғыз, өзбек, татар, түркімен, әзербайжан, башқұрт секілді халықтардың тілінде, сонымен бірге француз, чех тілінде де қолданылады. Силлабикалық өлең жүйесінде буындардың өлең ырғағын туғызуға, белгілеуге қатысты біркелкі сипат алуы, әрине, тіл құрылысының түпкі ерекшеліктерімен терең байланысты.

Қазақ өлең жүйесінде ырғақтың буынға негізделуі, тармақтың да буын санымен белгіленуі – мұның бәрі тілдің құрылысына, алдымен, оның дыбыстық, яғни фонетикалық

құрылысына орай қалыптасқаны, тілдің табиғатынан туатыны талассыз. Тіпті ұйқастың құрылысы да буынға байланысты. Қазақ поэзиясында ең көп қолданылатын өлең өлшемдері- жеті буынды, жеті-сегіз буынды, он бір буынды. Алты буынды өлең, онан да қысқарақ төрт буынды өлең сиректеу кездеседі. Он төрт, он бес буынды өлеңдердің тармағы құрама болып келеді, яғни, жеті буынды екі тармақтан, не жеті, сегіз буынды екі тармақтан құралған болады. «Өлең сөздің теориясы» еңбегінде поэзиядағы бейнелеу тәсілдеріне пайымдаулар бере отырып, қазақ өлеңінің құрылысына талдаулар жасаған. Қазақ өлеңінің теориясын негізінен, өзіне дейінгі ғалымдар пікіріне сүйене отырып (В.Гордлевский, И.С.Брагинский, Ф.Корш, Т.Ковальский) әлем әдебиетіндегі теориялық талдауларды саралай келе, қазақтың өлең өлшемдеріне тыңнан пайымдаулар жасайды.

З.Ахметов өз зерттеулерін тиянақты жалғастыра отырып, қазақ әдебиетінің көрнекті ақындарының шығармаларын мұқият талдап, ондағы тосын, жаңа өрнектерге назар аударған. Қазақ ақындары Ж.Нәжімеденов, Ә.Тәжібаев, С.Асанов өлеңдерінің ұйқас, тармақ, бунақ, буын мәселелеріне көңіл бөліп, олар он бір буынды тармақтарды құрылысы бір тектес басқа тармақтармен аралас қолданғанын нақты мысалдармен дәлелдейді. Сонымен бірге, он бір буынды тармаққа он бес буынды тармақ та орала алынатын кездері болатынын айта келе, мысалға Қ.Бекхожиннің «Жігіт болсаң....» өлеңінен үзінді келтіреді:

Алатаудың шың басына шықпасаң,
Жігітсің –
Қыз қасында қыздың сырын ұқпасаң,
Қасқимасаң құйындарда, асқарда,
Жігітсің –
Биік үйдің бауырын тек ықтасаң.

Ақынның осы өлеңін түбегейлі талдаған зерттеуші: «Бұл тармақтардың ырғақтық құрылысында, жақындық, жанасымдылық жоқ емес: он бір буынды тармақтың төрт буынды бунағын тағы бір қайталаса, он бес буынды тармақ болып шығатынын ескеру керек», - дейді. Шындығында да Қ.Бекқожиннің бұдан басқа «Ұмыт бәрін», «Әкелер мен балалар», «Саятшы» т.б. лирикасында осы құбылыстар кездеседі. Зерттеуші еңбегінде қазақ поэзиясында ерікті өлең түрінің орныуына байланысты ізденістер жасайды. Ғалымның айтуынша, ерікті өлең түрі қалыптасқан өлеңнің силлабикалық жүйесіне әсері жоқ, қалыпты принципті жоққа шығару емес, қайта қазақ поэзиясындағы өлшем-өрнектердің көбеюі деп, мынадай тұжырымға келеді: «Ерікті өлең әжептеуір өріс алған елдердің поэзиясына көз салсақ, бұл өлең түрі мен қалыптасқан өлең өлшемдері – негізгі өлең жүйесі қатар дами беретінін байқаймыз. Ендеше, бұлар бір-бірін ығыстырып, сыйыспайтын нәрселер деуге болмайды. Әрқайсысының өз мүмкіндігі, өзінше артықшылығы бар. Зерттеуші ерікті өлеңнің алғашқы үлгілері ретінде Сәкен, Бейімбет, Ілияс, Сәбит өлеңдерін мысалға алып, өлеңнің буындары мен тармақтарына жете назар аударып, олардың ерікті өлең түріне жататынын дәлелдейді.

Зерттеуші ХХ ғасыр поэзиясындағы ізденістерді байыптай келе, ондағы ырғақ, өлшем құбылыстарына терең талдау береді. Поэзиядағы қандай да көркемдік тәсілдерді орнымен, өлең үйлесімінде қисынмен қолдану ақындық шеберлікке байланысты екенін түйіндей келе, халық арасына кең таралған жырлардағы халықтық үлгілердің әсерлілігіне мән береді. Зерттеуші лиро-эпостық жырлардан, терме-толғаулардын үзінді келтіріп, ондағы ойға оралымды тіркестерге ерекше мән береді. Еңбектің қазіргі өлең құрылысына қатысты теориялық ізденістер мен олардың ғылыми бағытын айқындауға жәрдем бола құнды тұстары жетерлік. Қорыта айқанда, академик Зәки Ахметовтің «Өлең сөздің теориясы» еңбегі – поэзияға талдау жасауға ғылыми тұжырымдар мен ой-пікірлері жағынан негіз боларлық толымды еңбек.

УДК 811.512.141

КҮГӘРСЕН РАЙОНЫНЫҢ АНТРОПОНИМДАРҘАН БАРЛЫҠҠА КИЛГӘН ТОПОНИМДАРЫ

Үҙәнбаев З.Й., Арыҫланова М.С.
Башҡорт дәүләт университетының Стәрлетамаҡ филиалы,
Стәрлетамаҡ ҡ., Башҡортостан Республикаһы, Рәсәй Иллеге

Күгәрсен районындағы Ҡалдар – ҙур ауыл, был һүҙҙең килеп сығышы тураһында бер нисә вариант бар. Мәҫәлән, «Сынғыҙнамә»лә Ҡалдар бей иҫкә алына. Уға бөйөк хан бүләк итеп ҡыпсаҡ ырыуын, күгәрсен ҡошон, «туҡсоба» оранын һәм ҡарағас ағасын биргән. Ауылда ҡара ҡыпсаҡтар, бошман ҡыпсаҡтар, күсеп килгән мишәрҙәр һәм татарҙар йәшәй. Әлеге ваҡытта ауылда Ҡалдаров тигән фамилиялы ғаиләләр бар. Уларҙың шәжәрәләрен тикшергәндә, Ҡалдар бейҙең йәшәү йылдары яҡынса 1683-1736 йылдар менән билдәләнеүен күргә мөмкин. Ҡалдар ауылына 1725 йылда нигеҙ һалына. Шунан сығып, беҙ ауылдың исемен уға нигеҙ һалыусы Ҡалдар бейҙең исеменән алынған, тип иҫәпләй алабыҙ.

Волостновка ауыл советындағы **Ҡадир**, ә халыҡ телендә **Ҡалмаҡ** ауылы Ҡалдар менән Түләбай ауылдары уртаһында урынлашҡан. Ауыл исеме 1733-1813 йылдарҙа йәшәгән Ҡадир Иҫәнбирҙиндән алынған.

Башҡортостанда Ҡалмаҡ исемле ауылдар күп. Мәҫәлән, Әбйәлил районында халыҡ телендә Мишәр тип йөрөтөлгән, тик рәсми Ҡалмаҡ тип аталған, Көйөргәҙе районында Ҡалмаҡтар, рәсми – Мәмбетҡол тиган ауылдар бар. Ишембай, Стәрлебаш һәм Салауат райондарында булған Ҡалмаҡ ауылы рәсми рәүештә Өмөтбай тип йөрөтөлә. «**Ҡалмаҡ»** топонимының килеп сығыуының бер версияһы Фәсхетдин Ғималентдин улы Каранаевтың **«Ишкәнәк, Мәнеү, Ағиҙел буйҡайҙарындағы уҡыусыларҙың, волостновтарҙың юбилей тантанаһы»** китабында яҙылған. Китапта күрһәтелеүенсә, Ҡадир ауылында Ҡытай, Әбделкәрим, Рәхимғол Ҡалмаковтар була. Уларҙың атаһы Ҡалмаҡ Сурин 1754 йылда Ҡыпсаҡ волосынан һайлана. Ауылға манаралы мәсет һалына, уларҙың исемен мәңгеләштереү маҡсатында ауылға **Ҡадир** исеме бирелгән. Шәжәрәлә указлы мулла булыуы тураһында мәғлүмәт бар [1].

Шулай уҡ Волостновка ауыл советы биләмәһендә **Павловка**, халыҡ телендә «Урыҫ Һапашы» (Руское Сапашево) ауылы бар. Ул Ялсы совет биләмәһенә ингән Һапаш ауылына бик яҡын урынлашҡан. Бөгөнгө көндә был бәләкәй генә ауыл Мәнеү йылғаһының һул яғында урынлашып, Волостновка ауылына ҡушылған. Ауылдың урыҫса һәм башҡортса исеме лә антропонимдарҙан алынған: Һапаш – ир исеме, Павел – шулай уҡ.

Моҡас ауылы − ауылдың исеме Моҡас антропонимынан барлыҡҡа килгән. Үткән быуат башында ауылға нигеҙ һалыусының улдары 65 йәшлек Ирғәле, Тусалы һәм Бирҙәле Моҡасовтар йәшәгән. Аҙаҡ ауылға нигеҙ һалынып, исем бирелгәс, ул Атайсал түбәһенә ҡарай башлаған.

Үтәғол тауҙары − Кәкүк (Әлимғол) ауылы менән Ҡаҙарма (Көйөргәҙе районының Кинйәбай) ауылы араһындағы урманлы тауҙар. Тауҙарға исем элек Кәкүк ауылында йәшәп, күп йылдар урмансы булып эшләгән Үтәғол бабайҙың иҫтәлегенә арнап ҡушылғандар.

Харис баҡсаһы − Ҡалдар ауылы эргәһендәге урман артына сыҡҡан юлда урынлашҡан ағаслыҡ. Советтар Союзы (СССР) заманында бында колхоз баҡсаһы булған. Унда Харис исемле бабай оҙаҡ йылдар ҡарауылсы булып эшләгән. Шуға был ерҙе халыҡ «Харис баҡсаһы» тип йөрөтә башлаған.

Әлимә юлы − Әлимғол ауылы менән Йәҙгәр ауылы араһындағы тура юл. Элек, колхоз-совхоз заманында был юлдан Йәҙгәр ауылындағы колхоз фермаһына малсылар һәм һауынсылар эшкә йәйәү атлап йөрөгәндәр, исеме һауынсы исеменән алынған.

Мораҡ ҡасабаһы − был ҡасаба исеменең барлыҡҡа килеүе тураһында мәғлүмәттә Ә.З. Әсфәндийәроватың «Башҡорт АССР-ың ауыл һәм ҡасабалар тарихы» китабында табырға мөмкин [2]. Был китапта XVIII-XIX быуатҡа ҡараған ауыл исемдәре тураһында ҡыҙыҡлы мәғлүмәттәр күп бирелгән. Күгәрсен районының үҙәге булып торған Мораҡ (боронғо исеме − Ҡыҙыл Мәсет) ҡасабаһының исемен беҙҙең ғалимдар шулай уҡ Мураҡ (Мораҡ) антропонимы менән бәйләй. VII ревизия (1816 й.) материалдарынан күренеүенсә, Мораҡ ҡасабаһында

Мураҡтың ике улы – Хәбибулла һәм Хәмит йәшәгән. Хәмит ул ваҡытта 72 ике йәшлек бабай булған. Бынан сығып, уның атаһы – Мураҡ был ергә яҡынса XVIII быуаттың 60 – сы йылдарында күсеп килә. Шуға күрә райондың аҡһаҡалдары ҡасабаға нигеҙ һалыусылар ике ағалы-ҡустылы Мураҡ һәм Көбәк булған тип һөйләгән риүәйәттәренең тарихи нигеҙе бар тип иҫәпләргә була.

Шулай итеп, Күгәрсен районы топонимдары араһында күптәре антропонимдарҙан яһалған, тип билдәләй алабыҙ.

Ҡулланылған әҙәбиәт:

1. Каранаев Ф.Ғ. Ишкәнәк, Мәнеү, Ағиҙел буйҡайҙарындағы уҡыусыларҙың, волостновтарҙың юбилей тантанаһы.

2. Әсфәндийәров Ә.З. Башҡорт АССР-ың ауыл һәм ҡасабалар тарихы. − Өфө: Китап, 1991.

УДК 821.512.141.09

ЛИРИК ӘҪӘРҘӘРҘЕҢ ТИПТАРЫ

Үтәев А.Ф.
БДУ-ның СФ, Стәрлетамаҡ ҡ., Башҡортостан Республикаһы,
Рәсәй Иллеге

Башҡорт әҙәбиәте ғилемендә һүрәтләү рәүешенең ниндәй булыуынан сығып К.Әхмәтйәновтың [1, 331] шиғырҙарҙы бер нисә төргә бүлеп ҡараған традицион төркөмләүе киң таралған:

1) шиғыр-монолог,
2) шиғыр-өндәшеү,
3) шиғыр-диалог.

Ғалим шиғырҙарҙы төҙөлөшө, һүрәтләү формаһы буйынса төркөмләй. Был осраҡта иғтибар күберәге әҫәрҙең тышҡы ҡоролошона төшә, лирик герой телмәренең формаль яҡтары иҫәпкә алына.

Әҙәбиәт ғилемендә лирик әҫәрҙе өс типҡа бүлеп ҡараған икенсе төркөмләү ҙә осрай, шуның бер үрнәген Ғ.Хөсәйеновта [2, 386] осратырға мөмкин:

1) лирик башланғыс өҫтөнлөк алған тип;
2) лирик башланғыс һәм һүрәтләү берләшкән тип;
3) һүрәтләү йәки хикәйәләү өҫтөнлөк алған һиҙелер-һиҙелмәҫ лирик башланғыс тип.

Ғ.Хөсәйенов бүленешенең нигеҙендә лирик геройҙың эске донъяһының, эмоциональ уй-кисерештәренең бирелеше, йәғни шиғырҙа лирик башланғыстың урын алыу үҙенсәлектәре ята.

Лирик әҫәрҙәрҙе өс типҡа бүлеп ҡарау нисек кенә шартлы булмаһын, ошо күҙлектән сығып шиғырҙарҙың өс композицион төрөн дә айырып була:

1. Беренсе типҡа ҡараған әҫәрҙәрҙә композицион яҡтан лирик монолог өҫтөнлөк итә, лирик «мин» исеменән әйтелгән һүҙҙәр уй-тойғоларҙың эске хәрәкәтен барлыҡҡа килтерә.

2. Икенсе тип шиғырҙа композиция төрлөрәк, әммә нигеҙҙә факттар теҙмәһе ғәҙәттә лирик геройҙың уларға мөнәсәбәте, үҙенсә реакцияһы менән аралашып бара.

3. Өсөнсө тип композицияһы теҙеп һүрәтләүгә ҡоролоп, сюжет ағышы айырым-асыҡлыҡ менән характерлы. Әммә тоны, стиле, поэтик тәбиғәте менән лирик сюжет.

Беренсе типҡа ҡараған шиғырҙарҙа лирик герой туранан-тура үҙенең хис-тойғоларын, уй-фекерҙәрен, нимәгәлер мөнәсәбәтен асып һала. Беҙ был осраҡта уның эске донъяһының шиғырҙа асыҡтан-асыҡ сағылғанын күрәбеҙ, лирик геройҙың уйҙарын, тойғоларын уҡыусы яңынан кисергәндәй була. Лирик герой телмәрен күбеһенсә «мин», йәки «беҙ» исеменән алып бара. Мәҫәлән:

Шатлыҡтарҙан елкенһәм дә,
Һағыштарға мин күндәм.
Күңелдәремде китһәң дә,
Китмәйһең күңелемдән.
Башыма һин таж да булдың,

Таш та булдың башыма.
Аҡылдан яҙҙырҙы яҙың,
Яҙманың яҙмышыма (Р.Бикбаев).

Лирик герой үҙенең яҙмышы тураһында һүҙ алып бара. Үтәнән-үтә рифмалашып килгән һүҙҙәр монолог рәүешенә ҡоролған телмәрҙең эмоционаллеген арттыра, тойғоло итә. Шиғырҙа лирик герой–»мин» менән «һин» араһындағы мөнәсәбәттәр яҡтыртыла, дөрөҫөрәге лирик геройҙың мөхәббәт ғазаптары, ҡатмарлы, «башына таж да булған, таш та булған» һөйөүе сағыла.

Хәҙерге башҡорт шиғриәтендә беренсе һәм икенсе типҡа ҡараған лирик монолог өҫтөнлөк алған һәм ғәҙәттә факттар теҙмәһе лирик геройҙың уларға мөнәсәбәте менән аралашып барған шиғырҙар киңерәк таралған тип әйтергә була. Лирик монолог өҫтөнлөк алған тип элек башҡорт халыҡ ижадының башҡа жанрҙарына ҡарағанда йырға нығыраҡ хас булған.

Икенсе типҡа ҡараған лирик башланғыс һәм һүрәтләү берләшкән шиғырҙар иң киң таралғаны. Мәҫәлән, Ҡәҙим Аралбайҙың «Себен» шиғыры:

Тәҙрә ҡаты араһында ҡалып,
Әй безелдәй себен сая ла!
Быяланы ватмаҡ үҙ уйынса,
Сәбәләнә тик ул заяға…

Ике строфалы был шиғырҙың тәүге өлөшөндә бер бәләкәй генә күренеш күҙ алдына баҫа. Беренсе ҡарамаҡҡа лирик герой менән уның бер ниндәй бәйләнеше юҡ, шулай ҙа килтерелгән өҙөктөң һуңғы юлында беҙ барыбер ҙә лирик геройҙың был күренешкә ҡарата мөнәсәбәтен тойоп ҡалғандай булабыҙ. Әммә лирик геройҙың уй-хистәре тулыһынса был өлөштә түгел, ә икенсе строфала асыҡ сағыла:

Беҙ ҙә ике донъя араһында
Себен һымаҡ ҡалдыҡ ҡамалып:
Үткәндәргә күптән юлдар ябыҡ,
Яңыһында - өмөт самалы…

Бында лирик геройҙың яҙмышы, күңел торошо, уның донъяға ҡараштары яҡшы күренә. Шиғырҙа тәҙрә ҡаты араһында ҡалған себен менән бәйле ваҡиға төп ролде уйнамай һәм үҙ аллы йөкмәткене барлыҡҡа килтермәй. Ул лирик геройҙың эске донъяһын, уйҙарын, тойғоларын тулыраҡ асыр өсөн ярҙамсы факт булараҡ ҡулланыла, себен яҙмышы лирик геройҙыҡына параллель ҡуйыла. Беренсе строфалағы күренеш лирик геройҙа үҙенсәлекле ассоциация тыуҙыра, философик уйҙарға һала.

Дамир Шәрәфетдиновтың «Һорау» шиғыры үҙенең ҡоролошо менән **өсөнсө типҡа** ҡарай. Шиғырҙың нигеҙендә «бала саҡта әсәй һөйләгән» бер ваҡиға ята:

…Парһыҙ ҡалған аҡҡош китмәй кире,
Ҡала шунда, эҙләп һөйгәнен…
«Һөйөү ҡайғыһы» булмаған малай күп уйлап тормай әсәһенә үҙенең һорауын бирә:
- Әсәй, әсәй, ә нишләй һуң ул ҡош,
Табалмаһа парын йәй буйы?

Шиғырҙа был һөйләшеүгә лирик геройҙың туранан-тура бер мөнәсәбәте лә, аңлатмаһы ла бирелмәгән. Ни бары һуңғы строфала ғына беҙ лирик геройҙың ситләтелеп белдерелгән тойғоһон, был ваҡиғаға ҡарата һиҙелер-һиҙелмәҫ кенә мөнәсәбәтен, дөйөм шиғыр йөкмәткеһенән, эмоциональ тонынан тойомлайбыҙ:

…Өндәшмәне әсәй, тын көрһөнөп.
Уҙҙы йылдар, күпме ғүмерем.
Һәм көҙ һайын шул һорауҙы бирep,
Һүрәтләү йәки хикәйәләү өҫтөнлөк алған өсөнсө типтағы шиғырҙарҙың йөкмәткеһе билдәле бер символик мәғәнәгә эйә булмаған ябай тәбиғәт күренештәренән дә торорға мөмкин. Уларҙа пейзаж деталдәре, картиналары түгел, ә ошо күренештәр ярҙамында тыуҙырылған кәйеф, күңел торошо мөһим.

Ҡулланылған әҙәбиәт:

1. Әхмәтйәнов К. Әҙәбиәт теорияһы. Үҙгәрешле 3-сө баҫма. - Өфө: Китап, 2003. – 392 бит.

2. Хөсәйенов Ғ. Башҡорт әҙәбиәтенең поэтикаһы. Беренсе киҫәк. Теоретик поэтика / Ғ.Б.Хөсәйенов. - Өфө: Ғилем, 2006. – 403 бит.

УДК 821.512.141.09

ЙОМАБИКӘ ИЛЬЯСОВА ШИҒРИӘТЕНЕҢ ИДЕЯ-ТЕМАТИК ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Үтәев А.Ф., Лунева А.Е.
БДУ-ның СФ, Стәрлетамаҡ ҡ., Башҡортостан Республикаһы,
Рәсәй Иллеге

Күренекле шағирә, журналист, дәүләт эшмәкәре Йомабикә Ильясованың поэзияһы тәрән уй-тойғолар, психологик кисерештәр менән һуғарылған ижад. Уның шиғырҙары яҡты һағышҡа һабыштыра, рухты сафлыҡ менән һуғара.

Шағирәнең шиғыр яҙырға теләге бик иртә уяна. Иң беренсе шиғырын ул бишенсе синыфта яҙа һәм оҙаҡламай уның шиғырҙары гәзит-журнал биттәрендә күренә башлай. Беренсе шиғырҙар йыйынтығы «Яуа, яуа алтын япраҡтар» 1990 йылда баҫылып сыға. 1993 йылда «Китап» нәшриәтендә балалар өсөн «Серле төн» китабы донъя күрә. «Һарғайма, йәй!», «Ҡабырсаҡта» шиғырҙар йыйынтыҡтарында Й.Ильясованың шиғырҙары ритмик ҡоролошо яғынан төрлөләнә, фәлсәфәүи асылы тәрәнәйә.

Й.Ильясованың күпселек шиғырҙары фекер тығыҙлығы, хис-тойғолар һәм тасуири биҙәктәр күплеге, асыҡ, тапҡыр һүҙ-фразаларға ҡоролошо менән характерлана. Шуға уның шиғырҙары ҡыҫҡа, күләме менән 4-5 строфанан тора. Шуға Й.Ильясованың үҙен миниатюр шиғырҙар оҫтаһы итеп танытыуы ла һис осраҡлы түгел. Уның шиғырҙары араһында хатта бер строфанан ғына торған әҫәрҙәр бар: «Рауза», «Энә», «Һүҙ ыңғайы».

Уның ижадының төп символы - юл. Миҫалға түбәндәге шиғырҙарҙы килтерергә мөмкин: «Ҡәнифә юлы», «Ғүмер юлы», «Рух юлы». Шағирә донъяны тап үҙенсә асырға ынтыла, тәбиғәттең, һәр миҙгелдең, көндөң, мәлдең сикһеҙ серҙәренә төшөнә, күргән-кисергәнең йөрәк аша үткәрә.

И.Ильясованың шиғриәтенең көсө уның ихласлығында, үҙ булмышын, әҫәлек вазифаһын тәрән аңлауындалыр. Балаларына, ейәндәренә бағышланған «Ҡыҙыма өгөт», «Ике балам», «Ҡыҙыма», «Бәп-бәләкәй малай илай...», «Кәмиләгә, ейәнсәремә» шиғырҙарында шағирә балаларына тик изгелек, яҡты тормош, бәхет теләүе сағыла.

Авторҙың ижадында тыуған яҡ, тыуған ауыл темалары бала саҡ хәтирәләренә барып тоташа:

...Ошо тупһа, ошо ишек алды -
Минең иң бәхетле бала сағым...

Йомабикә Ильясованың лирикаһы донъяны, тирә-яҡты фәлсәфәүи категориялар менән баһалай. Мәңгелек, Ғаләм, Ваҡыт тураһында күп фекерләй. Тәбиғәттәге артыҡ күҙгә ташланып бармаған күренештәр ҙә уйландыра шағирәне, фәһемле фекерҙәр уята.

Ҡулланылған әҙәбиәт:

1. Бикбаев Р. Замандың шиғри йылъяҙмаһы// Ағиҙел. – 2002. – №7.
2. Ҡунафин Ғ. Замандарҙың рухи балҡышы.Әҙәбиәт теорияһы, тарихи поэтика мәсьәләләре, ижади портреттар, әҙәби тәнҡит мәҡәләләре. – Өфө: Китап, 2006. – 492 бит.
3. Ильясова Й. Бәхет эргәһендә. Шиғырҙар, поэма. – Өфө: Китап, 2005. – 304 бит.

УДК 821.512.141.09

С.ӘБҮЗӘРОВ ШИҒЫРҘАРЫНДА АУЫЛ ҺӘМ ҠАЛА ОБРАЗДАРЫ

Үтәев А.Ф., Хәмитова Л.Д.
БДУ-ның СФ, Стәрлетамаҡ ҡ., Башҡортостан Республикаһы,
Рәсәй Иллеге

С.Әбүзәр ижадында сағылған төрлө темалар араһында тыуған яҡ, тыуған ауыл темалары айырым бер урынды алып тора. Мәҫәлән, «Тартыу көсө» шиғыры Р.Бикбаев әҫәренән эпиграф менән башланып киткән:

Ерҙән киткән һыуҙар күктән ҡайтты,
Тыуған еркәй тарта, эй мөғжизә.

Автор тыуған ауылының магнит һымаҡ тартыуы тураһында һөйләй. Әммә лирик герой «йәне тимергә әйләнмәнеме микән?»- тип шикләнеп тә ҡуя. Сөнки хәҙер инде уның хыялдары ҡала менән тығыҙ бәйләнгән:

Ә хыялым
Ҡалаға теш батырған

Лирик герой уларҙың икәүһенең ҡайһыһы еңер икән тигән уйҙарға бата. Тормоштың ҡатмарлы юлдарын үткән саҡта ул "тормош һандалын күп сүкегән", "ҡыҙарғанса уттар йотҡан", тыуған яҡтарын һағыныуға ҡарамаҫтан, ул ҡалала йәшәргә мәжбүр. Тыуып үҫкән ере, ауылдаштары уның ҡайтмауына үпкәләмәҫтәр, тип өмөт итә . Йәне генә булһала ҡайтасаҡ, тип ышана . Хатта:

Һис юғында
Даға булһам ине
Һабан тартҡан атҡа,-

тип тыуған еренә яҡын булырға тырыша лирик герой. Шулай итеп, лирик герой ғүмер буйы ҡалала көн итеүгә ҡарамаҫтан, йәне тыуған ауылына тартыла, ул үҙ еренә ҡасан да булһа ҡайтыуына ышана.

"Тыуған яҡта" шиғырында Салауат Әбүзәр ауылына булған мөхәббәтен белдерә. Уның күңеленә, йәненә ауылға ҡайтыу байрамса кәйеф бирә. Бында уға шул тиклем рәхәт, хатта, уның өсөн эт өрөүе шиғыр кеүек яңғырай, бурандар битен семетмәй, ә киреһенсә, үбеп - үбеп ала, тип хис итә. Ҡар бөртөктәре биткә һибелеүе лирик герой өсөн бары тик сәскә һеркәһе һибелеүе. Ауылы уның өсөн шул тиклем саф, эскерһеҙ:

Аяҡ аҫты тулы
Ҡарҙары ла йәнгә
Йылы бөркә.

"Ап-аҡ ҡарын бысратмаҫ өсөн , аяғыңды сисеп атларлыҡ бит!" – тип ғәжәпләнә ул.

"Ҡамыр батыр" шиғырында лирик герой беҙгә тыуып үҫкән ерен һүрәтләй. Был изге ергә ҡайтыуында ул үҙен әкиәт батыры итеп тоя. Ул бында шул тиклем дә ҡыуанып-шатланып, дәрт-дарманы ташып ҡайта, хатта үҙен берсә Йүгерек батыр, берсә Ҡамыр батыр итеп хис итә. Әкиәттәге батырҙар йылғанан һыуҙы күп итеп эскән кеүек, лирик герой ҙа Еҙемен эскеһе килә. Ләкин бар нәмәнең дә башы һәм аҙағы була: лирик геройға кире ҡалаға китергә кәрәк. Уның күҙҙәренә әсе күҙ йәшттәре төйөлә.

Урбанизация темаһы был авторҙың шиғырҙарында киң сағылыш тапҡан. С.Әбүзәровтың лирик геройы тыуған ауылы менән ҡала араһында үҙенең күңеленә урын тапмай йөрөй. Бер яҡтан уны тыуған ере тартһа, икенсе яҡтан йәшәү сығанағы биргән ҡала арбай. Ул таш ҡалала йәшәргә мәжбүр.

Ҡулланылған әҙәбиәт:

1. Бикбаев Р.Т. Тенденции развития современной башкирской поэзии // Вестник АН РБ. – 2002. – Том 7. – № 4.

2. Хөсәйенов Ғ. Хәҙерге шиғриәтебеҙгә бер байҡау // Ағиҙел. – 2009. – №12.

УДК 811.512

ПРИНЦИПЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СЕМАНТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КОРНЕВЫХ ОСНОВ В ЭТИМОЛОГИЧЕСКОМ ГНЕЗДЕ

Халиуллина Н.У.
Башкирский государственный педагогический университет
им. М.Акмуллы, г. Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

Восстановление исторического движения семантики слова важно для полного адекватного анализа современного значения слова и представляет еще недостаточно исследованную сторону языка. Древние связи происхождения лексической единицы, забываемые в коммуникации, скрыто живут и периодически проявляются в словоупотреблении. Важной задачей современной тюркологической науки, на наш взгляд, является выявление системы диахронически мотивированных односложных корневых основ. В синхронном плане связь между такими единицами может быть слабо представлена или вообще не проявляется. Сущность такого подхода заключается в выявлении общих закономерностей семантического развития генетически родственных групп лексики, т.е. этимологического гнезда.

Методика исследования этимологических гнезд в динамике опирается на общие принципы современной лингвистики: антропоцентрический, синергетический, системно-структурный, синхронно-диахронический (или принцип эволюционного ряда в терминологии Ю.С. Степанова). Она основана на понимании языка в целом и его лексико-семантической системы, в частности, как сверхсложной, открытой, саморазвивающейся, диалектической по своей природе системы и всегда характеризующейся в своем функционировании определенными отношениями между ее единицами.

Сложность и подвижность лексико-семантической системы языка характеризуется следующими постоянно действующими факторами, которые определяют семантическую судьбу как отдельных слов, так и всего словарного состава языка в целом:

- изменение фонетической оформленности слова и, позднее, изменение его внешнего графического облика под действием фонетических законов с течением времени,
- отношения словопроизводства – генетические и актуальные связи слова с другими словами по форме в словообразовательных, корневых и этимологических гнездах,
- принадлежность слова в соответствии с его грамматическим и лексическим значениями к определенному лексико-грамматическому классу – части речи;
- изменение понятийной и/или предметной отнесенности значения слова в ходе его исторического развития в рамках той или иной национальной языковой картины мира,
- отношение слова к другим словам по семантической структуре – по близости, сходству общего значения при различии дифференцирующих оттенков (связи тематические и синонимические),
- сочетание слова с другими словами в живой разговорной, диалектальной или книжно-письменной речи (связи синтаксические и фразеологические).

Дадим подробное обоснование каждого шага процедуры.

1. Звуковая оболочка слова и его значение функционируют и развиваются в единстве и не могут быть по отношению друг к другу автономными, поэтому исследование начинается с описания фонетических вариантов корня в определенный период его существования с указанием на возможные семантические различия между ними [2, 123]. Обращается внимание на изменения фонетического облика слов описываемого корня и связанные с ними сдвиги и преобразования в лексическом значении. Многие лингвисты указывали на определенную роль фонетических изменений в процессе деэтимологизации: «Живые альтернации согласных, поддерживаемые системой языка в ряде фактов словообразования, сами по себе не вызывают деэтимологизации, но при некоторых дополнительных условиях семантического порядка могут поддерживать разрыв смысловых ассоциаций между членами былого этимологического гнезда»

2. Важное значение для представления общей семантической картины исследуемого этимологического гнезда имеет выяснение частеречной принадлежности составляющих гнездо слов, так как именно через лексико-грамматические классы осуществляется представление в

языке картины мира, основных сфер материальной, социальной и психической деятельности человека, окружающей его действительности, а также внутреннего духовного мира человека. Выявление частеречных оттенков в семантике представленных в этимологическом гнезде слов важно и для всестороннего описания значений производных основ, на формирование которых оказывает влияние как семантика производящей основы, так и значение форманта.

3. Производное слово связано мотивационными отношениями с рядом однокоренных слов, семантические связи между которыми исторически изменчивы. Поэтому далее необходимо проведение словообразовательного анализа всех производных гнезда. Это даст возможность выявить и описать причины пополнения лексического гнезда новыми словами, передвижения ранее активных членов гнезда на его периферию, утраты гнездом каких-либо лексем, представить полную картину способов, моделей и типов словообразования, образующих формальную структуру гнезда на определенном этапе его развития, а также поэтапно проследить пути формирования современной системы способов деривации.

4. В значении слова с наибольшей очевидностью обнаруживается взаимосвязь всех элементов языка, в своей совокупности образующих определенную систему. Поэтому целесообразно провести анализ и построение схем семантической структуры этимологического гнезда.

В семантическом аспекте гнезда корневых основ мало исследованы. Но именно семантика лежит в основе многих процессов, происходящих в этимологическом гнезде, и определяет его специфику как единицы системы языка. Изучение семантической структуры гнезда предполагает описание различных типов смысловых отношений. Особое внимание при этом должно быть уделено описанию семантических особенностей производных слов, так как словообразовательное производное «сохраняет основу в ее семантически более древнем, как бы производящем состоянии, давно оставленном самой производящей основой» [1, 152], а ретроспективный сравнительный анализ семантики производного слова.

5. В качестве завершающего этапа исследования необходимо обратиться к анализу фразеологических и синтаксических связей ключевых слов этимологического гнезда, существенно влияющих на развитие семантики.

В этимологическом гнезде представлен многотысячелетний путь развития лексико-семантической системы языка с разными лексическими пластами, отражающими разные уровни познания мира человеком.

Описание этимологических гнезд корневых основ родственных (тюркских) языков будет способствовать обнаружению еще непознанных закономерностей развития и функционирования общетюркских корневых основ в составе этимологического гнезда, помогут объяснить системные связи слов. Система корневых основ – это не только гармоническое сочетание элементов одного и того же порядка, но в то же время и совокупность противоречивых элементов и отношений, отражающих диалектическую борьбу противоположностей.

Список литературы:

1. Трубачев О.Н. Этимологические исследования и лексическая семантика // Принципы и методы семантических исследований /Отв. ред. ВЯ. Ярцева и др. М, 1976. – С. 147-179.

2. Халиуллина Н.У. Тюркские языки Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообщества. – Уфа, 2003. – 174 с.

ӘОК 82.0:001.89

Ж.БЕКТҰРОВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Хамзин М.Х., Сарбасова Қ.А.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Шығармашылық мол мұрасын қалдырған, заманымыздың маңызды проблемалары туралы көптен-көп мақалалар жазған, әсіресе саяси тұрғыда жазаланған адамдардың өмірбаяны мен шығармашылығы туралы көп зерттеу жұмыстарын жүргізген шежіреші, жазушы Жайық

Кәгенұлы Бектұров. Ол өзінің ауқымды да бейнелі сөздерімен Орталық Қазақстанның көптеген фактілері мен тарихи оқиғаларын көпшіліктің жадында қалдырды.

Ж.Бектұров шеберлігі нақтылы фактілер мен деректердің шеңберінен шықпай отырып-ақ, шығармаға үлкен танымдық, көркемдік сипат дарыта білуден байқалады. Мұнда деректілік - негізгі көркемдік тәсіл. Деректі жанрда әдеби шығармаға тән көркемдік сипаттар, өмірдегі нақтылы шындық, баяндалып отырған жағдайлар, автордың ой елегінен өткізіліп, оның сезім әсерлерімен нәрленіп шығуы арқылы танылады. Нақты жайлар, жеке фактілер жинақталып, қорытылып, типтік дәрежеге көтеріледі. «Кез келген дерек шығармаға арқау бола алмайды. Маңызды өмір құбылысын, адам мінезінің елеулі өзгешелігін танытатын жайлар, деректер ғана жазушы назарын өзіне аудара алады» [1], – деген пікірді нысанаға алсақ, Ж.Бектұров тарихи шындыққа негізделген өмірде болған нақтылы жайларды анық мәлімет, айқын деректерге сүйеніп, өмірбаяндық (автобиографиялық), естелік түріндегі (мемуарлық), публицистикалық түрде жазған.

Жазушының көтерген тақырыптарының ауқымы да, мөлшері де өте кең. Олардың ішінен жоғары бағаға ие, құнды естеліктерінің қатарына: әдебиет, тарих өкілдері туралы, жер-су атаулары жайлы өрбіген ойлары мен мақала, жолжазба түрінде әр жылдары жазылып, әр түрлі басылым беттерінде жарияланған, түрлі жинақтарға енген "Ағалардың жазығы не?", "Қайран абзал ағалар", "Аға жазушы", "Ұлы ханның ұрпақтары", "Жақсы жолда", "Атыңнан айналайын туған жер", "Сібір сілеміндегі сүрлеулер", "Жаужүрек", "Өң бе, түс пе?", "Кенесары керуенінде", "Тайбурылдың өлімі" секілді еңбектері ерекше атауға тұрады. Азаткер ағалардың дүниелерін көзі қарақты оқырманға ұсынып қана қоймай, елін, жерін қызғыштай қорғаған батырлар мен ғұламалардың бірлікке, ерлікке толы кезеңдері, сондай-ақ Әлихандар бастаған бағытты жалғастырушы Міржақып, Мағжан, Ахмет, Жүсіпбектей тұлғалардың заманның қос өкпеден қысқан тар жол тайғақ кешудегі отбасындағы, қоғамдағы, мемлекеттік деңгейдегі өрелі-өнегелі өмірнамалары, естен кетпес қуғын-сүргіндегі жазушының өзі және замандастары тартқан тағдыр тауқыметі, өзі өскен Сарыарқа өлкесінің аңыз, ертегі қиссаларының қыр-сыры, өзге де тарихи деректер нақты дәлелмен кеңінен суреттелген очерктерін жинақтай келе, оларды екі топқа жіктеуді дұрыс көрдік.

1 Халық ауыз әдебиетіне, фольклорымызға байланысты көнекөз қариялардан естіген, жазып алған, өзі зерттеулер жүргізу арқылы нақтылаған аңыз-ертегі, жыр, қиссалар, халық ақындары мен жыршылар, сал-серілер туралы жазбалары.

2 Ұлан-байтақ кең жеріміздің ішкі-сыртқы көріністеріне, табиғи жаратылыс, қасиеттеріне сай қойылған лайықты атаулардың сақталуына куә әдебиет, тарих, география үшін құндылығы жоғары деректері.

Ж.Бектұровтың ертерек жазған мақалаларында қазақ әндерін сынау басым болса, 1970 жылы "Орталық Қазақстан" газетінде жарияланған: "Сарыарқа саяхатында" мақаласында Қарағанды облысына келген алматылық жас ақын-әншілердің әнді шебер орындағанын, әндердің тазалығын, бұзылмағанын да айтқан.

Халықтың жазба әдебиеті дамып келе жатқанмен, бәрі бірдей шығармаларын баспаға ұсынуға құлықсыз екендігін атап өтіп, әсіресе, Ұлы Отан соғысы кезіндегі ел арасында тараған шығармаларды жинақтау, топтастыру, тарих пен әдебиетке нақты дәлел болатын айтқан.

Ж.К.Бектұровтың "Аңыз соңы" еңбегіндегі: "Бала мінезді Әлекең (Әлкей Марғұлан) бірде менен осы Моншақты жотасының дәл қай аймақта екенін біліп, қатты қуанып еді. "Адам бармаған, ат баспаған жерлер аз емес қой, бұрын ол кісі Моншақты жотасын Шәуешек жақта деп түйген екен" [2], - деген естелігін де назарға алғанымыз жөн.

Академик Ә.Марғұланның Ж.Бектұров дерегіне ықылас қойып "халық аңызы "Алтын сандық", "Қарқара", "Домбыра", "Моншақ" секілді атауларды Баян сәлемдемелері түсіп қалған жерлер деп есептейді" [3],- деген түйіні де сөзімізді қуаттай түседі.

Қ.Жұмалиевтің зерттеуіне зер салсақ: "Қозы Көрпеш - Баян сұлу" жырын халық көп заманнан сүйіп тыңдаған. Мұны осы екі ғашықтың әңгімесіне байланысты қойылған жер, су аттарынан танимыз. Өлеңі өзені Қарабай мен Сарыбайдың қонысы деседі. Қарабай антын бұзып, "Қызымды жетім ұлға бермеймін", - деп өлеңінің аяғын өрлей Аякөзге көшеді. Көшкен күні Қарабайдың сабасы жарылады. Сол жер Аққөл, Жайылма атаныпты. Айбас Баянға "Алтын айдар, шоқ белбеу жарың бар, соны әкелемін",- деп қанатты қара биеден туған бақа айғырға мініп қашады. Сәлемдемеге Баянның домбырасын, бет моншағын, қарақарасын, алтын сандығын, ақ жамшысын алады. Айбас жолда адасады. Алдынан өткелсіз орман шығып,

Баянның домбырасы мен моншағын ұмытады. Содан ол жер "Домбыралы", "Моншақты" атанған, сандығы қалған жер "Алтын сандық", "Ақшатау" атанған, - дейді [4].

"Қозы Көрпеш - Баян сұлу" жырында көптеген жер-су аттары, ру, тайпа, атаулары, адам есімдері кездеседі. Осы атауларға байланысты аңыздар, хикаялар, кейбір деректер құнтталып жиналса, әдебиетшілерге, тарихшыларға, этнографтарға, тілшілерге, бір сөзбен айтқанда, әдеби және тарихи өлкетанумен шұғылданушыларға баға жетпес материал болатыны сөзсіз. Тек жиналуы құнтталса ғана мұратқа жетеміз, - деген Е.Сыдықов пікірі де орынды [5]. Ж.Бектұров:

"Қиссада "Моншақты" тау аталып тұр,
Түсінгей соны анықтап жатқаным деп...
Тегіннен "Моншақты" деп ат қоя ма?
Қоршаған қара орманға көз тоя ма?
Тастапты бір биікке домбырасын,
Ән-күймен жүрегінің дерті қалып.
Кетіпті Баян сұлу елге налып,

Жерінен айрылғанда естен танып, - дей келе, Баянның өз жерінен білмейтін, танымайтын елге, алыс сапарға аттанарда "Балталы, бағаналы, ел аман бол", - деп қоштасқанын көпшілік мектеп бағдарламасынан білетінін де айтқан.

Шежіреші халық жырларын тек өз жеріне тартуды мақсат етсе, "Қыз Жібек", "Ер Тарғын" секілді ауыз әдебиетінің інжу-маржандарынан да ұқсастық іздеп, қалам тартуы мүмкін еді. "Тарихи шығармада құрғақ қиял өмір шындығынан, болмыстан тыс тұрып нәтижелі бола алмайды", - деген Жанғара Дәдебаев пікіріне сүйенсек [6], Ж.Бектұров жоғарыда сөз болған жыр төңірегінде ғана осындай ой, пікір айтқан.

Жазушы мәдениетіміздің әдеби қорын молықтыра түсетін, тілімізге, теңеу-баламаларымызға өнеге болып кіретін ауыз әдебиетінің бай үлгілерін ерінбей-жалықпай жинау, мұның бүгінгі өскелең өмірімізге, тілек-талабымызға пайдалы-тиімділерін, кәдеге асатын құндыларын іріктеп, саралап алуға ауыл-қаладағы оқытушыларымыздың, әдебиетшілеріміздің, журналистеріміздің жалпы ауыз әдебиетін қадір тұтатын адамдарымыздың тікелей ат салысулары қажеттігін, мазмұнды, парасатты бүгінгі қауым ғибрат аларлық көркем сөзді дария түбінен меруерт сүзгендей іріктеп, асылды жасықтан ажырата білулері, әлдеқалай жұғымды, қосынды тоттан аршып ала білулері керектігін ортаға салған.

Ж.Бектұровтың халық ертегілерінен бастау ала отырып, фольклорлық шығармалардың ізімен жаңаша жаңғырта жазған еңбегіне тоқталғанда, "Қазақтың өр жерінде жыр нұсқасының табылуы, ұқсас кешененің болуы "Қозы Көрпеш - Баян сұлу" жырының оқиғасы сол арада болды дегендік емес. Жырдың көп нұсқасының болуы сонша жыршының қолынан өткендігінің белгісі. Өңделіп, толығып, жыршы өз жеріне қарай, ру, ел аттарына қарай бұрып та жіберген. Ең күшті жырда жер-су аттары өзгеріссіз сақталып қалған, - деген пікірді негізге алсақ [7], біздің ойымыз әлемдік деңгейде аталып өткен жырды өз жерімізге тарту емес, сақталған жер, су атауларының жайын анықтап, еліміздің өзге аймақтарында да мұндай атаулар кездесіп жатса, пікір алысып, тарихи аңызды зерделеуге үлес қосу.

"Осы күні кейбір жастар қайтсе де "жақсы қазақ" болғылары келіп, өз жандарынан қайдағы жоқты қисынсыз сөздерді шығарып алып жүр. Халық өзінің тұрмыс қарекетіне, әлеуметтік ахуалына, жер-су ыңғайларына қарай ертеден қойған жер аттарын жаңадан өзгертудің зиянынан басқа еш пайдасы жоқ",- дей келе, ол қазақ жерінің көптеген аймақтарының тарихи атауларын нақты атап берген.

Ж.Бектұровтың өткір тақырыпты қозғаған еңбектерін саралай келіп, оны сөз қадірін жетік меңгерген қаламгер, халық ауыз әдебиетін жинаушы, фольклортанушы, қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің шығармашылық өмірбаяны, еңбектері туралы әдебиет тарихы үшін маңызды деректер қалдырған, әдебиет саласында ұлттық байлығымызды сақтау жолдарын көрсеткен шежіреші-жазушы, ұлан-байтақ жеріміздің ішкі-сыртқы көріністеріне, табиғи жаратылыс, қасиеттеріне сай қойылған атаулардың анығын зерделеп ғылымға беймәлім сырларды анық көрсеткен географ, тарих бетінде жаңсақ айтылған жайттарды анықтаған зерттеуші.

"Ұлдарына қоймайтын жақсы аттарды жерлеріне қойған", - деп Ә.Кекілбаев айтқандай, қазақ халқының, әсіресе, өзі туып өскен Арқа өңірімен шектес жатқан мекендердің жер-су атауларының "атынан айналған" Ж.К.Бектұров мұрасынан әдебиет ғана емес, тарих, география ғылымдарының үлесіне де тиер мағлұмат жетерлік.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әдеби терминдер сөздігі. - Алматы: Ана тілі, 1996. – Б.79.
2. Бектұров Ж. Аңыз соңы // Орталық Қазақстан.1991, 16 қараша.
3. Қозы Көрпеш-Баян сұлу жыры. Құрастырған: Әуезов. – Алматы, 1936. – Б.235-236.
4. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихы. 2-бөлім. – Алматы, 1950. – Б.18.
5. Сыдықов Е. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу»эпосы - Әлемдік мәдени-тарихи құбылыс. – Алматы, 2002. – Б.11.
6. Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. - Алматы: Қазақ университеті, 2001. -303 б.
7. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы, 1958. – 279 б.

УДК 378 (072)

ГРАММАТИКА М.С.УМЕТБАЕВА

Хусаинова Л.М.
Стерлитамакский филиал БашГУ, г. Стерлитамак,
Республика Башкортостан, Российская Федерация

Башкирами, их языком, фольклором, бытом, культурой интересовались первоначально русские просветители, краеведы такие, как Р.Г. Игнатьев, В.В. Катаринский, А.Г. Бессонов, М.В. Лоссиевский, С.Г. Рыбаков и др. Возможно именно поэтому первые азбуки, словари и многие национальные алфавиты, предложенные для башкирского языка, основывались на буквах кириллицы, так как русские исследователи образцы башкирского народного творчества фиксировали, пользуясь русской графикой (кириллицей) [Галяутдинов, 2000:101].

Но и выходцы из башкир в своих исследованиях обращались к русскому алфавиту. Так, российский дипломат, переводчик М. Биксурин (Бекчурин) составляет рукописный словарь «Перевод слов на башкирский язык», датируемый 80-ми годами XVII в., в котором содержится 360 слов русского языка в переводе на башкирский, при этом переводы приводятся на русской и арабской графике [Ишбердин, 1986:11]. В 1869 г. в Казани он издает словарь «Начальное руководство к изучению арабского, персидского и татарского языков с наречиями бухарцев, башкир, киргизов и жителей Туркестана». В нем впервые даны систематизированные сведения о башкирской грамматике, сделан сравнительный анализ башкирских, татарских, казахских языков с арабским, персидским и русским. В конце учебника помещены небольшие словари этих языков, составленные по тематическому принципу. В качестве образца башкирского языка М. Биксурин приводит сказку «Батыр батша әкиәте». Данное пособие является первым опытом сравнительно-сопоставительного изучения неродственных языков не только в башкирской лингвистике, но и во всей тюркологии.

В изучении истории башкирского литературного языка имеет большое значение научно-просветительское наследие башкирского просветителя-демократа XIX в., поэта, первого башкирского ученого М.С. Уметбаева. В 1897 г. он издает «Символы веры и правила быстрого обучения чтению», а в 1901 г. – «Краткую татарскую грамматику» («Татар нәхүенең мохтасары»). Оба издания опубликованы в Казани. Необходимо уточнить по поводу названия последней книги: в данном случае автор подразумевает не современный татарский язык. Здесь термин «татарский» употребляется в более широком значении, как было принято в то время, – в значении тюркского языка [Хусаинова, 2012:75].

При написании грамматики использован действующий в то время алфавит на арабской графике, усовершенствованный М.И. Уметбаевым путем добавления к существующим буквам дополнительно 6 букв для передачи собственно башкирских звуков.

В грамматике большое внимание уделяется особенностям татарского и башкирского языков в рамках общего тюрки. Во вступлении автор пишет так: «*Наш татарский язык происходит из языка древних чагатайцев и башкир. На нем говорят кипчаки, киргизы, башкиры и туркмены из чагатайского рода. Сами они называют свой язык «тюрки тель». То есть язык тюрки*».

М.С. Уметбаев, работая над созданием своей грамматики, обращает пристальное внимание на принципы построения восточных и западных грамматик, на внутреннюю природу, особенности башкирского и татарского языков. Приводит часто примеры из народного

творчества. Очень тщательно указывает на своеобразие, отличие башкирской лексики, фонетики и морфологии. Стремится ясно и просто, доступно для всех сформулировать правила и определения.

Важно и то, что М.С. Уметбаев, исследуя древний лексический пласт, архаическую грамматику языка, делает интересные выводы. Он пишет, что истяки, или башкиры, в древности говорили на тюрки, доказательство этого – книги «Кисанбиа» Рабгузи, «Шэжэре тюрк» Абулгази Багадура и «Бабур-намэ» Загретдина Бабура, так как автор первой Насир Рабгузи в начале своей книги пишет: «Дабы было понятно истякам, пишу на этом языке».

Башкирский ученый сопоставляет чагатайскую (староузбекскую) лексику с башкирской по книге «Бабур-намэ», находит общие черты и отличия [Хусаинов, 2006:72].

М.И. Уметбаев занимался переводческой работой. Будучи членом комиссии по проведению 100-летнего юбилея со дня рождения А.С. Пушкина, он переводит на башкирский язык стихотворение великого русского поэта «Бахчисарай». Некоторые из его переводов представлены в книге «Ядкарь» (Казань, 1897 г.), которая была переиздана в 1984 г. После ухода в отставку переводческая деятельность ученого была одним из источников для проживания, о чем говорится в письме М.И. Уметбаева, написанном царю 14 декабря 1904 г.

Таким образом, первый башкирский ученый М.И. Уметбаев провел большую просветительскую работу. С целью повышения грамотности башкирского населения, он предлагает ввести в учебную программу изучение русского языка и литературы, так как, по его мнению, только владея русским языком можно ознакомиться с европейской и мировой культурой. В своей грамматике, по мере возможности, он проводит сопоставительный анализ между этими языками, находит общие моменты, указывает на их практическое применение. Среди рукописного наследия ученого сохранились рекомендации по преподаванию русского языка башкирским и татарским детям, в которых большое внимание уделяется осознанному изучению данного предмета. Эти рекомендации не утратили свою актуальность и в наше время.

Список литературы:

1. Галяутдинов И.Г. Два века башкирского литературного языка. – Уфа: Гилем, 2000. – 448 с.

2. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. – М.: Наука, 1986. – 152 с.

3. Уметбаева М.С. Краткая татарская грамматика / Татар нәхүенең мохтасары. – Казань, 1901.

4. Уметбаева М.С. Символы веры и правила быстрого обучения чтению. – Казань, 1897.

5. Уметбаева М.С. Ядкарь. – Уфа: Китап, 1984. – 288.

6. Хусаинов Г.Б. Мухаметсалим Уметбаев // Ватандаш. – 2006. – № 10. – С. 111-145; №11. – С. 91-137. – № 12. – С. 70-103.

7. Хусаинова Л.М. Башкирское письмо. – Стерлитамак: СФ БашГУ, 2012. – 120 с.

УДК 811

СЕМАНТИЧЕСКАЯ РОЛЬ ТВОРИТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА (НА МАТЕРИАЛЕ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОГО ФОНДА РУССКОГО И БАШКИРСКОГО ЯЗЫКОВ)

Шайхутдинова Г.Р.
Башкирский государственный педагогический университет им. М.Акмуллы, г. Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

На сегодняшний день проблема взаимосвязи и взаимодействия языка и культуры является одной из самых сложных и спорных в лингвистике и в культурологии.

Как мы знаем, на основе понятий «язык» и «культура» возникла наука лингвокультурология. В настоящее время одним из вопросов лингвистики является интеграция лингвистического и лингвокультурологического принципов в процессе обучения русского языка в национальной школе. Как отмечает В.А. Маслова, «лингвокультурология – это наука, возникшая на стыке лингвистики и культурологии и исследующая проявления культуры

народа, которые отразились и закрепились в языке» [Маслова, 2001: 28]. Иными словами можно сказать то, что в настоящее время в языкознании культуру нужно изучать через призму языка. Одним из предметов исследования в лингвокультурологии является паремиологический фонд языка, так как во многих пословицах и поговорках отражаются быт, история, верования, обряды, обычаи, философия и психология народа.

В пословицах башкирского народа с присущей им лаконичностью и экспрессией выражен острый ум, природная наблюдательность народа, его проницательность, глубокая мудрость. Башкирские пословицы, как и пословицы других народов, возникли в весьма давние времена в процессе трудовой деятельности. В них запечатлены отзвуки жизненного, трудового опыта и истории народа с древнейших времен до настоящего времени. Пословицы помогают яснее выразить мысль, полнее аргументировать доводы собеседника, украшают речь.

Данная статья посвящена сопоставительному изучению семантической роли творительного падежа в пословицах и поговорках на тему «труд». В связи с этим большое значение приобретает раскрытие концепта «труд» в башкирском и русском языках. Трудовая деятельность с давних времен является основной деятельностью, которая определяет существование человечества. Из этого следует то, что труд относится к базовым ценностям башкирской и русской лингвокультурной общности. Новизна и уникальность данной темы заключается в том, что при изучении падежей на уроках русского и башкирского языков через пословицы можно объективно установить некоторые ценности сравниваемых культур и, конечно же, воспитать у учащихся любовь к труду. Вместе с тем, учитывая научную значимость паремиологического фонда, лингвокультурологический подход к изучению семантической роли падежа раскрывает ментальную сущность народа.

Категория падежа – одна из важнейших грамматических категорий, в каждом языке она имеет свою специфику. В русской грамматике выделяется особая категория склонения, одна из особенностей которого – наличие предложного и творительного падежей. Семантика падежных форм достаточно глубоко исследована в трудах А.М. Пешковского, А.А. Потебни, А.А. Шахматова, Ю.Н. Караулова, С.М. Бернштейна и др.

Как отмечает В.Ш. Псянчин «в башкирском языке исходный падеж (башк. сығанаҡ килеш) образуется при помощи аффиксов *-дан, -дән; -тан, -тән; -ҙан, -ҙән; - нан, - нән*» [Псянчин, 1975: 24]. Например, *Ялҡаулыҡтан ауырырһың, тырышлыҡтан һауығырһың (Человек от лени болеет, от труда здоровеет); Тырыштан тир китмәҫ, ялҡауҙан сир китмәҫ (Человек от лени потеет, а от труда здоровеет); Ялҡауҙан эш ояла (Лентяя и работа стыдится).*

По мнению исследователей, исходный падеж в тюркских языках, в том числе и в башкирском, происходил от местного и дательно-направительного падежей путем наращения элемента –н: *эш-тә «на работе» эш-тә-н «из работы»* [В.Ш. Псянчин, 27].

Обратим внимание на следующие пословицы:

Дерево красно плодами, человек – делами (Ағас емеше менән, кеше эше менән);
Доказывай не словом, а делом (Һүҙ менән түгел, эш менән күрһәт);
За спешной работой ум не поспевает (Ҡабалан эшкә аҡыл эйәрмәй);
Кто взглядом в небесах, тот душой в лучах (Айға үрелгән – нурға күмелгән);
Над работой не смейся – сам посмешищем станешь (Эштән көлмә – көлкө булырһың);
Без совета с аксакалом дела не начинай (Үҙеңдән олоға кәңәш итмәйенсә эш башлама);
Пусть слово рядом с делом идет (Һүҙең менән эшең бер булһын);
То, что сделано с душой, создает успех,
То, что сделано без души, вызывает смех
(Күңел биреп эшләгән эш өлгө булыр,
Күңел бирмәй эшләгән эш көлкө булыр);
Чужим делом не похваляйся (Кеше эше менән маҡтанма);
Камыш водой не насытится,
Усердный – трудом не насытится
(Камыш һыуҙан туймаҫ, тырыш эштән туймаҫ);
Лентяй всегда за лентяем тянется (Ялҡау ялҡауға эйәрер);
Аштан ҡалһаң да, эштән ҡалма (Лучше без пищи, чем без работы) [БХИ, 1980: 23-55].

Сопоставительный анализ пословиц позволяет сделать вывод о том, что передача семантики русского творительного падежа в башкирском языке не имеет однозначной

трактовки. Значения падежей выражаются в русском языке при помощи окончания в сочетании с предлогом и без него, а в башкирском языке посредством падежного аффикса в сочетании с послелогом или без него. Наблюдается следующая закономерность: в русском языке предлог употребляется обязательно в сочетании с падежным окончанием (без окончания не употребляется), а в башкирском языке возможно употребление послелога и без падежного аффикса, например: *думаю о работе – эш тураһында уйлайым*. Все падежи в обоих языках в разных своих значениях употребляются как без предлогов, так и в сочетании с ними.

В башкирском языке нет творительного падежа, поэтому его многообразные значения могут передаваться разными формами, то есть, одно и то же грамматическое значение в русском и башкирском языках выражается разными способами. В результате значение творительного падежа при переводе на башкирский язык может соответствовать другой падежной форме.

Перевод форм творительного падежа как с предлогами, так и без него осуществляется посредством употребления послелога *менән.* При этом практически всем формам творительного падежа соответствует форма именительного падежа в башкирском языке. Сравним: *Дерево дорого плодами, а человек делами (Ағас емеше менән, кеше эше менән)* [БХИ, 1980: 23].

Подводя итоги, можно сказать следующее: во-первых, творительный падеж в русском языке имеет многообразные значения и при переводе на башкирский язык может соответствовать другой падежной форме, во-вторых, изучая падеж через пословицы, учащиеся должны учиться анализировать язык не только с точки зрения лингвистики, но и в культурологическом аспекте.

Список литературы:

1. Азнабаев А.М., Хайруллина Р.Х. Сопоставительная грамматика русского и башкирского языков. – Уфа: Гилем, 2006. – 150 с.

2. БХИ, «Мәҡәлдәр һәм әйтемдәр». – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1980. – 23, 53-55 б.б.

3. В.Ш. Псянчин «История развития форм грамматических категорий именных частей речи башкирского и татарского языков». – Уфа: Гилем, 1975. – С. 25-27.

4. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208с.

5. Самситова Л.Х. Реалии башкирской культуры. Словарь безэквивалентной лексики башкирского языка. // Под ред. профессора М.В. Зайнуллина, профессора Л.Г. Саяховой. – Уфа: Китап, 1999. – 176 с.

УДК 811.11

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ СО ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯМИ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И БАШКИРСКОГО ЯЗЫКОВ)

Шайхутдинова З.Р.
Башкирский государственный педагогический университет им. М.Акмуллы, г. Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

В наше время стала актуальна проблема соотношения языка и культуры, языка и народа. Поэтому активизировались исследования, посвященные языковой картине мира того или иного народа. В.А. Маслова говорит, что языковая картина мира формирует тип отношения человека к миру, то есть природе, животным, самому себе как элементу мира. Она задает нормы поведения человека в мире, определяет его отношение к миру. Каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и организации, концептуализации мира [Маслова 2001: 65]. Частью языковой картины мира, описанной средствами фразеологии, является фразеологическая картина мира.

«Фразеологический фонд языка – ценнейший источник сведений о культуре и менталитете народа, в них как бы законсервированы представления народа о мифах, обычаях, обрядах, ритуалах, привычках, морали, поведении. Фразеологические единицы (далее – ФЕ)

приписывают объектам признаки, которые ассоциируются с картиной мира, подразумевают целую дескриптивную ситуацию (текст), оценивают ее, выражают к ней отношение» [Маслова 2001: 43].

Эта статья посвящена рассмотрению актуальных вопросов, связанных с репрезентацией явления цвета во фразеологической картине мира русского и башкирского языков.

Структура фразеологической картины мира в русском и башкирском языках почти идентична, однако есть небольшие различия в составе семантики внутри одних и тех же тематических групп.

Цвета играют большую роль в формировании языковой картины мира того или иного народа, поскольку с каждым цветом у разных лингвокультурных общностей связаны определенные ассоциации. Черный цвет у большинство народов имеем негативную семантику. Так, в русской и башкирской культуре черный цвет символизирует печаль, мрачное восприятие жизни. Как утверждают психологи, тот, кто предпочитает одеваться в черное, нередко воспринимает жизнь в темных тонах, не уверен в себе, несчастлив. Например, в обозначении понятий «незнание» в башкирском языке могут принять участие фразеологические обороты со цветообозначением «черный». Например, *ҡара йәштән* (букв. с черных лет) (с пеленок, с колыбели), где «ҡара» (черный) символизирует отсутствие высокого уровня мыслительной деятельности. Также в мифологии черный цвет связывают со злом. Среди фразеологических единиц с элементом цвета черный преобладает группа, обозначающая негативные эмоциональные состояния человека или же негативные действия. Например, *Ҡара көс* – Темная сила, нечисть; *Ҡара йылан* – Гадюка; мифологизированное животное, имеющее отрицательную семантику. По представлениям башкир, шайтан обычно принимает облик гадюки, поэтому надо убивать. Для того, чтобы она не ожила ей закрывают голову, скрывают от солнца. С точки зрения коннотации змея ассоциируится с коварным человеком, способном на низкие, предосудительные дела и поступки.

Черная кошла пробежала – араларынан ҡара бесәй үткән – говорят, когда между людьми плохие взаимоотношения. *Быть чернее тучи* – ҡара болоттай йөрөү – о чрезвычайно расстроенном, удрученном человеке. *Держать в черном теле* – ҡара тәндә тотоу – в значении сурово, строго обращаться с кем-либо; притеснять кого-либо и др.

Большинство людей интерпретируют белый цвет как положительный. В их понимании белый цвет символизирует добро, справедливость, искренность, счастье, чистоту. В башкирской культуре белый – мифологизированный цвет, символ чистоты, святости, удачи, доброты, света; связан с верхним миром, миром света. В тюркской мифологии связан с югом, производящей силой, воплощающейся в молоке и других молочных продуктах; в целом имеет положительную семантику. *Аҡ донъя* – рай, *аҡ ер* – солнечная сторона, *аҡ уй* – добрые мысли. В то же время *аҡ* – символ пустоты, бестелесности, поэтому употребляется в качестве эпитета бестелесных мифических персонажей типа *Аҡ күгәрсендәр, Аҡ күгәүендәр* (духи умерших). Второе значение слова аҡ (белый) в мифологии – табуированное название молочных продуктов. Они считаются священными, с ними связано множество поверий. Например: *Аҡты түгергә, сәсергә, тапарға ярамай* – Белое (молочные продукты) нельзя выливать, разбрызгивать, топтать. *Ағы барҙың туғы бар* (посл.). – У кого есть молочное, тот сыт. Слово восходит к общетюркскому *aq* «белый», «чистый», «священный» [Хисамитдинова 2010: 56].

Активное языковое взаимодействия между двумя народами отразились в процессах взаимопроникновения многих фразеологических единиц. В башкирском языке имеются калькированные фразеологические обороты. Например, белый билет в башк. *Аҡ билет* – военный билет для тех, кто не годен к военной службе по состоянию здоровья и/или в силу иных причин не служил в армии. Белая ворона – башк. *Ала ҡарға* – О человеке, резко отличающемся от других своими поступками. Белое пятно в башк. *Аҡ тап* – не изученные до сих пор проблемы, не разрешенные загадки. В башкирской культуре цвет белый используется в положительных оттенках: *аҡ бәхет* – большая удача, которая в период всей жизни сопровождает человека. *Аҡ күңел* – по природе с чистым добрым сердцем.

Таким образом, из вышеизложенного можно сделать вывод о том, что цвет – уникальный феномен во всех культурах, который является одним из ключевых категорий. Своеобразие цветообозначений ярко проявляется во фразеологической картине мира и отображает характерные черты мировосприятия народа. С помощью цвета можно охарактеризовать, ситематизировать предметы, социальные установки и нравственно-эстетические понятия.

Список литературы:

1. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208с.

2. Петренко В.Ф., Кучеренко В.В. Взаимосвязь эмоций и цвета. – Вестн. Моск. ун-та – сер 14. – 1988. – №3.

3. Ураксин З.Г. Фразеологический словрь башкирского языка. Уфа: 1996. – 288 с.

4. Хисамитдинова Ф.Г. Мифологический словарь башкирского языка. – М.: Наука, 2010. – 452 с. – ISBN 978-5-02-037580-2

ЗАМАНАУИ ЭКОНОМИКАДАҒЫ ҚАРЖЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ

РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ

DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL SYSTEM IN THE MODERN ECONOMY

УДК 336.748

ПРОЦЕСС ДЕДОЛЛАРИЗАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Айтжанова Г.О.
Центрально-Казахстанская Академия,
г. Караганда, Республика Казахстан

Уход от долларовой зависимости актуален для многих стран. Не так давно он стал важным и для стран ЕАЭС, куда входит Казахстан. Положение американской валюты активно расшатывают многие государства, предпочитая расчеты между странами в своих национальных валютах. Например, 7 основных стран, отказываются от доллара: Саудовская Аравия, Южная Корея, Китай, Венесуэла, Судан, Иран и Россия. Китай и Россия в этом направлении действуют наиболее открыто и агрессивно. Страны активно ведут переговоры о том, чтобы все расчеты в рамках энергетического союза вести в рублях или юанях. Еще больший разлад в отношения с долларом внес заработавший летом Новый банк развития БРИКС, куда входят Бразилия, Россия, Индия, Китай и ЮАР. К тому же страны договорились о расширении взаиморасчетов в национальных валютах [1].

Казахстан с 20 августа текущего года перешел к новой денежно-кредитной политике, основанной на режиме инфляционного таргетирования и свободно плавающем обменном курсе национальной валюты, затем проводиться политика дедолларизации.

Как известно, в начале ноября Нацбанк сообщил о сокращении участия на внутреннем валютном рынке в целях сохранения своих золотовалютных активов и активов Национального фонда. Национальный банк Казахстана участвует на валютном рынке только для сглаживания резких колебаний курса тенге. Данная стратегия Национального банка является своего рода «шоковой терапией». Вполне можно предположить, что отмена коридора для тенге может сделать процесс дедолларизации менее болезненным: за счет того, что доллар стал более дорогим, экономика и ее субъекты естественным образом уйдут от привязки к этой валюте [2].

Сейчас активно встает вопрос, какими мерами – принимаемыми и потенциально возможными – можно снизить зависимость Казахстана от доллара.

Для начала необходимо доверие населения к национальной валюте, повышенная финансовая грамотность населения, а самое главное направление в этом процессе повышение доверия к экономической политике Правительства РК и Национального банка РК. В условиях больших колебаний мировых цен на нефть, газ и металлы курс тенге без поддержки со стороны Национального банка РК будет нестабильным. Административными мерами, такими, как установление низкой процентной ставки на депозиты, эту проблему не решить. Нужны как минимум стабильность банковской системы и стимулирующие меры по обороту тенге [2].

В качестве еще одного инструмента можно назвать установление более высокой гарантии на сумму вклада в тенге, по сравнению с гарантией на валютный вклад. Такой инструмент в Казахстане уже применяется. В апреле этого года государственная гарантия по депозитам физических лиц в национальной валюте была увеличена с 5 млн. тенге до 10 млн. тенге, при этом по валютным вкладам она осталась без изменений (5 млн. тенге).

Одно из направлений плана дедолларизации – обеспечение макроэкономической стабильности.

Макроэкономическая стабильность предполагает обеспечение оптимальной сбалансированности государственного бюджета и платежного баланса страны. В условиях низкого уровня мировых цен на основные статьи казахстанского экспорта и деформированной производственной структуры экономики обеспечить это можно за счет резкого сокращения бюджетных расходов по всем направлениям. Но жертвовать социальным уровнем ради достижения макроэкономической стабилизации пока невозможно. Поэтому важнее не свободно плавающий курс, а то, ради чего в том числе все это делается – инфляционное таргетирование. Достижение макроэкономической стабильности посредством инфляционного таргетирования не только возможно, но и является наиболее эффективным режимом денежно-кредитной политики с точки зрения практики и монетарной теории. Национальный банк не может увеличить выпуск, снизить безработицу или повлиять на реальный обменный курс в средне- и долгосрочной перспективе в обмен на более высокий уровень инфляции. В долгосрочном плане результатом его действий может быть только более высокая инфляция, а выпуск и занятость

останутся на своем естественном равновесном уровне. Именно это является основным аргументом в пользу инфляционного таргетирования, которое посредством целенаправленных действий Нацбанка на сдерживание инфляции в четком коридоре способно обеспечивать макроэкономическую стабильность [2].

В связи с вышеизложенным положением в Казахстане был принят план дедолларизации экономики на 2015-2016 годы. Он включает три направления. Суть первого в обеспечении макроэкономической стабильности, второе касается развития безналичных платежей и сокращения теневого оборота, третье посвящено усилению национальной валюты по сравнению с иностранной [3].

Если обратиться к мировому опыту, то наиболее эффективными рыночными мерами по дедолларизации являются переход к плавающему обменному курсу, коррекция налогов в сторону повышения по отношению к доходам от активов, номинированных в иностранной валюте, регулирование систем платежей, создание механизмов индексации и увеличение норм обязательных резервов для депозитов в иностранной валюте. Так, в Пакистане практикуется налогообложение процентного дохода от облигаций и банковских депозитов, номинированных в иностранной валюте, а в Боливии облагают налогом любые сделки, связанные с активами, номинал которых выражается в иностранной валюте [3].

В Чили, Колумбии, Мексике и Израиле налажена система индексации доходов населения на обменный курс в случае его резких колебаний.

Это придает стабильность покупательной способности местных валют, следовательно, увеличивает их привлекательность. В Перу для стимуляции снижения платежей не в местной валюте существует 2%-ый налог на чеки, выраженные в иностранной валюте. Центральные банки Израиля, Никарагуа, Гондураса и Боливии практикуют более высокие требования к банкам по обязательным резервам к депозитам в иностранной валюте по сравнению с депозитами в местной валюте. Это приводит к тому, что для банков фондирование в иностранной валюте становится дороже, вследствие чего и проценты по кредиты домохозяйствами и фирмам в иностранной валюте выше, чем проценты по кредитам в местной валюте. В этой связи привлекательность местной валюты начинает расти.

Также ключевую роль среди рыночных мер по дедолларизации играет пруденциальная политика в отношении коммерческих банков. Она включает в себя требования по максимальному сужению открытой валютной позиции (Хорватия, Турция), более высокие требования ликвидности на депозиты в иностранной валюте (Ангола, Уругвай) или валютные кредиты (Хорватия), более высокие требования по созданию резервов по валютным кредитам, особенно в отношении нехеджированных заемщиков (Ангола, Гондурас, Вьетнам).

В 2008 году произошло одно из самых значительных событий в новейшей экономической истории Израиля – полная дедолларизация экономики.

Для постепенной дедолларизации в Израиле были приняты «традиционные» меры:

- запрет или ограничение использования доллара во внутригосударственных расчетах,
- сокращение доли доллара и объемов финансовых ценных бумаг США, в частности гособлигаций США, в структуре финансово-валютных резервов,
- создание новых международных банков, фондов и иных финансовых институтов, независимых от США,
- деофшоризация бизнеса и возвращение капиталов в страны их происхождения, что снижает зависимость от внешней финансовой системы.

От доллара отказаться можно, но трудно. Тем не менее, в мире происходят постепенные метаморфозы глобальной финансовой системы. Это, например, российско-китайские и российско-иранские «инициативы, связанные с использованием новых финансовых инструментов во взаимных расчетах и нацеленные на сотрудничество, не предусматривающее использование доллара». С другой стороны, изменение мировой резервной валюты — это нормально. В разное время в мире доминировали валюты Португалии, Испании, Нидерландов, Франции и Великобритании. Беларусь закрыла внебиржевой валютный рынок до 2017 года и ввела 30-процентный сбор при операциях покупки валюты как для физических, так и для юридических лиц. При этом норма обязательной продажи поступающей в страну валютной выручки была увеличена с 30% до 50%, что уже привело к резкому сокращению спроса на доллары США в Республике Беларусь [3].

Сейчас стало ясно, что международная торговля вновь готовится к изменениям в части валюты.

Все меньше стран и организаций используют доллар в международных сделках, и особенно активно действует Китай. Самой последней кульминацией мирового движения, поддерживающего дедолларизацию, стало создание Азиатского банка инфраструктурных инвестиций. Сейчас он включает в себя 57 стран и капитал в размере $100 млрд. долларов, банк должен стать конкурентом Всемирному банку и МВФ.

Сдвинулась с мертвой точки и давняя инициатива Президента Нурсултана Назарбаева о расчетах в рамках ШОС в национальных валютах. Так, КНР и РК подписали соглашение между Национальным банком Казахстана и Народным банком КНР по взаимным расчетам в национальных валютах и соглашение по валютному свопу казахстанский тенге/китайский юань на сумму примерно в 1,1 млрд. долларов [3].

В свою очередь Национальный банк РК внедрил более детальную структуру резервных обязательств для банков второго уровня путем разделения обязательств в тенге и иностранной валюте с сохранением принципа резидентства и срочности. Установил более низкие нормативы по обязательствам в национальной валюте, который будет повышать привлекательность тенговых инструментов и способствовать снижению долларизации экономики [4].

В результате установления указанных нормативов минимальных резервных требований, по оценке, ликвидность банковской системы в национальной валюте увеличится на 40 млрд. тенге, которые могут быть направлены банками на кредитование реального сектора экономики.

Политика Нацбанка в настоящее время заключается в том, чтобы не допускать резких изменений курса тенге. Постоянное сдерживание курса на одном уровне не является целью Нацбанка, потому, что это приведет, в конечном счете, к истощению резервов и невозможности влиять на валютный рынок. Процесс дедолларизации в Казахстане стала необходимой для обеспечения необходимого уровня конкурентоспособности внутренних производителей, в свою очередь Национальный банк будет вмешиваться в ситуацию только для предотвращения шоковых колебаний валютного курса, в первую очередь спекулятивного характера [4].

Национальный фонд развития финансовых услуг относительно ослабления национальной валюты в связи с переходом к плавающему курсу, предлагает следующие шаги [5]:

1. Радикальный возврат отечественных ресурсов из-за рубежа.
2. Реализация мер по недопущению оттока капитала в дальнейшем.
3. Перевод всех валютных кредитов в тенге и ограничение выдачи новых за исключением тех, у кого имеются стабильные валютные доходы.
4. Введение компенсационной пошлины на валюты, которые обесценились за год более, чем на 20%.
5. Решение вопроса с повышением доли безналичных платежей, а также рост оборота на рынке товаров казахстанского производства.
6. Реальная очистка банков от «плохих» кредитов.
7. Возмещение потерь вкладчикам от девальвации.

Список литературы:

1. Зубов А. 365info.kz/2015/09/kak-ubrat-dollar-iz-ekonomki-kazahstana-eksperty/ [Электронный ресурс].
2. Деловой портал. kapital.kz/finance/36989/smozhet-li-kazahstan-otkazatsya-ot-dollara.html, [Электронный ресурс], 2015.
3. Константинов С. liter.kz/ru/articles/show/5881-dedollarizaciya_vsei_strany, [Электронный ресурс], 2015.
4. Акишев Д. http://www.ktk.kz/ru/news/video/2015/12/28/65733 [Электронный ресурс].
5. www. nfond.kz, 2015.

УДК 621.311

ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ АО «САМРУК-ЭНЕРГО» В РЕГУЛИРОВАНИИ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Али А.А.
АО «Университет КазГЮУ», г. Астана, Республика Казахстан

В Послании Н.А. Назарбаева народу Казахстана за 2014 г.: «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее», представлены разработки проектов Стратегии и Концепции развития устойчивой энергетики будущего Казахстана до 2050 года, в которых наглядно показано, что формирование устойчивой энергетики позволит значительно повысить конкурентоспособность экономики Казахстана, в следствие чего, качество жизни людей и ресурсно-экологическую обстановку в стране [1].

Основной фактор экономического роста и последующего социального развития республики сегодня - устойчивое развитие электроэнергетики, так как для создания новых промышленных предприятий, аграрных комплексов и объектов социальной сферы требуется большое количество энергии, которое мы пока не в состоянии себе позволить, в следствие чего напрашивается глубокая модернизация оборудования электростанций и электрических сетей.

Энергетической отрасли предстоит важный переход на новый технологический уровень, повышение экономической и энергетической эффективности, обеспечение энергетической безопасности, снижение негативного влияния на окружающую среду.

Для разработки и реализации долгосрочной государственной политики по модернизации действующих и введения новых генерирующих мощностей 18 апреля 2007 года решением общего собрания учредителей было создано Акционерное общество «Самрук-Энерго» (далее – АО «Самрук-Энерго» или Общество). Учредителями Общества в момент его создания являлись АО «Казахстанский холдинг по управлению государственными активами «Самрук» и АО «КазТрансГаз».

Основная задача АО «Самрук-Энерго» - оптимизация корпоративного управления, выработка и реализация долгосрочной программы модернизации существующих и строительства новых генерирующих мощностей в Казахстане, а также внедрение новейших экологически безопасных технологий сжигания различных видов топлива и создание дополнительной стоимости, и последующего получения прибыли [2].

Общество представляет интересы государства в области энергетики. Основные виды деятельности и основная производимая продукция Компании:

-производство электрической энергии;
- производство тепловой энергии;
- добыча энергетического угля;
- передача и распределение электрической энергии;
- реконструкция, расширение и строительство энергетических объектов.

АО «Самрук-Энерго» является национальным оператором в области производства и распределения электрической и тепловой энергии. На сегодняшний день, суммарная установленная производительная мощность электростанций составляет 5379 МВт. Таким образом, доля выработки электроэнергии на рынке Казахстана составляет более 15%. За 2014 год объем производства электроэнергии составил 12 млрд. 686 млн. кВтч, производства тепловой энергии –7 млн. 460 тыс. Гкал, оказания услуг по передаче электроэнергии – 7 547,5 млн. кВт. ч., добычи угля – 38,9 млн. тонн.

Не лишним будет сказать, что Президент РК Н.А. Назарбаев и Правительство страны уделяют большое внимание вопросам системного развития электроэнергетики Казахстана. Большинство принятых программных документов и успешно реализованных проектов осуществляются по поручению Главы государства. Постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 июня 2014 года № 724 утверждена Концепция развития топливно-энергетического комплекса Республики Казахстан до 2030 года. Общество выступило инициатором и заказчиком выше указанной Концепции, в которой отражены предложения по перспективному видению модернизации электроэнергетической отрасли [3].

Данный документ дает четкое видение о перспективах возобновляемых источников энергии наряду с традиционными видами генерации, большое внимание уделено охране окружающей среды, повышению энергоэффективности и внедрению инноваций. Все государственные приоритеты, связанные с устойчивым развитием, были отражены в обновленной Долгосрочной стратегии компании до 2022 года.

Проведен большой объем работы в целях увеличения акционерной стоимости Компании. Завершение сделки по увеличению до 100% доли в Экибастузской ГРЭС-1 и АО «Мойнакская ГЭС» стали важнейшим шагом на пути реализации долгосрочной стратегии развития компании.

В целях опережающего развития энергетической инфраструктуры, в инвестиционном портфеле компании насчитывается 15 проектов, которые позволят решить вопрос технологического совершенствования электроэнергетического комплекса Казахстана и предоставят новые возможности для социально-экономического развития регионов. В настоящее время 5 проектов реализуется в рамках программы ГП ФИИР и Карты индустриализации.

Одно из особых мест занимают так называемые «интеллектуальные энергосистемы» (ИЭС), которые получив признание внедряются крупными компаниями с вовлечением телекоммуникационной электроэнергетической, приборостроительной, машиностроительной, отраслей совместно с современными информационными технологиями. Обеспечивая энергоэффективность, гибкость, интеграцию возобновляемой энергетики, поддержку применения электрических двигателей, возможности аккумуляции, снижение эмиссии углекислого газа и процессы, ориентированные на потребителя, ИЭС становятся хребтом энергетических решений завтрашнего дня. Именно ИЭС позволят задействовать все источники энергии. Специалисты и руководство АО «Самрук-Энерго» приступили к созданию в Казахстане интеллектуальной энергосистемы. В данном случае у Республики Казахстан имеется реальный шанс использования конкурентного преимущества, существенного экспортного и транзитного потенциала при построении Казахстанской Интеллектуальной Энергосистемы с глубоким анализом интеграционных решений. При этом государственная поддержка будет решающим фактором.

Так, Единая электроэнергетическая система Казахстана (ЕЭС РК) представляет собой единый комплекс электрических станций и электрических сетей, находящийся под централизованным диспетчерским управлением. Установленная мощность электростанций составляет 19,4 ГВт, располагаемая -15,3 ГВт. По прогнозу ожидается увеличение уровня электропотребления с 84 млрд. кВт.ч до 145 млрд. кВт.ч к 2030 году. Вместе с тем создание к 2030 году сбалансированной и высокотехнологичной Казахстанской интеллектуальной энергосистемы (КИЭС), которая должна отвечать всем глобальным вызовам, обеспечивать энергетическую и экологическую безопасность, строиться на принципах энергоэффективности и энергосбережения, обеспечить вовлечение в энергобаланс. Формирование КИЭС должно стать стимулом инновационного развития и роста научного потенциала Республики Казахстан.

По мнению разработчиков, основным решением в секторе генерации является развитие на базе современных высокоэффективных и экологически чистых технологий с повышением КПД (45% для КЭС; до 60% для парогазовых установок (ПГУ). При этом в секторе генерации тепловой энергии сохранится и усилится роль централизованного теплоснабжения за счет ТЭЦ при снижении потерь до уровня мировых, максимальном использовании режима работы по «тепловому» графику. Это позволит, в совокупности с мерами по модернизации комплекса ЖКХ, дополнительно сэкономить 6-7 млн. т у.т., при этом уровень теплопотребления с учетом энергосбережения к 2030 году снизится на 11%.

Казахстан обладает значительными запасами первичных энергетических ресурсов, что позволит в перспективе обеспечить не только собственную потребность, но и осуществлять их экспорт. Покрытие растущей потребности в электроэнергии планируется обеспечить за счет реконструкции действующих электростанций и строительства новых. Необходимо выполнить техническое перевооружение и реконструкцию существующих электростанций (7 ГВт), ввод новой генерации (12,5 ГВт).

Основной акцент в секторе генерации – это тепловые станции на базе чистых угольных технологий (технологии на сверх- и ультрасверхкритических параметрах пара, котлы с циркулирующим кипящим слоем; комбинированные циклы, парогазовые и др.). В первую очередь за счет применения новейших технологий при строительстве Балхашской ТЭС в

Южной зоне Казахстана с вводом первого блока к 2017-2018 гг., в перспективе – Тургайской ТЭС.

Доля возобновляемых источников энергии в энергобалансе к 2030 году оценивается на уровне 10 % (1800 МВт), вырабатываемых на малых ГЭС и ВЭС. При этом масштабное вовлечение в энергобаланс, включая вопросы интеграции крупных ветростанций в электрические сети, требует всестороннего изучения международного опыта и взвешенного подхода к применению в условия Казахстана, включая изменения в законодательство.

Что касается электрических сетей, то к основным рискам относятся: ограниченная пропускная способность сетей по основным направлениям – Север-Юг и Север-Восток, отсутствие связи Запада с Севером и Югом, недостаточная техническая оснащённость, необходимость транзита электроэнергии на дальние расстояния, относительно высокие потери электроэнергии.

По оценкам специалистов, важную роль в развитии электроэнергии играет возобновляемые энергетические ресурсы, которыми является гидроэнергия, ветровая и солнечная энергия. Их объем на данный момент составляет свыше 1 трлн кВт/ч. На данный момент осуществляются проекты по эффективному пользованию возобновляемых ресурсов энергии: планируется строительство таких ГЭС как Кербулак, Шардара, Булак, сооружение крупных ветроэлектростанций в Алматинской и Акмолинской областях и строительство солнечной электростанции в Алматинской области. в добавок, АО «Самрук-Энерго» планирует исследовать потенциал малых рек страны для производства дополнительных энергии.

В настоящее время АО «Самрук-Энерго» является холдинговой компанией, управляющей энергетическими и угольными предприятиями на территории Республики Казахстан.

В составе активов Общества крупнейшие генерирующие компании, в числе которых станции национально го значения, такие как Экибастузские ГРЭС-1 и ГРЭС-2, Жамбылская ГРЭС, а также станции, производящие тепловую и электрическую энергии в Алматинском регионе и в г. Актобе; представлены основные гидроэлектростанции Республики, входящие в Иртышский каскад ГЭС, а также ГЭС южных регионов страны (Шардаринская ГЭС и Мойнакская ГЭС). Также в состав активов Общества входят региональные распределительные сети и сбытовые компании Алматинского региона, Мангистауской, Восточно-Казахстанской областей и самое крупное угледобывающее предприятие в Казахстане — ТОО «Богатырь Комир». Предприятие поставляет уголь на генерирующие объекты группы и третьих сторон, расположенных как в Казахстане, так и в Российской Федерации.

Список литературы:

1. Послание Президента Послание Главы государства Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее». Астана, 2014.

2. Годовой отчет за 2014 год АО «Самрук-Энерго».

3. Концепция и Стратегия развития устойчивой энергетики будущего Казахстана до 2050. Астана, 2013.

УДК 338.24: 658.01

ГЛОБАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И СИСТЕМЫ ЕЁ ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Ахметова Б.Т.
ЧУ «Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

Неизбежное пересечение интересов государств в различных сферах (областях) международных отношений — источник кризисов и конфликтов — лежит в основе блокирования государств, имеющих совпадающие либо сходные интересы. Высшие интересы международного сообщества, а именно интересы выживания человеческой цивилизации, диктуют необходимость формирования систем международной безопасности (глобальной и региональных), отвечающих чаяниям всех субъектов международных и военно-политических отношений.

Международная безопасность — это состояние международных и военно-политических отношений, при котором гарантируется внешняя составляющая национальной безопасности каждой страны, практически исключается угроза войн и военных конфликтов в процессе разрешения международных и региональных противоречий [1].

Направленность внешне- и внутриполитической деятельности каждого государства связана с объективно существующими национальными интересами страны, угрозами этим интересам и необходимостью противодействия этим угрозам. Взаимосвязь и взаимообусловленность этой триады (интересы, угрозы, противодействие) — фундамент национальной безопасности, под которой понимается состояние защищенности национальных интересов страны в условиях реальных и потенциальных угроз. Подробнее о национальной безопасности будет сказано ниже.

Роль международных региональных систем безопасности, их влияние на решение международных проблем также может быть самой разнообразной и зависеть от «удельного веса» стран-участниц, их внутренней структуры и наличия механизмов контроля над соблюдением выработанного участниками курса.

До настоящего времени системой глобальной международной безопасности является ООН — всемирная организация суверенных государств, учрежденная на базе их добровольного объединения с целью поддержания мира и безопасности практически во всех аспектах. ООН — организация с внутренней жесткой, утвержденной в международно-правовом плане структурой, требующей исполнения и контролирующей выполнение любой своей резолюции (даже применением военных и прочих силовых санкций). Но отношение ООН к событиям в Ираке, Югославии ставит под сомнение её адекватность поставленным задачам. По этой причине не исключено, что ООН в перспективе может лишиться статуса гаранта международной безопасности.

Все остальные системы международной безопасности с некоторыми оговорками можно отнести к региональным. Здесь основное место в военном и политическом планах принадлежит блокам (союзам) государств, объединяемых относительной общностью интересов и угроз, предусматривающих координацию политической, экономической и военной деятельности.

Наиболее весомую роль в обеспечении международной безопасности играют межгосударственные системы с внутренней жесткой структурой, органами координации и контроля, явно выраженной политикой в военно-политическом и экономическом планах. Большую роль здесь играет «удельный политический, экономический и военныий вес» её участников. В настоящее время к этим организациям в Европе можно отнести НАТО (с 1949 г.), Западно-Европейский союз (с 1955 г.) и, с некоторыми оговорками, ЕС (Европейский союз).

К особой, чисто европейской форме международных региональных систем безопасности относится ОБСЕ — Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе, представляющая собой систему консультаций, процессов обсуждений, проводящихся на различном уровне по различным аспектам международной безопасности.

ОБСЕ, несмотря на попытки международно-правового оформления, наличие постоянных комиссий, комитетов и других подобных органов, нельзя отнести к системам международной безопасности жесткого типа, учитывая, что она не обладает соответствующими контролирующими и принуждающими структурами. Но при этом наметилась тенденция превратить ОБСЕ в более структурированный и дееспособный орган европейской безопасности, т. е. в настоящее время эту организацию нельзя назвать мягкой и аморфной системой.

Системы международной безопасности образованы в различных регионах мира. К ним относятся: ОАГ и ОЦАГ (организации американских (центрально-американских) государств в Северной, Южной и Центральной Америке); ОАЕ — в Африке, ЛАГ — Лига арабских государств, СААРК — Южная Азия; АСЕАН — в Юго-Восточной Азии и др.

На роль важных элементов в обеспечении региональной безопасности претендуют и все еще существующие в отдельных районах мира (вне Европы) военно-политические блоки, к примеру, АНЗЮС, т.е. Тихоокеанский акт безопасности, с 1951 г., а кроме того двухсторонние договоры и соглашения о взаимопомощи и союзе в военной области (к примеру, между США и Японией, США и Южной Кореей). После окончания Второй мировой войны решающим импульсом для «возрастания» масштабов военно-блоковой политики государств, их поляризации было создание Организации Североатлантического договора — НАТО. Эти организации, договоры, несмотря на свой декларированный международно-правовой статус и претензии, с точки зрения безопасности регионов не играют адекватной роли европейских систем международной безопасности, являясь системами «мягкого» типа (кроме НАТО).

Для Казахстана особую роль должны сыграть договоренности о формировании СНГ — Содружества Независимых Государств - на базе бывших республик СССР. Но при этом за прошедшие годы, хотя и принимались решения о формировании единого экономического, научно-технологического пространства в рамках СНГ, системы охраны границ и т.д., процессы сотрудничества по ряду причин, в том числе из-за особой позиции ряда стран СНГ, далеки от провозглашенных намерений.

В рамках СНГ у Казахстана с отдельными странами заключены особые соглашения, предполагающие весьма тесную интеграцию. Наиболее благоприятно отношения в этом направлении складываются с Россией.

Обычно, любая система коллективной (международной) безопасности имеет лидера (их может быть несколько), который обеспечивает свое первенство в определении коллективной политики органа безопасности, главным образом за счет своей военно-политической или экономической мощи. Страна — участница международной организации стремится через это участие к достижению прежде всего собственной национальной безопасности, поэтому направленность политики международного союза во всех областях международной и национальной безопасности отвечает национальным интересам своего лидера.

С этой целью США включают в сферу своих жизненно важных интересов многие регионы бывшего СССР, Прибалтику, Закавказье, государства Средней Азии, стремятся всеми силами приблизить границы НАТО к Казахстану принятием в НАТО бывших социалистических стран Восточной Европы. Осторожное отношение США к Казахстану проявляется в нежелании сотрудничать в области современных технологий, уклонении от выполнения обещанной широкой экономической и финансовой помощи, резко возросшей активности разведывательной деятельности и т.д.[4]

Достижение сотрудничества с дружественными странами руководство США напрямую связывает со своим ведущим участием в международных организациях и сбалансированностью своих отношений с другими партнерами по этим организациям.

Обеспечение строительства безопасного мира американское руководство намерено обеспечивать сохранением стабильных региональных балансов и недопущением доминирования какой-либо державы в различных регионах, что связано с участием США в региональных военно-политических организациях не только в Европе, но и на Ближнем и Среднем Востоке, а кроме того в Азиатско-Тихоокеанском регионе (АТР).

Достижение экономической безопасности (в США она вообще не формулируется [3]) обеспечивается свободным доступом к иностранным рынкам и источникам сырья, получаемым США в большинстве случаев участием страны в региональных экономических сообществах.

Свою экологическую безопасность США планируют обеспечивать международными усилиями, а в обеспечении информационной безопасности большая роль отводится взаимодействию с информационными органами союзных стран.

На основании выше сказанного приходим к выводу, что стратегия национальной безопасности США, декларирующая достижение и сохранение своего лидерства в политической, экономической, технологической и военной сферах, придает большое значение участию страны в различного рода международных организациях. Это предоставляет возможность США, при их лидирующей роли в большинстве международных организаций, обеспечить свою национальную безопасность во всех сферах и сохранять за собой предназначение единственного в настоящее время глобального «центра силы» в политическом, экономическом и военном планах, камуфлируя свои субъективные цели «коллективными интересами».

Озабоченность правительственных кругов стран Запада спонтанным и непредсказуемым развитием военно-политической обстановки в Центральной и Восточной Европе побуждает их к поиску новых моделей европейской безопасности. В связи с этим прослеживается намерение военно-политического руководства НАТО превратить свой блок в основу европейской (и не только) системы безопасности.

Для Казахстана целесообразно гибкое участие в региональных системах безопасности, имеющих непосредственный контакт с российским геостратегическим пространством, с дальнейшим увеличением своего «удельного веса» в них. Целесообразно укрепление связей с Россией с Китаем, Индией и рядом других государств Азиатско-Тихоокеанского региона.

Список литературы:

1. Афонцев С. Дискуссионные проблемы концепции национальной экономической безопасности //Россия XXI. – 2015. – № 2.

2. Экономическая и продовольственная безопасность Казахстана. Вопросы теории, методологии, практики. – Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2014. – 384 с.

3. Сибирский Н.А. Составляющие экономической безопасности как системы // http:// www.ost.ru /conf / soc2002 /papers /sibirskiy.html.

4. Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 годы. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 17 мая 2003 года № 1096.

5. Езерская С.Г. Сущность и методы оценки экономической безопасности // htpp: // ivanovo.marketcenter.ru / content / doc-2-435.html.

УДК 338(4/9)

ФИНАНСОВАЯ СИСТЕМА КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ НЕСТАБИЛЬНОСТИ

Балагумаров А. А.
Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилёва,
г. Астана, Республика Казахстан

Для Казахстана с момента обретения независимости одним из важных направлений в развитии стало формирование стабильной финансовой системы в условиях рыночной экономики и постепенной интеграции в мировую экономику.

Надежная финансовая система является стержнем в развитии и успешного функционирования рыночной экономики и необходимой предпосылкой роста и стабильности экономики в целом. Эта система является основой, мобилизующей и распределяющей сбережения общества и облегчающей его повседневные операции. После того, как создана надежная финансовая система, могут развиваться рынки денег и капитала, особенно первичный и вторичный рынки национальных государственных ценных бумаг.

Финансовая система государства представляет собой совокупность финансово-экономических институтов, каждый из которых опосредует фонд денежных средств, это определение в экономическом смысле.

В юридическом смысле под финансовой системой понимается совокупность финансовых учреждении государства (финансовое ведомство и его подразделения, налоговые органы, государственные банки, государственные страховые компании). Финансовая система РК носит рыночный характер и обычно состоит из пяти звеньев: государственный бюджет, местные финансы, специальные фонды, финансы государственных банков, финансы государственных предприятий и корпораций.

На казахстанскую экономику продолжают оказывать давление негативные факторы. Среди основных можно выделить: во-первых, подавленную конъюнктуру и низкие цены товарных рынков, включая основной для Казахстана рынок нефти – можно ожидать либо стагнации нефтяных цен на низких уровнях ($30-40), либо незначительного роста до примерно $60. Вторым фактором является падение фондовых рынков как развитых, так и (с большей амплитудой) развивающихся стран. Это падение является второй фазой глобального финансового кризиса и активизирует дестабилизирующие процессы в мировой финансовой системе в целом, которые затем перейдут в реальный сектор мировой экономики. Третий фактор - резкое замедление темпов роста мировой экономики под воздействием финансового кризиса, а также специфические проблемы в крупнейших развивающихся странах (Китай, Россия, Бразилия, Турция), который приведет к ограничению их спроса на казахстанскую продукцию [1].

Поскольку экономика Казахстана в высокой степени зависит от нефтяного сектора, на долю которого приходится 20 % ВВП (оценка), 50 % доходов бюджета и 60 % экспорта, ожидается снижение темпов роста ВВП с 6% (в среднем) в 2010-2014 гг. (Рис.1) до 2,8 % в 2015-2018 годах.

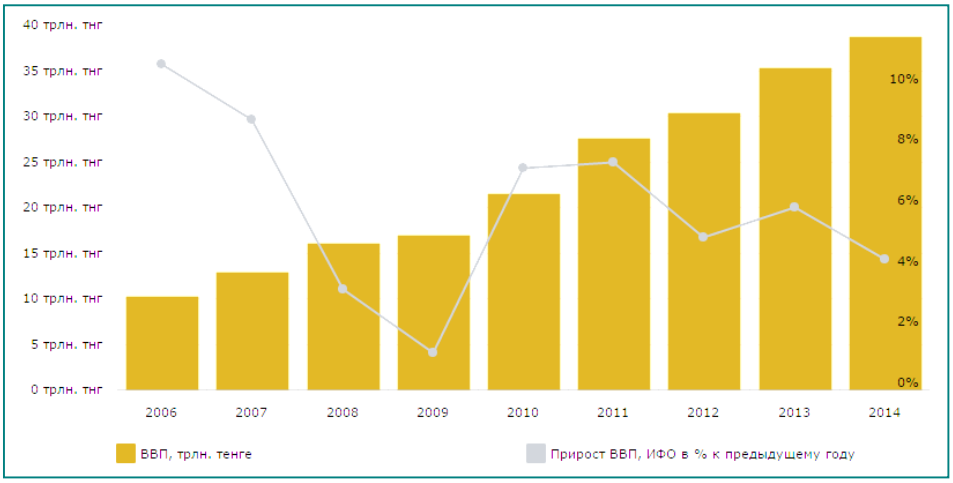

Рис.1. Валовый внутренний продукт. Объем ВВП

Вклад чистого экспорта в рост ВВП будет ограниченным (поскольку рост нефтедобычи оставался практически нулевым) — до тех пор, пока крупное Кашаганское месторождение не будет введено в эксплуатацию на полную мощность (это произойдет не ранее 2018 года). Кроме того, прогноз экономического роста исходит из меньшего, чем ожидалось ранее, объема экспорта других сырьевых товаров, а также снижения потребительского спроса, вызванного негативным влиянием девальвации тенге и сокращением объемов потребительского кредитования.

Основным индикатором состояния фондового рынка в Казахстане является организованный рынок, представленный фондовой биржей – АО «Казахстанская фондовая биржа» (далее – KASE).

Основным индикатором состояния рынка ценных бумаг является показатель его капитализации. Как видно из представленных данных (Рис.2), своего пика капитализация казахстанская фондовая биржа финансовых инструментов (KASE) достигла к апрелю 2012 года, затем последовало снижение как результат наметившихся негативных тенденций на мировых рынках капитала. Капитализация KASE по ценным бумагам корпоративных эмитентов составила 11 210 млрд. тенге или 29,0% от ВВП. Аналогичный показатель по состоянию на 1 октября 2014 года составил 11 457,8 млрд. тенге или 29,7% от ВВП [2].

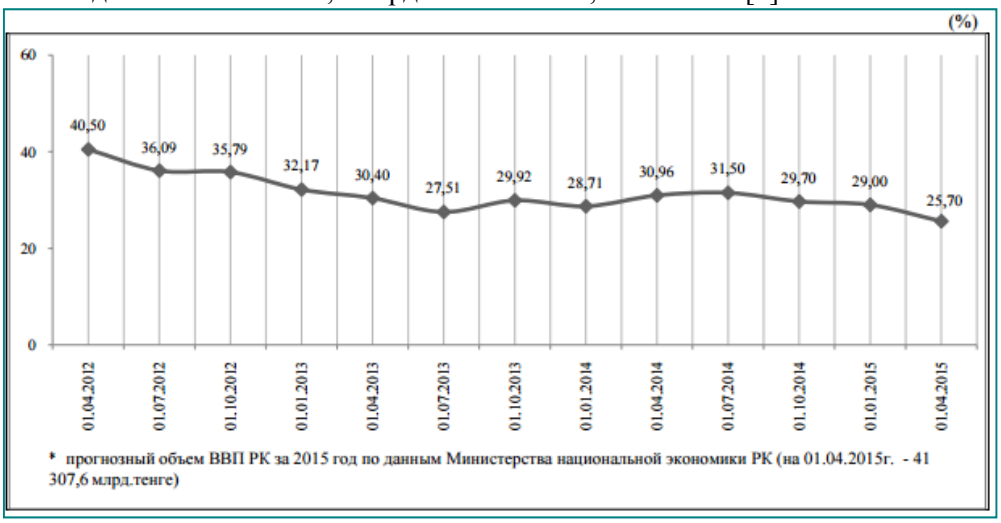
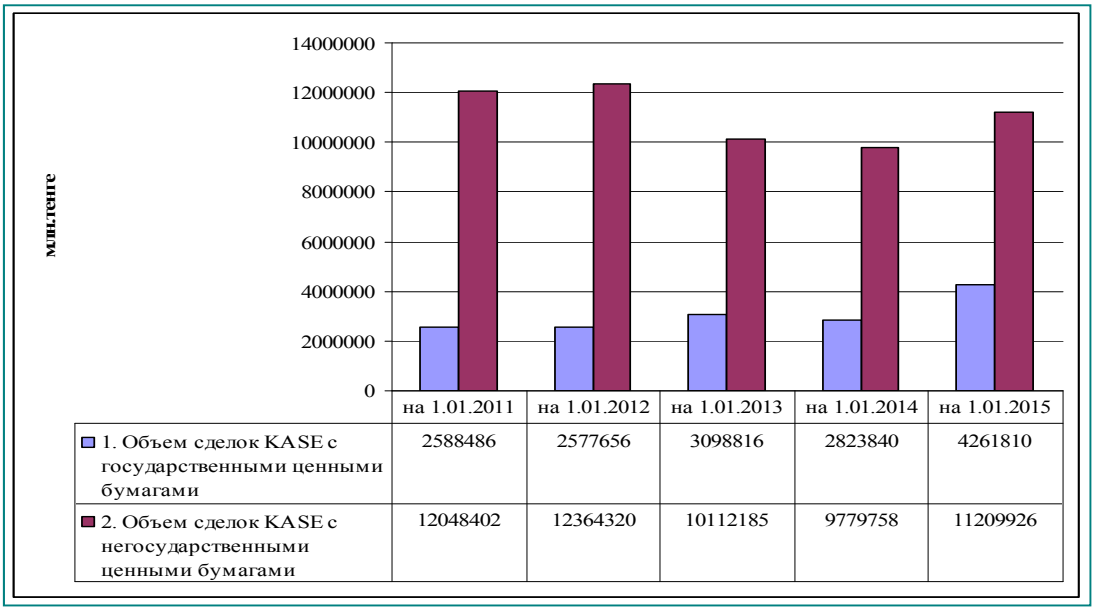

Рис.2. Роль биржевого рынка в экономике Республики Казахстан
(Капитализация KASE к ВВП)

Длительное время особенностью казахстанского рынка ценных бумаг было преобладание торгов с государственными ценными бумагами над объёмом корпоративных инструментов. Однако в современных условиях наблюдается рост торговой активности с корпоративными финансовыми инструментами (в соответствии с Рис.3).

	на 1.01.2011	на 1.01.2012	на 1.01.2013	на 1.01.2014	на 1.01.2015
1. Объем сделок KASE с государственными ценными бумагами	2588486	2577656	3098816	2823840	4261810
2. Объем сделок KASE с негосударственными ценными бумагами	12048402	12364320	10112185	9779758	11209926

Рис. 3. Объемы сделок KASE с государственными
и негосударственными ценными бумагами

Однако, несмотря на положительные изменения, рынок ценных бумаг Казахстана на сегодняшний день не стал действенным механизмом привлечения свободных денежных средств и их трансформации в инвестиции, и не оказывает существенного влияния на развитие экономики страны.

Одной из актуальнейших и принципиально важных проблем сегодня является укрепление финансовой системы и обеспечение выхода национальной экономики на траекторию роста и социального развития. Это требует консолидации усилий как государственного аппарата, так и всей общественности, интеллектуального потенциала ученых и целенаправленной энергии предпринимателей. Именно от общих усилий и результативных действий зависит предоставление необратимости тем позитивным сдвигам, которые впервые достигнуты на пути стабилизации экономики и выхода ее из кризиса.

В Казахстане уже началось развитие таких важных финансовых инструментов как кредит**,** депозит **и** лизинг**.** В условиях рыночной экономики их роль заключается в ускорении формирования начального капитала, что очень важно в Казахстане, где ощущается нехватка в инвестициях [3].

В соответствии с принятой Концепцией развития финансового сектора до 2030 года ставится цель создания конкурентоспособного финансового сектора и повышение его эффективности в перераспределении ресурсов в экономике на базе лучших международных стандартов, включая стандарты ОЭСР [4].

Перспективы развития финансовой системы на этапе рыночного построения экономики и пути ее кадрового и профессионального обеспечения должны рассматриваться в контексте их роли и влияния на функционирование нашего общества. Общеизвестно, что финансы в экономике по своему значению равноценны кровеносной системе организма. Они создают тесное переплетение специфических финансовых сфер, как то – бюджет, казначейство, налогообложение, социальная защита, банковское дело или кредит, если и будут доведены даже до идеального состояния, не могут позитивно влиять на экономику, поскольку это отдельные звенья единой цепи. Их необходимо усовершенствовать одновременно [5].

Главная проблема в финансовой сфере, по моему мнению, заключается в том, что количественный рост доходной части бюджета Казахстана и всех других важных финансовых показателей достигается за счет падения курса тенге по отношению к доллару и за счет доходов от нефтедобывающей промышленности, что может привести к глубокому экономическому спаду, так как вся финансово-экономическая система зависит от котировки данного сырья на мировом рынке.

Список литературы:

1. Служба кредитных рейтингов «Standard & Poor's»;

2. Национальный Банк Республики Казахстан. Департамент надзора за субъектами рынка ценных бумаг: «Текущее состояние рынка ценных бумаг Республики Казахстан по состоянию на 1 января 2015 года»;

3. Шеремет А.Д.. Сайфулин Р.С. Финансы предприятий. Учебное пособие;

4. Концепция развития финансового сектора Республики Казахстан до 2030 года;

5. Послание президента Республики Казахстан народу Казахстана.

УДК 339.138

АСПЕКТЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО FMCG-РЫНКА

Баскаков В.А., Депутатова Е.Ю.
Российский экономический университет им. Г.В. Плеханова,
г. Москва, Российская Федерация

Известно, что рыночные механизмы, запросы потребителей и тенденции корпоративного управления начали кардинально меняться сначала в США, а затем и в странах Западной Европы в начале XXI века. Затронуло это и Россию. Особенно это стало заметно на фоне начавшейся экономической рецессии с конца 2013 года.

Изменение глобальной политической ситуации, всемирный уход «в сеть» - построение социальной жизни в Интернет – среде, изменение модели семьи, а также изменение экономической ситуации не могли не затронуть и рынок FMCG товаров.

Авторы предлагают посмотреть на новый вектор развития через призмы изменений: потребительского поведения, на рынке FMCG товаров, моделей управления.

Если говорить об изменениях потребительского поведения, то можно выделить два основных драйвера:

1. Низкая лояльность одному бренду, развитие private labels. Крупные торговые сети, выстраивая интегрированные цепочки от производства до реализации товара, составили мощную конкуренцию брендированному товару с точки зрения ценового предложения. К тому же бренд самой розничной сети становится для потребителя также гарантом определенного уровня качества и сервиса и носителем определенной идеологии бренда. Все это «размывает» традиционное понимание привязанности к брендам [1, с.26].

2. Основными факторами изменения потребительского спроса стали следующие тренды:

- Удобство совершения покупки, так и сервиса;
- «Свежесть» и «Здоровье». На фоне развития «зеленого маркетинга», заботы о своем здоровье, развития индустрии косметологии и фитнеса эти факторы стали оказывать мощное влияние на идеологию потребления [2];
- Региональные особенности предполагают, что все большее количество потребителей начинают декларировать особенности спроса, связанные с территорией проживания;
- Атмосфера покупки, тесно связанная с удобством. Потребитель всегда ищет удовлетворения от покупки и процесса приобретения, поэтому комфортная атмосфера шопинга становится основой коммуникации с потребителем.

А теперь давайте посмотрим на ключевые факторы развития FMCG- рынка в настоящее время. Как отмечает источник, «на текущий момент мировой рынок FMCG-товаров достиг пика своего развития, в связи с чем значительно замедлил темпы своего роста» [3]. По мнению авторов, это иллюстрируется на примере следующих тенденций:

1. Запросы и нужды потребителей все больше дифференцируются между поиском реальной выгоды и эмоциональной составляющей. Сейчас потребитель ищет не только предложение лучшей цены, но и удовлетворение от покупки, подтверждение её необходимости. Потребитель, тратя даже незначительные суммы, ищет и ждет получения наслаждения от процесса покупки и обладания товаром.

2. Компании нуждаются в динамичной адаптации к изменениям и обновлению вариантов (сценариев) своих возможностей. В условиях постоянных изменений как экономических, так и политических и социо-культурных условий, особенно в период рецессии рынка, компаниям бесполезно разрабатывать «неповоротливые» долгосрочные стратегии, без разработки набора сценариев их реализации. При этом важно, чтобы вариантов было минимум три, и они были бы кардинально разными, в зависимости от оперативной ситуации. Компании должны иметь возможность применения одного из них, либо замены любого из них.

3. Построение стратегий на основе разработки сценариев развития бизнеса и гибкости, фокус на совершенствование бизнес-модели. В новых экономических условиях основа разработки стратегии – это вариативность сценариев и их гибкость. Сейчас компании должны сфокусироваться на внутренней эффективности, совершенствовании внутренних процессов и технологий, а так же самой бизнес-модели.

4. Смена ориентации бизнеса со стратегии роста на стратегию наращивания эффективности бизнеса. По нашему мнению, в современных условиях эта ориентация должна быть сфокусирована на следующих факторах:

- движение вперед (приоритет стратегических целей над тактическими). Для построения долгосрочной эффективности, компании должны быть готовы к возможной потере темпов роста в текущем моменте;
- тотально контролируемые логистические интегрированные цепи. Скорость – это главный ресурс и драгоценность современного бизнеса. Поэтому все чаще компании обращаются к построению собственных интегрированных логистических цепей. Что позволяет контролировать качество на всех этапах, ускорять ряд традиционных этапов движения товаров от производства к потреблению;
- развитие регионов производства. Цена – один из основных параметров товара в условиях сниженного спроса. Чтобы сократить производственные издержки многие компании начинают искать и осваивать новые регионы производства, с более дешевой рабочей силой и средствами производства.

Все эти факторы прямо приводят компании к пониманию и принятию факта необходимости использования новых моделей управления и оптимизации бизнес-структур. В XXI веке это выражается на примере следующих трендов:

оптимизация головных офисов;

сокращение затратных статей, которые прямо не формирует ценность бизнеса по основному направлению деятельности;

ставка на развитие партнерских отношений с поставщиками товаров и услуг, эксплуатация их в условиях замедленных темпов роста. Этот факт напрямую связан и с развитием интегрированных логистических цепей;

оптимизация операций в рознице, что отражается в усилившейся автоматизации всех технологий в рознице, переходу сотрудников на гибкие рабочие графики;

снижение сложности решений, процессов. В условиях постоянных изменений, усилившегося давления со стороны потребителей решения должны быть простыми и прозрачными для всех звеньев бизнеса, а так же должны легко имплементироваться в практику бизнеса.

В некоторой степени мнение авторов подтверждается и позицией ряда исследователей, изучающих изменения на рынке FMCG-товаров [4].

В столь сложных внешних условиях ведения бизнеса, изменились и требования к лидерам, которые стоят во главе компаний и её структурных подразделений. Специалисты отделов по работе с персоналом выделяют следующие ключевые характеристики «лидеров нового поколения»:

1. Профессионализм. Это принципиальное условие для лидерства в современных условиях, так как на данный момент коллективы сильно «перемешаны» специалистами старых формаций и новым поколением, поэтому только наличие профессиональных компетенций может позволить вести за собой коллектив.

2. Потенциал. В каждом лидере должен быть потенциал роста и стремление его реализовать. Этим и характеризуются специалисты новой волны – быстрый карьерный рост.

3. Внутренняя персональная мотивация. Мотивация на свершения, достижения и реализацию поставленных целей и задач [5, с.45].

4. Lifestyle balance. Компании должны учитывать и изменившиеся запросы менеджеров, которые они предъявляют к работе. Она обязательно должна оставлять им время для личных увлечений и хобби.

5. Наличие твердой системы личных ценностей. В условиях обострившейся конкуренции, как на потребительских рынках, так и в профессиональных сообществах, наличие твердой системы моральных ценностей позволяет менеджерам принимать правильные корпоративные решения.

Эти наблюдения разделяет и ряд аналитиков и исследователей, в частности [5, с.45].

Обобщая представленную информацию, отметим, что возможно, часть материала читателям покажется новой и не сильно относящейся именно к их компании, но с каждым днем описанные факторы будут все больше доминировать в современном бизнесе, а также в обычной повседневной жизни.

Список литературы:

1. Калугина С.А., Макаров А.А. Аспекты оценки стоимости, эффективности и привлекательности собственных торговых марок: Статья. //New approaches in economy and management: materials of the V international scientific conference on September 15–16, 2015. – Prague: Vědecko vydavatelské centrum «SociosféraCZ», 2015. – 86 p.

2. Смыкова М.А. Зелёный маркетинг как одно из приоритетных направлений международного маркетинга: Статья. Интернет-ресурс: Rusnauka.com. (Дата доступа: 15.12.2015).

3. Как кризис 2014 года повлиял на рынок FMCG-товаров: Аналитический материал. Интернет-ресурс: Atroot.ru. (Дата доступа: 17.02.2015).

4. Тамберг В.В. Кризисные стратегии на рынке FMCG-товаров: Статья. Интернет-ресурс: Delovoymir.ru. Дата доступа: 28.10.2015.

5. Парамонова Т.Н. Маркетинг торгового предприятия: Учебник для бакалавров /Т.Н. Парамонова, И.Н. Красюк, В.В. Лукашевич; под ред. д.э.н., проф. Т.Н. Парамоновой. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2013.

6. Pavel Mal. Новая формация лидера в дистрибуции: Статья. Интернет-ресурс: FoodMarkets.ru. (Дата доступа: 17.11.2015).

УДК 331.103.32

АНАЛИЗ КАЧЕСТВА ТРУДА МЕНЕДЖЕРОВ ПРОМЫШЛЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

Безземельная Т.А.
Классический приватный университет, г. Запорожье, Украина

Управленческий труд – это операции и работы по выполнению административными работниками функций управления. К особенностям трудовой деятельности административных работников относятся: информационный характер предмета и продукта труда; конечным продуктом труда являются управленческие решения; труд носит интеллектуальный характер; сочетание индивидуальной, коллегиальной и коллективной деятельности.

Качество труда – это степень ценности труда, которая проявляется в его способности обеспечивать экономическую, социальную, экологическую и другие формы эффективности. Характерными чертами качества труда является его сложность, тяжесть, интенсивность. Чем более сложным и более квалифицированным является труд, тем выше его качество. Основные принципы качества труда – это осознание сотрудниками необходимости качественно работать, принятие научно обоснованных решений на основе анализа определенной информации, делегирование полномочий компетентным и ответственным работникам, общее и постоянное обучение, ответственный менеджмент.

Для оценки качества труда менеджеров мы применяли несколько специфических методов, а именно:

- метод определения результативности производственной деятельности – для определения показателей прибыльности, рентабельности и производительности труда [1];

- критериальная оценка специфических для менеджеров способностей – для оценки выполнения наиболее ценных должностных обязанностей [7];

- коэффициентный анализ – для определения уровня обеспечения условий труда и использования менеджерами рабочего времени [2];

- функциональная оценка деятельности менеджера – для оценки практики выполнения функций и результатов работы [3];

- методика самооценок на основе вопросника Г. Блейка – Дж. Мутон – для определения стиля руководства менеджера [4];

- методика В.П. Захарова, разработанная на основе вопросника А.Л. Журавлевой – для всесторонней оценки стиля руководства [6];

- методика Н.Л. Коломойского – для определения отношения работников к избранному менеджером стилю руководства [5].

Исследование проводилось на базе Публичного акционерного общества «Мироновский хлебопродукт» (ПАО МХП) – одной из ведущих агропромышленных компаний Украины, основанной в 1998 году. Основными направлениями деятельности ПАО МХП являются: растениеводство, производство кормов и подсолнечного масла; птицеводство и сопутствующие производства; другие сельскохозяйственные операции. В состав компании входят 28 предприятий, расположенных в семи областях Украины. Выручка от реализации продукции в 2013 г. по сравниванию с 2010 г. выросла на 58,5% в основном за счет роста объемов производства курятины. Чистая прибыль снизилась на 25% из-за увеличения амортизационных отчислений и финансовых расходов. Сельскохозяйственные мощности ПАО МХП возросли в 2013 г. за счет приобретения дополнительных 75 тыс. гектаров земли.

Для более глубокого исследования качества труда менеджеров ПАО МХП объектом мы избрали Приватное акционерное общество «Ориль-лидер» (ПрАО «Ориль-лидер»), являющиеся одним из предприятий компании. В результате проведенных исследований выявлено, что наиболее высоким показателем качества труда характеризуется управленческая деятельность начальника кормоцеха ПрАО «Ориль-лидер». По всем критериям оценки он занимал первое место в рейтинге. Показатели этого работника могут быть использованы в качестве эталона для дальнейшего оценивания качества труда менеджеров предприятия с целью должностного продвижения или материального вознаграждения за качественный труд.

Качество труда управленческой деятельности начальника инкубатора получило средние оценки. Рекомендациями по повышению анализируемого показателя могут быть: поиск резервов сокращения производственных расходов и увеличения производительности труда рабочих. Наихудший уровень качества труда характеризует управленческую деятельность начальника бройлерного цеха. Основными проблемами выступают: неэффективное использование рабочего времени и реализация управленческих функций. Для устранения этих недостатков необходимо рассмотреть возможность повышения профессиональной и управленческой квалификации начальника бройлерного цеха, тем более, что этот цех является основным центром прибыли предприятия.

Изучение стилей руководства начальников производственных подразделений ПрАО «Ориль-лидер» показало, что начальник бройлерного цеха применяет стиль, ориентированный на производство с проявлением авторитарных черт. Подчиненные не удовлетворены таким стилем, что отрицательно влияет на результаты их работы. Начальнику инкубатора присущ стиль руководства, который характеризуется почти одинаковым интересом к производственным проблемам и к проблемам персонала, однако при этом менеджер использует рабочее время не продуктивно, в его поведении преобладают авторитарные черты, подчиненные оценили такой стиль как удовлетворительный. Стиль руководства начальника кормоцеха соответствует наилучшему по определению Г. Блейка и Дж. Мутон комбинированному управлению, его действия носят преимущественно коллегиальный характер, и такой стиль удовлетворяет подчиненных.

Основными направлениями повышения качества труда менеджеров ПрАО «Ориль-лидер» могут быть:

1. организация обучения и повышение квалификации менеджеров – для улучшения результативности производственной деятельности и оптимизации использования рабочего времени;

2. совершенствование действующей корпоративной культуры – для повышения уровня трудовой дисциплины;

3. пересмотр стиля руководства – для обеспечения удовлетворения подчиненных стилем руководства менеджера;

4. обновление и автоматизация рабочих мест – для эффективного поиска информации при принятии управленческих решений.

В сфере подготовки и переподготовки менеджеров ПрАО «Ориль-лидер» целесообразно избрать формализованную концепцию, которая предусматривает активное участие руководства в планировании, организации и ресурсном обеспечении обучения персонала. В качестве методов обучения предложено рассмотреть моделирование наиболее удачных компетенций и тренинг «Развитие управленческих навыков руководителя».

Совершенствование корпоративной культуры должно предусматривать:

- замену авторитарного стиля руководства на демократический;
- обучение кадров с целью внедрения новых ценностей и стандартов поведения;
- анализ возможных последствий изменений, чтобы они не противоречили тем корпоративным ценностям, которые уже приняты работниками организации.

С целью совершенствования стиля руководства для руководителей производственных подразделений были разработаны такие рекомендации: развивать в себе качества, которых недостает; использовать разные методы руководства; искать подход к каждому сотруднику; стремиться конструктивно использовать конфликтные ситуации; вести работу по оценке и созданию благоприятного морально-психологического климата.

С целью совершенствования процесса принятия управленческих решений предложено внедрение многофункциональной системы информационной и экспертно-аналитической поддержки принятия решений в разнообразных отраслях управления. Внедрение системы позволит использовать базу знаний, другую справочную информацию в электронном формате, повысить эффективность управления на всех уровнях, даст возможность субъектам управления оперативно идентифицироваться, реагировать на изменения общественно-политической и социально-экономической ситуации независимо от их местонахождения.

Список литературы:

1. Вязигин А.В. Оценка персонала высшего и среднего звена /А.В. Вязигин. – М.: Вершина, 2006. – 256 с.

2. Зиновьев И.Ф. Формирование востребованных экономистов: монография / И.Ф.Зиновьев, Р.Э. Нафиев. – Симферополь: Таврия, 2005. – 288.

3. Зиновьев И.Ф. Формирование и реализация кадрового экономического потенциала в аграрной сфере: Монографиия /И.Ф. Зиновьев. – Симферополь: Феникс, 2009. – 380 с.

4. Качество труда и его оценка. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.grandars.ru/shkola/bezopasnost-zhiznedeyatelnosti/ kachestvo-truda.html.

5. Коломийський Н.Л. Психологія педагогічного менеджмент /Н.Л. Коломийський. – К.: МАУП, 1996. – 176 с. Методика определения стиля руководства трудовым коллективом [Электронный ресурс] Многофункциональный онлайн конструктор тестов и опросов. Online Test Pad [сайт]. – Режим доступа: http://onlinetestpad.com/ru-ru/TestView/Metodika-opredeleniya-stilya-rukovod stva-trudovym-kollektivom-1153/Default.aspx.

6. Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности /Под ред. Г.С. Никифорова, М.А. Дмитриевой, В.М. Снеткова. – СПб.: Речь, 2001. – 448 с.

7. Щекін Г.В. Основи кадрового менеджменту: підруч. /Г.В. Щекін. – 5-е вид. стереотип. – К.: МАУП, 2004. – 280 с.

УДК 910.4 (574.4)

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ЭКОТУРИЗМА В ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Бельгибаев М.Е., Улыкпанова М.М.,
Государственный университет имени Шакарима, г. Семей, Республика Казахстан

Экологический туризм занимает самую лучшую позицию на мировом рынке туризма и должен являться одним из ключевых для развития в нашем регионе. Этому способствуют, как уже отмечалось, природные ресурсы, удивительные по своей красоте нетронутые ландшафты.

Туристский кластер - это сосредоточение в рамках одной ограниченной территории взаимосвязанных предприятий и организаций, занимающихся разработкой, производством, продвижением и продажей туристского продукта, а также деятельностью, смежной с индустрией туризма и рекреационными услугами.

Экотуризм – одна из форм рекреации, непосредственно связанная сиспользованием природного потенциала. Это путешествия и отдых на природе в естественной, малоизмененной среде обитания. Это оздоровление в гармонии с сохраненной природой. В конечном итоге, экологический туризм – яркий пример сочетания природы, спорта и экологии с целью развития духовных, физических и познавательных начал в человеке [1].

Восточный Казахстан многим известен своим богатым рекреационным потенциалом, складывающимся из уникальных природных и исторических объектов. Это и высочайшая гора Сибири Белуха, почитаемая как священная у многих народов, живших здесь; единственный в мире по значимости и размерам геологический Тарханский разрез. Большой интерес вызывают реликтовые и эндемичные растения региона; огромные массивы наскальных рисунков, не имеющих аналогов в мире; обширные могильные комплексы, в том числе Зевакинские и Берельские.

Восточный Казахстан граничит с Китаем, расположен в верхнем бассейне реки Иртыш и включает в себя Восточно-Казахстанскую область. Разнообразна природа этого региона. На юго-востоке поднимаются хребты Саур и Тарбагатый, а между ними и Южным Алтаем раскинулась Зайсанская котловина. Реки Восточного Казахстана - правые притоки Иртыша Курчум, Бухтарма, Уба, Ульба - бурные полноводные, таят в себе не только богатейшие запасы энергии, но и места для экстремального отдыха. Ниже Усть-Каменогорска до Семея (Семипалатинска) Иртыш протекает по широкой долине.

Интересной особенностью Восточного Казахстана является возможность изучения всех видов ландшафта, имеющегося в Центральной Азии на сравнительно небольшой площади. Живописностью данного региона можно насладиться в пределах одного туристического тура. Здесь можно увидеть:

- песчано-пустынные зоны
- глинистые каньоны
- степные зоны
- горную местность
- леса и тайгу
- альпийские луга
- горные вершины, чья высота превышает 4500 м над уровнем моря (пик Алтая и Сибири – гора Белуха).

Необычное географическое и геополитическое положение в равной степени с уникальным ландшафтом перекликается с разнообразной культурой и традициями. В одной туристической поездке туристы смогут увидеть культуру исконных кочующих казахов, представителей рыболовов, старожил, а также посетить маралью ферму. Все эти факторы подарят каждому туристу интереснейшее, разнообразное, динамичное и незабываемое путешествие. Восточный Казахстан известен великолепным медом - горный мед Алтая за свой аромат, вкусовые и лечебные качества считается одним из лучших в мире; здесь водятся медведи и маралы (или благородные олени). По разнообразию и красоте природных высокогорных ландшафтов, богатству животного и растительного мира, наличию бурных рек, шумных и стремительных водопадов, целебных источников и других достопримечательностей особо выделяется Катон-Карагайский район. В самом сердце Алтайских гор между двумя

живописными озерами, на дне каменной чаши расположились знаменитые "Рахмановские ключи" [2].

В настоящее время выделяют четыре вида экотуризма и экотуров.

1. Научный туризм. В ходе научных экотуров туристы участвуют в различного рода исследованиях природы, ведут полевые наблюдения. Например, широко известны экотуры, связанные с наблюдением за поведением птиц в Латинской Америке, подсчетом численности популяций китов в Тихом океане. Как правило, туристскими дестинациями в таких турах выступают особо охраняемые природные территории (ООПТ): заповедники, заказники, национальные парки, памятники природы. К научному туризму относятся и зарубежные научно-исследовательские экспедиции, а также полевые практики студентов, обучающихся на естественнонаучных факультетах университетов и институтов.

2. Туры истории природы. Это путешествия, связанные с познанием окружающей природы и местной культуры. Как правило, такие туры представляют собой совокупность учебных, научно-популярных и тематических экскурсий, пролегающих по специально оборудованным экологическим тропам. Чаще всего они также организуются по территориям заповедников и национальных парков. Сюда же относятся походы школьников, в ходе которых преподавателем, гидом проводятся экскурсии и беседы о природе. Этот вид экотуризма особенно популярен в Германии, поэтому его еще называют «немецкой моделью развития экотуризма».

3. Приключенческий туризм. Данный вид объединяет все путешествия, связанные с активными способами передвижения и отдыха на природе *(outdoor),* имеющие своей целью получение новых ощущений, впечатлений, улучшение туристом физической формы и достижение спортивных результатов. Сюда относятся такие виды туризма, как альпинизм, скалолазание, ледолазание, спелеотуризм, горный и пешеходный туризм, водный, лыжный и горнолыжный туризм, каньонинг, конный туризм, маунтбайк, дайвинг, парапланеризм и т.д. Многие из этих видов туризма появились недавно и считаются экстремальными, так как связаны с большим риском. Вместе с тем это самый быстроразвивающийся, доходный, хотя и дорогостоящий, вид экотуризма. Приключенческий туризм часто называют «тяжелым экотуризмом» в связи с тем, что жажда туристов к приключениям здесь превалирует над мотивами охраны природы. В дальнейшем, говоря об экотуризме, мы будем подразумевать и приключенческий туризм [3].

Развитие экологического туризма в Восточно-Казахстанском регионе, будет способствовать успешному развитию всего природохозяйственного комплекса региона, а также достижению главной социально-экономической цели региона – обеспечения населения благоприятными условиями окружающей среды как определяющего фактора здорового образа жизни и устойчивого развития общества.

Экологический туризм преследует цели сохранения природной среды в естественном состоянии и приносит при этом определенную прибыль, удовлетворяя интересы местных жителей.

Неотъемлемой характеристикой экотуризма является экологическое просвещение, которое включает два аспекта:

- информационный – получение знаний о природе и культуре территорий, экологических закономерностях и т.п.;

- этический – формирование экологического менталитета – уважение и понимание природы и традиционных культур, осознание необходимости их сохранения.

Среди основных предпосылок зарождения экотуризма ведущую роль занимает усиливающаяся из-за массовости туризма антропогенная нагрузка на природные и культурно-исторические туристские ресурсы. Эта нагрузка возрастает прямо пропорционально темпам роста туристских посещений. Учитывая прогнозируемые Всемирной туристской организацией (ВТО) показатели развития туризма в XXI веке, становится очевидным нарастание противоречий в вопросе удовлетворения туристского спроса и рационального использования туристских ресурсов [5].

Негативные аспекты влияния массового туризма на окружающую среду и туристские ресурсы были отмечены еще в 70-х годах в зарубежных и отечественных исследованиях. Сегодня антропогенный прессинг и его тормозящее развитие влияния наблюдается практически во всех секторах туриндустрии и видах туризма, в подавляющем большинстве туристских районов. Например, уже в 1973—1983 гг. в Польше по этой причине протяженность туристских

водных маршрутов по рекам и озерам сократилась на 40%, а морских — на 70%. Площадь поврежденных лесов возросла на 60%. С 1976 г. в США в каньоне Балингер в результате движения автотранспорта, обслуживающего туристов, средний темп смыва почвы и грунта в 86 раз превышал предельно допустимый. [3]

В данное время большой спрос на растущий сегмент туристского рынка — экотуризм. Чтобы соответствовать требованиям рынка, разработаны такие формы проживания, где туристы могут познакомиться с местными традициями и культурой, насладиться пребыванием вблизи природоохранных зон. Туристам, посещающим регионы, предоставляются традиционные блюда, которые отвечают минимальным стандартам качества, безопасности, гигиены, комфорта и являются экологически чистыми. Туристы имеют доступ к уникальной, дикой природе и биоразнообразию национальных парков и заповедников.

Основными популярными туристскими и рекреационными зонами Восточно-Казахстанской области (ВКО) являются: Северо-Восточная (Белухинская), Восточная (о. Маркаколь), Центральная (г. Усть-Каменогорск, Бухтарминское побережье), Северная (г. Риддер), Западная (г. Семей), Южная (о. Алаколь). На этих территориях сосредоточены основные природные достопримечательности Южного Алтая, которые привлекают многочисленных туристов не только из СНГ, но и дальнего зарубежья [4].

Можно сделать вывод, что Восточный Казахстан – это регион с уникальным по своему красочному ландшафту и природно-климатическими условиями. Природное разнообразие и разноплановость культур подтверждает статус туристически привлекательного региона. Здесь созданы все условия для развития туристического продукта, характеризующегося динамичностью и разнообразием.

Список литературы:

1.Аринова М.Н. Проблемы и перспективы развития лечебного туризма в Республике Казахстан. - Караганды: Издательство КарГУ, 2006. – 192с.

2. Бектимирова Н.Н. Аспекты аттрактивности в туристком продукте Казахстана. - Алматы, 2003. – 146 с.

3.Храбовченко В.В. Экологический туризм: Учеб.-метод. пособие. - М.: Финансы и статистика, 2004. - 208 с.

4. Кайгородцев А.А. Проблемы и перспективы кластерного развития туризма в Восточном Казахстане. - Усть-Каменогорск: Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова, 2011.

5. Сергеева Т.К. Экологический туризм - М.: Финансы и статистика, 2004 – 360 с.

ӘОК 369.25 (574)

МЕМЛЕКЕТТІҢ ХАЛЫҚТЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ

Блялова А.А.
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Қазақстан Республикасындағы бағдарламалық құжаттар иерархиясы бізге белгілі: 2050 жылға дейінгі Қазақстан дамуының ұзақ мерзімдік Стратегиясы; 2020 жылға дейінгі ұзақ мерзімді стратегиялық жоспар; Қазақстан халқына ел Президентінің жыл сайынғы Жолдауы; Үкімет бағдарламасы; елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының индективтік жоспары; мемлекеттік бағдарлама; салалық бағдарлама; өңірлік бағдарлама.

Әлеуметтік қатынастар жүйесінде мемлекет, ең алдымен, әлеуметтік саясатты әзірлеу және жүзеге асыруға маңызды орын береді. Әлеуметтік саясаттың стратегиялық мақсаттары болып мыналар саналады: халықтың тиімді жұмыспен қамтылуын қамтамасыз ету; халықтың өмір деңгейін түбегейлі арттыруға қол жеткізу; еңбек, денсаулықты қорғау, білім беру, мәдениет, тұрғын үймен қамтамасыз ету саласындағы отбасының, әйелдердің, балалардың, жастардың, барлық азаматтардың конституциялық құқықтары мен әлеуметтік кепілдіктерін қамтамасыз ету; елдегі демографиялық жағдайды қалпына келтіру және жақсарту; халықтың, әсіресе сәбилердің, балалар мен аналардың өлімін азайту.

Нарықтық жағдайлардағы әлеуметтік қорғаудың негізгі міндеттері болып мыналар саналады: сырқаттығы, жұмыссыздығы, кәрілігі бойынша әлеуметтік сақтандырудың алуан формалары, медициналық сақтандыру сондай-ақ әлеуметтік көмектің алуан түрлері кіретін әлеуметтік қорғау жүйелерін дамыту.

Неғұрлым тар мағынасындағы әлеуметтік қорғау өмір деңгейіне қатысты құқықтарды, яғни жұмыспен қамтылуға және еңбекке сыйақы алуға, демалысқа, жас мөлшері бойынша, сырқатталған жағдайда, жұмыссыздық жағдайында, асыраушысынан айырылған жағдайда әлеуметтік қамтамасыз етілуге құқыты, балаларды тәрбиелеуге, білім алуға, денсаулықты қорғауға, мәдени өмірге қатысуға құқықты, тұрғын үйге құқықты, тұрғын үйге құқықты қамтамсыз етеді.

Нарықтық қайта жаңарулардың басталуымен байланысты, кедейлер мен жұмыссыздар санының өсуі, босқындар мен мигранттардың пайда болуы, жалақы мен зейнетақы деңгейінің төмендігі сияқты шиеленіскен әлеуметтік-экономикалық проблемаларға жедел әсер ету халықты әлеуметтік қорғау жүйесін дамытудың негізгі принципіне айналды. Соның нәтижесінде, республикалық және жергілікті деңгейлерде мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылар мен жеңілдіктердің жаңа түрлері пайда болды.

Әлеуметтік қолдаудың өзін-өзі ақтамаған алуан формалары мен түрлері жүйені дамытудың осындай стратегиясының салдарына айналды. Көпшілік жағдайларда, жеңілдік санаттарына жатушылық (соғыс ардагерлері, мемлекеттік қызметшілердің жекелеген санаттары, мүгедектер) әлеуметтік қолдау құқығын айқындайтын өлшемдер болып саналды. Әлеуметтік көмектің екі түрін беру үшін кірістерді бақылаудың өлшемдері қолданылады: аз қамтамасыз етілген отбасыларына тұрғын үй субсидияларын беру кезінде және балаларға жәрдемақы төлеу кезінде. Тіпті ең қарапайым талдау, әлеуметтік төлемдер мен жеңілдіктердің қолданыстағы жүйесі, неғұрлым қажетсінуші азаматтардың пайдасына ресурстарды қайта бөлудің шектеулі мүмкіндіктеріне ие деген қорытынды жасауға болады..

Аталған тұжырымдамалар шеңберінде білім беру және денсаулық сақтау саласындағы қызметтер көрсетуге азаматтардың қол жетімділігін қамтамасыз ету мәселелері қаралмайды, өйткені олар өзге бағдарламалық құжаттармен айқындалады.

Бүгінгі күні, әрбір адамның әлеуетін пайдалана алатындай, халықты әлеуметтік қорғаудың тиімді жүйесін құру маңызды болып табылады. Бұл жүйе әлеуметтік тұрақтылық пен әлеуметтік жауапкершіліктің базалық принциптеріне сүйенуі тиіс. Мұндай жүйе, жалпыға бірдей кепілдіктерге негізделген, әлеуметтік қамтамасыз етудің бұрынғы жүйесінен ерекшеленеді. Бұл:

- әлеуметтік қолдаудың осы заманғы жүйесін құру;
- атаулы әлеуметтік көмекті қалыптастыру;
- мемлекеттік емес қаржыларды пайдаланатын әлеуметтік қамтамасыз етудің қаржылық тетігін қалыптастыру;
- әлеуметтік қамтамасыз етудің жаңа принциптері мен әдістерін, ең алдымен, сақтандыруды кеңінен пайдалану.

Экономикалық белсенді халыққа қатысты әлеуметтік қорғаудың басты міндеті, еңбек және іскерлік белсенділіктер үшін неғұрлым қолайлы және алуан түрлі жағдайлар жасаудан тұрады, бұл – бүкіл қоғамның әл-ауқатының негізі. Мемлекетті қоса алғанда, жұмыс берушілер арасындағы тең құқылы әлеуметтік әріптестік қатынастар орнату осы саладағы стратегиялық мақсат болып саналады.

Қазіргі уақытта жалданбалы еңбек халықтың басым көпшілігі үшін өмір сүрудің негізгі көзі болып қалуда, сондықтан да жұмыспен қамту мен еңбекақы төлеу проблемалары ең негізгі проблемалар болып қалуда. Осымен байланысты экономиканың тиімді жұмыс істеуі мен қоғамның әл-ауқаты үшін қажетті жұмыспен қамту деңгейін ұстап тұру экономикалық белсенді халыққа қатынасы бойынша мемлекеттің аса маңызды міндеті болып саналады. Халықтың осы санаттары үшін әлеуметтік қорғау жүйесі өндіріс аясына шоғырланып, еркін кәсіпкерлікті қамтамасыз ету, меншік құқықтарын қорғау және осы құқықтарды жүзеге асыру үшін қолайлы жағдайлар жасау жөніндегі шаралар кешенін қамтуы тиіс.

Әлеуметтік қорғау өмірге қажетті игіліктерге белгілі бір қол жетімдік деңгейін және мән-жағдайларға байланысты экономикалық белсенді бола алмайтын және лайықты ақы төлейтін еңбекке қатысу жолымен өзін табыспен қамтамасыз ете алмайтын азаматтар әл-ауқатының белгілі бір деңгейін қамтамасыз етуге шақырылған.

Қазақстан оның мүшесі болып саналатын Халықаралық еңбек ұйымы әлеуметтік қорғау жүйесін, оған тұрақты ақы төленетін еңбек қызметін ынталандыру: әлеуметтік сақтандыру тетіктерінің көмегімен, негізгі әлеуметтік тәуекелдер туындаған жағдайда кірістердің бір бөлігінің орнын толтыру; халықтың әлжуаз топтары үшін белгіленген әлеуметтік көмек тетіктерін беру; білім алу және медициналық көмек сияқты негізгі құқықтарға азаматтардың қол жетімділігі кіретін шаралар жүйесі ретінде айқындайды.

Тұтастай алғанда әлеуметтік аяның қазіргі жағдайы алаңдатарлық деуге болады. Халықтың негізгі бөлігінің кірістер деңгейі күрт азайып кетті, экономикалық белсенді жастағы кедейлердің тұрақты контигентінің болуы аса алаңдаушылық туғызады. Халықтың бай және кедей топтары арасындағы айырмашылық өңірлік айырмашылықтардың көбеюімен тереңдей түсуде.

Халықтың тез қартаюы байқалуда, бұл жұмыс күшінің құрамына, өндіріс құрылымына, тұтынуға және әсіресе әлеуметтік қамтамасыз етуге және денсаулық сақтауға әсерін тигізеді, өйткені зейнетақы төлеуге, медициналық қызмет көрсетуге, қарияларды бағып-күтетін арнайы қызметке шығыстардың өсуіне әкеліп соғады. Қолайлыз экологиялық жағдайдан және халықтың маңызды бөлігінің өмірлік деңгейінің төмендеуінен туындаған, адамдар денсаулығының нашарлауымен байланысты факторлар теріс әсерін тигізеді.

Толық емес отбасыларының саны көбейеді, бұл табысқа, толық емес отбасындағы әйелдердің отбасылық міндеттері мен жұмысын ұштастыруы үшін, оларға жәрдемақы төлеу бала күтіміне қатысты, әлеуметтік заңдарды жетілдіруді болжайды.

Бұл ретте өндірістің құлдырауы, экономиканың көптеген салаларын қайта құру және өзге де бірқатар факторлар, әлеуметтік мақсаттарға мемлекеттік бюджеттен бөлінетін қаражатты шектеуге әсерін тигізеді. Осылардың барлығы әлеуметтік саясатты, оның ішінде халықты әлеуметтік қолджауды жүзеге асырудың жаңа тәсілдерін іздестіруді болжайды.

Әлеуметтік-бағдарланған нарықтық экономикада, бүкіл халықтың алуан түрлі әлеуметтік маңызды қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін жағдай жасаудағы, жұмыспен қамтуды қамтамасыз етудегі, бөлу процестерін реттеудегі мемлекеттің оған қатысуы маңызды дәрежеде болып саналады.

Нарықтық экономиканың ерекшеліктері, оның тетіктері нақты мән-жағдайларды ескеріп, мемлекеттік кепілдіктер, әлеуметтік көмектер және әлеуметтік сақтандыру элементтері кіретін, ел халқын әлеуметтік қорғаудың үлгілерін таңдаудан көрінеді. Халықты әлеуметтік қорғау жүйесі, біріншіден, өзінің әлеуметтік жағдайына байланысты өндіріс процесіне қатыса алмайтын (бала жастан мүгедек) адамдарды әлеуметтік қолдауды қамтамасыз етуі тиіс, екіншіден, жеке адамның өзін көрсетуі, еңбек нарығындағы оның бәсеке қабілеттілігін арттыру үшін қажетті экономикалық, құқықтық және ұйымдық жағдай жасауы қажет. Халықты әлеуметтік қорғаудың мұндай қажетті белсенді формалары бүгінгі күнге дейін біздің елімізде әзірленбеген.

Халықты әлеуметтік қорғаудың мазмұны неғұрлым кең. Егер экономикалық дағдарыс жағдайында халықтың маңызды санаттары – жұмыс жасайтын жұмыс жасамайтын жастар, қарттар, әлеуметтік қолджауды қажетсінеді десек, онда осы ұғым арқылы мемлекеттің және оның органдарының бүкіл әлеуметтік саясаты және осы саясатты жүзеге асырудағы олардың тәжірибелік қызметі қамтылады.

Халықты әлеуметтік қолдау үлгісіне келесі негізгі блоктар кіреді:

- халықты әлеуметтік қорғау деңгейі;
- әлеуметтік қолдау жасалатын азаматтардың санаттары: бүкіл тұрғын халық, экономикалық белсенді халық, халықтың аз қамтамасыз етілген топтары;
- халықтың жұмыспен қамтылуын ұлғайтуға бағытталған мемлекеттік белсенді саясат жүргізу;
- жұмыссыздық мәртебесін алған азаматтарды қорғау;
- әлеуметтік қорғаудың ұлттық жүйесі тетігінің әлеуметтік-экономикалық негіздері.

Халықты әлеуметтік қорғау жүйесіне республикалық және өңірлік деңгейлер, халықтың әртүрлі әлеуметтік топтары мен санаттарының деңгейі кіреді. Ең төменгі өмірлік стандартты ұстап тұру және өмірді қамтамасыз етудің негізгі жүйелерінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету мемлекет деңгейіндегі, халықты әлеуметтік қорғаудың негізгі болып саналады.

Өңірлер деңгейінде халықты әлеуметтік қорғау жүйесін қалаптастыру тетігі оны одан әрі дамытуды және аумақтық ерекшеліктерді ескере отырып нақтылауды болжайды. Халықты әлеуметтік қорғаудың өңірлік аспектілерін есепке алу өңірлердің келесі типтері бөліп көрсетуді болжайды:

- қаржылық қаматамасыз етілуі жеткіліксіз және экономикалық және әлеуметтік әлеуеті жоғары емес өңірлер;

- жұмыссыздық деңгейі жоғары өңірлер;

- жоғары экологиялық тәуекел аймағына жататын өңірлер;

- ауыл халқы басым өңірлер.

Әртүрлі әлеуметтік топтар мен санаттар деңгейінде жүзеге асырылатын әлеуметтік қорғау тетігі: біріншіден, халықтың өмірін қамтамасыз етудің негізгі аяларының жұмыс істеуін қамтамасыз ете отырып, бүкіл халықтың; екіншіден, еңбек және жұмыспен қамту аясындағы азаматтардың құқықтарын жүзеге асыра отырып, экономикалық белсенді халықты; үшіншіден, өзінің экономикалық жағдайына байланысты өзін тұтынудың қажетті деңгейімен қамтамасыз ете алмайтындарға қолдау мен көрсете отырып, халықтың әлеуметтік әлжуаз топтарын қорғау мен қолдауды жүзеге асырады.

Қазіргі уақытта, әлеуметтік саясаттың жаңа тұжырымдамасының негізін құрайтын: әлеуметтік кепілдіктердің жүйесі мен деңгейлерін қалыптастырудағы, оларды қамтамасыз ету тетіктерін реттеудегі, сондай-ақ әлеуметтік қолдаудың әртүрлі формаларын берудегі мемлекеттің рөлін күшейтуге назар аудару қажет.

Экономикалық белсенді халықты қорғау тиімді жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету, жұмыс жасайтындардың еңбегін бағалау кезінде өзін-өзі ақтамаған дифференциялауды азайтуға белсенді көмек көрсетуге бағытталған.

Реформаға дейінгі кезеңде халықтың әлеуметтік әлсіз топтарына – зейнеткерлер, студенттер, мүгедектер, көп балалы және толық емес отбасылары жатқызылады. Реформа кезеңінде бұл санатты, жаңадан пайда болған әлеуметтік топтар:

- жұмыссыздар;

- ауыл шаруашылығында, жеңіл өнеркәсіпте, машина жасауда, бюджет саласында жұмыс істейтіндер;

- ауыл халқы толықтырды.

Қазіргі уақытта әлеуметтік аяның жұмыс істеу тетіктері мен принциптерін, оның тапшылық жағдайындағы мемлекеттік бюджеттің нақты мүмкіндіктеріне бейімдеуге талпыныс жасалуда, бұл алдыға қойған проблемаларды шешудің тиімділігі төмен екендігін білдіреді.

Оның үш негізгі құрамды бөліктері – тиімді экономика, әлеуметтік саясат, құзырлы билік пен қоғамдық институттар тұрақты өзара байланысты іс-қимылда болған кезде ғана мемлекет әлеуметтік жағынан пәрменді бола алады.

Қазіргі жағдайда жұмыспен қамту мен лайықты еңбек ақы деңгейімен қамтамасыз ету, халықтың әлеуметтік әлсіз топтарын атаулы әлеуметтік қолдау негізгі мақсаты болып саналатын проблемалық бағдарланған тәсілдер неғұрлым көкейкесті. Еңбек мотивациясы тетігін, жалақының ұдайы көбею және ынталандырушы функцияларын қалпына келтіру қажет. Бұл ретте еңбек ақыны жетілдіру жөніндегі барлық шаралар жұмыспен қамтудың мемлекеттік саясатымен және өндірістің тиімділігін арттырудың жалпы ұлттық бағдарламасымен байланыста болуы тиіс.

Әлеуметтік қорғаудың ұлттық жүйесі тетігінің әлеуметтік-экономикалық негіздеріне халықтың өмір деңгейінің аса маңызды аяларын қорғау тетігі: кірістер, игіліктер мен қызмет көрсетулерді тұтыну және бірінші кезекте – аса маңызды әлеуметтік қызмет көрсетулердің қол жетімділігін қамтамасыз ету; еңбек және жұмыспен қамту; экологиялық қауіпсіздік кіреді.

Әлеуметтік қорғау саласындағы саясат мақсаты – кедейшілікпен және жұмыссыздықпен күрес, осы заманғы әлеуметтік инфрақұрылымдарды сақтау және дамыту, халықтың әлеуметтік-экономикалық дифференциялануын азайту, әлеуметтік қызмет көрсетуге қол жетімділік дәрежесін арттыру, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету сияқты негізгі проблемаларды шешу болып табылады.

Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету халықты әлеуметтік қорғау жүйесінің аса маңызды құрамды бөлігі болып саналады, өйткені адамның өмірлік қызметі табиғатпен және қоршаған ортамен тұрақты және тығыз байланысты болады және оның кез келген жағымсыз әсері халықтың өмір сапасына тікелей әсер етеді.

Біздің елімізде стандарттар «Ең төменгі күнкөріс деңгейі туралы», «Ең төменгі тұтыну бюджеті туралы», «Ең төменгі жалақы туралы» заңдардың қабылдануымен, 1991 жылы әзірлене бастады. Бұл нормативтік құжаттар әлеуметтік саясаттың маңызды стандарттары: кедейшілік, қайыршылық, қамтамасыз етушілік деңгейін, ең төменгі жалақы деңгейін, халықтың жекелеген санаттары үшін өтемақылар деңгейін белгіледі.

Әлеуметтік стандарт – бұл халықтың әлеуметтік қажеттіліктерінің жиынтығын қанағаттандыру деңгейі. Аталған жүйеде стандарттардың үш деңгейі: ең төменгі, орта, рационалды деңгейлер қабылданған.

Осы стандарттар құрамында тамақ өнімдерін, дәрі-дәрмектерді, тұрмыстық, коммуналдық, көлік қызметтерін тұтыну жөніндегі әлеуметтік нормалар кешені мен 11 сала (денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қорғау, мәдениет, бұқаралық ақпарат құралдары, тұрғын үй – коммуналдық кешені, қалалық және қала маңындағы көлік, басқарма, санэпидқадағалау және архив ісі) үшін натуралды нормалар әзірленген болатын.

Стандарттар мен нормалар жүйесін қолдану бюджеттік тұтыну есебін ашық жасайды, кірістер деңгейін арттыру мақсатында аумақтарымен өз проблемаларын лоббирлеуді болдырмайды.

Мысалы, Францияда ересек халықтың 45%-ы әлеуметтік қамтамасыз ету жүйесінен қосымша кіріс алады; екі және одан да көп балалары бар отбасыларының 60%-ына оқу жылының басында жәрдемақы беріледі және орта таптағы отбасыларының жартысына – тұрғын үйге ақы төлеуге субсидия беріледі.

Жұмысқа уақытша жарамсыздық парақшасы мен балаға босану демалыстары бойынша төлемдерді қамтамасыз етуге заңды тұлғалардан, соған сәйкес 1,5% салық алынып тасталатын заңның жаңа нормасы азаматтардың әл-ауқатына кері әсерін тигізеді. Уақытша еңбекке жарамсыздық парақшаларын жұмыс берушілердің өздері төлеуі тиіс. Бұл, тәжірибеде, жұмысберушілердің әйелдерді, оның ішінде жүкті әйелдерді жұмысқа қабылдамауға тырысатынына алып келеді. Жиі ауыратын балалары бар әйелдерге жұмысқа орналасу өте қиын. Ауырған баласын бағуға кеткен уақыт үшін аналарға жұмысберушілер әрқашан да ақы төлеуге келісе бермейді. Бұл уақытша еңбекке жарамсыздық жөніндегі, әсіресе өндірістік емес себептер бойынша бюлетендерді төлеуге байланысты.

Мұнан өзге, әлеуметтік қолдау түрлері әрқашан да берілген бір мөлшер болып қалмауы тиіс. Экономикадағы жағдай өзгеріп отырады, осымен байланысты мароэкономикалық көрсеткіштердің өсуі жағдайында әлеуметтік бағдарламалар да жақсылық жағынан қарай өзгеріп отыруы тиіс. Бұл үшін мыналарды ұсынамын:

1) ең төменгі күнкөріс деңгейінің бүкіл ел бойынша бірыңғай мөлшерін белгілемеу, әрбір өңір үшін ең төменгі күнкөріс мөлшерін белгілеу; өңірлердегі белгіленген ең төменгі күнкөріс мөлшерінен, жан басына шаққандағы табысы төмен жұмыс істемейтін зейнеткерлерге және мүгедектерге материалдық көмек беру. Осымен байланысты ең төменгі күнкөріс деңгейінің мөлшерін есептеу әдістемесін әзірлеу қажет; өзінің аумақтық ерекшеліктеріне сәйкес, оған жергілікті атқару органдары түзетулер жасауы тиіс;

2) әлеуметтік көмекті ең аз қамтамасыз етілгендерден басқалар да алады – кейбір отбасылары кәсіпкерліктен, жеке-еңбек қызметінен, қайталана жұмыспен қамтудан алған табыстарын жасырып қалады. Өйткені жәрдемақы алу құқығы мен оның мөлшері, азаматтардың берген өтініштері негізінде анықталады, сондықтан да олар табыс ететін құжаттар мен декларациялар міндетті түрде мұқият зеттелуі тиіс.

Есептеудің арнайы жүйелерінің (арнайы бағдарламаны толығымен әзірлеуге болады) көмегімен отбасының әлеуметтік әлеуетін анықтауға болады, әрі отбасының жиынтық табысында тікелей ақша түсімдері мен отбасылары алатын жеңілдіктерді құндық бағалау ғана емес, сонымен бірге, оның меншік құқығына жататын қозғалмайтын мүлікті жалға беруден алған табыс, жеке қосалқы шаруашылықтан алған табыс ескерілуі тиіс. Сонымен бірге мұндай бақылауды қатаң төрешілікке (бюрократизмге) дейін жеткізуге болмайды, сондықтан да шындығында кім әлеуметтік көмекті қажетсінеді олардан бас тартуға болмайды.

Қарт адамдар мен мүгедектерді қорғау мемлекеттің әлеуметтік саясаттының аса маңызды бағыттарының бірі болып саналады. Бұл жұмыс халықты әлеуметтік қорғаудың өңірлік органдарымен бірлесе отырып, әлеуметтік қызмет көрсету стационарлық мекемелерінің желілерін кеңейтуге және олардың материалдық-техникалық базасын нығайтуға бағдарлануы тиіс.

Жергілікті басқару органдары, батыс елдерінің тәжірибесі бойынша қайырымдылық бөлімдерін ашулар қажет, бұл өзіне қызмет көрсете алмайтын қарттарды бағып-күтуді ұйымдастыруды жақсартуға мүмкіндік береді. Эксперимент түрінде «Ардагер» Республикалық пансионаты Республикалық мемлекеттік қазынашылық кәсіпорын базасында ҚР еңбек және халықты әлеуметтік қорғау Министрлігі соғыс және еңбек ардагерлері үшін осындай орталық ашуына болады. Осындай орталықтардың ашылуының әлеуметтік қана емес, сонымен бірге

экономикалық тиімділігі де болған болар еді. Өйткені біздің азаматтарымыздың менталитеті осы орталықтарда олардың тегін еңбек етуіне мүмкіндік бермейді, осы орталықтың жұмыскерлері үшін жұмыс органдары ашылатын болады.

Мұнда сондай-ақ қарт адамдарды, сол сияқты мүгедектерді оңалтуды жатқызуға болады. Біздің көзқарасымыз бойынша, мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылатын, қарт адамдар мен мүгедектерді оңалту Эксперименталдық орталығын құру керек.

Статистика растап отырғандай, белсенді эмиграциялық процестермен қатар бұл, соңғы 12 жылда республика халқы санының 1,5 млн адамға кемуіне әкелді.

Мынадай қорытынды жасауға болады: жас сәбилердің шетінеу жағдайы аса алаңдатарлық: абсолюттік шамаларда Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Шығыс Қазақстан, Қызылорда облыстары мен Алматы қалаларындағы жас сәбилер шетінеуінің көрсеткіштері өте жоғары.

Егер, 1000 туған балаға 1 жасқа дейінгі қайтыс болған балалардың санын салыстыратын болсақ, онда Маңғыстау, Павлодар, Қызылорда, Ақтөбе облыстарындағы жағдайдың нашар екендігін көреміз. Қазақстан бойынша осы саладағы жалпы жағдайды 1-қосымшадан көруге болады.

Экономиканың өркендеуі, соңғы жылдардағы әлеуметтік жағдайдың жақсаруы бала туу көрсеткіштерінің кейбір өсуіне, жалпы өлім-жітім деңгейінің төмендеуіне әкеледі. Соған қарамастан, әлі де халықтың табиғи өсімінің түбегейлі жақсарғандығы байқалмайды.

Кейбір кему көрсеткіштеріне қарамастан, Қазақстандағы аналардың өлімі бұрынғыдай жоғары болып қалуда. Әсіресе Атырау, Маңғыстау облыстары мен Алматы қаласындағы жағдай алаңдатарлық. Ел бойынша 30%, ал кейбір өңірлер бойынша – 20% құрайтын аналар денсаулығының индексі де нашар болып қалуда. Соңғы бес жыл ішінде жүктілік кезіндегі асқыну көрсеткіштері 43%-ға көбейген. Соның нәтижесінде бүгінгі күні болашақ аналардың 65%-ы әртүрлі потологиялармен зардап шегеді, қазақстандағы әйелдердің үштен бірі ғана қалыпты босанады.

Бала және ана денсаулығын сипаттайтын негізгі көрсеткіштер, өкінішке қарай міне, осындай.

Экономиканың жандануы, әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыру, отбасы, ана мен баланы қорғауға бағыттылған инфрақұрылымдарды, ең алдымен денсаулық сақтау объектілерін ішінара қалпына келтіруге кірісуге мүмкіндік берді.

Осы тұрғыда, «Халық денсаулығы» мемлекеттік бағдарламасын, есірткімен және есірткібизенсімен күрес, құқықбұзушылықтың алдын-алу, қылмыспен күрес бағдарламасын, 2010 жылға дейінгі Қазақстан дамуының стратегиялық жоспарын жүзеге асырудың маңыздылығы атап өтілген болатын.

Ана мен бала өлімін төмендету бойынша алда үлкен жұмыстар атқару міндеті тұр. 2015 жылға дейін 5 жасқа дейінгі балалар арасындағы өлім ⅔-ке дейін қарастырып, аналар өлімінің коэффициенті, біздің мамандармен бірлесіп жасаған БҰҰДБ есептері бойынша 3/4 –ке қысқаруы тиіс.

Әлеуметтік сала мен адами капитал бойынша:

- күтілетін тұрғындардың өмір сүру ұзақтығын ұлғайту 2015 жылға қарай 70 жасқа дейін; жалпы өлім-жетімді азайту 7,7 жасқа дейін 2015 жылға қарай 1 000 тұрғынға шаққанда;
- ана өлімін азайту 2015 жылға қарай 20,0 дейін 1000 тірі туғандарға шаққанда; бала өлімін азайту 2015 жылға қарай 1000 тірі туғандарға шаққанда 12,0 дейін;
- 2015 жылы жұмыссыздық деңгейінің азаюуы 5,7%;
- 2015 жылы, жұмысқа орналастыруға жәрдемдесуге өтінгендер санынан жұмысқа орналасқан адамдардың үлесі – 82,5%;
- 2015 жылы еңбекке жарамды жастағы жұмысқа орналастырылған этникалық репатрианттардың үлесі – 53,1%;
- 2015 жылы күнкөріс минимумынан төмен табысы бар халықтың үлесі - 4% дан аспайды;
- Әлеуметтік қызмет көрсетілетін адамдардың жалпы санынан арнаулы әлеуметтік көмек көрсетілетін тұлғалардың үлесі - 100%;
- Ардагерлер мен мүгедектердің қызмет сапасына қанағаттану деңгейі 95%;
- Мәдениет саласында қызмет көрсетулерге тұтынушылардың қанағаттанушылық деңгейі 2013 жылы 43%, 2015 жылы 45%;

- Дене шынықтырумен және спортпен жүйелі айналысатын барлық жастағы халықтың үлесін арттыру 2013 жылы 27%-ға дейін, 2015 жылы 29%-ға дейін;

- Дене шынықтырумен және спортпен айналысатын балалар мен жасөспірімдердің үлесін арттыру 2013 жылы 27,5%-ға дейін, 2015 жылы 29 %-ға дейін;

- Халықаралық дәрежедегі спорт шеберлерінің сан үлесін арттыру 2013 жылы 17,5%, 2015 ж. 18,5%-ға дейін;

- Мемлекеттік тілді меңгерген ересек тұрғындардың үлесі 2013 ж.- 58%, 2015 ж.- 72%; Мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдерін меңгерген ересек тұрғындардың үлесі 2014ж.-3,0%, 2015ж.-4,0%;

- Мұрағаттық ақпараттарды пайдаланушылардың сұраныстарына жағымды жауаптардың үлесі 2015 жылы 80% құрайды;

- Азаматтық қоғам институттары мен мемлекеттің өзара әрекеттестігін оң бағалайтын тұрғындар саны 2015 жылға қарай 58% құрады;

- Тұтынушылардың отандық ақпараттық өнімді тұтыну деңгейі (2010 ж. – 30%);

- 14 жас пен 29 жас аралығындағы тұрғындардың арасында мемлекеттік саясатқа қанағаттану деңгейі 2010 жыл 7,2 балл;

- 2015 жылы ішкі істер органдарына халықтың сенімінің деңгейі болжамы 50%-дан кем емес;

- Жалпы қылмыстық болжамдық деңгейі (2015 жылы 10 мың халыққа 86%-дан жоғары емес.

Қазіргі заманның басты жалпы әлемдік мәселесі халықтың тез қартаюы болып отыр. Сондықтан да әлемнің көптеген елдеріндегі зейнеткерлік жасты ұлғайтуы соның бір салдары болмақ. Қазақстанда да алдағы уақытта әйелдердің зейнеткерлік жасын біртіндеп 63-ке жеткізуді жоспарлап отыр. Осындай шешімнің себебі жүктілігі мен босануы бойынша демалысқа шығу нәтижесінде әйелдердің жұмыстағы үзілістері болып отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан Республикасы жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар бөлімі» мемлекеттік мекемесінің есебі

2. Қазақстандық стратегиялық зерттеулер институты, www.kisi.kz

3. 2020 жылға дейінгі Қазақстанның стратегиялық даму жоспары

ӘОК 336.7

ЖАҺАНДЫҚ ДАҒДАРЫС КЕЗІНДЕГІ ЕЛІМІЗДІҢ НЕСИЕ НАРЫҒЫНЫҢ ҚАЗІРГІ АХУАЛЫ

Бузаубаева П.Н.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

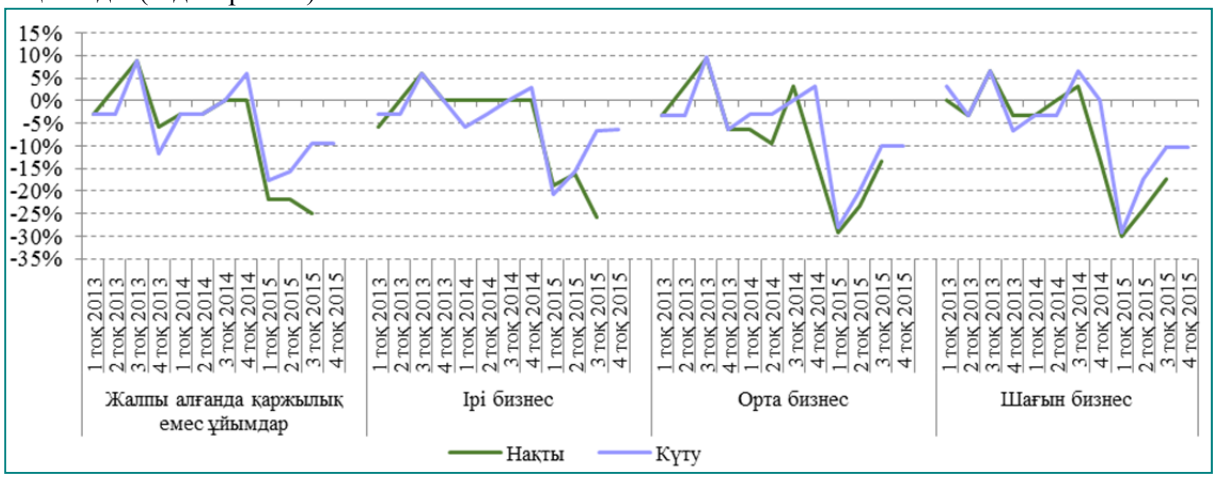
2015 жылғы 3-тоқсанда алдыңғы кезеңмен салыстырғанда сұраныс пен ұсыныстың өсу үрдісінің баяулауы байқалды. Корпоративтік сектор үшін кредиттердің қолжетімділігі басым түрде ірі бизнесте төмендеуін жалғастырды және сақталып отырған экономикалық айқын еместік кредиттер ұсынуды және олардың қарыз алушылар үшін қолжетімділігін шектейді.

Тұтынушылық кредиттеудің банктер үшін кредиттеудің басым түрі болып отырғандығына қарамастан, кредиттеу талаптарын, оның ішінде кепілсіз, сол сияқты кепіл қарыздары бойынша пайыздық мөлшерлемелерді арттыру жолымен елеулі қатаңдату байқалып отыр, ал ипотекалық кредиттер бойынша пайыздық мөлшерлемелердің төмендеуі байқалды. Жылдың соңына дейін бөлшек сегментте кейбір ірі және орта банктер барлық кредиттік өнімдер бойынша пайыздық мөлшерлемелерді өсіруге ниет білдіріп отырғандығын атап өткен жөн.

Банктердің бағалауы бойынша, сыртқы және ішкі нарықтардағы жоғары шиеленіс жағдайында жекелеген қарыз алушылардың қаржылық жай-күйінің нашарлауы, сондай-ақ мерзімін кейінге қалдырудың өсуі күтіліп отыр, бұл банктердің несие портфелінің сапасына қысым көрсетеді. Оған қоса, банктер несие портфелі сапасының жақсаруын проблемалық кредиттерді баланстан тыс есепке шығару процесінің жылдамдатылуымен байланыстырып

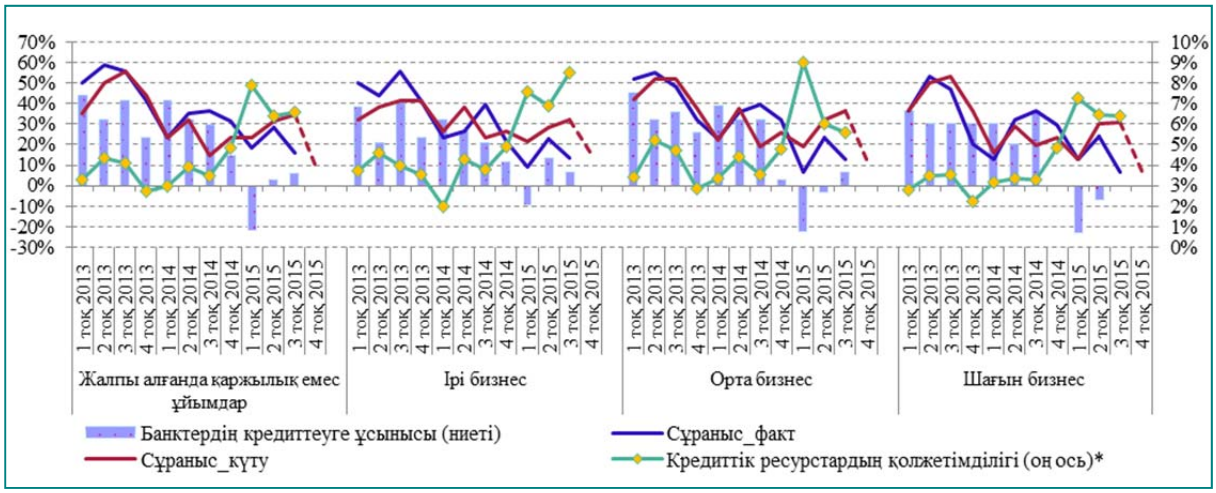
қоймай, сондай-ақ кредиттеуді ынталандыруға бағытталған мемлекеттік бағдарламалар жұмысының кеңеюімен де байланыстырады.

Банктердің бағалауы бойынша, теңге өтімділігінің жетіспеуімен байланысты сақталып отырған ахуал, банктер талаптарын қатаңдатты. Жылдың соңына дейін банктердің кредит саясатының жұмсаруы күтіліп отырған жоқ, кредиттік ресурстарға сұраныстың төмен деңгейі сақталады (1-диаграмма).

Сурет 1. Кредиттеу субъектілері бойынша кредит саясатының өзгеруі

2015 жылғы 3-тоқсанда, көптеген банктердің кредит саясатының айтарлықтай өзгермеуіне қарамастан, жекелеген банктер бизнеске қатысты оны қатаңдатуды жалғастырды (1-диаграмма). Банктердің бағалауы бойынша, респонденттердің 75%-ы кредит саясатын бұрынғы қатаң режимде сақтады, ал банктердің 25%-ы саясатты қатаңдатуды қалады.

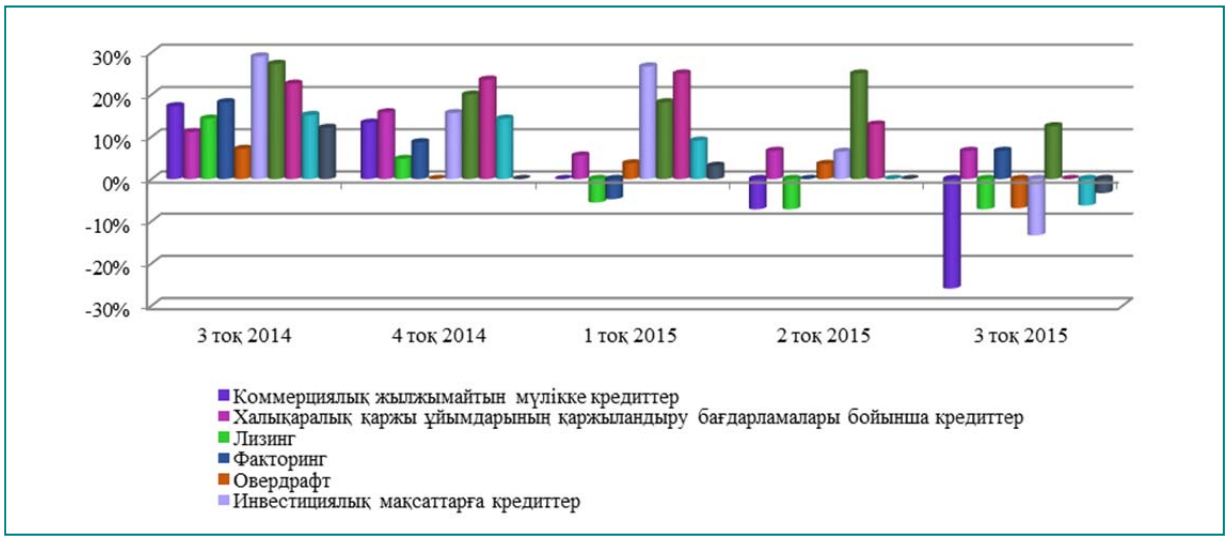

Сурет 2. Кредиттік ресурстарға сұраныс пен ұсыныстың өзгеруі,
респонденттердің %-ы (корпоративтік сектор)

Тұтастай алғанда консервативтік кредит саясаты және банктер тарапынан ұсыныстардың өсуінің баяулауы, банктердің пікірінше, қорландырудың шектеулі болуымен және құнының жоғары болуымен, сондай-ақ кейбір қарыз алушылардың 2015 жылдың соңында ақы төлеу мерзімін өткізуінің өсу болжамымен байланысты болды. 2015 жылғы 4-тоқсанда бизнес субъектілеріне қатысты кредит саясаты 3-тоқсанмен салыстырғанда азырақ қатаңдайды деп күтіледі: банктердің 84%-ы оны өзгертпей сақтауды жоспарлайды, респонденттердің 13%-ы қатаңдатуды және банктердің бар болғаны 3%-ы көбіне ірі бизнеске қатысты жұмсартуды жоспарлайды (1-диаграмма).

Банктердің бағалауынша, теңгенің 2015 жылғы тамыздағы валюталық бағамының түзетілуіне, сондай-ақ банк секторындағы өтімділік тәуекелінің өсуіне байланысты 2015 жылғы

2-тоқсандағы зерттеу барысында атап өтілген қаржылық емес ұйымдар тарапынан сұраныстың өсу болжамы 3-тоқсанда орындалмады (2-диаграмма).

Сурет 3. Кредиттеу мақсаттары бойынша қаржыландырудың өзгеруі

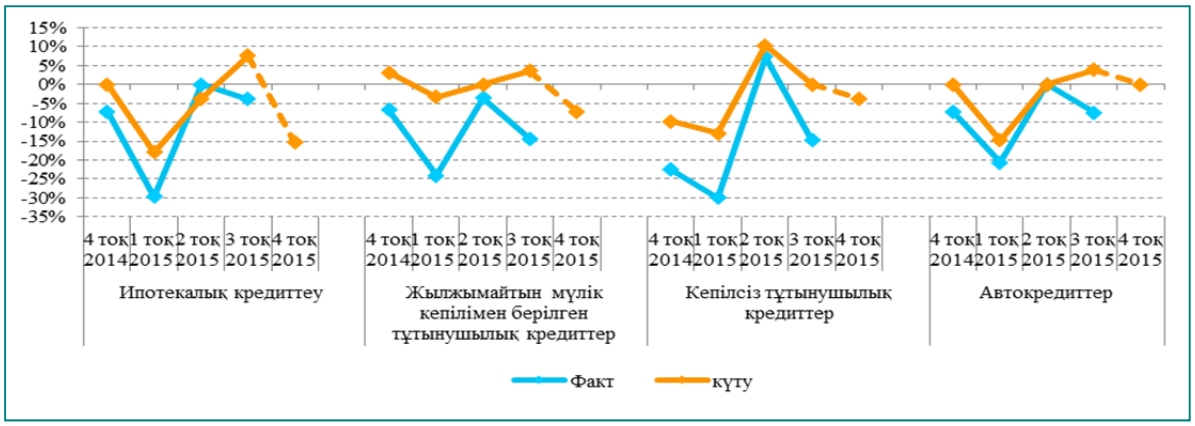
Бұл ретте, бұрынғысынша, сауда және көрсетілетін қызметтер секторындағы кәсіпорындар тарапынан айналым қаражатына деген сұраныс сақталды, бұл ретте компаниялар тарапынан негізгі құрал-жабдықтарды қаржыландыру үшін, сондай-ақ мерзімінің ұзақ және құнының жоғары болуына байланысты коммерциялық жылжымайтын мүлікті сатып алуға арналған кредиттерге деген сұраныс айтарлықтай төмендеді (3-диаграмма).

2015 жылдың 3-тоқсанымен салыстырғанда 4-тоқсанда банктердің аз бөлігі кредиттерге деген сұраныстың өсуін болжайды: респонденттердің шамамен 72%-ы сұраныс бұрынғы деңгейде қалады деп болжайды, банктердің 19%-ы аздап өсуін күтеді және банктердің 9%-ы сұраныстың төмендеуін болжайды.

Банктердің пікірінше, орта және ұзақ мерзімді қорландыру көздерінің тапшы болуы және экономиканың дамуындағы белгісіздік жылдың соңына дейін қаржылық емес ұйымдарды кредиттеуге әсер ететін негізгі факторлар болып қалуда. Бұл кредиттер бойынша пайыздық мөлшерлемелердің өсуі жолымен кредиттеудің шектелуіне әкеп соғады, бұл корпоративтік сектор тарапынан кредиттік ресурстарға деген қазіргі сұранысты толық көлемде қанағаттандыруға мүмкіндік бермейді.

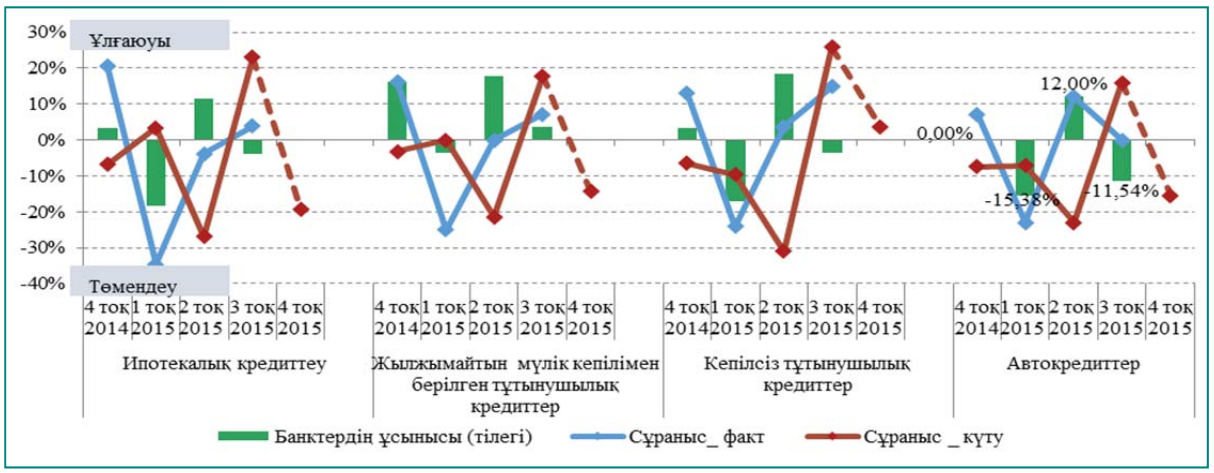
2015 жылғы 3-тоқсанның қорытындысы бойынша банк секторындағы ұлғайған тәуекелдер банктердің бөлшек секторды кредиттеуге деген ниетінің күрт төмендеуіне әкеп соқты. Нәтижесінде жекелеген банктер кредит саясатын қатаңдатты, ал банктердің негізгі бөлігі кредит саясатының қолданыстағы қатаң өлшемдерін сақтап қалды. Кредит саясатын қатаңдатудың 3-тоқсанның соңында болғанын ескерсек, қарыз алушылар тарапынан кредиттерге деген сұраныстың баяулауын банктер 2015 жылғы 4-тоқсаннның ортасында ғана күтіп отыр.

Тұтастай алғанда бөлшек кредиттеуге қатысты кредит саясаты 2015 жылғы 3-тоқсанда көптеген банктерде (70%-дан астам) бұрынғы қатаң деңгейде қалды, бұл ретте, кейбір банктердің бағалауынша, кредит саясатын қатаңдату көбіне тұтынушылық кредиттеуге әсер етті (4-диаграмма).

Сурет 4. Банктердің кредит саясатының өзгеруі

Кредит бойынша төлемдердің ай сайынғы кіріске ара қатынасы, кепілмен қамтамасыз етілген кредиттерді өтеу сияқты өлшемдерді қосымша қатаңдатылды. Бұл факторлар кредиттерге қол жетімділікті төмендетуге және банктердің 2015 жылғы 4-тоқсанда сұраныс деңгейінің төмендеуі бойынша банктердің теріс болжамдарына әсер етті (5-диаграмма).

Сурет 5. Кредиттерге сұраныс пен ұсыныстың өзгеруі

Банктердің бағасы бойынша, қарыз алушылардың төлемге қабілеттілігінің нашарлауы, ақша нарығындағы өтімділіктің өте тапшы болуы, экономикалық ахуалдың белгісіздігі банктердің бөлшек кредиттеу бойынша кредиттік саясатын қатаңдатуға әсер еткен негізгі факторлар болып табылады.

Банктердің бағасы бойынша, сыртқы және ішкі нарықтардағы жоғары шиеленісу талаптарында бұрыннан бар қарыз алушылардың қаржылық жағдайының нашарлауы күтілуде, тиісінше банктердің жауаптары мынадай түрде бөлінді:

- респонденттердің 48%-ы қарыз алушылар қаржылық жағдайдың аз ғана нашарлағанын байқайды деп есептеуге бейім (22% - алдыңғы тоқсанда);
- респонденттердің 52%-ы төлемдер бойынша мерзімінің өтуінің ұлғаюын күтеді (32% - алдыңғы тоқсанда);
- респонденттердің 29%-ы қамтамасыз ету сапасының бұдан әрі нашарлауын күтеді (14% - алдыңғы тоқсанда);
- респонденттердің 48%-ы қарыздардың мерзімін ұзартудың өсуін күтеді (26% - алдыңғы тоқсанда);
- респонденттердің 39%-ы дефолт (Default Ratio) коэффициентінің өсуін күтеді (22% - алдыңғы тоқсанда).

Нашарлауды күту көбінесе мыналарға байланысты: а) қарыз алушылардың кірістері төмендеуде; б) жаңа қарыздар беру қажетті деңгейде қарқынды емес. Осылайша 4-тоқсанда бөлшек сектор бойынша кредиттік портфель сапасының төмендеуі болжануда.

2015 жылғы 3-тоқсанда тәуекелдердің өсуі байқалды. Теңгемен өтімділіктің тапшылығы және несие портфелінің сапасы да банк секторы үшін өзекті проблема болып қалуда. Несие портфелі сапасының нашарлауы негізінен жеке тұлғалардың портфелі бойынша күтіледі.

Сурет 6. Банктердің несие портфелі сапасының өзгеруін күту

Мәселен, 2015 жылғы 4-тоқсанда банктердің 44%-ы несие портфелінің сапасы өзгеріссіз қалады, банктердің 38%-ы нашарлауды күтеді деп болжайды, бұл ретте банктердің небәрі 18%-ы портфель сапасының жақсаруын жоспарлайды (6-диаграмма).

2015 жылдың басынан бастап банктер өздерінің несие портфельдеріндегі жұмыс істемейтін қарыздардың деңгейін төмендету бойынша жұмысты белсенді түрде жүргізді. Банктер ұсынған ақпаратқа сәйкес, проблемалық берешекті төмендетудің барынша жиі қолданылатын құралдары бұдан әрі шағым-талап жұмысын жүргізу мақсатында оны баланстан тыс шоттарға есептен шығару рәсімдері, қарыздарды қайта құрылымдауды жүзеге асыру (оның ішінде қарыздар бойынша мерзімінің өтуін болдыраму мақсатында алдын ала құрылымдау өткізу), реттеуші ұсынған салық жеңілдіктерінің шеңберінде кешіру рәсімдері болды. Бұдан басқа, банктер проблемалық берешекті коллекторлық агенттіктерге және проблемалық активтерді басқару жөніндегі еншілес ұйымдарға (САБҰ) беруге жүгінді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Көшенова Б. Ақша, несие, банктер: Оқу құралы. Алматы: Экономика, 2000. - 153-157 б.

2. Сейтқасымов Г.С. Ақаша, несие, банктер: Оқу құралы. Алматы: Экономика, 2004. - 121-124 б.

3. Қазақстан Ұлттық банкінің статитикалық бюллеттень. - 2014. - № 11.

4. Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігінің ақпараттық сайты. www.afn.kz., 2015 жылдың 1 желтоқсандағы банк секторының ағымдағы жағдайы.

5. Қазақстан Ұлттық банкінің статитикалық бюллеттень. - 2015. - № 11.

ӘОК 330.47 (338.24) (65.012.4)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ КӘСІПКЕРЛІКТІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Бузаубаева П.Н., Толеубаева Р.
«Болашақ» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Инновациялық кәсіпкерліктің басты қызметтерінің бірі болып ғылыми-техникалық және өндірістік сфералардың арасын байланыстырушы яғни, делдалдық қызметті атқаруда. Жалпы инновациялық кәсіпорындардың қызметі ол инновациялық өнім жасаумен айналысады немесе

жаңа ғылыми-техникалық шешімдерді коммерциялық қолдануға дейін жеткізуімен байланысты ғылыми-техникалық ұйымдар және шаруашылық субъектілерімен жасалған шығындардың қысқартуына жағдай жасайды [1].

Жалпы экономикасы дамыған елдердің тәжірибесі бойынша, өндірістегі өсудің 80-100 пайызы инновацияларды қолданудың негізінде болады. Сол үшін де қазіргі таңда инновациялық кәсіпкерлікті зерттеп, оның даму стратегияларын жасау арқылы еліміздің экономикасын тұрақты түрде дамытуға болады.

Еліміздегі инновациялық кәспкерлікт дамытуға Президенттің бес институционалды реформасын жүзеге асыру бойынша 100 нақты қадам – ұлт жоспарын атап өтуге болады. Аталмыш қадамның 63 және 64 –ші қадамдарында инновациялық жаңашылдықтар қарастырылған.

Жүз нақты қадамның 63-қадамында ғылымды қажет ететін экономиканың негізі ретінде екі инновациялық кластерді дамыту қарастырылды. Назарбаев университетте «Астана бизнес кампуста» ғылыми орталықтары мен зертханалар орналастырылады. Олар бірлескен ғылыми-зерттеу жобаларын және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды жүргізуге, сондай-ақ, оларды коммерцияландыруға қызмет етеді. Нақты өндірістік жобаларды жүзеге асыру үшін инновациялық технологиялар паркі жергілікті және шетелдік жоғары технологиялы компанияларды тартатын болады [2]. Сондай –ақ, 64-қадамда өндіріске инновациялар енгізу жөніндегі жұмыстарды қаржыландыру тетіктері бар «Ғылыми және (немесе) ғылыми техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру туралы» Заң әзірленеді. Ғылыми гранттар мен бағдарламалар құрылымдары индустриялық-инновациялық даму мемлекеттік бағдарламасының қажеттілігіне орай қайта бағытталады.

Инновациялық қызметтің дамуы ең алдымен, ғылыми – техникалық ақпараттанумен өзара байланысты, сондықтан кез – келген мекемеде, оқу орындарында ақпараттық – технологиялық орталықтар жұмыс істеуі керек. Инновациялық қызмет негізінде ғылыми – техникалық прогресс жатыр. Ғылым мен техника адам өмірінің дамуымен қатар жүреді. Елімізде осы мәселені өркендету мен дамыту барысында көптеген заңдық–құқықтық актілерге қол қойылды, алайда бұл қабылданған құжаттар оны жүзеге асыру және орындау талаптарымен үндеспей жатыр, осы олқылықтың орнын толтыру шарт. Ол үшін жаңа кредиттік технология осы саясатты әрі қарай дамыту мақсатында жүзеге асырылуы тиіс.

Қазіргі таңда кез-келген бір кәсіпорынның немесе фирманың инновацияға деген көзқарасы өте маңызды болып табылады. Сондықтан да нарықтық экономика жағдайындағы бәсекелестік көптеген жағдайда инновациялық қызметтерді талап етеді [3].

Ұйымның инновациялық қызмет тиімділігін, рөлін талдауды келесі принциптерді сақтай отырып іс-жүзіне асыру керек:

- диалектика (жүйелікпен келу, динамикалықпен келу). Қажеттілік және кездейсоқтық ашу принципі, бірлік және қарама-қарсылықты күрес принципі, өту принципі, жоқты жоққа шығару принципі;
- талдау мен жинақтау бірлігі;
- ранжирлеу;
- баламалы нұсқаулардың сәйкестігін қамтамасыз ету;
- оперативтілік;
- сандық анықтамалылығы және т. б.

Келесі кезекте еліміздегі инновациялық жобалар арқылы іске асырылып жатқан жобаларға талдау жасауға болады. Жалпы 2013 жылғы көрсеткіштер бойынша салыстырып қарастыратын болсақ, инновациялық өнімдердің көлемі 7 есе өсіп, 599 млрд.теңгені құрады. Сондай –ақ, осы жылы республикалық бюджеттен инновациялық гранттарды қаржыландыруға 1,3 млрд.теңге бөлінген болатын.

«Технологиялық даму жөніндегі ұлттық агенттік» АҚ-на инноваторлардың тарапынан 186 өтініштер қабылданып, оның 44 822,8 млн.теңге сомасын құрайтын инновациялық гранттарды иеленді.

Гранттардың атауы	Өтініштер	Қолдаулар	Сомасы млн.тг.
Технологияларды коммерцализациялау	104	19	171,1
Жоғары технологиялық өнімдерді өндіретін қызметтерге қолдау	21	4	187,3
Консалтингтік, жобалау, инжиниринтік ұйымдарды тарту	19	8	37,7
Басқарушылық және өндірушілік технологияларды еңгізу	14	6	47,3
Технологияларды алу	14	4	375,4
Өндірістік зерттеулер жүргізу	5	-	-
Шет мемлекеттерде және аудандық ұйымдардағы паттенттеулер	5	-	-
Инженерлі-техникалық персоналды шет мемлекеттерде біліктіліктерін жоғарылату	2	2	0,625
Шет мемлекеттің біліктілігі жоғары мамандарын тарту	2	1	3,4
Барлығы	186	44	822,8

«Жалпы, индустрияландыру арқасында еліміздің экономикасын технологиялық жаңғыртуының жақсы басталуына мүмкіндік берді. Егер жалпы қорытындылайтын болсақ, алты жылдың ішінде 890 жаңа өндірістік кәсіпорын іске қосылды, тұрақты 85 мың жұмыс орны құрылды. Сонымен, осы 890 кәсіпорынның құрылысына 3,8 трлн.теңге салынды, ал олар 5,4 трлн теңгеге өнім берді. «Салыстырыңдар: 3,8 трлн.теңге құрылысқа кетті, ал олар 5,4 трлн теңгеге өнім берді, мемлекетке 3 трлн. теңгедей салық төледі [4].

Қазақстан Республикасы және Халықаралық қайта құру және даму банкі арасында «Қарыз беру бойынша Келісімдер туралы» (Өнімді инновацияларды ынталандыру жобасы) 2015 жылғы 9 маусымда Астанада аяқталды. Келісімге сәйкес Халықаралық қайта құру және даму банкі Қазақстан Республикасына өнімді инновацияларды ынталандыру жобасын қаржыландыруға 88 млн. доллар бөлетіндігін», - депутаттарға ҚР Ғылым және білім министрі Сәрінжіпов Аслан хабарлады. Министрдің сөзі бойынша, жобаның мақсаты еліміз үшін маңызды, жоғары сапалы зерттемелерді және технологияларды коммерциялауды ынталандыру болып табылады. Жоба инновация үшін білім негізін дамытудан, инновациялық бірлестіктен, технологияны коммерциялау циклін нығайту, жобаларды жүзеге асыруды қолдау, қолданыстағы институциональдық құрылымдардың әлеуетін ұлғайту және ұлттық инновациялық жүйелерді үйлестіруді күшейтуден тұрады. «Қарызды өтеу мерзімі – 15 жыл, 5 жылдық жеңілдік кезеңін қоса санда. Пайыздық мөлшерлемедегі әр кезеңге пайыздық төлемдері LIBOR+айнымалы спредке тең.Төлемге жататын бір жолғы комиссия, қарыз сомасының 0,25% құрайды. Төлемге жататын міндеттеме комиссиясы, шешілмеген қарыз қалдығының 0,25% құрайды» - деп министр сөзін аяқтады [5].

Қазіргі уақытта Қазақстандық инновациялық жүйе жетілдіріліп, индустриялық-инновациялық қолдаудың жаңа құралдарымен толықтырылуда. Мысалы, 2012 жылы «Индустриялық-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды, онда инновациялық гранттардың 5 жаңа түрін қамтитын индустриялық-инновациялық дамуды қолдаудың 14 құралы көзделген. Сондай-ақ елді технологиялық жоспарлау жүйесінің негізі қаланды, индустриялық-инновациялық саясатты іске асырудың тиімділігін талдау тетіктері ұсынылды, инновацияларды қолдау мен ынталандырудың жаңа тетіктері көзделді және инновацияларды қолдаудың қолданыстағы тетіктері жетілдірілді.

Венчурлік қорлар, салалық конструкторлық бюролар құру жөніндегі жұмыс жалғасуда, коммерцияландыру кеңселері ашылуда, өңірлік технопарктерде бизнес-инкубациялау бағдарламасы жұмыс істейді [6].

Сонымен қатар, Дүниежүзілік Банк рейтингісіне сәйкес инновациялылық көрсеткіші бойынша Қазақстан қазіргі уақытта Марокко (91), Филиппины (90), Кения (89), Мавритания

(95) және Ангола (96) сияқты елдермен қатар 92 орында.

Дүниежүзілік экономикалық форумның Бәсекеге қабілеттілік туралы 2011 – 2012 жылдарға арналған жаһандық есебіне сәйкес инновациялылықтың және инновацияларды бизнесте пайдаланудың біріктірілген факторы бойынша Қазақстан Бангладеш (113), Монғолия (112), Мали (116) сияқты елдердің арасында 114 орынды иеленген.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. - 2014 жылғы, 17 қаңтар.

2. Хойч А., Сагидоллаева С.Е. Шағын және орта кәсіпкерлік аясында инновациялық қызметті жетілдіру жолдары http://group-global.org.

3. Инновациялық кәсіпкерліктің негіздері. http://bigox.kz.

4. 2014 жылдың қаңтар айындағы Қазақстан Республикасындағы шағын және орта кәсіпкерліктің мониторингі //ҚР-ның Статистика агенттігі сайты www.stat.gov.kz.

5. «Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі инновациялық даму тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасы туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 30 шілдедегі № 990 Қаулысы.

6. Айтөреева Ә. Қазақстандағы инновациялық кәсіпкерлікті қолдау //«Сейфуллин оқулары – 9: жоғарғы білім және ғылым дамуындағы жаңа бағыт» атты Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2013. – Т.II, - ч.2. – Б.184-185.

УДК 334.72

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ

Голомб В.В.
Классический приватный университет, г. Запорожье, Украина

Сегодня в Украине происходит переосмысление вопросов, которые касаются корпоративного управления и формируются контуры его новой системы, соответствующие современным реалиям. Национальный бизнес пришел к пониманию, что система корпоративного управления является эффективным инструментом его защиты и развития. Активация механизмов эффективного корпоративного управления рассматривается как одна из основных задач экономической политики в системе стратегических направлений социально-экономического развития Украины [0].

Сегодня корпоративное управление преобразовалось в стратегическое управление компанией как открытой системой. Корпоративное управление, главным образом влияет на инвестиционные процессы и возможность взаимодействия с мировым финансовым рынком, что непосредственно связано с экономическим ростом. В то же время практика корпоративного управления прямо влияет на поток иностранных инвестиций в экономику. Поэтому без формирования механизма прогрессивного корпоративного управления, невозможно обеспечить эффективные капиталовложения. То есть, необходимо отметить важность эффективности системы корпоративного управления, поскольку она выходит за пределы компании.

Эффективность системы корпоративного управления – это интегральный показатель, состоящий из взаимодополняющих критериев, характеризующих оптимальность модели корпоративного управления, результативность работы совета директоров, степень сформированности корпоративной культуры и уровень инвестиционной привлекательности [0].

Эффективность корпоративного управления – фактор важнее, чем показатели текущей деятельности отдельных компаний, состояние внешнеторгового баланса государства или даже наличие диспропорций в его экономике. По данным фирмы McKinsey, при оценке компаний в странах с переходной экономикой, крупные инвесторы, как правило, отдают предпочтение эффективности корпоративного управления перед финансово-экономическими показателями.

Диспропорции можно устранить, если экономика привлекательна для инвесторов и компании имеют средства для развития. При низком качестве корпоративного управления инвестиции невелики или отсутствуют вовсе, и даже богатые природные ресурсы не способны радикально улучшить ситуацию. Как показывает мировая практика, причины процветания или упадка кроются в состоянии условий бизнес среды, а не в природных условиях или в технологиях.

Кроме того, эффективность корпоративного управления зависит от множества факторов, в частности, от соблюдения стандартов корпоративного управления. Эффективное корпоративное управление является сигналом для инвесторов к покупке акций, осуществления долгосрочных инвестиций. Это связано с тем, что корпоративное управление снижает риски возникновения кризисных ситуаций, или, по крайней мере, увеличивает вероятность их успешного решения, обеспечивает «прозрачность» отношений с акционерами и инвесторами.

Характерными чертами эффективной системы корпоративного управления по определению Всемирного банка являются:

– прозрачность, что включает раскрытие финансовой и другой информации о деятельности компании, а также внутренние процессы контроля и надзора за деятельностью менеджмента;

– защита и обеспечение прав и интересов всех акционеров;

– независимость директоров в решении таких ключевых вопросов, как определение стратегии компании, утверждение бизнес-планов, назначение менеджеров, контроль над их деятельностью, а также снятия их с должности в случае необходимости.

Организация экономического сотрудничества и развития выделяет такие черты эффективной системы корпоративного управления, как честность – уверенность инвесторов в защите своих средств; прозрачность – своевременное раскрытие компанией достоверной и полной информации о своем финансовом положении; подотчетность – менеджеры подотчетны владельцам компании; ответственность – соблюдение компанией законов и этических норм.

Поскольку категории «честность», «добросовестность», «ответственность», будучи ключевыми, не поддаются количественному анализу, дать внешнюю оценку качества корпоративного управления можно по косвенным признакам: наличию кодекса корпоративного поведения; преобладанию независимых директоров; высокой доле прибыли, направляемой на выплату дивидендов; прозрачности информации о деятельности компании [0].

Особенностью украинского корпоративного управления является наличие неформальных институтов, которые действуют во внеправовом поле и характеризуются отторжением норм предпринимательской культуры развитых стран. Недостаточность развития институциональных норм корпоративного управления «компенсируется» механизмами неформального влияния. Обязательно необходимо учитывать, что формальные нормы устанавливают структуру «де-юре», которая в значительной степени корректируется ситуацией «де-факто».

Мировой экономический форум рассчитывает Глобальный индекс конкурентоспособности (Global Competitiveness Index), составной частью которого является индикаторы корпоративного управления. По уровню развития институтов Украина находится на 130 месте среди 140 стран, которые исследовались (табл.) [0].

Таблица

Индикаторы корпоративного управления в Украине, 2015

Название индикатора	Место среди 140 стран
Защита прав собственности	132
Защита прав интеллектуальной собственности	120
Защита прав миноритариев	134
Эффективность совета	125
Готовность делегировать полномочия органам управления	123
Эффективность аудита	124
Этические нормы фирмы	76
Коррупция	122
Судебная независимость	132
Плата за судебные решения	116

Составлено по данным Всемирного экономического форума [0].

Как видно из таблицы наиболее «слабыми местами» корпоративного управления в Украине является уровень развития институтов, которые непосредственно влияют на защиту прав собственности – коррупция, судебная система, профессионализм и честность менеджеров, и препятствуют формированию эффективной системы корпоративного управления. Негативно на развитие корпоративного управления в нашей стране влияет политизация институциональной среды, что проявляется в переплетении политических правил игры с экономическими, что стало следствием слияния финансово-экономических и политических интересов. В борьбе за корпоративный контроль главную роль играют политические связи, принадлежность к определенной партии и поддержка власти [0].

Кроме того, на эффективность системы корпоративного управления в Украине влияет ряд факторов, среди которых можно выделить: нестабильную экономическую ситуацию; неблагоприятное финансовое состояние; недостаточный внешний контроль; неразвитая система финансовых институтов; отсутствие эффективной корпоративной культуры; противоречивое законодательство.

Следует также отметить, что в Украине процессы формирования корпоративного управления проходят достаточно часто с грубым нарушением действующего законодательства. Не способствует развитию корпоративного управления низкий уровень деловой культуры, тенизация и криминализация бизнеса, отсутствие надлежащих партнерских отношений.

Низкий уровень внедрения стандартов корпоративного управления в Украине и отсутствие механизмов по повышению его эффективности объясняется следующими причинами:

- неосведомленностью предприятий о необходимости внедрения стандартов корпоративного управления;
- несовершенством нормативно-правовой базы в части акционерного законодательства;
- сложностью в применении критериев оценки эффективности корпоративного управления [0].

Также, внедрение стандартов корпоративного управления в различных отраслях экономики характеризуется диспропорцией развития. Корпоративное управление в банковском секторе Украины находится на более высоком уровне по сравнению с другими секторами экономики, что объясняется главным образом требованиями регулирующего органа (Национального банка Украины). В то же время необходимо отметить, что высокая концентрация акционерного капитала в банковском секторе и ее непрозрачная структура являются сдерживающими факторами внедрения передовых форм корпоративного управления, а вследствие этого – развития банков и привлечения капитала. В то же время уровень корпоративного управления в наукоемких сферах: гражданской авиации, автомобилестроении, судостроении, атомной энергетике остается крайне низким. Считаем, что повышение уровня корпоративного управления в этих сферах переориентирует направления иностранных инвестиций, современная структура которых ориентирована на удовлетворение конечного потребительского спроса в сегментах с ограниченной инновационной составляющей.

Формирование эффективной системы корпоративного управления предполагает пересмотр отношения к человеческому фактору как к ведущему ресурсу, который является центральным постулатом современных теоретических разработок. К сожалению, человеческий капитал в Украине неэффективно используется по следующим причинам: эксплуатация человеческого капитала, сформированного в условиях командно-административной системы, отсутствие социальной ответственности бизнеса; низкая стоимость человеческого капитала.

Компенсировать низкий уровень развития человеческого капитала в результате указанных факторов можно путем формирования его инновационного типа, для которого в Украине есть все необходимые предпосылки. Накопление человеческого капитала инновационного типа предполагает не только активное использование инновационных идей, но и производит инновации через генерирование информации и знаний. Повышение роли человеческого капитала инновационного типа будет способствовать повышению уровня социальной составляющей эффективности системы корпоративного управления и в будущем позволит:

– обеспечить занятость, что предусматривает ряд мероприятий по трудоустройству выпускников учебных заведений в условиях конкуренции, создание качественных и высокоэффективных рабочих мест;

– стимулировать становление сегмента высококвалифицированной рабочей силы;

– дальнейшее развитие системы профессионального обучения и переобучения работников в соответствии с потребностями рынка труда;

– усилить инвестиционные и инновационные вложения в человеческий капитал.

Таким образом, текущее состояние национальной экономики диктует необходимость переосмысления существующих проблем и формирования более адекватной современным условиям хозяйствования отечественной корпоративной модели управления, которая предполагает учет многих факторов, основными из которых являются: ментальность общества; общенациональная культура, политическая и экономическая ситуация, уровень технологичности и наукоемкости, деятельность на внешних рынках и интернационализация бизнеса.

Исследовав развитие корпоративного управления в Украине, определены основные его проблемы и сделан вывод, что система корпоративного управления требует кардинального реформирования, которое позволит повысить эффективность функционирования не только отечественного корпоративного сектора, но и всей экономической системы. Без повышения эффективности корпоративного управления невозможно достичь стабильного экономического роста.

Список литературы:

1. Вдовиченко Ю.В. Оцінка системи корпоративного управління міжнародного бізнесу в контексті створення міжнародних конкурентних переваг / Ю.В. Вдовиченко // Фінансовий простір. – 2013. – №4(12). – С. 128-132.

2. Кривенко Л.В., Кривенко С.В., Овчаренко С.В. Современная парадигма корпоративного управления в контексте антикризисной стратегии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: dspace.uabs.edu.ua/jspui/handle/123456789/12609.

3. Сергеева И.Г. Оценка корпоративного управления в предпринимательских структурах / И.Г. Сергеева // Экономика и экологический менеджмент. – 2013. – Вып. 1 – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://economics.open-mechanics.com/articles/770.pdf.

4. The Global Competitiveness Report 2015–2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/ Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf.

5. Шкодін Я. В. Проблеми корпоративного управління в Україні / Я.В. Шкодін // БізнесІнформ. –2012. – № 9. – С. 297-300.

6. Леось О.Ю. Удосконалення корпоративного управління в Україні: проблеми та напрями / О.Ю. Леось, А.А. Нікітіна // Публічне адміністрування: теорія та практика. – 2013. – № 01(9). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik /2013-01(9)/13louupn.pdf.

УДК 339.727.3.058.4

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЛИЗИНГ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ

Гордеева Е.А.

Казахский университет технологии и бизнеса, г. Караганда, Республика Казахстан

В международном лизинге на современном этапе особенно важны: выбор валюты контракта, оценка риска изменения курса валюты, таможенный режим арендатора, налог на фирму, применяемый к арендодателю, наличие соглашений о неприменении двойного налогообложения между странами, защита права собственности иностранного арендодателя в стране арендатора. Как правило, решение вопросов страхования имущественных и финансовых рисков, осуществляется как лизинговыми компаниями, так и лизингодателями. По лизинговому контракту лизингополучатель обязан произвести приемку объекта сделки непосредственно при поставке, обеспечить все необходимые технические и правовые условия приемки.

Первые сделки международного лизинга были заключены американскими лизинговыми компаниями в 50-х годах. Различное оборудование, произведенное в США, было передано по контрактам международного лизинга в другие страны. В этом случае лизингодатель - резидент США - имел возможность применять ускоренную амортизацию предмета договора лизинга, а

также получать инвестиционные налоговые льготы, и, таким образом, уменьшать стоимость сделки международного лизинга для лизингополучателя – нерезидента [1].

Позднее к этому опыту прибегли фирмы из Великобритании, Европы. В последнее время данная практика распространилась и в Азии. У каждого из сложившихся сегодня региональных рынков имеются некоторые специфические особенности. Высокоразвитую систему лизинговых операций, успешно использующую все современные формы лизинга, имеет Великобритания. Однако в последние годы налоговые льготы для лизинговых компаний в Великобритании были существенны снижены. Кроме этого, нормативная база этой страны не поощряет предоставление налоговых освобождений по лизинговым операциям, ориентированным на оказание лизинговых услуг за пределами Соединенного Королевства. Все виды лизинговых операций активно развиваются в большинстве европейских стран. Наибольшее развитие лизинга, ориентированного на использование налоговых льгот, наблюдается во Франции, Германии и Швеции. В большинстве европейских стран лизингодатель может требовать льгот, обоснованных правом собственности на лизинговое имущество, даже в том случае, если лизингополучатель имеет номинальное право возобновления лизингового договора, что не допускается, например, американским налоговым законодательством [2].

Хорошо развита система лизинговых отношений в Японии. Японские лизинговые компании активно работают на международном рынке лизинговых услуг, и в последние годы крупнейшие из них открыли офисы в Нью-Йорке, Лондоне, Гонконге, Сингапуре и других странах Юго-Восточной Азии. Японские компании активно выходят на европейский и американский рынки лизинговых услуг. Только в Нью-Йорке успешно работают более 20 представительств лизинговых компаний. Основное направление деятельности японских лизинговых компаний – лизинг воздушных и морских судов. Благополучие лизинговых компаний этой страны объясняется тем, что Экспортно-импортный банк Японии до недавнего времени активно способствовал усиления их влияния на международном рынке лизинговых услуг. До последнего времени Азия переживала бум развития лизинговых операций. Штаб-квартиры крупнейших лизинговых компаний расположены в Гонконге, Филиппинах, в Южной Корее, на Тайване, в Сингапуре и в Малайзии. Активно развивался лизинг в Индонезии.

Китай пошел по пути создания лизинговых компаний в виде совместных предприятий с иностранными инвесторами. Конечно, с середины 1997 г. ситуация на этом рынке несколько изменилась, и лизинговые компании этих в настоящее время испытывают определенные трудности. Однако, по мнению аналитиков, именно лизинговые операции могут в будущем способствовать оживлению рынков в этом регионе. В первую очередь это связано с тем, что использование лизинга в международном масштабе может помочь многим азиатским компаниям увеличить объемы реализации своей продукции на других географических рынках[3].

В Австралии успешно развивается лизинг, ориентированный в основном на обслуживание внутреннего рынка, а также лизинг с дополнительным рычагом в отношении недвижимости городского значения и строительства муниципального жилья. В стране большое значение придается пакету документов, определяющих условия банковского кредитования коммерческой и жилой недвижимости, в том числе ипотечного кредитования физических лиц.

Основной целью деятельности иностранных лизинговых компаний в России является финансирование продаж оборудования зарубежных поставщиков для российских предприятий и иностранных фирм, работающих в России. Западные банки вынуждены воздерживаться от значительных инвестиций в российский лизинг, среди прочего, из-за высоких резервных требований по российским кредитам, предусмотренных в их странах. Международные лизинговые компании, необремененные необходимостью создания таких резервов на случай потерь, развивают свою деятельность в России более активно. Несколько западных лизинговых компаний создали совместные предприятия или филиалы в России, занимающиеся не только кэптивным лизингом, зависимым от конкретного производителя, но и лизингом самого различного оборудования. Международные лизинговые компании находят, что они могут осуществлять свой лизинговый бизнес в России, если вести его разумно и осмотрительно. Главной их задачей является обеспечение финансирования на конкурентоспособных условиях для обслуживаемых ими производителей. Объем международного лизинга в России достаточно велик, особенно при аренде телекоммуникационного оборудования и авто-трейлеров. Несколько крупных европейских лизинговых компаний оформляют лицензии на организацию

международного финансирования лизинга в России. Предполагается значительное расширение этой формы международного финансирования.

Международный лизинг получил развитие в последние десятилетия прошлого века благодаря использованию техники построения операций на налоговой основе и с привлечением дополнительных источников финансирования. Примечательно, что в налоговых целях данный вид лизинга главным образом развивается в тех странах, законодательством которых не создано жесткого регулирования арендных операций. США и Англия стали менее заметны на этом рынке, по сравнению с странами Европы и Азиатско-Тихоокеанского региона.

Международный рынок лизинговых услуг считается одним из наиболее динамичных.

На современном этапе развития лизинга происходит создание международных лизинговых обществ. Например “Объединение европейских лизинговых обществ”, которое объединяет АО «КазАгроФинанс» и союзы 17 европейских стран.

В некоторых странах государство использует лизинг для поддержки малого бизнеса обеспечивая предоставление лизинговых услуг малым предприятиям.

Задача Международной финансовой корпорации (МФК), члена группы Всемирного банка, - содействовать укреплению частного сектора развивающихся стран и стран с переходной экономикой. В этой связи МФК наиболее интенсивно работает в области развития рынков финансовых услуг путем осуществления проектов совместно с банковскими структурами и с другими финансовыми институтами. В странах с развивающейся экономикой существование лизингового сектора является особенно важным для здорового развития финансовых рынков. Поэтому МФК рассматривает деятельность по развитию лизингового сектора стратегически важным направлением своей работы. Корпорация начала свою деятельность на рынке лизинговых услуг в 1977 году, впервые инвестировав в южно-корейскую лизинговую компанию Korea Development Leasing Co (KDLC). С тех пор МФК приобрела значительный опыт работы в лизинговом секторе через осуществление большого числа проектов технического содействия и инвестирование в лизинговые компании многих стран мира.

На октябрь 2015 года объем инвестиционного портфеля МФК в лизинговый сектор составил $431 млн, что составляет примерно 31% от общего объема инвестиционного портфеля Корпорации. Распределение инвестиционных проектов в лизинговый сектор по странам показано на рисунке 1.

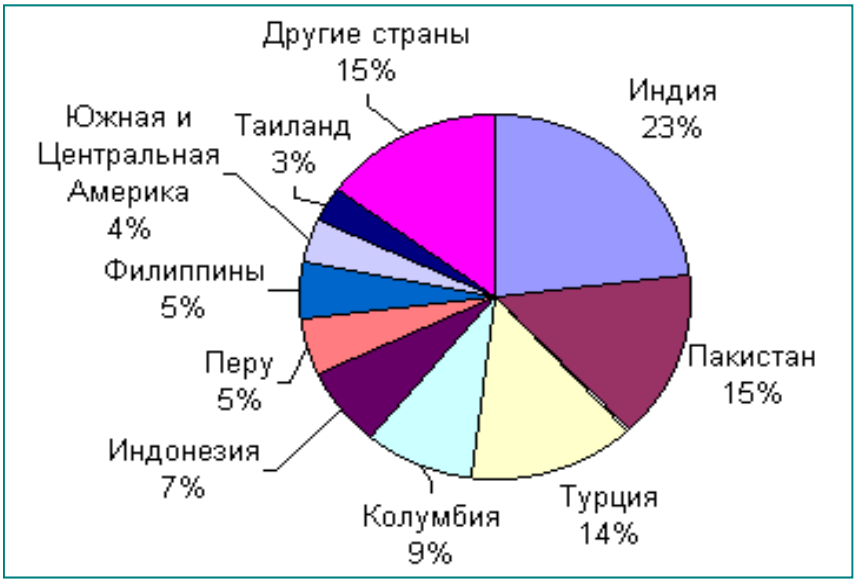

Рисунок 1 - Распределение инвестиционных проектов в лизинговый сектор по странам

Обратим внимание на то, что совокупный объем инвестиций в лизинговой сектор Индии, Турции и Пакистана составляет более 50% общего объема портфеля Корпорации в этом секторе. С 1983 по 2015 год рынок лизинговых услуг этих стран развивался большими темпами, и за этот период МФК осуществила по несколько инвестиционных проектов в каждой из этих стран.

Инвестируя в лизинговый сектор, МФК покупает часть акций компаний, предоставляет займы или и то, и другое вместе. Около 13% инвестиций в лизинговый сектор МФК осуществляет через вложение в уставной капитал, а остальные средства размещаются в форме кредитования. Как правило, Корпорация приобретает акции лизинговых компаний в среднем на сумму $1,4 млн, а средний объем кредита составляет около $7,5 млн [3].

Инвестиционные проекты МФК в лизинговом секторе стран с развивающейся экономикой ставят своей целью содействовать привлечению инвестиций в экономику, развитию финансовых рынков и всеобщему экономическому росту. Во многих странах, где МФК инвестирует в лизинговый сектор, Корпорация проводит проекты технического содействия на различных этапах подготовки инвестиционных программ. Основная задача проектов технического содействия - поддержка правительств стран-членов Корпорации в разработке необходимой законодательной базы для развития рынка лизинговых услуг, а также предоставление консультативной помощи участникам этого рынка. За годы работы на международных рынках лизинговых услуг МФК осуществила около 60 проектов технического содействия в 35 странах.

Анализ состояния лизингового предпринимательства в странах ЕврАзЭС и СНГ в целом позволяет делать вывод о том, что в нашем секторе мирового хозяйства развитие лизинга затрудняет, прежде всего, проблема мобилизации денежных средств, которые могли бы использоваться для лизинговых операций. Временно свободными денежными средствами располагают в первую очередь банковские учреждения и целесообразность включения лизинговых операций в их деятельность подтверждена мировой практикой. Российским банкам также разрешено, наряду с другими операциями, проводить операции по лизингу, но их масштабы пока несоизмеримы с аналогичными операциями банков развитых стран. Недостаточен для этого и размер банковских капиталов.

В Республике Казахстан активно работает в области лизинга "Банк развития Казахстана". Основными субъектами, финансируемыми банком, являются предприятия нефтегазовой и нефтехимической промышленности, транспорта, сельского хозяйства. Банк сотрудничает с этой целью с Европейским банком реконструкции и развития, Международным банком реконструкции и развития, Азиатским банком развития и Исламским банком развития.

Стимулированию финансирования международного лизинга, в том числе как способа интеграции банковского и промышленного капитала, должна предшествовать разработка целостной инвестиционно-инновационной стратегии стран ЕврАзЭС, предусматривающей формирование и активное использование механизма финансового обеспечения лизинговых сделок.

При этом необходимо учитывать, что при развитии глобализации и международной интеграции в этом механизме особенно важно совершенствование практики налогообложения участников лизинговых сделок, страхования, бюджетного финансирования, что требует изменения подходов к лизингу в сфере государственной политики. Государственная позиция в отношении лизинга должна предусматривать оптимальное сочетании фискальной и кредитной политики и всесторонний учет при выработке условий получения государственных кредитов интересов всех участников лизинговой сделки.

Список литературы:

1. Грачев И. Развитие малого предпринимательства // Деньги и кредит . 2007

2. Кулешов А. Рынок лизинговых услуг в ракурсе налогообложения // Экономика и жизнь. - №20. - май, 2015.

3. Козлов Д. Лизинг: новые горизонты предпринимательства // Экономика и жизнь. - №29. - июль, 2015.

УДК 338.446.33

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ЖИВОТНОВОДЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ КАЗАХСТАНА

Дарибеков С.С.
Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан
Дарибекова Н.С.
ЧУ «Академии «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

Сельское хозяйство является основным звеном АПК Казахстана, где производится значительная часть совокупной валовой продукции и сосредоточена наибольшая часть основных производственных фондов агропромышленного комплекса республики. Эта отрасль имеет ряд специфических особенностей.

При современном уровне технологий, применяемых в отечественном сельском хозяйстве, его продуктивность в значительной мере зависит от природно-климатических условий. В этой отрасли народного хозяйства главным и основным средством производства является земля, которая в различных сельскохозяйственных зонах имеет неодинаковое плодородие и водообеспеченность. Это оказывает большое влияние на конечные результаты сельских товаропроизводителей даже при одинаковом вложении средств и труда в производство [1].

При этом по всем видам продовольствия (за исключением зерна) в качестве норматива потребления использовались физиологические нормы потребления продуктов питания, а по зерну – 1 тонна зерна на 1 жителя республики, т.к. зерно используется не только для производства продуктов питания людей, но и на корм скоту, а также поставляется на экспорт.

При определении уровня самообеспеченности республики основными видами продовольствия мы использовали следующую формулу:

$$С = 1- (НП – П) / НП, \quad (1)$$

где

С – уровень самообеспеченности, доли единицы;

НП – норматив потребления продовольствия;

П – фактический объем производства на душу населения.

При решении проблемы обеспечения национальной продовольственной безопасности серьезного внимания заслуживают вопросы самообеспечения страны основными видами продуктов питания. Коэффициенты самообеспеченности Казахстана основными видами продовольствия представлены в таблице 1 [2].

Как видно из таблицы 1, наиболее высокий уровень самообеспеченности был достигнут по картофелю, фактическое производство которого на душу населения превосходило действующую норму потребления.

Таблица 1

Коэффициенты самообеспеченности Казахстана основным видами продовольствия в 1990-2013 годах

Годы	Молоко	Яйца	Овощи и бахчевые	Картофель	Плоды, ягоды и виноград	Зерно в весе после доработки	Мясо в убойном весе
1990	0,832	0,856	0,589	1,288	0,233	1,702	1,122
1991	0,812	0,825	0,520	1,205	0,086	0,710	1,098
1992	0,765	0,719	0,527	1,370	0,120	1,751	0,902
1993	0,812	0,664	0,411	1,260	0,065	1,275	0,939
1994	0,770	0,531	0,390	1,164	0,073	1,010	0,866
1995	0,684	0,377	0,390	1,041	0,089	0,592	0,719
1996	0,543	0,260	0,418	1,041	0,088	0,706	0,634

1997	0,518	0,274	0,452	0,966	0,088	0,786	0,549
1998	0,541	0,308	0,616	0,890	0,040	0,412	0,500
1999	0,585	0,349	0,760	1,116	0,073	0,956	0,524
2000	0,620	0,390	0,904	1,116	0,159	0,778	0,512
2001	0,652	0,428	1,062	1,342	0,133	1,072	0,537
2002	0,684	0,486	1,144	1,384	0,133	1,076	0,549
2003	0,716	0,524	1,146	1,397	0,115	0,922	0,573
2004	0,743	0,527	1,240	1,370	0,177	0,824	0,598
2005	0,768	0,538	1,288	1,714	0,110	0,910	0,617
2006	0,786	0,553	1,828	1,293	0,090	1,066	0,788
2007	0,809	0,589	0,972	1,608	0,207	1,300	0,660
2008	0,819	0,653	0,996	1,549	0,297	1,058	0,680
2009	0,822	0,711	1,057	1,784	-	1,308	0,686
2010	0,822	0,689	1,002	1,785	-	1,285	0,688
2011	0,785	0,678	0,995	1,685	-	1,357	0,675
2012	0,698	0,654	0,985	1,795	-	1,257	0,667
2013	0,735	0,658	0,996	1,802	-	1,325	0,685

Начиная с 2001 г., собственное производство овощей и бахчевых культур также превышает установленный в республике нормативный уровень потребления. Если рассматривать за последние три года, то население в полной мере самообеспечена основными продуктами продовольствия. Что же касается главной для Казахстана экспортной культуры – зерна, то республика была самообеспечена им в 1990 г. (170,2 %), 1992 г. (175,1 %), 1993 г. (127,5 %), 1994 г. (101 %), 2001 г. (107,2 %), 2002 г. (107,6 %) , 2006 г. (106,6 %), 2007 г. (130 %), 2008 г .(105,8%), 2009 г. (130,8%), 2010 г. (128,5%), 2011 г. (135,7%), 2012 г. (125,7%), 2013 г. (132,5%)

В остальные годы рассматриваемого периода самообеспеченность Казахстана зерном была значительно ниже нормативного уровня, а в 1998 г. валовой сбор зерна в расчете на душу населения республики составил лишь 41,2 % от нормативного уровня. За последние три года уровень самообеспеченностью зерна увеличивается. Это связано с ростом урожайности культуры.

Что касается молока, яиц, мяса, то мы видим, что республика в недостаточной мере обеспечена, как зерно, картофель, овощи и бахчевые.

Нестабильная тенденция наблюдается в производстве по мясомолочной продукции. Если сравнивать 2004 и 2014 годы, то увеличение произошло как по мясу в живой массе (2573,1 тыс. тон и 1637 тыс. тонн), так и по мясу в убойной массе (1524,4 тыс. тонн и 934,1 тыс. тонн). В производстве молока за рассматриваемый период наблюдаются резкие изменения. Аналогично в 1991 году было произведено больше данного продукта чем, в 2012 (5556,9 тыс. тонн и 4851,6 тыс. тонн соответственно).

В производстве яиц значительное снижение объемов производства произошло в 1996 году – 1262,5 тыс. тонн. За последние годы по данному продукту питания не был достигнут уровень 1991 года – 4075,3 тыс. тонн (таблица 2).

Данные тенденции повышения объемов производства по продукции мясомолочной отрасли сопровождались ростом производительности по молоку и яйцам. Так, в 2014 году данные показатели были выше, чем в 2004 году. Средний надой молока в 2014 году составлял 2219 кг, в 2004 году – 2001 кг. Средний выход яиц на одну курицу-несушку в 2014 году составил – 213 штук, а в 2004 году – 158 штук.

Таблица 2
Производство основных видов продукции животноводства

Продукт	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Мясо, тыс.т.	1854,4	1927,9	2051,8	2133,6	2212,3	2247,1	2335,6	2349,6	2354,1	2419,7	2502,7
Молоко, тыс.т.	4 556,80	4 749,20	4 926,00	5 073,20	5 198,00	5 303,90	5 381,20	5 232,50	4 851,60	4 930,30	5 067,90
Яйца, млн.шт.	2 316,80	2 514,00	2 494,70	2 664,20	2 989,10	3 306,40	3 720,30	3 718,50	3 673,40	3 896,00	4 291,20
Шерсть, т.	28,5	30,4	32,4	34,2	35,2	36,4	37,6	38,5	38,4	37,6	37,8
П р и м е ч а н и е – составлено автором по источнику [1]											

Однако, можно сделать вывод, что повышение производительности одной единицы поголовья по молоку и яйцам пока не компенсировало уменьшение поголовья и не позволило восстановить объемы производства данных видов сельскохозяйственных продуктов. По среднему настригу шерсти с одной овцы отмечается снижение при сравнении 2004 и 2014 г. (рисунок 1).

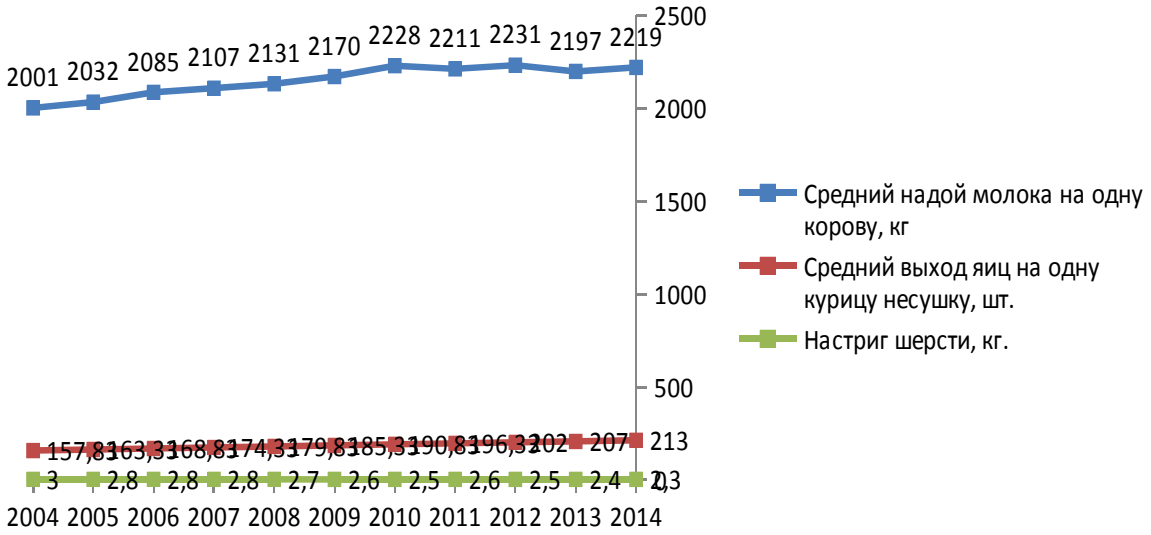

Рисунок 1. Продуктивность скота и птицы [1]

В производстве основных продуктов сельского хозяйства в расчете на такому продукту как молоко. (2004 г - 308 кг, 2014 г. – 298 кг на душу душу населения снижение объемов за рассматриваемый период отмечается по населения).

Нестабильная ситуация наблюдается по производству зерновых (включая рис) и бобовые культуры. Значительные изменения в объемах производства по данным продуктам сельского хозяйства может свидетельствовать о рисках в их обеспечении на внутреннем рынке. По производству картофеля и овощей при сравнении показателей 2004 и 2014 годов можно отметить определенную положительную тенденцию характеризующуюся увеличением объемов производства (рисунок 2).

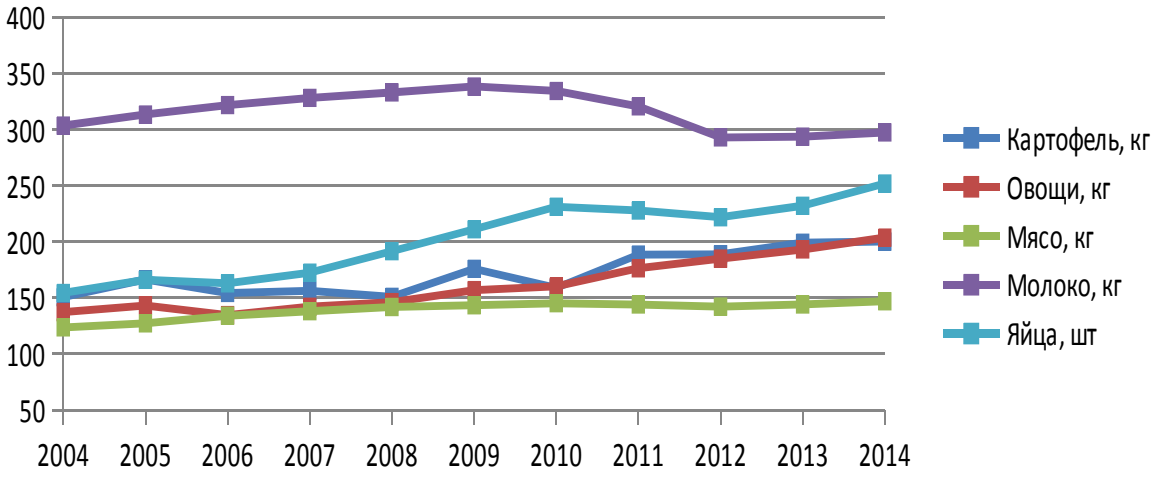

Рисунок 2. Производство основных продуктов сельского хозяйства
в расчете на душу населения (килограммов) [1]

В 2014 году в Казахстане производство мяса в убойном весе, молока и яиц на душу населения было больше чем в Азербайджане и Армении. При сравнении с российскими показателями продуктивности животноводства в Казахстане более высокий уровень отмечается только по молоку. При сравнении с показателями Украины, в Казахстане более высокий уровень производительности по мясу в убойном весе и молоку, однако, более низкий показатель по производству яиц. Среди рассматриваемых стран СНГ наиболее высокие показатели производительности животноводства в 2014 году были в Белоруссии (рисунок 3).

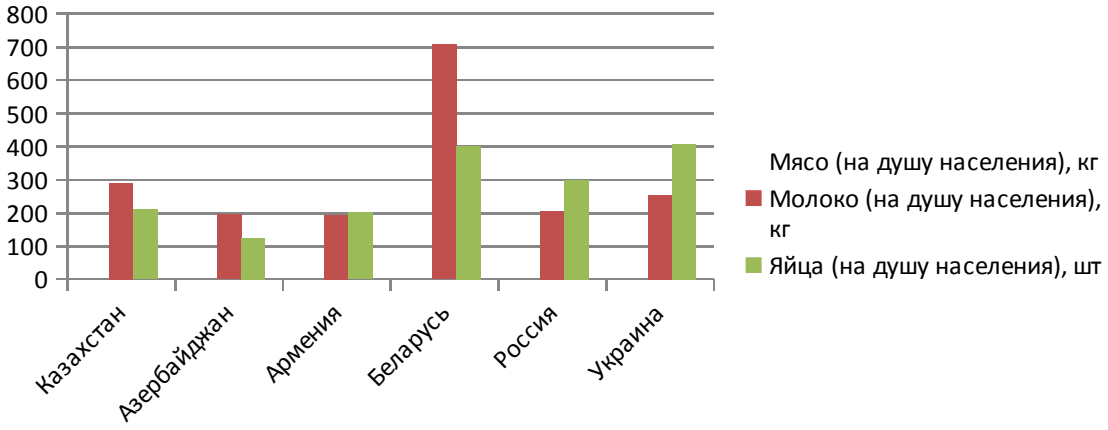

Рисунок 3. Производство основных видов продукции животноводства в 2014 году [1]

В соответствии со статистическими данными производство продовольственных товаров на душу населения в Казахстане ниже, чем в сравниваемых развитых странах мира, что требует дальнейших мер по повышению производительности труда в сельском хозяйстве для повышения обеспеченности продуктами питания в стране, а также увеличения экспорта конкурентоспособной продукции на мировой рынок.

Планомерное вхождение Казахстана мировое экономическое сообщество и объективно обусловленная этим фактом необходимость ускорения темпов повышения конкурентоспособности аграрного сектора и перерабатывающих его продукцию отраслей экономики требуют формирования эффективной системы государственного регулирования продовольственного сектора.

Основными инструментами, которые применяет государство при реализации политики государственного регулирования агропромышленного сектора, являются классические инструменты налоговой, бюджетной, тарифно-таможенной политики (экономические

инструменты), а также неэкономические методы (информационно-маркетинговое обеспечение и др.) (рисунок 4).

С целью государственного регулирования агропромышленного комплекса Казахстана на современном этапе является формирование условий (нормативно-правовых, финансовых, информационных, инфраструктурных) для перехода на индустриально-информационные технологии, развитие кластерных структур для формирования конкурентоспособного сектора экономики.

С целью государственного регулирования агропромышленного комплекса Казахстана на современном этапе является формирование условий (нормативно-правовых, финансовых, информационных, инфраструктурных) для перехода на индустриально-информационные технологии, развитие кластерных структур для формирования конкурентоспособного сектора экономики.

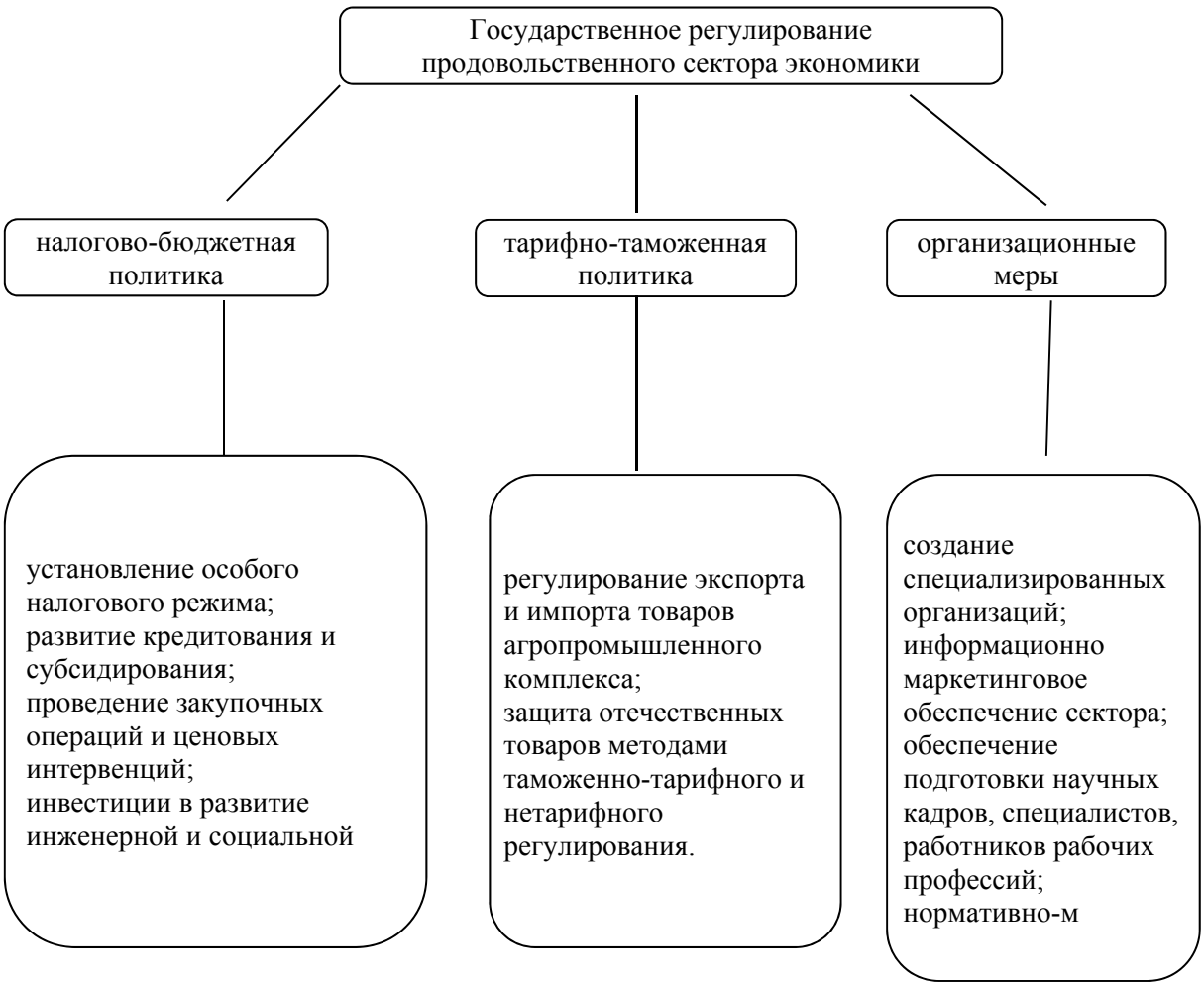

Рисунок 4. Государственное регулирование продовольственного сектора экономики
П р и м е ч а н и е – составлено автором по источнику [3]

По конкретным направлениям макроуровневого регулирования необходимо рекомендовать следующие мероприятия.

Рекомендовать местным органам власти при реализации лизинговых субсидий (включая ставку вознаграждения) для производителей и переработчиков молока за счет республиканского бюджета установить следующие приоритеты:

- предпринимателям и хозяйствам, подающим бизнес-проекты на создание крупных ферм современного типа с информационным обеспечением и инфраструктурой;
- кооперативам фермеров на установку пунктов сбора и первичной обработки молока;

• предприятиям-переработчикам для установки нового высокотехнологичного оборудования под инновационные проекты, развивающие специализацию предприятия конкретных направлений.

Конкретная работа по созданию ферм нового поколения должна происходить на уровне области и на кластерных конференциях, которые способствуют разъяснению основных положений государственной программы на уровне области. Одновременно можно сказать, что формирование современных комбикормовых производств, основанных на использовании импортных витаминов, рыбной муки целесообразно развивать на отечественном уровне. Но востребовано это будет не личными подсобными хозяйствами, а именно современными индустриальными фермами, которые должны стать опорой современного агропромышленного комплекса.

В результате проведенного анализа обеспеченности продовольственных товаров в Казахстане можно сделать следующие выводы:

1. В отрасли животноводства Казахстана также остаются нерешенными ряд проблем требующих эффективной и грамотной политики по их разрешению. По основным продуктам питания населения: мясу, молоку и яйцам остается низкий уровень объемов производства в 2014 году в сравнении с 2004 годом. Положительной тенденцией в сфере животноводства является повышение производительности одной единицы поголовья по молоку и яйцам в 2014 году относительно 2004 года.

2. Низкие объемы производства продукции сельского хозяйства могут являться причиной превышения допустимых объемов импорта, что представляет угрозу импортозависимости страны. Особое внимание стоит обратить на тот факт, что особенно высокая доля импортной зависимости отмечается по продовольственным товарам несырьевого характера требующих дальнейшей переработки (сыр, творог, масло). Имело место снижение темпов роста в 2014 г. относительно 2004 г. по таким продуктам как рыба приготовленная и консервированная, картофель переработанный и консервированный, масло сливочное.

3. В Республике Казахстан проводится государственное регулирование агропромышленного комплекса, основываясь на инструменты финансово-бюджетной политики, внешнеэкономической деятельности, а так же институтов инфраструктуры агропромышленного комплекса страны.

Таким образом, можно сделать вывод, что в стране существуют условия для производства первичных сельскохозяйственных товаров, однако существует проблема с производством определенных готовых продуктов питания, что может свидетельствовать о вытеснении с рынка казахстанских товаров импортными.

Список литературы:

1. Сельское, лесное и рыбное хозяйство в Республике Казахстан». 2014: стат.сб. / Комитет по статистике Республики Казахстан. Астана.,2014. 217 с.

2. Мухтарова К.С. Государственное управление экономической безопасностью в Республике Казахстан: Алматы: КазНУ им. Аль-фараби,2014. 200 с.

3. Югай С. В. Продовольственная безопасность страны: концепции и система управления. // Вестник Регионального развития. 2012. №2 (32). - С. 10-14

УДК 316.33 (075)

МЕМЛЕКЕТТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТЫН БАСҚАРУ

Дарибекова А.С., Жексенбаева А.К.
«Болашак» академиясы» ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Мемлекеттің әлеуметтік саясаты жаңа жұмыс орындарын құруға және ел экономикасына еңбекке қабілетті халықты тартқан жағдайда ғана тиімді бола алады – бұл туралы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050»: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты 2014 жылдың 17 қаңтарындағы Жолдауында аталған [1].

Әзірше әлеуметтік қорғаудың ережелері Қазақстан Республикасының қоғамдық дамуындағы бүгінгі әлеуметтік-экономикалық жағдайға сәйкес келмейді. Бұл өмір сүру деңгейінің артта қалуының, әлеуметтік қамсыздандырудың ынталандыру рөлінің, оның әлеуметтік-экономикалық және демографиялық үдеріске, саяси тұрақтылық пен қоғамдағы азаматтық бейбітшілікке әсерінің төмендеуі себептерінің бірі болып табылады.

Мемлекеттің экономикалық дамуындағы қайта құрылуы барлық адамдардың тағдырына әсер етеді: олардың қызығушылықтары мен бағыттары өзгереді, халық табысының дифференциациясы арта түседі, рухани құндылықтар мен адамгершілік қағидаттары өзгереді, қоғамдағы әлеуметтік дезинтеграция үрдісін арттырады. Сондықтан, нарықтық экономика механизмдерін қалыптастыру мәселелерінің арасында халықтың белгілі бір топтарын әлеуметтік қорғаудың сенімді және тиімді жүйесін жасау шаралары аса маңызды орындардың бірінде тұр.

Қазіргі таңда өткір қойылып отырған және маңыздылық алған сұрақтардың бірі, әлеуметтік саланы қаржы аспектілерімен қамтамасыз ету, мемлекетте маңызды болып табылатын зейнетақымен қамтамасыз ету жүйесі болып табылады. Ол ең жоғары дәрежеде мемлекеттің әлеуметтік әділеттілігін, экономикалық орындылығы мен қаржылық мүмкіндіктерін сәйкестендіруі қажет [2].

Жалпы халық ортақ санының қатарында егде жастағы адамдардың үлеснің көбею үрдісі сақталуда. Сарапшылардың бағалауы бойынша, 2050 жылға қарай әлемде қарт адамдардың үлесі жалпы халық санының 22% - ын құрайтын болады. Осыған байланысты, қарттарды қаржылық қамтамасыз ету жүйесі әлемде пайда болған өткір мәселелердің бірі болып тұр. Жеделдетілген демографиялық өзгерістер бала туудың төмендеуі, өлім-жітім деңгейінің көбеюі, бұл қарт адамдар үлесінің жалпы халық санының арасында тез ұлғаюын білдіреді. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің есебі бойынша, 2030 жылға қарай қарт адамдардың үлесі 11,1–11,3%-ға дейін артады, 2050 жылға дейін 14,7-15%.

Бұл деректер Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің 2014-2018 жылдарға арналған стратегиялық жоспарында келтіріледі [3]. Халықтың қартаюы экономиканың өсуіне, жинақтар мен инвестицияларға, жұмыс күшінің ұсыныстары мен жұмыспен қамтуға, зейнетақымен қамсыздандыру бағдарламаларына, денсаулық сақтау және әлеуметтік қызмет көрсетуге, салық салуға, отбасының және өмірлік дағдыларға әр түрлі салдарын тигізеді.

Қазақстан Республикасында 2001 жылдан бастап ерлер зейнеткерлікке 63 жастан, әйелдер - 58 жастан шығады. Қажетті еңбек өтілі: ерлер үшін - кем дегенде 25 жыл, әйелдерге - кем дегенде 20 жыл болуы тиіс.

1998 жылдың 1 қаңтарынан бастап орта айлық табыстың мөлшері табысқа асырылған міндетті зейнетақы жарналары жинақтаушы зейнетақы қорларына белгіленген тәртіппен орталық атқарушы орган-халықты әлеуметтік қорғау.

1998 жылдың 1 қаңтарна дейін жұмыс істеген толық әр бір жыл үшін төленетін зейнетақы көлемі қажет етілген еңбек өтілінің үстіне 1 пайызға, алайда зейнетақыны төлеуге арналған табыстың 75 пайызынан артық болмауы керек. 1998 жылдың 1 қаңтарына дейін төленген зейнетақы төлемдерінің ең жоғарғы көрсеткіші 39 айлық есептік көреткештің 75 пайызынан артық болмауы керек.

Қазақстанда ер адамдардың орта өмір сүру жасы 61-63 жас, ал әйелдердікі 71-73 жас. Алайда, бұл орташа алынған сандар. Орташа өмір сүру жасының қысқаруына балалар өлімінің жоғары көрсеткіші мен ер адамдардың жасару қаупі әсер етеді.

Қазақстанда 2030 жылға дейінгі зейнетақы жүйесін одан әрі жаңартудың жаңа тұжырымдамасы әзірленді, онда үш өзгерістің орын алатындығы аталған.

Бірінші өзгеріс зейнетақымен қамтамасыз етудің бастапқы деңгейінде өтеді. Бастапқы зейнетақы 2017 жылдың 1 шілдесінен бастап зейнетақы жүйесіне қатысу өтіліне қарай тағайындалады, алайда ол үшін зейнеткерлік жасқа жету керек. Алайда қатысу өтілі ортақ жүйеде атқарылған өтіліне (1998 жылдың 1 қаңтарына дейінгі еңбек өтілі) қосылады, сонымен қатар міндетті зейнетақы жарнасы төленген кезеңдер де (зейнетақы жарнасын төленген нақты өтіл) есептеледі. Егер азаматтың еңбек өтілі 10 жылдан кем болса немесе мүлдем болмаса, онда бастапқы зейнетақының мөлшері ең төменгі күнкөріс деңгейінің 50%-на тең болады. 10 жылдан артық атқарылған еңбек өтілінің әр жылына ең төменгі күнкөріс деңгейінің 2% төленіп отырады, 35 жыл немесе одан да жоғары еңбек өтілі болған жағдайда ең төменгі күнкөріс деңгейінің 100% төленеді (20 жыл еңбек өтілі жағдайында бастапқы зейнетақы мөлшері ең төменгі күнкөріс деңгейінің 70%, ал 30 жыл 90% құрайтын болады).

Аталмыш өзгерістер бір жағынан, үлкен еңбек өтілі бар, алайда табыс туралы мәліметтерінің болмауы салдарынан төмен зейнетақы алатын зейнеткерлерге қатысты әлеуметтік әділеттілікті орнатады. Екінші жағынан, бүгінгі және ертеңгі ұрпақтың еңбек қатынастарын жүйелейді.

Аталмыш ережені жүзеге асыру үшін 2017 жылдың 1 шілдесінен бастап зейнеткерлікке шыққан зейнеткерлердің бастапқы зейнетақысының механизмінде зейнеткерлік ісіндегі құжаттар негізінде өзгерістер орын алады.

Бүгінгі таңда бастапқы зейнетақы еңбек өтіліне және алдында алған жалақысының көлеміне қарамастан зейнеткерлікке шыққан барлық азаматтарға бірдей төленеді.

Екінші өзгеріс жинақтаушы зейнетақы жүйесінде орын алады.

Және үшінші өзгеріс – 2018 жылды 1 қаңтарынан бастап жаңа шартты-жинақтаушы зейнетақының енгізілуі. Шартты-жинақтаушы зейнетақының қатысушылары жұмыс берушілері өз қаржыларының есебінен міндетті 5% зейнетақы жарнасын төлейтін жұмыскерлер болып табылады. Ол қаржы азаматтардың жеке меншігі болып табылмайды, ол Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қорында ашылған жұмыскерлердің шартты зейнетақы шотында тіркеледі. Міндетті зейнетақы жарнасының шотынан зейнетақы төлемдерін алуға 60 айдан артық жарнасы төленген, әрі шартты зейнетақы шоты ашылған зейнетақы жасына жеткендер, мүгедектігі шексіз деп танылған I және II топтағы мүгедектер құқылы. Зейнетақы өлгенше дейін әр ай сайын төленеді және мұрагерлікке жатпайды. Зейнетақы Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қорының қаржылық мүмкіндіктеріне және демографиялық көрсеткіштерге байланысты жыл сайын есептелініп отырады.

Зиянды жұмыс істейтін тұлғалар үшін 2014 жылдың 1 қаңтарынан бастап міндетті зейнетақы жарналарына қосымша, жұмыс берушінің еңбекақыны төлеу қоры есебінен 5% көлемінде міндетті кәсіби зейнетақылық жарналар төленеді. Міндетті кәсіби зейнетақы жарналары зиянды деп танылған кәсіпорындарға және онда жұмыс істейтін адамдарға ғана тиесілі. Зиянды кәсіпорындар түрлері мен жұмысшылар мамандықтарының тізімін Қазақстан үкіметі бекіткен, әрі еңбек шарттарының өзгеруіне байланысты қайта қаралып отырады (Kapital.kz 22.07. 2014)

Жаңа тұжырымдама екі кезеңде жүзеге асырылады: 2016-2020 жылдар және 2020-2030 жылдар [4].

Бүгінгі таңда қызмет еткен жылдарына байланысты әртүрлі жылдары бірдей жағдайда зейнеткерлікке шыққандардың зейнетақыларындағы айырмашылық әлеуетті құрылым қызметкерлерін зейнетақымен қамтамасыз етудің негізгі проблемасы болып отыр. 2016 жылдың 1 қаңтарынан бастап әлеуметтік құрылым қызметкерлері толықтай мемлекеттік қамтамасыз етілуге ауысты. Олардың зейнетақылары жұмыс істеген жылдары мен қызметтен босатылған кездегі ақшалай қаражатына байланысты есептелінетін болады. 2016 жылдан бастап әлеуетті құрылым қызметкерлерінің ақшалай қаражатыны 20 пайыздық міндетті зейнетақылық жарнасын төлеу бойынша мемлекеттік бюджеттің міндеті жойылады. Сонымен қатар, 2016 жылдың 1 қаңтарына дейін бюджеттік қаражат есебінен төленген міндетті зейнетақы жарналарының 50 пайзы бюджет есебіне қайта аударылады.

Міндеттерін бірдей жағдайда атқарып, әр жылдары қызметтерінен босатылған әлеуетті құрылым зейнеткерлерінің зейнетақылық төлемдерінің көлеміндегі тепе-теңсіздікті жою үшін 2016 жылы алдыңғы жылдары бекітілген зейнетақылық төлемдердің бір реттік қайта есептеуі жүргізіледі. Қайта есептеу кезінде еңбек еткен жылдары, еңбек өтілі, қыметінен босатылған күнге дейінгі ақшалай қаражаты зейнетақылық іс материалдары бойынша жүргізіледі.

Аталмыш шаралар әскери қызметкерлерді зейнетақымен қамтамасыз етудің халықаралық стандарттына сай болуын қамтамасыз етіп, әскери қызметкерлердің әлеуметтік кепілдіктерін арттырады.

Ұсынылған өзгерістердің нәтижесінде азаматтардың зейнетақылық төлемдері төмендегі бөлімдерден тұрады:

1) Зейнетақы жүйесіне қатысу өтіліне байланысты төленетін бастапқы зейнетақы төлемдері;

2) 1998 жылдың 1 қаңтарына дейін 6 айдан артық еңбек өтілі бар тұлғаларға Орталық есебінен төленетін зейнетақы төлемдері;

3) Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры есебінен төленетін зейнетақы төлемдері. Олардың төмендегілердің есебінен жүзеге асады:

- 10% жұмыскердің жеке міндетті зейнетақы жарнасы;
- 5 % жұмыс берушілердің міндетті зейнетақы жарнасы;
- 5% міндетті кәсіби зейнетақы жарнасы.

4) Ерікті зейнетақы жинағы.

Жалпы, ұсынылып отырған іс-шаралар Халықаралық еңбек ұйымы ұсынып отырған (жалақының 40 % кем емес) көрсеткішті қамтамасыз етіп, оны келешекте осы коэффициенттің орнын ауыстарды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050»: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты 2014 жылдың 17 қаңтарындағы Жолдауы.

2. Дарибекова А.С., Дарибекова Н.С. Финансы социальной сферы: Учебное пособие-Караганды:»!Болашак-Баспа», 2015.- 83с.

3. Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің 2014-2018 жылдарға арналған стратегиялық жоспары //www.pavlodar.gov.kz/

4. 2030 жылға дейінгі ҚР зейнетақы жүйесін одан әрі жаңартудың тұжырымдамасы //www.pavlodar.gov.kz/

УДК 336.201.3.

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДИКИ РАСЧЕТА НАЛОГОВОЙ НАГРУЗКИ

Дарибекова А.С.
ЧУ «Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан
Оразбаева А.Г.
АО «Университет КазГЮУ», г. Астана, Республика Казахстан

В настоящее время в Республике Казахстан не существует единого термина, характеризующего влияние налоговой системы на хозяйственную деятельность предприятия и его финансовое состояние. Вместо него применяются следующие понятия: «налоговая нагрузка», «налоговое бремя», «совокупное налоговое изъятие», «налоговый пресс», «бремя обложения», которые, по сути, как замечено некоторыми авторами, являются синонимичными словосочетаниями, имеющими сходные по смыслу значения, но различные оттенки лексического толкования.

Разработка методологических основ оценки данного показателя является условием принятия экономически обоснованных управленческих решений, обеспечивающих развитие хозяйствующих субъектов, и, следовательно, государства в целом. Оптимальный уровень налогообложения является одним из условий устойчивого экономического роста. Это в свою очередь требует научного обоснования роли и раскрытия сущности налоговой нагрузки; уточнения методики определения налоговой нагрузки, проведение ее расчетов и оценки. Зная

уровень налоговой нагрузки на предприятии, собственник может сделать выводы о результативности мероприятий налогового планирования, оценить эффективность договорной политики. Следовательно, показатель налоговой нагрузки на организацию заслуживает самого пристального внимания экономистов, и практически применим как на государственном уровне, так и на уровне конкретного налогоплательщика.

Под термином «налоговая нагрузка» будем понимать обобщенную количественную и качественную характеристику влияния обязательных платежей в бюджетную систему Республики Казахстан на финансовое положение предприятий-налогоплательщиков.

В.С. Занадворов определил данные обязательные платежи как требования по регулярным выплатам экономических агентов в государственные фонды, которые рассматриваются как совокупность инструментов государства, позволяющих ему конкретизировать общее бюджетное решение о совокупном объеме доходов, обеспечивающих необходимые расходы общественного сектора [1].

Состав налоговых инструментов, применяемых государством, меняется и зависит от особенностей его экономической политики на определенном временном интервале. Соответственно налоговая нагрузка на предприятие также меняется в зависимости от изменений экономической политики и определяется как перечнем обязательных платежей, так и особенностями их исчисления и уплаты.

В настоящее время в Республике Казахстан не разработано общепринятой методики исчисления не только абсолютной, но и относительной величины налоговой нагрузки предприятий.

Как отмечают С.И. Чужмарова и А.И. Чужмаров, известны методы определения налогового потенциала, уровня налоговой нагрузки населения, эффективной налоговой ставки, доли налогов в ВВП, исчисляемые на базе основных показателей экономики страны и характеризующие налоговую нагрузку на макроуровне. В то же время нет единого мнения в отношении методологии определения этого показателя на микроуровне, то есть на уровне организаций [2].

В научной литературе встречаются методики определения налоговой нагрузки на экономические субъекты, которые различаются использованием того или иного количества налогов, включаемых в расчет, а также определением базового показателя деятельности предприятия, с которым соотносится сумма налогов.

Методика расчета налоговой нагрузки должна содержать общий подход к количественной и качественной оценке влияния обязательных платежей на финансовое состояние предприятия и не должна зависеть от особенностей процесса налогообложения, особенностей построения той или иной налоговой системы. Цель методики – дать возможность сравнения тяжести налогового бремени как для предприятий, действующих в условиях одной налоговой системы, так и для предприятий, находящихся в разных налоговых системах, то есть в условиях разных стран.

При этом сложность создания унифицированного подхода возрастает в связи с тем, что внутри каждой налоговой системы существуют несколько вариантов (режимов) налогообложения в зависимости от условий и характера деятельности предприятия, в частности от разной отраслевой принадлежности, масштабов деятельности, организационно-правовых форм и т. д.

Налоговая нагрузка предприятия зависит от множества факторов, в число которых входят виды хозяйственной деятельности и формы ее осуществления, налоговый режим, организационно-правовая форма предприятия, особенности ведения налогового и бухгалтерского учета, закрепленные в учетной политике предприятии. Каждый фактор имеет вариантные значения, выбор которых зависит от законодательно установленных ограничений. Каждый вариант налогообложения характеризуется соответствующим перечнем обязательных платежей в бюджетную систему, который можно определить термином «налоговое поле», введенным В.С. Занадворовым [1].

Методика расчета налоговой нагрузки должна дать предприятию возможность сравнения вариантов и изменения величины налоговой нагрузки через выбор совокупности данных факторов, добиваясь ее оптимального значения. Имея вариант налогового поля, основанный на анализе данных прошлых лет действующего предприятия или на прогнозных данных для вновь создаваемого предприятия, последовательно изменяя значения отдельных факторов в рамках законодательно допустимого предела, можно сравнивать результаты хозяйственной деятельности при разных вариантах налогообложения.

Для действующего предприятия анализ данных о налоговой нагрузке за прошедшие годы служит основой для принятия обоснованных управленческих решений в будущем. Наличие налогового поля предприятия позволяет спрогнозировать налоговую нагрузку на финансовый результат и денежные потоки при изменении условий хозяйственной деятельности. Для вновь создаваемого предприятия расчет налоговой нагрузки планируемой хозяйственной деятельности позволяет оценить ее перспективность.

Методика расчета налоговой нагрузки предусматривает определение общей величины налоговых обязательств (НОначисл), возникших в процессе ведения деятельности за календарный год, и представляет собой совокупность сумм, начисленных за год каждого из обязательных платежей в составе налогового поля, которые должно уплачивать предприятие в бюджетную систему.

Общая сумма возникших обязательств в бюджетную систему в течение года (НОначисл) включает обязательства налогоплательщика {НО1, НО2, …НОn} и обязательства, возникшие вследствие исполнения предприятием функций налогового агента {НОА1, НОА2, …НОАN}. Этот комплексный показатель является количественной характеристикой налогового поля, и его можно представить в виде следующей совокупности:

$$НОначисл = \{НО1, НО2, …НОn\} + \{НОА1, НОА2, …НОАN\} \quad (1),$$

где НО1, НО2, …НОn– суммы начисленных за год обязательных платежей, налогоплательщиком которых является предприятие в соответствии с его налоговым полем, возникших в процессе ведения хозяйственной деятельности;

НОА1, НОА2, …НОАN– суммы начисленных обязательных платежей к выплате в течение года, возникших у предприятия при исполнении функций налогового агента.

Календарный год принят в бухгалтерском учете в качестве основного отчетного периода при расчете финансового результата и оценки эффективности хозяйственной деятельности предприятия. При этом важно не только определить общую сумму налогов, возникших за год деятельности предприятия, но и влияние налогообложения на полученный финансовый результат.

В пределах календарного года периодичность бухгалтерских операций начисления налогов определяется налоговым законодательством, связана с понятиями налогового и отчетного периодов для целей налогообложения и зависит от порядка исчисления каждого налога, установленного соответствующей главой НК РК. Налоговый период является «конечным» периодом для определения окончательной величины обязательств предприятия по конкретному налогу. Длительность налогового периода установлена для каждого налога. Минимальный налоговый период равен месяцу, максимальный налоговый период составляет календарный год, что совпадает с длительностью основного отчетного периода в бухгалтерском учете. По итогам года можно получить сопоставимые величины годового финансового результата и окончательной суммы всех налогов, возникших за год ведения хозяйственной деятельности [3].

Большинство методик расчета налоговой нагрузки нацелены на предложение универсального показателя налоговой нагрузки экономического субъекта, позволяющего сравнивать уровень налогообложения в различных отраслях, но влияние отдельных налогов на хозяйственную деятельность предприятия настолько различно, что вряд ли, по нашему мнению, целесообразно сводить оценку их влияния к расчету единого интегрального показателя.

Так, возникновение налоговых обязательств при выполнении функций налогового агента не затрагивает процедуру расчета прибыли (убытка) предприятия. Оборотные возмещаемые налоги – НДС и акциз не участвуют в формировании финансового результата. Некоторые налоги, начисленные за отчетный период, влияющие на прибыль предприятия и определяющие эффективность его деятельности, могут повлиять на финансовые результаты не того периода, когда возникли данные обязательства предприятия перед государством, а последующих периодов. Примером могут быть обязательные платежи, учитываемые в составе себестоимости продукции, которые повлияют на финансовый результат после продажи готовой продукции.

Таким образом, об оценке влияния возникших налоговых обязательств на финансовый результат можно говорить только в отношении тех обязательных платежей, которые формируют статьи доходов и расходов предприятия. При этом необходимо установить характер влияния

каждого вида обязательных платежей на соответствующие показатели хозяйственной деятельности предприятия, периодичность их возникновения и отражения в учете предприятия в течение календарного года и определить причины, приводящие к возникновению данных обязательств и определяющие их величину.

Методически, когда отдельно рассчитывается налоговая нагрузка на финансовый результат и на денежные потоки предприятия, разрешается спорная проблема о включении в расчет косвенных налогов и обязательных платежей предприятия при исполнении им функции налогового агента. Все выплаты предприятия в бюджетную систему должны рассматриваться при расчете налоговой нагрузки на денежные потоки вне зависимости от того, является ли предприятие налогоплательщиком (плательщиком) или налоговым агентом, и соответственно вне зависимости от того, влияют ли обязательства по данным платежам в момент их начисления (возникновения) на финансовый результат предприятия.

Количественная оценка налоговой нагрузки на денежные потоки предприятия будет определяться следующей системой показателей:

НОупл = {{НО1, … НО2,… НОn} + {НОА1, НОА2,… НОАN} – {НВ1, НВ2, …}}, (2),

где НО1, НО2, …НОn – суммы начисленных обязательных платежей к выплате в течение отчетного года, налогоплательщиком (плательщиком) которых является предприятие в соответствии с вариантом налогового поля;

НОА1, НОА2,… НОАN – суммы начисленных обязательных платежей к выплате в течение года, возникших у предприятия при исполнении функций налогового агента;

НВ1, НВ2, … – суммы налоговых вычетов, право на применение которых возникло у предприятия в отчетном году.

Таким образом, для расчета налоговой нагрузки предприятия значимыми являются следующие показатели, возникающие в хозяйственной деятельности в связи с процессом налогообложения:

– суммы начисленных обязательств предприятия по обязательным платежам в бюджетную систему при исполнении обязанностей налогоплательщика, которые будем обозначать как обязательства налогоплательщика по налогу;

– суммы начисленных обязательств предприятия по обязательным платежам в бюджетную систему при исполнении обязанностей налогового агента, которые будем обозначать как обязательства налогового агента по налогу;

– суммы налоговых вычетов по обязательным платежам, образующиеся в процессе хозяйственной деятельности и приводящие к уменьшению суммы начисленных обязательств по налогам до величины обязательств к погашению, которые будем обозначать как налоговые вычеты.

Следовательно, для анализа налоговой нагрузки необходимо выявить на каждом этапе хозяйственной деятельности предприятия операции или объекты, приводящие к появлению налоговых обязательств у предприятия, назовем их места появления налогов. Это позволит рассчитать общую сумму возникших у предприятия за отчетный период налоговых обязательств, которая должна быть уплачена в определенные налоговым законодательством сроки. Однако информации об общей сумме налоговых обязательств недостаточно для сравнения предприятий, видов деятельности, отдельных операций с точки зрения тяжести налогового бремени. Для предприятия важен финансовый результат, поэтому должен быть определен характер влияния конкретных налогов на финансовое состояние предприятия и на финансовый результат периода.

Список литературы:

1. Занадворов В.С., Колосницына М.Г. Экономическая теория государственных финансов. – М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2006 г. - 390с.

2. Чипуренко Е.В.. Налоговая нагрузка предприятия, анализ, расчет, управление // М.:Налоговый вестник, 2008 г. - 463 стр.

3. Кирова Е.А. Методология определения налоговой нагрузки на хозяйствующие субъекты // Финансы. -1998. -№ 9. - С. 30-32.

ӘОК 369.25 (574)

ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНЫҢ МҮГЕДЕКТЕРДІ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУДЫ ДАМЫТУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ

Дурмаганбетова А.К.
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Мүгедектер саны үнемі артып отыратын халықтың ерекше тобын құрайды. Әлем қоғамдастығы мүгедектерді әлеуметтік қорғау мәселесін өте маңызды мәселелер қатарына жатқызады.

Адамдардың денсаулығы мен жұмысқа қабілеттілігінен айырылуы олардың материалдық жағдайы мен дүниеге деген көзқарасына қатты әсер етеді. Мүгедектер, тіпті олардың айналасындағы адамдар өздерін жалғыз, кеміс және өмірден түңілген адам ретінде сезінеді. Сондықтан адам құндылығын түсінетін қоғам оларға барынша жан-жақты көмек көрсетуі керек. Яғни қоғам мүгедектерді оңалту жұмыстарын жүргізіп, әлеуметтік біріктіруге ат салысса, мүгедектер қоғам тіршілігінің әр түрлі бағыттарына белсенді қатысуға, сау адамдарға арналған және адам өмірінің әр түрлі салаларымен, атап айтқанда оқу, кәсіби салаларымен байланысты әлеуметтік құрылымдар құрамында бола алуға мүмкіндік алады. Кешенді оңалту процесінің құрылымына оңалтудың барлық түрлері кіреді: медициналық, кәсіби, әлеуметтік, психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік-мәдени және т.б.

Мүгедектерге қолдау жасаудың негізгі бағыттарының бірі – мүгедектерді әлеуметтік қорғау саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды бөлігі болып табылатын кәсіби оңалту. Кәсіби оңалтудың негізгі мақсаты – мүгедек адамға тиісті жұмысқа орналасуына немесе жұмыс орнын сақтап қалуға мүмкіндік беру, сол арқылы оның әлеуметтік бірігуіне, материалдық тәуелсіздікке қол жеткізуіне немесе табысын арттыруға және өзін-өзі қамтамасыз етуіне жәрдемдесу. Соңғы кездері мүгедектерге қатысты мемлекеттік саясат қоғам арасында кең таралған мүгедектің тек біреуге арқа сүйеу арқылы өмір сүретін адам емес екенін, яғни ол жарымжан емес, өмірден бөлектенген адам емес екенін, керісінше, толыққанды, тәуелсіз, қоғам өміріне өз үлесін қоса алуға қабілетті азамат екенін түсіндіруге бағытталған [1; 23б.].

Мүгедек тобына қарамастан, әр адамның еңбек етуге құқығы бар. Еңбек кодексіне сәйкес, медициналық қорытынды бойынша денсаулық жағдайы еңбек міндеттерін орындауға кедергі келтіретін не оның денсаулығына және (немесе) басқа адамдар еңбегінің қауіпсіздігіне қатер төндіретін жағдайларды қоспағанда, мүгедектік себептері бойынша еңбек шартын жасасудан бас тартуға, мүгедекті басқа жұмысқа ауыстыруға тыйым салынады.

Қазақстанда және басқа көптеген мемлекеттерде мүгедектерді жұмыспен қамту мәселесін шешуге, ең алдымен, мүгедектердің еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілігінің төмен және олардың жұмысқа орналасуы үшін жағдайлардың болмауы кедергі келтіреді. Мүмкіндіктері шектеулі болғандықтан, мүгедектер жұмыс іздеу барысында көптеген қиындықтарға тап болады, сондықтан мемлекет тарапынан қолдау көрсетіліп, оларды кәсіби оңалтуға жәрдемдеседі.

Қазіргі уақытта Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі адамдарды жұмысқа орналастыру бойынша қарқынды жұмыстар жүргізілуде.

2015 жылғы мәліметтер бойынша, Қазақстандағы еңбекке қабілетті мүгедектердің саны 404 851 адамды құрады, оның ішінде 82 607 адам жұмыс істейді, немесе 20,4 пайыз.

2015 жылдың нәтижелері бойынша жұмысқа орналасқан мүгедектердің көрсеткіші 13035 адамға өсті, яғни 95 642 адамды құрады, яғни мүгедектерді жұмыспен қамту деңгейі 23,8 пайыз. Жұмысқа орналасқан мүгедектер ішінде өз бетімен жұмыс тапқандар саны 2 606 адамды құрады (2,7 пайыз), ал Жұмыспен қамту жол картасы аясында 2 696 адам жұмысқа тұрды (2,8 пайыз), жергілікті бағдарламалар арқылы – 7733 адам (8,1 пайыз). Қазақстандық мүгедектерге жұмыс орындарын беру үшін үкімет шамамен үш миллиард теңге бөлген. 2016 жылы үкіметте мүгедектерге арналған әртүрлі мамандықтарды оқытатын орталықтар ашу жоспарлануда. 2015 жылдан бастап билік өкілдері мүгедектерге жұмыс орындарын беруге жәрдемдесуде. Мемлекет кәсіпорындарға жалақыны төлеуге жартылай көмектесетін болады [2; 35б.].

Сондай-ақ, 2012 жылдан бастап мүгедек әйелдерге арналған шағын несиелеу жүйесі енгізілген. Несие бизнес ашу үшін беріледі. 2015 жылдан бастап мүгедектерге көлік пен ғимараттардың қолжетімділігін ұйымдастыру бойынша іс-шаралар жүргізілуде.

Қарағанды облысы бойынша мүгедектер тобы мен аурудың жеке түрлері бойынша құрылымы төмендегі кестеде көрсетілген (кесте 1).

Кесте 1 – Қарағанды облысы бойынша мүгедектер тобы мен аурудың жеке түрлері бойынша құрылымы

адам

	Көрсеткіштер	2014ж.	2015ж.	Серпіні %
•	Мүгедектер барлығы:	55179	50695	91,9
•	Оның ішінде:			
•	1 топ	6442	6412	99,5
•	2 топ	24570	24506	99,7
•	3 топ	20246	19777	97,7
•	16 жасқа дейінгі мүгедек балалар	3921	3845	98,1
•	Соқыр мүгедектер	5000	4367	87,3
•	Кресло- коляскамен қозғалатындар	2300	2111	91,8
•	Есіту қабілеті нашар мүгедектер	3800	3768	99,2
•	Тірек -қозғалыс аппараты бұзылғандар	4700	4555	96,9
•	Ұлы Отан соғысының мүгедегі	217	103	47,5
•	Ұлы Отан соғысының мүгедегіне теңестірілгендер	2709	2625	96,9
Е с к е р т у – «Қарағанды облысының жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар бөлімі» ММ деректері негізінде автормен жасалған				

Кестеден көріп отырғанымыздай, Қарағанды облысы бойынша мүгедектер тобы мен аурудың жеке түрлері бойынша құрылымы былтырғы жылмен салыстырғанда 2015 жылы төмендегенін көріп отырмыз. Мәселен Ұлы Отан соғысының мүгедектер саны орташа есеппен екі еседей қысқарған.

Қарағанды облысындағы еңбек жасындағы мүмкіндігі шектеулі азаматтар саны 15676 адам. Еңбекке қабілетті мүмкіндігі шектеулі азаматтар есепке алынған оның ішінде:

- жұмыс істейтіндері 9139 адам;
- өз бетінше жұмыспен қамтылғандар 5029 адам;
- жұмыссыздар 1509 адам [3; 13б.].

Қарағанды облысында 2015 жылғы мәліметтер бойынша барлығы 1509 жұмыссыз мүмкіндігі шектеулі азаматтар бар, олардың құрылымы төмендегі кестеде көрсетілген (Кесте 2).

Кесте 2 – Қарағанды облысындағы 2015 жылғы мүгедектік тобының құрамы

адам

Барлығы	1509
Мүгедектік тобы бойынша:	
Бірінші топта	92
Екінші топта	391
Үшінші топта	1026
Жас аралығы бойынша:	
18 - 29 жас аралығы	302
30 - 40 жас аралығы	324
41 - 50 жас аралығы	445
50 - ден жоғары жастағы	438
Білімі бойынша:	
толық емес орта білімді	123
жалпы орта білімді	929
орта арнаулы білімді	322
жоғары білімді	134
Е с к е р т у – «Қарағанды облысының жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар бөлімі» ММ деректері негізінде автормен жасалған	

Кестеден көріп отырғанымыздай, 2015 жылғы мүгедектік тобы бойынша үшінші топтағы мүгедектер саны басым – 1026 адам. Ал мүгедектерді жас аралығы бойынша қарастыратын болсақ, 41 - 50 жас аралығындағы мүгедектер саны ең жоғарғысы – 445 адам және 50 - ден жоғары жастағы мүгедектер – 438 адам. Кәсіпорында тікелей өнім өндірумен көп жағдайда жалпы орта білімді азаматтар жұмыс жасайтын болғандықтан, мүгедектенр саны да көп, яғни жалпы орта білімді мүгедектер – 929 адамды құраса, ал орта арнаулы білімді мүгедектер саны – 322 адам. Облысымыз бойынша толық емес орта білімді мүгедектер саны ең төменгісі – 123 адам.

Қарағанды облысының мүгедектер санының серпінін қалалар мен аудандар бойынша қарастыратын болсақ, ол келесі кестеде көрсетілген (кесте 3).

Кесте 3 – Қарағанды облысының мүгедектер санының серпіні, қалалар мен аудандар бойынша

адам

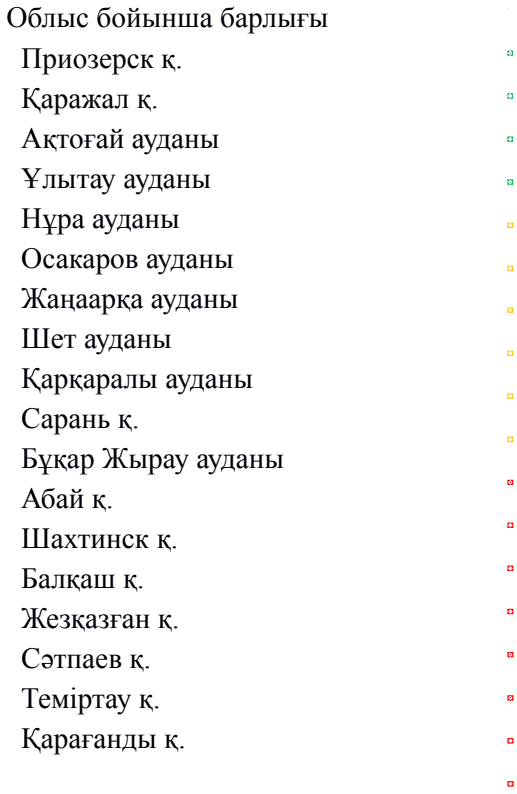
	Өңір атауы	2013ж.	2014ж.	2015ж.
	Облыс бойынша барлығы	52574	55179	50695
	Приозерск қ.	175	178	212
	Қаражал қ.	595	595	601
	Ақтоғай ауданы	617	636	628
	Ұлытауауданы	611	640	645
	Нұра ауданы	1153	1156	1258
	Осакаров ауданы	1299	1277	1254
	Жаңаарқа ауданы	1357	1355	1376
	Шет ауданы	1613	1633	1704
	Қарқаралыауданы	1991	1901	1953
	Сарань қ.	1699	1916	1925
	Бұқар Жырау ауданы	2147	2233	2231
	Абай қ.	2300	2340	2332
	Шахтинск қ.	2516	2594	2668
	Балқаш қ.	2921	2993	3171
	Жезқазған қ.	4024	4063	4128
	Сәтпаевқ.	3983	4081	4218
	Теміртауқ.	5380	5443	5742
	Қарағанды қ.	18193	18469	18885
Е с к е р т у – «Қарағанды облысының жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар бөлімі» ММ деректері негізінде автормен жасалған				

Кестеден көріп отырғанымыздай, Қарағанды облысының мүгедектер санының серпіні облыс бойынша барлығы1879 адамға төмендеген, ал аудандар ішінен Осакаров ауданында 45 адамға төмендеген. Облыстың қалған барлық қалалары мен аудандары бойынша керісінше соңғы жылдары артып жатыр.

Халықтың нысаналы топтарына (аз қамтылғандарға, зейнеткер жасына дейінгі тұлғаларға, оралмандарға, мүгедектерге, бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған тұлғаларға және басқа азаматтарға) әлеуметтік жұмыс орындары құрылды, ол орындарға 357 адам жұмысқа орналастырылды.

Облыстың әлеуметтік саласының жағдайы халықтың табиғи өсімінің қарқынымен оңтайлы, қолайлы демографиялық жағдаймен, сондай-ақ білім берудің сапалы қызметтерін ұсынуды жақсартумен сипатталады.

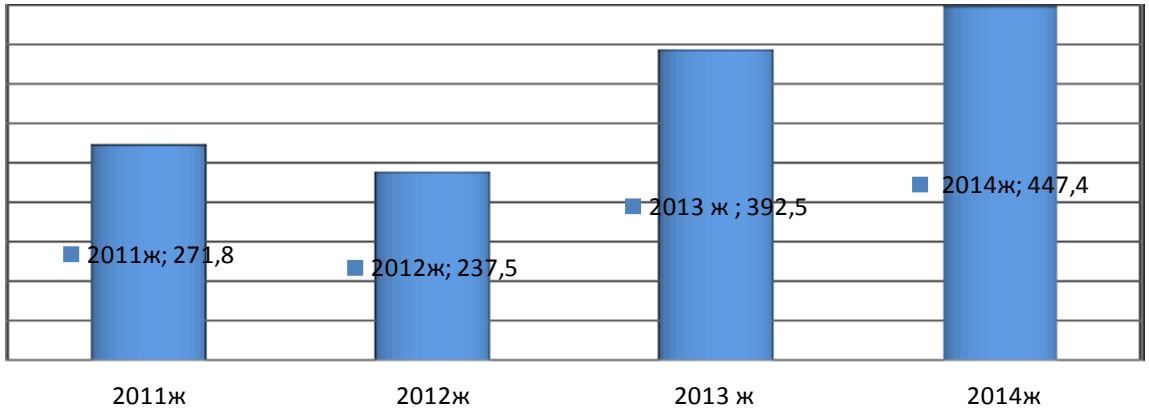
Облыстың қалалары мен аудандары бойынша мүгедектер санының серпіні төмендегі суретте көрсетілген (сурет 1).

Сурет 9 – 2015 жылғы Қарағанды облысының мүгедектер санының қалалар мен аудандар бойынша серпіні, адам

Суретте көріп отырғанымыздай, мүгедектердің ең көп шоғырланған жері облыс бойынша жергілікті халықтың тығыздығына байланысты Қарағанды – 19219 адам және Теміртау қалаларында - 5819 адам саналады.

Жоғарыдағы суреттегі мүгедектер санының серпініне байланысты облыстық бюджеттен мүгедектерді әлеуметтік қолдауға жұмсалған шығындар серпіні де сәйкес (сурет 2).

Сурет 2 – Облыстық бюджеттен мүгедектерді әлеуметтік қолдауға жұмсалған шығындар серпіні, млн. теңге

Сурет 10-нан көріп тұрғанымыздай, 2011 жылмен салыстырғанда 2015 жылғы бюджеттен мүгедектерді әлеуметтік қолдауға жұмсалған шығындар серпіні 164%-ға артқан.

Елбасының тапсырмасы бойынша дағдарыстық кезеңге қарамастан, облысымызда халықты әлеуметтік қорғау шығындарының көлемі жыл сайын артып келеді.

Қарағанды облысы бойынша санаторлы-курорттық емдеу мен протездік-ортопедиялық көмекпен қамтамасыз ету мәселесіне келсек, 2015 жылы санаторлы-курорттық емделумен 100 мүгедек бала мен 1650 мүгедек қамтамасыз етілген [4; 8б.].

2015 жылы облыс мүгедектері 2300 дана протездік-ортопедиялық бұйыммен қамтамасыз етілген.

2015 жылдан бастап Қарағанды облысында мүмкіндігі шектеулі адамдарға арналған бос орын жәрмеңкелері өткізіліп келеді. Жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар бөлімдерінде жергілікті бюджет қаражаты есебінен мүгедектерді дәнекерлеуші, аспаз, тігінші, жүргізуші мамандықтарына оқытатын және қайта оқытатын 10 айлық кәсіби курстар ұйымдастырылған. Оқу барысында ай сайын шәкіртақы төленіп тұрады. Курстардың тізімі еңбек нарығындағы қажеттілікке байланысты жыл сайын артып отырады.

Мүгедектер үшін кедергісіз ортаны қалыптастыру:

- Сәулетті жоспарлықтың қолжетімділігі;
- Көліктік қолжетімділік;
- Әлеуметтік қызметтердің қолжетімділігі [5; 3б.].

Мүгедектерді жұмысқа орналастыру мәселелері бойынша нақты жұмыстар жүргізіледі. Соңғы жылдары мүгедектерді тұрақты жұмысқа орналастырумен қатар, оларды әлеуметтік жұмыстарға, қоғамдық жұмыстарға орналастыру дамып келеді.

Қарағанды облысы бойынша 2015 жылы мүгедектерді әлеуметтік қорғау бойынша жүзеге асырылып жатқан шаралары (сурет 3):

Келгендер 632 адам
Жұмысқа орналасқандар – 453 адам (келгендер санының 71,7% құрайды)
Квоталанған жұмыс орнына жұмысқа орналасқандар – 169 адам
Кәсіби оқуға жіберілгендер – 44 адам
Қоғамдық жұмысқа орналастырылғандар – 175 адам
Әлеуметтік жұмыс орнына орналасқандар – 27 адам
Өз ісін ашуға материалдық көмек көрсетілгендер – 16 адам
Арнайы ашылған жұмыс орындары – 3 орын

Сурет 3 – Қарағанды облысы бойынша 2015 жылы мүгедектерді әлеуметтік қорғау бойынша жүзеге асырылған шаралар

Тәжірибе көрсеткендей, мүгедектік дәрежесі де, еңбек нарығындағы жағдай да кедергі ретінде қарастырылмайды. Жеңіл арбада жүретін, көздері көрмейтін адамдар белсенді жұмыс істеп, қоғамдық жұмыспен айналысатын жағдайлар да кездеседі. Ал жас, еңбекке қабілетті адамдар жұмысқа орналасудан бас тартады.

Мүгедек адамдарды еңбек нарығына қосу мәселесі екі жақтан шешілу керек. Қоғам ортаның қолжетімді болуына жағдай жасау керек (тек қана архитектуралық қолжетімділік қана емес, мүгедек адамдарға қатысты тараған стереотиптер мен жалған сенімдерден арылу). Мүгедек адамдардың белсенді өмірлік ұстанымынсыз оларды жұмыспен қамту мәселесін шешу мүмкін емес.

2015 жылыаймақтық жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар басқармаларының мәліметтері бойынша 2015 жылы аз қамтылған отбасылар қатарындағы 56,1 мың азаматтарға мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмек тағайындалды [6; 13б.].

Атаулы әлеуметтік көмектің санында 64,7 пайызы балаларға, 7,3 пайызы өздігімен қамтылғандарға, 6,4 пайызы жұмыссыздарға, 0,9 пайызы еңбекке жарамды жастағы адамдарға тайындалған. Республика бойынша аталған көмектің 1 алушыға ай бойындағы орта есептік мөлшері 1970,7 теңгені құрайды. Атаулы әлеуметтік көмекке бөлінген қаражаттың 58,1 пайызы ауыл тұрғындарына төленді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын бақылау мен қадағалау комитеті, www.afn.kz

2. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, www.nationalbank.kz

3. «Қарағанды облысының жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар бөлімі» мемлекеттік мекемесінің есебі

4. Қазақстан Республикасының қаржы министрлігі, www.minfin.kz

5. Қазақстандық стратегиялық зерттеулер институты, www.kisi.kz

6. 2020 жылға дейінгі Қазақстанның стратегиялық даму жоспары Михеева С.Г. Интеллектуализация экономики: инновационное производство и человеческий капитал // Проблемы теории и практики управления.-Томск.-2003.-№1

УДК 338.2(5)

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНОЙ ВЫСТАВКИ «ЭКСПО-2017» В РАЗВИТИИ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСТАНА

Ержанова С.К., Казбеков Т.Б., Ержанов А.М.
Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, г., Караганда, Республика Казахстан

На сегодняшний день сфера туризма, в рамках проведения всемирной выставки «Экспо 2017», призвана обеспечить значительный вклад в увеличение внутреннего валового продукта страны, также это станет огромной возможностью для создания новых рабочих мест и повышения качества жизни казахстанского населения без особого истощения природных ресурсов.

Международная выставка «Астана ЭКСПО 2017» призвана повысить узнаваемость и туристическую привлекательность Казахстана на мировой арене, а также показать всему миру гостеприимство казахстанского народа. Проведение выставки станет также дополнительным стимулом для экономического и инфраструктурного развития как столицы, так и страны в целом.

Глава государства – президент Н.А. Назарбаев обратил особое внимание на максимальное использование эффекта от проведения «ЭКСПО 2017», в первую очередь, для развития отечественного туризма. В рамках подготовки к выставке правительство ставит первостепенной задачей - подготовить специалистов в области внутреннего туризма, обучении их языкам, а также истории Казахстана. Также в своем выступлении, президент Назарбаев заявил, что отечественным специалистам следует изучить и применить опыт совмещения экологического, шопингового, бизнес-туризма в таких странах, как Малайзия и ОАЭ. Для снижения нагрузки на гостиницы Астаны в период проведения выставки необходимо создать эко- и этнодеревни в близлежащих к столице населенных пунктах, по примеру Олимпийских деревень [1].

Выставочный комплекс будет полностью обеспечиваться энергией из возобновляемых источников в угоду главному экологичному посылу «ЭКСПО 2017» под названием «Энергия будущего». Очевидно, здесь на помощь придут строящийся завод солнечных батарей в Астане и возводимые ветровые станции в Ерейментау. Выставка будет содействовать более динамичному развитию альтернативной энергетики по всей стране, которая сейчас получает очередной импульс благодаря развитию ветровых станций в Мангистауской, Жамбылской и Алматинской областях.

В настоящее время создана компания «Астана Экспо Тревел», которая будет заниматься разработкой маршрутов, по притоку туристов, по их размещению, по развитию инфраструктуры и т.д. По предварительным подсчетам произведенным совместно с национальном компанией приток населения составит: туристы - 10 % казахстанцы, 90% иностранцы□2□.

В первую очередь, проведение в Астане международной выставки «Экспо-2017» позволит Казахстану приобрести общемировую известность, создать собственный бренд. Расположение нашей Республики, которая находится в самом сердце евразийского континента, представляет большой интерес для иностранных гостей. Еще одним фактором, влияющим на развитие туристического бизнеса в Казахстане, должно стать строительство новых современных отелей, широких сетей ресторанов, культурных развлекательных объектов, и т.д.

Сегодня Казахстан – это государство, богатое на достопримечательности как природные, так и рукотворные, причем не только исторические, но и современные. В таблице приведем наиболее привлекательные места для посещения туристов в нашей стране.

Таблица- Привлекательные места для посещения туристов в Республике Казахстан

№ п/п	Название достопримечательности	Расположение	Кол-во туристов за 2014 г.	Особенности
1	Озеро Каинды	Алматинская область, в одном из ущелий Кунгей Алатау	66116 человек	Озеро с удивительно бирюзовыми водами было образовано в 1911 году после мощного землетрясения, в результате которого произошел горный обвал, перегородивший реку, и вода остановилась в долине
2	Мавзолей Ходжа Ахмет Яссауи	г. Туркестан, Южно-Казахстанская область	39728 человек	Комплекс дворцов и храмов, здесь находятся средневековая баня, хилвет, где жил великий святой, и подземный дом для размышлений Кумшик-ата
3	Чарынский каньон	195 км восточнее г. Алматы	13340 человек	Сложен из осадочных пород, возраст которых составляет около 12 миллионов лет
4	Катон-Карагай	Катон-Карагайский р-он, Восточно-Казахстанская область	8634 человек	Национальный природный парк и заповедник
5	Байконур	Кызылординская область	-	Первый и крупнейший в мире космодром
6	Мечеть Бекет-ата	95 км северо-восточнее пос. Сенек в Мангистауской области	37703 человек	Некрополь Бекет-Ата духовный, исторический и архитектурный памятник
7	Боровое	Бурабайский р-он, Акмолинская область	118217 человек	Находится в ведении Управления делами Президента Республики Казахстан
Данные Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан				

Одним из интересных проектов, который должен непременно привлечь внимание всех гостей «ЭКСПО 2017», станет новый развлекательный центр в самом центре г.Астана. В нем разместятся детский парк современных аттракционов, 14-зальный кинотеатр, ресторанные галереи и ледовая арена.

На данный момент национальная компания «Астана ЭКСПО 2017» совместно с лидерами туристской отрасли в Казахстане создает турпакеты, позволяющие показать Казахстан креативно, и в то же время по привлекательной цене.

В рамках организации международной выставки «Астана ЭКСПО 2017» реализуются 3 крупных проекта, связанных со строительством этноаулов. Один из таких будет находиться близ Астаны в с. Мартыновка Аршалынского района. Сейчас в 12 километрах от поселка Кургальджин уже сдана в эксплуатацию зона отдыха «Біртабан», а рядом с районным поселком определено место реализации еще одного крупного проекта□3□.

В таких этноаулах будут предусмотрены комплексы для размещения и отдыха иностранных туристов. Для них же будет предоставляться перечень платных услуг и развлечений.

В 2017 году в столице Казахстана ожидается 3-5 миллиона гостей из более 100 стран, при этом часть людей захочет посетить на тот момент всё ещё единственный в мире космодром, откуда людей запускают в космос. В случае крайней необходимости стране необходимы проекты по строительству хостелов эконом класса.

Так как нынешние гостиницы в Байконуре были построены в шестидесятых годах прошлого столетия в виде общежитий, они не соответствует современным стандартам [4].

В 2017 году самыми конкурентоспособными местами для паломничества станут: Бухтарминское водохранилище, Катон-Карагайская долина, бассейн р.Иртыш и Центральный Алтай, т.к. это наиболее живописные места региона, которые привлекают сотни тысяч туристов ежегодно.

Для развития этого маршрута для туристов «ЭКСПО 2017» необходимо пересмотреть работу туристического бизнеса, объединить в ассоциацию не только туристские фирмы, но и предприятия малого и среднего бизнеса, для создания больших удобств туристам, посещающим регион.

Если говорить о практической значимости, необходимо обратить внимание на следующие данные из диаграммы 1:

Диаграмма 1 - Предпочтение казахстанцев по видам отдыха в Восточном Казахстане

В то же время, развитие туризма напрямую связано с развитием транспортной инфраструктуры. В Восточно-Казахстанскую область среднестатистический турист может попасть двумя видами транспорта: автодорожным и воздушным. Организация туров и экскурсионных маршрутов во время проведения международной выставки в регионах Казахстана будет напрямую зависеть он состояния автомобильных дорог.

В рамках организации международной выставки «ЭКСПО 2017» проводится широкомасштабная работа в области визовой политики. В 2015-2017 гг. планируется подписать ряд соглашений в туристической области. Такие соглашения у нашей страны уже есть с Российской Федерацией, Грузией, Арменией, Туркменистаном, Индией, и др.

В 2017г. в Казахстан будут приглашены крупнейшие игроки выездного туризма по всему миру, в первую очередь, для сотрудничества с местными туроператорами, тем самым поддерживая и давая толчок развитию туризма в Казахстане. Основными рынками планируются стать: 1) Россия, где прогнозируют до 58 млн выездов в год именно на отдых в 2015-2017 гг., 2)Китай - 96 млн туристских посещений, 3) Индия - 46 млн в год (диаграмма 2).

Диаграмма 2 - Прогноз на основе исследования АО «КИРИ»

Разные категории посетителей выставки заинтересованы в различных видах туризма. Казахстан в рамках «ЭКСПО 2017» сможет предложить городской, сельский и природный туризм для иностранных туристов. Бизнес-туристам будет предложена культурная программа с посещением музеев, исторических мест; желающим окунуться в обычную жизнь города покажут места досуга жителей столицы, познакомят с гастрономическим миром Астаны; любителям этнотуризма презентуют казахские обычаи, такие как тусаукесер, беташар и прочие.

В целом интерес к предстоящему мероприятию огромен, поскольку, в период низких цен на нефть, а также слабым развитием производительной инфраструктуры, у многих стран, не обладающих особыми запасами энергоресурсов, появилась возможность поднять уровень своей экономики за счет проектов в области альтернативной энергетики. Тем более, что предложенная тема выставки – «Энергия будущего» – отражает наиболее актуальную для человечества проблему рационального использования ресурсов.

Также следует отметить, что Казахстан является девятой по площади страной в мире с различными красивейшими природными ландшафтами, что, безусловно, имеет огромный туристический потенциал. После Азиады 2011 года поток иностранных туристов увеличился в несколько раз, это можно увидеть на примере горнолыжного курорта Шымбулак. Можно с уверенностью сказать, что у нас есть разработанный туристический кластер в крупных городах.

Также стоит отметить то, что совершенно новый серьезный импульс к развитию получит малый и средний бизнес столицы и прилегающих регионов, прежде всего - сфера обслуживания населения, гостиничный бизнес и внутренний туризм. Мероприятие «Астана ЭКСПО 2017» позволит привлечь значительные объемы частных инвестиций в строительство выставочных объектов и инфраструктуры столицы. Выставка также позволит создать десятки тысяч рабочих мест на их обслуживание, развить внутренний туризм и увеличить приток иностранных туристов в страну, мобилизовать экономические и социальные ресурсы Казахстана.

Помимо привлечения инвестиций в строительство выставочных объектов, экономический эффект состоит в том, что объекты, возводимые в рамках EXPO, позволят в будущем рассматривать Казахстан и ее столицу, как крупную международную, выставочную и информационно-презентационную площадку.

Выставка познакомит мир с многонациональной культурой, древней историей, искусством, традициями и гостеприимством казахстанцев, повысит узнаваемость и туристическую привлекательность Казахстана в мировом сообществе.

Подводя итог, необходимо также отметить, что такое масштабное мероприятие, как «ЭКСПО 2017» дает возможность консолидировать весь казахстанский народ в единую команду, поставить единую цель, привлечь тысячи волонтеров из населения для участия.

Таким образом, проведение «ЭКСПО 2017» в столице нашей Родины будет способствовать в целом консолидации гражданского общества и осознанию единства нашей нации.

Список литературы:

1. Статистический сборник «Туризм Казахстана 2010-2014» Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК, глав.ред. А.А. Смаилов, Астана, 2015г., стр. 12-81;

2. Презентация «EXPO 2017 – Future Energy–Astana Kazakhstan», Астана, 2015г.

3. https://expo2017astana.com/;

4. С.Сексембаева «Курорт Боровое претерпит кардинальные изменения к выставке «ЭКСПО-2017», URL: http://kaveik.kz/analytics/20/;

УДК 336.581.22

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ ПРИ РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ

Есенова Э.А.
Казахский университет технологии и бизнеса,
г. Караганда, Республика Казахстан

Для всех моделей экономического развития, показавших свою эффективность во второй половине двадцатого века, характерна тесная взаимосвязь промышленной, социальной и инновационной (научно-технической) политики государства. Проведение инновационно-промышленной политики в едином комплексе с политикой социальной позволяет совместить экономический и социальный прогресс. С этой целью многие государства проводили и проводят политику повышения платежеспособного спроса населения. Цель такой политики - опережающий рост оплаты труда по отношению к темпам роста потребительских цен.

По данным исследований, проведенных Международным Валютным Фондом по 23 индустриально развитым странам наблюдается значительный рост платежеспособного спроса - расширение производства и обновление его структуры. Политика повышения платежеспособного спроса населения проводилась также в Китае, Южной Корее и некоторых других азиатских странах, имевших высокие темпы экономического роста.

В последние десятилетия ведущими индустриальными странами были выработаны эффективные механизмы реализации социальной политики. С помощью целевых программ решаются многие социальные вопросы, что оказывает положительное влияние на развитие экономических систем. Отдельно отмечают роль государства в создании условий для эффективного функционирования негосударственных инвестиционных фондов, которые берут на себя функции по аккумулированию сбережений населения и направлению их на инвестиции, в том числе в инновационный сектор экономики. Именно государственная социальная политика, направленная на сокращение дифференциации доходов, обеспечивает формирование среднего класса, сбережения которого используются институциональными инвесторами в целях экономического развития [1].

Взаимосвязь промышленной и инновационной (научно-технической) политики государства в последние годы прослеживается не менее четко. В настоящее время экономический рост характеризуется ведущим значением научно-технического прогресса и интеллектуализацией основных факторов производства. Хозяйственные системы наиболее развитых стран все более трансформируются в экономику знаний, использование которых умножает результаты хозяйственной деятельности гораздо более эффективно, чем применение любого другого производственного фактора. В таких условиях необходима целеустремленная государственная политика и концентрация национальных усилий на наиболее перспективных направлениях научно-технологического и социально-экономического развития [2].

Очевидно, что в условиях усиления международной конкуренции модернизация промышленности является необходимым условием для обеспечения качественного экономического роста. Проведение модернизации, в свою очередь, невозможно без разработки и реализации целеустремленной промышленной политики и объединения для решения этой общенациональной задачи усилий государства и частного капитала.

Опыт зарубежных стран показывает, что участие государства в инновационном процессе приобретает значительные масштабы. В США, например, появился специальный термин «полугосударственная» (semipublic) экономика, который отражает тенденцию к укреплению связей между частными компаниями и органами государственной власти. Такая тенденция возникла потому, что сегодня формирование национальных конкурентных преимуществ зависит не только и не столько от внешних инвестиций и активности компаний, сколько от целеустремленной политики государства на национальном и международном уровнях. Кроме того, промышленная политика, ориентированная на стимулирование инноваций, невозможна без соответствующей социальной политики государства.

При изучении зарубежного опыта формирования и реализации инновационно-активной промышленной политики отмечается еще одна важная особенность: региональные программы

социально-экономического развития в развитых индустриальных странах начали разрабатываться и осуществляться намного раньше, чем общегосударственные программы. Объясняется это историческими особенностями, в частности, тем обстоятельством, что в государственной промышленной политике этих стран первоначально преобладал антикризисный аспект, а кризисные процессы в промышленности протекали по-разному на отдельных территориях.

Можно выделить два наиболее характерных типа антикризисной региональной политики. Первый связан с обновлением технологической и отраслевой структуры старопромышленных регионов. Цель - обновление технологий в традиционных отраслях и увеличение удельного веса новых отраслей в структуре промышленности региона. Таким образом, промышленная политика для данного типа регионов ориентирована в основном на структурную перестройку промышленности [3].

Второй тип антикризисной региональной политики направлен на социально-экономическое развитие депрессивных регионов. Как правило, их депрессия была связана с исчерпанием возможностей развития угольной или иной добывающей отрасли промышленности. Другие отрасли промышленности в таких регионах нужно было практически создавать заново. Соответственно, программа развития подобного региона должна была способствовать формированию оптимальной структуры создаваемых на этой территории промышленных комплексов.

Классический пример такой программы - принятая в 30-х годах в США «Программа долины реки Теннеси». Она предусматривала создание на огромной территории большого числа новых промышленных предприятий энергетического профиля на основе строительства гидроэлектростанций. В рамках данного проекта правительство Рузвельта на основе специального закона создало публичную корпорацию «Tennesi Valley Authority». Именно эта корпорация с привлечением федеральных и региональных средств, а также за счет размещения облигационных займов и привлечения частных инвестиций осуществила крупномасштабные строительные работы (гидроэнергетика, транспорт, ирригация и пр.) в регионе, обеспечив его промышленное развитие.

Достаточно часто задачи реформирования промышленной структуры регионов пытаются решать с помощью создания специальных зон. Как показывает практика, специальные зоны могут способствовать решению следующих проблем: восстановление продуктивности ранее заброшенных земель и производств, создание рабочих мест для жителей ареалов, развитие кооперации между общественным и частным секторами, развитие инноваций. Опыт создания специальных зон в Бельгии, Франции, Испании, Великобритании и США позволяет классифицировать их следующим образом: зоны свободной торговли; промышленно-производственные зоны; технико-внедренческие зоны; сервисные зоны (зоны услуг); комплексные зоны.

В программах специальных зон предусматриваются разнообразные стимулы из инструментария региональной политики (таблица 1).

В связи с переходом в 1980-е годы экономически развитых стран мира от индустриальной к информационной экономике стали набирать силу процессы деиндустриализации регионов, в которых была развернута старая промышленность, стремительно утрачивающая свою конкурентоспособность в условиях глобального рынка. Больше всего потеряли регионы - лидеры конца девятнадцатого - начала двадцатого веков. Это угольно-металлургические районы США (Пенсильвания), ФРГ (Рурский промышленный район), Великобритании (Бирмингем, Ливерпуль, Ньюкасл, Шеффилд), Франции, Бельгии и т.п. В Японии последняя угольная шахта закрылась в январе 2002 года.

По этой причине в последние десятилетия многие региональные программы индустриальных стран направлены на создание оптимальных условий для появления и роста наукоемких отраслей промышленности в регионах. Это самый эффективный вариант экономического развития региона, обеспечения занятости и повышения уровня жизни населения. В частности, в США штаты сами разрабатывают и участвуют в различного рода научно-технических программах, обеспечивающих строительство заводов, лабораторий или предприятий сервиса. При этом предусматриваются налоговые льготы, программы финансовой помощи и целевого обучения кадров.

Таблица 1 - Финансовый инструментарий специальных зон

Инструменты, используемые в специальных зонах	Государства, их применяющие
1. Налоговые льготы: - в сфере налогообложения доходов - в сфере кредитования - в сфере налогообложения имущества	Франция, Бельгия США Великобритания, Испания
2. Освобождение от таможенных пошлин импортируемого оборудования (не имеющего национальных аналогов)	Испания
3. Субсидии капитала	Испания
4. Освобождение от налогов на доходы корпораций	Франция, Бельгия
5. Освобождение от налогов на акции	Бельгия
6. Инвестиционные займы	Великобритания
7. Освобождение от локальных налогов на имущество и др. локальных налогов	Великобритания, Испания, Франция
8. Стимулирование занятости	США
9. Отказ в рабочих премиях и ссудах иностранному персоналу (кроме редких профессий)	Бельгия
10. Освобождение иностранцев от подоходного налога в случае редких профессий	Бельгия
11. Поддержка инвестиционных фондов	США
12. Субсидирование проектов	Испания

Еще одним направлением современной региональной инновационной политики является участие в создании научно-технических парков на базе университетов или исследовательских институтов. Такие парки предназначены для обеспечения доступа частным фирмам к инновациям, разработанным при поддержке государства. Сегодня в мире насчитывается около 400 научных парков.

Практически каждый регион имеет программу поддержки и технического содействия малому бизнесу. Местные власти берут на себя маркетинговые исследования для малых фирм, подготовку персонала, организацию консультаций. Значительная часть малого бизнеса посвящает свою деятельность инновационному процессу. По данным национального научного фонда США, малый бизнес в расчете на одного занятого производит в 2,5 раза больше нововведений, чем крупные фирмы (в промышленности США на долю малого бизнеса приходится 50 % крупных изобретений). Малые инновационные предприятия в относительном выражении вкладывают в НИОКР больше средств, чем крупные. Кроме того, завершающий (внедренческий) процесс протекает на таких предприятиях в среднем на год быстрее.

Нужно отметить, что такая форма инновационной деятельности, как венчурное предпринимательство, получила широкое распространение во всех развитых странах мира. В конце 90-х мировой рынок венчурного капитала превысил 100 млрд. долларов. Именно этот финасово-экономический механизм обеспечивает интенсивное развитие новых наукоемких отраслей, хотя в последние годы отмечается увеличение доли венчурного финансирования в традиционных отраслях промышленности и в сфере услуг. Своим появлением венчурные фонды обязаны США, где на данный момент они управляют финансовыми ресурсами, оцениваемыми в 10 млрд. долларов. В Западной Европе (Великобритания, Нидерланды, Франция) венчурные фонды ежегодно инвестируют в экономику около 7 млрд. долларов, причем наряду с национальными проектами финансируются и крупные международные проекты в области высоких технологий.

Еще одной дополнительной мерой стимулирования инновационного развития в зарубежных странах стали целевые программы формирования высокотехнологичных территориально-отраслевых кластеров.

Интересен, в частности, опыт Финляндии, где кластерный подход стал одним из базовых аналитических инструментов при анализе структуры экономики. Специалистами Института исследования экономики Финляндии (ETLA) с учетом глобальных экономических процессов были идентифицированы девять основных кластеров с очевидной или потенциальной конкурентоспособностью: лесной, информационный и телекоммуникационный, металлургический, энергетический, бизнес-услуг, здравоохранения, машиностроительный,

пищевой, строительный. Для целей формирования промышленной политики кластеры были классифицированы по степени их «зрелости» (сильные, устойчивые и потенциальные).

Таким образом, изученный зарубежный опыт показывает, что формирование конкурентоспособности национальной экономики основывается на развитии инновационной сферы, при этом ключевую роль в качестве рычагов воздействия играют финансово-кредитные инструменты.

Список литературы:

1. Ковалев В.В. Финансовый менеджмент — 1: Учеб. пособие по Программе подготовки и аттестации профессиональных бухгалтеров. Издательский дом БИНФА, 2009.

2. Джаксыбекова Л. Н. Финансовые инструменты инвестирования экономики Казахстана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Республика Казахстан. Алматы, 2010г.- 33с.

3. Инструменты банковского кредита// Интернет-ресурс::http://auto-kredits.ru/banki/instrumenty-bankovskogo-kredita.html.

УДК 339.56.055

РЕЗУЛЬТАТЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА ЗА 2015 ГОД: КАЗАХСТАН И БЕЛАРУСЬ

Жартай Ж.М.
Белорусский государственный университет, г. Минск, Республика Беларусь

Завершение первого года работы Евразийского экономического союза в его нынешнем составе дает хороший повод к тому, чтобы подвести некоторые итоги и наметить перспективы развития. Хотя в плане экономики уходящий год был одним из самых сложных за всю историю постсоветского пространства, в развитии интеграционных процессов есть определенные успехи, которые, может быть, пока не так видны из-за обрушившихся на все государства Союза экономических трудностей. Одним из основных трендов регионального развития на постсоветском пространстве за уходящий год являются дальнейшие, хоть и трудные, процессы евразийской интеграции [1].

Главным итогом 2015 года стала завязка полноценной работы самого Евразийского экономического союза, ранее существовавшего в форме Таможенного союза (ТС) и Единого экономического пространства (ЕЭП) трех государств-основателей – России, Казахстана и Белоруссии с 1 января 2015 г. На протяжении года к ним присоединились еще две страны. 2 января в ЕАЭС официально вступила Армения, а в августе завершилась процедура присоединения Киргизии. В итоге участниками объединения стали пять государств, или треть всех республик бывшего СССР. И это уже был первый успех.

Следует признать, что экономические итоги 2015 г. не вызывают особого удовлетворения. Но и резких оценок не заслуживают. Да, объем внешней торговли ЕАЭС за три квартала обвалился на треть, внутрисоюзной – на четверть. Главной причиной этого стало резкое падение цен на углеводороды, другие статьи сырьевого экспорта и металлы, поставляемые на внешний рынок двумя крупнейшими экономиками союза – Россией и Казахстаном. Падение экспортных доходов вынуждает сокращать государственные расходы, что ведет к снижению покупательной способности населения. В условиях быстрого роста цен все это ведет к заметному снижению уровня жизни населения, которое успело привыкнуть к его росту [2].

Вместе с тем внешняя торговля сокращалась значительно быстрее внутрисоюзной, что является позитивной тенденцией в плане формирования общего евразийского рынка. Кроме того, падение товарооборота произошло в стоимостных показателях, которые из-за резких ценовых колебаний на валютных рынках с конца 2014 г. являются не вполне корректными.

Так, внешняя торговля имеет большое значение как для осуществления реформ, так и для позиции стран в международном разделении труда, определение наиболее эффективных форм и направлений использования экономического потенциала стран [3].

Внешнеторговый оборот Республики Казахстан, как видно из таблицы 1, в течении одного года имеет устойчивую тенденцию к снижению с 102 825,7 млн. долл.США до 64 872,2 млн.дол

США, что связано с экономическим кризисом, имеющим место в мировой экономике и санкциями США и ЕС по отношению к России.

В январе – октябре 2015 г. внешнеторговый оборот Республики Казахстан составил 64 872,2 млн.долларов США и по сравнению с январем – октябрем 2014г. уменьшился на 36,9%, в том числе экспорт – 39 289,1 млн.долларов США (на 42,9% меньше), импорт – 25 583,1 млн.долларов США (на 24,9% меньше).

Таблица 1

Внешнеторговый оборот Республики Казахстан за январь - октябрь 2015 г.

Внешнеторговый оборот Республики Казахстан			
млн. долл. США			
	за январь - октябрь 2015 г.	за январь - октябрь 2014 г.	Темп роста, %
Внешнеторговый оборот	*64 872,2*	*102 825,7*	*63,1*
страны СНГ	17 602,5	23 765,3	74,1
другие страны	47269,7	79 060,4	59,8
всего со странами ЕАЭС	13 445,5	18 320,9	73,4
Экспорт	*39 289,1*	*68 757,4*	*57,1*
страны СНГ, из них:	6 749,1	9 244,0	73,0
Россия	3 705,3	5 359,6	69,1
Беларусь	44,1	51,3	86,0
Армения	0,6	0,32	189,6р
Кыргызстан	445,1	590,9	75,3
всего со странами ЕАЭС	4 195,1	6 002,1	69,9
другие страны	32 540,0	59 513,4	54,7
Импорт	*25 583,1*	*34 068,3*	*75,1*
страны СНГ, из них:	10 853,4	14 521,3	74,7
Россия	8 667,3	11 420,5	75,9
Беларусь	415,4	586,1	70,9
Армения	3,14	6,15	51,0
Кыргызстан	164,6	306,0	53,8
всего со странами ЕАЭС	9 250,4	12 318,8	75,1
другие страны	14 729,7	19 547,0	75,4
П р и м е ч а н и е — Источник [4]			

Взаимная торговля Республики Казахстан со странами ЕАЭС составила 13 445,5 млн.долларов США или на 26,6% меньше, чем в январе – октябре 2014 года, в том числе экспорт – 4 195,1 млн.долларов США (на 30,1% меньше), импорт – 9 250,4 млн.долларов США (на 24,9% меньше) (рисунок 1).

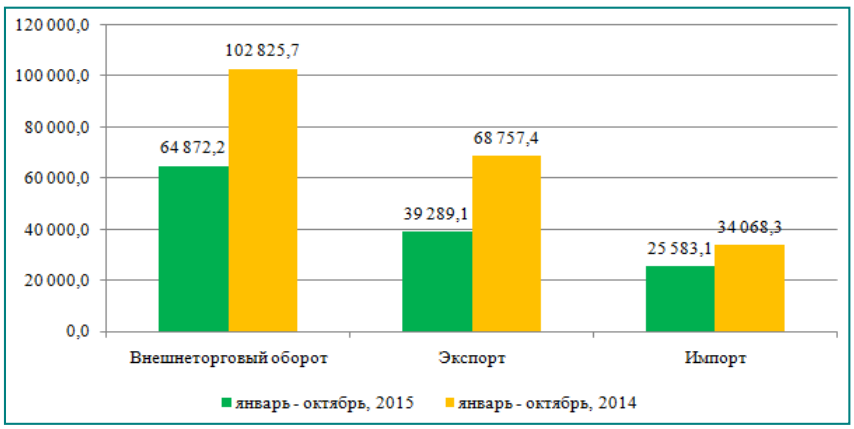

Рисунок 1. Внешнеторговый оборот Республики Казахстан за январь - октябрь 2015 г.
П р и м е ч а н и е — Источник [4]

Экспорт в Российскую Федерацию в январе – октябре 2015 г. составил 3 705,3 млн.долларов США (по сравнению с январем –октябрем 2014 г. меньше на 30,9%), импорт – 8 667,3 млн.долларов США (на 24,1% меньше).

Экспорт в Республику Беларусь в январе – октябре 2015 г. составил 44,1 млн. долларов США (по сравнению с январем – октябрем 2014 г. меньше на 14,0%), импорт – 415,4 млн. долларов США (на 29,1% меньше).

Экспорт в Республику Армению в январе – октябре 2015 г. составил 0,6042 млн. долларов США (по сравнению с январем – октябрем 2014 г. больше на 89,6%), импорт – 3,138 млн. долларов США (на 49,0 % меньше).

Экспорт в Кыргызстан в январе – октябре 2015 г. составил 445,1 млн. долларов США (по сравнению с январем – октябрем 2014 г. меньше на 24,7%), импорт – 164,6 млн. долларов США (на 46,2% меньше).

При более детальном рассмотрений, в частности, если взять индекс физического объема внешнеторгового оборота, экспорта и импорта Казахстана за последние три года 2012-2015 гг., то можно увидеть, что внешняя торговля Казахстана повержена циклическим колебаниям (спады и подъемы).

Внешнеторговый оборот Республики Беларусь, как видно из таблицы 2, в течении одного года также имеет устойчивую тенденцию к снижению с 64 385,5 млн. долл.США до 47 230,3 млн.дол США, что связано с кризисом, имеющим место в мировой экономике и санкциями США и ЕС по отношению к России, упадком белорусской промышленности.

В январе – октябре 2015 г. внешнеторговый оборот Республики Беларусь составил 47 230,3 млн.долларов США и по сравнению с январем – октябрем 2014 г. уменьшился на 26,6%, в том числе экспорт – 22 573,3 млн.долларов США (на 26,9% меньше), импорт – 24 657,0 млн.долларов США (на 26,4% меньше).

Таблица 2

Внешнеторговый оборот Республики Беларусь за январь - октябрь 2015г.

Внешнеторговый оборот Республики Беларусь			
			млн. долл. США
	за январь - октябрь 2015 г.	за январь - октябрь 2014 г.	Темп роста, %
Внешнеторговый оборот	*47 230,3*	*64 385,5*	*73,4*
всего со странами ЕАЭС, их них:	23 486,2	32 330,0	72,6
Россия	22 900,3	31 454,8	72,8
Казахстан	513,6	759,6	67,6
Армения	30,2	32,4	93,4
Кыргызстан	42,1	83,2	50,4
Экспорт	*22 573,3*	*30 889,0*	*73,1*
всего со странами ЕАЭС, из них:	9 252,2	13 827,4	66,9
Россия	8 720,8	13 040,2	66,9
Казахстан	468,4	684,9	68,4
Армения	24,2	24,6	98,7
Кыргызстан	38,8	77,7	49,9
Импорт	*24 657,0*	*33 496,5*	*73,6*
всего со странами ЕАЭС, из них:	14 234,0	18 502,6	76,9
Россия	14 179,5	18 414,6	77,0
Казахстан	45,2	74,7	60,6
Армения	6,0	7,8	76,9
Кыргызстан	3,3	5,5	58,4
П р и м е ч а н и е - Источник [5]			

Взаимная торговля Республики Беларусь со странами ЕАЭС составила 23 486,2 млн.долларов США или на 27,4% меньше, чем в январе – октябре 2014 года, в том числе

экспорт – 22 573,3 млн.долларов США (на 26,9% меньше), импорт – 24 657,0 млн.долларов США (на 26,4% меньше) (рисунок 2).

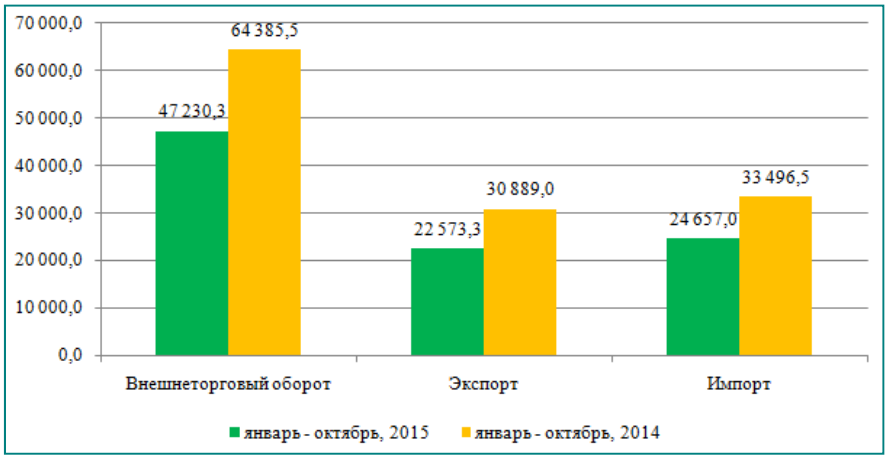

Рисунок 2. Внешнеторговый оборот Республики Беларусь за январь - октябрь 2015 г.
П р и м е ч а н и е - Источник [5]

Экспорт в Российскую Федерацию в январе – октябре 2015 г. составил 8 720,8 млн.долларов США (по сравнению с январем – октябрем 2014 г. меньше на 33,1%), импорт – 14 179,5 млн.долларов США (на 23% меньше).

Экспорт в Республику Казахстан в январе – октябре 2015 г. составил 468,4 млн. долларов США (по сравнению с январем – октябрем 2014 г. меньше на 31,6%), импорт – 45,2 млн. долларов США (на 39,4% меньше).

Экспорт в Республику Армению в январе – октябре 2015 г. составил 24,2 млн. долларов США (по сравнению с январем – октябрем 2014 г. больше в 1,3 %), импорт – 6,0 млн. долларов США (на 23,1 % меньше).

Экспорт в Кыргызстан в январе – октябре 2015 г. составил 38,8 млн. долларов США (по сравнению с январем – октябрем 2014 г. меньше на 50,1%), импорт – 3,3 млн. долларов США (на 41,6% меньше).

В целом выживание ЕАЭС в условиях глубокого геополитического и экономического кризиса выглядит заметным успехом всего объединения. В связи с этим уместно вспомнить слова главы Казахстана Нурсултана Назарбаева на встрече с российским президентом Владимиром Путиным 21 декабря после саммита ЕАЭС в Москве: «Мы провели первый, непростой год Евразийского экономического союза, попали в такой кризис… Всё равно, считаю, правильно мы сделали [что объединились], мы должны двигаться дальше... Общение, открытые границы, совместные предприятия играют свою очень большую роль…»

2016 год тоже не обещает быть в экономическом плане безоблачным, однако опыт уходящего года позволяет надеяться, что самый плохой период для союза уже позади. Территориальное расширение ЕАЭС в ближайшее время не ожидается, и его участники могут сосредоточиться на решении внутриэкономических проблем и запуске нового этапа роста экономики.

Список литературы:

1. Алиева А. Особенности ЕАЭС как нового этапа развития евразийской интеграции // Режим доступа: http://www.easttime.ru/analytics/kazakhstan/osobennosti-eaes-kak-novogo-etapa-razvitiya-evraziiskoi-integratsii/8995.

2. Соков К. Евразийский экономический союз: итоги года-2015 // Режим доступа: http://gpolitika.com/politika/evrazijskij-ekonomicheskij-soyuz-itogi-goda-2015.html.

3. Хейфец В.Л, Овденко А.А. Международная интеграция - СПб.: ГУАП, 2003. - 68 с.

4. Интернет-ресурс Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан - www.stat.gov.kz

5. Интернет-ресурс Национального статистического комитета Республики Беларусь - www.belstat.gov.by

УДК 338.1

ФРАНЧАЙЗИНГ ШАҒЫН БИЗНЕСТІҢ ҚҰРЫЛУ ФОРМАСЫ РЕТІНДЕ

Жиенқұлова Л.Т.
Атырау инженерлік-гуманитарлық институты,
Атырау қ., Қазақстан Республикасы

В статье рассматревается бизнес система франчайзинга в Казахстане и устранение недостатков, мешающих ее развитию. Актуальность темы в рамках развития и формирования бизнес-среды очевидна, поскольку отображает современные проблемы среднего и малого бизнеса.

Ключевые слова: франчайзинг, малый и средний бизнес, прибыль, инновация, потребность, компания.

This article provides a system of franchising business in Kazakhstan, and troubleshooting of its development. Relevance of the topic is visible in the formation of the business environment, as seen in the present attractive ladder of development of small and medium businesses.

Keynotes: franchising, small and medium business, profits, innovation, the need, the company.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2010 жылғы «Жаңа онжылдық – Жаңа экономикалық өрлеу- Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» Жолдауында елімізді жан-жақты жаңартудың жаңа кезеңіндегі басты басымдықтарының маңызды бағыттары ретінде қолымызда бар мүмкіндіктерді айқындау және пайдалану, сондай-ақ жаңа бәсекелестік артықшылықтар қалыптастыру арқылы Қазақстанды жаһандық экономикаға ойдағыдай кіріктіруге негізделген мемлекеттік саясат, экономиканың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін толымды стратегия әзірлеу және оны іске асыру, осы тұрғыда орта және шағын кәсіпкерліктің жаңа инновациялық сипатын құруды айқындады. [1] Сонымен қатар Елбасымыз «Біз шағын және орта бизнестің экономика құрылымындағы үлесін айтарлықтай ұлғайтып, оны орташа дамушы Еуропа елдерінің деңгейіне дейін жеткізуге тиіспіз.Сонда барып бізге кезекті дағдарыстық циклдарға қарсы тұру оңай болады. Әрбір қазақстандық үшін жаңа істі игеру, жаңа бизнес ашу немесе өз қызмет саласын кеңейту мүмкіндіктері болуы тиіс»,- деп атап көрсеткен болатын.

Қазақстан экономикасының жандануына шағын және орта кәсіпкерліктің дамуы тікелей әсер етеді. Республикамыздағы шағын бизнестің құрылуының маңызды бір формасы франчайзинг болып табылады. Бірінші франчайзингтік келісім сонау XIX ғасырда тоқыма машиналарын кәсіпорындар мен олардың диллерлері арасында жасалған болатын. II дүниежүзілік соғыстан кейін франчайзингтің принциптері қонақ үй кешені салаларында, бөлшек саудада, фармацевтикалық бизнесте кеңінен қолданыла бастаған болатын.

Франчайзингтік қатынастардың келесі жаңғыртылуы алпысыншы жетпісінші жылдары бүкіл халыққа әйгілі тамақты тез дайындайтын «Макдональдс» компаниясының пайда болуынан бастап байқалды. Тоқсаныншы жылдары франчайзинг жаһандық сипатқа ие болды, себебі франчайзингтік келісім әр түрлі елдердің өкілдері арасында жүргізілетін болатын.

Франчайзингтік компания өзінің мүшелеріне - франчайз, яғни фирманың атын, маркасын, өнімін, технологиясын пайдалануға рұқсат береді. Франчайзинг кәсіпкерлікпен енді айналысып жүрген кәсіпкерлер үшін жаңа кәсіпорынды қалыптастыру мен оны ашудағы тәуекелділік деңгейін төмендетеді. Франчайзингтік келісім жаңа ашылған бизнеске кәсіпорындағы қызметкерлердің және кәсіпорынның өз ішіндегі тәжірибесін қолдануға мүмкіндік береді. Сондықтан да шетелдегі 12 – ші кәсіпорынның франчайзингтік болуы да тегін емес.

Кәсіпкер шағын бизнестің франчайзингтік формасын таңдмас бұрын, оның жағымды және жағымсыз әсерлерін алдын ала анықтап алғаны жөн. Франчайзингтің негізгі ерекшелігіне франчайзерден білім алу мен дайындық өтуге мүмкіндік алу жатқызылады. Мысалы, Макдональдс секілді атақты фирма өзінің құрамымен бір университетті қамтиды десек те болады. Себебі, онда 1961 жылдан бастап 40 000 бизнесмен, менеджерлер, қызметкерлер білім алған болатын. Университетте отыз технологиямен жабдықталған аудиториялар бар және онда отыздан астам профессорлар еңбек етуде.

Франчайзингтің тағы бір ерекшелігі – бұл франчайзердің тура жағынан емес жанама жағынан қаржылық көмек көрсетуі болып табылады. Мысалға, франчайзер тауар үшін

төлемдерді төлеудің уақытын соза алады, ол осыған байланысты франчайздың айнымалы капиталын өсіреді және де франчайздың банктен несие алу кезінде кепіл бола алады.

Франчайзингті дамытудың шет елдік тәжірибелерріне көз жүгіртсек, ең алдымен Американдық үлгіні атап айтамыз.[3] АҚШ та франчайзингтің комерциялық дамуы болған еді. Осы кәсіпкерліктің түрімен 1860 жылдан бастап тігін машинасын өндіретін «Зингер» атты американдық компания айналысқан болатын.Үй шаруашылығындағы әйелдер өздерінің меншігіне осы тігін машиналарын амалсыз иеленген болатын. Себебі, АҚШ елінде жеке сатушылар жүйесін дайындау көп шығынды талап еткентін. Франчайзингтің дамуының шегі 50 жылдардың басында байқалды. Американдық атақты фирмалары өздерінің қызметтерін дәл осы кезде бастады. 1955 жылы Рэй Крок өзінің «Макдональдс» компаниясының «сапа, сервис, тазалық және баға» атты ұстанымы арқылы дамытты. 1950 – 1960 жылдарың аяғында франчайзинг экономикасы дамыған елдерде кәсіпкерліктің ең дамыған түрі болып табылады. Бұл азық түлік кәсіпорындары, тұрмыстық қызмет көрсету саласы, автокөліктік фирмалар, көңіл көтеру индустриясы, консалтингтік қызметтер және т.б.

Еуропа елдеріндегі франчайзингтің даму тәжірибесі Еуропа елдерінің арасында франчайзер мен франчайздардың саны бойынша алдыңғы орынды Ұлыбритания иеленеді. Ондағы франчайзингтің қалыптасуы АҚШ тағыдай 50 – 60 жылдары басталған болатын. Оның дамуына келесі факторлар әсерін тигізеді: экономикадағы өндірістен, қызмет көрсетуден акценттердің араласуы, урбанизациядағы жалпы процестер, кірістердің көбеюі т.б. Франция франчайзингтік жүйелер саны бойынша Еуропада үшінші орынға ие. 1998 жылдың қаңтарында 517 франчайзер мен 28851 франчайз есепке алынған болатын. Ол франчайзинг нарығының 40% қамти отырып жетекшілікке ие.

Франчайзинг Испания, Италия елдерінің экономикасында маңызды рөл атқарады. Франчайзинг өзінің таралу деңгейіне байланысты барлық континеттермен аумақтарға таралды. Франчайзинг жүйесі Батыс пен Шығыстың тартыс саясаты негізінде енгізіледі. Пекинде «Холидейз Иннз»және «Кентуки Фрайд Чикен» компаниясының филиалдар, Москвада «Пицца Хат» және «Макдональдс» филиалдары, ал Будапеште «Макдональдс» мейрамханасы пайда болды[2].

Франчайзингтік желіге кіруге шешім қабылдамас бұрын, оның құрылу формасын түсініп қана қоймай, франчайзингтің белгілі бір қауіп қатерлермен байланысты екендігін ұмытпау шарт. Бұл туралы жаңа кәсіпорынға өз салымын салып кіруші кәсіпкер білуі тиіс, басқа дакәсіпкерліктің түрлері сияқты франчайзинг те көп күш жігерді талап етеді. Себебі, ол жұмыс күшін жалдау, жоспарлау, сатып алу, есептің жүргізілуі және т.б. да кәсіпорындағы франчайзды инвестицияларымен байланысты қауіп қатерлерді төмендетуге және минималдауға байланысты маңызды істерді атқарады[4].

Қазақстан экономикасының дамуы шағын және орта бизнестің дамуымен тікелей байланысты. Қазақстан үшін франчайзинг жаңа құбылыс және де оның дамуы, енгізілуі ел экономикасына елеулі әсер тигізетіні белгілі. Франчайзингті өз қызметтерінде қолданғысы келетін кәсіпкерлерге көмек көрсету үшін қажетті заңдар мен осы кәсіпкерлікпен айналысатын ұйымдар пайда болды.

Қазақстандық Франчайзингтік Ассоциация 2002 жылдың ақпан айында Қазақстандағы франчайзингті дамыту, франчайзингтік компаниялар мен оған қызығушылығы бар заңды тұлғаларды біріктіру мақсатында құрылған болатын. Ассоциацияның негізгі міндеттері болып мыналар табылады[4[:

- Кәсіпкерлерді франчайзингпен байланысты оперативтік ақпараттармен қамтамасыз ету
- Франшизды іздестірудегі кеңестік және әдіснамалық көмек
- Ассоциация мүшелерінің құқықтарын қорғау мен қызығушылықтарын әр түрлі халықаралық және мемлекеттік ұйымдар мен органдарда тарату
- Франчайзинг негіздерін кәсіпкерлерге оқытып үйрету
- Қазақстан Республикасының шағын және орта бизнесін дамытуға бизнес франчайзинг енгізу

Бүгінгі күні ҚФА ның серіктестерінің ішінде Қазақстан Республикасындағы франчайзингке қызығушылығы бар көптеген ұйымдар, банктер, консалтингтік және басқа да ұйымдар бар. Соңғы кездері елімізде франчайзинг жүйесіндегі қызмет етіп дамуға қол жеткізгісі келетін кәсіпкерлердің ортасы белсенді түрде дамып келеді. Үш жылдың ішінде бір ғана Оңтүстік астанамыздың өзінде бірнеше осындай компаниялар құрылған болатын. Елімізде

«1с», Max Mara, Bally, Dolche & Gabbana, Патио Пицца, Планета Суши, Американдық бар және гриль, Хесбургер, «Баскин 31 Робинс», World Class – фитнес клубы, British Airways, Euro car және т.б. да әлемге әйгілі франчайзингтік брэнд компанияларын құрылды.

Қазақстандық өнімдердің франчайзингі әлі де болса көп таралмаған, бірақ оған бірнеше мысалдар келтіруге болады. Алғаш рет франчайзинг жүйесіндегі дамуға бел буған инвестициялық өндірістік компания «Сеймар» компаниясы. Бұл компания тауық жұмыртқаларын, жұмыртқа ұнтақтарын және құс еттерін өндіруге мамандандырылған. Және де бұл компания қағаз, күріш өндірісмен де айналысады. Қазіргі кезде франчайзинг жүйесінде «Алматы құс» ААҚ на және «Алматы бройлер» құс бірігуінің құрамына кіретін барлық құс фабрикалары жұмыс істеуде. Тауарлы франчайзинг «Сеймар» компаниясының топтарының тауарларымен таратылған болаты.

ҚФА АТФ банкпен бірге 2003 жылы «Қазақстандағы франчайзинг: Франшизді иемденудегі қаржыландыру бағдарламасы» атты жобаны бастады. Аталған бағдарлама Қазақстандағы шағын және орта бизнесті жаулап алу үшін жасалынған болатын. Бағдарламаның мақсаты дамып келе жатқан кәсіпкерлерге әйгілі брэндтердің технологиясы негізінде өздерінің әлеуеттерін дамытуға көмектесу болып табылады.

Франшизды алу процесі келесі сатылардан тұрады: франчайз болғысы келетін кәсіпкер Қазақстандық франчайзингтік ассоциатцияға франчайзер мен франшиздің түрлері туралы ақпараттарды алуға келеді. Керекті нұсқаны таңдап, бизнес жоспар жасаған соң ол оны банкке тексеруге береді. Банктің несие беру келісіміне байланысты кәсіпкер ҚФА ның қолдауымен франчайзермен келіссөз жүргізіледі. Керек құжаттарға қол қойылған соң франшизды сатып алуға несие беріледі. Бизнес жоспардың кепілге қойылған мүліктерін тексеруден өткізуі тегін жүргізіледі.

АТФ банк франшизды сатып алуға, негізгі құралдарды және айнымалы капиталды құруға несиені 7 жылға береді.Осы орайда келісімнің нақты шарттарына байланысты несиелік жеңілдіктер мен төлем жүйесінің құрылуы жүзеге асырылады. Кепіл ретінде франшиздың өзі сияқты және де франчайзингтік жобаға алынатын жылжымайтын мүлік, жабдықтар мен ұзақ мерзімді активтер бола алады.

Франчайзингтің құқықтық шағын және орта бизнесті дамытудағы заңнамалық базасы әлі де болса дұрыс дамымаған. Қазіргі кезде франчайзинг жүйесі арқылы бизнесті жүргізудегі өзара қарым қатынасты кешенді кәсіпкерлік лицензиясы және де Азаматтық Кодекс реттейді. Өз лицензиясын сатушы фирма келісімінің шартына байланысты қосымша серіктестерін оқытуды, басқарудағы әр түрлі кеңестер беруді, жарнама, қаржыландырудың басқа түрлері, технологиялық және комерциялық әсер етуді жүзеге асыру керек [6].

Соңғы жылдардың ішінде, Қазақстанның экномикалық дамуын талдау динамикасының жақсы көрсеткішін көрсетуде. 2003 жылдың 12 маусымдағы Қазақстанда жылдымайтын мүлікпен айналысатын беделді риэлторлық компанияның Scot Holland Estates Халықаралық конференциясы ақпараттарына байланысты, елдегі тұрғын үй нарығының Астана қаласын қоспағанда, Алматы қаласындағы даму деңгейінің тез даму қарқыны көрсетілген. Қазақстан қалаларындағы инфрақұрылымның дамуы бүгінгі күннің өзінде жоғарғы сапалы жаңа қызметтерді көрсетуді міндеттейді. Қазіргі кездегі қоғамдық саладағы қызмет көрсетуді, әр түрлі дүкен желілерін, сауда кәсіпорындарын, автосервис, сауықтандыру мен көңіл көтеру орталықтарын кеңейту керек. Франчайзингтік компниялардың жұмыстары еліміздің экономикасын тұрақтандыруға көп септігін тигізері сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2010 жылғы «Жаңа онжылдық – Жаңа экономикалық өрлеу- Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» Жолдауы;

2. Формирование и развитие франчайзинговых отношений в Казахстане // «Реформа» международный ежеквартальный научный экономический журнал. - Бишкек, 2010. - № 3. - 42-44 б.

3. Франчайзингтік қатынастар жүйесінің ерекшеліктері/ Ізденістер, нәтижелер, 2011 ж., № 4, 246-250 б., 0,3 б.п.

4. Бекнур Кисиков. Франчайзинг в Казахстане. - Алматы, BookinEast, 2007. www.wikipedia.kz

5. Франчайзингтің жіктелуі // Вестник КазГУ им. Аль-Фараби, 2011 ж., - № 5. 105-108 б.

УДК 336.71

К ВОПРОСУ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ БАНКОВСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Имашева С.
ЧУ «Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

Банковская деятельность представляется наиболее важной для развития экономики страны. В современном государстве трудно представить сильную экономику без эффективной банковской системы. Сегодня каждый человек, юридическое лицо связаны, так или иначе, с банками и их деятельностью. Очень важно укреплять экономическую составляющую банковской деятельности, поскольку банки со своими связующими звеньями являются единственными проводниками между деньгами, ценными бумагами различных субъектов экономических отношений.

Конституция Республики Казахстан, принятая на республиканском референдуме в 1995 году, обеспечила формирование предпосылок для создания действенного законодательства и уточнения роли банков и банковской деятельности в экономической системе, обеспечении прав и свобод граждан. Впоследствии законодательные акты, регулирующие банковскую деятельность, постоянно подвергались изменениям и продолжают совершенствоваться.

Казахстанский народ с осени 2007 года ощутил все последствия мирового финансового кризиса. Выступая 17 января 2008 года на расширенном заседании Политсовета НДП «Нур Отан», Президент Казахстана Назарбаев Н.А. особо отметил, что «наша частная банковская система, увлекаясь дешевыми кредитами за счет рейтинга страны, накопила внешние долги и теперь решает проблему этих долгов. А кредитование экономики будет осложнено. Поэтому государство должно взять на себя рычаги управления и ни в коем случае не допустить ухудшения социального положения населения» [1].

Показательно, что такое внимание к проблемам банковской деятельности со стороны высших органов государственной власти стимулировало соответствующий интерес к проблемам банковского законодательства в современных условиях.

В процессе расширения конституционного регулирования и социализации конституций, оцениваемом всеми исследователями положительно, немаловажную роль сыграл институт общественного строя, впервые понятийно сформулированный советскими учеными-конституционалистами и введенный ими в конституционный оборот [2, с.71-72].

Общественный строй – базисное понятие конституционного права. Оно связано с регулированием различных сторон жизни общества в их органическом единстве и взаимозависимости [2, с.69].

Общественный строй имеет определенную структуру. Она включает следующие элементы (подсистемы, части): 1) экономические отношения; 2) политические отношения; 3) социальные отношения; 4) духовно-культурные отношения. Эти отношения регулируются, прежде всего, конституционным правом. Изменение одной статьи конституции может повлечь за собой изменения целых отраслей права [2, с.72].

Действительно, конституция, как основной закон, стоит во главе всех остальных законов и регулирует все основные элементы и подсистемы общественного строя, в том числе экономические отношения. Как важнейшую составляющую часть экономических отношений следует выделить финансы.

Финансы – это динамичный инструмент государственной финансовой политики, являющейся материальной основой жизнедеятельности общества. Успешное развитие Казахстана в условиях становления рыночной экономики во многом определяется состоянием государственных финансов и стабильностью функционирования финансово-кредитной системы [3, с.7].

Естественно, большую роль в финансовой сфере любой страны занимает банковский сектор. Однако как бы ни был развит банковский сектор, в отдельности он не сможет обеспечить финансовую стабильность целого государства. Все сегменты финансовой сферы должны развиваться последовательно и поэтапно.

То есть, для развития финансовой системы государства в целом необходимо уделять внимание всем отраслям или институтам финансовой системы.

По мнению большинства экономистов и юристов, финансовая система включает в себя следующие институты: 1) бюджетная система; 2) внебюджетные централизованные и децентрализованные целевые фонды; 3) финансы предприятий, организаций, учреждений, отраслей народного хозяйства; 4) имущественное и личное страхование; 5) кредит (государственный и банковский) [4, с.31].

При этом в условиях рыночной экономики банковский кредит обычно выступает в виде частнопредпринимательской деятельности [4, с.32].

Частные финансы включают в себя следующие основные институты: 1) финансы организаций (коммерческих и некоммерческих); 2) финансы страховых организаций; 3) финансы банков; 4) финансы негосударственных специальных фондов (например, негосударственные пенсионные фонды).

С точки зрения выполняемых экономических функций банковская система является частью финансовой системы. Через банки проходят практически все денежные ресурсы, за исключением тех средств, которые остаются на руках у населения или в нарушение правил о порядке расчетов вращаются в розничном товарообороте без отражения в бухгалтерском учете и без проводки в кассе. От работы банков во многом зависит нормальное функционирование денежного оборота и финансовой системы в целом. Существующие в стране банки представляют собой не просто разрозненную совокупность различных организаций, а определенным образом организованную систему. Количественный состав и качественный уровень ее звеньев испытывают на себе воздействие двух основных факторов: 1) объективной потребности экономики в банках; 2) целенаправленного регулирования со стороны государства [5, с.31-32].

Таким образом, банковская система представляет собой центральный правовой институт, главным образом входящий в частную финансовую систему, а также касающийся государственной финансовой системы посредством деятельности государственных банков.

В большом экономическом словаре банковская система определяется как совокупность различных видов национальных банков и кредитных учреждений, действующих в рамках общего денежно-кредитного механизма. Включает Центральный банк, сеть коммерческих банков и других кредитно-расчетных центров. Центральный банк проводит государственную эмиссионную и валютную политику, является ядром резервной системы. Коммерческие банки осуществляют все виды банковских операций [6, с.39].

Банковскую систему как институциональную форму и составную часть кредитной системы можно определить как совокупность различных кредитно-финансовых институтов, осуществляющих аккумуляцию и мобилизацию денежного капитала. Структура и условия ее функционирования зависят от государственного устройства, административно-территориального деления страны [7, с.9-10].

Банковская система, как один из важнейших институтов рыночной экономики, является ответственной за реализацию конституционных основ рыночной экономики и конституционных функций государства. Эта ответственность подразумевает неуклонное соблюдение действующего законодательства субъектами банковской деятельности, своевременную уплату ими надлежащих налогов. Признавая право на предпринимательскую деятельность, государство тем самым признает и право на осуществление банковской деятельности. Но право всегда корреспондируется с соответствующей обязанностью. В данном случае, речь идет об обязанности субъектов банковской деятельности создавать условия для реализации конституционных функций государства и конституционных основ рыночной экономики [8].

От состояния банковской системы государства зависит защищенность и устойчивость национальной валюты, в том числе ее покупательная способность и курс по отношению к иностранным валютам, что имеет первостепенное значение для государственного суверенитета. Для любого суверенного государства вопросы обеспечения устойчивости национальной банковской системы, составляя часть содержания понятия «экономическая безопасность государства», имеют стратегическое значение [5, с.32].

Банковская система, будучи одним из самых важных элементов экономики любого государства, оказывает огромное воздействие на жизнедеятельность общества. Она не только обеспечивает аккумуляцию свободных денежных средств и их вовлечение в официальный оборот, но и является механизмом межотраслевого и межрегионального перераспределения денежного капитала, а также ключевым элементом расчетного и платежного механизмов хозяйственной системы страны [5, с.31].

В то же время банковская система наиболее подвержена нарушениям в правовой сфере в силу своего массового характера. Однако государственная банковская система опосредованно может влиять на состояние защиты конституционных прав и свобод граждан, напрямую не работая с ними, но изменяя социально-экономические реалии деятельностью государственных банков.

Таким образом, банковскую систему любой страны можно назвать каркасом всей экономики, обеспечивающим не только экономическое развитие государства, но и социальную стабильность.

Анализируя значимость и огромное место банковской системы в жизнедеятельности государства, можно заключить, что одним из объективных признаков и элементов банковской системы является банковская деятельность.

Множество актов, регулирующих банковскую деятельность, свидетельствует о том, что адаптация Казахстана изначально к современным условиям глобализации и рыночной экономики, а затем и к условиям мирового финансового кризиса проходит достаточно динамично, с изменением системы общественных отношений закономерно разрабатываются и принимаются новые нормативные правовые акты.

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. Выступление на расширенном заседании Политсовета НДП «Нур Отан» от 17 января 2008 г. // Казахстанская правда. - 2008. - 18 января.

2. Конституционное право зарубежных стран: Учебник / Под общ. ред. Г.А. Василевича. – Мн.: Книжный Дом, 2006. – 480 с.

3.Найманбаева С.С. Финансовое право: Учебник (Общая и Особенная части). – Алматы: Данекер, 2004. – 526 с.

4.Худяков А.И. Финансовое право Республики Казахстан. Общая часть. – Алматы: Баспа, 2001. – 272 с.

5.Давыдова Л., Райманов Д. Банковское право Республики Казахстан: Учебное пособие. – Алматы: Жеті Жарғы, 2004. – 640 с.

6.Большой экономический словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. – М.: Правовая культура, 1994. – 528 с.

7.Ажиханов С.О. Правовые основы функционирования банковской системы Республики Казахстан (вопросы теории и практики): автореф…. канд. юрид. наук: 12.00.02. – Алматы, 2003. – 29 с.

8.Миропольцев В.Ю. Конституционно-правовые основы банковской системы Российской Федерации: автореф. …канд. юрид. наук: 12.00.02. – М., 2006. – 22 с.

УДК 339.976.2

СОВРЕМЕННЫЕ КОНЦЕПЦИИ МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СТРАН

Кабышева А.К.
Казахский университет технологии и бизнеса,
г. Караганда, Республика Казахстан

Решение важной проблемы устойчивого развития казахстанской экономики происходит в условиях нарастания международной экономической конкуренции. Противостоять этой угрозе невозможно, единственным ответом на этот вызов глобализации может быть только повышение конкурентоспособности экономики Казахстана, являющейся одной из актуальных и первоочерёдных задач в государственной политике нашей страны.

Существует несколько методик, используемых для оценки конкурентоспособности стран. Основные из них – методики, используемые Всемирным экономическим форумом (World Economic Forum) в Давосе и Международным институтом развития менеджмента в Лозанне (IMD). Кроме того, Всемирный банк ежегодно проводит исследование «Ведение бизнеса», а Фонд «The Heritage Foundation» вместе с газетой «The Wall Street Journal» составляют Индекс

экономической свободы. Рассмотрим подробнее историю возникновения и методику расчета указанных рейтингов [1].

Отчет о глобальной конкурентоспособности Всемирного экономического форума (ВЭФ). Отчет публикуется с 1979 г. и вначале был совместным проектом Всемирного экономического форума в Давосе и Международного института развития менеджмента в Лозанне – двух организаций со штаб-квартирами в – двух организаций со штаб-квартирами в Швейцарии. Связующим звеном и координатором проекта выступал известный швейцарский экономист Стефан Гарелли профессор IMD (Меж- профессор IMD (Меж профессор IMD (Международного института развития менеджмента) и Лозаннского университета, который одновременно занимал пост управляющего директора Всемирного экономического форума. В 1987 г. Гарелли покидает свой пост и сразу же создает Центр по изучению конкурентоспособности при IMD, который спустя два года выпускает Мировой ежегодник конкурентоспособности.

После ухода Гарелли Всемирный экономический форум привлекает к разработке рейтинга сразу нескольких известных экономистов. Так, Джеффри Сакс из Колумбийского университета и Джон У. Мак-Артур из Института Земли разработали макроэкономический индекс, который впервые был применен в Отчете глобальной конкурентоспособности 2001–2002. А известный специалист в области конкурентоспособности М. Портер, профессор Гарвардского Университета, создатель теории конкурентных преимуществ стран разработал микроэкономический индекс BCI, впервые примененный в Отчете глобальной конкурентоспособности 2000.

В 2004-2005 гг. был представлен новый индекс – Индекс глобальной конкурентоспособности (GCI), разработанный под руководством профессора Колумбийского университета Ксавье Сала-и-Мартина и явившийся синтезом предыдущих индексов. Этот индекс с периодическими модификациями используется и сейчас.

Методика Всемирного экономического форума основана на подходе к конкурентоспособности как набору политических, институциональных и экономических факторов, обеспечивающих уровень производительности в той или иной стране и, как следствие, способности страны и ее институтов обеспечивать стабильные темпы экономического роста. Иными словами, «более конкурентоспособная экономика, скорее всего, будет расти быстрее в среднесрочной перспективе».

Современный Индекс глобальной конкурентоспособности (GCI) формируется из комбинации общедоступных статистических данных (около 15000 отчетов из 142 стран) и результатов глобального опроса руководителей компаний (опрошено 14 039 руководителей, получено 13 359 ответов, из них36% в режиме онлайн), который поводится Всемирным экономическим форумом совместно с сетью партнерских организаций (более 150 организаций) в странах, анализируемых в отчете. Общую координацию и публикацию Отчета осуществляет «Центр глобальной конкурентоспособности и производительности в рамках Всемирного экономического форума» под руководством Клауса Мартина - немецкого экономиста, основателя и президента Всемирного экономического форума в Давосе.

Статистические данные, которые используются при подсчете Индекса глобальной конкурентоспособности, приводятся к значениям от 1 до 7, чтобы достичь их соответствия с результатами опроса руководителей бизнеса. Процентная доля возле каждого показателя представляет его удельный вес внутри той категории, в которую он непосредственно входит. Например, оценка, которую получает страна по 7-му показателю «Эффективность рынка труда», составляет 17% от балла, полученного по субиндексу усилителей эффективности этой страны. Далее все страны разделяются на пять стадий экономического развития, в соответствии с концепцией М.Портера о жизненном цикле стран. Соответственно и весомость каждого из трех субиндексов в итоговом индексе конкурентоспособности страны будет зависеть от стадии, на которой эта страна на- , на которой эта страна на которой эта страна находится. Для отнесения страны к определенной стадии используются два критерия. Первым является уровень ВВП на душу населения, вычисленный по рыночному курсу (таблица 1).

Таблица 1 - Доля субиндексов в итоговом Индексе глобальной конкурентоспособности в зависимости от стадии жизненного цикла стран

Показатели	Стадия 1-я, Факторная	Транзитная от 1-й к 2-й	Стадия 2, Эффективная	Транзитная от 2-й к 3-й	Стадия 3-я Инновационная
1	2	3	4	5	6
ВВП на душу населения, $	<2000	2000–2999	3000–8999	9000–17000	>17000
Доля субиндекса базовых требований	60%	40–60%	40%	20–40%	20%
Доля субиндекса усилителей эффекктивности	35%	35–50%	50%	50%	50%
Доля субиндекса инноваций	5%	5–10%	10%	10–30%	30%

ВЭФ – первый рейтинг, где стал оцениваться уровень конкурентоспособности нашей страны. Между тем наряду с ним существуют и другие признанные рейтинги, оценивающие глобальную конкурентоспособность. Например, не менее престижным является рейтинг глобальной конкурентоспособности Международного института развития менеджмента (International Institute for Management Development, IMD).

Международный институт развития менеджмента, базирующийся в Лозанне (Швейцария) выпускает Мировой ежегодник конкурентоспособности с 1989 г., когда Стефан Гарелли, покинув пост управляющего директора Всемирного экономического форума, создает при IMD Центр по изучению конкурентоспособности.

Это ежегодное аналитическое исследование конкурентоспособности, которое Институт проводит в содружестве с 54 исследовательскими организациями во всем мире. В 2014 г. в отчет было включено 59 стран (добавились ОАЭ). В 2007 г. отчет охватывал 55 стран, позже добавились Казахстан, Катар, Перу. На сегодняшний день IMD наиболее полное исследование по проблемам конкурентоспособности государств и регионов, которое хотя и охватывает менее половины стран по сравнению с Отчетом глобальной конкурентоспособности ВЭФ, однако каждое государство в рейтинге оценивается на основе анализа 331 показателя (что в 3 раза больше по сравнению с ВЭФ). Критерии группируются в четыре основные составляющие: состояние экономики, эффективность правительства, эффективность бизнеса (состояние деловой среды) и состояние инфраструктуры. Каждая из 4-х составляющих включает в себя пять факторов, которые имеют одинаковый вес при окончательном подсчете результата 5% (20 ×5 = 100) [2].

Под конкурентоспособностью страны Институт понимает «способность национальной экономики создавать и обеспечивать среду, которая поддерживает конкурентоспособность предприятий».

IMD – это институт мирового класса, влиятельный мировой научный центр, который является международным лидером по магистерским программам обучения и имеет более 50 лет опыта в области обучения руководящего состава работников крупнейших корпораций мира, таких как BMW, Nestle, Nokia, VISA International, ABB, BP Amoco, Canon, General Motors, Volvo и др. (Executive MBA).

В отличие от рейтинга Всемирного экономического форума, Лозаннский институт ранжирует лишь те страны, где активно проводятся социально-экономические реформы и в которых должны быть поставлены цели повышения конкурентоспособности страны, в то время как в рейтинге ВЭФ рассматриваются практически все страны мира. Из всех стран СНГ в рейтинге Лозаннского института принимают участие лишь три страны – Казахстан, Россия и Украина. Важно отметить, что среди стран СНГ, принимающих участие в рейтинге, Казахстан занимает лидирующие позиции.

Рейтинг IMD преимущественно опирается на статистические данные (Hard Data), хотя при его расчете используются и результаты опросов менеджеров (Executive Opinion Survey).

В подходах ВЭФ и Лозаннского института существует разница. ВЭФ работает над 110 показателями, а IMD – над более чем 300, то есть в три раза больше. База рейтинга ВЭФ состоит на 2/3 из опросных данных и 1/3 статистических, то есть в большей степени опирается на данные анкет. Рейтинг же Лозаннского института, в большей же степени основан на

выверенной статистике – 2/3 базы – проверенные данные национальных статистик, подтвержденные подсчетами международных организаций. Необходимость использования обоих типов данных очевидна.

Лозаннская методология не ограничивается только факторами, связанными с макроэкономической политикой, функциональным развитием и состоянием бизнес-среды. Она оценивает также показатели стабильности экономического роста, экологического влияния на экономику, развития инфраструктуры, необходимой для воспроизводства главного фактора конкурентоспособности – человеческого капитала. Результаты сравнительного анализа международных рейтингов конкурентоспособности стран приведены в таблице 2.

Хотелось бы отметить, что участие республики в обоих рейтингах конкурентоспособности позволяет дать более объективную оценку конкурентоспособности страны, выявить сильные и слабые стороны Казахстана и принять рекомендации по усилению слабых сторон при разработке соответствующих программ. Достижение высокого рейтинга, в свою очередь, способствует повышению инвестиционной привлекательности и поднимает престиж страны на мировой арене.

Таблица 2 - Международные рейтинги конкурентоспособности стран

Название	Отчет глобальной конкурентоспособности	Мировой ежегодник конкурентоспособности
Публикует	ВЭФ (World Economic Forum)	Институт развития менеджмента (IMD)
Сайт	weforum.org	imd.org
Создание	1979	1989
Показатель	111	331
Доля статистики	1/3	2/3
ВВП	Рыночный курс	Использует оба
Результаты поиска в Google	10700000	360000
Первая пятерка стран	Швейцария, Сингапур, Швеция, Финляндия, США	Гонконг, США, Сингапур, Швеция, Швейцария
Страны	142	59
Плюсы	Много стран	Много статистики
Минусы	Мало статистики	Мало стран. Платный

В результате проведения сравнительного анализа международных рейтингов конкурентоспособности стран можно рекомендовать Казахстану сфокусироваться на Отчете о глобальной конкурентоспособности ВЭФ. Во-первых, этот рейтинг более известен (более 10 700 000 результатов поиска в Google). Во-вторых, он распространяется бесплатно через структуры широко известного и весьма популярного среди политиков и бизнесменов Всемирного экономического форума в Давосе. Он также находится в свободном доступе в сети Интернет, в то время как Мировой ежегодник конкурентоспособности можно только приобрести за 400$, а доступ к нему в сети Интернет ограничен. Кроме того, возможностей подняться Казахстану в первые пятьдесят стран больше, чем существенно продвинуться в сжатые сроки в компании пятидесяти экономически развитых государств.

В любом случае, наиболее актуальным для улучшения положения Казахстана в обоих международных рейтингах конкурентоспособности является прежде всего кардинальное улучшении работы всех государственных институтов (включая судебную систему), упрощение налогообложения и процесса прохождения таможенных процедур, развитие финансового рынка, повышение эффективности банковской системы и фондовых бирж, более доступное кредитование и развитие межбанковской системы информации.

Список литературы:

1. Ю.Ю. Хватов. Сравнительный анализ международных рейтингов конкурентоспособности стран // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. 2012. № 1 (5). Том 2 стр. 390-398.

2. Рейтинг конкурентоспособности Казахстана вырос сразу на 21 позицию // http://ftiziatriya.kz/rus/news_rk/50536/.

ӘОК 331.5 (574)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕҢБЕК НАРЫҒЫН РЕТТЕУДІҢ МЕХАНИЗМДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Д.К. Кайроллаева, 2 курс магистрі
Жетекшісі профессор: Б.А. Омарова, "Болашақ" академиясы,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Қазақстан еңбекке қабілетті кез келген азаматына жұмыс тауып берумен қатар оның еркіндікте, теңдікте, әлеуметтік кепілдік пен адам абыройын құрметтеуге жағдай жасалған ортада жұмыс істеуіне көңіл бөліп келеді.

Ағымдағы жылғы Елбасы Н.Назарбаевтың дәстүрлі Жолдауында да бұл мәселеге зор көңіл бөлініп, арнайы бағдарламалар да қолға алынған болатын. Биылғы жылғы Жолдауында ол мемлекет алдына келесі мақсат қойды: «...еңбек ресурстарының жинақылығы, Қазақстанның экономикалық тұрғыдан белсенді орталықтарында жұмысқа орналастыруға басымдық беру. 2011 жылы бұл Бағдарлама қанат қақты режимде 60 мыңға жуық адамның қатысуымен сынақтан өтті. Бүкіл дайындық жұмыстары, заңнамалық база бойынша жұмыстар аяқталды. Енді бағдарламаны жүзеге асыруға көшу керек. Үкіметке және әкімдерге биылғы жылдан бастап бағдарламаны кең ауқымда жүзеге асыруды бастауды тапсырамын. Әңгіме сондай-ақ ауылда жұмыс істейтіндерді шағын несиелермен қамтамасыз ету жөнінде болып отыр. Қалада жұмыс істегісі келетіндерді мемлекет есебінен оқытып, жұмысқа орналастыру қажет. Бағдарламаның соңына қарай, 2020 жылға қарасты біз осылайша 1,5 миллион адамды сапалы жұмыстарға еңбекке орналастыруымыз қажет»[2].

Қазіргі кездегі нағыз пәрменді әлеуметтік саясат – ол халықты жұмыспен тұрлаулы қамту саясаты болып келеді және болып қала береді. Осыған орай әлеуметтік көмек көрсету саясаты әлеуметтік топтардың мұқтаждықтарымен айқындалуға тиіс емес, қайта еңбекке қабілетті азаматтарды жұмысшылар санына қосуға даярлау міндеті ауқымында шоғырландырылуға тиіс. Азаматтарға қолдау көрсетудің мемлекеттік жүйесі олардың қайта оқып үйренуі мен жаңа кәсіпті меңгеруіне ынталандыру бағытында құрылуы керек.

Дамыған және дамушы елдердің тәжірибесін үйренуде жүйелік және нақты тарихи көзқарас халық шаруашылығындағы еңбек нарығын реттеудің әлеуметтік-экономикалық, ұйымдастырушылық-инфрақұрылымдық қызмет ету тетіктерін жетілдіру, облыс тұрғындарын жұмыспен қамту, әлеуметтік қорғаудың белсенді формасы ретінде жұмыссыздарды кәсіби даярлау және қайта даярлау, қоғамдық бағдарлама жасау негізгі өзекті мәселелердің бірі болып отыр, ғылыми тұрғыдан зерттеуді талап етеді. Еңбек нарығында қорғауға алынған азаматтарды әлеуметтік қорғау, жұмыссыздарды жұмыспен қамту мәселелері мемлекеттік органдар қарауына қалып келеді. Қолданылып жатқан шаралар нәтижесінде республиканың еңбек нарығындағы жағдай жұмыссыздық деңгейінің тұрақты түрде азаюымен сипатталады. Бұл жаңадан пайда болған жұмыс орындарына жұмысқа орналасқан азаматтар сонының өсуі және экономикалық өсіммен шотталған тұрғындардың экономикалық белсенділігінің артуы есебінен жүреді.

Еңбек нарығындағы белсенді саясат көмегінің арқасында, ол экономика саласында жаңа жұмыс орындарының пайда болуы арқылы және кәсіпкерлік істі қолдау, жұмыс күшінің сапасын нарықтағы бәсекелестікті арттыру арқылы тұрғындардың жұмыспен қамтылуының өсіміне әкеледі. Қазіргі кезде осы оң нәтижелердің айқындалуын мойындамауға болмайды. Қазіргі уақытта негізінен нарықтық экономика қағидаттарына сәйкес келетін және әлеуметтік қамсыздандыру жауапкершілігін мемлекет, жұмыс беруші және қызметкер арасында бөлуді көздейтін әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің көп деңгейлі моделі қызмет етеді. Еңбек нарығы экономиканың басты элементі ретінде қызмет еткендіктен, берілген нарықтық құрылымда мемлекет тарапынан басқару және реттеу маңыздылығын иемденеді. Осы мақсатта еңбек нарығын реттейтін арнайы мемлекеттік органдар құралды. Оның қатарына министрліктер, департаменттер, мемлекеттік және мемлекеттік емес органдар жатқызылады. Қазақстанда жұмыспен қамтудың мемлекеттік қызметі 1991 жылы ұйымдастырылған. Олардың негізгі қызмет ету принциптері халықаралық тәжірибеге сәйкес келеді. Заманауи еңбек нарығы экономикалық өзгерістер жүргізу барысында қалыптасады. Оның көрінісі жасырын жұмыссыздықтың жоғары деңгейі, қызметкердің қосқан үлесі мен оның табысы арасындағы байланыстың үзілуі, жалақының уақтылы берілмеуі және т.б.болып табылады[3].

Нарықтық қатынастардың дамуы жұмыс күшіне деген сұраныс пен ұсынысты реттеу, еңбек қатынастары жүйесін реформалау мен жұмыс орындарының сапалық сипаттамаларының артуы,

кәсіби білім беру жүйесінің жаңа экономикалық жағдайға бейімделуімен байланысты еңбек нарығында туындайтын мәселелерді зерттеуді көздейді. Бұл мәселелерді шешу кезінде әлеуметтік жағынан әлсіз қорғалғандарды, еңбек ресурстарының бәсекеге қабілеті төмен топтарын ерекше ескеру қажет. Олардың біріне оларды негізгі толықтыру көзі болып табылатын жастарды жатқызуға болады. Жастардың еңбек нарығына енуі елеулі қиыншылықтармен және қайшылықтармен қатар жүреді. Олар ең алдымен мамандық таңдауда жастар оның еңбек нарығында қажеттілігіне емес, қоғамдағы беделділігі мен абыройына қарай бағыт ұстауына байланысты туындайды. Осыған байланысты оқу орнын бітірген жастардың көп бөлігі алған мамандығы бойынша жұмыс істемейді немесе мүлдем жұмысқа орналаспайды, бұл жастар арасында жұмыссыздық деңгейінің артуына әкеледі. Нәтижесінде жастардың осы бөлігінің біліміне салынған қаражат өзін-өзі ақтамайды. Осындай мәселелер еңбек нарығын мемлекеттік реттеуді қажет етеді. Жұмысшыларды босатуға, жұмыс орындары мен еңбек ресурстарын теңестіру мәселесіне ерекше назар аудару керек.

Нарықтық қайта құру жағдайында жұмыс орындары мен жұмыс күшінің теңсіздігі барлық қызмет (салалық, территориялық және кәсіби) түрлерінде күшейе түсуде. Қолданыстағы бағдарламалық құжаттарда экономиканың формальды емес секторында өз бетінше жұмыспен қамту толық есепке алынбайды. Осыдан барып оның орны мен даму келешегін анықтауда қиындық туады[4].

Еңбек нарығы - бұл тауар болып табылатын еңбек ресурстарының нарығы, олардың тепе-теңдік бағасы мен саны, сұраныс пен ұсыныстың бір-біріне әсер етуімен анықталады. Кәсіпкерлер мен еңбекке қабілетті адамдар нарық агенттері, олар еңбек нарығында өзара қатынаста болады. Сондықтан еңбек нарығы сұраныс пен ұсыныс тетіктері арқылы экономикалық агенттердің арасындағы бәсекелестіктің нәтижесінде жұмыспен қамтудың белгілі көлемі және еңбек төлемі дәрежесі орнайтын экономикалық орта болып табылады.

Экономиканың қаншалықты сәтті қызмет етуіне, экономикалық циклдің қандай фазасында тұрғандығына, негізгі субъектілердің жұмыс беруші мен жұмысшының мінез-құлқына байланысты, жұмысшы күшіне деген сұраным мен ұсыным, сәйкесінше жұмыссыздық деңгейі де айқындалады. Инфляция деңгейі мен ссудалық пайыз ставкасы инвестициялық белсенділікті анықтайды, ал ол өз кезегінде жұмысшы орын жүйесінің қызметін қалыптастырады: жұмыс орындары құралдары жойылады, жоғары технологиялық жұмыс орындары ашылады немесе бар технологиялық деңгейде айта жандандырылады. Халықтың табыс деңгейінен оның еңбектік белсенділік дәрежесі тәуелді болады. Табыс төмен болған сайын нарыққа көп адам саны шығуға тырысады және нарықтағы жүктеме көбейе түседі. Нарық субъектілерінің мінез-құлқына еңбек саласындағы дәстүрлер және ұлттық ерекшеліктер үлкен әсерін тигізеді. Сондықтан да, әр елде еңбек нарығы айқын ерекше сипаттарға ие болады.

Қазақстанда еңбек нарығы әлі де болса өркениетті елдердегідей қалыптаса қоймаған. Осы замандағы нарықтық экономикада адам әр алуан экономикалық қызметтер атқарады. Жанды өндіргіш күш болғандықтан адамға өзінен бөлінбес (атрибутивтік) көп сапа мен қасиеттер тән болады, оның бірнеше түрлі қажеттері және қабілеттері бар. қатынастардың белсенді творчестволық субъекті болып, адам осы замандағы эконмоикалық жүйеде полифункционалдық рөл атқарады. Ұлттық еңбек нарығы: ішкі мен сыртқы нарықтың қатынасы. Барлық ұлттық нарықтарға еңбек саласында ішкі және сыртқы біріншілік және екіншілік нарықтардың дамуын тиімдірек ететін басқару стратегиясын іздеу тән. Нәтижесінде еңбек нарығының қызмет етудің және оны реттеудің ұлттық модельдері қалыптасады[5].

Еңбектік қатынастардың икемділігін арттыру қарама – қайшылық салдарға әкеледі. Бір жағынан, кәсіпорынның экономикалық тиімділігін арттырады, экономикалық өсу, ал ол өз алдына халықтың жұмысбастылығы мен игілігін арттырады. Екінші жағынан, жұмысшыларды әлеуметтік қорғау деңгейі төмендейді; тұрақсыз жұмысбастылық формалары мен жұмыс орындарын құру, тұрақсыз еңбектік қатынастар, кәсіподақтардың әсерінің төмендеуі, ал ол еңбекшілердің құқықтарын тиімді қорғауға мүмкіндік бермейді. Еңбек нарығы экономиканың басты элементі ретінде қызмет еткендіктен, берілген нарықтық құрылымда мемлекет тарапынан басқару және реттеу маңыздылығын иемденеді. Осы мақсатта еңбек нарығын реттейтін арнайы мемлекеттік органдар құралды. Оның қатарына министрліктер, департаменттер, мемлекеттік және мемлекеттік емес органдар жатқызылады.

Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі – өзінің құзыретіне жатқызылған қызмет саласында басшылық жасауды, сондай-ақ заңнамада көзделген шекте салааралық үйлестіруді жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының орталық атқарушы органы. Еңбек биржасы–бұл жұмысшылармен жұмыс берушілер арасында еңбек жолдамасы кезінде

келісім - шарттар жүргізілетін мекеме. Биржалардың негізгі функциялары еңбек нарығындағы ұсыныс пен сұранысты зерттеу, жұмыссыздарды есепке алу және бос орындарды тіркеуге алу, жұмысын ауыстырушыларға ақпарат беру, кадрларды оқыту және қайта даярлау, жұмыссыздық бойынша жәрдем ақыларды белгілеу болып табылады. Жаңадан пайда болған жұмыс орындарына жұмысқа орналасқан азаматтар санының өсуі және экономикалық өсіммен шотталған тұрғындардың экономикалық белсенділігінің артуы есебінен жүреді.

Еңбек нарығындағы белсенді саясат көмегінің арқасында, ол экономика саласында жаңа жұмыс орындарының пайда болуы арқылы және кәсіпкерлік істі қолдау, жұмыс күшінің сапасын нарықтағы бәсекелестікті арттыру арқылы тұрғындардың жұмыспен қамтылуының өсіміне әкеледі. Қазіргі кезде осы оң нәтижелердің айқындалуын мойындамауға болмайды. Еңбек нарығының икемділігі қазіргі өндіргіш күшінің даму деңгейінің талабына жауап ретінде пайда болған құбылыс, экономиканы дағдарыстан шығаруға, оның өсуіне, кәсіпорынның тиімділігін арттыруға, еңбек потенциалын толық пайдалануға мүмкіндік туғызады. Сонымен қатар ол тұрақсыз жұмыс орын санын көбейтеді, қызметкерлердің әлеуметтік қорғауын әлсіретеді. Бұл мәселелерді шешуге тек нарықтың шама-шарқы жетпейді. Сондықтан мемлекет жағынан қызметкерлерді пайдалануда тұрақтылық пен икемділікті үйлестіретін ұғымды реттеу механизмі қажет[6].

Қазіргі кезде қалыптасқан жұмыспен қамту қызметінің ролі маңызды болып келеді. Өкінішке орай, көп жерлерде еңбек нарығының жағдайына әсер ететін барлық факторларды ескермейді, әлсіз талданады. Көп жағдайда еңбек нарығын болжау арқылы бағалау тиімсіз және оны реттеуде негіз ретінде алынбайды. Сондықтан көптеген облыстарда қалыптасқан жағдай болжанатын нәтижеден едәуір ерекшеленеді. Бұл жұмысты жеткілікті дәрежеде бағаламау мемлекеттік саясатты жетілдіруге әсер етеді. Жұмыстың жақсаруы үшін жұмыспен қамту орталықтарының кәсіпорындармен, мекемелермен, шаруашылықтармен, әртүрлі құрылымдармен байланысты кеңейтуі қажет. Бұл облыстағы, қаладағы, аудандағы, әрбір кәсіпорындағы, шаруашылықтағы жағдайды білуге мүмкіндік береді. Бұл өз аймағындағы жағдайда жақсы бағытталу мүмкіндігімен қатар, сәйкес келетін ұсыныстарды жетілдіруге, жұмыс орындарын сақтау, іздеудегі арнайы бағдарламалардың жүзеге асуына мүмкіндік береді. Жұмыспен қамту қызметінің білім беру, оқыту мекемелерімен дұрыс байланысының болмауы кәсіптік деңгейде мамандарға деген қажеттілікті болжауға мүмкіндік бермейді. Еңбек нарығының қажеттіліктеріне сәйкес кадрларды даярлау реттелмейді. Нәтижесінде жоғары және орташа арнайы оқу орындарындағы түлектердің шамамен 80%-ы еңбек нарығында қажетсіз болып келеді. Осындай жағдай кәсіби техникалық оқу орындарының түлектеріндеде кездеседі. Жастар мәселесі аса жетілдірілген бағдарламаны талап етеді, ол мақсатты түрде аймақтық және республикалық бағдарламаларда қарастырылуы қажет. Жұмыссыздарды жұмысқа орналастыру мақсатында оларға өз ісін ашуға көмек берілуі қажет. Азаматтардың еңбек қатынастарын реттеу және еңбек құқықтарын қорғауда әлеуметтік сұхбат жүйесін дамыту және еңбек заңнамасының сақталуын, оның ішінде азаматтардың өтініштерін, шағымдары мен басқа да сұрауларын олардың еңбек құқықтарының сақталуына байланысты нақты мәселелерді шешу мақсатында мемлекеттік бақылауды күшейту шаралары қабылдануда. Мемлекет тарапынан еңбек жағдайларын жақсартуға, кәсіпорындарда халықаралық еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау стандарттарын енгізуге ерекше көңіл аударылуда[7].

Әдебиеттер:

1. Жүнісов Б.А., Мәмбетов Ү. "Нарық экономикалық негіздері", Алматы, 1999.

2. «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты ҚР Президентінің жолдауы, 28.01.2011.-http:// www.government.kz.

3. Остапенко М.Ю. Экономика труда: Учебное пособие. – М.:ИНФРА-М, 2007. – 274 с.

4. Кайранбеков Б.О.Еңбек нарығының ролі, құрылымы мен мәні // «Білім беру саласындағы және жаратылыстану-техникалық ғылымдары бойынша мамандар дайындаудағы инновациялық технологиялар» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары.- Тараз, 2007.- Б.275-277

5. Мамыров Н.Қ., Тілеужанова М. Макроэкономика.- Алматы: Экономика, 2003.-315 б.

6. Чепурин М.Н. "Динамика рынка в Казахстане", Алматы, 2000.

7. Доскалиев С.А. "Экономика ілімдерінің тарихы", Алматы, 2003.

УДК 659.127.3

ПРОДВИЖЕНИЕ УСЛУГ ПЛАТНЫХ МЕДИЦИНСКИХ ЦЕНТРОВ: АВТОРСКОЕ МНЕНИЕ

Калугина С.А., Макаров А.А.
Российский экономический университет им. Г.В. Плеханова,
г. Москва, Российская Федерация

Еще недавно медицинские компании использовали для продвижения своих услуг традиционные средства: телевизионную рекламу и личные контакты. Сейчас в ходе выстраивания диалога с потребителем медуслуг чаще применяются современные технологии, огромными возможностями обладает Интернет. По нашему мнению, конкурентоспособными будут те медицинские компании, которые имеют в своем арсенале все каналы продвижения. Основной задачей, стоящей перед частными медицинскими центрами, является выстраивание правильной коммуникационной политики, опирающейся на современные, доступные и правильно подобранные в каждом конкретном случае инструменты. Основными моментами, на которые следует обращать внимание руководству компании еще на этапе планирования продвижения, являются:

1. Необходимость учета особенности продвигаемой услуги:

- поскольку эффект от медуслуг может быть оценен только после их оказания, при продвижении медицинской компании необходимо делать акцент на профессионализм сотрудников, репутацию фирмы, удобство и экономию времени;

-в области здравоохранения коммуникации являются отражением большего, чем просто достижение маркетинговых показателей. Любая кампания по продвижению услуг медицинской организации также должна работать и на популяризацию идеи здорового образа жизни;

- при огромной конкуренции на рынке медицинских услуг, значимой является работа над созданием собственного имиджа, неповторимого фирменного стиля, определяющих успешный бренд компании;

- в продвижении медицинских услуг и, в частности, в использовании PR в медицине, необходимо выстраивать коммуникационную политику с учетом этических аспектов, поскольку здоровье – самый «значимый» вопрос для людей, у которых действительно есть потребность в медпомощи. Ошибка сотрудника медцентра сказывается на репутации компании больше, чем в какой-либо другой области: в сознании пациентов она транслируется на всех его сотрудников. Таким образом, обязанностью связей с общественностью является «отслеживание» репутации медицинской компании.

2. *Следует грамотно подходить к выбору объекта для формирования положительного общественного мнения о медицинской компании*, руководство которой должно находить информационные поводы для освещения своей деятельности, поскольку в каждом медцентре есть три объекта для продвижения: «лицо» компании, сама компания и оказываемые ею услуги. «Лицом» клиники в качестве авторитетного эксперта и автора комментариев может выступать её руководитель, главный врач или признанный специалист. Все события, происходящие внутри компании, являются хорошим информационным поводом, которые необходимо удачно формулировать, т.к. имидж медицинской компании формируется и за счет грамотного воздействия на целевую аудиторию.

Обзор примеров удачных и неудачных информационных поводов приведен в таблице 1.

Таблица 1 – Примеры удачных и неудачных информационных поводов

Объект	*Примеры неудачных информационных поводов*	*Примеры удачных информационных поводов*
Компания	«В медцентре R появилось новое высококачественное оборудование»	«Медцентр R заключил соглашение с немецкой компанией C на 100 млн евро о поставке нового высококачественного оборудования»
Услуга	«В медицинском кабинете доктора W теперь используется современный метод лечения»	«Новый метод лечения в клинике W помог 150 тыс. пациентов»
«Лицо» клиники	«Как преодолеть варикоз: комментарии главного хирурга медцентра J»	«Ученые Израиля открыли новое средство для борьбы с варикозом»

3. *Бюджет следует расходовать только на эффективные элементы продвижения*. По нашему мнению, запомнившаяся реклама является решающим фактором при выборе медицинской клиники для многих клиентов. Инновационными рекламными средствами, которые используют крупные медицинские компании, являются: наличие собственного веб-ресурса, его SEO-продвижение, контекстная реклама, размещение пресс-релизов на рекламных площадках, реклама в социальных медиа, т.е. преимущественно инструменты интернет-продвижения.

Мы согласны с мнением о том, что «самые перспективные возможности для распространения рекламы медицинских центров сегодня предоставляет сеть Интернет. Это обусловлено большой эффективностью данного канала по сравнению с традиционно используемыми средствами (телевизионной, радио-, печатной рекламой) и меньшей стоимостью рекламных бюджетов. Интернет охватывает огромную массовую аудиторию, но главное преимущество этого средства коммуникации в том, что онлайн-реклама транслируется напрямую потенциальным клиентам, заинтересованным в получении медицинских услуг. Поэтому она вызывает лояльность пользователя, помогая ему совершить выбор» [1, с. 13].

Так, Интернет-сайт должен стать своеобразной и доступной для потенциальных потребителей «визитной карточкой» медцентра. Деловая репутация компании в глазах заинтересованных клиентов и среди конкурирующих фирм значительно вырастает, если сайт, интересный по контенту и довольно информативный, занимает одну из первых строчек «поисковиков».

Тенденция в повышении значимости контекстной рекламы обусловлена её высокой эффективностью, так как позволяет значительно расширить клиентскую базу. Благодаря широким таргетинговым возможностям реклама показывается тем пользователям, которые в данный момент времени действительно нуждаются в данных услугах. Это носит доступный и ненавязчивый характер, поэтому вызывает положительный отклик потребителей к участникам рынка медицинских услуг [2, с. 19-22].

4. *Следует учитывать специфичность распространения рекламы на рынке медуслуг*. Спецификой медицинской рекламы является открытое и ненавязчивое позиционирование предлагаемых медицинских услуг. Также коммуникационное сообщение должно быть грамотно и профессионально сформулировано и отвечать всем требованиям законодательства о рекламе [3, с. 244]. Главная цель коммуникаций — создание положительного имиджа медицинской компании и предлагаемых услуг. Такая реклама наиболее прочно закрепляется в сознании потребителей. В последнее время набирают популярность нестандартные рекламные инструменты: акции «онлайн-консультант» и реклама на специализированных сайтах и порталах. Для расширения клиентского потока необходимо размещать свои сообщения на порталах с большой посещаемостью.

Таким образом, при любом способе продвижения необходимо подчеркивать отсутствие нежелательных ситуаций, и любым способом говорить о соответствии качества предоставления услуг ожидаемому. Также целесообразно делать упор на профессионализм сотрудников, подчеркивать их опыт и стаж, сертификаты, научные звания, участие в различных смотрах и конкурсах. Для продвижения медицинских услуг, как и любого другого продукта, необходим комплексный подход, т.е. сочетание различных рекламных носителей. Такой подход становится актуальным в силу высокой конкуренции на рынке медуслуг и обилия рекламных сообщений.

Список литературы:

1. Тарасенко Е.А. Информатизация здравоохранения //Здравоохранение. – 2011. - № 7.

2. Вирин Ф. Интернет-маркетинг. Полный сборник практических инструментов. — М.: Эксмо, 2010. — 224 с.

3. Калугина С.А., Макаров А.А. Медицинский центр на муниципальном рынке услуг здравоохранения: Тезисы. //Актуальні проблеми та перспективи розвитку економіки в умовах глобальної нестабільності, 10 – 12 грудня 2014 р.: Материалы МНПК. – Кременчук: КрНУ., 2014 – 390 с.

УДК 659.182/.187

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ПЕЧАТНОЙ РЕКЛАМЫ В СИСТЕМЕ ПРОДВИЖЕНИЯ ТОВАРОВ И УСЛУГ

Калугина С.А., Макаров А.А.,
Российский экономический университет им. Г.В. Плеханова,
г. Москва, Российская Федерация

В системе продвижения товаров и услуг, по которой мы понимаем «специальную активность, рассчитанную на формирование и стимулирование интереса к товару, личности, организации или направлению деятельности» [1], велико значение рекламно-информационной деятельности, определения её эффективности. Современные медиа захватывают новые рынки, эффективность традиционных каналов рекламы падает, но, несмотря на это, востребованность полиграфических услуг остаётся на высоком уровне.

Печатная (полиграфическая) реклама один из основных видов рекламы, получаемый, в основном, полиграфическим способом и рассчитанный исключительно на зрительное восприятие [2]. Она занимает основательные позиции среди других элементов продвижения: необходима при личном общении с партнерами во время встреч и совещаний; на различных симпозиумах и семинарах, когда нужно проинформировать о фирме или её продукции достаточно большое количество людей. Кроме того, она хорошо сочетается с другими видами коммуникаций: прямой маркетинг, выставочно-ярмарочная деятельность, BTL-мероприятия – просто немыслимы без распространения брендированной печатной продукции [3].

Рекламное издание – это издание, содержащее в привлекающей внимание форме сведения об изделиях, услугах или мероприятиях с целью создания спроса на них [4].

Полиграфическая реклама может быть имиджевой и товарно-информационной. Так, имиджевая реклама предназначена для создания положительного имиджа компании. Опирается на эмоциональную составляющую. Товарно-иформационная полиграфическая реклама распространяется в местах продаж или в любых других (по месту жительства, работы потенциального покупателя), её цель проинформировать покупателя о продукции компании, ее преимуществах [5].

Рассмотрим виды рекламной полиграфической продукции, достоинства и недостатки каждого из них.

Листовка – листовое издание с объемом от одной до четырех страниц [4]. Листовка может быть черно-белой, цветной или с использованием одного дополнительного цвета. Достоинства: листовки могут распространяться огромными тиражами, благодаря своей дешевизне и обеспечивать большой контакт с целевой аудиторией. Недостатки: они часто выбрасываются даже без поверхностного ознакомления.

Брошюра – книжное издание объемом более четырех страниц, но не больше сорока восьми [4]. Достоинства: высокая информативность, они дольше хранятся у потребителей, нежели листовки или буклеты.

Недостаток: дороговизна изготовления. Брошюры обычно печатаются ограниченным тиражом и не являются инструментом массового воздействия.

Каталог – печатное издание, содержащее систематизированный перечень товаров и услуг [4]. Обычно сброшюровано или переплетено, иллюстрировано фотографиями предлагаемых товаров и услуг. Достоинства: высокая информативность, долгое время находится в руках у потребителя и зачастую изучается довольно тщательно, если покупка продукта требует предварительного решения. Недостатки: фотографии товаров в каталоге могут отличаться от реального вида товаров, таким образом, это может ввести покупателя в заблуждение.

Буклет – издание в виде одного листа печатного материала, сфальцованного любым способом в два или более и сгибов [4]. Достоинства: требует разворачивания, что приводит к чтению, хоть и беглому. Универсальный вариант для рекламных акций любого уровня. Недостатки: буклеты имиджевого характера, как правило, очень недолго находятся в руках у клиента и быстро выбрасываются.

Плакат – листовое издание в виде одного или нескольких листов печатного материала установленного формата, отпечатанное с одной или с обеих сторон, предназначенное для экспонирования [4]. Достоинства: имеют довольно долгий период воздействия, не раздаются

лично покупателю и, как правило, не удаляются им. Большой формат плаката в сочетание с удачно подобранным местом размещения неизменно будет привлекать взгляды людей. Недостатки: длительный срок службы можно так же трактовать, как недостаток – в определенный момент плакат просто перестанут замечать.

Афиша – листовое издание, оповещающее о каком-либо культурном мероприятии и предназначенное для расклейки [4]. Достоинства: привычное средство оповещение, может охватить большое количество людей. Недостатки: воздействуют на потребителя непродолжительное время, поэтому должны быть яркими и броскими.

Карточки (визитные, клубные и дисконтные) – небольшие по размерам фрагменты бумаги, картона или пластика. Созданы для передачи адресных данных, фирменной идентификации, накопления или предоставления скидок. Достоинства: люди хранят такие экземпляры печатной рекламной продукции и пользуются ими на протяжении долгого времени. Недостатки: маленькая печатная площадь вынуждает размещать только самую необходимую информацию.

Открытки и приглашения – карточные издания, отпечатанные с обеих или двух сторон [4]. Достоинства: хороший дизайн и качественное исполнение не позволяют сразу выбросить экземпляр приглашения. Недостатки: недостаточно «информационно и рекламно значимы» [6].

Таким образом, преимущества печатной рекламы очевидны:

-потребитель лоялен к ней, она ненадоедлива;

-в момент контакта с рекламой отсутствует конкурентная среда;

-так как она содержит три блока: визуальный ряд, информационный блок и адресные данные – это оказывает достаточно сильное эмоциональное впечатления;

-полиграфическая реклама бюджетный метод продвижения;

-инновации в сфере полиграфии предлагают широчайший спектр материалов для изготовления и оформления полиграфической рекламы;

-полиграфической рекламе доверяют. Подсознательно человек воспринимает информацию, размещенную на печатном носителе, как более достоверную;

-контакт с рекламой не мимолетен, человек не «пропустит мимо глаз» телефон или адрес фирмы;

-хорошо выполненная печатная реклама добавляет фирме «имиджевую составляющую».

Обобщая представленную информацию, отметим, что каждый элемент системы продвижения выполняет специфические функции и обладает целым рядом преимуществ в одних моделях продвижения, а в других может оказаться нежизнеспособен. Печатная реклама является исключением, так как подходит для абсолютно любых методик продвижения и помогает в достижении всех существующих рекламных целей.

Список литературы:

1. Голубкова, Л.П. Интегрированные маркетинговые коммуникации. Учебник и практикум / Л.П. Голубкова. – М.: Вершина, 2015. – 316 с.

2. Разумовская, А.Л, Янченко, В.П. Маркетинг услуг. Настольная книга российского маркетолога-практика: практическое пособие / под ред. А.М. Разумовской, В.П. Янченко. – М.: Вершина, 2009. – 496 с.

3. Парамонова, Т.Н. Маркетинг: Учебник / Т.Н. Парамонова, И. Н. Красюк. – М.: КНОРУС, 2010. – 188 с.

4. Межгосударственный стандарт 7.60-2003 «Издания. Основные виды. Термины и определения».

5. Хапенков, В.Н. Основы рекламной деятельности. Учебник / В.Н Хапенков В.Н., О.В. Сагинова, Д.В. Федюнин. – М.: Academia, 2014. – 272 с.

6. Котлер, Ф. Маркетинг от А до Я. 80 концепций, которые должен знать каждый менеджер / Ф. Котлер. – М.: Альпина Паблишер, 2014. – 211 с.

УДК 339.9 (574)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗОБНОВЛЯЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ В КАЗАХСТАНЕ. ОСНОВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ

Каренов Р.С., Сарсенов С.Ж.
Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

В сфере использования возобновляемых источников энергии в Республике Казахстан действует Закон РК «О поддержке использования возобновляемых источников энергии» от 4 июля 2009 года (далее – Закон о ВИЭ).

В п. 1 ст. 1 Закона о ВИЭ дано определение возобновляемым источникам энергии (далее - ВИЭ). К ВИЭ отнесены источники энергии:

- непрерывно возобновляемые за счет естественно протекающих природных процессов: энергия солнечного излучения, энергия ветра, гидродинамическая энергия воды для установок мощностью до тридцати пяти мегаватт;

-геотермальная энергия: тепло грунта, грунтовых вод, рек, водоемов,

-антропогенные источники первичных энергоресурсов: биомасса, биогаз и иное топливо из органических отходов, используемое для производства электрической и (или) тепловой энергии.

Юридические лица, осуществляющие производство электрической и (или) тепловой энергии с использованием ВИЭ, в соответствии с Законом о ВИЭ, являются *квалифицированными энергопроизводящими организациями*.

Следует отметить, что 15 июля 2011 года Президент Республики Казахстан Н. Назарбаев подписал Закон "О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования разрешительной системы". В частности, данные изменения коснулись законодательства о лицензировании: с 30 января 2012 года деятельность по производству электрической и тепловой энергии, эксплуатации электрических станций, электрических сетей и подстанций можно осуществлять без получения лицензии.

Согласно Закону о ВИЭ, одной из форм государственного регулирования поддержки использования ВИЭ является предоставление инвестиционных преференций.

В соответствии с Законом РК «О государственной поддержке инвестиций» от 08 января 2003 года, инвестиционные преференции – это преимущества адресного характера, предоставляемые в соответствии с законодательством Республики Казахстан юридическим лицам, осуществляющим реализацию инвестиционного[1] или инвестиционного стратегического проекта[2].

Инвестиционные преференции, согласно Закону о ВИЭ, предоставляются в приоритетных видах деятельности, перечень которых утверждается Правительством РК. Так, в соответствии с Постановлением Правительства РК от 8 мая 2003 года № 436 «О некоторых вопросах реализации Закона Республики Казахстан «Об инвестициях», производство, передача и распределение электроэнергии относится к приоритетным видам деятельности, по которым предоставляются инвестиционные преференции.

Инвестиционные преференции предоставляются на основании контракта на осуществление инвестиций, заключенного между юридическим лицом, осуществляющим реализацию инвестиционного проекта и уполномоченным органом - Министерством инвестиций и развития РК (далее - МИР).

Согласно ст. 13 Закона РК «Об инвестициях», компаниям предоставляются следующие инвестиционные преференции:

1) освобождение инвестора от обложения таможенными пошлинами;
2) государственные натурные гранты.

Следует отметить, что компании также могут по выбору применить инвестиционные налоговые преференции в соответствии с Налоговым кодексом, которые заключаются в отнесении на вычеты стоимости производственного комплекса и последующих расходов на реконструкцию, модернизацию.

Применение преференций осуществляется по одному из следующих методов:

1) методу вычета после ввода объекта в эксплуатацию[3];

2) методу вычета до ввода объекта в эксплуатацию[4].

Освобождение от обложения таможенными пошлинами предоставляется при импорте оборудования и комплектующих к нему, ввозимых для реализации инвестиционного проекта, на срок действия контракта, но не более 5 лет с момента регистрации контракта.

В качестве государственных натурных грантов могут передаваться: земельные участки, здания, сооружения, машины и оборудование, вычислительная техника, измерительные и регулирующие приборы и устройства, транспортные средства (за исключением легкового автотранспорта), производственный и хозяйственный инвентарь. При этом следует отметить, что максимальный размер государственного натурного гранта составляет не более тридцати процентов от объема инвестиций в фиксированные активы юридического лица РК.

Государственные натурные гранты предоставляются МИР по согласованию с Министерством финансов РК и (или) Агентством РК по управлению земельными ресурсами, а также местными исполнительными органами во временное безвозмездное пользование (земельные участки - во временное безвозмездное землепользование).

В случае выполнения инвестиционных обязательств в соответствии с контрактом, имущество, предоставленное в качестве государственного натурного гранта, безвозмездно передается инвестору в собственность (земельный участок – в собственность либо в землепользование). Основанием для безвозмездной передачи предоставленного государственного натурного гранта в собственность или в землепользование является решение МИР.

Необходимо отметить, что согласно Закону «Об инвестициях», МИР осуществляет контроль за соблюдением инвестором условий контракта, производит проверки с посещением объекта инвестиционной деятельности. После заключения контракта компания представляет в МИР отчеты о выполнении рабочей программы[5], отчет о доходах и расходах по результатам инвестиционной деятельности и др.

В случае неисполнения или ненадлежащего исполнения рабочей программы контракта МИР направляет уведомление с указанием нарушений и устанавливает срок не более трех месяцев для их устранения.

МИР вправе в одностороннем порядке расторгнуть контракт по истечении трех месяцев с момента письменного уведомления об этом компании, заключившей контракт, в следующих случаях:

1) при выявлении искажения или сокрытия сведений, представленных заявителем и повлиявших на решение по предоставлению инвестиционных преференций;

2) при неисполнении компанией своих обязательств по контракту.

3) при выявлении искажения или сокрытия сведений в отчетности.

В этих случаях компания уплачивает суммы таможенных пошлин и налогов, не уплаченных вследствие предоставленных по контракту инвестиционных преференций, с применением штрафных санкций.[6]

При досрочном прекращении контракта компания также возвращает имущество в натуре, предоставленное ей в качестве государственного натурного гранта, либо его первоначальную стоимость на дату передачи.

Одной из самых существенных форм государственной поддержки использования ВИЭ является обязанность региональных электросетевых компаний[7], к электрическим сетям которых непосредственно подключены объекты по использованию ВИЭ, покупать электрическую энергию, производимую соответствующими энергопроизводящими организациями, для компенсации нормативных потерь[8] электрической энергии в своих сетях в объеме не более пятидесяти процентов размера этих потерь. (подробнее см. Порядок подготовки, согласования, утверждения и реализации проектов строительства объектов по использованию возобновляемых источников энергии в Республике Казахстан)

Следует отметить, что соблюдение этих условий обеспечивается достаточно крупным административным штрафом. Так согласно ст. 224-1 КоАП РК, неисполнение и (или) ненадлежащее исполнение обязанности покупать электрическую энергию, производимую соответствующими компаниями, влечет наложение на энергопередающие организации, если они являются субъектами крупного предпринимательства, штрафа в размере 1500 МРП.

Поддержка компаний при подключении объектов по использованию ВИЭ к электрическим или тепловым сетям энергопередающих организаций и передаче электрической и тепловой энергии.

Согласно Закону о ВИЭ, энергопередающие организации обязаны обеспечить беспрепятственное и недискриминационное определение ближайшей точки электрических или тепловых сетей[9] и подключение к ним объектов ВИЭ. Порядок и сроки определения ближайшей точки подключения к сетям регулируются Правилами, утвержденными Приказом Министра энергетики и минеральных ресурсов РК от 1 октября 2009 года № 270. (подробнее см. Порядок подготовки, согласования, утверждения и реализации проектов строительства объектов по использованию возобновляемых источников энергии в Республике Казахстан)

Следует отметить, что за нарушение законодательства РК в области поддержки использования ВИЭ, совершенное в виде нарушения порядка и сроков определения ближайшей точки подключения к электрическим или тепловым сетям и подключения объектов по использованию ВИЭ, также предусмотрена административная ответственность в виде штрафа в размере 1500 МРП.

В целях получения информации об использовании ВИЭ и их роли в снижении энергоемкости экономики и сокращении негативных воздействий на окружающую среду МИР РК ведется мониторинг за использованием ВИЭ.

Для целей мониторинга компания ежеквартально представляет в МИР отчеты по производству электрической и (или) тепловой энергии. Отчеты предоставляются в срок до 25 числа месяца, следующего за отчетным кварталом.

Внедрение ВИЭ в РК послужит не только инструментом по предотвращению вредного воздействия на окружающую среду, но и послужит стимулом для развития промышленности в целом. Развитие использования ВИЭ в Казахстане пока находится на начальной стадии, однако имеющийся в стране энергетический потенциал ВИЭ весьма значителен. Кроме того, действующее законодательство РК создает для квалифицированных энергопроизводящих организаций благоприятные условия передачи и сбыта электрической и тепловой энергии, произведенной ими с использованием ВИЭ. Поэтому мы надеемся, что инвестиции в данный сектор экономики станут достаточно привлекательными и выгодными, и от этого в конечном итоге выиграют не только инвесторы, но и потребители произведенной энергии, и государство, и население, среда проживания которого значительно улучшится.

[1] Инвестиционный проект - комплекс мероприятий, предусматривающий инвестиции в создание новых, расширение и обновление действующих производств, включая производства, произведенные и полученные в рамках договора концессии концессионером (правопреемником).

[2] Инвестиционный стратегический проект — инвестиционный проект, входящий в перечень, определяемый Правительством Республики Казахстан, и способный оказать стратегическое влияние на экономическое развитие Республики Казахстан.

[3] Применение метода вычета после ввода объекта в эксплуатацию заключается в отнесении на вычеты первоначальной стоимости объектов преференций, определенной в соответствии с пунктами 2 и 3 статьи 125 настоящего Кодекса, равными долями в течение первых трех налоговых периодов эксплуатации или единовременно в налоговом периоде, в котором осуществлен ввод в эксплуатацию.

[4] Применение метода вычета до ввода объекта в эксплуатацию заключается в отнесении на вычеты затрат на строительство, производство, приобретение, монтаж и установку объектов преференций, а также последующих расходов на реконструкцию, модернизацию зданий и сооружений производственного назначения, машин и оборудования до ввода их в эксплуатацию в налоговом периоде, в котором фактически произведены такие затраты.

[5] Рабочая программа — приложение к контракту, определяющее календарный график работ по реализации инвестиционного проекта.

[6] Компания, кроме того, уплачивает государству и налоги, которые ранее не были уплачены в связи с предоставлением инвестиционных налоговых преференций. Однако лиц, осуществляющих производство электрической и(или) тепловой энергии с использованием ВИЭ, это не затрагивает, т.к. таким лицам изначально налоговые инвестиционные преференции не предоставляются.

[7] Региональная электросетевая компания — это энергопередающая организация, эксплуатирующая электрические сети регионального уровня.

[8] Нормативные потери электрической энергии - технологический расход электрической энергии на передачу и распределение электрической энергии по электрическим сетям.

[9] Ближайшая точка подключения к тепловым сетям – это точка врезки трубопровода от объекта возобновляемого источника энергии в общую систему теплоснабжения населенного пункта с параметрами, соответствующими параметрам теплоносителя в общей системе теплоснабжения.

Список литературы:

1. Закон РК «О поддержке использования возобновляемых источников энергии» от 04.07.2009;

2. Постановление Правительства РК от 8 мая 2003 года № 436 «О некоторых вопросах реализации Закона Республики Казахстан «Об инвестициях»;

3. Шохаманов Г.Р. Возобновляемые источники энергии как будущее. Изд. Москва, 2013.

4. http://www.mid.gov.kz

5. http://strategy2050.kz/page/message_text2014/

УДК 35:336.76

СБАЛАНСИРОВАННОСТЬ МЕХАНИЗМА ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ФОНДОВОГО РЫНКА УКРАИНЫ

Киктенко О.В., Киктенко З.П.
Классический приватный университет, г. Запорожье, Украина

В Украине необходимо внедрять совместные механизмы регулирования государства и рыночных институтов в направлении модернизации инфраструктуры, оценки системы государственного регулирования фондового рынка с учетом мирового опыта предусматривающий сближение с европейским рынком; гармонизацию законодательства; сотрудничество с международными организациями; внедрения инноваций, присущие европейскому рынку.

Раскрывая принципы государственного регулирования и механизма функционирования фондового рынка и депозитарной системы. Фондовый рынок должен функционировать как регулируемый элемент целостной финансовой системы, синхронизированный с банковским сектором и системой государственных финансов. Учитывая современное состояние экономики, в частности состояние фондового рынка, усилия государства должны быть направлены на решение следующих основных задач дальнейшего развития фондового рынка Украины: увеличение капитализации и ликвидности фондового рынка, усовершенствование рыночной инфраструктуры и принципов саморегулирования, обеспечения их надежного и эффективного функционирования; улучшение механизмов государственного регулирования фондового рынка, как совокупности экономических, организационных, институциональных, правовых механизмов, направленных на повышение эффективности функционирования и обеспечения его развития, основанный на мониторинге и контроля фондового рынка [1].

Государственное регулирование фондового рынка, имеет возможности мобилизовать инвестиционные ресурсы в целях экономического роста, развития научно-технического прогресса, активизации инновационной деятельности. Становление фондового рынка в Украине идет через преодоление потерь экономического и социально-политического характера. Отечественный и зарубежный опыт развития фондового рынка подтверждают необходимость его государственного регулирования. Одним из принципов обеспечения финансовой стабильности является, эффективное государственное регулирование фондового рынка, за счет обеспечения справедливости, прозрачности рынка, снижение системного риска и защиту прав инвесторов.

Необходимо обоснование, что направления государственного регулирования развития фондового рынка предусматривают определение законодательной базы; развитие институциональной основы его работы; расширение круга инструментов, которые обращаются на этом рынке; обеспечения защиты инвесторов; содействие прозрачности его работы; создание оснований для оптимального ценообразования. Все регуляторные меры можно подразделить на

прямые функции государства как регулятора финансовых отношений и косвенные, к которым отнесены капитализация фондового рынка и развитие системы индикаторов рынка, обеспечит комплексность регулирующего воздействия государства на развитие фондового рынка [2].

Для успешного проведения государственного регулирования фондового рынка необходимо оценивать доступные варианты и принимать обоснованные решения при проведении мониторинга и контроля: необходимо определить системы направлений направленных на повышение эффективности функционирования фондового рынка. Главными направлениями такой поддержки являются: формирование нормативно-правовой базы биржевой деятельности; создание и законодательное поддержания базы по кредитному плечу на государственном уровне; формирование инфраструктуры участников фондового рынка.

Фондовый рынок сейчас является фрагментарный, и его составляющие не включены в единый эффективный механизм государственного регулирования страны. Таким образом, большинство составляющих фондового рынка может полностью реализовать свой потенциал по обеспечению эффективного функционирования или не имеют достаточной локальной эффективности. Для оценки эффективности наиболее подходящими може быть значение состояния функционирования фондового рынка для современных рыночных экономик. Сравнение с фактическим состоянием функционирования фондового рынка позволяет дать оценку эффективности усовершенствования механизма государственного регулирования фондового рынка путем выделения экономических, правовых, организационных и институциональных механизмов, в контексте которых определены: гармонизация законодательства, сбалансированность функционирования фондового рынка, улучшения финансового обеспечения бюджетных учреждений, оптимизация контрольной функции государственного регулирования, создание информационной прозрачности участников на фондовом рынке [3]/

Требует существенного анализа рыночной капитализации фондового рынка Украины. Для минимизации рисков и формирования привлекательного инвестиционного климата государственном регулировании фондового рынка должно быть направлено на: увеличение капитализации и ликвидности фондового рынка; совершенствование рыночной инфраструктуры и основ саморегулирования, обеспечения их надежного и эффективного функционирования; совершенствование механизмов защиты прав инвесторов; совершенствование условий и правил государственного регулирования и надзора на фондовом рынке.

Регуляторам следует дополнительно контролировать ряд показателей таких операций, свидетельствующих о повышении уровня прозрачности фондового рынка: ликвидности, стоимости размещения, соотношение между затратами размещения и привлеченными финансовыми ресурсами и др. Также государство должно контролировать в отдельных случаях объем привлеченных средств по программам IPO, особенно когда речь идет о размещении крупного пакета ценных бумаг стратегически важного для Украины субъекту хозяйствования.

Увеличение капитализации и ликвидности фондового рынка предполагает разгрузки накопленных системных проблем фондового рынка, это: обеспечить стабилизацию функционирования, повышение уровня ликвидности рынка ценных бумаг и расширения круга потенциальных инвесторов (страховых компаний, пенсионных фондов, физических лиц); развивать инновационные финансовые инструменты рынка ценных бумаг, применить технологии секьюритизации; ввести в хозяйственный оборот ипотечных ценных бумаг, которые могут выпускаться непосредственно ипотечным кредиторами или ипотечными учреждениями второго уровня [4].

В современной практике регулирования фондового рынка в настоящее время идет процесс дерегуляции и либерализации, то есть сокращения масштабов прямого государственного вмешательства. Но процесс дерегулирования представляет собой не полный отказ государства от регулирования фондового рынка и консолидация бирж, а постепенный переход от административных методов регулирования к косвенным методам регулирования и передача части регулирующих полномочий рыночных систем регулирования, в том числе, саморегулируемым организациям.

Таким образом, на формирование того или иного механизма регулирования фондового рынка влияет интегрированная совокупность с институциональным, национально - историческим и макроэкономическим контекстами. Поэтому и требования, которым должна соответствовать система государственного регулирования фондового рынка, в том числе в переходной период, носит исторический характер. Они зависят в том числе по силе государства,

так и от степени зрелости участников, а также от тех целей, которые ставятся при определении механизма государственного регулирования фондового рынка.

Требует существенных доработок система государственного регулирования фондового рынка. Определение проблем кризисных явлений на фондовом рынке, а также оценке доминирующих процессов влияющих на рост мировой экономики и стабилизации фондового рынка позволяет сделать вывод о его недостаточной эффективности мер стабилизации фондового рынка и механизмов его регулирования. Решение этих и многих других вопросов будет способствовать развитию фондового рынка в целом и в частности развития его доминирующих процессов государственного регулирования фондового рынка и мониторинга в антикризисной системе регулирования от которого и зависит эффективность механизма функционирования фондового рынка, а также повышение инвестиционной привлекательности для инвесторов [5].

Итак, главными мерами государственного регулирования в сфере ослабления негативных последствий фондового рынка Украины является введение активизации целевого контроля экономических механизмов защиты фондового рынка; комплексного механизма государственного регулирования фондового рынка. Урегулирование асимметрии регионального развития деятельности фондового рынка, которая была вызвана асимметрией работы финансового рынка и неравномерным развитием сети банков, выступавших стабильным субъектным элементом фондового рынка; прозрачность отчетности и оценки основных его игроков, достигается путем введения лицензирования; открытие доступа на фондовые рынки добросовестным его участникам; введению интенсивности механизмов государственного регулирования фондового рынка.

Список литературы:

1. Ватаманюк З.Г. Інституційна ефективність ринку цінних паперів в Україні / З.Г. Ватаманюк, О.В. Баула // Фінанси України. – 2008. – № 3. – С. 101–110.

2. Дєєва Н.Е. Корпоративне управління в умовах розвитку фінансового ринку : автореф. дис. д-ра екон. наук : спец. 08.00.04 / Н.Е. Деєва. – Донецьк, 2012. – 30 с.

3. Кіктенко О.В. Напрями державного регулювання фондового ринку / О.В. Кіктенко // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2013. – № 1 (47). – С. 141–147.

4. Макогон Ю.В. Практические аспекты публичного размещения акций украинских компаний на мировом фондовом рынке / Ю.В. Макогон, Е.А. Медведкина // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – Тернопіль : Економічна думка, 2008. – С. 18–25.

5. Пасечник Т. Європейська інтеграція фондового ринку України як механізм зниження ризиків / Т. Пасечник, О. Копилова. 2009. № 6. С. 77 84.

УДК 336

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Кожабергенова А.Е., Кожабергенова А.Е., Жаусанова Д.Г.
Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

Надежная финансовая система является стержнем в развитии и успешного функционирования рыночной экономики и необходимой предпосылкой роста и стабильности экономики в целом. Эта система является основой, мобилизующей и распределяющей сбережения общества и облегчающей его повседневные операции [1].

Финансовая система государства в экономическом смысле представляет собой совокупность финансово-экономических институтов, каждый из которых опосредует фонд денежных средств. В юридическом смысле под финансовой системой понимается совокупность финансовых учреждений государства.

По мнению многих экспертов, Республика Казахстан уже преодолела наиболее болезненный после достижения финансовой стабилизации пик структурных экономических преобразований и добилась заметных успехов, реализуя собственную стратегию и тактику экономических реформ.

С момента обретения независимости в Казахстане сформированы основы современной системы управления бюджетными средствами. Создана целостная система регулирования бюджетных правоотношений, установлены единые принципы бюджетной системы, внедрен механизм сбережения нефтяных доходов, выстроена система межбюджетных отношений.

Наряду с положительными моментами существуют проблемы и негативные тенденции в развитии финансовой системы РК.

На сегодняшний день остро стоит вопрос о профиците государственного бюджета. В течение нескольких лет наблюдается тенденция увеличения обязательств государства, усиливается «бюджетное иждивенчество». Текущие расходы в общем объеме расходов государственного бюджета выросли с 59,6 % в 2005 году до 81,1 % в 2013 году [2].

Ежегодно увеличиваются текущие расходы и объемы субсидий из государственного бюджета на поддержку жилищно-коммунальной сферы, транспортной отрасли, сельского хозяйства. При этом политика налогообложения, не сопровождающаяся ростом доходной базы, в перспективе может оказаться неадекватной возрастающим обязательствам. В долгосрочном периоде это может привести к разбалансировке государственных финансов. Эффективное управление бюджетными ресурсами затрудняется также большим количеством программ, реализация которых закреплена за различными государственными органами. Текущая ситуация показывает все еще слабую взаимосвязь стратегического и бюджетного планирования. Выделение бюджетных средств осуществляется под смету, а не под конечный результат.

В связи с незавершенностью и продолжением структурных реформ достаточно сложно обеспечить в Казахстане, как стране с развивающейся экономикой, стабильность среднесрочного бюджетного планирования. Отсутствует комплексность планирования бюджетных инвестиций, что снижает их эффективность. Происходит замещение частных инвестиций государственными. Нерешенной остается проблема удорожания проектов, строящихся за счет бюджетных средств. Несогласованная инвестиционная политика квазигосударственного сектора и бюджетных инвестиций приводит к снижению эффективности государственных вложений.

К числу существующих проблем также относится и бюджетное кредитование, неплатежеспособность заемщиков, непосредственно ведет к недоисполнению плана поступлений в республиканский бюджет. При этом исполнение плана поступлений по погашению бюджетных кредитов является корреляционной величиной, в связи с тем, что на его перевыполнение или недоисполнение влияют внешние и внутренние факторы.

Одной из основных проблем финансового сектора также является то, что количественный рост доходной части бюджета Казахстана и всех других важных финансовых показателей достигается за счет падения курса тенге по отношению к доллару и за счет доходов от нефтедобывающей промышленности, что может привести к глубокому экономическому спаду, так как вся финансово-экономическая система зависит от котировки данного сырья на мировом рынке. В частности, как отмечается экспертами МВФ, бюджет Казахстана слишком активно расходует доходы от продажи нефти [3].

Таким образом, одной из актуальнейших и принципиально важных проблем сегодня является укрепление финансовой системы и обеспечение выхода национальной экономики на траекторию роста и социального развития. Это требует консолидации усилий как государственного аппарата, так и всей общественности, интеллектуального потенциала ученых и целенаправленной энергии предпринимателей. Также для стабилизации финансовой системы необходимо привлечение иностранных инвестиций с акцентом на транснациональные корпорации, проведение реформ направленных на совершенствование инвестиционного климата в сотрудничестве с международными финансовыми институтами, диверсификация источников финансирования.

Список литературы:

1. Стратегия Казахстан 2050. Режим доступа: https://strategy2050 .kz/ru/page/message _text20142/

2. Стратегический план Министерства финансов Республики Казахстан на 2014 – 2018 годы

3. МВФ: Казахстан не оставляет доходы от нефти будущим поколениям. Режим доступа: http://forbes.kz/finances/finance/ mvf_kazahstan_ne_ostavlyaet_dohodyi_ot_nefti _buduschim_ pokoleniyam

УДК 336.02

ВЛИЯНИЕ ФИНАНСОВОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ РК

Кожабергенова А.Е., Кожабергенова А.Е., Ильясова А.А.
Карагандинский государственный университет
имени академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

Существуют разные определения финансовой системы. В экономическом смысле финансовая система государства - это совокупность финансово-экономических институтов, каждый из которых опосредует фонд денежных средств. В юридическом смысле - совокупность финансовых учреждений государства: финансовое ведомство и его подразделения, налоговые органы, государственные банки, государственные страховые компании [1]. Так или иначе, финансовая система государства представляет собой совокупность различных финансовых звеньев и финансовых отношений. Финансовые отношения представляют собой совокупность экономических отношений, возникающих между государством, предприятиями, организациями, отраслями, отдельными гражданами в связи с движением денежных фондов [2]. Следовательно, финансовая система определяется экономическими, политическими и социальными особенностями страны.

Сегодня глобализация является всеохватывающим процессом, влияющим на все сферы жизни людей и государств. Ученые в основном под глобализацией обычно понимают интернационализацию мировой экономики, усиление значения надгосударственных организаций, действующих на международном уровне, создание глобальной коммуникационной системы во всех ее формах и т.д. [3].

Процесс финансовой глобализации является следствием и неотделимой составной частью процесса глобализации и ведет к созданию новых отношений по формированию обязательств и перераспределению активов на международных рынках денег, капитала и валюты с невиданной до этого скоростью. Второй стороной процесса является то, что национальные финансовые рынки теряют национальную идентичность и превращаются в единый рынок финансов.

Таким образом, мы придерживаемся определения предложенного российскими исследователями, что финансовая глобализация – это процесс, являющийся составной частью общего процесса глобализации, направленный на формирование единого финансового рынка и протекающий на основе роста международного движения финансового капитала [4].

Проведя анализ различной литературы по финансовой глобализации исследователи Международного Валютного Фонда сделали вывод, что в процессе перехода стран от меньшей интеграции к большей интеграции с глобальным финансовым рынками они с большой вероятностью могут столкнуться с серьезными затруднениями. Финансовая глобализация, способна принести множество сопутствующих выгод, которые могут способствовать повышению темпов экономического роста и благосостояния в долгосрочном плане. В то же время, если страна открывает свой счет операций с капиталом, не располагая рядом базовых вспомогательных условий, эти выгоды могут проявиться с задержкой, и страна может стать более уязвимой по отношению к внезапному прекращению потоков капитала. Это представляет собой фундаментальное противоречие между издержками и выгодами финансовой глобализации, которого может оказаться трудно избежать. Но несмотря на то, что полностью избежать рисков невозможно, существуют способы улучшить соотношение выгод и рисков, связанных с финансовой глобализацией. Однако маловероятно, что может быть найден единообразный подход к открытию операций с капиталом, который был бы одинаково эффективным для всех стран [5, с. 13].

Казахстанские исследователи, анализируя возможности модернизации финансовой системы Казахстана в условиях глобализации, рассматривают два подхода. Первый подход - формирование финансовой модели национальной экономики Казахстана по рекомендациям международных валютных организаций на принципах «Вашингтонского консенсуса». Некоторые исследователи критикуют это направление, считая, что этом случае государство формулирует лишь общие законы, по возможности защищает права собственности, осуществляет надзор за предприятиями финансового сектора.

Государство предоставляет частному бизнесу полную инициативу в развитии кредита, выборе места финансового обслуживания в банковском секторе и на фондовых рынках, в выработке новых инструментов, применяя общие международные нормы для обеспечения необходимого уровня финансовых индикаторов. Этот подход предполагает максимальную либерализацию валютного контроля и движения капитала, всех операций различных секторов финансовой сферы. Данный подход исключает возможность масштабного вмешательства государства в процессы сбережений, накопления, посреднических функций финансового сектора.

При таком подходе, считает исследователь Ж.Б. Казбекова, никаких стратегических целей, отвечающих национальным интересам по капитализации в банковском секторе, объему операций, или другим параметрам финансового сектора нельзя сформулировать, не рискуя нарушить обязательства по соблюдению рекомендаций международных валютных организаций [6].

Другой подход представляет собой попытку комплексного взгляда на развитие всего сектора частных финансов. Для реализации второго подхода необходимо выполнение следующих функций финансовых рынков: перемещение финансовых ресурсов (капитала) от экономических единиц с профицитом бюджета к экономическим единицам с дефицитом бюджета; мобилизация капитала: многие проекты требуют больше средств, чем может предоставить один человек или небольшая группа экономических единиц с профицитом бюджета; отбор вариантов использования финансовых ресурсов: свободных средств всегда меньше, чем потребности тех, кто претендует на их надлежащее использование; мониторинг: непрерывный контроль за использованием ресурсов в соответствии с договоренностью; контроль за выполнением контракта: обеспечение гарантий погашения экономическими единицами с дефицитом бюджета долга; распределение, расщепление и объединение рисков: финансовые рынки не только мобилизуют ресурсы, но и устанавливают правила, в соответствии с которыми осуществляется погашение долгов, они же предопределяют и характер распределения рисков; диверсификация: общий риск уменьшается, когда ресурсы объединяются и инвестируются во множество различных проектов; регистрация сделок: посредничество при осуществлении расчетов.

Исходя из вышесказанного, исследователи выделяют функции, которые должно выполнять государство.

Государство заботится о том, чтобы вкладчик не был обманут, обеспечивая ему защиту четырьмя способами: а) Гарантируя платежеспособность финансовых институтов, государство повышает вероятность того, что они выполнят свои обязательства. б) Система страхования депозитов и специальные страховые фонды, управляемые государственными органами, защищают вкладчиков в случае неплатежеспособности финансовых институтов. в) Законы, предписывающие предоставление информации, позволяют инвесторам более точно определить, что они получат, осуществляя те или иные инвестиции. г) Финансовые рынки регулируются таким образом, чтобы некоторые их участники (insiders) не имели никаких преимуществ по сравнению с остальными [6].

Государство обеспечивает надежность банков, используя три типа механизмов: а) Страхование депозитов, которое снижает вероятность банкротства. б) Государство выполняет роль кредитора в последней инстанции, гарантирующего банкам возможность прибегнуть к его поддержке в случаях, если они будут испытывать временные трудности с ликвидностью. в) Для повышения эффективности контроля над банковской системой государство устанавливает следующие регулирующие нормы. Во-первых, банкам предписывается иметь собственный капитал в достаточном количестве (чтобы банкам в случае банкротства было что терять). Во-вторых, вводятся определенные ограничения на активные операции банков (например, на предоставление ими кредитов своим филиалам и покупку «бросовых» облигаций) [6].

Государство обеспечивает макроэкономическую стабильность. В банках накапливается специфическая информация об экономических единицах с профицитом бюджета, и банкротство банков приводят к серьезным деформациям информационно-организационной структуры экономики. Причем ухудшение информации не только снижает эффективность распределения финансовых ресурсов, но и повышает цену ссудного капитала. Кроме того, процентная ставка часто не выполняет роль регулятора спроса и предложения. Поэтому балансирование спроса и предложения может и не происходить автоматически, с помощью рыночных механизмов. Отсюда - важная роль Национального банка.

Политика государства по подержанию конкуренции. Если информация, циркулирующая на рынке, несовершенна, то существование на нем оптимума по Парето нельзя доказать в общем случае. Поэтому на теоретическом уровне анализа нет серьезных аргументов в пользу нерегулируемых рынков, т. е. нет оснований a priori утверждать, что государство не должно воздействовать на финансовые рынки. Напротив, есть серьезные аргументы в пользу государственного вмешательства [6].

Таким образом, большинство исследователей соглашаются, что, финансовая система Казахстана работает в условиях глобализации. Финансовая глобализация является наиболее интенсивно развивающейся частью глобализации. В связи с чем, отечественные исследователи разрабатывают и предлагают различные варианты модернизации финансовой системы Казахстана в условиях глобализации. Один из этих путей предлагает упрощение регулирования и надзора за финансовыми институтами. Другой – определенную степень контроля и регулирования финансовой системы государством. И, на наш взгляд, второй подход является для Казахстана наиболее эффективным.

Список литературы:

1. Баликоев В.З. Общая экономическая теория. – М.: Омега-Л, 2011. – 688 с.

2. Жунусова А.Е., Мамырбекова Д.С. Развитие финансовых отношений в Казахстане в условиях перехода к рыночной экономике// http://articlekz.com/article/11647

3. Досова Б.А. Глобализация: плюсы и минусы// http://articlekz.com/article/5174

4. Николаев А.Ю. Финансовая глобализация – определение процесса// http://jurnal.org/articles/2009/ekon34.html

5. М. Эйхан Коуз, И. Прасад, К.Рогофф, Шан-Цзинь Вей Финансовая глобализация: не ограничиваясь порицаниями/ Финансы & развитие. – 2007. – С. 9-13.

6. Казбекова Ж.Б. Модернизация финансовой системы Казахстана в условиях глобализации// http://articlekz.com/article/8084

УДК 336.025

ПРОБЛЕМЫ УЧЕТА ФИНАНСОВЫХ ИНСТРУМЕНТОВ

Кожабергенова Ж.К.
«Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

На современном этапе развития рыночных отношений в экономике государства остаются актуальными вопросы учета финансовых инструментов. Являясь специфической экономической категорией финансовые инструменты обладают своими признаками: особая фиктивная форма существования капитала, отличительный товар с конкретным набором товарных характеристик, своеобразный инструмент экономического управления, имеющий определенную денежную характеристику.

Обратимся к международным стандартам финансовой отчетности для определения понятия «финансовый инструмент».

Финансовый инструмент (financial Instrument) – это договор, влекущий за собой одновременно образование финансового актива у одной стороны и финансового обязательства или долевого инструмента – у другой.

Финансовые инструменты делятся на:

- финансовые активы;
- финансовые обязательства;
- долевые инструменты.

При разработке международных стандартов возникают противоречивые задачи, обусловленные методологическими проблемами бухгалтерского учета финансовых инструментов: с одной стороны требования МСФО по финансовым инструментам, всегда критиковали и критикуют за чрезмерную сложность, с другой - представляемая в отчетности информация даже при должном выполнении всех требований оказывается недостаточной, что подтвердил финансовый кризис. С одной стороны, унификация критериев оценочной

классификации финансовых инструментов позволяет более эффективно сравнивать между собой отчетность разных компаний, с другой — универсальная регламентируемая классификация зачастую не соответствует применяемой в компаниях политике управления финансовыми инструментами, что делает отчетные показатели "оторванными от жизни". Затем с одной стороны, главным преимуществом финансовой отчетности, по сравнению с другими видами отчётности, является способность передать большой массив разносторонней финансовой информации через узкий набор элементов отчетности — активов, обязательств, капитала, доходов и расходов, с другой - многие показатели, связанные с финансовыми инструментами, не вписываются в эти элементы, из-за чего приходится выносить большой объем информации в формат текстовых пояснений и изобретать внесистемные категории "забалансовых" статей.

До 2013 года финансовым инструментам было непосредственно посвящено три международных стандарта: МСФО 32 "Финансовые инструменты: представление" (IAS 32 Financial Instruments: Presentation), МСФО 39 "Финансовые инструменты: признание и оценка" (IAS 39 Financial Instruments: Recognition and Measurement), МСФО 7 "Финансовые инструменты: раскрытие" (IFRS 7 Financial Instruments: Disclosures). Причем стандарт МСФО (IAS) 39 с момента своего опубликования в 2003 году успел измениться 10 раз. Разработчиками стандартов было внедрен МСФО (IFRS) 9 «Финансовые инструменты», который внес некоторые разъяснения по вопросу учета финансовых инструментов.

Принятие нового МСФО (IFRS) 9 позволило также внести поправки в МСФО(IFRS) 7 по дополнительным требованиям к раскрытию информации о долговых финансовых инструментах, оцениваемых по справедливой стоимости с отнесением изменений ее в отчет о прочем совокупном доходе.

Практика показывает, что сложные требования МСФО по учету финансовых инструментов при их соблюдении не дают полностью достаточной информации в представляемой отчетности компаний.

В соответствии с МСФО (IFRS) 9 существуют только две модели классификации - компания должна классифицировать финансовые активы, как далее учитываемые по амортизированной или по справедливой стоимости. В международной практике согласно МСФО действуют два основных определения справедливой стоимости: согласно МСФО (IFRS) 3 «Объединения бизнеса», справедливая стоимость — это та сумма, на которую можно обменять актив или урегулировать обязательство при совершении сделки между хорошо осведомленными, желающими совершить такую сделку и независимыми друг от друга сторонами; в соответствии с МСФО (IFRS) 13 «Оценка справедливой стоимости» справедливая стоимость — цена, которая была бы получена при продаже актива или уплачена при передаче обязательства при проведении обычной операции между участниками рынка на дату оценки [1]. Исходя из рассмотренных выше определений следует то, что в международном практическом аспекте нет четко определенного понимания справедливой стоимости. Это приводит к определенным сложностям при учете финансовых инструментов.

С одной стороны, использование справедливой стоимости при оценке финансовых инструментов, является более уместной и полезной для принятия экономических решений пользователями финансовой отчетности по сравнению с первоначальной стоимостью. Но наличие разных вариантов методик ее определения при отсутствии открытого рынка делает данный показатель весьма ненадежным. В большинстве случаев измерения справедливой стоимости используется один из трех подходов (табл.1): рыночный, доходный, затратный [2].

Таблица 1

Рыночный подход	Доходный подход	Затратный подход
Используются стоимость и иная существенная информация, собранная на основе состоявшихся рыночных сделок с аналогичными или сопоставимыми активами, или обязательствами, а именно: рыночные мультипликаторы; матрица формирования цен	В рамках доходного подхода применяются методы оценки по приведению будущих поступлений к единой текущей сумме: метод оценки текущей стоимости; модель ценообразования опционов, основанная на формуле Блэка - Шоулза - Мертона; метод мультипериодного избыточного дохода	Основывается на установлении величины средств, которые в настоящее время требуются для замещения эксплуатационной способности актива

Ошибочно проведенная оценка финансовых инструментов может привести к принятию неверных управленческих решений, затем неточному отражению в учете прибылей и убытков, полученных от владения и использования финансового инструмента, к неясности методики расчета дисконтированной и амортизированной стоимости.

Проблемы учета финансовых инструментов в Республике Казахстан состоят в том, что не всегда внедряется механизм адекватной текущей оценки долговых финансовых инструментов. До сих пор на практике основой их оценки являются номинальные денежные суммы, подлежащие уплате или получению в будущем. Такая оценка, с точки зрения полезности отчетной информации, допустима лишь при незначительных сроках погашения задолженности (ориентиром значительности сроков можно условно считать 3 месяца). При более длительных сроках (особенно если они превышают один год) номинальная оценка неприемлема.

Решение этой проблемы требует внедрения в учетную практику дисконтирования будущих денежных потоков. Большинство казахстанских бухгалтеров, даже из тех, кто знаком с МСФО, не имеет необходимых навыков практического применения дисконтирования. А для бухгалтеров, не знающих МСФО, дисконтирование является новым явлением, которое ничего, кроме отторжения, вызвать не может.

В стандартах предусматривается дисконтирование условных обязательств, под которые создается резерв. Это один из главных шагов введения в казахстанский учет механизма дисконтирования на определенном участке бухгалтерского учета. Следует отметить, что на практике это применяются казахстанскими компаниями весьма редко ввиду отсутствия налоговых последствии.

Сейчас резервы по условным обязательствам отражаются далеко не всегда, поскольку среди казахстанских бухгалтеров до сих пор распространено заблуждение, что их создание — право, а не обязанность организации. Тем не менее дисконтирование официально применяется в МСФО и компании при разработке своей учетной политики несомненно должны следовать нормативным требованиям. Нормативы стандартов учета предписывают организациям обращаться к МСФО, т. е. дисконтировать будущие денежные потоки. При значительных сроках погашения дебиторской и кредиторской задолженности реальную экономическую картину дает приведенная (дисконтированная) стоимость, и поэтому именно она используется в МСФО [3].

Введение МСФО (IFRS) 9 «Финансовые инструменты», затронуло такие положения как первоначальное признание, прекращение признания, первоначальная и последующая оценка, классификация, но несколько проблемных вопросов остались нерешенными. К ним относятся: списание финансовых инструментов; обесценение финансовых активов, оцениваемых по амортизируемым затратам; бухгалтерский учет хеджирования. В то же время в МСФО (IFRS) 7 «Финансовые инструменты: раскрытие информации» содержаться требования о раскрытии балансовой стоимости по таким категориям как: финансовые активы, оцениваемые по справедливой стоимости, изменения которой отражаются в составе прибыли или убытка; финансовые обязательства, оцениваемые по справедливой стоимости, изменения которой

отражаются в составе прибыли или убытка; финансовые активы, оцениваемые по амортизированной стоимости; финансовые обязательства, оцениваемые по амортизированной стоимости; финансовые активы, оцениваемые по справедливой стоимости, изменения которой отражаются в составе прочего совокупного дохода. Также в соответствии с МСФО (IFRS) 7 «Финансовые инструменты: раскрытие информации» предприятие должно раскрывать информацию отдельно по каждому типу хеджирования, (то есть хеджирование справедливой стоимости, хеджирование движения денежных средств и хеджирование чистых инвестиций в иностранные подразделения): описание каждого типа хеджирования; описание финансовых инструментов, признанных в качестве инструментов хеджирования, и их справедливую стоимость на конец отчетного периода; и характер хеджируемых рисков.

Универсальная классификация часто не соответствует применяемой в компаниях политике управления финансовыми инструментами. Искажение классификации приводит к недостоверному отображению информации в финансовой отчетности, в учете прибылей и убытков, полученных от владения финансовым инструментом, осложнению учета большого числа финансовых инструментов.

Можно сделать вывод, что требования, указанные в МСФО (IFRS) 7 «Финансовые инструменты: раскрытие информации» не находят отражения в положениях МСФО (IFRS) 9 «Финансовые инструменты». Для достоверного раскрытия информации в МСФО (IFRS) 9 «Финансовые инструменты» необходимо: определить требования, которым должны соответствовать хеджируемые статьи; определить статьи, используемые в хеджировании; дать определения хеджирования справедливой стоимости, потоков денежных средств, чистых инвестиций в иностранные компании; прописать учет хеджирования; указать определение амортизационной стоимости; определить условия, при которых признается обесценение актива; разработать метод учета обесценения финансовых активов, оцениваемых по амортизируемым затратам.

Список литературы:

1. Международные стандарты финансовой отчетности на русском языке версия 20013 года // www.minfin.gov.kz

2. Васильчук О. И. Проблемы учета финансовых инструментов в соответствии с МСФО / О. И. Васильчук, А. А. Пономаренко //— Челябинск: Два комсомольца, 2013. — С. 56-58.

3. Чомаева Ф. Учет финансовых инструментов по МСФО и методологические проблемы //www.i-ias.ru

УДК 339.13

ПОТРЕБИТЕЛЬСКИЙ РЫНОК ТОВАРОВ И УСЛУГ: МЕХАНИЗМ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ И ЦЕНООБРАЗОВАНИЯ

Копылова О.В., Омарова К.А.
Северо-Казахстанский государственный университет имени М.Козыбаева,
г. Петропавловск, Республика Казахстан

Потребительский рынок представляет собой важнейшую часть современной экономики. Именно здесь реализуются повседневные потребности населения, уровень удовлетворения которых, в конечном счете, определяет эффективность функционирования экономики в целом. И именно потребительский рынок является замыкающим звеном воспроизводственного процесса, так как все циклы последнего – производство, распределение, обмен, потребление – в итоге призваны удовлетворять потребности людей. Он органически связан со всей системой рынков и активно взаимодействует с ними, что способствует более эффективному развитию и функционированию воспроизводственного процесса.

Рынок, являясь многогранным и многоструктурным явлением, подчиняется в своем развитии закону спроса-предложения. Действие рыночного механизма проявляется в сложных процессах, которые определяют состояние рынка, темпы его развития и основные пропорции. На рынке действуют многочисленные взаимодействующие внутренние и внешние силы, далеко

не всегда оказывающие свое влияние на рыночные процессы. Никто не отрицает существования стихийности и способности рыночных процессов к саморегулированию, но не следует оспаривать факт потенциальной возможности маркетингового управления на различных уровнях. На развитие потребительского рынка оказывают влияние различные группы факторов: экономические, социально-демографические и технологические.

Рынок выполняет следующие функции:

-рынок сводит продавца и покупателя;

-рынок проявляет себя в том, что между продавцами и покупателями заключаются сделки, происходит торговля, обмен товара на деньги;

-на рынке устанавливаются реальные пропорции спроса и предложения, а именно стимулирует или ограничивает их развитие;

-рыночный механизм через колебания соотношения спроса и предложения и соответственно колебания цен приводит к равновесным ценам и устанавливает уровень цен на каждый момент времени, определяет пропорции между ценами отдельных товаров;

-рынок обеспечивает распределение товарной массы по регионам, пропорциональное региональным колебаниям соотношений спроса и предложения;

-рынок представляет собой механизм распределения жизненных благ, на рынке выявляется доля различных социальных групп населения в общем объеме покупки продуктов и услуг [1].

В современных условиях структура и объем потребительского рынка в большей степени зависят как от организации деятельности предприятий розничной торговли, так и структуры спроса платежеспособного населения в определенном регионе. Механизмы регулирования потребительского рынка предполагает, как рыночное регулирование, осуществляющееся на основе саморегуляции спроса и конкуренции, так и наличие факторов регулирующего назначения. На сегодня рынок потребительских услуг предлагает просто огромный выбор услуг различного профиля. Целью подобной деятельности является выявление и удовлетворение имеющихся у потребителя потребностей в услугах, на оказании которых специализируются различные фирмы и компании. Среди их множества потребителю поначалу бывает довольно сложно выбрать ту, которая сумеет максимально качественно оказать ту или иную услугу, однако путем приобретения собственного опыта, изучения справочных и информационных материалов, путем получения информации от третьих лиц, он выявляет те компании, которые выполняют свою работу наиболее качественно. Немаловажным фактором также является цена представляемых товаров и услуг.

Ценовая политика фирмы представляет собой важный элемент общей стратегии фирмы, непосредственно входит в такой крупный ее раздел, как рыночная стратегия и сочетает в себе как стратегические, так и тактические аспекты. В наиболее общем виде ценовая политика предприятия может быть определена как деятельность его руководства по установлению, поддержанию и изменению цен на производимые товары, деятельность, осуществляемая в русле общей стратегии фирмы и направленная на достижение целей и задач последней [3].

Стратегические аспекты ценовой политики содержат в себе договорные мероприятия по установлению и изменению цен. Эти мероприятия направлены на регулирование деятельности всей производственной и товаропроизводящей сети фирмы и на поддержание конкурентоспособности производимых товаров и услуг в соответствии с целями и задачами общей стратегии фирмы.

Тактические аспекты ценовой политики включают в себя мероприятия краткосрочного и разового характера. Они направлены на устранение деформации, которая возникает в деятельности производственных подразделений и товаропроизводящей сети вследствие непредвиденных изменений цен на рынке и (или) поведения конкурентов, ошибок управленческого персонала, и могут иногда идти вразрез со стратегическими целями фирмы. Сущность цены, ее экономическая природа проявляются двояко. Цена выступает как:

-индикатор, отражающий политику и конъюнктуру рынка;

-регулятор рынка, с помощью которого осуществляется воздействие на спрос и предложение, структуру и емкость рынка, покупательную способность валюты, оборачиваемость товарных запасов и т.д.

Важно выделять еще два таких показателя потребительского рынка как товарооборот и товародвижение. Сущность товародвижения заключается в сочетании физического и экономического процессов перехода товара из сферы производства в сферу товарного

обращения и из последней – в сферу потребления. Функциональные задачи статистики товародвижения и товарооборота можно сформулировать следующим образом:

− сбор, сводка и обработка информации о товарообороте на уровне предприятий, фирм, каналов товародвижения (торгово-сбытовых систем), регионов и в целом по стране; общем объеме товарооборота и продаже отдельных продуктов и услуг;

− оценка и анализ отдельных этапов товародвижения, его звенности, уровней и длины каналов товародвижения, форм сбытового и торгово-посреднического товарооборота, формирования и использования товарных ресурсов;

− анализ объема товарооборота, его товарной структуры и ассортимента;

− анализ динамики товарооборота;

− анализ товарооборота на душу населения и процесса удовлетворения покупательского спроса;

− региональный анализ товарооборота.

Так, чтобы проанализировать текущую ситуацию на рынке, или предположить его будущее поведение совокупная информация по различным отраслям рынка собирается, измеряется и анализируется органами статистики. Существуют определенные различия задач государственной и бизнес-статистики товарооборота. Если в бизнес-статистике товарооборота отдельных фирм на первом плане – оценка результатов собственной деятельности и место фирмы на рынке, то в государственной макростатистике товарооборота – выявление общих закономерностей и тенденций, роли отдельных субрынков, анализ межрегионального обмена [2].

Таким образом, макроструктура потребительского рынка характеризуется разнородностью природы составных частей, неурегулированностью их числа и порядка расположения (в процессе конкурентной борьбы и под влиянием научно-технического прогресса их число постоянно изменяется – появляются новые и отмирают устаревшие виды потребительских рынков). На микроэкономическом уровне структура потребительского рынка представляет собой взаимосвязь таких олицетворенных экономических единиц как покупатель (конечный потребитель – предъявитель спроса) и продавец в сфере обмена, с помощью которого происходит реализация товаров и услуг.

Учитывая достаточно разнообразные подходы и большое количество используемых признаков классификации рынков, функций, и показателей функционирования существует неоднозначность в понимании характеристик рынка, что снижает качество и результативность регулирования. Потребительский сектор функционирует как одна из составляющих частей территориального рыночного хозяйства, оказывает активное воздействие на производственный процесс всего комплекса отраслей. Показатели его развития являются значительными индикаторами экономического и социального благополучия общества в целом. Главное условие стабильности системы, основанной на товарных отношениях, - отлаженность механизма ценообразования, который представляет собой способ формирования цены, технологию её зарождения, функционирования и изменения.

Список литературы:

1. Шапкин И.Н., Блинов А.О., Кестер Я.М. Управление региональным хозяйством: учебное пособие. — М.: КНОРУС, 400с., 2005г.

2. Коваленко Е.Г., Зинчук Г.М. Региональная экономика и управление: Учебное пособие. — СПб.: Питер, 288с., 2008г.

3. Щедрин Н. И., Егоров Н. Н. «Статистика торговли» - М.: Москва. Финансы и статистика, 326с., 2003 г.

УДК 57.022:336.221.4

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ЖИЗНЕСПОСОБНОСТИ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ УКРАИНЫ

Кучерова А.Ю.
Классический приватный университет, г. Запорожье, Украина

Трансформационные процессы в среде налогообложения Украины характеризуются динамичностью и системностью изменений. В основе налоговых новаций, чаще всего, лежит фискальная плоскость их целеполагания, что в условиях острого дефицита бюджетных средств понятно. Однако, деструктивная система распределения кумулятивных бюджетных средств принципиально не меняется, что способствует дальнейшему развитию теневого сектора экономики государства и малоэффективности налоговых реформ.

В таких условиях, когда налогоплательщики не чувствуют социально-экономической отдачи налогов и, в общем, стабильно находятся в зоне риска и опасности, вопросы о добросовестности уплаты налогов, налоговой дисциплины, морали и этики, и вообще, формировании налоговой культуры в государстве не решаются эффективно и отходят на второй план. Налоговая новация должна формироваться не только на основе потребностей бюджета государства, но с учетом возможностей налогоплательщиков на фоне использования прозрачного механизма их перераспределения.

Согласованность и прозрачность взаимосвязей между элементами налоговой и другими составляющими социально-экономических систем государства формируют и обусловливают их жизнеспособность в условиях кризиса. Учитывая значительный задел в методологии жизнеспособности социально-экономических систем, уделено недостаточно внимания адаптации существующих концептов в среде налогообложения, хотя, именно налоговая система наглядно демонстрирует дисбалансы ее развития и малоэффективность трансформаций.

В работе [1] жизнеспособность налоговой культуры характеризуют по таким признакам, как:

- кумулятивность (способность восприятия и сохранения обществом налоговых моделей поведения, способов, образцов, форм деятельности и взаимодействия);
- изменчивость (способность общества адаптироваться к изменяющейся внешней налоговой среды путем коррекции налоговых культурных основ)
- мобилизационность (способность общества к самоорганизации в среде налогообложения).

Итак, согласно [1] жизнеспособной является налоговая культура, чьи налоговые ценности, эталоны, традиции, привычки, умения воспринимаются и сохраняются в долгосрочной перспективе, воспроизводятся в процессе адаптации форм взаимодействия, моделей поведения и деятельности в налоговой среде за счет саморазвития субъектов налогообложения.

С целью обоснования всей совокупности характеристических признаков жизнеспособности налоговой системы обратимся к методологии жизнеспособности социально-экономических систем.

Современный методологический базис жизнеспособности социально-экономических систем представляется двумя научными школами д.э.н., проф. Ю. Лысенко и д.э.н., проф. Л. Сергеевой. Обе научные школы развились на достижениях теории жизнеспособности С. Бира [2]. В свою очередь, Ю. Лысенко утверждает, что «жизнеспособность - это возможность функционирования экономической системы (ЭС) в течение неограниченного периода времени в условиях действия возмущающих факторов при приемлемом уровне эффективности» [3]. Тогда как Л. Сергеева жизнеспособную систему представляет как «систему, которая способна бесконечно долго сохранять и поддерживать самостоятельное существование» [4]. Итак, концептуальные положения двух научных школ близки по сути, однако, отличаются тем, что взгляды Ю. Лысенко ограничиваются технико-экономическими параметрами системы, а концепция Л. Сергеевой наделяет систему свойствами саморазвития, а именно [4]:

- устойчивость (характеризует взаимодействие системы со средой);
- надежность (характеризует внутренние силы системы);
- живучесть (характеризует потенциал системы к развитию),

- мотивированность (характеризует продолжительность и интенсивность действий, направленных на развитие).

По мнению автора, указанные составляющие жизнеспособности системы обеспечивают существование и развитие системы в целом. Объединяет авторов утверждение, что именно с течением времени можно получить действительные оценки жизнеспособности социально-экономических систем. Понятие жизнеспособности социально-экономической системы сложное и многоаспектное, поскольку для каждого вида социально-экономической системы уточняются ее характеристические параметры на основе уточнения специфики ее функционирования и развития, расширяя, тем самым, плоскость измерения ее общего уровня. На основе выше указанного уточним следующие характеристические параметры жизнеспособности налоговой системы на основе уже существующей структуре:

- устойчивость (способность системы за определенный период времени выполнять собственные функции);
- надежность (способность системы сохранять плановые уровни целевых параметров функций как можно дольше);
- живучесть (способность системы сохранить функциональный потенциал в условиях негативного влияния внешней среды);
- изменчивость (динамичность развития структуры системы);
- мотивированность (способность налогоплательщиков и контролирующих органов к самоорганизации в среде налогообложения);
- сложность (различают сложность системы на уровне ее структуры, функционального обеспечения и динамического развития).

Под устойчивостью налоговой системы имеется в виду способность достижения как качественных показателей выполнения функций налогов и сборов, так и их структурное соотношение, при котором будет доминировать именно регулирующая функция, а не фискальная. Надежность налоговой системы обуславливает ее конкурентоспособность и способность реализации собственного назначения через достижение поставленных целей. Способность сохранения плановых уровней целевых параметров налоговой системы с течением времени уменьшается, однако, не ниже уровня живучести системы в целом. В период изменчивости налоговой среды потери компенсируются уровнем ее мотивированности. Указанные характеристические параметры жизнеспособности налоговой системы демонстрируют ее фискальную, регулирующую и самоорганизационную функции, что дает возможность максимально четко учитывать аспекты функционирования и развития налоговой системы с учетом специфики ее информационного пространства. Наглядно концептуальные положения формирования жизнеспособности налоговой системы представлено на рис. 1.

По данным рис.1. концептуальные положения формирования жизнеспособности налоговой системы представлен в разрезе отдельных уровней, а именно:

- уровень обеспечения жизнеспособности, выделяющий подуровни развития и функционирования системы. Как известно, ни одна система не может развиваться без определенного базиса, которым, в данном случае, и выступает функциональный уровень. Его полноценное обеспечение формирует вектор дальнейшего развития потенциала системы;
- функциональный уровень налоговой системы, который характеризуется ее приоритетными функциями. В современной научной литературе к функциям налоговой системы относят, в общем, фискальную, регулирующую и их модификации, например, стимулирующую. Однако недостаточно внимания уделяется аспектам самоорганизации субъектов налогообложения, в частности, власти, контролирующих органов, налогоплательщиков и налоговых агентов, чьи способности и возможности к самоорганизации существенно различаются в налоговой среде;
- структура жизнеспособности налоговой системы выделяет такие элементы, как: устойчивость, надежность, живучесть, изменчивость, мотивированность, сложность;
- уровень значимости составляющих жизнеспособности соответствует концепции «золотого сечения», что лежит в основе оценки жизнеспособности социально-экономических систем научной школы Л. Сергеевой.

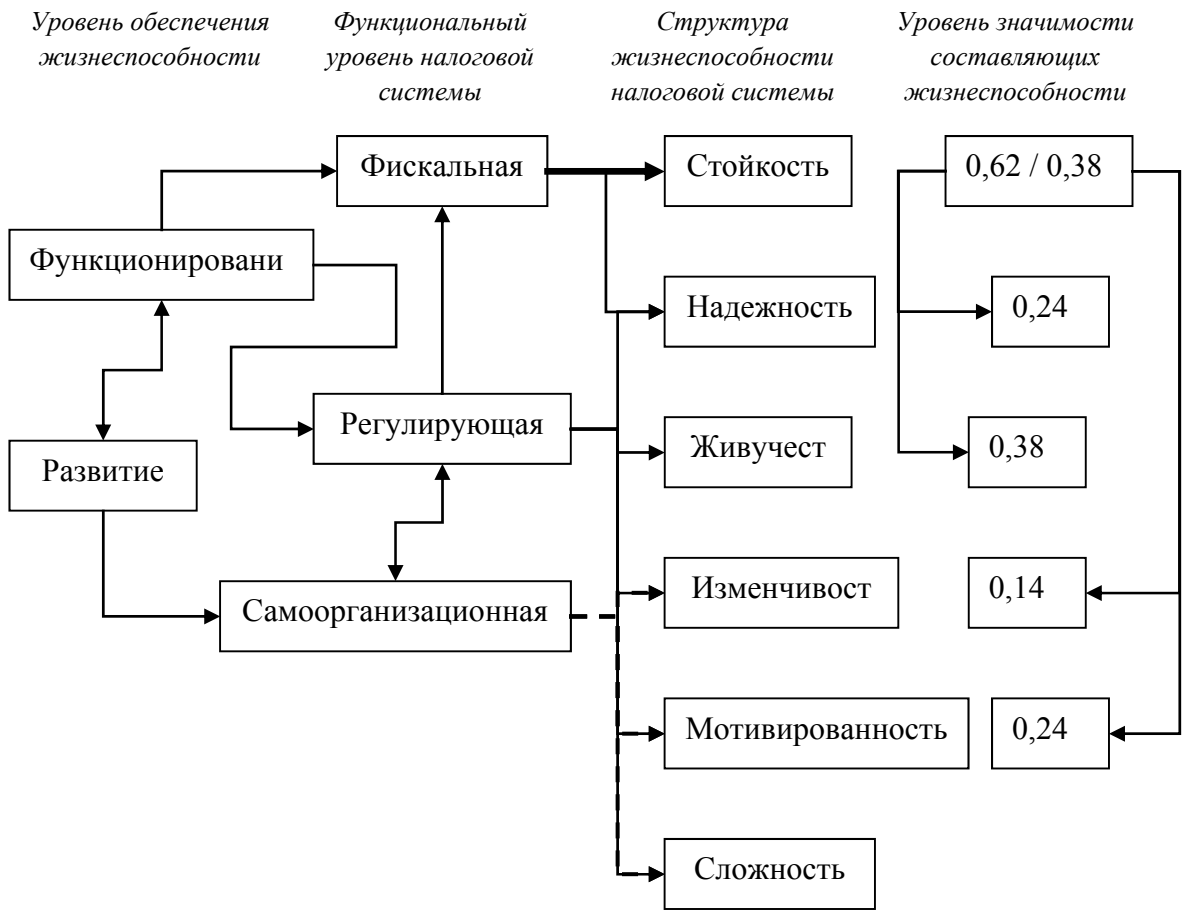

Рис. 1. Структурно-логическая схема концептуальных положений формирования жизнеспособности налоговой системы. Источник: разработка автора на основании обработки [3;4].

Указанные веса устанавливаются к каждому параметру жизнеспособности налоговой системы в зависимости от ее текущего состояния. Например, в период кризиса налоговая система функционирует в неблагоприятных условиях, что, чаще всего, обусловливает смещение акцентов функционального распределения в сторону фискальной функции. Однако акценты фиска эффективны ограниченный период времени, поэтому чрезмерное использование фискальной функции приводит к обратным установленным целям результатам. Поэтому на разных этапах функционирования и развития налоговой системы ее базису и надстройке будут соответствовать разные весовые коэффициенты (0,62 / 0,38) в контексте оценивания ее уровня жизнеспособности.

Таким образом, на основе концепции жизнеспособности социально-экономических систем Л. Сергеевой, оценка жизнеспособности налоговой системы G является функцией оценок устойчивости Y, надежности N, живучести T, изменчивости M, мотивированности V, сложности S:

$$G = f(Y, N, T, M, V, S). \quad (1)$$

Указанные концептуальные положения являются основой для оценки составляющих и общего уровня жизнеспособности налоговой системы, что позволит обосновать вектор ее развития с учетом социально-экономических ограничений.

Перспективой дальнейших исследований является обоснование показателей, характеризующие отдельные составляющие жизнеспособности налоговой системы с целью построения сценариев ее развития при заданных социально-экономических ограничениях.

Список литературы:

1. Агеев А. Предпринимательство: проблемы собственности и культуры. – М.: Наука, 1991. – с. 112.

2. Бир Ст. Мозг фирмы : пер. с англ. / Ст. Бер. – М. : Радио и связь, 1993. – 416 с.

3. Методология моделирования жизнеспособных систем в экономике : монография / [Ю.Г. Лысенко, В.Н. Тимохин, Р.А. Руденский и др.]. – Донецк : Юго-Восток Лтд, 2009. – 350 с. – (Серия: Жизнеспособные системы в экономике = Життєздатні системи в економіці).

4. Моделювання структури життєздатних соціально-економічних систем : монографія / Л.Н. Сергєєва, А.В. Бакурова, В.В. Воронцов, С.О. Зульфугарова. – Запоріжжя : КПУ, 2009. – 200 с.

5. Моделювання управління життєздатністю комерційного банку : монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. Л.Н. Сергєєвої. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – 360 с.

УДК 330.322: 368.021 (477)

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЛИЗИНГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ КАК ФОРМЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ

Кушнир Т.М.
Львовский национальный университет имени Ивана Франко, г. Львов, Украина

Раскрытие сущности лизингового соглашения достигает далёких времён Аристотеля. Именно ему принадлежит фраза: «Богатство заключается в пользовании, а не в праве собственности». Однако, арендные (лизинговые) соглашения были известны и во времена, что предшествовали IV в. до н. э., когда жил Аристотель. Они заключались ещё в древнем государстве Шумер и датируются приблизительно 2000 г. до н. э. Так, глиняные таблички, обнаруженные в шумерском городе Ур, содержат ведомости об аренде сельскохозяйственных орудий, земли, водных источников, волов и другого скота. Арендаторами были местные фермеры, арендодателями – священники. Аренду земли и скота использовали и другие древние цивилизации, такие как греки, египтяне и пр. Древние финикийцы предоставляли в аренду суда, которая по своей экономико-правовой сущности очень похожа на классическую форму современного лизинга оборудования. Множество краткосрочных договоров аренды обеспечивали содержание суда и экипажа. В современных условиях эти соглашения отвечают операциям так называемого «мокрого» лизинга. Долгосрочные чартерные соглашения подписывались на срок, который покрывал весь расчётный период экономической жизни судов, и требовали от арендатора принятие на себя большей части обязательств, что всплывали с монопольного использования арендованных средств.

Английский историк Т.Кларк нашёл несколько положений о лизинге в Законах Хаммурапи, которые были приняты между 1775-1750 гг. до н. э. и Институции Юстиниана (483-565 гг.), которые стали одними из первых законодательных актов, что регулировали отношения, близкие по своей сущности с лизинговыми.

Первые документальные воспоминания про практически проведённое лизинговое соглашение относится к 1066 году, когда Вильгельм Завоеватель арендовал в нормандских судовладельцев корабли для вторжения на Британские острова.

В Венеции также в XI в. существовали соглашения, похожие на лизинговые операции: венецианцы сдавали в аренду торговцам и владельцам торговых судов очень дорогие в те времена якоря. По окончании плавания они возвращались владельцам, которые опять сдавали их в аренду.

В Великобритании одним из первых нормативных актов, которые регулировали отношения, похожие на лизинговые, был Закон Уэльса 1284 года.

В XIX в. лизинг развивался как в европейских странах, так и в США. Особенную роль для развития лизинговых отношений в Европе имело развитие промышленности, в частности, угольной и железнодорожного транспорта. Собственники угольных рудников брали в лизинг локомотивы, железнодорожные вагоны. Лизингодателями выступали небольшие предприятия,

которые покупали эти вагоны, а потом сдавали их в лизинг железнодорожным компаниям. Такие соглашения получили название аренда-покупка. А впервые термин «лизинг» был использован в 1877 году, когда телефонная компания *«Bell»* приняла решение не продавать свои телефонные аппараты, а сдавать их в аренду, то есть устанавливать оборудование в доме или офисе клиента только на основе арендной платы.

Особенным моментом в развитии лизинга стал период Второй мировой войны. В первый период войны СССР необходима была военно-техническая, материальная и финансовая помощь. США и Великобритания обязались поставлять ежемесячно 100 бомбардировщиков, 300 истребителей, 800 танков и другую военную технику. Сначала оплата производилась золотом, потом США предоставили СССР беспроцентную ссуду на сумму 1 млрд. долл. для их финансирования. Эта операция известна в истории как ленд-лиз, то есть система передачи Соединёнными Штатами в лизинг вооружения, боеприпасов и других материальных ресурсов странам антигитлеровской коалиции.

Революция в арендных отношениях произошла в США в начале 1950-х годов. В аренду начали массово предоставляться средства производства: технологическое оборудование, машины и механизмы, суда, самолёты. Правительство США, оценив это явление, оперативно разработало и реализовало государственную программу его стимулирования.

Первым акционерным обществом, для которого лизинговые операции стали основным видом деятельности, есть созданная в 1952 году в Сан-Франциско компания *«United States Leasing Corporation»*. Основал компанию Г.Шонфельд. Сначала он создал компанию для одного конкретного лизингового соглашения, но потом понял, что лизинговый бизнес может стать перспективным. Лизинговые операции достаточно быстро пересекли границы США и, следовательно, появилось такое важное для развития лизингового бизнеса понятие как «международный лизинг». Через несколько лет компания начала открывать свои филиалы в других странах (в первую очередь в Канаде в 1959 году).

В конце 1960-х гг. в странах ЕЭС появились компании, которые заключали соглашения по финансовому лизингу. Таким видом деятельности в основном занимались специализированные филиалы больших банков или связанных с ними финансовых посреднических учреждений. В 1970-е годы создаются и национальные лизинговые ассоциации Италии, Австрии, ФРГ, Великобритании, Франции.

Первая специализированная западногерманская лизинговая компания «Дойче Лизинг Гамбург» возникла в 1962 году. В скором времени в разных землях Германии начали появляться и другие лизинговые фирмы как с узкой специализацией (аренда судов, грузовых автомобилей), так и широким спектром посреднических операций. В 1968 году такие фирмы осуществляли инвестиции уже на 280 млн. долл.

В 1982 году корпорация МакДоннела Дугласа сумела благодаря лизингу завоевать рынок для самолёта «ДС-9-80» в конкуренции с «Боингом-727». Предложенная Дугласом концепция была названа *«fly before buy»*.

В 1970-80-е годы лизинг рассматривался советскими внешнеторговыми организациями как одна из форм приобретения и реализации такого оборудования как крупногабаритные универсальные и другие дорогие станки, потоковые линии, дорожно-строительное, кузнечно-прессовое, энергетическое оборудование, а также ремонтные мастерские, самолёты, морские суда, автомашины, вычислительная техника на базе ЭОМ с использованием специальной формы кредита. Лизинг обычно фиксировался в соглашениях, заключённых между советскими и зарубежными партнёрами, на некоторый срок.

Разновидностью лизинговой операции, которая активно использовалась СССР, был «бербоут-чартер» - наём морского судна без экипажа. Соответственно условий соглашения, что заключался В/ПРО «Совфрахт» Минморфлота СССР с посреднической фирмой, которая предоставляла Минморфлоту судно в аренду, на это судно, которое прибыло в какой-либо с портов Западной Европы или Японии под флагом третьей страны, направлялся советский экипаж, подымался флаг СССР и судно переходило в распоряжение советской стороны для эксплуатации. После окончания или до окончания срока аренды по взаимно достигнутому соглашению как обязательное условие предвиделось приобретение корабля арендатором.

На условиях «бербоут-чартер» Минморфлот СССР приобрёл значительный тоннаж – сухогрузы, пассажирские суда, танкеры, которые находились в эксплуатации на протяжении 6-12 лет.

Достаточно активно использовался лизинг международных автомобильных перевозок внешнеторговыми объединениями «Совтрансавто», которое покупало за рубежом на условиях аренды с последующей покупкой разные виды грузового автотранспорта: тягачи, рефрижераторные и тентовые полуприцепы, кузова, контейнерные шасси.

В июне 1991 года была создана, а с декабря этого же года начала действовать международная советско-германская лизинговая компания «Евролизинг». Вместе с этим к концу 1980-х гг. международный лизинг в СССР развивался слабо из-за отсутствия валюты у советских предприятий.

Стоит отметить перспективность использования лизинговых инструментов финансирования инвестиций в условиях дефицита денежных ресурсов, особенно, это касается мелких производителей, в частности, фермерских хозяйств, предприятий, оказывающих транспортные и другие логистические услуги.

УДК 659.118.1

ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ МЕРЧАНДАЙЗИНГА В СФЕРЕ РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ

Макаров А.А.
Российский экономический университет им. Г.В. Плеханова, г. Москва, Российская Федерация;
Волошина О.В.
Кременчугский национальный университет им. М. Остроградского,
г. Кременчуг, Украина

В соответствии с российским нормативно-правовым документом, «розничная торговля – торговля товарами и оказание услуг покупателям для их личного, семейного, домашнего использования» [1]. Розничная торговля — конечная цепочка взаимодействия продавца и покупателя, при котором происходит купля – продажа товаров и услуг по розничным ценам [2]. Одновременно, розничная торговля — предпринимательская деятельность, связанная с торговлей товарами на основе договоров розничной купли—продажи [3].

Известно, что в сфере розничной торговли идет жесткая конкуренция. Постоянная борьба за клиента заставляет участников рынка концентрировать свои усилия на создании конкурентных преимуществ собственных магазинов. Как отмечает источник, «для того чтобы торговое предприятие отличалось индивидуальностью и привлекало внимание покупателя, необходимо с профессионализмом применять традиционные технологии влияния на потенциального клиента, а также постоянно улучшать такого рода навыки и искать новые пути к востребованности покупателями. Лидирующие представители розничной торговли немаловажной составляющей своего успеха считают внедрение технологий мерчандайзинга» [4].

Мерчандайзинг происходит от английского "merchandising"— искусство торговать. Изучение источников показывает, что существует множество понятий, определяющих значение мерчандайзинга (табл.1).

Таким образом, отметим, что мерчандайзинг – подготовка товаров к розничной торговле. Необходимость его применения была выяснена после того, как было доказано, что 2/3 решений о покупке потребители принимают в торговом зале магазина [5].

Главная цель мерчандайзинга – увеличить объемы продаж, сохраняя и повышая удовлетворение покупателя от процесса совершения покупки. Эта цель достигается с помощью спланированного комплекса мероприятий, включающего в себя: определение необходимого количества товара в торговой точке, принцип его выкладки и размещение рекламных материалов. Кроме того, немаловажную значимость в продвижении продукта играет цветовое оформление, дополнительное освещение, приятный запах, музыка – все это показывает товар с лучшей стороны и создает приятную атмосферу, способствующую покупке.

Таблица 1 – Обзор дефиниций понятия "мерчандайзинг"[6]

Автор определения	*Трактовка определения*
Тейн Е.	Мерчандайзинг — комплекс мероприятий, направленных на достижение максимальных оборотов и прибылей для торговой точки и её владельца, при эффективном использовании торгового пространства.
Оксфордский словарь бизнеса	Мерчандайзинг — это сбытовая политика розничного торговца, продвижение и сбыт в своем магазине определенных товаров.
Сагинова О.В.	Мерчандайзинг – комплекс маркетинговых мероприятий, осуществляемых в торговых помещениях, и направленных на то, чтобы "подвести" покупателя к товару и создать благоприятную ситуацию, обеспечивающую максимальную вероятность совершения покупки.
Вертегов В. Г.	Мерчандайзинг — комплекс мероприятий, направленных на создание у потребителя предпочтения, позволяющего выбрать товар под конкретным брендом в торговой точке.
Снегирева В.В.	Мерчандайзинг – самостоятельный вид профессионально осуществляемой деятельности по управлению поведением покупателей, основанный на анализе распределения познавательных ресурсов человека.
Ермолова О.А.	Мерчандайзинг — часть процесса маркетинга, определяющая методику продажи товара в магазине.

Задачи мерчандайзинга можно разделить на два блока: внешние и внутренние. К первому относятся: размещение торговых марок, организация эффективного запаса, продвижение и оформление товара. Второй блок: разработка и внедрение концепции мерчандайзинга, формирование структуры (подразделения) и обучение. Объектами мерчандайзинга являются: поведение покупателей, потребителей и посетителей магазина. Субъекты: специалисты и предприятия, которые изучают потребительское поведение, используют различные методы для влияния на их выбор.

В большинстве изданий авторы выделяют следующие направления мерчандайзинга [6]:

Выкладка товаров или экспозиция. Продукт должен быть хорошо заметным потребителю, притягивать его внимание своим наличием на полке, иметь привлекательный дизайн.

Воздействие. Товар должен хорошо выглядеть и своим видом убеждать посетителя магазина сделать покупку. Известно, что в местах продаж 80% покупателей останавливаются возле рекламной выкладки, а 25% отдают свое предпочтение марке товара под влиянием выкладки.

Презентация цены. Большинство покупателей приобретают товар со скидками. Для них важно понимать пользу покупки.

Удобство. Продукция на полках должна располагаться таким образом, чтобы покупателю было удобно к ней подойти и взять её в руки.

Но необходимо помнить, что у мерчандайзинга есть ограничения, когда точно известно, что он не поможет:

- Если магазин торгует исключительно дешевыми товарами либо товарами малоизвестных фирм, ориентируясь на экономическую обстановку и конъюнктуру местного рынка. Естественно, что если определяющим фактором покупки является цена, то другие инструменты могут не сработать;
- Если товар малоизвестен на рынке;
- Если товар очень дорогой. Чем выше стоимость товара, тем менее спонтанной будет покупка;
- Если товар приобретается покупателем редко (бытовая техника, мебель, автомобили и т.п.);
- Если требуется личный контакт продавца с каждым покупателем и консультативные продажи (например, сложная техника, машины, кухонная мебель и т.д.);

- Если требуется демонстрация товара в действии (парфюмерия и косметика продаются наилучшим образом, когда покупательницы советуются с продавцом, пробуя тот или иной запах, подбирая цвет);

- Если ассортимент товаров одного типа слишком широк. Это может смутить покупателя, которому в данном случае будет проще отказаться от покупки, чем принять решение. Скорее ему потребуется совет и помощь продавца [7].

Обобщая представленную информацию, отметим, что мерчандайзинг помогает эффективно расположить товар на полках, способствует продвижению новой продукции. Дает возможность увеличить число импульсивных покупок и времени пребывания посетителя в торговом зале, завоевать новых покупателей и удержать старых. С помощью средств мерчандайзинга у владельца магазина появляется возможность рассказать потребителю о свойствах продукта, создать конкурентное преимущество розничного торгового предприятия.

Список литературы:

1. ГОСТ Р 51303 - 2013 «Торговля. Термины и определения». – М.: Стандартинформ, 2014.

2. Общероссийский классификатор услуг населению (ОКУН).

3. Половцева Ф.П. Организация коммерческой деятельности: Учебник для бакалавров. – М.: ИНФРА-М, 2015. – 272 с.

4. Парамонова Т.Н., Рамазанов И.А. Мерчандайзинг: Учебное пособие / Т.Н. Парамонова, И.А. Рамазанов. – М.: КНОРУС, 2010. – 144 с.

5. Сэнд Г.А. Принципы мерчандайзинга /Г.А. Сэнд. – М.: Изд-во Гревцов Паблишер, 2007. – 256 с.

6. Варлей Р. Управление розничными продажами. Мерчандайзинг. /Р. Варлей. – М.: Изд-во Проспект, 2012. – 272 с.

7. Сысоева С.В. Мерчандайзинг. Курс управления ассортиментом в рознице /С.В. Сысоева, Е.А. Бузукова. – СПб.: Питер, 2014. – 256 с.

УДК 339.138+ 791.43/.45

ОРГАНИЗАЦИИ КИНОПОКАЗА: ХАРАКТЕРИСТИКА СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ, РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ В СИСТЕМЕ КИНОИНДУСТРИИ РОССИИ

Макаров А.А.
Всероссийский государственный институт кинематографии им. С.А. Герасимова, г. Москва, Российская Федерация
Сааков З.
ВГИК им. С.А. Герасимова, г. Москва, Российская Федерация

Роль кино, как и систему кинопоказа в России, сложно переоценить. Огромную роль оказывает кино на воспитание, становление личности человека. Хорошее кино всегда несет какую-то идеологию, определенное видение. С помощью художественного кино можно донести определенные мысли, заставить зрителя поверить и проникнуться в происходящее; кино дает зрителю примеры для подражания.

С самого первого кинопоказа прошло более ста лет, но кино уже является неотъемлемой частью жизни большинства людей. Кинематограф «завладел» большой аудиторией театров, давая зрителям то, что они дать не могут – полную иллюзию реальности действия.

Значение кинотеатра в обществе огромно, потому как это место проведения досуга, где происходит обмен эмоциями, мнениями во время и после просмотра кинофильма. Социализация молодежи является одной из самых важных социально-культурных функций кинотеатров.

Организация кинопоказа – система с определенными требованиями, предъявляемыми к оборудованию, установленному в кинозале для демонстрации, управления, составления расписания сеансов и диагностики оборудования. Система кинопоказа включает в себя

оборудование, необходимое для организации демонстрации кино в кинозале, расположенном в учреждении культуры [1].

Кинотеатр – место, где завершается цикл кинопроцесса и где совершается акт соединения аудиовизуального произведения с сознанием массового зрителя. С данного момента кинопроизведение начинает свою долгую (или короткую) жизнь. В цепи «кинопроизводство-кинопрокат-кинопоказ» последнее звено доходное: здесь возвращаются затраты, формируется «касса» (сборы от продажи билетов) [2, с.76].

Кинотеатром называется общественное здание или его часть (в структуре торгово-развлекательных центров и т.п.), оборудованное для кинопоказа. В кинозалах устанавливается большой светоотражающий звукопрозрачный экран, шириной до 30 метров, за которым устанавливаются громкоговорители. Большие кинотеатры имеют систему кондиционирования воздуха, акустически обработанные стены и потолок, определенное освещение, кинопроекционный комплекс, который состоит из нескольких универсальных кинопроекторов для демонстрации кино. Так же в кинотеатре имеются фойе для зрителей, бар, служебные помещения [1].

По количеству кинозалов кинотеатры подразделяются на:

- моноплексы – однозальные кинотеатры;
- миниплексы – от 2 до 7 кинозалов;
- мультиплексы – от 8 и более кинозалов.

Российский рынок кинопоказа и его изменение за 2012-2014 гг. представлен в табл. 1.

Таблица 1 – Российский рынок кинопоказа за 2012 – 2014 гг.*

Наименование	*2012*	*2013*	*2014*	*Изменения 2013 г. к 2012 г., +-*	*Изменения 2014 г. к 2012 г., +-*	*Изменения 2014 г. к 2013 г., +-*	*Темпы роста, 2013 /2012 гг., %*	*Темпы роста, 2014 /2013 гг., %*
Количество кинотеатров, ед.	1057	1101	1187	44	130	86	104	108
Количество кинозалов, ед.	3131	3479	3829	348	698	350	111	110
Кассовые сборы всех кинотеатров России, млрд. $	1,241	1,373	1,247	0,132	0,006	-0,126	111	91
Количество проданных билетов, млн. ед.	171,5	187,6	190,4	16,1	18,9	2,8	109	111
Средняя цена кинобилета в России, руб.	226	233	242	7	16	9	103	104

*Таблица составлена по: Мухина М. Статистика: Итоги российского проката в первом квартале 2015 года. / М. Мухина, А. Абаев, А. Белый, П. Гайков // Бюллетень кинопрокатчика. – 2015. - № 4-5 (105-106). – С. 20; Омарова Б.А., Макаров А.А., Калугина С.А. Российские кинотеатры: признаки классификации, характеристика современного состояния, возможность осуществления в них рекламно-информационной деятельности: Статья. //Вестник РТСУ. – 2015. - № 1.

По данным табл.1 можно сделать ряд выводов.

Количество кинотеатров в 2013 г. по сравнению с 2012 г. увеличилось на 44 кинотеатра, т.е. на 4%. Количество кинотеатров в 2014 г. по сравнению с 2012 г. увеличилось на 130 кинотеатров, а в 2014 г. по сравнению с 2013 г. произошло увеличение на 86 кинотеатров, т. е. на 8%. В России большинство кинотеатров являются миниплексами (в основном, двух-, и четырехзальники).

Кассовые сборы кинотеатров в 2013 г. по сравнению с 2012 г. дали увеличение на 0,132 млрд. $, т.е. на 11%, но в 2014 г. по сравнению с 2013 г. кассовые сборы уменьшились на 0,126 млрд. $, т.е. на 9%.

Количество проданных билетов неуклонно растет, в 2013 г. по сравнению с 2012 г. произошло увеличение на 16,1 млн. единиц, т.е. на 9 %, а в 2014 г. по сравнению с 2013 г. произошло увеличение на 2,8 млн. единиц, т.е. на 11%.

Средняя стоимость кинобилета в России в 2013 г. по сравнению с 2012 г. увеличилась на 7 рублей, т.е. на 3%, а в 2014 г. по сравнению с 2013 г. увеличилась на 9 рублей, т.е. на 4%.

В настоящее время в России насчитывается 3840 кинозалов для демонстрации фильмов и 1496 кинотеатров. Итогами первого квартала 2015 года являются прирост кассовых сборов, составивший 8,3%, а посещаемости кинотеатров – 5,7%. Доля российского кинопрома по итогам анализируемого периода находится на значимом уровне – 27,4% по сборам и 29,3% по посещаемости [3, с.20].

Инвестиции в строительство новых кинотеатров за последние несколько лет значительно снизились. Период окупаемости кинотеатра возрос до 10 лет и более за счет увеличения стоимости строительства и насыщения тех географических сегментов рынка, где был наиболее высокий спрос [1].

При строительстве или открытии организаций кинопоказа следует выделить две тенденции. С одной стороны, в мегаполисах и крупных городах кинотеатры строятся преимущественно в торговых, торгово-развлекательных и культурных центрах. По нашему мнению, этот вариант позволяет создавать многозальные кинотеатры (в среднем 5, максимум 16 экранов), обладающие таким конкурентным преимуществом, как возможность одновременного показа большого количества фильмов, отвечающих вкусам различных сегментов целевой аудитории.

Также возможным направлением развития кинотеатрального показа в крупных городах является открытие специализированных кинотеатров или же залов в многозальных кинотеатрах для демонстрации «нишевого» кино. Такие залы и кинотеатры уже функционируют в России, и некоторые сети взяли курс на частичную дифференциацию залов по контенту. Это позволяет частично расширять зрительскую аудиторию за счет включения в нее зрителей арт-хауса, «нишевого» кино и иных видов немассового кино. Подобная специализация успешно действует в Америке и Европе: существуют кинотеатры, специализирующиеся на показе «альтернативного кино». У таких кинотеатров складывается своя постоянная аудитория. Данная тенденция позволит увеличить тиражи фильмов так называемого ограниченного проката и привлечь дополнительные средства для производства авторского кино [4, с.20].

С другой стороны, в малых городах России почти не ведется строительство современных кинотеатров, поскольку уровень жизни населения в них значительно ниже, чем в крупных городах и это приводит к ряду проблем в организации кинопоказа:

- из-за небольшого заработка населения в маленьких городах, невозможно установить цену, которая была бы адекватной по отношению к жителям и способствовала окупаемости проектов;
- высокие арендные ставки в помещениях, которые будут использоваться под кинотеатр;
- переход на цифровой кинопоказ является вложением больших денег из-за переоборудования кинотеатров [4].

Кроме того, сложилась очевидная диспропорция в размещении кинотеатров по регионам страны. *Таким образом, в городах с населением менее 250 тысяч человек имеется значительный неудовлетворенный спрос на качественное кинообслуживание.*

По нашему мнению, важность открытия современных кинотеатров в малых городах связана не только с расширением зрительской аудитории национальных фильмов, но и социально-культурной значимостью этой задачи, имеющей общегосударственный характер.

В качестве потенциальных направлений развития кинопоказа в малых города России считаем значимым создание системы передвижных объектов кинопоказа, открытие цифровых кинотеатров по специально разработанным архитектурным проектам с невысокой себестоимостью строительства (в т.ч. с переоборудованием зданий бывших клубов и домов культуры), организация культурно-досуговых центров с большим количеством дополнительных услуг помимо кинопоказа.

Обобщая представленную информацию, отметим, что с каждым годом строительство кинотеатров увеличивается в количестве. Вместе с тем, можно наблюдать неравномерное

распределение кинотеатров в городах и селах России. Большинство кинотеатров сосредоточено в крупных городах, что можно охарактеризовать как перенасыщение, а в городах с населением менее 100 тыс. человек, деревнях, селах, организаций кинопоказа фактически нет, что свидетельствует о невозможности предоставления большому сегменту российского населения доступа к социально-значимой культурно-досуговой услуге.

Список литературы:

1. Огурчиков П.К. Мастерство продюсера кино и телевидения: учебник /П.К. Огурчиков, В.В. Падейский, В.И. Сидоренко. – М.: Юнити-Дана, 2012.

2. Кокарев И. Е. Кино как бизнес и политика: Современная киноиндустрия США и России: учеб. пособие / И. Е. Кокарев. – 2-е изд., перераб. – М.: Аспект Пресс, 2009.

3. Мухина М. Статистика: Итоги российского проката в первом квартале 2015 года. / М. Мухина, А. Абаев, А. Белый, П. Гайков // Бюллетень кинопрокатчика. – 2015. - № 4-5 (105-106).

4. Иванов О. Аналитический доклад о состоянии киноотрасли России / О. Иванов // Movie Research Company. – 2008.

УДК 65.0 + 378.1:005.8

УПРАВЛЕНИЕ ПРОЕКТОМ: УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА, ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ СОПРОВОЖДЕНИЯ, ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ В ВУЗЕ

Мамонтов С.А.
Омский государственный университет им.Ф.М.Достоевского,
г. Омск, Российская Федерация

• Введение

Развитие цивилизации обусловливает трансформацию форм организационной культуры (организации деятельности). Несмотря на то, что в обществе актуализируются разные типы таких форм: традиционная, корпоративно-ремесленная, профессиональная (научная), проектно-технологическая, знаниевая, - в различные исторические периоды на ведущие роли выходят те из них, которые в наибольшей степени адекватны потребностям общественной практики ([1, 2, 3]). Научное и технологическое развитие общества, реструктуризация научного знания [4,5], специализация и/или дробление профессиональных областей приводят к возникновению противоречий между содержанием профессиональной деятельности и формой ее организации.

Актуализация на рубеже XX – XXI веков новой проектно-технологической формы организации деятельности обусловлена широкими потребностями в опережающей разработке, четком обосновании и планировании не только образов производимой продукции, но *и образов будущей деятельности*, основанных на глубокой специализации, уникальности, существенных временных ограничениях.

Широкое внедрение проектного управления (англ. project management) – общая тенденция развития практики управления деятельностью предприятий. Так, всякое изменение в работе фирмы, инновации, программы достижения стратегических целей можно рассматривать как проекты, ограниченные во времени и имеющие уникальные и часто взаимозависимые цели.

Проектный подход, ставящий акцент на однократность, уникальность деятельности, не противоречит при этом процессной деятельности с ее цикличностью, повторяемостью. Скорее можно говорить о том, что современная деятельность «приобретает вид процесса постоянной реализации проектов» [2, с.39].

• Особенности управления проектом

Функционируя, экономические системы реализуют деятельность двух видов:

1. Процессы (операционная деятельность) – деятельность, состоящая из повторяющихся работ. Эта деятельность является непрерывной, зачастую без конкретной даты начала и окончания. Задача – обеспечить функционирование организации или подразделения.

2. *Проекты*. Проект – это временная деятельность, имеющая четкие даты начала и окончания. Задача проектной деятельности – достижение уникальной цели.

Конечно, оба вида деятельности не только «соседствуют», но часто переплетаются и взаимно обусловливают друг друга. По сути, например, деятельность фирмы – это комплекс процессов и проектных работ, которые тесно интегрированы, влияют друг на друга, являются взаимозависимыми, а иногда и конкурирующими.

Под *управлением проектом*[1] понимается «планирование, организация и контроль трудовых, финансовых и материально-технических ресурсов проекта, направленных на эффективное достижение целей проекта» [7].

Существует целый ряд методологий и стандартов, направленных на систематизацию деятельности по управлению проектами. В России наиболее известны: ANSI PMBoK [8]; PRINCE2 [10]. В 2012 году появился Международный стандарт управления проектами ISO 21500:2012. В России с 2011 года действует ГОСТ «Проектный менеджмент…» [7].

Проект состоит из процессов - совокупности действий, приносящих результат. Выделяются две основные группы процессов: а) процессы *управления* проектом; б) процессы *создания продукта* проекта (в основном, технологические аспекты).

Процессы управления проектами в свою очередь могут быть разбиты несколько групп:

- инициация - принятие решения о начале выполнения проекта;
- планирование - определение целей и критериев успеха проекта и разработка рабочих схем их достижения;
- исполнение - координация людей и других ресурсов для выполнения плана;
- анализ - определение соответствия плана и исполнения проекта поставленным целям и критериям и принятие решений о корректирующих воздействий;
- управление - определение корректирующих воздействий, их согласование, утверждение и применение;
- завершение - формализация выполнения проекта и подведение его к упорядоченному финалу.

Управление проектами – многоплановая деятельность, требующая компетенций из многих областей знаний. Так, «Руководство к своду знаний по управлению проектами» [8] описывает следующие области знаний управления проектами:

- управление интеграцией проекта,
- управление содержанием проекта,
- управление сроками проекта,
- управление стоимостью проекта,
- управление качеством проекта,
- управление человеческими ресурсами проекта,
- управление коммуникациями проекта,
- управление рисками проекта,
- управление поставкам проекта.

Области знаний группируют процессы управления проектом по их общим чертам с точки зрения компетенций участников процесса управления проектом, а также ресурсов, необходимых для соответствующих процессов управления.

Например, область знаний «Управление интеграцией проекта» включает в себя процессы (и требует соответствующих компетенций и ресурсов): разработка устава проекта; разработка плана управления проектом; мониторинг и контроль выполнения работ проекта и т.д. Область знаний «Управление сроками проекта» включает процессы: определение операций и их последовательности; оценка ресурсов операций; разработка и контроль расписания и т.д.

Сложные проекты предполагают участие множества людей с различными компетенциями как в реализации работ проекта, так и в деятельности по управлению проектами. Особую значимость в проектном управлении играет тип организационной структуры предприятия. Тип структуры (функциональный, проектный, матричный [9, с. 61–71]) во многом предопределяет характер управления проектом, в частности, тем, как распределяются работы, ресурсы, ответственность и т.д. Особую значимость это имеет для масштабных проектов (рис. 1).

---

1 В рамках статьи будем рассматривать термины «проектное управление» и «управление проектами» как синонимы, хотя, строго говоря, это не совсем так (см., напр., [1]).

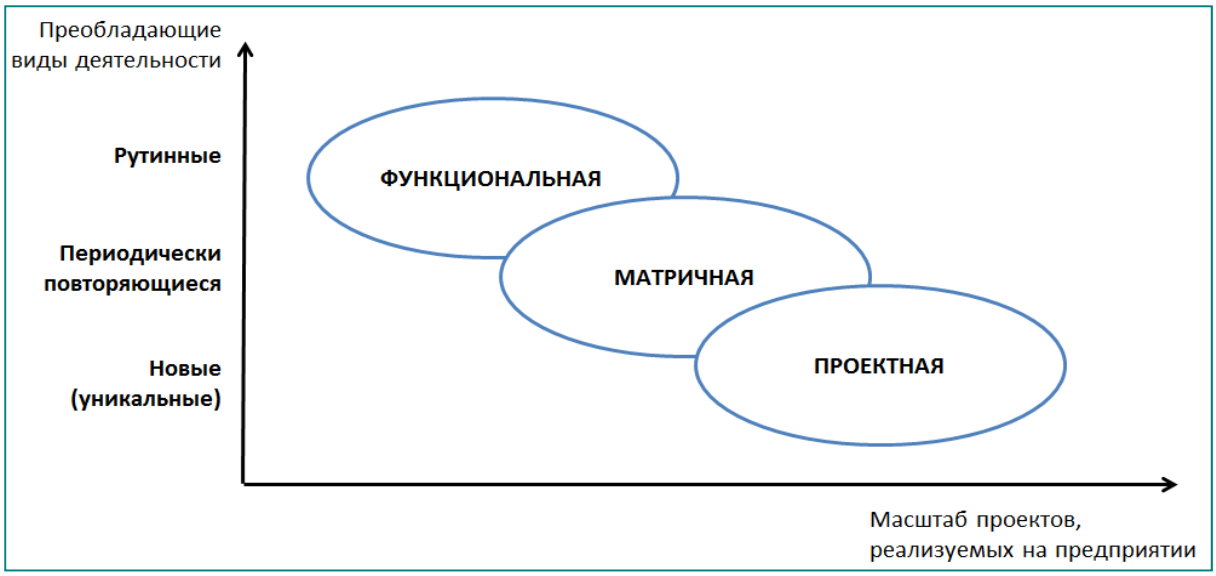

Рис. 1. Выбор организационной структуры управления предприятием по преобладающим видам деятельности и масштабу реализуемых проектов

В настоящее время многие организации, пытаясь реализовать проектное управление, ограничиваются зачастую лишь планированием и контролем календаря проекта и стоимости (бюджета) проекта. Это, конечно, важнейшие, но не единственные составляющие процесса управления проектом.

Существуют технологии, позволяющие определить потенциальную способность организации осуществлять управление проектами.

Так, сертификация по модели IPMA Delta®, направленная на повышение эффективности проектной деятельности предприятия, осуществляемой в соответствии с лучшими международными практиками в сфере управления проектами, позволяет оценить компетентность организации в управлении проектами [11].

Согласно этой модели различаются пять уровней зрелости организации [11]:

1. Начальный: имеются достижения в области управления проектами на уровне отдельных сотрудников, но нет единого стандарта для всей организации; управление портфелями проектов и программами в целом неудовлетворительное. Организация не имеет формальных стандартов и процессов в этой области.
2. Определенный: существуют отдельные стандарты управления проектами, программами и портфелями проектов (ППП), но структуры и процессы управления проектами используются эпизодически на отдельных проектах.
3. Стандартизированный: существуют процессы, структуры и стандарты управления ППП, которые в основном применяются в организации, но нет полного охвата и интеграции.
4. Управляемый: существуют стандарты, структуры и процессы управления ППП, которые применяются во всей организации и контролируются со стороны руководства (полный охват и интеграция).
5. Оптимальный: существуют все необходимые стандарты, структуры и процессы управления ППП, которые применяются во всей организации, контролируются руководством и постоянно совершенствуются.

Несколько по-иному структурированная система компетентности организации в области управления проектами представлена на рис. 2.

Оценка потенциала развития проектного управления в организации должна подсказывать руководству компании, в каком направлении развивать соответствующую систему управления.

Рис. 2. Компетентность организации в области управления проектами (источник: [12])

• **Информационные технологии проектного управления**

Информационная система управления проектами (в широком понимании) – это совокупность «инструментов и методов, используемых для сбора, интеграции и распространения результатов процессов управления проектами» [13]. Под информационной системой управления проектами (в узком смысле) часто понимают совокупность компьютерных программных средств, предназначенных для автоматизации процессов проектного управления.

Оценки использования программного обеспечения управления проектами в России разнятся. Неоднозначность оценок связана как с тем, какое наполнение вкладывается в термин «использование ПО», так и со сложностью разграничения оценок «по количеству фирм», «количеству проектов» (локальных и портфельных), «весомостью (сложностью) проектов», «доли рынка программ» в совокупном объеме продаж рынка ПО и т.д. Не ставя задачу сравнения возможностей различных IT-систем управления проектами, отметим некоторые из них, которые наиболее часто упоминаются в российских изданиях: это MS Project, Spider, Primavera, Адванта, Мегаплан и др.

Информационные технологии проектного управления направлены на решение следующих основных групп задач:

– компьютерная реализация моделей, лежащих в основе формальных методов управления проектами (методы сетевого планирования, инвестиционные модели и т.д.);

– обеспечение коммуникаций между участниками управления проектами и взаимодействия участников с информационной (компьютерной) системой управления проектом;

– документооборот.

Для примера того, какие подзадачи решаются IT-системами в части реализации формальных методов управления проектами на рис. 3 показан женеренный цикл планирования и реализации локального проекта с применением MS Project.

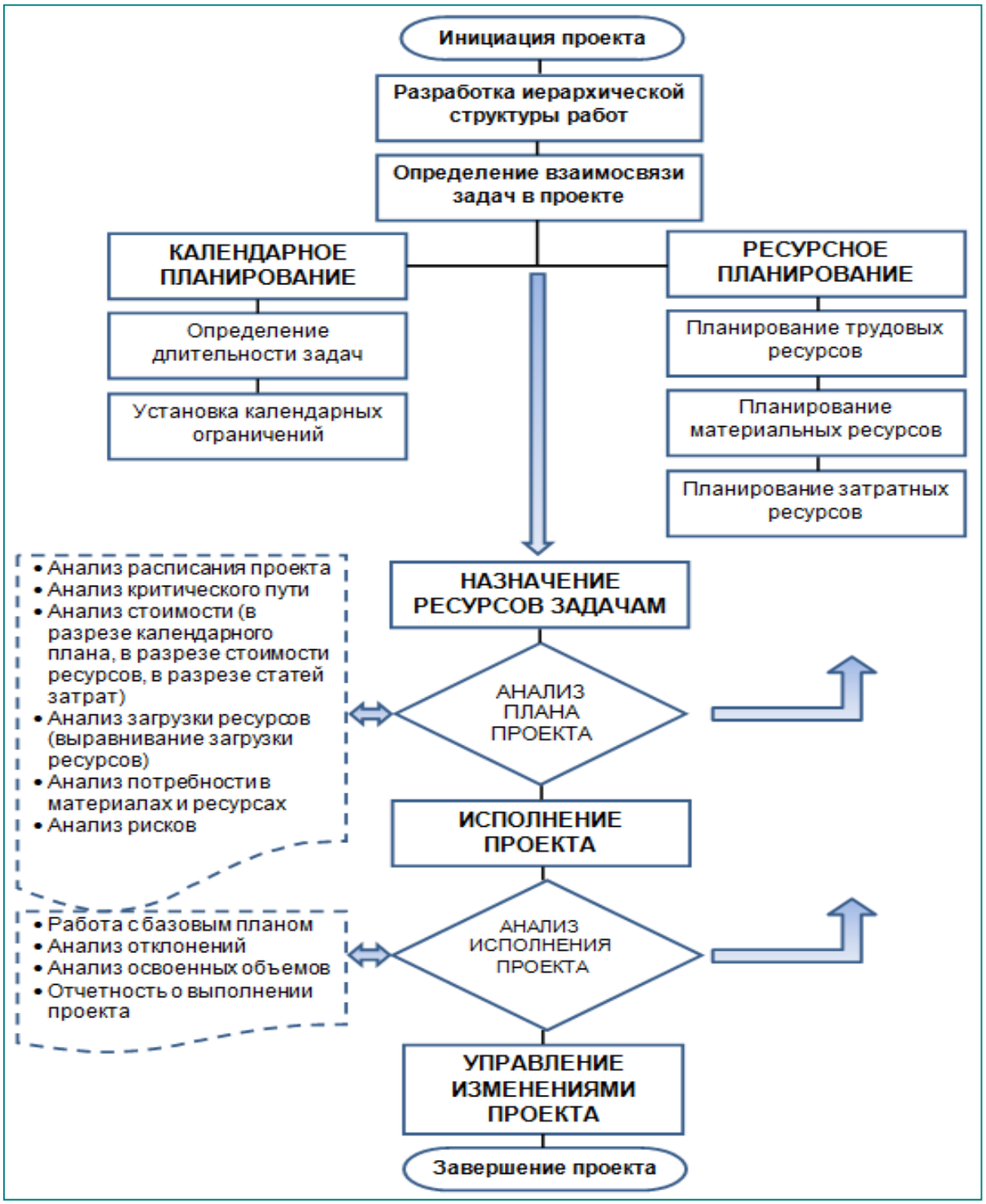

Рис. 3. Жизненный цикл проекта в MS Project

• Подготовка кадров по проектному управлению в ОмГУ им.Ф.М.Достоевского: организационно-практический аспект

Способы трансляции деятельности, характерные для различных типов организационных культур и, прежде всего, ведущей, лежат в основе систем профессионального образования.

Исследования, проведенные в ОмГУ (2013 г.) показали высокий уровень проявления внимания омских предприятий и организаций, в том числе государственных региональных и муниципальных, к проектам: 69 % опрошенных использовало управление проектами. В то же время лишь 10% опрошенных считало, что персонал полностью готов работать в проектах, около 30% заявили о неготовности персонала к проектной деятельности [14].

Вышеуказанные обстоятельства обусловили открытие на экономическом факультете университета кафедры «Инновационное и проектное управление» и профиля подготовки «Управление проектами» в рамках направления подготовки бакалавров менеджмента.

Складывающийся опыт формирования проектных компетенций студентов кафедры, активное взаимодействие с предприятиями-партнерами, реализующими или внедряющими проектный подход к деятельности актуализировали необходимость не только и первоначально даже не столько в методологической подготовке бакалавров, сколько в развитии их практических навыков. Отметим, что практикоориентированность, конечно, не отрицает необходимости теоретической и проектно-методологической составляющих в подготовке специалистов по проектному управлению, тем более в университете. Скорее, речь должна идти о том, что потребность обучающихся в теоретико-методологическом знании об управлении проектами вырастает через обобщение проектных практик. Это предположение, требующее, возможно, педагогического обоснования, основано на наблюдении за подготовкой бакалавров по проектному управлению.

Анализ подготовки бакалавров по направлению «Управление проектами» привел кафедру к решению о необходимости создания на факультете студенческой проектной лаборатории, рассматриваемой как шага к организации региональной лаборатории проектного управления.

По сути, лаборатория представляет собой форму развития проектных компетенций студентов и их оценки через прямое взаимодействие обучающихся с работодателями.

Реализация проекта позволит создать:

−организационно-педагогические условия функционирования образовательных программ;

−условия развития компетенций взаимодействия с реальным бизнесом, выполнения реальных проектов по заявкам представителей бизнес-сообщества.

Особенностью предлагаемого проекта является непрерывный и системный характер его использования в учебном и научно-исследовательском процессе подготовки студентов на основе разработанного механизма функционирования лаборатории; его приближенность к условиям функционирования реальных проектных офисов - организационного, учебно-методического и информационного комплекса реализации как учебных (например, в контексте выполнения научно-исследовательской работы магистранта, использовании лаборатории как площадки прохождения практик), так и реальных проектов, в т.ч. коммерческого характера.

Таким образом, создание и функционирование проектной лаборатории позволит сформировать компетенции: способность инициировать и реализовывать проекты (в т.ч.стартапы), способность управлять всеми функциональными областями проекта (рисками, сроками, бюджетом, качеством, работами, персоналом и пр.), способность управлять сложными комплексными программами и портфелями проектов развития бизнеса; развить личностные компетенции: лидерство, инновационное мышление, предпринимательские способности, способность работать в команде и управлять командой, стратегическое мышление, аналитические способности, и др.; развить навыки коммерциализации результатов интеллектуальной деятельности.

• Заключение

Проектное управление, культура проектного мышления все яснее актуализируется как современная и востребованная составляющая и тенденция развития культуры управления. И Россия, и Казахстан также находятся на этом пути (см., например, [15]).

Расширяется область применения методов управления проектами. Они проникают в бизнес-среду, сферу реализации социальных проектов, все активнее используются в государственном управлении. Увеличивается масштабность проектов, повышается их комплексность.

Для успешной реализации проекта необходимо создание соответствующей системы управления в организации, как минимум выделение проектной структуры, отвечающей за все проекты, с руководителем (менеджером) проектов, выделенным из операционной деятельности компании.

Успешное развитие проектного управления в организации обуславливается тремя факторами: корректным использованием методологии проектного управления, внедрением информационных систем управления проектами, наличием и развитием квалифицированной «проектноориентированной» команды.

Список литературы:

1. Богатырев М.Р. Организационная культура: сущность и роль в системе управления // Автореф... к.э.н. / МГУ им.М.В.Ломоносова, 2005

2. Новиков Д.А. Методология управления.- М.:Книжный дом «Либерком»,2012.-128с.

3. Никитин В.А. Организационные типы современной культуры.-Автореферат дисс…д-ра культурологии.-Тольятти, 1998

4. Кун Т. Структура научных революций.-Москва, 2001 // Электронная библиотека ИПУ РАН [Электронный ресурс].- http://www.mtas.ru/search/search_results.php?publication_id=18407 (Режим доступа 30.01.2016)

5. Поппер К. Логика и рост научного знания.- М.: «Прогресс, 1983.-605 с.

6. Управление проектом. Основы проектного управления: учебник / коллектив авторов; под. ред. проф. М.Л. Разу. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2011. – 786 с.

7. ГОСТ Р 54869…54871–2011 «Проектный менеджмент. Требования к управлению проектом / портфелем проектов / программой». – М.: Стандартинформ, 2011.

8. Руководство к своду знаний по управлению проектами (Руководство PMBOK®). – 4-е изд. – Project Management Institute, Inc., 2008.

9. Хелдман К. Профессиональное управление проектом / К. Хелдман; пер. с англ. А.В. Шаврина. – 5-е изд. - М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2012. – 728 с.: ил.

10.Prince2 ILX Group [Электронный ресурс].- Режим доступа: http:// www.prince2.com (30.01.2016)

11. НП «Ассоциация управления проектами «СОВНЕТ» Представитель России в IPMA.- [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://www.sovnet.ru (30.01.2016)

12. Полковников А. Основные тренды развития проектного управления в России и в мире. [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://pmolimp.ru/files/content/229/7-polkovnikov-proektnyj-olimp-prezentaciya-pdf.pdf (30.01.2016)

13.Интернет-портал компании «PM Expert». [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://www.pmexpert.ru/library/glossary/?letter=И (30.01.2016)

14. Апенько С.Н., Мамонтов С.А. Маркетинговое обоснование направлений развития проектно-ориентированных программ вуза как отражение тенденций трансформации ведущих форм организации деятельности фирм // Вестник Омского университета. Серия «Экономика». 2014. № 2. С. 26–33.

15. Сокира Т. Казахстан на пути к проектной культуре управления/ Инфо-коммуникативная платформа G-Global.- [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://group-global.org/ru/publication/20855-kazahstan-na-puti-k-proektnoy-kulture-upravleniya (30.01.2016)

UDC 339.9:001.76 (494)

SWISS EXPERIENCE OF INNOVATION DEVELOPMENT: INTELLECTUAL PROPERTY COMMERCIALIZATION, TRANSFER OF TECHNOLOGIES

Mamrayeva D.G., Tashenova L.V.
Karaganda State University of the name of academician E.A. Buketov,
Karaganda c., The Republic of Kazakhstan

The Swiss Confederation is a highly industrialized country with a diversified export-oriented economy, intensive agriculture and it is one of the world's major financial and banking centers [1].

According to the classification of the World Economic Forum [2], Switzerland is part of a group of countries, where the innovation is the main factor of economic development. With almost no mineral resources and its own fuel and raw material base country is ranked the 1st place in the world index of global competitiveness of the economy. In addition, Switzerland for a number of years is a world leader in the field of innovation development, which allows Swiss companies hold leading positions in various sectors of the global markets of industrial goods.

The public support for innovation advocates the central element of the industrial sphere in Switzerland. Questions of innovation development in Switzerland are traditionally belong to the highest priorities of the government, as a country that does not have significant natural resources, only the active introduction of high technologies in the fields of so-called “real economy” has allowed it to

become one of the leading industrial countries. In the research program as a whole over the past decade the government allocated annually about 3% of GDP, which is fully consistent with the recommendations of the EU and describes Switzerland as a European country with high scientific potential.

However, according to the survey, about 2/3 of the total expenditure on research and development is funded by the private sector and only 30% by the expense of federal and cantonal budgets [3].

A characteristic feature of the Swiss innovation system is the fact that, unlike other developed countries, with significant size Development Agency and the extensive support programs (e.g. Finland and Sweden), the classical state foster innovation is limited to the activities of the authorized body - the Commission for Technology and Innovation.

Immediate support is available in the following three areas: project financing; the creation of new enterprises and facilitate transfer of knowledge and technology between science and industry. At the same time the focus is on stimulating innovative activity of SMEs [4].

The fundamental legal document, governing the planning and implementation of activities to support research and innovation in the Swiss Confederation, is a federal law "On the support of research and innovation" from 1983 [5] in the version of 2012 with the treason and additions, and also the Resolution of the specified law.

The objectives of the Law are the following: promoting research and innovation and to support the evaluation and implementation of research results in practice; control and regulation of cooperation between the competent authorities in the field of research; effective use of federal funds allocated to support research and innovation.

The law defines the institutional bodies of supporting the researches and innovations, as well as their competence and basic tasks. As an institutional bodies are: the Swiss National Fund for Research Promotion (www.snf.ch); Union of Swiss Scientific Academies (www.akademien-schweiz.ch); federal technical high schools, research institutions are the recipients of the federal budget in the framework of promoting research and innovation; Swiss federal government, if it carries out itself, or is the customer research; Commission for Technology and Innovation (www.kti.admin.ch). In accordance with the Law the authorized in the researches filed bodies in the implementation of activities of supporting the innovations at the expense of the federal budget should take into account the contribution to the competitiveness of the national economy, an increase in added value and employment in Switzerland.

Switzerland has adopted a four-year planning of the scientific and innovation programs. Thus, according to the plan of the Federal Government of Switzerland for the period 2013-2016 years, on the supporting the researches and innovations in Switzerland will be allocated 26 billion francs. The main beneficiaries of these funds are federal higher technical schools in Lausanne and Zurich, about 36% of the funds, as well as the Swiss Foundation for promoting research through which research funding, lying at the intersection of fundamental science and research (14%). Directly on the support of applied researches and innovations are carried out by the Commission for Technology and Innovation, 550 million francs were reserved.

Considerable funds are provided on the participation of Switzerland in the framework of EU research programs. For this purpose it is planned to allocate over 2.18 billion francs.

The key areas of innovation support at the federal level are determined by the Law:

- promotion of applied research and development;
- the development of entrepreneurship; supporting for the creation and development of enterprises are based on the scientific knowledge;
- using the scientific researches' results and scientific-technological transfer between research institutions and business;
- ensuring the participation of Switzerland in international programs and projects in the field of technology and innovation.

An important direction of the public policy in the field of supporting the creation and development of innovative commercially oriented enterprises is providing to the budding entrepreneurs the access to financing. Thanks to well thought-out policy in the field of venture capital investment the volume of domestic and foreign investors in risky assets in Switzerland over the past 10 years has quadrupled. The share of foreign investors in the Swiss market of venture financing is more than 30% [6]. In particular, as an incentive for venture capital in the years 2000-2010, the

preferential tax treatment of profits and losses of the venture capital institutional and private investors (business angels) were provided.

The basic infrastructure elements of innovation development in practice are the following: the Commission for Technology and Innovation (KTI); the Technology transfer centers at the universities; parks and "start-up" centers.

The Commission for Technology and Innovation, which is structurally part of the Federal Department (Ministry) of economy, education and research in Switzerland, essentially it is an agent of the federal government's implementation of the state innovation policy in the implementation of the results of applied research and development in industry. The objectives of the KTI are the following: strengthening of innovation processes in the economy; training of research personnel, focused on practical results; better cooperation between research institutes and industry.

KTI main tasks are the following: promoting the implementation of innovative projects and commercially oriented R&D, facilitating the exchange of knowledge and technology between businesses and universities, as well as supporting the creation of new innovative enterprises. Annual budget of KTI is more than 120 million Swiss francs [7].

As part of its functions KTI finances up to 50% of project costs, provided that the contribution of the project participants (companies) is not less than 50%. Enterprises, investing in the project, confirm its readiness to implement the results of research into products that have market potential. The criteria for the expert evaluation of projects KTI in the allocation of budgetary funds are the following:

-economic, scientific and technical value of the project;

-having the potential impact of the rapid market introduction of R & D;

-having a clear plan of work and research to achieve the stated results;

-financial contribution of partner companies (at least 50%).

The main directions of the funds are allocated of KTI on the supporting the innovation projects are the following: co-financing the development of the business plan; consulting at the initial stage; attracting investors; payment of wages research personnel involved in the project; award peer review «KTI-Start-up-Lable», allowing better access to venture capital funds.

Another important element of the supporting system of innovations in Switzerland is a center of technological transfer in the universities, in the scope of tasks, including the establishment of cooperation between industry and specialized research teams, the supporting of inventions and assistance in the registration of patents, licensing, and support for the creation of firms - the "spin-offs". Among the most famous centers of technology transfer in Switzerland is the center of the Federal Technical High School in Zurich - «ETH transfer» (www.transfer.ethz.ch) and the center «Unitectra» (www.unitectra.ch/de), bringing together universities of Basel, Bern and Zurich.

The dense network of technology parks and "start-up" centers, which facilitate the creation and development of young innovative enterprises, complements the system of supporting the innovations in Switzerland. Most of these centers have a specific industry specialization or thematic focus and are forums of contacts and incubators of innovations. As a rule, these centers can be on concessional terms to lease premises at the time of the start and the initial phase of the company, to use a common research infrastructure and consult specialists. In Switzerland there are about 40 technology parks and business incubators, where, based on the pooling of interests, collaborating high-tech companies, venture capital firms, which create know-how, university faculties and departments, investment and venture funds, financial fuel the innovation process. Synergy between these parties leads to the creation of a qualitatively new high-tech products, technology transfer and accelerated economic and technological development as the cantons and the country as a whole.

Thus, in Switzerland, a comprehensive system of state support for innovation development of regional infrastructure, the efficiency of which is proved by the research of independent experts, has developed. The most important tool to encourage the federal innovation development of the country is state support of the applied research project, the ultimate goal of which is to transfer of knowledge between research institutions and industry. As part of this function is to promote the creation of new small and medium-sized innovative enterprises granted tax breaks to companies and investors, supported by a stable relationship between regional research centers and industry, providing the access to the innovative SMEs to venture capital, as well as attracting international research and technology building.

References:

1. Long Finance. The Global Financial Centres Index 14. – URL: http: // www.longfi nance.net/images/GFCI14_30Sept2013.pdf.

2.World Economic Forum. The Global Competitiveness Report. – URL:http://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf.

3.Sollberger P. Studie zum Beitrag von Forschung und Entwicklung fur die Schweizer Wirtschaft aus Sicht der makrookonomischen Statistik. Bundesamt fur Statistik, Neuenburg, 2013 – p.11.

4.Zurfl uh R. Innovationen und die Rolle des Staates – eine Einleitung // Die Volkswirtschaft. 2013, №10 – p.4.

5.Bundesgesetz uber die Forderung der Forschung und der Innovation, vom 14 Dezember 2012. – URL:http://www.admin.ch/opc/de/classified-ompilation/20091419/201401010000/420.1.pdf.

6.The message of the Federal Council (government) of Switzerland to the Swiss Parliament №12.033 from 22.02.2012 – URL: http://www.admin.ch/opc/de/federal-gazette/2012/3099.pdf.

7.Federal Law "About the financial assistance to the organization that issued the industrially-oriented guarantee" from 6.10.2006 – URL:http://www.admin.ch/opc/de/classifi edcompilation/ 20060066/201307150000/951.25.pdf.

УДК 338.22:332.1(574)

ПРОБЛЕМЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СИСТЕМЕ РЕГИОНАЛЬНОГО СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Мукашев Т.А., Мукатов Н.
Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

Одним из важнейших приоритетов в системе социально-экономического развития регионов Казахстана является создание условий для активизации предпринимательской деятельности, развития малого и среднего предпринимательства. Именно данный сектор экономики обеспечивает высокую конкурентоспособность экономической системы развитых стран, социально-экономическую стабильность и устойчивость через большой удельный вес среднего класса, материальное благополучие значительных слоев населения.

В этой связи особую остроту приобретает проблема формирования активной позиции, мотивации достижений, личной ответственности - всегда актуальной в профессиональной предпринимательской деятельности. Но здесь нельзя отрицать наличия многих разноплановых взаимосвязанных аспектов в решении данной сложной проблемы: институциональных, экономических, социальных, региональных, научно-технических, психологических и др.

К условиям, способствующим развитию предпринимательства, можно отнести как объективные возможности в обществе для предпринимательской деятельности, так и субъективные предпосылки в психологии людей. Те и другие образуют основные категории условий развития предпринимательства:

-политика государства в отношении частного бизнеса;

-культура или система ценностей общества, которая психологически поощряет и поддерживает дух индивидуальной инициативности;

-склонности и способности людей к предпринимательству [1].

В свою очередь, они же порождают следующие проблемы предпринимательства: политико–психологическую проблему взаимоотношений предпринимательства с государством, проблему образа предпринимателя в массовом сознании и, наконец, проблему изучения психологического портрета предпринимателя. В этом плане в предпринимательской сфере важное значение приобретает «...процесс создания чего-то нового, обладающего ценностью; процесс, поглощающий время и силы, предполагающий принятие на себя финансовой, моральной и социальной ответственности; процесс, приносящий в результате денежный доход и личное удовлетворение достигнутым» [1, 56].

Для осуществления поддержки самосовершенствования и развития предпринимательства важным является исследование проблемы его ценностей, противоречий.

Анализ ценностей показывает, что удовлетворенность трудом и его результатами - это важнейший аспект предпринимательской деятельности. Именно потребностью в самосовершенствовании, направленной на реализацию своего личностного потенциала, предприниматель отличается от человека, единственным стремлением которого является лишь обогащение, а также от мелкого бизнесмена, для которого предпринимательство - лишь способ поддержания определенного уровня существования.

Безусловно, в предпринимательство идут люди, обладающие высокоразвитой потребностью в достижениях, но, если у них нет объективной возможности ее реализовать, она начинает постепенно угасать. Об этом говорят исследования Д. Макклелланда и Дж. Аткинсона, в которых выделено два психотипа, различающихся по их восприятию успехов и избежанию поражения [2].

Наиболее распространенный в массовом сознании и одновременно наиболее примитивный подход состоит в том, что все активные собственники ориентированы на прибыль. Это, разумеется, справедливо, но проблему самоактуализации и самосовершенствования не раскрывает хотя бы потому, что при этом остается неясным вопрос о мотивах ориентации на прибыль.

Специальные исследования раскрывают достаточно сложную характеристику мотивации предпринимательской деятельности. Так, например, в [2, 68] представление о структуре предпринимательской мотивации дано в следующем виде:

-чисто материальный интерес;

-стремление к обеспечению безопасности;

-достижение определенного социального статуса в своей среде;

-стремление к власти, которая может осуществляться в собственном деле или через то влияние, которое предприниматель оказывает на деятельность смежных социальных и экономических структур;

-стремление к самовыражению, раскрытию своих способностей, к самореализации.

Здесь необходимо обратить внимание на то, что мотив благосостояния не играет явно ведущую роль. Как известно, данный момент является одним из базовых в подходах к предпринимательству у Й. Шумпетера в его теории инновационного предпринимательства. В этой связи можно отметить, что для типичного западного предпринимателя, например, чрезмерное потребление не является самоцелью и скорее рассматривается, согласно сложившегося в данном обществе менталитета, как расточительство. Кроме того, достижение определенного уровня благосостояния уменьшает мотивирующую роль дальнейшего усиления потребительской ориентации. Именно высокий уровень удовлетворенности является основным психолого-социальным подкреплением его мотивации.

Содержание наиболее четко выделяемых и осознаваемых мотивов выбора и самосовершенствования предпринимательской деятельности в [3] определяются, как: стремление к независимости, достижение материального успеха, реализация профессиональных способностей и полезность выполняемой работы для общества. Сущность каждого из мотивов проявляется в двух различных формах: как позитивное стремление к реализации своих побуждений и как желание устранить неблагоприятные условия жизнедеятельности, вызывающие неудовлетворенность.

Главной ориентацией самосовершенствования и мотивационной активности предпринимателей является понимание ими их социальной роли в обществе. При этом можно обнаружить противоречие между стремлением к максимизации прибыли, экономической защите своих частнособственнических интересов и необходимостью считаться с интересами и ценностями общества и испытывать определенное чувство ответственности перед обществом.

В конечном итоге в современной предпринимательской среде все больше утверждается прагматический подход, который сами предприниматели называют доктриной просвещенной выгоды [4]. Согласно этой доктрины, интересы бизнеса неразрывно связаны с общим благосостоянием общества. Указанная связь находит выражение в социально-психологических и политических условиях, которые общество создает для бизнеса. Поэтому бизнес должен быть заинтересован в выполнении не только таких, по существу, своих прямых обязанностей, как, например, обеспечение экологической безопасности деятельности, ответственности перед своими работниками, но и в обеспечении социальной и политической стабильности общества, повышении уровня его образованности, развитии культуры и т. д.

Психологический анализ проблемы деятельности самосовершенствования предпринимателей позволяет определить личностно - психологическую составляющую, суть которой заключается в том, что предпринимательство привлекает отдельных личностей как вид деятельности, и для них это адекватная форма существования, судьба [4, 32]. Важные аспекты этой составляющей: личностная адекватность предпринимательства системе ценностей внутреннего мира и убеждений человека; психологическая - соответствие предпринимательства как особой деятельности психологическим чертам личности.

Можно сделать вывод о том, что существенной причиной неудовлетворенности предпринимателей характером их взаимоотношений с государством является нерешенность целого ряда важных проблем, которые предприниматели связывают с недостатками деятельности государственных управленческих структур. Но здесь также можно отметить наличие определенных региональных особенностей. В зависимости от степени устремленности руководства регионов на решение проблем развития предпринимательства, уровня активности взаимоотношений с предпринимательскими структурами состояние развития предпринимательства в регионах может существенно различаться даже при наличии общих для них проблем.

Вопрос об отношениях государства и предпринимательства можно рассматривать с позиций системного подхода. Действуя в условиях неопределенности, отсутствия гарантий, создавая новые, часто рискованные комбинации, позволяющие удовлетворить общественные потребности, предприниматель берет на себя функцию риска и прогресса в экономике. Функция контроля с тем, чтобы сохранить надежность и стабильность экономики, возлагается на государство. Именно так должны распределяться функции между этими необходимыми взаимодополняющими друг друга элементами хозяйственной системы.

Нарушение оптимального соотношения в функционировании компонентов единой системы приводит к кризисам, становится сдерживающим фактором развития. От государства и его региональных структур ожидается такая форма регулирования, которая, с одной стороны, давала бы достаточные возможности для проявления экономической инициативы и творчества, с другой - устанавливала бы в интересах общества и потребителя барьеры против произвола [5].

В Казахстане, несмотря на принятие разного рода программ, постановлений и других мер по поддержке предпринимательства, состояние развития малого и среднего предпринимательства трудно назвать благоприятным и благополучным. В существующих же условиях углубления экономического кризиса в тяжелом положении оказались, в первую очередь, субъекты малого и среднего предпринимательства экономики регионов республики. Принимаемые государством меры, направленные в сторону предпринимательства, неэффективны в силу бюрократизации и отсутствия эффективного механизма реализации и ответственности за их результативность, комплексность. Все это негативно сказывается на развитии предпринимательства как особого социально-экономического класса со свойственными ему вышеотмеченными принципами, мотивами, признаками.

Таким образом, на основе вышеизложенного социально-психологического анализа развития предпринимательства, как специфической сферы деятельности, можно говорить об определенном расхождении в современных социально-экономических условиях развития Казахстана между социальными ожиданиями предпринимателей в отношении политики и деятельности государственных, региональных органов и реализацией этих ожиданий в процессе реального взаимодействия с ними.

Это расхождение, к сожалению, является одной из основных причин низкой оценки предпринимателями качества отношения к ним со стороны государственных органов и существенным негативным фактором, сдерживающим развитие предпринимательства – основы развития свободной рыночной экономики.

Список литературы:

1. Попов В. Д. Социально-психологический анализ субъектов российского рынка. // Психологический журнал. - 2004. - № 5.

2. Лапыгин Ю. Н. Эйдельман Я. Л. Мотивация экономической деятельности. - М.: Наука, 2010.

3. Факторы становления социального облика молодого российского предпринимателя. - Н. Новгород: Прогресс, 2008.

4. Каширина Л.В. Психолого – акмеологические проблемы предпринимательства. // Вопросы психологии. – 2009. - №2.

5. Дейнека О.С. Экономическая психология. – Санкт - Петербург, 2000.

УДК 338.53

ЦЕНОВАЯ ПОЛИТИКА ТУРИСТИЧЕСКИХ ФИРМ

Мусанова А.К.,
ЧУ «Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

Ценовая политика в сфере туристического бизнеса является одним из ключевых элементов общей системы ценообразования и представляет собой деятельность организации, направленную на достижение собственных целей и защиту интересов. Политика цены на туристическом предприятии - важный факт, подчиненный улучшению позиции на конкурирующем рынке при увеличении чистой прибыли.

Любая цена устанавливается в зависимости от многих критериев, таких как географическое положение турфирмы, форма транспортного обслуживания, сезонность предоставления услуг и т.д. Для удобства существуют различные скидки, системы расчетов с клиентами. И лишь на основе этого проводят ценовую политику, завышая цену, либо понижая ее.

Установление цены и содержание туристического продукта - непростая процедура, требующая изучения большого объема информации. Необходимо определять реальное положение фирмы на рынке в целом, угадывать реакцию потребителя на предполагаемую цену, поэтому цена должна быть динамичной.

Существуют различные особенности, факторы, стратегии ценообразования, помогающие в определении дальнейшего успешного положения туристического предприятия на рынке.

Ценообразование в сфере туризма имеет характерные особенности:

- Высокая эластичность цен в различных сегментах туристского рынка.
- Разрыв во времени между моментом установления цены и моментом купли-продажи туристского продукта.
- Цены на туристский продукт являются розничными ценами.
- Неспособность туристских услуг к хранению, вследствие чего розничные торговцы не разделяют с производителями риска, связанного с образованием нереализованных запасов.
- Высокая степень влияния конкурентов.
- Спрос на туристские услуги носит ярко выраженный сезонный характер.
- Значительная стоимость операций с туристскими услугами.
- Уровень цен на туристские услуги рассматривается потребителями как вполне допустимый.
- Цены на туристский продукт ориентированы на определенные типовые группы.
- Значительная степень государственного регулирования в сфере транспорта, которое часто включает элементы контроля цен.
- Цены на туристский продукт тесно связаны с рекламой туристского продукта.
- Цена одной туристской путевки зависит от вида тура (групповой или индивидуальный).

Особенности ценообразования в туризме важным образом влияют на установление цены на услугу, которую предлагает турфирма.

Прежде чем разработать стратегию формирования цены, туристическое предприятие должно проанализировать все факторы, влияющие на принятие решения по ценам, положение на рынке, реакцию потребителя на предлагаемую цену. Целесообразно использовать гибкий подход к ценообразованию, т. е. цена должна быть маневренной и динамичной. Дж.Б. Эванс, В. Берман выделили пять основных факторов, оказывающих наибольшее влияние на процесс ценообразования: потребители, правительство, участники каналов сбыта, конкуренты, издержки производства [1, с. 18]. Все эти факторы можно условно разделить на две основные категории - внутренние и внешние.

Внешние факторы:

* соотношение спроса и предложения;
* уровень и динамика конкурирующих цен. Узнав цены конкурентов и их предложения, турфирма может использовать эту информацию как отправную точку для принятия решения о цене;
* государственное регулирование как экономики в целом, так и сферы туризма в частности;
* политическая ситуация;

* потребители, их платежеспособность, интересы, привычки, вкусы.

Внутренние факторы или цели ценообразования:

* максимизация текущей прибыли от формирования и реализации турпродукта;

* удержание позиций на рынке;

* достижение лидерства в качестве турпродуктов;

* завоевание и поддержка лидерства на рынке туристских услуг;

*стремление туристской организации к увеличению темпов роста формирования и реализации, даже за счет снижения доходов;

* желание поднять свой имидж (престиж);

* заинтересованность туроператора и турагента в увеличении своей доли на рынке туристских услуг;

* желание туроператора уклоняться от обвинения в монополизации;

* стремление избежать банкротства.

Цена - основной инструмент коммерческой политики турфирмы. И поэтому стратегия ценообразования должна быть увязана с общими целями турфирмы в соответствии с системой маркетинга и отражать их.

Так или иначе, максимизация прибыли остается одной из важнейших задач коммерческой организации, причем формулироваться она может в нескольких вариантах:

1. Максимизация абсолютной величины прибыли.

2. Максимизация рентабельности продаж, т. е. доли прибыли в общей величине выручки от продаж.

3. Максимизация рентабельности чистого собственного капитала турфирмы, т. е. получение наибольшей величины прибыли в расчете на денежную единицу собственных активов (общая сумма активов - все обязательства).

4. Максимизация рентабельности всех активов организации - как собственных, так и заемных.

В коммерческой практике чаще можно столкнуться с целью не максимизации прибыли, а достижения определенного уровня прибыльности, который обычно ниже теоретически возможного максимума.

Другая цель турфирмы - стабилизация позиции на рынке приобретает особое значение на рынке с ухудшающимися условиями сбыта и на рынке с высокой эластичностью спроса. Турфирмы должны быть очень осторожны в резком изменении цен.

Третья цель может состоять в достижении наиболее высоких темпов роста, завоевании лидерских позиций, максимизации объемов продаж. В случае, когда турфирма не заняла своей максимально возможной доли рынка, ее политика должна состоять в поддержании относительно низкого уровня цен (для ускорения роста продаж). Когда же дальнейшая экспансия невозможна, цены надо поддерживать на сложившемся уровне (даже если условия позволяют их снизить), поскольку фирме необходим запас прибыли для покрытия постоянно растущих затрат на реализацию активной маркетинговой политики, направленной на стабильное увеличение продаж.

Ценовая стратегия - это выбор возможной динамики изменения исходной цены туристского продукта в условиях рынка, наилучшим образом соответствующей цели туристской организации. Определение ценовой стратегии зависит от сочетания и взаимодействия многих факторов, важнейшими из которых являются:

- степень новизны турпродукта;

- характеристики турпродукта, относительная его исключительность по сравнению с другими турпродуктами;

- издержки и ожидаемая прибыль;

- условия конкуренции;

- особенности рынка сбыта;

- имидж туристской организации и прочие факторы, касающиеся деятельности турфирмы на рынке.

Степень новизны туристского продукта играет в ценообразовании заметную роль, поскольку методология определения цен на новые турпродукты является наиболее сложной проблемой. У новых турпродуктов менее четкие границы сравнения и сопоставления их с другими аналогичными туристскими продуктами. Достаточно сложно определить и спрогнозировать объемы продаж новых турпродуктов. Для успешного продвижения нового

туристского продукта может быть использовано несколько ценовых стратегий. Стратегия "снятия сливок" (высоких цен) предполагает первоначально высокий уровень продажных цен на новые туристские продукты, это возможно в условиях отсутствия конкуренции и предложения абсолютно новых туристских услуг. Турфирма пользуется своей временной монополией до момента, пока рынок не окажется насыщенным, и не появятся аналоги. Затем фирма идет на снижение уровня продажных цен. Стратегия цен проникновения на рынок предполагает преднамеренно низкий уровень продажных цен, возможно использование демпинговых цен с целью завоевания рынка сбыта, оказания влияния на как можно большее число потребителей туристских услуг. С освоением рынка и увеличением объема продаж цена постепенно повышается, но так, чтобы это не препятствовало дальнейшему росту объемов реализации.

На практике туристские организации часто вначале применяют стратегию "снятия сливок" - первоначальная высокая цена создает своего рода образ туристского продукта высокого качества. Затем используется стратегия цен проникновения на рынок - при этом снижение цен благожелательно воспринимается потребителями, в то время как значительное увеличение первоначальной низкой цены часто сталкивается с сопротивлением рынка. Стратегия престижных цен эффективна, если можно свести к минимуму конкуренцию путем применения патентной защиты, знаков обслуживания, приверженности торговой марке, фирменным наименованиям. Престижные цены представляют собой намеренно высокие цены, предназначенные для привлечения потребителей, которые более обеспокоены качеством туристского продукта, его уникальностью или статусом, чем ценой. Стратегия "следования за лидером" предполагает учет ценовой политики ведущей фирмы на рынке туристских услуг, т. е. ориентацию цен на свои туристские продукты с движением и характером цен лидера. Данная стратегия внешне весьма привлекательна и удобна для фирм, не желающих проводить свои собственные разработки ценовой стратегии, однако может привести к серьезным ошибкам и просчетам. По отношению к туристским продуктам сформировавшегося рынка сбыта используются следующие ценовые стратегии: Стратегия скользящей падающей цены является логическим продолжением стратегии "снятия сливок", ее применение эффективно при тех же условиях. Суть данной стратегии состоит в том, что цена последовательно скользит по кривой спроса. Для того чтобы стимулировать спрос и оградить предприятие от конкуренции, необходимо разрабатывать новые виды туристского продукта. Стратегия преимущественной цены является продолжением стратегии цен проникновения на рынок, применяется при опасности вторжения конкурентов в область деятельности туристской организации. Суть стратегии - в достижении преимущества по отношению к конкурентам либо по затратам (в этом случае цена устанавливается ниже цен конкурентов), либо по качеству турпродукта (тогда цена устанавливается выше цен конкурентов и продукт оценивается как уникальный и престижный). Стратегия цены сегмента рынка предполагает учет определенных различий в спросе. Каждое решение по формированию цены должно учитывать реальные ожидания и запросы потребителей, а также их желание и возможность уплатить определенную сумму за туристские услуги. В качестве примера влияния сегментации рынка на стратегию ценообразования можно привести цены на турпродукты для пожилых людей, уровень которых ниже аналогичных турпродуктов для других возрастных категорий. Указанный факт объясняется особенностями данного сегмента: люди пожилого возраста довольно чувствительны к ценам, поэтому наибольшее число поездок совершают в несезонный период, т. е. пользуются специальными скидками, предоставляемыми авиакомпаниями и гостиницами.

Некоторые турфирмы применяют ценовые стратегии в сочетании различных их видов, в зависимости от конкретной ситуации на рынке и общих маркетинговых стратегических задач. Очень важно, формулируя стратегию цен, увязать ее с остальными элементами коммерческой политики турфирмы. А также увязать стратегический план ценообразования со стратегическим маркетинговым планом.

Таким образом, ценовая политика фирмы заключается в том, чтобы устанавливать на товары такие цены, так варьировать ими, в зависимости от ситуации на рынке, чтобы овладеть его максимально возможной долей, добиться запланированного объема прибыли, то есть успешно решать все стратегические задачи.

В условиях рынка все туристические предприятия, достойные продолжать свою деятельность, должны быть самоокупаемыми, приносить прибыль, в противном случае их ждёт банкротство. Поэтому основным моментом в ценообразовании при переходе к рынку стал отказ

от навязывания покупателям нереальных цен, оторванных от действительных запросов рынка. Как сама продукция, так и цены на неё должны быть признаны рынком и только им. В условиях постоянного усиления конкуренции турфирме-продавцу надо учитывать не только собственные финансовые интересы, но и интересы покупателя, чтобы удержать его и сохранить свою долю на рынке. А это может быть достигнуто только при соблюдении заранее разработанной ценовой политики и использовании всех современных наработок.

Список литературы:

1. Уткин Э.А. Цены. Ценообразование. Ценовая политика. - М.: Ассоциация авторов и издателей «Тандем». Издательство ЭКМОС, 2007.

2. Козырева Т. Ценообразование в туризме. Как принять оптимальное решение?// Туризм: практика, проблемы, перспективы. 2006. №11. С.46-49.

УДК 130.2

ДВЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПОНЯТИЯ ДЕНЕЖНОЙ КУЛЬТУРЫ

Работа выполнена при финансовой поддержке РГНФ.
Грант № 15-03-00163

Никитин А.П.
Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова,
г. Абакан, Республика Хакасия, Российская Федерация

Современный этап в истории мировой экономики со всей очевидностью продемонстрировал бессилие экономической теории в её чисто математическом выражении в решении практических хозяйственных задач, вставших перед человечеством. При этом, как показывает тенденция развития экономической науки, сами экономисты всё чаще и чаще отрывают свой взгляд от чисел в сторону конкретного общественного опыта, о чём свидетельствует развитие такой дисциплины, как экономическая социология. Понять истоки финансового кризиса и увидеть пути выхода из него невозможно, не обратившись к социокультурной реальности с её многообразием, не поддающемся количественному описанию. Одним из образов этой реальности является понятие денежной культуры, о котором пойдёт речь в данной работе.

При всем многообразии концептуальных подходов к анализу денежной культуры, мы предлагаем редуцировать их к двум самым основным. Первый из них можно условно назвать социологическим (это не значит, что он используется только социологами), а второй разрабатывался в рамках философии культуры (это также не значит, что он используется только философами или культурологами).

В рамках социологической интерпретации понятие денежной культуры увязывается с рядом других категорий, таких как «монетарное поведение», «денежные установки», «ценность денег» и т.д. К примеру, С.Б. Абрамова определяет актуальную денежную культуру следующим образом: «Это совокупность социальных установок, норм и ценностей, являющихся регулятором монетарного поведения личности в определенной системе социально-экономических отношений»[1, с. 15]. С точки зрения Д. В. Литвиненко, в основе монетарной культуры находятся «отношение к собственности, способам получения материальных средств, соотнесение своего социального статуса и оценивание статуса «другого» в рамках материального благосостояния, степень зависимости самоидентификации и самореализации индивида от наличия материальных средств, наличие или отсутствие у индивида экономических и правовых знаний, способствующих (препятствующих) рациональному монетарному поведению»[2, с. 16-17].

Такой подход в понимании денежной культуры охватывает, соответственно, огромный пласт социологических и социально-психологических исследований, в которых ставится вопрос об отношении населения к деньгам. Понятие денежной культуры здесь может быть операционализировано в следующих тематических срезах: мотивация к приобретению денег в различных социальных группах и общностях, стратегии использования денежных средств, деньги как средство социализации, национальная и этническая специфика отношения к

деньгам, ценность денег в коллективных представлениях, роль денег в регулировании семейных отношений и т.д. Эвристический потенциал данной категории трудно переоценить, и конкретные эмпирические исследования с привлечением рассматриваемого концепта должны продемонстрировать реальные социокультурные ограничения и стимуляции денежного обращения.

Более широкое понимание денежной культуры характерно для философской позиции. Родоначальником философско-культурологического подхода в анализе значения денег с полным основанием можно назвать Г. Зиммеля, и, если выразить его позицию кратко и ёмко, то она будет гласить, что денежная культура есть культура общества модерна[3]. «Философия денег», вышедшая первым изданием в 1900 г., по сути, оказалась развёрнутой философией культуры, в которой обосновывалась концепция культуры как символической системы. Авторы сборника «Аспекты денежной культуры», вышедшего в начале XXI в. в честь столетия «Философии денег», не зря в этой связи указывают на принципиальное значение работы Г. Зиммеля как произведения, в котором тема денег создаёт особую парадигму в современной философии культуры[4].

Денежная культура с этой точки зрения является культурой общества, в котором непосредственные социальные связи опосредуются в виде количественного символа. Деньги – это больше, чем товар, так как их можно увидеть во всех сферах культуры и жизни человека. Современная экономика ставит деньги во главу угла, тем самым она признаёт свою собственную зависимость по отношению к символу, это не капиталистическая или постиндустриальная экономика, а именно монетаристское хозяйство, в котором происходит подмена реального блага на его стоимость. Как метафорично выразился С. Московичи, комментируя труд Г. Зиммеля, - «Деньги – это наш Сократ. Платон говорил о философе, своем учителе: «Что подумал бы Сократ о том или другом вопросе?». Точно так же, как только мы видим предмет или слышим о нем, мы спрашиваем: "Сколько он стоит?"»[5, с. 371].

Стоимость выстраивает предметы по своей шкале, которая не имеет отношения к реальному порядку. Она дистанцирует предмет от человека в объективированной форме, преодоление которой связано с практикой обмена. В результате каждый предмет, предназначенный для удовлетворения человеческих потребностей, оказывается полностью принадлежащим миру стоимости. Этот процесс расширяется вширь и вглубь, охватывая не только материальные предметы, но и сферу идей, знания, чувств и эмоций, всего спектра существования человека и мира. Культура, таким образом, теряет качество, приобретая количественную форму. Происходит квантификация культуры, выраженная в превалировании количественных оценок и калькуляции социальных процессов.

Растущий рост потоков виртуальных денег в современном обществе ещё больше усиливает значение симулятивных социокультурных практик. Происходит это ввиду того, что абстрагированный денежный «второй мир» приобретает самостоятельное существование по отношению к реальному бытию. Дело в том, что когда мы определяем ценность вещи количественным показателем (ценой), то в этом квантитативном акте всё-таки есть какое-то содержание, есть некая субстанциональность, выраженная в числе и нами чётко осознаваемая. Виртуальные деньги же не обозначают ничего, кроме самих себя. Источником такой замкнутости можно считать отказ от репрезентативности валюты золотым стандартом. Свободное печатание банкнот, финансовые манипуляции, биржевые игры, функционирование международных кредитных карт, - всё это отражает характерную для современного денежного обмена симуляцию своей функции. Самовоспроизводство денег никак не связано с действительными нуждами хозяйства, оно имеет единственную цель – продолжение финансовой игры без правил до бесконечности.

Указанные тенденции создают уникальную среду, которую, используя термин постмодернизма, можно назвать «гиперреальность». Количественное обозначение какого-либо предмета или идеальных объектов становится самостоятельным по отношению к самой реальности, более того, сама реальность оказывается излишней. Число становится замкнутым на самом себе.

В случае признания денежной культуры нашей культурой понятным становится и характер современного финансового кризиса. Этот кризис – результат ничем не обеспеченного денежного обращения, раздуваемого кругооборота симулякров. Ж. Бодрийяр не зря отмечал, что современная экономика движется в двух направлениях: с одной стороны, отрыв производства от конкретных потребностей общества, выраженный в стремлении обеспечить

экономический рост как таковой, не ориентированный ни на потребности, ни на прибыль; с другой стороны, «отрыв денежного знака от всякого производства: деньги вступают в процесс неограниченной спекуляции и инфляции»[6, с. 75]. Являясь знаком меновой стоимости, деньги в своём развитии становятся неподвластными и ей: «Освободившись от самого рынка, они превращаются в автономный симулякр, не отягощенный никакими сообщениями и никаким меновым значением, ставший сам по себе сообщением и обменивающийся сам в себе»[6, с. 76].

В этих условиях реальный сектор экономики оказывается в положении, отчуждённом от продукта и средства своей собственной деятельности, то есть от денег. Тот же С. Московичи не зря сравнивает деньги с сакральной сущностью, а раз они берут на себя божественную функцию, то выходов из сложившейся экономической ситуации может быть два. Первый путь: укрепление божественной силы путём полной дематериализации денег. Диалектика идеального и материального в деньгах – это история постепенного лишения материальных форм и движение к всё более и более идеальным формам, апофеозом которых вряд ли стоит считать электронную систему обслуживания сделок. Не таким уж и фантастическим выглядит предположение, в соответствии с которым деньги как таковые исчезнут вовсе, трансформировавшись в чистую информацию о числе. Иными словами, человек перестанет использовать любой предметный способ существования денег и будет оперировать числовыми выражениями для проведения финансовых операций любой сложности и объёма. В таких условиях скорость перемещения денег и их информационная эффективность возрастёт до своего максимума, в результате чего стоит ожидать новый экономический рост с ещё большей степенью симуляции.

Второй путь: секуляризировать экономическое сознание и «вернуть Бога на землю». Мировое хозяйство, в этом случае, должно признать неэффективность фидуциарных денег, и обеспечить существование валют как реально обеспеченных единиц. Вариантов здесь много: это и возвращение к золотому стандарту, и привязка денег к трудовой деятельности (Итакский час), и организация натурального обмена, и т.д. Осуществление этого пути выглядит невозможным, поскольку представляется определённым шагом назад. С другой стороны, если этого не сделать, и выбрать первый путь (что, скорее всего, и произойдёт), то мы окажемся в положении, когда придётся задуматься о реальности не только мировой экономики, но и результатов своей деятельности, и самих себя.

Список литературы:

1. Абрамова С.Б. Деньги в социальном взаимодействии: опыт исследования актуальной денежной культуры: Автореф. дис. … к-та социол. наук. - Екатеринбург, 2002. - 22 с.

2. Литвиненко Д.В. Монетарная культура населения среднего промышленного города в условиях формирования рыночных отношений в России: Автореф. дис. … к-та социол. наук. - Ростов н/Д., 2009. - 24 с.

3. Simmel G. Philosophie des Geldes. - Berlin: Duncker&Humblot, 1987. - 585 s.

4. Aspekte der Geldkultur. Neue Beiträge zu Georg Simmels «Philosophie des Geldes». - Magdeburg: Edition Humboldt, Scriptum Verlag, 2002. - 152 s.

5. Московичи С. Машина, творящая богов. - М.: КСП+, 1998. - 560 с.

6. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. М.: Добросвет, 2000. 387 с.

ӘОК 331.5(574)

ЖАСТАР ЕҢБЕК НАРЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Оразбекова М.
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Қазіргі қоғамдағы жастар ролі, жас буынның әлеуметтік қызметтері, оның саяси позициясы мен көзқарасы, білімі мен кәсіби біліктілігі деңгейі, адамгершілігі мен мәдени қажеттіліктері туралы мәселелерді зерттеудің теориялық және практикалық мәні аса зор. Қоғамдық үрдістегі жастар рөлі, оның қызметінің түрлері, құндылықтары, дүниетанымы,

қызығушылығы, қажеттіліктері мен психологиялық қасиеттері әлеуметтік және геосаяси даму сипаты, қоғамдық қатынастар, тарихи жағдайлар сипатымен шарттасылған.

Халықтың осы тобын зерттеудің негізгі мәселелерінің біріне, біздің ойымызша, жастар еңбегінің пайдаланылуын бағалау жататын сияқты. Бұл өз негізінде жастардың еңбек ресурстарын, жастардың еңбек нарығын және оның жұмыспен қамтылуы мен жұмыссыздық, көшіп-қону, табиғи өсу сияқты құрамдас бөліктерін әлеуметтік, экономикалық, демографиялық, саяси және басқа проблемалар мен факторлар аясында теориялық және практикалық зерттеу қажет екенін көрсетеді.

Жастардың орнын әлеуметтік-экономикалық жүйеде талдау қажеттілігі ең аз дегенде екі маңызды шартпен негізднледі. Біріншіден, жастар шамамен Қазақстанда еңбекке жарамды халықтың 25% құрайды; екіншіден, бұл аса маңызды, олар – елдің болашағы, олардың қызметі оның әрі қарай дамуымен байланысты. Бүгінде жастар көбінесе қоғамның саяси, экономикалық және әлеуметтік құрылымын анықтайды. Сонымен бірге бұл дүние жүзіндегі еңбек нарығында, әсіресе Қазақстанда қатты осал топтардың бірі болып табылады. Аталған мәселелердің маңыздылығына қарамастан, оларға ғылыми зерттеулерде, бұқаралық ақпарат құралдарынды, үкіметтік құжаттарда аз көңіл бөлінеді.

18-24 жас аралығындағы жастар, бұл – студенттер немесе кәсіптік дайындықты аяқтаған жастар. Олар еңбек нарығына кіріп жатқан, жеткілікті кәсіптік және әлеуметтік тәжірибесі жоқ, сонымен қоса төмен бәсеклестік мүмкіндігі бар осал топ болып табылады.

25-29 жастағы жастар, негізінен, кәсіптік таңдау жасайды, қандай да бір өмірлік және кәсіптік тәжірибесі бар топқа жатады. Олар не қажет ететінін біледі, көбінесе өзінің жанұясы бар және ұсынылатын жұмысқа үлкен талаптар қояды.

Еңбек нарығындағы жағдайларда маңызды көрсеткіш болып жұмыссыздықтың деңгей, сыйымдылығы және еңбек нарығының конъюнктурасы болып табылады. Алайда мұндай статистика толығымен еңбек нарығындағы толық жағдайды көрсетпейді. Жастар еңбек биржасында басқа жастағы адамдармен салыстырғанда сирек тіркеледі. Нәтижесінде нарықтық қатынастың ерекшеліктерімен байланысты, жасырын жұмыссыздық, жұмыспен қамтамасыз етудің жаңа құбылыстарының барлығы есепке алынбайды. Өндірістік емес салада жұмыс күшіне сұраныс жылдам өсу үстінде, әсіресе жылдам коммерциаланғандарда. Егер де қазіргі кездегі білікті мамандарды дайындау және оларға деген сұраныс өзгермесе, жақын аралықта біліксіз мамандар халық арасында жұмыссыздықтың ұлғаюын алып келуі мүмкін, ең алдымен жалпы орта мектепті бітірген, әрі қарайғы оқуын жалғастырмаған, мамандығы немесе қажетті біліктілігі жоқ – жастардың арасында. Сондықтан да жалпы білім беруін және жастарды кәсіптік оқытуды ұтымды ұйымдастыру қажет.

Еңбек нарығының қажеттіліктері жастардың өмір құндылықтарына сәйкес келмегені диссертацияда көрсетілген, сонымен қатар бұл сәйкессіздік жастардың белсенді түрде жұмыс іздеуіне кедергі болады, сондықтан да экономикалық жүйедегі жастарды жұмыспен қамту мәселесіне сәйкес келетін жүйені қалыптастыру керек.

Бұл жүйе төмендегідей қалыптасу кажет:

-кәсіпорында, ұйымда және мемлекеттік мекемелерде конкурстық сұрыптау негізінде жастарды жұмыспен қамту және тәжірибелерді ұйымдастыру;

-жастар үшін жұмыс орындарын үлестіру мақсатымен аудандық арнайы бюджеттік қорлар жасау;

-білім беру мекемелерінің түлектерін жұмыспен қамтамасыз ететін жұмыс берушілердің ынталандыру жүйесін жетілдіру;

-жастармен мамандыққа бағытталған ескертпелі жұмыс жүргізу;

-жастар жұмыссыздығын алдын-ала ескерту жөнінде іс-шараларда қалыптастыру және жүзеге асыру;

-жастарды баспа және электронды ауқымда ақпарат құралдары арқылы ақпараттандыру, еңбек нарығы және жастарды қолдану шаралары туралы анықтамалық және ақпараттық-әдістемелік әдебиеттерді баспаға шығару;

-жас кәсіпкерлікті және жастар кәсіпкерлігін құру тәжірибесін дамыту, жастардың бизнес-жоспарларын кеңеспен және эксперттермен қамтамасыз ету.

Еңбек ресурстарының тобы ретінде жастарға басты назар аудару, бұл елдің маңызды ресурсы екені түсінікті болған. Бұл Орал, Сібір, Қиыр Шығыс құрлыстарындағы комсомол отрядтары, тың және тыңайған жерлерді игеру, өнеркәсіпті, экономиканың түрлі салаларын дамытудағы жастар жұмыстарымен расталады.

Жас кезінде адам жеке тұлға ретінде қалыптасады, және дәл осы мерзімде оның өмірінде негізгі оқиғалар болады, оның еңбек жолы және ЖІӨ-ге қосқан үлесі әрі қарай көбінесе соларға байланысты болады. Оған білім алу, некеге тұру, балаларының дүниеге келуі және т.б. жатады. Осылардың барлығы көп адамның дәл осы жастық шағында болады.

Адам өміріндегі кезеңдерінің тізбекті ауысуы барысында оның дамуының кері айналмайтын кезеңдері жүзеге асады: балалық шақ, жасөспірім жас, кемел жас және қарттық. Уақыт өте олар бір-бірін алмастырады. Бір қарағанда адам жасы адам ағзасының өмірлік шектерін анықтаушы биологиялық индикатор ғана болып табылады. Бірақ та ол мүлдем бұрыс пікір. Адам ағзасындағы антропометриялық, физиологиялық және психологиялық өзгерістер біркелкі жүрмейді. Осыған байланысты адамды және оның іс-әрекетін зерттеу мәселелерімен айналысатын физиология, социология, статистика, экономика және демография сияқты ғылыми бағыттарда адамның жас шектерін анықтау кезінде сан алуан тәсілдемелер қолданылады.

Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты жөніндегі» заңына сәйкес жастар - бұл 16 жастан бастап 29 жас аралығындағы Қазақстан Республикасының азаматтары, шет мемлекеттердің азаматтары және Қазақстан Республикасы аумағында тұрақты өмір сүріп жатқан азаматтығы жоқ тұлғалар.

Заңнамада анықталған еңбек ресурстарының төменгі шекарасы болып 16 жас есептелетіндігін, сондай-ақ осы жасқа қарай жас адамда бұлшық ет пен сүйек жүйесі қалыптасатындығын және оның белгіленген жұмысты орындай алатындығын назарға ала отырып, осы жас жұмыс істеу кезеңінің заңды негізделген бастапқы сатысы болып табылады.

Сонымен қатар, дәл осы жаста жастардың басым көпшілігі жалпы білім мектебін аяқтайды және әр түрлі себептерге байланысты ЖОО-ға немесе басқа білім мекемелеріне түсе алмағандары өзінің төмен біліктілігімен ерекшеленетін белгілі бір еңбек түрімен айналыса бастайды.

Қазақстан Республикасында 1998 жылдан бастап 2001 жыл аралығында Қазақстан Республикасының 1997 жылдың 20 маусымында қабылданған «Қазақстан Республикасында зейнеткерлікті қамтамасыз ету жөніндегі» заңына сәйкес зейнеткерлік жас өзгертілді. Қазіргі кезде олар әйелдер үшін 58 жас және ерлер үшін 63 жас деп қабылданған.

Қазіргі таңда физиологтар былай деп тұжырымдайды, яғни отыз жастан асқан жас адамның денесінің өсуі, бұлшық еттерінің ұлғаюы, басы мен бас миының көлемінің өсуі өз жалғасын табады және осы процесс ер адамдарда әйел адамдарға қарағанда ұзағырақ созылады.

Жоғарыдағы барлық айтылғандарды жалпылай отырып, Қазақстан Республикасында жастардың еңбек ресурстарының жоғарғы шектері әйелдер үшін 16-32 жасты, ал ерлерде 16-34 жасты құрауы тиіс.

Бұған сәйкес, заңнамада және тәжірибелік қызметте жастардың еңбек ресурстарының жас шектерінің ұлғаюы статистикалық материалдарды өте объективті түрде өңдеуге және осы санаттағылар санын талдауға ғана ықпал етіп қоймай, сонымен бірге зор ғылыми нәтижелерге қол жеткізу мүмкіндігіне, жастар өмірінің жағдайлары мен өмір сапасын жақсартуға, оның кәсіби және шығармашылық әлеуетін дамытуға, сондай-ақ ұсынылатын жас аралығында өте өнімді қызметті жүзеге асыруға ықпал етеді.

Бұл айтқанды қорта келе, жастар еңбек ресурстарының жастық есептік кезеңін алтын кесік әдісін қолдана отырып дәлелдеуге болады. Леонардо да Винчи 8 және 13 сандарының қатынасын алтын бөлік, ал заңның өзін – «алтын кесік заңы» деп атаған.

«Алтын кесік» заңына сәйкес жастардың еңбек ресурстарын зерттеу 8 бөліктен тұрады (немесе 38,1% 8:13 қатынасында), бұл орайда 13 бөлік (61,9%) – бұл қалған еңбек ресурстары. Соған сәйкес, барлық еңбек ресурстары 21 бөлікті, яғни 100%-ды құрайды.

Жастардың еңбек ресурстарының төменгі жас шегі 16 жасты қабылдай және «алтын кесік» әдістемесін қолдана, сондай-ақ Қазақстан Республикасында ерлер үшін еңбек белсенділік кезеңі 47 жасты құрайтындығын, яғни 63-16 жас аралығын ескере отырып, келесідей әрекетті орындаймыз: $47 : 21 \cdot 8 = 17{,}9$ жас, бұл жастардың ерлер еңбек ресурстары үшін «алтын кесік» екенін анықтаймыз.

Осылайша, еңбек ресурстарының төменгі шекарасы 16 жасты құрайды, яғни, соған сәйкес, жас ерлердің еңбек ресурстары үшін жоғарғы шекара — 33,9 жас (16 + 17,9) немесе 34 жас болады.

Бұл жағдайда жастар арасындағы әйел еңбек ресурстарының жоғарғы шекарасы, біздің есептеулерімізге сәйкес, ерлермен салыстырғанда басқаша болады, яғни Қазақстан Республикасындағы әйел адамдардың еңбек ету белсенділік кезеңі ерлерден өзгеше болады

және 42 жасты құрайды, яғни 58-16. Осындай есептеулерді жүргізгеннен соң, біз 32 жасқа тең жоғары шекараны анықтаймыз (42 : 21 · 8 + 16).

Осы есептеулер және қорытындылар жастардың еңбек ресурстарының жас шекараларының негіздемесі болып табылады, біздің анықтауымыз бойынша әйелдер үшін 16 жастан 32 жасқа дейінгі және ерлер үшін 16 жастан 34 жасқа дейінгі аралықта болады.

Дегенмен, еңбек ресурстарының жас тобы (16-34 жас) сан жағынан да, сапа жағынан да өмір сүру сипатына, білім деңгейіне, өмірлік қажеттіліктеріне байланысты әркелкі болып келеді. Сондықтан да, біздің пікірімізше, оларды екі жастар тобына бөлу керек: 16-25 жас және 26-34 жас аралығындағы, яғни әр түрлі бірдей кезеңдерге.

26 жас және одан асқан кезде жастар 16-25 жас аралығындағы жастармен салыстырғанда, кәсіби тәжірибе алады және олардың басым бөлігі экономика саласында жұмыспен қамтылады. 26-34 жастағы жастар 16-25 жастағы жастармен салыстырғанда, ересек тұрғындарға жақынырақ болады, өйткені олардың қатарына еңбек қатынастарына түскен жұмысбастылықтың белгіленген мәртебесі бар еңбек жасындағы тұлғалар жатады. Оларда өздері орындайтын жұмыс жөніндегі көзқарас қалыптасқан және белгілі бір кәсіби және өмірлік тәжірибе жинақталған. Осы жасқа қарай, көптеген жігіттер мен қыздарда еңбек және кәсіби жетілу, сондай-ақ өндіріс пен кәсіби қызметке бейімделу үдерісі аяқталады.

Жоғарыда аталғандарды қорыта отырып, мынадай қорытынды жасауға болады, яғни жастардың еңбек ресурстары құрамына экономикалық белсенді және экономикалық белсенді емес жастар жатады. (1 кесте).

Жоғарыда айтылғандардың негізінде «жастардың еңбек ресурстары» түсінігіне келесі анықтама ұсынылады.

Қазақстан Республикасындағы жастардың еңбек ресурстары – бұл белгіленген қызметті жүзеге асыру үшін дене күші, білімі мен тәжірибесінің жеткілікті деңгейі бар 16-32 жастағы (жастар арасындағы әйел жыныстық еңбек ресурстары) және 16-34 жастағы (жастар арасындағы еркек жыныстық еңбек ресурстары) еңбек ресурстары.

Кесте 1 – Қазақстан Республикасының еңбек нарығының жағдайы

	2013	2014
Экономикалық тұрғыдан белсенді халық, мың адам	9041,3	62 007
өткен жылға пайызбен	100,7	346,0
Жұмыспен қамтылған халық, мың адам	8570,6	3603,0
өткен жылға пайызбен	100,7	103,3
Жалдамалы қызметкерлер		
мың адам	5949,7	6109,7
өткен жылға пайызбен	102,3	102,8
Өз бетінше жұмыспен қамтылғандар, мың адам	2620,9	2400,4
өткен жылға пайызбен	97,3	91,6
Жұмыссыз, халық мың адам	470,7	451,9
өткен жылға пайызбен	99,1	96,0
Экономикалық тұрғыдан белсенді халықтың ішіндегі жұмыссыз тіркелген халықтың санынан үлесі, пайызбен	0,3	0,4
Жұмыссыз тіркелген халықтың саны, мың адам	30,^{0}	33,4
Жұмыссыздық деңгейі, пайызбен	5,2	5,0
Жастар жұмыссыздығының деңгейі, % (15-24 жас)	3,9	3,8
Жастар жұмыссыздығының деңгейі, % (15-28 жас)	5,5	4,2
Ұзақ мерзімді жұмыссыздық деңгейі, %	2,5	2,4
Е с к е р т у – ҚР статистика жөніндегі Агенттігінің мәліметтері		

Еңбек нарығындағы жастардың жұмысбастылығы мен жұмыссыздығын зерттеу кезінде белгілі бір жастар тобының ерекшеліктерін ескеру керек, өйткені олар әр алуан болып келеді.

Еңбек нарығы қазіргі заманғы экономиканы дамытудың негізгі және стратегиялық бағыттарының бірі болып табылады. Ондағы бар бос орындарды ескере отырып жұмыс күшіне деген сұраныс пен ұсыныс арасындағы балансқа жетумен тұжырымдалатын оның басты міндетін шешу еңбек нарығын қалыптастыру факторларын айқындауды талап етеді.

Жастардың еңбек нарығының қалыптасу факторларының басқа тобын жұмыспен қамту қызметімен байланысты ұйымдастырушылық фактор құрайды.

Жастардың еңбек ресурстарының қалыптасуына ықпал етуші демографиялық факторлар жастардың еңбек ресурстарының сандық және сапалық сипатын көрсетеді. Сандық сипаттарын құрайтындарға мыналарды жатқызу керек:

1) жастардың еңбек ресурстарының саны;

2) жастардың еңбек ресурстарының икемділігі;

Жастардың еңбек ресурстарының демографиялық факторларын сапалық құрастырушыларға келесілерді жатқызу керек:

1) жалпы білім беретін, мәдени және кәсіптік-білікті дайындық деңгейі тұрғысынан алғандағы еңбекке қабылетті жастардың сапасы;

2) ой және дене еңбегімен айналысатын жастардың арақатынасы;

3) еңбекке жарамды жастардың еңбекке дене күші жағынан қабілеттілігі және денсаулығының жай-күйі;

4) жастардың еңбек ресурстарының ұлттық-этникалық құрылымы және басқалар.

Жастардың еңбек нарығын қалыптастырудың келесі демографиялық факторы – көші-қон болып табылады.

Экономикалық факторлар есебінен жастардың ауылдық жерлерден қалаға, экономикалық хал-ахуалы нашар аймақтар мен елдерден барынша «бай» жерлерге көшуі туындайды. Жергілікті көші-қон түрі бойынша, көшіп-қону легінде жастардың ауылдан қалаға кетуі басым, ал кері қайту легі жоқтың қасы. Жастар, бұрынғысынша ауылдан қалаға оқуға кетеді, олар оқуын аяқтаған соң, сонда орнығып қайта оралмауға тырысады.

Мемлекет, жұмыспен қамту саласында түрлі шешімдер қабылдау және әр түрлі заңдар әзірлеу арқылы әлеуметтік-экономикалық және демографиялық саясатты жүргізе отырып, тиімді түрде еңбек ресурстарын басқаруға тырысуда. Сондықтан заманауи еңбек нарығын, оның ішінде жастарды қалыптастыру саяси факторлардың әсеріне де байланысты.

Барлық ТМД мемлекеттерінің арасында шетел жұмыс күшін жалдау туралы келісімдерге қол қойылған. Сондықтан интеграция үрдісінің факторлары және басқа елдердегі жастардың кәсіби қызметі жастардың еңбек нарығын қалыптастырудың саяси факторы болып табылады.

Институционалдық механизмнің әрекеті кезінде түрлі заңнамалық актілер мен жастар бағдарламаларының негізгі ережелерін жүзеге асыру, өз кезегінде, институционалдық мақсат ретінде болатын жастардың еңбек нарығын реттейтін әлеуметтік және экономикалық механизмдердің тиімді жұмыс істеуіне ықпал етуі тиіс.

Негізгі әлеуметтік механизмдердің бірі, жастарды жұмыспен тиімді қамтамасыз ету механизмі мен оның жұмыссыздық деңгейін төмендету болып табылады. Оның тиімді жұмыс істеуіне келесідей шараларды орындағанда және сақтағанда қол жеткізілуі мүмкін:

-жастардың еңбек нарығы проблемаларының аймақтық ерекшеліктерін шешудегі жергілікті өзін-өзі басқару органдарының рөлін күшейту;

-мемлекеттік бюджет құралдары мен әлеуметтік бюджеттен тыс қорлар есебінен жастар жұмыссыздығының жоғары деңгейі бар аймақтарда әлеуметтік және экономикалық бағдарламаларды басымдылықпен қаржыландыруды жүзеге асыру;

-индустриялық аудандарда, сонымен бірге шағын және орташа қалаларда, моноэкономикалық құрылымды кенттерде жастардың жаппай жұмыссыз болуының жағымсыз салдарын барынша азайту;

-жас қызметкерлердің жаппай жұмыстан шығарылуының алдын алу, жастар үшін экономикалық мақсатқа сай бар жұмыс орындарын сақтап қалу және жаңаларын ашу, жаңа прогерссивті өндіріс үшін жас мамандарды қайта даярлаудың озық тәжірибесін жүзеге асыру;

-жастардың дәрменсіз ұйымдардағы еңбек құқығын қорғауды, жұмысынан айрылған кезде жастарға тиімді қолдауды қамтамасыз ету;

-әлеуметтік қорғау және біліктілікті арттыруды қамтамасыз ету үшін қажетті инфрақұрылым жасай отырып, ірі «жастар құрылыстарын» ұйымдастыру.

Жастарды жұмыспен қамтуға жәрдемдесуге байланысты көрсетілетін қызметтерді жұмыспен қамту қызмет органдары тегін ұсынуы тиіс.

Жоғарыда айтылғандардың барлығын қорытындылай келе, біз берілген болжау әдістерінің жіктелімі қалай болғанмен де, еңбек нарығында жастардың еңбек ресурстарының санын болжауға деген бірыңғай көзқарасты анықтамайды деп есептейміз. Осыған байланысты, енді қолда бар деректерді, тәжірибені назарға ала отырып, аталған үдерісті әдістемелік әзірлеу және одан әрі зерттеу қажеттілігі туындайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Распоряжение Президента Республики Казахстан №73 «О Концепции государственной молодёжной политики Республики Казахстан». Астана, 28 августа 2014г

2.Аналитический доклад «Молодёжь Казахстана 2014: положение, тенденции, перспективы». Республиканское социологическое исследование «Молодёжь Казахстана: 2014», Департамент молодёжной политики МКИОС РК, 2014г.

3. ҚР статистика жөніндегі Агенттігінің мәліметтері

УДК 338.24

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ ПРОДУКЦИИ

Перова Н.С.
Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

В настоящее время наиболее передовой опыт в области качества продукции и применении системного подхода в управлении качеством продукции накоплен в разных фирмах промышленно развитых стран. При этом разработаны различные модели систем управления качеством продукции. Наибольший интерес представляют модели Фейгенбаума, Эттингера-Ситтига и Джурана. Каждую систему можно представить графически:

- модель Фейгенбаума – это треугольник, с разделенными боковыми сторонами на пять частей горизонтальными линиями, а каждая часть, в свою очередь, подразделяется вертикальными линиями, что образует в общей сложности во всех пяти частях 17 функций (участков), в основу которых практически положен только контроль качества продукции;
- модель Эттингера-Ситтига, разработанная специалистами Европейской организации по контролю качества (ЕОКК, графически изображается кругом, разделенным на секторы. Каждый сектор – это определенный этап работы. Эта модель уже учитывает и влияние спроса на качество продукции, а также предусматривает изучение рынков сбыта;
- модель Джурана – это восходящая спираль, а не замкнутый треугольник или круг. Спираль более полно отображает этапы непрерывного формирования и улучшения качества продукции. В неё включены две предыдущие модели, предусмотрено также постоянное изучение спроса на рынке сбыта и эксплуатационных показателей качества, что обусловливает полную ориентацию производства на требования потребителей и рынок сбыта.

На их основе детально разработаны системы управления и обеспечения качества продукции, в частности, в Японии и США. В Японии, как и повсюду, вначале, работы в области качества продукции развертывались по более широкому использованию методов контроля качества продукции. Особое место в начальный период стали занимать статистические методы контроля. В конце 50-х годов в Японии повсеместно в промышленность проник всесторонний внутрифирменный контроль качества, предусматривающий проведение контроля со стороны всех работников фирмы, начиная от рабочих, мастеров и кончая руководством. С этого момента начало проводиться систематическое обучение всех работников методам контроля качества. В дальнейшем система обучения превратилась, по существу, в непрерывную и постоянную систему воспитания у трудящихся уважительного отношения к потребителю и качественным результатам своего труда. □1□

При реализации всех мероприятий по обучению, воспитанию и внедрению систем контроля качества продукции, в полной мере японскими специалистами учитывались и

учитываются: специфика продукции традиции фирм, культуры и быта, уровень образования, трудовые взаимоотношения.

В начале 60-х годов, когда в Японии были приняты Законы, предоставляющие льготные условия для производителей экспортируемых товаров, усилия экспортеров уже были направлены на достижение качества продукции общемирового уровня. Обобщая опят Японии по управлению качеством продукции к основным его особенностям на настоящий период времени можно отнести следующее:

Многолетнее, последовательное и целеустремленное решение проблем качества на основе всего передового, современного, что накапливала теория и создает практика в этой области.

Воспитание уважительного отношения к потребителю, его пожеланиям и требованиям.

Участие всех подразделений и работников фирмы в обеспечении и управлении качеством продукции. Широкими исследованиями установлено, что лишь 15-20 % проблем, связанных с качеством, возникает по вине непосредственных исполнителей и рабочих, а 80-85 % - это следствие несовершенства системы управления фирмой, ответственность за функционирование которой несет ее высшее руководство.

Непрерывное систематическое обучение кадров вопросам обеспечения и УКП, что дает высокий уровень подготовки в этой области всех работников фирмы.

Эффективное функционирование широкой сети кружков качества на всех стадиях жизненного цикла продукции. В настоящее время в Японии действует один миллион кружков качества, в которых участвуют около 10 миллионов человек.

Использование развитой системы инспектирования всей деятельности по обеспечению и управлению качеством продукции.

Широкое использование при обеспечении и УКП передовых методов контроля качества, включая статистические методы, при приоритетном контроле качества производственных процессов.

Разработка и реализация глубоко проработанных комплексных программ по контролю качества и оптимальных планов по их выполнению.

Наличие в сфере производства высококачественных средств труда (с возрастным составом до 5-7 лет).

Наличие исключительно развитой системы пропаганды создания высококачественной продукции и поощрения добросовестного труда.

Сильное влияние со стороны государства на принципиальные направления повышения и обеспечения качества продукции.

В США задачи повышения качества продукции рассматриваются как первоочередные. При этом большая часть воздействий по УКП носит, в основном, техническую и организационную направленность. Обеспечение качества осуществляет специализированный отдел управления качеством. Очень серьезное внимание в американских фирмах уделяют контролю качества продукции, который охватывает все стадии жизненного цикла продукции. При проведении такого контроля наиболее важными его сторонами являются: □2□

1)привлечение к выполнению функций контроля качества продукции самого широкого круга исполнителей;

2)выполнение наиболее важных операций по контролю качества специализированными службами.

При управлении качеством продукции службы активно изучают и анализируют издержки и затраты на обеспечение производства качественной продукцией. И, не довольствуясь достигнутым уровнем качества продукции, американские фирмы расходуют в среднем 3-5 % сумм реализации продукции на повышение её качества.

Руководители фирм уделяют не менее 50 % своего рабочего времени вопросам качества.

Одним из распространенных методов обеспечения качества продукции в американских фирмах, также как и в Японии, является метод статистического контроля качества. Для его реализации используются технические средства, автоматически осуществляющие сбор, накопление, обработку данных и выдачу результатов применения статистического метода. Большую значимость в управлении качеством продукции имеют вопросы изучения и прогнозирования потребностей потребителей и спроса на продукцию. Поэтому фирмы уделяют этому вопросу очень большое внимание, улучшая в соответствии с требованиями рынка не только технические показатели качества продукции, но и экономичность. При выпуске

продукции с дефектами, в США наступает довольно строгая ответственность изготовителей, что сказывается на значительном сокращении выпуска дефектной продукции и на улучшении деятельности в области гарантийного обслуживания и сервиса.

Комплексная система управления качеством продукции на фирмах США – это эффективно структурированная и хорошо отлаженная программа, направленная на внедрение комплекса мероприятий по схеме «человек – машина - информация», обеспечивающих качество продукции, фактически отвечающее требованиям потребителя, и снижение расходов на качество, осуществленных фирмой. Современные американские системы УКП обеспечивают не только взаимодействие всех служб, но и полное удовлетворение запросов потребителя в отношении качества, а также снижение расходов на его достижение и экономичное расходование всех видов ресурсов.

В систему управления качеством продукции входят следующие подсистемы:

1.оценка опытного производства;

2.планирование качества продукции и производственного процесса;

3.контроль, оценка и планирование качества поставляемого материала;

4.получение обратной информации о качестве продукции;

5.оценка качества продукции и производственного процесса и их контроль;

6.определение аппаратуры, позволяющей получить информацию о качестве продукции;

7.обучение методам обеспечения качества, ориентация и повышение квалификации персонала;

8.гарантийное обслуживание;

9.руководство работами в области качества продукции;

10.проведение специальных исследований в области качества продукции.

Международная организация по стандартизации (ИСО), взяв за основу имеющиеся стандарты и руководящие документы на системы обеспечения качества и дополнив их требованиями потребителей, разработала и утвердила Советом ИСО серию международных стандартов по УКП, устанавливающих требования к системам обеспечения качества продукции. Воздействие системы распространяется на все этапы УКП, реализуемые в замкнутой как бы петле качества, в основном соответствующей спирали качества:

1. маркетинг, поиск и изучение рынка;
2. проектирование и (или) разработка технических требований, разработка продукции;
3. материально-техническое снабжение;
4. подготовка и разработка производственных процессов;
5. производство продукции;
6. контроль, проведение испытаний и обследований;
7. упаковка и хранение;
8. реализация и распределение продукции;
9. монтаж и эксплуатация;
10. техническая помощь в обслуживании;
11. утилизация после использования продукции.

Среди всех этапов управления качеством продукции наибольшее значение, особенно для развития международной торговли, имеет маркетинг (выявление потребностей рыночного спроса в определенные сроки на продукцию и её стоимости, требований потребителей, информирование об этом руководства, а также вопросы проектирования и разработки продукции). Обобщая передовой опыт управления качеством продукции в промышленно развитых странах можно отметить следующее:

- цели и задачи в области повышения, обеспечения и улучшения качества продукции находятся в центре экономической политики каждой фирмы, компании, концерна, при этом считается главным – удовлетворение запросов и требований потребителей;

- достижение требуемого качества продукции (с учетом цены) с минимальными издержками;

- поставка продукции потребителям в установленные сроки;

- основными критериями достижения целей в области качества продукции является удовлетворение требований потребителей и выпуск конкурентоспособной продукции;

- признание и реализация комплексного и системного подходов к управлению качеством продукции, как наиболее эффективных методов достижения целей и решения задач в области качества продукции;

- использование при производстве конкурентоспособной продукции средств труда высокого качества;

- непрерывное и систематическое обучение и специализированная профессиональная подготовка высококвалифицированных кадров в области обеспечения и управления качеством продукции;

- постоянная, добросовестная и творческая работа всех работников по повышению, обеспечению и улучшению качества выпускаемой продукции;

- воспитание у каждого изготовителя продукции, исполнителя, у всех работников уважительного отношения к потребителю, заказчику;

создание атмосферы уважительного отношения к работникам любой должностной категории и внимания к их нуждам, запросам, быту.

Список литературы:

1. Басовский Л. Е., Протасьев В. Б. Управление качеством: Учебник. – М.: ИНФРА – М, 2011. –212 с.

2. Варакута С. А. Управление качеством продукции: Учебное пособие. – М.: ИНФРА – М, 2011. –207 с.

3. Ефимов В.В. Средства и методы управления качеством. М.: КНОРУС, 2012.- 45с

4. Кане М.М., Иванов Б.В., Корешков В.Н., Схиртладзе А.Г. Системы, методы и инструменты менеджмента качества: Учебное пособие. СПб.: Питер, 2012.

5. Окрепилов В.В. Менеджмент качества. СПб.: Наука, 2010.-409с.

6. http://www.nsu.ru/smk/files/ISOT%2012017%202003.pdf

7. Вахрушев В. Принципы японского управления. - М.:ФОБЗ, 2010.- 207с.

ӘОК 320.5

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІ ҚОЛДАУ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ИНСТИТУТТАРЫ

Рахимжанова К.К.
Қарағанды «Болашақ» маңызды білім беру колледжі,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Қазақстан Республикасының «Жеке кәсіпкерлік туралы» Заңына сәйкес, Кәсіпкерлікті қолдаудың инфрақұрылымы - бұл субъектілердің дамуына жәрдемдесетін және оларға кәсіпкерліктің дамуы үшін қажетті қызмет көрсететін және кәсіпкерлік ортаның тыныс тіршілігіне орта мен жағдайды қамтамасыз ететін ұйымдар мен бірлестіктердің жиынтығы.

Бизнес-инкубатолар нәтижелілігінің негізгі көрсеткіші қызмет ету уақытында шығарылған кәсіпорындар мен сол кәсіпорындар құрған жұмыс орындарының саны болып табылады.

Бизнес-инкубатор жұмысының негізгі критерийлері:

- шығарылған экономикалық тұрақты кіші кәсіпорындар саны;
- құрылған жаңа жұмыс орындарының саны;
- салық түрінде және басқа да түрде бюджетке түскен қаржы қаражат түсімі

Негізінен жоғары оқу орындарының базасында немесе ғылыми-зерттеу институттарының базасында осы жоғары оқу орындарының ғылыми әлеуетін пайдалану және технопарк аумағында орналасқан инновациялық кәсіпорындарды құру және дамыту арқылы әзірленген технологияларды коммерциализациялау мақсатында құрылған технопарктер бар.

Көптеген бизнес-инкубаторлар инфрақұрылымның аталған нысанын құру тұжырымдамасының халықаралық практикасына сәйкес емес: офистік және өндірістік үй-жай ұсынумен заңды тұлғаны ұйымдастырумен шектеледі және өзінің нақты міндетін әлсіз орындайды не мүлде орындамайды:

- бизнес-инкубаторлардың менеджерлері мен ұйымдастырушыларының теориялық және практикалық даярлығының әлсіздігіне;

- биліктің жергілікті органдары тарапынан бизнес-инкубаторларды түсіну мен қажетті қолдаудың болмауына;

- қаржы қаражаты мен ақпараттың болмауына әкеліп соғады.

Технопарктер қаржылық дербестікке жеткен жоқ және мемлекет пен басқа ұйымдар тарапынан қолдауды қажет етеді.

Технопарктер – бұл жоғары оқу орындар негізінде немесе ғылыми – зерттеу институттар негізінде бұл ЖОО ғылыми потенциалын өңделген технологиялар арқылы шағын инновациялық кәсіпорындар территориясында орналасатын технопарктерді дамыту үшін ұйымдастырылатын құрылымдар технопарктер үлкен университеттті орталықтарда жасалады.

2007 жылға дейінгі кезеңде технологиялық парктердің құрамынан Қазақстанның әртүрлі өңірлерінде және Қазақстанның жетекші техникалық, аграрлық және медициналық жоғарғы оқу орындарының жанынан кем дегенде 12 арнайы технологиялық бизнес-инкубаторлар және технопарктер жанындағы 8 оқу орталықтарын құру болжанған болатын.

Технологиялық бизнес инкубаторлар Қазақстан Республикасының қазіргі кезде мынадай жоғарғы оқу орындарының базасында құрылып жатыр:

- Д.Серікбаев атындағы Шығыс-Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті;

- РМКМ Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

- Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университеті;

- Қазақстан-Британия техникалық университеті АҚ;

-РМКМ Жәңгірхан атындағы Батыс-Қазақстан агротехникалық университеті;

-РМКМ Әуезов атындағы Оңтүстік-Қазақстан мемлекеттік университеті.

Солардың бірі, Қ.И.Сәтпаев атындағы ҚазҰТУ технопаркі Қ.Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университетімен бірлесіп 2004 жылдың тамыз айында құрылған.

Технополистерді және технопарктерді жасау мақсаты инновациялық қызмет субъектілерін ұйымдастыру болып табылады. Олар елдің инновациялық инфрақұрылымның бөлігі болып табылады және ғылыми – зерттеулер нәтижесін қолдану үрдісін тиімді қолданылуын қамтамасыз етеді.

Технополистердің және технопарктердің қызметтерінің міндеттері:

- өндіріске отандық және әлемдік ғылыми – техникалық прогресстің ауыстырымдылық жетістіктерін енгізу;

-жаңа инновациялық өндірістерді жасауға қатысу;

-ғылми – технологиялық зертеулерді және инновациялық өндірістерді инвестирлеу;

-жаңа ойларды жетілдіру;

-отандық және шетелдік инвестицияларды инновациялық өндірістерге қарату үшін қолайлы жағдайлар және инфрақұрылымдар жасау;

-ғылыми –техникалық кадрларды даярлауға бағытталған әсіресе жаңа технологиялар және инновациялық өндірістер облысында тез бейімделуге қатысу; шағын инновациялық кәсіпорындар қызығушылығымен құрастырылатын инновационды инфрақұрылымдарды дамыту және жетілдіру;

-ғылыми –зерттеу, тәжірибелі – конструкторлы оқу ұйымдарының және кәсіпкерлі ортадағы қызметкерлердің күш – жігерін біріктіру;

-экономика, менеджмент, маркетинг саласында кәсіпкерлердің құқықтық, экономикалық және басқарушылық білім деңгейлерін арттыру, даярлау және оқыту, ғылыми және технологиялық ақпаратты тарату,

-инновациялық кәсіпкерлікті дамытуда және ұйымдастыруда материалды техникалық көмек көрсету;

-инновациялық кәсіпкерлерге маркетингті, кеңес берушілік және басқарушылық қызмет көрсету;

-инновациялық өнімге мемлекеттік сұранысты орындау бойынша тендерлерге қатысу.

Технополис немесе технопарктердің құрылымдық міндеттері:

-лабораторлы зерттеу –конструкторлы өндірісті базасы;

-шағын бастамалы инновациялық фирмаларөндірістік мекемелеріне жеңілдікті шартта 3 жылдан кем емес мерзімге ұсынылатын шағын бизнес инкубаторлары;

-сервистік компаниялар және фирмалар технопарк компанияларына ақпаратты, заңды, потентті, лицензиялы, инжинирленген, маркетингті, бухгалтерлі, қаржылық, жарнамалық жәэне т.б. қызметтерді ұсынады.

Ақпараттық-талдамалық, маркетингтік, консалтингтік, оқыту орталықтары.

Өндірістік аймақта көптеген шағын кәсіпорындар орналасатын және бір өндірістік территорияда қызмет ететін объекті болып табылады.

Өндірістік аймақтың негізгі мақсаты – бұл шағын кәсіпкерлікті белсенді дамыту және отандық тауар өндірушілерге қолдау көрсету, әсірсе олардың бастапқы қызметі сатысында. өндірістік аймақ ұйымы бизнесті дамытуға мүмкіндік береді, және олардың тұрақты қызмет атқаруы үшін экономикалық және ұйымдық жағдайлар жасайды.

Өндірістік аймақ міндеттері:

-Қызмет етіп тұрған шағын кәсіпорындардың санын көбейту;

-Тұрғындардың еңбектілігімен қамтамасыз ету және жұмыссыздық деңгейін төмендету;

-Импортты ауыстыратын бәсекеге қабілетті өнімді өндіру;

-Барлық өндірістік аймақтық кешеннің барлық қызметтерінен және ұйымдастырумен байланысты көптеген басқа сұрақтарды шешу және ШОК қолайлы жағдай жасау.

Өндірістік аймақ территориясында шағын кәсіпорындар орналасады, олардың әрқайсысы бөлек блок – сегментте орналасады, онда өз ұйымын ұйымдастырады және оған қарасты өндірістік мекеме шеңберінде өз қызметтерін жүзеге асырады.Көптеген шағын кәсіпкерліктерді бір өндірістік аймаққа орналастырудың бірден –бір шарты, олардың салалық және технологиялық тұрғыдан біріге алуы. Барлық өндірістік аймақтың кешенді басқару арнайы органмен – басқарушылық компаниямен және кешеннің бас менеджерімен жүзеге асырылады.

Бүгінгі күнде қазақстандық шағын кәсіпкерлік субъектілеріне ресурстық, әдістік және ақпараттық қолдау көрсететін Қазақстан Республикасының аумағында 150 астам аккредиттелген шетелдік халықаралық ұйымдар әрекет етуде.

Қазақстанда халықаралық ұйымдар мен шетелдік қорлардың өкілдіктері іске асыратын жобалар мен бағдарламалардың көп түрлігінен хабардар және талдайтын және Қазақстан Республикасының Үкіметі мен қолдаудың шетелдік институттары арасындағы тиімді кері байланысты қолдайтын бірыңғай орган жоқ.

Көптеген шетелдік ұйымдар үшін олардың жұмыстарының басты нәтижесі тапсырыс берушіге бөлінген қаражатты "игеру" нәтижелері туралы сындарлы есеп болып табылатыны практикаға айналды (бұл ретте тапсырыс берушіден басқа ешкімге жұмыстардың нәтижелері ұсынылмайды, орындалатын жұмыстар туралы тек органдар, яғни қандайда бір жоба оған қатысты іске асырылса ғана ақпарат алады). Қазақстанда түрлі шетелдік және халықаралық институттар бастамашы болған қайталанатын жобаларды халықаралық ұйымдар жиі іске асырады.

Құрамына мемлекеттік органдар мен республикалық қоғамдық бірлестіктердің өкілдері кіретін Қазақстан Республикасының Үкіметі жанынан 2014 жылы Шағын және орта кәсіпкерлік мәселелері жөніндегі комиссия (бұдан әрі - Комиссия) құрылды. Комиссия консультативтік-кеңес орган болып табылады және оның шешімі ұсынымдық сипат алады.

2005-2015 жылдары мемлекеттік органдар жанынан құрамына олардың қызметкерлері және кәсіпкерлер қауымдастықтары мен қоғамдық бірлестіктерінің өкілдері кіретін Шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау мен дамыту мәселелері бойынша сараптама кеңесі (бұдан әрі - Кеңес) құрылды. Кеңестің шешімі ұсынымдық сипат алады.

Комиссия мен Кеңестің негізгі міндеттері шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау мен дамыту жөнінде ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлеу болып табылады.

Шағын және орта кәсіпкерліктің субъектілері мен қолдаудың инфрақұрылымдары арасындағы негізгі проблема - бұл қатысушылар арасында өзара іс-әрекетті бастайтын және ұйымдастыратын бірыңғай үйлестіруші орган немесе институттың болмауы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Макконел К., Брю С. Экономикс: принципы, проблемы и политика в двух томах. Таллин, 1995год-Т 1.-538с.

2. Колесникова Л.А. Формирование государственной системы развития предпринимательства в переходной эконоки (вопросы теории, метологии и практики): докторская диссертация. М, 2001год- 294с.

3. Демин А.И. Информационная модель экономики. Макромедель. М., 1996год-348 с.

УДК 338.24:001.76(574)

ФОРМИРОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОГО СТИЛЯ УПРАВЛЕНИЯ МЕНЕДЖЕРА

Романько Е.Б., Ахметова А.С., Иманбекова А.М.
Карагандинский государственный университет
имени академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

В настоящее время в антикризисном менеджменте социально-экономической системы видное место занимает инновация. Это особенно актуально в сегодняшних условиях с высокой степенью конкурентной борьбы и динамики экономической сферы. К слову сказать, в конкурентной борьбе инновация сейчас является главным оружием.

Инновация – это качественно новое усовершенствование, призванное повысить конкурентоспособность и рентабельность организации. Как правило, внедрение инновационных структур, в том числе и управленческих, является довольно проблематичным процессом. В частности, основные трудности возникают с формированием нового образа мышления руководителей и персонала, соответствующего задачам и целям инноваций.

Сегодня появилось новое понятие – «инновационный менеджер», т.е. человек, осуществляющий инновационную политику и ее эффективное использование. В инновационном стиле управления являются обязательными две части: наличие цели и ее достижение.

Нужно сказать, что долгое время понятие «цели» имело неоднозначный характер. В начале прошлого столетия под целью понималось индивидуальное задание каждого служащего и работника организации. Выполнение индивидуальных заданий обеспечивало успех общих организационно-производственных заданий. Далее цель стала рассматриваться как составляющая поведения руководителя и основывалась на прогнозировании результатов. Ближе к концу века целью любого предприятия было создание спроса на рынке и привлечение потребителя.

Но все эти понятия являлись достаточно ограниченными. В них не учитывались внешние факторы и их взаимодействие и взаимозависимость с внутренними. Сейчас любое управление фактически является целевым, т. е. имеет в своем основании определенный набор целей. Центральное место здесь занимает способ достижения целей с минимальными для организации затратами. В основе трудового процесса сотрудников организации также лежат цели, но они имеют несколько иной характер [1].

В рамках целевого управления ставятся следующие задачи:

- определение оптимальной стратегии и направления для организации, в которой выдвинутые цели будут достигнуты с минимальными затратами;
- разработка методов, принципов и способов достижения результата;
- работа с различными ресурсами – производственными, техническими, экономическими, материальными – их исследование, поддержание и возобновление;
- работа с кадрами, выбор оптимальной кадровой политики, которая будет способствовать достижению результата.

Формирование целей – это не единичный процесс. В процессе своей жизнедеятельности организация и ее структура претерпевают изменения, преодолевают различные негативные периоды (кризисы) и т. д. Поэтому процесс формирования целей является составляющей управленческого аппарата. Для того, чтобы успешно реализовывать стратегию на основе поставленных целей и координировать работу своих сотрудников, следует учитывать некоторые правила при разработке целей:

- цели должны быть четкими и однозначными;
- цели должны иметь качественную и количественную характеристику;
- следует разрабатывать график по достижению целей;
- цели должны быть направлены на достижение реальных результатов с учетом имеющихся возможностей организации:
- цели должны разрабатываться не одним человеком, а всей административной командой;
- прежде чем формировать цели, необходимо провести исследование различных факторов – внешних и внутренних;
- за достижение определенных результатов должны быть назначены ответственные лица;

- достижение результатов цели должно означать какое-либо вознаграждение для лиц, осуществлявших достижение.

Таким образом, целевое управление предполагает систематизированную работу менеджера, наличие определенного плана действий с учетом возникновения неожиданных ситуаций и способов их преодоления [2].

Формирование инновационного стиля управления осуществляется в несколько этапов. Первый этап заключается в анализе внешней и внутренней обстановки, сборе общей информации. На втором на основе полученных данных формируются цели, которые могут иметь самый разный характер, но все их объединяет желание получить прибыль, стабилизировать положение организации и достичь высокого уровня конкурентоспособности.

На формирование целей оказывает влияние два фактора:

- состояние внешней и внутренней среды организации;
- личность руководителя, разрабатывающего и принимающего цель.

Содержание целей, их характер и направленность, в первую очередь зависят от высшего руководства. И в любом случае, цель будет отражать личные потребности менеджера.

Инновационный стиль управления предполагает наличие большей свободы сотрудников и нестандартного мышления. Российские предприятия и организации сейчас усиленно используют опыт зарубежных коллег по развитию персонала. Технология заключается в предоставлении сотрудникам возможности самореализовываться и предлагать новые проекты. Кроме того, все больше осуществляется переход от вертикальной к горизонтальной системе управления, что позволяет вовлекать большее число сотрудников в реализацию новых идей.

Инновационный стиль управления расширяет полномочия менеджера, они уже не сужаются до круга разработки целей, раздачи заданий и получения результатов. Управление участвует практически в каждом процессе, происходящем в организации, оно становится доступным для обычных работников. Это очень важно для формирования положительной социально-психологической атмосферы в коллективе. Это еще одна черта инновационного стиля управления – большее внимание к сотрудникам, к индивидуальным лицам, а не отделам в целом.

Но инновационный стиль управления предъявляет много требований к менеджеру. В настоящее время резко повысился уровень менеджеров, что, конечно, является еще одним пунктом в конкурентной борьбе. Большим плюсом является опыт работы в нескольких компаниях, в том числе и зарубежных. Сотрудничество с зарубежными фирмами сейчас становится рядовым делом, но именно оттуда можно вынести колоссальный управленческий опыт. Считается, что зарубежные коллеги обгоняют российских на несколько шагов, поэтому слепое внедрение западных новшеств может привести к негативным последствиям. Нужно учитывать особенности российского рынка и социальную обстановку в стране.

При использовании инновационного стиля управления могут возникнуть трудности со старыми кадрами. Причинами будут являться прежде всего недоверие и страх за сове положение, т.е. те же причины, по которым персонал оказывать сопротивление изменениями. Но инновационный стиль управления пока еще является новшеством, и лишь молодые кадры воспринимают его без какого-либо сопротивления.

Важно подчеркнуть тот момент, что может быть два варианта внедрения этого стиля управления:

- менеджер решил перейти на этот стиль как более эффективный;
- работа менеджера с самого начала была построена по этому стилю.

Как правило, во втором случае осложнений меньше. Сотрудники с самого начала уясняют концепцию действий руководителя и приспособляются к ней. В первом же случае все сложнее. Если руководитель раньше уже работал по какой-то определенной схеме, то переход на новый стиль управления вызывает у персонала много вопросов. Здесь следует проводить программу по информированию персонала [3].

Как уже отмечалось, инновационный стиль управления предполагает более сложную и глубокую структуру, что также связано с возрастающей ролью антикризисного управления. Сейчас практически любой менеджер проходит курс антикризисной подготовки.

Таким образом, менеджер в инновационном стиле управления должен обладать большим набором качеств и характеристик:

1) наличие деловых качеств и природного потенциала для осуществления управленческой деятельности;

2) навыки и умения аналитической, статистической, прогнозирующей работы;

3) умение направлять работу сотрудников, создавать определенный настрой в коллективе;

4) умение вести служебные переговоры, переписку и совещания;

5) умение налаживать контакты с другими фирмами;

6) умение исследовать возникшую проблему и находить пути их решения.

Инновационный стиль управления подразумевает хорошо развитую информационную структуру. Информация является на сегодняшний день важнейшим фактором производства. В сфере управленческой структуры одного опыта и интуиции для осуществления эффективной деятельности явно недостаточно. Информация наряду с финансовыми, техническими, трудовыми, сырьевыми ресурсами является важнейшем ресурсом в организации.

Информация в отличие от других ресурсов, которые со временем истощаются, постоянно обновляется и может использоваться многократно. Информация лежит в основе формирования всех методов и способ ведения управленческой политики. Наличие своевременной и актуальной информации – объективная потребность организации в условиях постоянного изменения рынка. Отличие инновационного стиля управления – наличие отлаженной системы получения информации.

Информация для инновационного менеджера – это мощное средство для осуществления управления и решения возникающих проблем. В настоящее время информация получается в основном за счет электронно-вычислительной техники. Поэтому управление, осуществляемое на основе инновационного стиля, должно содержать следующие части:

1) создание в организации соответствующей технической базы с использованием новейших разработок в сфере вычислительной техники;

2) обучение персонала использованию этой техники;

3) создание действенной системы обработки и управления получаемых данных;

4) корректировка остальных служб организации в связи с внедрением новых технико-вычислительных средств.

Применение инновационного стиля управления предполагает наименование всей структуры организации. Это связано с новыми подвидами к управлению и организации рабочего процесса. Но, как правило, в организации начинается постепенный переход всей руководствующей системы на инновационный стиль управления.

На формирование этого стиля управления у менеджера большое влияние оказывает уже первое получаемое образование, поэтому соответствующие изменения должны быть проведены и в образовательных программах. Как отмечалось в некоторых источниках, нужно учить людей думать по-новому. Это на самом деле является верным, поскольку в основе формирования целей и принятия решений помимо профессиональных навыков, еще лежит и личное мнение менеджера. Умение находить нестандартные альтернативы и с успехом их реализовывать – отличительное качество инновационного менеджера.

Но помимо личного обучения, инновационное управление предполагает управление и развитие персонала. Здесь большое место занимают семинары, тренинги, отправка перспективных сотрудников на курсы повышения квалификации или получение еще одного образования – все это действенные меры кадровой политики инновационного стиля, которые, в конечном счете, положительно влияют на эффективность деятельности организации в целом [4].

Список литературы:

1. Афонин И.В. – Инновационный менеджмент: Учебное пособие. – М: Гардарики, 2005. – 224 с.

2. Бирюкова О.Ю., Л.А. Бочкова – «Приемы антикризисного менеджмента». – Учебное пособие. – М. Изд-во «Дашков и К», 2008. – 272с.

3. Морозов Ю.П. – «Инновационный менеджмент»: Учебное пособие для вузов – М.: ЮНИТИ ДАНА, 2000. – 446 с.

4. Оголев Л.Н. – Инновационный менеджмент: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 238 с.

УДК 338.246.02(574)

ЦЕЛИ АДМИНИСТРАТИВНОГО МЕНЕДЖМЕНТА, ЕГО МЕТОДЫ, НОРМЫ ПРАВА, ПРИМЕНЯЕМЫЕ В ПРОЦЕССЕ УПРАВЛЕНИЯ

Романько Е.Б., Бектасов С.
Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

Целями административного менеджмента являются:

1) создание условий для эффективного использования трудовых ресурсов организации;

2) обеспечение исполнения должностных обязанностей сотрудников организации и реализации их прав как ее сотрудников.

Нормой административного менеджмента называется документально оформленное и составленное на основе правовых норм волеизъявление руководства организации, которое определяет деятельность как отдельных ее сотрудников и отделов, так и самой организации как юридического лица.

К методам административного менеджмента относятся:

- прямое распорядительство (власть – подчинение) – отношения строятся на авторитарном подчинении руководству нижестоящих сотрудников;
- рекомендации – подчинение на основе больших профессиональных знаний у руководителя по сравнению с подчиненными;
- согласование – отношения между различными отделами, не находящимися в прямом подчинении друг у друга;
- равенство – совместные действия предприятий, находящихся на одном административном уровне.

Суть применения методов административного менеджмента сводится к:

–установлению определенного порядка действий – имеется в виду предписание к выполнению действий в определенных условиях и надлежащим образом, в соответствии с административной нормой;

–запрещению определенных действий под страхом применения соответствующих санкций;

–предоставлению возможности выбора одного из предусмотренных административной нормой вариантов должного поведения;

–предоставлению возможности совершать либо не совершать действия, предусмотренные административной нормой в условиях, определенных данной нормой [1].

Система административного менеджмента определяется административной деятельностью руководства организации. Эта деятельность подразделяется на общую (включает в себя нормы, охватывающие управление в целом) и особенную (нормы, действующие в пределах отдельных сфер управленческой деятельности) части.

Общая часть административной деятельности руководства организации устанавливает административный статус всех сотрудников организации, включая и статус руководства; регулирует основы деятельности сотрудников и руководства организации; обеспечивает законность деятельности организации; регламентирует принуждение в рамках организации.

Особенная часть административной деятельности руководства организации обеспечивает безопасность деятельности ее сотрудников; административную и хозяйственную деятельность; деятельность руководства по созданию и осуществлению различных внешних связей.

Никакая деятельность по управлению организацией невозможна без соблюдения правовых норм. Административный менеджмент действует в рамках конституционного, гражданского, административного, уголовного, финансового и трудового права.

Конституционное право закрепляет основные принципы прав и свобод граждан. Руководство должно организовать работу таким образом, чтобы гражданские права и свободы сотрудников были соблюдены.

Гражданское право регулирует отношения по владению, пользованию и распоряжению имуществом. Исходя из его норм, руководство организации от имени юридического лица может

приобретать права на движимое и недвижимое имущество, научные разработки, заключать договоры и осуществлять иные действия, необходимые для работы учреждения.

Административное право регулирует общественные отношения, возникающие в процессе организации и реализации исполнительной власти, а также устанавливает, какие действия (или бездействие) граждан и юридических лиц являются административными правонарушениями. Руководство обеспечивает взаимодействие организации с исполнительной властью, контролирует деятельность сотрудников в целях недопущения административных правонарушений и строит деятельность организации как юридического лица таким образом, чтобы в ней не было признаков административных правонарушений.

Уголовное право устанавливает, какие действия граждан и юридических лиц являются преступлениями. Руководство организации контролирует деятельность сотрудников в целях недопущения преступлений и строит деятельность организации как юридического лица таким образом, чтобы в ней не было признаков преступлений.

Финансовое право регулирует управленческие отношения, связанные с формированием бюджета, налоговой системы и т.д. Руководство организации координирует деятельность ее финансовых подразделений с целью обеспечения своевременных бюджетных выплат.

Трудовое право регулирует трудовые отношения гражданина как сотрудника организации с ее администрацией. Руководство, исходя из норм трудового права, организует процесс работы сотрудников таким образом, чтобы сотрудники могли беспрепятственно выполнять свои функциональные обязанности в соответствии с заключенным с ними трудовым договором, при соблюдении прав и свобод граждан как сотрудников данной организации.

В соответствии с перечисленными отраслями права руководство организации издает и применяет нормы административного менеджмента. Конечно, руководство организации может действовать и в рамках других видов права (авторского, налогового, страхового и т.д.), но рассмотренные его отрасли наиболее крупные, поэтому логично, что мы остановились именно на них. В процессуальных же областях права (гражданский, уголовный, арбитражный процесс) действует не само руководство организации, а юридический отдел или же нанятые адвокаты.

Деятельность администрации реализует процесс управления. Администрация является субъектом управления и оказывает воздействия на его объект (как на организацию в целом, так и на отделы и сотрудников). Но это не просто воздействие. Вполне естественно, что в процессе осуществления управления администрация выполняет вышеуказанные функции, характерные для процесса управления в целом. Но если мы рассмотрим функции администрации как субъекта управления, то получим несколько иную картину, а именно то, что деятельность администрации как субъекта управления характеризуют: 1) ориентация управляемой системы на достижение тех или иных целей; 2) действия по обеспечению функционирования системы; 3) деятельность по оперативному управлению системой.

Рассмотрим основные функции администрации как субъекта управления: функции ориентирования системы, обеспечения системы, оперативного управления системой.

К функциям ориентирования системы относятся:

- анализ (обработка и осмысление информации, осуществляемые с целью изучения объекта управления, а впоследствии оказания на него соответствующего управляющего воздействия);

-прогнозирование;

-планирование;

-правовое регулирование (установление правового режима какой-либо деятельности и функционирования соответствующих структур);

- методическое руководство.

Функции обеспечения системы:

- материально-техническое обеспечение;

- финансовое обеспечение;

- кадровое обеспечение;

4) информационное обеспечение.

Функции оперативного управления системой:

1) организация управления (создание органов управления, установление их функций, подчиненности, прав, обязанностей и т.д.);

2) общее руководство и оперативное распорядительство;

3) предварительная и текущая координация действий различных органов управления, должностных лиц;

1. контроль;

2. учет;

4) оценка (всей работы, отдельных работников, выполнения конкретных заданий и т.д.).

К основным принципам организации администрации относятся:

- принцип назначаемости. Администрация назначается приказом собственника организации (негосударственная) либо приказом вышестоящей организации, чаще всего министерства (государственная). Таким же образом осуществляется контроль за деятельностью администрации;

-принцип законности. Предусматривается обязанность администрации соблюдать Конституцию Российской Федерации и законы. Одной из основ поддержания законности и правопорядка является персональная ответственность должностных лиц администрации за нарушение закона. Требуется также соблюдение норм Конституции о соотношении актов органов государственной власти и актов, принимаемых администрацией. В частности, нормы административного менеджмента, принимаемые руководством предприятия, не могут противоречить федеральным законам;

- принцип единства власти. Администрация сосредоточивает в своих руках законотворческую (составление норм административного менеджмента) и исполнительную (применение этих норм) власть на предприятии;

- принцип гласности. Нормы административного менеджмента, затрагивающие права, обязанности и свободы сотрудника, не могут применяться, если они не доведены до сведения этого сотрудника;

- принцип приоритета и гарантированности прав личности. Права личности являются высшей ценностью, и администрация несет ответственность перед сотрудниками за соблюдение этих прав. Права сотрудников должны быть защищены от произвола администрации;

6) принцип сочетания централизации и децентрализации. При реализации этого принципа все вопросы учрежденческой деятельности сосредоточиваются в ведении администрации (централизация), но происходит разделение функций в зависимости от направления деятельности отделов учреждения (плановый, отдел кадров, бухгалтерия и т.д.), т.е. децентрализация [2].

Формами осуществления административной власти являются внешне выраженные действия, совершаемые администрацией в процессе осуществления исполнительно-распорядительной деятельности в рамках ее компетенции и вызывающие определенные последствия. Эти формы подразделяются на правовые и неправовые (организационные). Их различие в том, что правовые формы влекут за собой ярко выраженные правовые последствия, а организационные формы таких последствий не влекут. Правовые формы классифицируются по содержанию, целям использования и способу выражения.

По содержанию различают управленческую деятельность нормо-творческую (создание, изменение, отмена, усовершенствование норм административного менеджмента) и нормоприменительную (разрешение конкретных управленческих дел на основе соответствующих правовых норм).

По целям использования различают правовые формы внутренние (решение организационно-штатных вопросов, руководство сотрудниками, управление структурными подразделениями внутри фирмы) и внешние (обеспечение выполнения функций, возложенных на фирму).

По способу выражения различают словесные (письменные и устные) и конклюдентные (использование жестов, знаков, сигналов) правовые формы управления.

Иные правовые формы реализации административной власти связаны с представлением обязательных отчетов (юридическими лицами в налоговую инспекцию), осуществлением государственной регистрации (оружие и пр.), выдачей документов на подтверждение наличия специального права (лицензии на право осуществления предпринимательской деятельности определенного характера), совершением иных юридически значимых действий.

Инновационный менеджмент – система управления разработкой и освоением каких-либо новшеств, направленных на совершенствование и развитие объекта управления, увеличение его капитала. Под новшествами следует понимать как новую продукцию, новые услуги, новые

процессы изготовления товаров или оказания услуг, так и новые методы и способы организации, контроля, оценки, стимулирования и т.д. Любое нововведение на предприятии является новшеством – инновацией. Деятельность руководства организации в данной ситуации сводится, во-первых, к определению необходимых новшеств, во-вторых, к их внедрению на предприятии [3].

Таким образом, административный менеджмент при всей его специализированности является основой деятельности любой организации.

Список литературы:

1. Деловое администрирование / под ред. О.А. Страховой, СПб, 2001. – 308 с.
2. А.В. Можаев, В.С. Мингалев – «Административный менеджмент». – Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2008. – 207 с.
3. Уткин Э.А. – «История менеджмента». – М.: 1997

УДК 338.518 (574)

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ МЕНЕДЖМЕНТА КАЧЕСТВА И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО РАЗВИТИЯ

Романько Е.Б., Ескерова З.А., Стыбаева А.З.
Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

Менеджмент качества – менеджмент четвертого поколения сегодня становится ведущим менеджментом предприятий и учреждений, организаций и фирм различных форм собственности.

Особое внимание в менеджменте качества уделяется партнерам, поставщикам и их качественным характеристикам. Выгодное сотрудничество увеличивает возможности сторон создавать ценности для Заказчиков. Для успешной реализации конкурентоспособного продукта система менеджмента качества предприятия или организации должна быть признана потребителями или поставщиками отечественного и зарубежного рынка. Основные этапы развития методов управления качеством приведены в таблице 1.

Таблица 1.Этапы развития методов управления качеством

Год	Этапы развития методов управления качеством	Побуждающие причины
1900	Проверка произведённого товара	Начало конвейерного промышленного производства
1920	Организационный контроль качества произведённого товара (контроллёры, отдел контроля, приборы и методы контроля)	Развитие массового промышленного производства Увеличение объемов производства и нехватка людей в связи с нуждами армии
1940	Широкое применение статистических методов контроля	
1950	Развитие систем проектирования надёжности	Усложнение товаров, развитие электроники, нужды космических исследований
1960	Всеобщий внутрифирменный контроль качества, гарантии качества	Увеличение объемов международной торговли, повышенные требования рынка Актуализация проблем безопасности и экологии

1970	Юридическая ответственность за качество продукции, построение систем качества	Конкуренция на международном рынке, устранение барьеров в международной торговле
1980	Создание международных стандартов обеспечения качества, сертификация систем качества, национальные программы качества	Международное разделение труда, становление транснациональных
1990	Всеобщее управление качеством, интернациональные программы качества	производственных систем и глобальных международных рынков

Международные стандарты ISO серии 9000 приняты в 80 странах мира. Практически все ведущие предприятия и организации имеют сертифицированную систему качества. По мнению экспертов, конкуренция на международном рынке 90-х – это борьба существующих систем качества, развитие концепции «всеобщего управления качеством» (TQM), позволяющей управлять улучшением качества, утверждение в большинстве стран мира национальных премий по качеству. Практически во всех странах созданы институты качества, ассоциации качества, национальные программы качества [1].

Выделяют четыре этапа развития управления качеством и соответствующие каждому этапу теории и подходы (таблица 2).

Таблица 2.Развитие управления качеством

Инспекция	Контроль	Обеспечение качества	Управление качеством	Всеобщее управление качеством
Контроль продукции	Контроль производства	Контроль 20 процессов, формирующих качество + объективные доказательства	Обеспечение качества + политика, цели, планы + экономика качества + улучшение в рамках системы	Управление качеством + заинтересованность и вклад каждого + всесторонний охват
Ориентация				
на предписание		на объект	на улучшение	На общечеловеческие ценности
Теория и подход				
Статистические методы контроля качества Планирование экспериментов	Теория надежности Инжиниринг качества Контроль качества в масштабе всей компании	Система контроля качества Механизмы предотвращения и корректировки несоответствий	Системы управления качеством Экономика качества Психологические аспекты Планирование и улучшение качества	Системы всеобщего управления качеством Менеджмент на основе качества Премии по качеству Творческая инициатива сотрудников

Современный менеджмент качества базируется в основном на зарубежных исследованиях. Работы Ф.Б. Кросби, У.Э. Деминга, А.В. Фейгенбаума, К. Ишикавы (Исикавы), Дж.М. Джурана в 80-е годы оказали большое влияние на следующие направления обеспечения качества:

- заинтересованность руководства высшего звена;
- образование совета по улучшению качества работы;
- вовлечение всего руководящего состава предприятия или учреждения в процесс улучшения работы;
- обеспечение коллективного участия;
- обеспечение индивидуального участия;
- создание групп по совершенствованию систем;
- более полное вовлечение поставщиков;
- обеспечение качества функционирования систем признания заслуг [2].

Система управления качеством вносит в перечень понятий менеджмента долговременную стратегию глобального руководства интересами организации, её коллективом, потребителями и обществом в целом.

Всеобщее Управление Качеством, как идеология, начинает применяться предприятиями, желающими быть эффективными и конкурентоспособными. Сегодня предприятия и учреждения, функционирующие в рыночной экономике, формулируют политику в области качества таким образом, чтобы она касалось деятельности каждого работника, а не только качества выпускаемых изделий или услуг. В политике четко определяются цели конкретной организации и все аспекты системы качества. При этом обязательно фиксируются условия, что предприятие обязуется поставлять потребителю продукцию заданного качества, в заданные сроки, в заданных объемах и за приемлемую цену.

Кроме того, одной из ключевых особенностей системы качества является использование коллективных форм и методов поиска, анализа и решения проблем, постоянное участие всего коллектива в улучшении качества.

TQM как система качества, практически реализует 14 принципов:

-Сделать процессы улучшения качества продукции и услуг постоянной целью. При этом необходимо обеспечить рациональное размещение ресурсов, удовлетворение долгосрочных потребностей,конкурентоспособных продукции, наращивание бизнеса, занятости и создание новых рабочих мест.

-Принять новую философию. Необходимо изменять стиль управления для остановки продолжающегося спада в экономике; постоянно улучшать качество всех систем, деятельности внутри компании.

-Прекратить зависимости от инспекции. Для этого необходимо устранить массовые инспекции как способ достижения качества. Достижение этой цели возможно только при условии, если вопросы качества стоят для производителя на первом месте.

-Прекратить практику заключения контрактов на основе низких цен. Для достижения этой цели необходимо соизмерять качество с ценой, выбирать одного поставщика для поставок одного вида продукции, устанавливать с поставщиком долгосрочные отношения на основе доверия.

-Постоянно улучшать систему. Результатом улучшения системы является постоянное снижение затрат на исходные материалы, проект и улучшение применяемого оборудования, переподготовку и обучение персонала, контроль качества.

-Обучать на рабочем месте. Для проведения обучения всего персонала предприятия на рабочем месте необходимо вводить современные обучения.

-Учредить руководство. Учреждение института руководства с целью оказания помощи персоналу в решении поставленных задач, то есть констатирует способность управленцев устанавливать двусторонние связи между руководителем и подчиненными для повышения эффективности и производительности их труда.

-Искоренить страх. Работник предприятия или учреждения не должен бояться перемен, он должен стремиться к ним.

-Устранить барьеры. Нормативно профессиональные барьеры не должны служить основанием для разделения коллектива на отдельные группы. Кадры организации должны действовать как единая команда. Только в этом случае требование непрерывного обеспечения качества может выполняться.

-Избегать пустых лозунгов эффективны только на коротком промежутке времени. В то же время, низкое качество имеет место не потому, что работающие там люди не в состоянии хорошо работать, а потому, что существующая на предприятии система давно не обеспечивает его качественной профессиональной деятельности.

-Исключить цифровые квоты для управления работой. Они характерны для сдельной работы. Необходимо, чтобы сдельная система была заменена системой, обеспечивающей рост качества и продуктивности в коллективе, работающем как единая команда.

-Дать возможность гордиться принадлежностью к конкретной компании, предприятию, учреждению. Трудно иметь чувство гордости за свою работу, если выпускаемая продукция не пользуется хорошей репутацией.

-Поощрять образование и самосовершенствование. Самостоятельный процесс восхождения к вершине профессионального мастерства, продвижение по служебной лестнице должно определяться компетентностью специалистов, уровнем знаний.

-Вовлекать каждого специалиста в работу по преобразованию компании. Убежденность руководства в процессе достижения качества является одним из основных условий успеха. Руководство должно действовать, а не ограничиваться декларацией процессов повышения качества и производительности [3].

В Республике Казахстан сформулирована Государственная система стандартизации Республики Казахстан (ГСС), которая регламентирует процессы построения, изложения и распространения стандартов в Казахстане. При разработке отечественных стандартов учитываются требования Международной организации по стандартизации (ИСО).

Для международного признания работ в области стандартизации и сертификации Госстандарт РК тесно взаимодействует со странами СНГ, принимая активное участие в деятельности межгосударственного совета по стандартизации, метрологии и сертификации..

Основными направлениями по дальнейшему развитию методов менеджмента качества и совершенствованию системного управления качеством, по мнению авторов должно стать усложнение систем качества, обеспечение и совершенствование функционирования которых будет зависеть как от внедрения более совершенной технической составляющей, так и от усиление роли конкретного работника организации, как самостоятельной личности с определенным набором знаний, опыта и возможностей. Кроме того, эффективность учета, переработки и анализа нарастающих объемов оперируемый информации в системах качества, будет находиться в прямой зависимости от применяемых информационных технологий.

Список литературы:

1. Международный стандарт ИСО 9001 Система менеджмента качества. Требования – 4 изд. ISO - 2000, транслитерация 1. International Standard ISO 9001 Quality Management System. Requirements - 4th ed. ISO - 2000

2. Международный стандарт ИСО 9001 Система менеджмента качества. Руководство по улучшению деятельности. ISO - 2000, транслитерация 2. International Standard ISO 9001 Quality Management System. Guidelines for performance improvements. ISO – 2000

3. Управление качеством: учебное пособие/ Джеймс Р.Эванс: пер.с англ. под ред.Э.М. Короткова. – М.ЮНИСТИ ДАНА, 2007, транслитерация 3. Quality management: a manual / James R.Evans: per.s Eng. under red.E.M. Korotkov. - M.YUNISTI DANA 2007

УДК 339.13

МЕЖДУНАРОДНЫЙ МАРКЕТИНГ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Садырбаева С.Н., Мамраева Д.Г., Ташенова С. В.
Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. Для современного этапа реформирования экономики Республики Казахстан характерны тенденции ее увеличивающейся интеграции с мировым сообществом, выхода казахстанских предприятий на зарубежные рынки, интенсификации развития новейших форм международного бизнеса. В таких условиях в объективном плане увеличивается интерес к исследованию международного маркетинга.

В статье предпринята попытка проанализировать экономическое содержание международного маркетинга, а также определить его важнейшие характеристики.

Статья посвящена научному исследованию вопроса «Развитие международного маркетинга на современном этапе: теория и практика».

Ключевые слова: маркетинг, ориентация на рынок, современная организация.

Международный маркетинг — совокупность мероприятий за пределами государства в области исследования торгово-сбытовой деятельности предприятия и исследования всех факторов, которые оказывают воздействие на процесс производства и продвижения продукции от производителя к потребителю.

Комплекс международного маркетинга включает в себя 2-х группы: внешняя (неконтролируемые, экзогенные элементы): окружение; институциональные факторы; конкуренция; правовая система.

Основными целями международного маркетинга являются максимизация потребления, максимизация степени удовлетворения потребителей, максимизация выбора потребителей, максимизация качества жизни.

К задачам международного маркетинга имеет отношение вынесение решения о выходе на зарубежный рынок, определение рынка, поиска потребителей, исследование их потребностей, а также процесс претворения в жизнь программы международного маркетинга.

Характерной чертой международного маркетинга является то, что компаниям приходится осуществлять свою работу в сложнейшей рыночной экономической среде, которой не характерны однородность и целостность, в которой на факторы внутренней среды оказывают влияние окружающая среда каждого государства.

Предприятия, осуществляющие свою деятельность в своей стране, несомненно, уверенны в рыночном планировании и принятии деловых решений. Самая продуманная программа международного маркетинга в частых случаях не может предсказать ход событий и потенциальные кризисы в культурной или экономической жизни зарубежной страны, тем более в экономическом секторе.

Международный маркетинг основан на допущении того, что мировые рынки имеют разграничения, и наиболее эффективные стратегии это принимают во внимание. В маркетинге это значит, что продукция компаний будет адаптирована там, где это имеет место, для того, чтобы соответствовать условиям местного рынка и конкуренции.

В международном маркетинге важнейшую значимость имеет целевые ориентиры и комплексность, т. е. соотношение экономической деятельности компании в последовательную взаимообусловленную систему.

Стратегия международного маркетинга является комплексом правил и методик для вынесения решений на всех уровнях менеджмента предприятия, по которым устанавливаются:

- отношения компании с ее окружающей средой;
- виды и формы изготавливаемой продукции и производственные технологии;
- сбытовая и конкурентная политика;
- социально – психологический климат внутри компании;
-результаты деятельности в текущем периоде и на будущее.

Характерной чертой настоящего этапа развития экономики является глобализация, которая проявлена в разных областях деятельности: экономической, политической, социальной. В экономике глобализация выражается в том, что:

- повышается объем мировой торговли продукцией и услугами;
- обеспечена мобильность передвижения капитала и рабочей силы;
- осуществляется слияние рынков, предприятий и производственных звеньев.

Глобализация отражена на деятельности международных предприятий и мультинациональных объединений. В достаточном плане яркие выражения глобализации существуют в научной сфере. Многие разработки осуществляются интернациональными командами на интеграционной основе, при данном обстоятельстве национальные границы стираются, научные исследования все в более весомой степени принимают глобальный характер.

Глобализация является результатом изменения мирового пространства и создание единой зоны, которая включает в себя следующие аспекты: свободное перемещение товаров и услуг страны; распространение идей и беспрепятственное передвижение их носителей, которые создают стимул становления современных институтов и отлаживая механизмы их взаимодействия.

Республика Казахстан, как и другие страны мира ощущает и реализует на себе все эти последствия, осуществляет рациональное и целеустремленное движение на любом этапе интеграции в мировую экономику.

Значит, исследование всемирного процесса имеет не только характер теории, но и также практический, и, причем очень значимый для Республики Казахстан смысл, как для ее внешнеэкономических связей, а в наиболее объемном значении – всей экономической политики.

Некоторые отрицательные вопросы глобализации сравнивают с потенциальными конфликтами, которые имеют место, хотя их можно ликвидировать, результата развивающего глобального сотрудничества, основу которого составляют соглашения, имеющее политическое значение, или создания новых международных институтов.

Таким образом, под воздействием глобализации осуществляется изменение всех сторон жизни общества.

В настоящее время важнейшее значение имеют информационные вопросы экономической глобализации. Это связывается, прежде всего:

- с образованием новейших рынков банковских, страховых и транспортных услуг, которые действуют в постоянном плане и используют новейший инструментарий;
- возникновениям на международных рынках транснациональных предприятий и корпораций, международных интеграционных групп и сети международных негосударственных компаний;
- лавинообразным распространением информационных сведений и возможностью в оперативном плане реагировать на изменения рынка.

Основные виды экономической деятельности в настоящий период (производство, потребление, обращение), а также факторы производства (капитал, труд, управленческий процессы) формируются в глобальном масштабе. В новейших условиях достижение должного уровня производительности и развития конкуренции все чаще является возможным только внутри глобальной взаимосвязанной и взаимообусловленной сети.

Основной проблематикой, с которой сталкивается национальная экономика, является, прежде всего, развитие экспорта. А международный маркетинг формируется уже при экспорте товаров и услуг. На сегодня экспорт является наиболее действенным и необходимым инструментарием развития национальной экономики Казахстана и обеспечивания его будущего места в структуре мирохозяйственных связей. В таких условиях необходимо именно на начальном этапе определить основы экспортного потенциала, который отвечал бы современным требованиями нормам, что может быть осуществлено на основе тщательно продуманной и взвешенной экспортной политики, которая может обеспечить стремление государства к увеличению своего присутствия на международных товарных рынках.

Общепринято, что экспорт Казахстана на сегодня состоит на 2/3 из сырья и материалов. Однако экспорт сырья приводит к экономическому росту лишь при том обстоятельстве, когда заработанные средства будут вложены во внедрение высокотехнологичных производств. В другом случае это будет отток сырья из государства, что в принципе и осуществляется в современный период в Республике Казахстан. Экспортная стратегия, которая направляется на взаимообусловленную интеграцию переходных экономик в мировую, должна предполагать постепенный отказ от преимущественного вывоза продукции и природных ресурсов, что предусматривает повышенное контролирование над экспортом.

Итак, на сегодняшний день развития рыночных отношений в Казахстане экспорт является одним из превалирующих путей развития внешнеэкономической и международной маркетинговой деятельности.

В системе международного маркетинга важнейшей значимости имеет исследование рынков. Результаты таких исследований являются основание разрабатываемой компаниями стратегии и тактики выхода на рынках, совершенствовании производственной базы, осуществления целенаправленной товарной и ценовой политики. Без проведения постоянной работы по исследованию внешних рынков невозможна ни четкая ориентация на рынке, ни сама хорошо поставленная производственно-экономическая деятельность.

Опыт международных компаний, да и отечественный опыт говорят о том, что без систематической реализации всей совокупности рыночных исследований ныне фактически не может быть правильное и четкое решение проблематики сбыта на конкурентных рынках. Исследования дают возможность находить наиболее перспективные рынки, расширять ассортимент экспортируемой продукции и своевременно приспосабливать их к требованиям и

нормам отдельных рынков, повышать результативность производственно-сбытовой деятельности, вовремя совершенствовать и развивать формы и методы сбыта.

Для отечественных предприятий, которые планируют деятельность на зарубежных рынках, при формировании товарной политики необходимо принимать во внимание следующее: продукция, которая ориентирована на внутренний спрос, не во всех случаях имеет соответствие потребностям иностранного покупателя. Экспортной является такая продукция, который создается после тщательного исследования требований соответствующего рынка того государства или группы государств, куда компания намеревается осуществлять экспорт. При разработке экспортного товара необходимо также принимать во внимание возможные изменения данных требований, устанавливать должное сервисное, рекламное обслуживание (обеспечение). Только эта продукция будет создавать гарантии для устойчивого и коммерчески эффективного экспорта. В особенности очень выгоден для экспорта товар «рыночной новизны».

Современные пути развития международного маркетинга в достаточном плане разнообразны. Предприятия начинают заниматься международным маркетингом в результате разных причин. Одни предприятия переходят к данной сфере деятельности в результате ограниченных возможностей казахстанского рынка, иные преследуют приобретение широких возможностей, которые открываются за границей. Как результат, предприятия начинают заниматься внешней торговлей, формируя специализированные экспортные подразделения, позже -международные филиалы, совершенствуют международный маркетинг как форму организации внешней торговли и форму конкурентной борьбы.

Часть крупных предприятий, имея зарубежное производство, являются транснациональными корпорациями, выстраивают специализированную стратегическую систему международного маркетинга.

Учитывая риски, характерные деятельности по международному маркетингу, предприятиям необходимо подходить к вынесению решений в данной области в последовательном плане. Изначально необходимо разобраться в международной маркетинговой среде, определить направления их развития в международной торговле. При исследовании конкретных зарубежных рынков необходимо в обязательном плане определяться из оценки их финансовых, политико-правовых и культурных характерных особенностей.

Предприятию необходимо в обязательном плане принимать решение относительно того, какой процент от общего объема своих продаж оно будет производить на внешних рынках, будет ли оно осуществлять свою деятельность в нескольких государствах, или сразу в большом числе стран, на каких типах рынков оно будет функционировать.

Предприятию необходимо провести оценку рынков, их сегментацию, определить приоритетные рынки, а для данного нужно провести оценку возможного уровня дохода на вложенный капитал и сравнить его с уровнем риска. И самое важное маркетинговое решение предприятия касается, в непосредственном плане выхода на внешний рынок – в результате экспорта, совместной предпринимательской деятельности или прямого инвестирования. Итак, предприятие может в последовательном плане развивать свою глобальную стратегию и постепенно формировать такую организационную структуру, которая является специализированной по международному маркетингу.

Глобальный международный маркетинговый подход к рынкам имеет задачей найти не только разграничения между странами, но и сходные особенности между ними. По мере глобализации мировой экономики растут возможности определения спроса на универсальную продукцию, что определяет за собой необходимость осуществления сегментации на уровне международной экономики. Именно международный маркетинг, его современные пути развития предусматривают решение проблематики сбалансированности международной торговли и роста эффективности деятельности разных предприятий на мировом рынке, в первую очередь ТНК.

Казахстанские предприятия имеют большие возможности по использованию богатого опыта зарубежных фирм в области международного маркетинга.

Список литературы:

1. Ержанов М.С., Ержанова С.М. Международный маркетинг (практический аспект). – Алматы: Санат, 2013. – 250 с.

2. Земляк С.В. Маркетинговые коммуникации. Электронный учебник. Компьютерная обучающая программа (КОПР). - М.: ЦНОТ ВЗФЭИ, 2014. – 200 с.

3. Карпова Т.П. Маркетинг: Учебное пособие. - М.: Инфра М, 2014. – 250 с.

4. Мировая экономика /Под ред. проф. И.П. Николаевой.-М.: Финстатинформ, 2013. – 260 с.
5. Негапетьянц Н. А. Международный маркетинг: Учеб. пособие. М.: Инфра-М, 2013. – 300 с.
6. Нуралиев С.У. Маркетинг Учебник для вузов. - СПб.: Питер, 2014. – 200 с.
7. Романовский М.В. Мировая экономика. - М.: Юрайт, 2012. – 150 с.

ӘОК 378 (075.8)

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТТЕ БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН БАСҚАРУ

Сарсенбаева К.А.
Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты,
Арқалық қ., Қазақстан Республикасы

Қазақстан Республикасының президенті Н.А.Назарбаевтың 2030 стратегиялық даму жоспарында алыс-жақын шетелдік университеттермен тығыз байланыс орнатып, тәжірибе алмасу мақсатын алға қойды. Шетелдік білім жүйесіне қарағанда инновациялық даму жолында отандық білім жүйесі бірнеше жылға артта қалуда. Осы проблеманы шешу мақсатында мынадай негізгі бағыттарды ұстануды атап өтті:

1. Білім беру үдерісін басқаруда СМЖ-нің принциптерін негізге алу;
2. Ғылым, білім мен өндірісті байланыстыратын инновациялық инфрақұрылымды құру;
3. Инновациялық және ақпараттық технологияларды дамыту және пайдалану;
4. Ішкі бірлескен бәсекелестік орта мәдениетін қалыптастыру;
5. Ғылым, білім кеңістігіндегі әлемдік ынтымақтастық;
6. СМЖ түрлі бағыттағы басқару деңгейінде пайдалану.

Қазіргі таңда менеджмент саласындағы сапа жүйесіне арналған орыс тілінде бірнеше оқулықтар, мақалалар, методологиялық нұсқаулықтар жарық көрген. Ал біздің еншімізде 2008 жылы ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты В.Киянскийдің басшылығымен *«Сапа менеджменті – бәсекеге қабілет философиясы»* атты мемлекеттік тілдегі оқулығы жарық көрді.

Жоғарғы басшылықтың міндеті: мақсат бірлігін қамтамасыз ету бойынша аталған саясат пен жауапкершіліктердің барлығын жүзеге асыруды, басқару дәстүрін сабақтастыруды, барлық қызмет түрлерін үрдістік көзқараспен қамтамасыз етуші сапа менеджменті жүйесін тұрақты түрде жақсарту мен қолдауды және нақты мәліметтер талдауының дәлдігіне негізделген шешімдерді қабылдауды.

Жоғарғы басшы барлық жауапкершілік жетістігі университеттің қалыптасуы мен дамуына жұмсалатындығын түсінеді де әр түрлі деңгейдегі қызметтің тұрақты мониторингімен қамтамасыз етеді және оның тіршілік әрекетінің барлық үрдістерін жақсарту бойынша іс – шаралар енгізеді. Басшылық тұтынушыны толық түрде қанағаттандыруға негізделген ұсынылған қызметтердің сапасын көтеру бойынша құрамдарды тартуға үгіттейді[1].

ЖОО білім беру үдерісіндегі сапа менеджменті жүйесі үздіксіз жетілдіру жүйесін құру және ұйымдастыру мақсатында мынадай ұстанымдарды басшылыққа алады:

1. Педагог мамандарын дайындау бағыттары бойынша Қазақстан Республикасының білім беру қызметтерін ұсыну саласында танымды көшбасшы болуға талпыну.

2. Құрам жауапкершілігі мен өкілділікке шек қоюды жүзеге асырушы басқару құрылымын жетілдіру, себепті механизмдерді енгізу және қажетті ресурстармен қамтамасыз ету.

3. Материалды-техникалық базаны және институттың инфрақұрылымын тұрақты түрде жетілдіру.

4. ҚР ИСО 9001:2001 талаптарына сәйкес институттағы сапа менеджментінің барлық үрдісін жүзеге асыруға кепілдік беретін ақпараттық, әдістемелік және материалдық базамен сапа менеджменті жүйесін қамтамасыз ету.

5. Тұтынушылардың сұранысын қанағаттандыруды қамтамасыз етуші: сыртқы – мемлекет, әр түрлі меншіктегі кәсіпорын, студенттер мен қоғам тұтастығы; ішкі – институт оқытушылары мен қызметкерлері.

6. Білім берудің жалпыға міндетті мемлекеттік стандарттары талаптарын орындау негізіндегі білім беру қызметтері сапасын көтеру кепілдігімен қамтамасыз ету, қазіргі заманғы білім беру технологияларын енгізу, оқытушылардың ғылыми және педагогикалық біліктілігін үздіксіз көтеру жүйесін дамыту.

7. Оқытушылар мен студенттерді ғылыми-зерттеу қызметіне тартуды қамтамасыз етуші себепті механизмдерді құру есебінен іргелі және қолданбалы зерттеулердің көлемін кеңейту.

8. Институт мәртебесін көтеру есебінен оқытушылар мен қызметкерлердің материалдық тұрақты жағдайының өсуін қамтамасыз ету, сапалы білім беру қызметтерін көрсету және еңбек төлемі жүйесін жетілдіру.

9. Білім беру қызметтері жағдайын зерттеуге бағытталған маркетинг жүйесін құру және нарық талаптарының өзгерісіне икемділікпен қарау.

Педагогика ғылымының тұрақты дамуына аймақтық, ұлттық және әлемдік мәдени-экономикалық кеңістікте еркін бағытталатын, жиынтық ресурстарды қолдану тиімділігін арттыра білетін және оны қолдану мен арттырудың жаңа, тиімді әдістерін таба білетін білікті еңбек ресурстарының қолда болуын талап етеді. Осыдан келе, бүгінгі таңда жоғары білікті еңбек ресурстарын даярлауға жаңа мағына бере отырып – ұйымның және қоғамның бәсекеге қабілетті дамуын қамтамасыз ету қажет.

Жаңа технологиялық және ұйымдық революцияның әсерімен қоғамның даму моделі түбегейлі түрде өзгерді. Жалпы сұранысқа ие өнімді сапалы өндіру мен қызмет көрсету, сапаны жалпы басқару білімі мен технологиясына көшуде. Бүгінгі таңда сапалы өнім өндіру басқа салаларға қалыптасушы ретінде әсер ететін тәуелсіз салаға айналды[2].

Қазақстандық ауыл шаруашылығын жоғары білікті еңбек ресурстарымен қамтамасыз ететін ЖОО алдында келесідей маңызды және қиын міндеттер тұр:

- тұтынушының күтіміне сай сапалы қызмет көрсетуді үйрену;
- жоғары білікті еңбек ресурстарын даярлау қызметінің сапасын тұрақты деңгейде ұстау және оны үнемі жетілдіруге үйрену.

Қызмет көрсету саласында бастапқы мәнді тұтынушының талабына бағытталған шаралар кешенін қамтитын басқару қызметі иемденіп отыр. Тұтынушы талаптарын анықтайтын және қызмет сапасының талаптарға сәйкестік дәрежесін бағалайтын сапа менеджмент жүйесі қажет етіледі. Мұндай жүйені енгізу және оның тетіктері арқылы басқаруға жүйелі ықпал етуге негізделе отырып, сапаны қамтамасыз ету арқылы мамандарды даярлаудың жаңа деңгейіне қол жеткізуге, сонымен қатар қолда бар кадрлық, материалдық-техникалық, ақпараттық және қаржылық әлеуетті тиімді қолдануға қол жеткізуге мүмкіндік береді[3].

ЖОО-да білім беру үдерісінің сапасын басқару жүйесінің өзектілігі жөнінде *Президентіміз Н.А.Назарбаевтың* Қазақстан халқына Жолдауында «Жаңа Қазақстан - жаңа әлемде» деп айтылған сөздердің астарынан көрініс тапты. Мұнда Үкіметке тапсырылған басты міндеттердің ішінде «халықаралық және техникалық стандарттарды тез арада және кең мағынада енгізу» мәселесі қойылды[1].

ЖОО-ның білім беру үдерістерін қажетті ресурстармен қамтамасыз етуді жетілдіру үшін ЖОО-ға сапа менеджмент жүйесін енгізу бойынша шаралар кешенін даярлаудан тұрады. Демек, қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттер айқындалды:

-«кадрлік», «материалды-техникалық», «ақпараттық ресурстар» түсініктерінің білім беру үдерістерінде алатын орнын анықтау;

-«қызмет сапасы», «сапа менеджмент жүйесі» түсініктерінің мәнін анықтау арқылы қажетті ресурстарын даярлау үдерісіне тұтынушылардың талаптарын қанағаттандыруға бағытталған сапа менеджмент жүйесін қалыптастыру қажеттілігін негіздеу;

ЖОО-ның білім сапасын қажетті ресурстарымен қамтамасыз етуді жетілдіру мақсатында сапа менеджмент жүйесін енгізудің теориялық және тәжірибелік аспектілерін қалыптастыру қажет.

Жоғары білім беру сапасын қамтамасыз ету үшін білікті кадрлар болу қажет. Ол үшін педагогтерге қойылатын талаптарды күшейту жөнінде шаралар қарастырылуда[4].

2016 жылдан бастап жұмысқа алғаш рет немесе педагог қызметінің үзілісінен кейін қабылданып жатқан педагогтер біліктілігінің деңгейін растау рәсімі енгізілетін болады. Білім беру ұйымдарына жұмысқа қабылдау ережесі әзірленеді, ол азаматтардың аталған санаттары үшін тестілеуден өтуді көздейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Жаңа Қазақстан - жаңа әлемде» Қазақстан халқына жолдауы. Астана қ.

2. Рахымбаев А. Б., Сабатаева Б.О. Менджмент. Алматы,2006

3. Бабаев С.Б, Оңалбек Ж.К. «Жалпы педагогика» Алматы 2006.

4. С.Ш. Әбенбаев, А.М. Құдиярова, Ж.Ә. Әбиев «Педагогика» Астана 2003.

УДК 351.72:339.92 (477)

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ФИНАНСОВОГО МЕХАНИЗМА РЕГУЛИРОВАНИЯ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНЫ

Скрябина Д.С., Вихорт Ю.В.
Классический приватный университет, г. Запорожье, Украина

Перспективы введения в действие с 1 января 2016 г. «Соглашения о глубокой и всеохватывающей зоне свободной торговли между Украиной и ЕС» [1] открывают новые возможности перед украинскими экспортерами и отечественными потребителями, но с другой стороны, также выдвигают новые задачи и критерии, на достижение и соблюдение которых должны быть направлены усилия как отдельных предприятий – субъектов внешнеэкономической деятельности, так и государства в целом. Ключевая роль в регулировании отношений, которые могут сложиться между Украиной и странами ЕС в новых условиях, принадлежит финансовому механизму внешнеэкономической деятельности. Кроме того, к использованию нового подхода в регулировании ВЭД подталкивают сложившиеся торговые отношения между Украиной и Российской Федерацией (так, с 1 января 2016 г. планируется к введению продовольственное эмбарго по отношению к Украине в ответ на введенные Украиной в сентябре 2015 г. санкции).

Финансовый механизм ВЭД представляет собой многоуровневую систему взаимоотношений финансового характера между субъектами внешнеэкономической деятельности в условиях глобализации мировой экономики и интернационализации деятельности отечественных предприятий. На уровне государства финансовый механизм ВЭД реализуется в таких направлениях:

– таможенно-тарифное регулирование, таможенная политика;

– валютно-финансовое регулирование;

– международные кредитные отношения [2, с. 7].

Анализ тенденций внешнеэкономической деятельности Украины свидетельствует о снижении объемов экспорта и импорта в текущем году. Так, по данным Государственной службы статистики Украины, за 10 месяцев 2015 г. по сравнению с аналогичным периодом предыдущего года экспорт сократился на 31,8% (14627,1 млн. дол. США), импорт – на 32,2% (14718 млн. дол. США) [3, с. 1]. Важным результатом правильной таможенной политики Украины является формирование положительного сальдо внешнеторгового баланса за последние два года, о чем свидетельствует, в определенной мере, снижение импортной зависимости, а также постепенное укрепление позиций украинских экспортеров на внешних рынках. Положительное сальдо в январе – октябре 2015 г. составило 381 млн. дол. США (в январе – октябре 2014 г. – 290,1 млн. дол. США) [3, с. 1].

Что касается географии ВЭД Украины, то она на сегодняшний день является более дифференцированной. За I полугодие 2015 г. доля торговли Украины с группой стран ЕС составила 32,7% общего объема экспорта и 42,8% общего объема импорта, что меньше по сравнению с прошлыми годами [4, с. 1]. Торговля с Российской Федерацией за 9 месяцев 2015 г. сократилась на 44,4% относительно объемов торговли в аналогичном периоде 2014 г. [3, с. 4].

Введение эмбарго с 1 января 2016 г. и отмена нулевых тарифов на продукцию может вызвать по прогнозным оценкам экспертов снижение объемов торговли в этом направлении еще на 10-15%. Наибольший спад торгового оборота за 2015 г. был характерным для продукции сельского хозяйства и пищевой промышленности (объемы торговли снизились примерно в 5-6 раз) [5].

Таможенно-тарифный механизм регулирования торговых отношений Украины и ЕС в рамках новых договоренностей о либерализации границ с 1.01.2016 г. может быть представлен такими режимами импорта украинской продукции на рынок ЕС:

– автономный преференциальный торговый режим (тарифные квоты для агропродукции, включая администрирование по принципу «первый пришел – первый обслуживается», администрирование через систему импортных лицензий; ликвидация или уменьшение ввозных пошлин для большинства агро- и промышленной продукции) (сертификат EUR.1);

– режим генеральной системы преференций (ликвидация или уменьшение ввозных пошлин для большинства агро- и промышленной продукции) (сертификат формы А).

На сегодняшний день ЕС отменил таможенные пошлины на ввоз 94,7% промышленной продукции, а также 83,4% сельскохозяйственных товаров Украины. Кроме того, ряд продукции аграрного сектора могут вывозиться в ЕС в рамках установленной тарифной квоты (при этом вывоз продукции сверх предусмотренной квоты облагается таможенной пошлиной по базовой ставке). Однако, за текущий год уже полностью выбраны объемы квоты по, например, такой продукции, как: мясо птицы, виноградный и яблочный сок, мед, мука, пшеница, пшеничная и ячменная крупа, кукуруза и кукурузная мука, обработанные томаты [6].

В целом, на наш взгляд, количественные показатели внешней торговли Украины с ЕС с изменением институциональных и финансовых механизмов регулирования данного процесса не будут претерпевать сильных изменений, они должны больше коснуться качественных показателей торговых взаимоотношений – приблизить качество украинской продукции к европейским стандартам, изменить подход к регулированию ВЭД – уменьшить степень государственного вмешательства, увеличить уровень рыночной конкуренции.

Список литературы:

1. Торгівля з ЄС в рамках поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі / CTA Economic & Export Analysts Ltd., Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, Торговельно-промислова палата України. – Режим доступу : http://www.adm-pl.gov.ua/sites/default/files/upload/files/roadshow_poltava%20.pdf.

2. Арутюнян С.С. Фінансовий механізм зовнішньоекономічної діяльності / С.С. Арутюнян. – Одеса : Одеський державний економічний університет, 2005. – 130 с.

3. Зовнішня торгівля України товарами за 9 місяців 2015 року : експрес-випуск № 512/0/08.2.вн-15 / Державна служба статистики України. – 2015. – 16 с.

4. Стан зовнішньоекономічних відносин із країнами Європейського Союзу за І півріччя 2015 року : експрес-випуск № 437/0/08.2.вн-15 / Державна служба статистики України. – 2015.–14 с.

5. Режим эмбарго: что означают для Украины новые санкции России [Электронный ресурс]. – 2015. – Режим доступа: http://www.rbc.ru/economics/ 19/11/2015/564e0cf09a 794763d410d3d7.

6. 2016 год не должен принести украинскому бизнесу сюрпризов в режиме торговли с ЕС [Электронный ресурс]. – 2015. – Режим доступа : http://my-trade-group.com/index.php/tsepochka/ved/item/4867-2016-god-ne-dolzhen-prinesti-ukrainskomu-biznesu-syurprizov-v-rezhime-torgovli-s-es-eksperty.

УДК 336.76

РАЗВИТИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ УЧАСТНИКОВ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ КАЗАХСТАНА

Тайлак А.Е.
ЧУ «Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

Функционирование рынка ценных бумаг невозможно без профессионалов, обслуживающих его и решающих возникающие задачи.

Профессиональная деятельность на рынке ценных бумаг вправе осуществлять лица, имеющие лицензию на осуществление одного или нескольких совместимых видов профессиональной деятельности.

Профессиональная деятельность на рынке ценных бумаг должна соответствовать:

1. квалификационным требованиям;

2. критериям финансовой устойчивости (в т. ч. требованию минимального размера собственного капитала);

3. требованиям раскрытия информации о своей деятельности.

В настоящее время в соответствии с Законом Республики Казахстан «О рынке ценных бумаг» к профессиональным участникам рынка ценных бумаг (ПУРЦБ) относятся:

1. брокеры-дилеры;

2. управляющие инвестиционным портфелем;

3.кастодианы;

4. трансфер-агенты;

5. организатор торговли с ценными бумагами и иными финансовыми инструментами;

6. организация, осуществляющая клиринговую деятельность по сделкам с финансовыми инструментами

7. ентральный депозитарий ценных бумаг;

Единый регистратор [1].

За последние несколько лет инфраструктура рынка ценных бумаг существенно изменилась. Наблюдается тенденция к укрупнению мелких и средних компаний, в том числе путем реорганизации в форме присоединения одних компаний к другим.

Если по состоянию на 1 октября 2012 года количество профессиональных участников рынка ценных бумаг Казахстана составляло 135, то уже по состоянию на 1 октября 2015 года их количество уменьшилось до 86. Таким образом, по состоянию на 1 октября 2015 года в Республике Казахстан количество брокеров и (или) дилеров составило 47, кастодианов – 10, управляющих инвестиционным портфелем – 23, трансфер-агентов – 2, организаторов торгов с ценными бумагами – 1, организаций, осуществляющих клиринговую деятельность по сделкам с финансовыми инструментами на рынке ценных бумаг – 1. Кроме того, на рынке ценных бумаг также функционируют единый регистратор и центральный депозитарий ценных бумаг, которые осуществляют профессиональную деятельность на рынке ценных бумаг без лицензии (таблица 1) [2].

Таблица 1

Количество профессиональных участников рынка ценных бумаг Казахстана в 2012-2015гг.

Профессиональные участники	По состоянию на			
	01.10.2012	01.10.2013	01.10.2014	01.10.2015
• Всего брокеры–дилеры в том числе:	65	55	50	47
- банки	24	24	24	24
- небанковские организации	37	29	25	22
- участники РФЦА	4	2	1	1
2. Регистраторы	10	-	-	-
3. Единый регистратор ценных бумаг	-	-	1	1
4. Кастодианы	10	11	11	10
5. Инвестиционные управляющие пенсионными пенсионными активами НПФ	13	12	-	-
6. Управляющие инвестиционным портфелем	33	27	26	23
7. Трансфер-агенты	2	2	2	2
8. Организатор торгов с ценными бумагами	1	1	1	1
9. Организации, осуществляющие клиринговую деятельность по	1	1	1	1

сделкам с финансовыми инструментами на РЦБ				
10. Центральный депозитарий ценных бумаг			1	1

Сокращение количества ПУРЦБ было связано как с решениями акционеров брокерских компаний и управляющих инвестиционным портфелем по закрытию бизнеса и добровольной сдачи лицензий, так и изменением регуляторных требований в отношении их деятельности. Так, с 2013 года регулятором были повышены требования к минимальному размеру уставного капитала организаций, планирующих осуществление и осуществляющих лицензируемые виды профессиональной деятельности на рынке ценных бумаг, усилены требования к системе управления рисками и программно-техническому обеспечению, используемому при осуществлении профессиональных видов деятельности на рынке ценных бумаг.

Данные меры были продиктованы необходимостью обеспечения надлежащего уровня защиты прав и интересов инвесторов на рынке ценных бумаг, минимизации рисков манипуляций с ценными бумагами, повышением качества обслуживания.

Законом Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам регулирования банковской деятельности и финансовых организаций в части минимизации рисков» от 28 декабря 2011 года с 1 января 2013 года было предусмотрено создание Единого регистратора ценных бумаг, являющегося единственной на территории республики организацией, осуществляющей ведение системы реестров держателей ценных бумаг, а также наделение фондовой биржи функциями клиринговой организации по сделкам с финансовыми инструментами. Принятие данных мер было предусмотрено в целях снижения операционных рисков инвесторов и повышения уровня защиты прав собственности на ценные бумаги.

В связи с изменением требований Закона Республики Казахстан «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан», в соответствии с которыми деятельность по инвестиционному управлению пенсионными активами была исключена из лицензируемых видов деятельности, в 2014 году прекращено действие 11 лицензий профессиональных участников рынка ценных бумаг (АО «НПФ Народного Банка Казахстана», АО «ОНПФ «Отан», АО «НПФ «Атамекен», АО «НПФ «Астана», АО «НПФ «Грантум», АО «НПФ «Республика», АО «НПФ «ҰларҮміт», АО «НПФ «Нефтегаз-Дем», АО «ООИУПА «Жетысу», АО «ООИУПА «Grantum Asset Management», АО «НПФ «Капитал»).

В целом за период с 1 октября 2013 года по 1 октября 2015 года совокупные финансовые показатели ПУРЦБ Казахстана продемонстрировали положительную динамику (рисунок 1) [2].

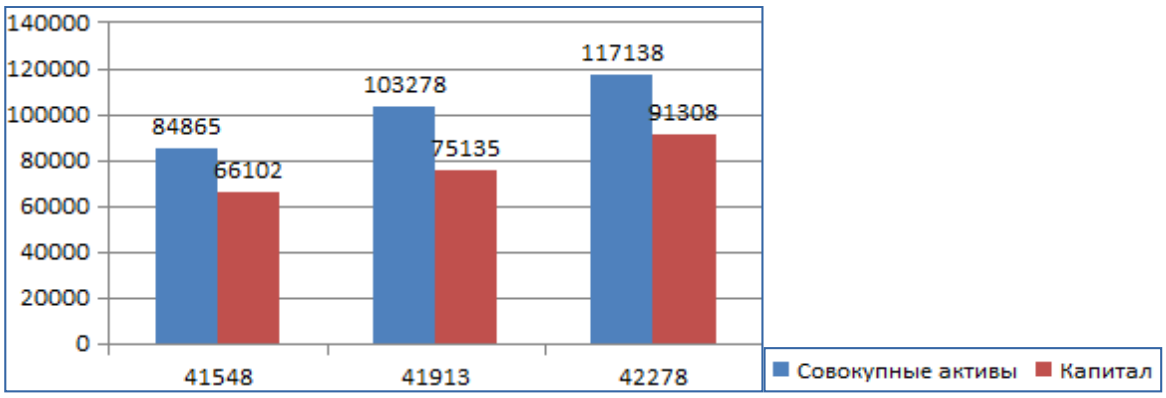

Рисунок 1. Динамика совокупных активов и капитала профессиональных участников рынка ценных бумаг Казахстана в 2013-2015гг.

За период с 1 октября 2014 года по 1 октября 2015 года совокупные финансовые показатели профессиональных участников рынка ценных бумаг увеличились: по совокупным активам – на 13860 млн. тенге, или на 13,4%, по капиталу – на 21,5%. Увеличение совокупных финансовых показателей профессиональных участников рынка ценных бумаг обусловлено

совокупным увеличением уставного капитала брокеров и (или) дилеров и управляющих инвестиционным портфелем в конце 2014 года.

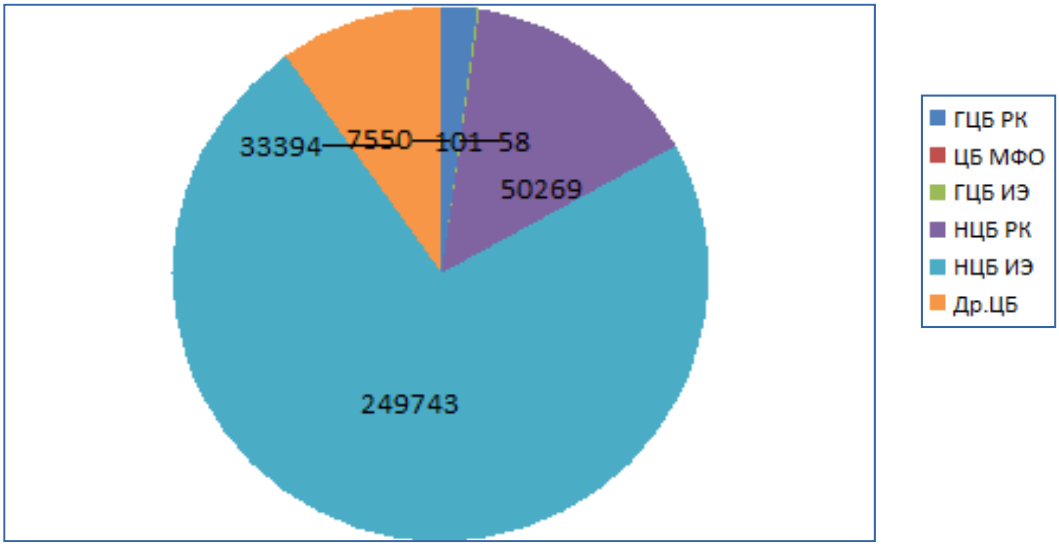
По состоянию на 1 октября 2015 года активы инвестиционных фондов и профессиональных участников рынка ценных бумаг, инвестированные в ценные бумаги, составили 280872 млн. тенге и 60244 млн. тенге, соответственно. При этом сумма инвестированных в ценные бумаги активов инвестиционных фондов и ПУРЦБ по состоянию на 01.10.2015г. увеличились по сравнению с аналогичным показателем на 61701 млн. тенге, или на 22% (таблица 2) [2].

Таблица 2

Активы инвестиционных фондов и профессиональных участников рынка ценных бумаг Казахстана, инвестированные в ценные бумаги в 2012-2015гг., млн. тенге

Институциональные инвесторы	По состоянию на			
	01.10.2012	01.10.2013	01.10.2014	01.10.2015
Инвестиционные фонды, из них:	150290	188187	228353	280872
паевые	146715	184158	222221	276712
акционерные	3575	4029	6132	4160
ПУРЦБ	42610	39798	51062	60244
Всего	192900	227985	279415	341116

В структуре средств инвестиционных фондов и ПУРЦБ, инвестированных в ценные бумаги, наибольший удельный вес приходится на негосударственные ценные бумаги иностранных эмитентов – 249743 млн. тенге, или 73,2%, наименьшая доля – на государственные ценные бумаги иностранных эмитентов - 58 млн. тенге, или 0,2%, что показано на рисунке 2 [2].

*ГЦБ РК – государственные ценные бумаги Республики Казахстан; ЦБ МФО – ценные бумаги международный финансовых организаций; ГЦБ ИЭ - государственные ценные бумаги иностранных эмитентов; НЦБ РК - негосударственные ценные бумаги эмитентов Республики Казахстан; НЦБ ИЭ – негосударственные ценные бумаги иностранных эмитентов; Др. ЦБ – другие ценные бумаги.

Рисунок 2. Структура активов инвестиционных фондов и ПУРЦБ, инвестированных в ценные бумаги по состоянию на 01.10.2015г.

Большую часть инвестированных на рынке ценных бумаг активов инвестиционных фондов составили инвестиции в негосударственные ценные бумаги иностранных эмитентов – 84,2% или 236462 млн. тенге. В структуре инвестированных на рынке ценных бумаг активов ПУРЦБ преобладают инвестиции в негосударственные ценные бумаги эмитентов Республики Казахстан – 59,5%, что эквивалентно 36880 млн. тенге.

Таким образом, в анализируемом периоде происходила активация деятельности профессиональных участников рынка ценных бумаг Казахстана, не смотря на сокращение их количества, наблюдается положительная динамика таких показателей, как: совокупные активы, капитал и инвестиции в ценные бумаги.

Список литературы:

1. Закон Республики Казахстан «О рынке ценных бумаг» от 2 июля 2003 года № 461-II (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.12.2015 г.) - http://zakon.kz

2. Текущее состояние рынка ценных бумаг Казахстана по состоянию на 01.10.2012г., 01.10.2013г., 01.10.2014г., 01.10.2015г. - http://afn.kz

УДК 331.522

СУЩНОСТЬ И ЗНАЧЕНИЕ ФАКТОРА «РАБОЧАЯ СИЛА» В РАЗВИТИИ ПРОИЗВОДСТВА

Танкенова Б.С.
Казахский университет технологии и бизнеса, г. Караганда, Республика Казахстан

Из представленных выше теоретических обобщений вытекает важный вывод о том, что «рабочая сила» - это совокупность физических и умственных способностей человека, его способность к труду. В условиях рыночных отношений способность к труду делает рабочую силу товаром. Но это не обычный товар. Его отличие от других товаров состоит в том, что он, во-первых, создает стоимость больше, чем он стоит, во-вторых, без его привлечения невозможно осуществлять ни одно производство, в-третьих, от него во многом зависит степень (эффективность) использования основных и оборотных производственных фондов, экономика хозяйствования.

Поэтому для предприятия с позиции ведения его экономики далеко не безразлично, как и на каких условиях будет происходить удовлетворение его потребностей в рабочей силе (пожизненный найм, как в Японии, или по мере необходимости и др.) и как она должна использоваться в процессе производства товаров и услуг.

Обеспечение предприятия рабочей силой следует рассматривать с позиции экономики трудовых рыночных отношений, в процессе которых решаются ее многочисленные проблемы (рис. 1).

Каждая из вышеназванных сфер имеет свою специфику и по-своему влияет на экономику трудовых отношений. Например, соотношение, складывающееся между занятостью населения и безработицей, влияет на характер предложения рабочей силы, а, скажем, уровень социального партнерства во многом определяет результаты организации труда, его эффективность. Все что в итоге предполагает разработку и проведение на каждом предприятии соответствующей кадровой политики. Основными ее направлениями должны быть: определение потребностей в рабочей силе по количеству и качеству, формы ее привлечения и пополнения, разработка мероприятий по улучшению ее использования. Последнее относится как к повышению квалификации, так и к созданию условий для полного проявления стимулов к высокопроизводительному труду со стороны каждого работника. Кадровая политика должна строиться с учетом формирования существующего рынка труда и специфики производства на самом предприятии. Критерием ее оценки является эффективность экономики производства. Проведением кадровой политики должны заниматься специальные службы, которые в отечественной практике называют отделами кадров.

Рисунок 1 - Круг проблем, охватывающих трудовые отношения

Первый этап проведения кадровой политики – осуществление определенного учета работающих на предприятии. Его персонал подразделяется на списочный, промышленно-производственный (ППП) и непромышленных подразделений.

Удельный вес той или иной категории определяется особенностями отрасли. В горной промышленности, ввиду высокой трудоемкости выполняемых горных работ, значителен удельный вес рабочих в общей численности работающих на шахтах, карьерах и обогатительных фабриках.

Специфика горнодобывающих предприятий обусловливает предъявление особых требований к профессионально-квалификационному составу их кадров, что также связано с большим количеством специфических профессий, присущих только этой отрасли промышленности.

Проблема обеспечения кадрами горнодобывающих предприятий многогранна и чрезвычайно сложна. Она затрагивает многие вопросы ведения экономики. Исходным моментом в ее решении является определение количественного и качественного состава работающих. Эффективное решение этой проблемы зависит от правильности определения величины рабочего времени, необходимого для изготовления продукта или для выполнения соответствующей работы. Определение этой величины – задача отнюдь не простая. Уже само по себе понятие «необходимое рабочее время» весьма условно, поскольку зависит не только от технико-организационных, но и социальных факторов. Для его определения необходимо провести всесторонний анализ производственных возможностей каждого рабочего места, всех основных элементов трудового процесса и его организации как с экономической, так и технической точки зрения. Величина необходимого рабочего времени также связана с уровнем интенсивности труда, что требует правильного установления норм труда. Степень напряженности норм обычно определяется на основе коэффициента их выполнения. Если он высокий, то считается, что степень напряженности низкая, и наоборот. В целом данная

проблема должна решаться так, чтобы каждому работнику была обеспечена нормальная трудовая нагрузка, а для этого необходимо учесть много факторов (рис. 2).

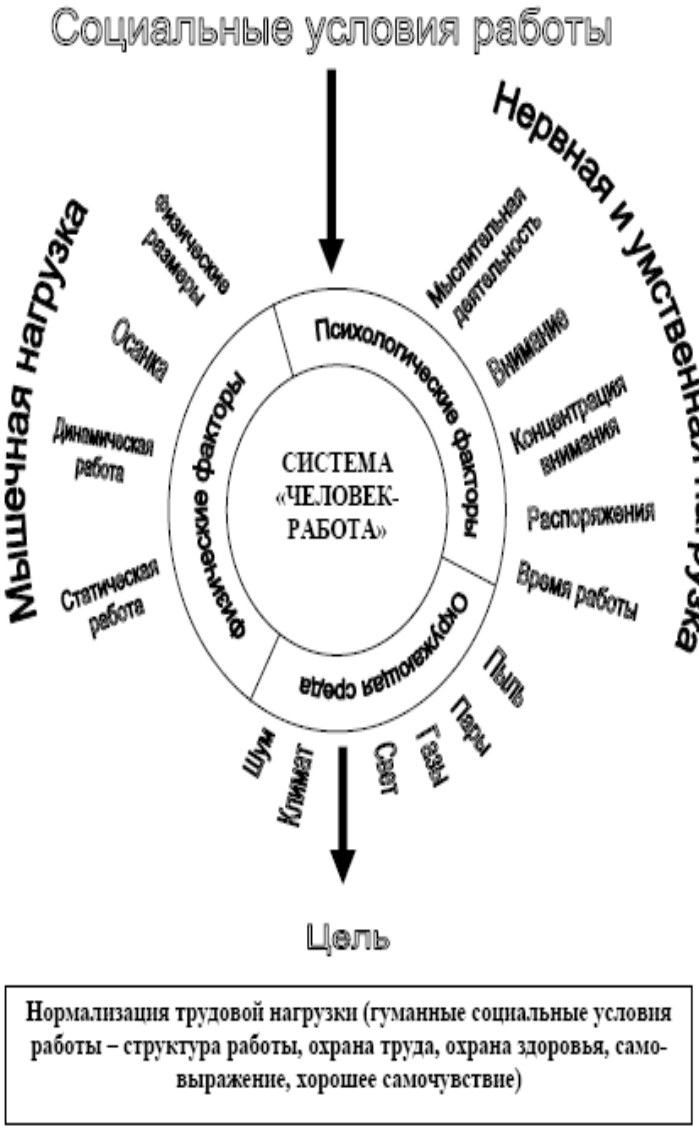

Рисунок 2 - Факторы, влияющие на уровень трудовой нагрузки

Вторая сторона решения проблемы обеспечения рабочей силой заключается в правильности определения квалификационного состава привлекаемых на производство. Это определение основывается на оценке качества труда. Под понятием «качество труда» понимается сложность труда, а в ряде стран – сложность и ответственность. В общей постановке вопроса под ним понимают качество трудовой деятельности, выражающее существенное, определяющее свойство того или иного конкретного труда и отличающего его от другого.

Рисунок 3 - Факторы, определяющие сложность труда

В соответствии с этими факторами (при помощи баллов) производится распределение работ и профессий по разрядам, а затем эти данные сводятся в так называемые тарифно-квалификационные справочники, служащие основанием для тарификации работ и установления рабочим квалификационных разрядов. Основой таких справочников являются квалификационные характеристики, составленные по каждой профессии и специальности. В них, как правило, подробно указывается, какими знаниями и навыками должен обладать рабочий, чтобы успешно выполнять работы данной квалификации.

Определение численности работников, необходимой для выполнения производственной программы, начинается с выявления потребности в основных рабочих. Их численность, как и всякой другой категории работников, прямо пропорциональна объему выполняемой работы (объему вырабатываемой продукции) и обратно пропорциональна выработке одного работника, выраженной в тех же единицах, что и продукция. Если вырабатываемая продукция и выработка выражаются в трудовом измерении (нормо-часах), то численность основных рабочих можно определить по формуле:

$$N = \frac{T_{пр}}{Ч_р K_н}, \qquad (1)$$

Где: $T_{пр}$ – трудоемкость продукции, нормо-часы,
$Ч_р$ – число часов, вырабатываемых в среднем одним работником в течение года,
$K_н$ – коэффициент выполнения норм выработки рабочими,
N – численность основных рабочих.

Основой для расчета трудоемкости производственной программы служат карты трудоемкости каждого изделия, в которых указывается, какое количество нормо-часов по видам работ и разрядам должно быть затрачено на выполнение всех операций по изготовлению данного продукта. Общая трудоемкость производства равняется сумме произведений трудоемкости каждого продукта на их количество по плану.

Список литературы:

1. Грузинов В.П., Масимов К.К., Эриашвили Н.Д. Экономика предприятия: Учебник – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 2008. – 535 с.
2. Антюшина Н. Шведская модель экономической реформы // Экономист. – 2011. - №1. – С. 87-91.
3. Першин В.В. О социально-психологических факторах в работе проходческих бригад // Шахтное строительство. – 2012. - №9. – С. 21-22.

ӘОК 331.2(574)

ЖАЛАҚЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ДИНАМИКАСЫ

Таттымбетова К.Т., Газизова М.Р., Жумашева А.Б.
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Халықтың өмір сүру деңгейін арттыру Қазақстанның әлеуметтік – экономикалық саясаттың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Мемлекеттің ұзақ мерзімді дамуының жетекші басымдылықтардың ішінде Қазақстан азаматтарының әл – ауқаты, денсаулығы және білімі аталған «Қазақстан – 2050» Стратегиясында «Адамдардың жағдайын түбегейлі өзгертудің, өмір сүру жағдайын жақсартудың өмірлік маңызы бар» ерекше роль бөлінді [1].

Нарық экономика жағдайында еңбекақы – бұл еңбекке төлем, ал оның мөлшері – нақты еңбек түріне сұраныспен оның ұсыныс байланысының негізінде еңбек нарығында анықталатын еңбек құны.

Еңбек нарығындағы сұраныс пен ұсыныстан басқа еңбекке ақы төлеу теориясы еңбекақы мөлшеріне әсер ететін басқа да факторларды бөледі, оның ішінде: еңбектің саны мен сапасын, оның біліктілігін, еңбек жағдайлары, өмір сүру құны, еңбекақы саясаты және т.б.

Әдетте еңбекақыны еңбек күшін пайдаланған үшін төлем, ал оның шамасын – жұмыс күшінің бағасы ретінде түсіндіреді [1].

Тағы бір еңбекақының анықтамасын қарастырайық, 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексіне сәйкес «Жалақы - қызметкердің біліктілігіне, орындалатын жұмыстың күрделілігіне, санына, сапасына және жағдайына байланысты еңбек үшін төленетін сыйақы, сондай-ақ өтемақы және ынталандыру сипатындағы төлемдер» [2].

Соңғы уақытта экономикадағы еңбекақының рөлі жайында дискуссиялар артуда. Қазіргі еңбекақы жұмыскерлер табысының негізгі құраушысы болғандықтан еңбекке ақы төлеу түрімен олардың еңбектерімен материалдық ынталандыру нысаны болып табылады. Сондықтан еңбекақыны дұрыс ұйымдастыру еңбек өнімділігінің өсу қарқынына әсер тигізеді.

Мемлекеттік еңбек потенциалын тиімді қолдануды арттыру мемлекет ішкі саясатының стратегиялық бағыттарының бірі болу керек, себебі қазақстандықтардың өмір сүру деңгейінің жоғарлауын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Еңбек ақы – бұл еңбек өлшемі мен тұтыну өлшеміне бақылау жасауды жүзеге асыруға көмектестін маңызды экономикалық құрал. Шаруашылық субъектісінің түріне қарамастан әрбір қызметкердің кірісі субъект жұмысының түпкілікті нәтижелерін ескергенде, оның жеке үлесімен анықталады және салықтармен реттелінеді. Еңбекақы тұтынушы кірісінің үлкен бөлігін құрайды, сондықтан да сұраныстың мөлшеріне, тауардың тұтасына және олардың бағасына елеулі әсер етеді.

Бір елдің өзінің ішінде әр қилы мамандықтағы қызметкерлер мен әр қилы еңбегі жалдамалы қызметкерлердің еңбекақы мөлшерінде үлкен айырмашылық бар. Белгілі бір кезеңде экономика жағдайына байланысты да еңбекақы өзгеріп отырады. Өнеркәсібі дамыған елдерде номиналды еңбекақының өсуі байқалады. 2010-2014 жылдар аралығында Қазақстан Республикасындағы жалданбалы қызметкерлердің орташа атаулы айлық еңбекақысы, еңбекақының ең төменгі мөлшері кесте 1 көрсетілген [3].

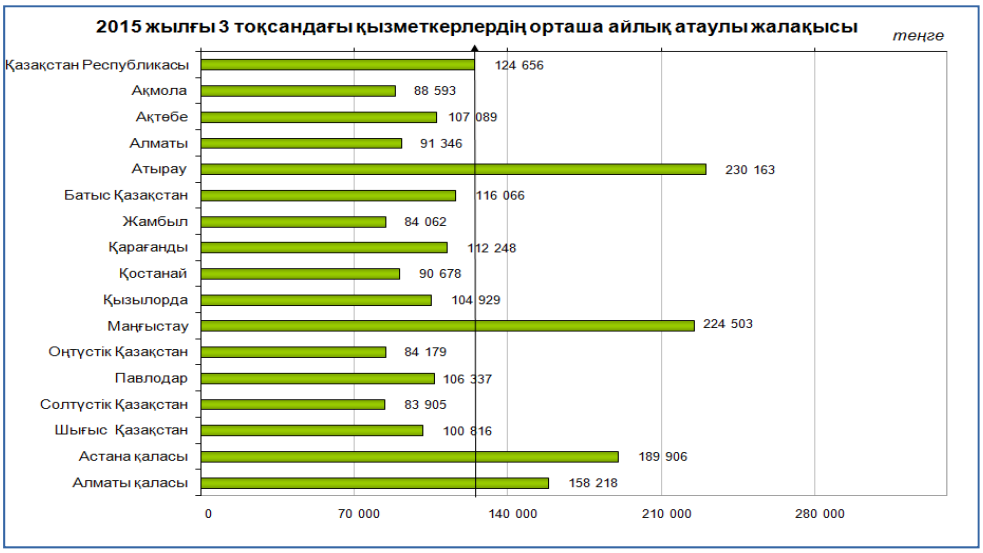
Кесте 1

Еңбек төлемінің негізгі көрсеткіштерінің динамикалық тізбегі

	2010	2011	2012	2013	2014
Қызметкерлердің орташа айлық атаулы жалақысы					
теңгемен	77611	90028	101263	109141	121021
АҚШ долларымен	527	614	679	717	675
Өткен жылдың кезеңіне сәйкес индексі					
атаулы жалақы индексі	115,3	116,0	112,5	107,8	110,9
нақты жалақы индексі	107,6	107,1	107	101,9	103,9
Жалақының ең төмен мөлшері, теңге	1 қаңтардан - 14952	15999	17439	18660	19966
Е с к е р т у: автормен [3] әдебиет бойынша жасалды					

Қазақстан Республикасында 2010 - 2014 жылдар аралығында қызметкерлердің орташа атаулы жалақысының өсімі байқалады, яғни осы кезең аралығында аталған көрсеткіш 35,9 % артты. Ал талданылатын кезеңде жалақының ең төменгі мөлшері де өсті, 2010 жылы 14952 теңге құраса, 2014 жылы 19966 теңгені құрады.

Мемлекетіміздегі негізгі экономикалық қызметтер арасындағы ең жоғарғы жалақы деңгейі кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу саласына қатысты, яғни оның мөлшері 2015 жылдың 3 тоқсанында 269288 теңгені құрады, сонымен бірге басқа қызметтермен салыстарғанжа жалақының жоғары деңгейі кәсіби, ғылыми және техникалық қызметіне (2015 жылдың 3 тоқсанында 262600 теңге) және қаржы және сақтандыру қызметіне (2015 жылдың 3 тоқсанында 233461 теңге) тән. Ал осы көрсетшкітің ең төменгі мөлшері Ауыл, орман және балық шаруашылығы (2015 жылдың 3 тоқсанында 76297 теңге), білім беру салаларына (2015 жылдың 3 тоқсанында 72969 теңге) тиесілі [3].

Сурет 1.

2015 жылғы 3 тоқсандағы Қазақстан Республикасында өңірлер бойынша қызметкерлердің орташа айлық атаулы жалақысы

Қазақстан Республикасында қызметкерлердің орташа айлық атаулы жалақысы өңірлер бойынша әртүрлі. Мәселен, ең жоғарғы атаулы жалақы деңгейі 2015 жылдың 3 тоқсанында Атырау облысына тиесілі, оның мөлшері 230163 теңгені құранды, сонымен бірге елдегі атаулы жалақы жоғары деңгейі Маңғыстау облысында (224503 теңге) және Астана қаласында (189906 теңге) болды [3].

Еңбекақының әлеуметтік – экономикалық құрамы ең алдымен қызметкердің, содан барлық адамзаттың өмір сүруін қамтамасыз етеді. Еңбекақының мазмұнын талдауын қорытындылай келе, келесідей анықтама беруге болады: жұмыс күшінің бағасы ретінде

еңбекақы бұл жалданбалы қызмекерлердің арасында жұмсалған еңбектің саны мен сапасына сәйкес бөлінетін, олардың өмір сүру құралдарның қорының негізгі бөлігі.

Әдебиеттер тізімі:

1.Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы // http://strategy2050.kz/multilanguage/

2. http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30104713

3. http://www.stat.gov.kz/

УДК 336.77

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ КРЕДИТОСПОСОБНОСТИ ЗАЕМЩИКА

Толеуова М.О., Оразбаева А.Г.
АО «Университет КазГЮУ», г. Астана, Республика Казахстан

На сегодняшний день в условиях вступления Казахстана в ВТО отечественная банковская система находится на новом этапе развития, теперь определяющаяся требованиями международного стандарта. Исходя из изменившихся реалий рыночной конкуренции банковская система нуждается в совершенствовании подходов организации ведения банковского дела, управленческого учета и маркетингового анализа кредитных операций.

Стремительное падение курса национальной валюты тенге, дало объективную оценку деятельности отечественным банкам, большинство из которых под влиянием девальвации приняло позу ожидания, отказавшись от традиционной операции кредитования с целью минимизации кредитного риска. На сегодня коммерческие банки в действительности при выборе политики кредитования акцентируют внимание на розничном потребительском кредитовании, возникшие трудности в системе кредитования заморозили проекты ипотечного кредитования, так как кризис повлиял на стоимость ипотечного рынка, увеличив риски более чем в два раза.

Исследование современных критерий оценки кредитоспособности заемщиков во многом обусловлено влиянием экономического кризиса, он выявил слабые стороны действующего научного подхода при оценке кредитного риска банковского портфеля, а так же низкий уровень организации управленческого менеджмента в распределении ресурсов, что потенциально увеличивает убытки и потери.

Традиционно при формировании кредитных взаимоотношений банк проводит подготовительную работу по оценке финансового состояния и определения рейтинга кредитоспособности заемщика.

В экономической литературе под термином кредитоспособность клиента рассматривается способность заемщика своевременно и строго в установленный срок на оговоренных условиях ответить по обязательствам. Понятие экономического термина платежеспособность клиента отличается тем, что не фиксирует регулярные задержки или отсутствие платежей за анализируемый период или на расчетную дату, а отражает лишь возможность погашения возникших обязательств в будущий период.

В действующей зарубежной практике на сегодня нет твердых стандартов и правил по определению критериев оценки кредитоспособности клиентов банка, в виду различия отраслевой специализации и масштабов деятельности клиентов подходы будут отличаться. При изучении опыта развитых стран и выборе альтернативных вариантов для отечественной банковской системы следует разработать модифицированную систему оценки кредитоспособности, учитывающую не только экономические, но и политические условия функционирования экономики государства. Принимая во внимание особенности государственной поддержки отечественной банковской системы, использующая административные рычаги воздействия, следует учесть следующие факторы:

-степень достоверности финансовой информации, формирующая качественные показатели оценки факторов кредитоспособности;

-особенности действующей системы налогообложения, влияющая на показатель рентабельности при оценке кредитоспособности;

-применение простых инструментов при выявлении и минимизации кредитного риска, формирующие предварительную скоринг оценку, которая позволяет определить перспективы дальнейшего сотрудничества;

-оценка кредитоспособности заемщика, здесь используются различные приемы на основе сформированной кредитной политики банка, анализирующие финансовые коэффициенты и определяющие степень кредитного риска.

Кредитная политика банка осуществляется через действие кредитного механизма, этот процесс состоит из шагов кредитования. Шаги кредитования формируют схему кредитования, в виде ступеней его продвижения [1].

В процессе кредитования важное место занимает организация его шагов, начиная с подачи заявления, обработки финансовых отчетов, выдачи кредита и заканчивая полным погашением кредиторской задолженности. Каждый банк разрабатывает свою кредитную политику, которая зависит от различных факторов, о которых говорилось выше. Соответственно головной банк разрабатывает тактику и стратегию кредитной политики и рассылает своим филиалам в виде инструкции или положения. Хотя кредитная политика разрабатывается с учетом особенности специализации банка и региональных его признаков, но в целом процесс имеет одинаковую структуру.

В развитых странах банки по используемым анкетам, заполняемые клиентами, поступающие затем в кредитные бюро для получения кредита, могут получать дополнительную информацию для проведения анализа его кредитоспособности. В Германии все коммерческие банки обязаны предоставлять информацию о всех ссудах индивидуального заемщика в специальный департамент Бундесбанка. Во Франции и Бельгии коммерческие банки имеют право получить информацию о неплательщиках по индивидуальным ссудам из центрального банка.

Деятельность кредитных бюро строго регламентируется законодательство государства, которые на регулярной основе могут проводить независимую оценку финансового положения различных компаний. В развитых странах широко применяется система формирования и публикации централизованной базы данных по кредитным рискам компании, в результате достоверная информация о полученных и своевременно погашенных кредитах компанией становится доступным для различных заинтересованных сторон. Однако следует учесть, что результаты финансовой оценки положения компании рассматриваются как относительные, в виду унификации системы определения конечной суммы баллов, учитывающего шкалу риска.

Коммерческие банки при оценке финансового положения клиента применяют на альтернативной основе как государственные, так и частные картотеки с которыми взаимодействовал когда-либо заемщик.

Согласно статье 50 Закона Республики Казахстан «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан», сведения о клиенте являются банковской тайной и предоставление сведений о клиенте возможно лишь на основании письменного согласия клиента, данного в момент его личного присутствия в банке [2].

Рассмотрим особенности рейтинговой системы определения кредитоспособности заемщика на примере стран США и Франции.

В США кредитоспособность заемщика, физических лиц определяют действующие в настоящее время три крупных кредитных бюро – Eguifax, Experian u Trans Union, которые аккумулируют и распространяют информацию о получателях кредитов [3]. Эта информация используется всеми банками, финансовыми учреждениями, кредитными обществами и другими организациями, при принятии решений о предоставлении кредита тому или иному лицу. При кредитовании физических лиц, потенциальный кредитор посылает запрос в одно из кредитных бюро, откуда информация о данном физическом лице и его кредитной истории направляется либо через электронную сеть на компьютер кредитного учреждения, либо в форме записи на магнитной ленте. Каждая из названных фирм обладает картотекой, содержащей данные о 200 млн. жителей США, получавших или имевших намерение получать кредит, т.е. практически обо всем взрослом населении США. В последнее время информация о потенциальном клиенте все чаще сопровождается бальной оценкой (скорингом) кредитного риска. Эта оценка делается на основе 8-12 базовых показателей, каждому из которых присваивается определенный балл. В США скорингом занимаются, как правило, специализированные фирмы, которые разрабатывают методы оценки применительно к разным категориям населения. В основе организации и функционирования кредитных бюро лежит современная информационная система, обеспечивающая сбор, обработку и распространение информационных данных о

физических лицах – получателях кредитов.

Существенно отличается система оценки кредитоспособности заемщика во Франции, здесь кредитные бюро использует обратную методику сбора информации в силу того, что сбор и распространение информации о кредитах частным лицам законодательно ограничено. Создаваемые базы данных включают только негативную информацию о заемщике, собираемые из официальных источников и легальных сообщении. Положение характерно для стран, где с одной стороны законодательно ограничено распространение информации, а с другой – нежелание кредитных учреждении по соображению конкуренции распространять позитивные данные о своих клиентах. Применение данной методики все-таки лучше, чем отсутствие какой бы то ни было системы вообще [4]. Недостатком данных систем в определении финансовой устойчивости и кредитоспособности заемщика является его субъективный подход и отсутствие в анализе в полной мере факторов, влияющих на кредитный рейтинг заемщика. На практике, помощь полученная от кредитных бюро позволяет снизить численность сомнительных кредитов на 20%.

Отсутствия в методике при выведении общего рейтинга заемщика сложных расчетов, позволяет его широко применять в отечественной практике, но оценка требует сравнительной корректировки анализа за определенный период.

В банковской практике обычно проблемы с кредитованием связывают с финансовыми неполадками, возникающими у заемщика, которые в итоге приводит к его неплатежеспособности, что и создает кредитный риск. Однако, причины могут быть связаны с ошибками и просчетами в деятельности самих банков:

Некомпетентность работника банка является причиной многих серьезных банковских проблем. Часто подвержены риску банки универсального типа при кредитовании деятельности заемщика определенной отрасли, могут неадекватно оценить возможный риск характерный узкой его отраслевой специализации.

2. Не квалифицированность специалистов, связанная с привлечением работников на родственной основе, что встречается в нашей действительности. Принимаемый на должность работник, как правило, обладает другой специальностью или вообще без образования здесь он постигает особенности метода кредитования на практике, где и проходит школу становления.

3. Низкий уровень менеджмента банка. Организационная структура аппарата управления функционирует неэффективно, в отделах не соблюдают структурную подчиненность, что создает предпосылки для бюрократии. Штатное расписание раздуто и требует существенной корректировки в сторону сокращения.

4. Действия в корыстных интересах, основой его возникновения является коррумпированность работников банка, преследующих цель обогащение за чужой счет. Средства попусту транжируются, не принося пользы ни экономике, ни обществу, а в результате наносится колоссальный вред в виде обременительных убытков.

5. Использование служебного положения. Руководство банка, сознавая в полном объеме ошибочность действий при кредитовании конкретного заемщика, выдает неоправданно рискованный кредит. Тем самым нарушает все действующие принципы кредитования. Пользуясь главенствующим положением, он защищает интересы не банка, а кредитуемого лица, при этом не неся никакой ответственности за его своевременный возврат. Нарушения в виде должностного лоббирования в банковской деятельности осуществляется на основе подставных или не существующих лиц, а убытки просто безнаказанно спишутся.

Исходя из выше проведенного исследования, можно сделать следующие выводы:

- На сегодня действия интеграционный процесса, то есть вступление Казахстана в ВТО в полную силу включит механизм рыночной экономики снизив кредитный риск возникший по вине самого банка.

- Недостатки оценки кредитоспособности заемщика рейтинговым методом следует решать через постоянный мониторинг изменения финансового положения и контроль графика погашения кредиторской задолженности.

Список литературы:

1. Искаков У.М. Банковское дело. Алматы: Экономика 2011. - 552с.

2. Закон «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» от 31.08.1995 г.№ 2444 (с учетом изменении и дополнении на 01.01.2016 г.)

3. Экономика США: Учебник для вузов. Под ред. В.Б. Супяна. -СПб: Питер 2003 г.651с.

4. Проблемы диагностики кредитоспособности заемщика // Банковское кредитование. - 2015. - №6.- 22 с.

УДК 338

СИСТЕМА МОНИТОРИНГА ЦЕН НА СОЦИАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЕ ТОВАРИ

Трохимец Е.И.
Классический приватный университет, г. Запорожье, Украина

Функционирование системы сбора, обработки, анализа и распространения информации о на социально-ориентированные товары и услуги является неотъемлемой частью обеспечения работы рынка вышеупомянутых товаров и услуг, а также возможности осуществления ценового регулирования. Наличие служб ценового мониторинга позволяет систематически информировать общественность о ценовые колебания на продукты и услуги социального значения. Результаты мониторинга обычно оформляют таблице и в виде отчета, отмечая среднюю цену на товар по регионам Украины и в среднем по Украине.

Однако, крайне важным и актуальным остается вопрос организационного обеспечения функционирования служб ценового мониторинга, выполнение регулирующей и контрольной функций.

Постановлением Кабинета Министров Украины № 803 от 13.06.2002 определен перечень социально-значимых товаров и услуг. Этот перечень выделяет основные группы, а именно продовольственные товары, отдельные виды продуктов переработки нефти, товары и услуги, которые реализуются по регулируемым ценам и тарифам. Значительное повышение цен на эти товары и услуги приведет к снижению жизненного уровня населения и осложнения закупать их в необходимом количестве особенно чувствительным и малообеспеченным слоям населения.

В результате анализа основных составляющих, которые входят в перечень социально-значимых товаров и услуг, можно сделать вывод, что они ориентированы на потребности потребителя. Поэтому, предлагаем рассматривать социально-значимые товары и услуги как социально-ориентированные товары и услуги, которые производятся и реализуются в интересах общества - потребителей и для удовлетворения потребностей первой необходимости широких слоев населения.

Следовательно, **социально-ориентированные товары и услуги** - это совокупность элементов товаров и услуг, отвечающих потребностям первой необходимости широких слоев населения, а именно продукты питания, отдельные виды продуктов переработки нефти, товары и услуги, которые реализуются по регулируемым ценам и тарифам, и социально ориентированные лекарственные средства, в соответствии с которыми применяется государственное регулирование цен и мониторинг цен, правительство имеет право ограничивать на них наценку, устанавливать нормативы рентабельности и требовать декларирования изменения цены, товары и услуги должны быть доступными для населения, поскольку колебания цен на них значительное влияние и отражает уровень жизни населения, а их наличие обеспечивает национальную безопасность страны.

Согласно Постановления КМУ «О мерах по проведению мониторинга цен и тарифов на потребительском рынке» мониторинг цен и тарифов - это оперативное исследование уровня цен и тарифов на отдельные товары и услуги в регионах, анализ и определение их динамики, осуществляется на основании информации и первичных документов предприятий и не является проверкой соблюдения ими государственной дисциплины цен [1].

Мониторинг проводится согласно Методическим рекомендациям по проведению мониторинга цен и тарифов на потребительском рынке, под которым следует понимать - оперативное исследование в регионах цен и тарифов на определенных Кабинетом Министров Украины социально значимые товары и услуги, анализ и исследования динамики ценовых процессов на товарных рынках осуществляется на основании информации и первичных документов базовых предприятий, и не является проверкой соблюдения ими государственной дисциплины цен.

Важным является то, что согласно распоряжению КМУ от 24 октября 2014 № 1063-р «О создании комиссии по ликвидации Государственной инспекции по контролю за ценами» [2]. Государственная инспекция Украины по контролю за ценами на данном этапе находится в стадии ликвидации, но продолжает функционировать в качестве мониторинговой службы. Ранее она входила в систему органов исполнительной власти и реализовала государственную политику по контролю за ценами. Инспекция находится только в г. Киеве и в регионах не представлена территориальными органами. На сегодня, контроль за ценами практически не осуществляется.

Согласно Постановлению КМУ № 803 мониторинг цен проводится по указанным в Постановлении товарам и услугам, которые принято считать социально-ориентированными продуктами питания. Ежедневно проводится мониторинг розничных цен на хлеб и овощи, дважды в неделю - розничных цен на продукты питания, ежедекадно - на отдельные виды нефтепродуктов, ежемесячно - на жилищно-коммунальные услуги, газ сжиженный, брикеты, торф, дрова, отдельные марки угля для бытовых нужд населения.

Государственное регулирование цен на социально ориентированные товары и услуги осуществляется Законом Украины «О ценах и ценообразовании» [3]; Постановлением КМУ № 373 вид17.04.2008 г. Об утверждении Порядка формирования цен на продовольственные товары, относительно которых введено государственное регулирование (с изменениями, внесенными согласно Постановлению КМУ N 168 (168-2011-п) от 09.02.2011) [4]; Постановлением КМУ О мероприятиях по проведению мониторинга цен и тарифов на потребительском рынке (Порядок, п.2) от 13 июня 2002 N 803 (с изменениями, внесенными согласно Постановлению КМ N 288 от 13.04.2005) [1].

Регулирование цен на социально ориентированные товары и услуги возложено на исполнительную власть и исполнительные органы городских советов по регулированию цен (тарифов). Главной государственной инспекцией Украины по контролю за ценами 12 ноября 2012 утверждены методические рекомендации по проведению мониторинга цен и тарифов на потребительском рынке. Процесс проведения мониторинга согласно вышеупомянутых методических рекомендаций организовано ежедекадно. Он осуществляется по конкретным видам товара, которые находятся в свободной продаже, кроме акционных.

Рассмотрим ценовой мониторинг на социально ориентированные товары и услуги в Украине (рис. 1).

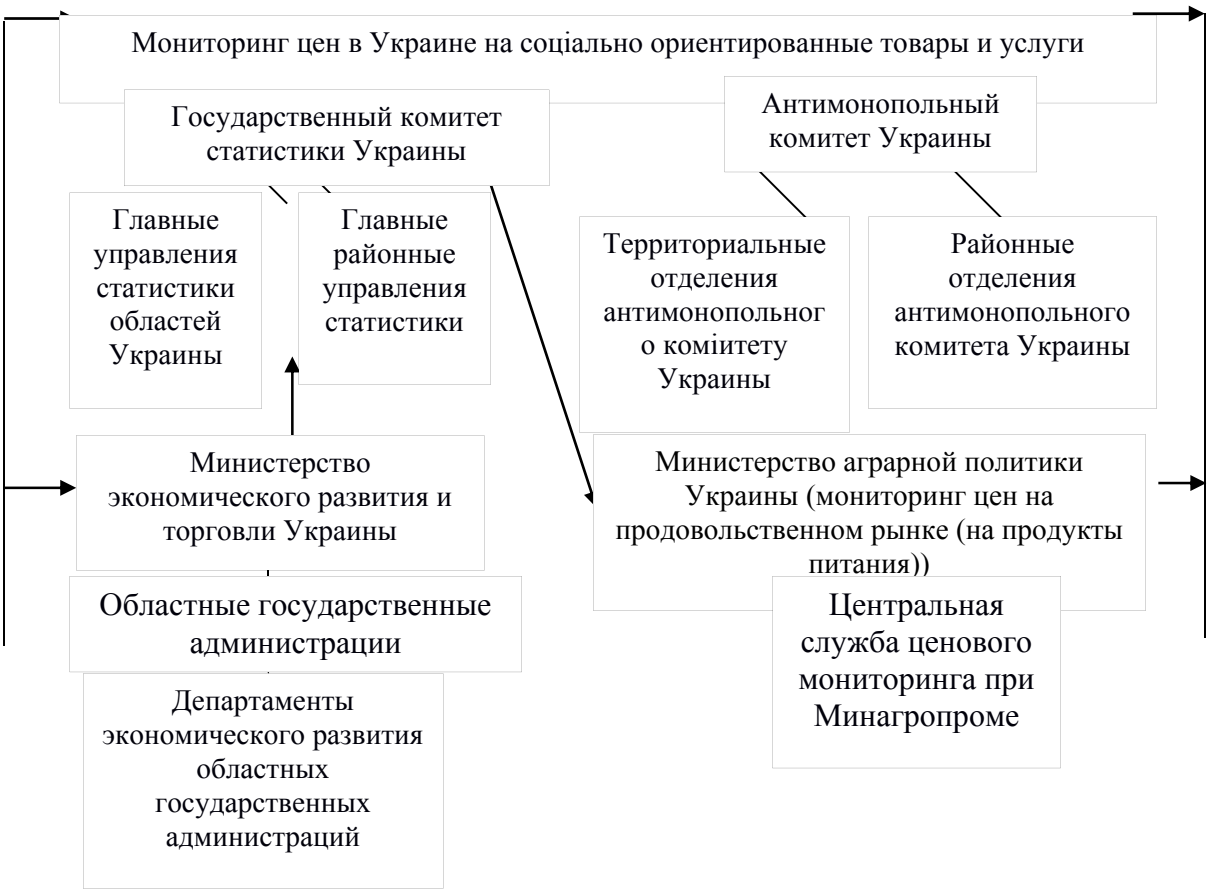

Рис. 1 Мониторинг цен в Украине на социально ориентированные товары и услуги
Составлен автором с использованием источника [5]

Согласно официальным данным, которые публикуются еженедельно на сайте Министерства экономического развития и торговли, в разделе «Цены и тарифы», мониторинг потребительских цен (средних уровней цен) производится на следующие социально ориентированные товары: рис; хлеб пшеничный из муки первого сорта; хлеб ржаной, ржано-пшеничный; говядина; свинина; птица (тушки куриные) сало; мука пшеничная высшего сорта; макаронные изделия; крупы гречневые;

колбасы вареные первого сорта; молоко жир. 2,5%; сметана жир. 15% (по 2013 г. включительно - 20% жирн.) масло сливочное жир. 72-73%; сыр мягкий жир. 9%; сахар; масло подсолнечное; яйца I-II категории; картофель; капуста; морковь; свекла; лук репчатый; бензин А-95; дизельное топливо. Также, информация о ценовой ситуации на вышеуказанные товары публикуется на сайтах областных государственных администраций, предусмотрено Постановлением КМУ от 4 января 2002 N 3 "О Порядке обнародования в сети Интернет информации о деятельности органов исполнительной власти" [6].

В рекомендациях в п. 3.1 указано, что Мониторинг цен осуществляется по конкретным видам товаров, реализуемых в свободной продаже (без учета товаров, реализуемых на льготных и акционных условиях), и наиболее распространены в общем объеме производства. В каждом базовом предприятии фиксируются не менее трех цены на каждый вид товара по следующим примером (табл. 1):

Таблица 1

Данные мониторнига цен на предприятиях торовли _____района (города) по состоянию на ___

№ п/п	Название товара	Ед. изм.	Розничная цена (грн.)			Объяснение причин, которые привели к изменениям в цене*
			минимальная	максимальная	средняя	

* Предложено автором

Впрочем, в приведенной таблице желательно указывать причину, по которой произошли ценовые колебания относительно предыдущего периода. Поэтому, предлагаем добавить в таблице столбец, в котором будут указаны объяснения и толкования об изменениях в ценах.

Приведенные таблицы и сама система мониторинга носят по сути аналитический и информационный характер. Несмотря на то что областными государственными администрациями проводится мониторинг цен (что согласно определению мониторинга не является проверкой соблюдения ими государственной дисциплины цен), для национальной экономики страны важно именно контроль за ценами.

Необходимым для регулирования цен было бы возложение именно контролирующей функции на областные государственные администрации. То есть, областные государственные администрации каждого региона должны осуществлять контроль за ценами на социально ориентированные товары и услуги. Регулярные встречи представителей департаментов экономического развития и торговли областных администраций с представителями бизнеса (руководители супермаркетов, продовольственных магазинов и т.п.) носят более дискуссионный характер и не влияют на регулирование ценовой ситуации в стране. Но, кроме этого крайне важным и обязательным является привлечение общественности к процессу проведения мониторинга цен, что предусмотрено Постановлением № 996 от 03.11.2010 г. "Об обеспечении участия общественности в формировании и реализации государственной политики» [7], Законом Украины "Об информации "[8]. Практикуется также создание общественных советов по отдельным вопросам, важных для населения того или иного региона. Ведь общественность отстаивает интересы местного населения и может объяснить реальное положение вещей по уровню жизни, покупательской способности. Также не наблюдается обмен опытом между регионами. Обмен опытом можно проводить в виде онлайн конференций, селекторных совещаний или форумов.

Список литературы:

1. Постанова КМУ від 13.06.2002 № 803. «Про заходи щодо проведення моніторингу цін і тарифів на споживчому ринку». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/sjow/803-2002%D0%BF

2. Ропорядження КМУ від 24 жовтня 2014 р. № 1063-р «Про утворення комісії з ліквідації Державної інспекції з контролю за цінами». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/ show/1063-2014-%D1%80

3. Закон України «Про ціни і ціноутворення» від 21.06.2012 № 5007-VI {Із змінами, внесеними згідно із Законами № 5496-VI від 20.11.2012, ВВР, 2014, № 1, ст.4 № 499-VIII від

02.06.2015}. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5007-17

4. Постанова КМУ від 17 квітня 2008 р. N 373 «Про затвердження Порядку формування цін на продовольчі товари, щодо яких запроваджено державне регулювання» {Із змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ N 168 (168-2011-п) від 09.02.2011}. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/373-2008-%D0%BF

5. Кузоваткін В. О. Ціновий моніторинг аграрного ринку в Житомирській області / В. О. Кузоваткін // Вісник ЖНАЕУ. – 2011. – № 2, т. 2. – С. 182–193.

6.Постанова КМУ від 4 січня 2002 р. N 3 Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3-2002-%D0%BF/print1330005617355960

7. Постанова КМУ від 3 листопада 2010 р. N 996 Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики.– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF

8. Закон України „Про інформацію” від 02.10.1992 № 2657-XII .– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

УДК 658

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ НА ПРЕДПРИЯТИИ „ЭПИЦЕНТР”

Туник А.Г.
Классический Приватный Университет, г. Запорожье, Украина

В результате проведенного анализа экономической деятельности оптово-розничного предприятия „Эпицентр”, финансово-хозяйственную деятельность исследуемого предприятия можно охарактеризовать следующим образом: финансовое состояние предприятия с каждым годом улучшается, о чем свидетельствует увеличение выручки на предприятии с одновременным отставанием от нее роста себестоимости услуг; предприятие рентабельно. За исследуемый период увеличилась эффективность использования трудовых ресурсов, основных фондов, что положительно сказывается на деятельности предприятия. Однако, в ходе анализа была обнаружена низкая платежеспособность и финансовая устойчивость предприятия. Практически все значения коэффициентов платежеспособности и финансовой устойчивости оказались ниже нормативных. Это говорит о преимуществе задолженности над собственными средствами, недостатка наличных средств, низкой части собственных средств в общей сумме всех оборотных средств, зависимости от заемных средств. На конец 2014 года предприятие за счет собственных средств покрывает задолженность на 89%.

С одной стороны, ожидая прирост доходов целесообразно брать долгосрочные кредиты для финансирования капитальных инвестиций. С другой стороны низкая ликвидность – это потеря прибыли, потеря контроля и частичная или полная потеря вложенного капитала. Кроме этого в результате анализа была обнаружена преимущество дебиторской задолженности в сумме оборотных активов и ее неудовлетворительное состояние, связанное с длительной продолжительностью ее оборачиваемости. Для решения этой проблемы на предприятии „Эпицентр” нужно ввести следующие управленческие решения:

-контроль за состоянием расчетов с покупателями по отсроченным (просроченным) задолженностям;

-расширение круга покупателей с целью уменьшения потерь от неуплаты одним или несколькими крупными покупателями;

-контроль за соотношением дебиторской и кредиторской задолженности (при значительном превышении дебиторской задолженности возникает угроза финансовой устойчивости предприятия);

-предоставление скидок покупателям при досрочной оплате, что частично компенсирует потери от инфляции.

В финансовой политике предприятия „Эпицентр” важное место занимает распределение и использование прибыли как основного источника финансирования инвестиционных потребностей и удовлетворения экономических интересов собственников. Из общей прибыли платится налог в соответствии с действующим законодательством о налогообложении прибыли предприятий. Прибыль, остающаяся после налогообложения (чистая прибыль), поступает в полное распоряжение предприятия и используется в соответствии с его уставом.

Для улучшения ликвидности и финансовой устойчивости предприятия „Эпицентр” целесообразно провести следующие мероприятия:

-увеличение имеющихся средств на текущем счете предприятия для расчетов по краткосрочной кредиторской задолженности.

-продажа дебиторской задолженности при возникновении риска неплатежеспособности;

-увеличение объема реализации и ввода в эксплуатацию новых производственных мощностей в условиях высокой емкости рынка товаров , реализуемых предприятием и высокого спроса на продукцию приведет к увеличению прибыли.

На предприятии активно внедряются новые технологии, снижаются условно-постоянные расходы, это снижает рост себестоимости и соответственно увеличивает рост прибыли, что значительно повышает уровень конкурентоспособности предприятия. Возможная причина неплатежеспособности предприятия – это капиталоемкие инвестиционные проекты (Создание и эксплуатация мощностей по реализации новых видов фасовки товаров). В условиях возникновения экономического кризиса в стране (инфляция, падение спроса на товары) предприятие „Эпицентр”, финансируя инвестиционные проекты, может не рассчитаться по своим обязательствам. В случае возникновения кризиса целесообразно провести продажу инвестиций (реинвестирование). Реинвестирования может выступать как остановка ведущих инвестиционных проектов с продажей объектов незавершенного строительства и неустановленного оборудования. Сохранение долгосрочных инвестиционных проектов в условиях кризиса – верный путь к банкротству и ликвидации предприятия.

При возникновении на предприятии „Эпицентр” финансового кризиса целесообразно провести финансовую стабилизацию по трем этапам:

-устранение неплатежеспособности;

-восстановление финансовой устойчивости;

-обеспечение финансового равновесия в длительном периоде.

Устранение неплатежеспособности может и должна осуществляться мерами, не приемлем с позиций обычного управления. Антикризисное управление допускает любые потери (в том числе и будущие), ценой которых можно добиться восстановления платежеспособности предприятия сегодня.

Сущность данного этапа стабилизационной программы заключается в маневре денежными потоками для заполнения разрыва между их расходованием и поступлением. Маневр осуществляется как уже полученными и материализованными в активах предприятия средствами, так и теми, которые могут быть получены, если предприятие переживет кризис.

Заполнение „кризисной ямы” может быть осуществлено и увеличением поступления денежных средств (максимизацией), и уменьшением текущей потребности в оборотных средствах (экономией).

Также возможен подход, акцентированный на конкурентах, сосредотачивается на стратегии и тактике противодействия конкурентам.

УДК 336.71

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СУЩНОСТИ БАНКА КАК ОСНОВНОГО ИНДИКАТОРА РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ ГОСУДАРСТВА

Усувалиева З.К.
ЧУ «Академия «Болашақ», г. Караганда, Республика Казахстан

Сущность банка определяется прежде всего спецификой его деятельности. Банки имеют свои средства коммуникации, фабрики по изготовлению денег, типовых платежных средств, выступают консультантами, посредниками в переговорах. Они выполняют несколько сот услуг,

количество и многообразие которых в современном хозяйстве продолжает увеличиваться.

Банк - это специфическое предприятие, производящее свой собственный продукт, отличающий его от других предприятий. Это деятельность не надстройки, а элемента базиса общества. Банк как предприятие является производительным институтом, деятельность которого направлена на удовлетворение потребностей участников рынка.

Производительный характер банка виден прежде всего в том, что он создает свой собственный специфический продукт. Им являются:

1. Платежные средства, эмитируемые на макро и микроуровне. Без денег не может быть совершен обмен продуктами труда, не может быть продолжен воспроизводственный процесс. Выпуск наличных денег - это монополия банка, его производит только он, делая специфическим продуктом банковской системы.

2. Аккумулируемые свободные, временно не используемые ресурсы. Превращая «неработающие» денежные средства в работающие, банки питают тем самым хозяйство дополнительными «энергетическими» ресурсами.

3. Кредиты, предоставляемые его клиентам как капитал, как средства, возвращаемые к своей исходной точке с приращением в виде вновь созданной стоимости.

4. Разнообразные услуги, производительный характер которых подтверждается органическим включением прибыли в общий размер совокупного общественного продукта, создаваемого в соответствующий период времени.

Также сущность банка определяет его роль в экономике. Банк, функционируя в сфере обмена, обеспечивает:

1. концентрацию свободных капиталов, необходимых для поддержания непрерывности и ускорения производства;

2. упорядочение и рационализацию денежного оборота [1].

Роль банка можно рассматривать с количественной и качественной точки зрения.

Количественная сторона определяется объемом и разнообразием банковского продукта, реализуемого на рынке, т.е. объемом активных операций банка.

Качественная сторона роли банка достигается посредством проведения сбалансированной политики, направленной как на эффективность производства, так и на эффективность банковского дела.

В экономике, связанной рыночными отношениями, банковская система выполняет триединую роль:

1. Через банки осуществляет управление платежами;

2. Аккумулирует денежные средства и направляет их к различным заемщикам, при этом необходимо направлять их к заемщикам, которые найдут способы их оптимального применения;

3. банки, действуя в соответствии с денежно-кредитной политикой Центрального Банка, регулируют количество денег, находящихся в обращении.

При определении роли банка важно видеть и его общественное назначение. Центральный Банк чаще всего принадлежит государству. Осуществляя свою деятельность на макроуровне, он проводит политику в интересах государства; не ставит своей задачей получение прибыли. На прибыль работают коммерческие банки различных форм собственности. Их общественное назначение проявляется в том, что они работают, прежде всего, для клиентов, для удовлетворения их потребностей. Банк, являясь экономическим предприятием, не может заниматься благотворительной деятельностью. Деньгами своих вкладчиков он не имеет право покрывать убытки несостоятельных заемщиков.

Из всего спектра потребностей хозяйства банк, как общественный институт, обязан выбрать те из них, которые при активной поддержке позволит получить большую прибыль, повысить рентабельность как предприятия-заемщика, так и самого банка.

Деятельность банковских учреждений многообразна. В современном обществе банки занимаются различными видами операций. Они не только организуют денежный оборот и кредитные отношения, но и финансируют народное хозяйство, совершают куплю-продажу ценных бумаг, а в некоторых случаях осуществляют посреднические сделки и управление имуществом. Кредитные учреждения консультируют, участвуют в обсуждении законодательных и народнохозяйственных программ, ведут статистику, имеют свои подсобные предприятия.

К раскрытию сущности банка можно подойти с двух сторон: юридической и экономической. В первом случае исходное значение приобретают понятия «функции» и

«банковские операции». Речь идет о функциях и операциях, которые в соответствии с законодательством относятся исключительно к банковской деятельности. Однако при всей важности юридической стороны проблема сущности банка определяется не операциями, которые ему можно выполнять, а в первую очередь экономической стороной дела. Важно учитывать исторические закономерности, устойчивые традиционные сделки (сохранная операция, обмен валют, кредитование, расчеты) и кроме» того, выделить те из них, которые обусловлены экономической конъюнктурой, особенностями определенного этапа общественного развития. В целом познание сущности банка требует ответа, какими качествами он обладает, выражающими его существенную обособленность и определенность. В этом смысле банк является прежде всего предприятием, производящим особый, специфический продукт. Банк как специфическое предприятие производит продукт, существенно отличающийся от продукта сферы материального производства, он производит не просто товар, а товар особого рода в виде денег, платежных средств. Деньги, выпущенные банком как единственным монополистом в общей массе субъектов воспроизводства, обслуживают и сферу производства, и сферу распределения, обмена и потребления. Помимо данного продукта, банки предоставляют различного рода услуги, преимущественно денежного характера.

Основным банковским продуктом в сфере услуг является предоставление кредита. Специфика банковского кредита состоит в том, что он предоставляется не как некая сумма денег, а как капитал, т.е. предоставленные взаймы денежные средства должны не только совершать кругооборот в хозяйстве заемщика, но и возвратиться к своей исходной точке с приращением в виде ссудного процента как части вновь созданной стоимости.

Банк работает в основном на чужих деньгах, аккумулируемых на началах возвратности. При этом привлечение средств в виде депозитов и вкладов — исключительное право банка. Это отличает его от других субъектов экономики. Банк отличается от промышленного предприятия и характером эмитирования. Он не только выпускает акции и другие ценные бумаги, но и совершает операции по учету и хранению ценных бумаг других эмитентов.

В банке работает особый персонал — преимущественно служащие, а не рабочие: люди, занятые не физическим трудом, а денежными операциями, обработкой цифр, информации, экономическим анализом, организацией учета, расчетов между предприятиями.

Банк — торговое, посредническое, а не промышленное предприятие. Схожесть банка с торговлей не случайна. Банк действительно «покупает» ресурсы, «продает» их, функционирует в сфере перераспределения, содействует обмену товарами. Он имеет своих «продавцов», хранилища, особый «товарный запас», его деятельность во многом зависит от оборачиваемости. В то же время основное назначение банка — посредничество на денежном рынке и рынке ссудных капиталов. Целью денежного посредничества является сведение интересов владельцев свободных денежных средств (кредиторов) с теми, кто нуждается в деньгах (заемщиками). При всей условности понятие банка как предприятия (безотносительно от того имеет он сходство с промышленным и торговым предприятием либо отличается от них) может существовать, т.к. в большей степени характеризует производительный характер его деятельности. В процессе посредничества банк создает особый продукт — платежные средства, не производимые никаким другим экономическим субъектом.

Одной из уникальных способностей коммерческих банков и характерной чертой, отличающей их от других финансовых институтов, является создание и уничтожение денег. Она реализуется в эластичной кредитной системе, которая является необходимым условием относительно устойчивых темпов роста экономики. Со своими депозитными и кредитными операциями она мобилизует временно свободные денежные средства и предоставляет их в виде кредита, чем удовлетворяет потребности народного хозяйства в деньгах, т.е. создает новые платежные средства. В процессе своей деятельности банки и уничтожают часть денег. Это происходит, во-первых, при снятии клиентом наличных денег со счета в банке (без изменения общей массы денег) и, во-вторых, при погашении кредитов путем списания денег со счета-заемщика [2].

В своей деятельности коммерческие банки руководствуются определенными принципами:

— работают в пределах реально имеющихся ресурсов, которые по срокам соответствуют структуре банковских активов, их вложения в активы должны быть краткосрочными, иначе не будет обеспечен возврат погашения ссуды;

— должны обладать экономической самостоятельностью, т.е. свободно распоряжаться

собственными средствами и привлеченными ресурсами, выбирать клиентов и вкладчиков, распоряжаться своими доходами. Только в этих случаях они могут отвечать за результаты своей деятельности, по своим обязательствам всеми принадлежащими ему средствами и имуществом. Весь риск от своих операций банк берет на себя;

— взаимоотношения коммерческого банка со своими клиентами строятся как обычные рыночные отношения, критерием которых являются прибыльность, ликвидность, риск;

— государство может осуществлять регулирование деятельности банка только косвенными экономическими методами. Запрещается вмешательство в любой форме государственных органов и их должностных лиц в деятельности банков.

Прибыль является одной из целей, но не определяющей всю коммерческую деятельность банка. Согласно современной теории большое значение для банка имеет его конкурентная позиция на рынке, репутация, а также удовлетворение потребностей экономики в дополнительных ресурсах. Коммерческий банк является элементом банковской системы. Это означает, что он должен: обладать такими родовыми свойствами, которые позволяют ему быть органичной частью целого (иметь статус банка, лицензию на право совершения банковских операций), работать по общим правилам; функционировать в рамках общих и специфических законов, юридических норм общества; быть способным к саморегулированию (реагированию и приспособлению к окружающей среде), развитию и совершенствованию; взаимодействовать с другими элементами банковской системы. Помимо банков в банковскую систему входят некоторые специальные финансовые институты, которые выполняют банковские операции, но не имеют статуса банка, другие учреждения, образующие банковскую инфраструктуру и обеспечивающие жизнедеятельность денежно-кредитных институтов.

Таким образом, банк можно определить как особое специфическое депозитно-кредитное учреждение, осуществляющее привлечение временно свободных денежных средств и размещение их от своего имени на условиях возвратности, срочности и платности.

Список литературы:

1. БАНКИ: сущность, виды и функции. http://www.mir-fin.ru

2. Современные представления о сущности банка. Казахстанский Информационный Портал. KazPortal.kz

3. Закон Республики Казахстан от 31 августа 1995 года № 2444 «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.08.2015 г.)

4. Закон Республики Казахстан от 30 марта 1995 года № 2155 «О Национальном Банке Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.04.2015 г.)

УДК 330.101

НОВОЕ ЛИЦО ГЛОБАЛЬНОЙ КОНКУРЕНЦИИ: КАКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В РЕГУЛИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ ОНА ПРИНЕСЕТ?

Шаховская Л.С., Матковская Я.С.
Волгоградский государственный технический университет, г. Волгоград, Российская Федерация

Складывавшаяся начиная с 2014 года экономическая ситуация, связанная с падением цен на нефть, и все усложняющаяся санкционной конфронтацией, может быть идентифицирована, с одной стороны, как беспрецедентная, а с другой – как новая форма проявления противоречий, сложившихся в глобальной экономике (мировой, национальной, отдельных отраслей), разрешать которые за минувшее столетие, приходилось неоднократно. Если сосредоточиться только на одном ключевом аспекте мировой экономики – ее энергетической составляющей, то падение цен на нефть не представляется чем-то необычным, даже в свете санкционного «режима»: в течение двадцатого века мировая экономика неоднократно претерпевала значительное падение цен на нефть, а в отношении России (и не только) уже применялись всевозможные санкции со стороны других стран, хотя прежде они имели другую природу, но, тем не менее, всегда имели место быть.

Санкции для России не являются чем-то беспрецедентным, тем более, что уже в нашем, XXI веке, всевозможные санкции были применены к более чем 15 странам, включая такие государства, как Гаити, Зимбабве, Гвинея-Биссау, Центральная Африканская Республика, Конго, Северная Корея, Берег Слоновой Кости, Сирия, Судан, Гвинея, Узбекистан, Беларусь, Гондурас, Сомали, Ливия, Бирма, Иран [1, С. 41; 2]. Следует отметить, что мировая экономика преодолевала и более низкие рубежи падения цен на нефть, однако, по оценкам министерства энергетики РФ, такой длительный тренд падения цен на нефть, как в настоящее время, наблюдался только 45 лет назад [3]. Тем не менее, сам факт имел место. Вследствие этого возникает дилемма, как идентифицировать сложившуюся ситуацию: как беспрецедентный вариант развития событий, не имевший до сих пор места в мировой экономике, или как ситуацию, которую можно описать и прогнозировать, экстраполируя имевшие место в прошлом тренды?

Ответ в этой ситуации может быть, на наш взгляд, только один: учитывая огромный накопленный трансформационный потенциал советской и российской экономической науки и практики, наконец-то начать в стратегии развития постсоветских государств, если не опережать развитие практики, то хотя бы синхронизировать их прогресс [См. подр.: 4], то есть развивать нормативисткую и прогностическую функции науки. При этом следует обращаться к работам классиков экономики, особенно к трудам такого ее представителя, как Дж.М.Кейнс, чьи работы, как известно, выступают результатом синхронизации науки и практики, порождая их синергическое взаимодействие для выправления той экономической ситуации, которая сложилась в экономике, ориентированной на преимущества свободного рынка, в 20-30-х годах XX столетия.

Если всмотреться в сегодняшнюю ситуацию, в том числе и в контексте современного состояния нефтяного рынка, его структуры и инфраструктуры, то нельзя не отметить сходства ситуации, имевшей место в начале XX века в отношении структуры рынка и нарастания противоречий, приведших к «великой депрессии» и сегодняшней ситуацией преобладания вертикально-интегрированных нефтяных компаний - супермейджоров и мейджоров, значительная часть которых, является государственными, или значительную часть акционерного капитала которых, образует государственная собственность. Причем, это касается не только нашей страны, но и ряда других стран. Действительно, по ряду данных, так называемые NOCs (национальные нефтяные компании) контролируют около 90% мировых резервов нефти и газа и 75% их производства, а также большую часть соответствующей инфраструктуры. Из 25 супермейджоров более 70% являются государственными (NOCs) [5; 6, P. 17].

Как результат: мы сегодня можем наблюдать не только повышение государственных интересов в области нефти, а новую форму конкурентной борьбы, для которой причиной и следствием выступают не экономические факторы, а политические мотивы и цели. Естественная конкурентная борьба становится подчиненной политике, а не экономике (что во многом, кстати, и объясняет низкую инновационную активность НК по сравнению с другими отраслями экономики). Эта ситуация продолжает накаляться и это логично: ведь наличие собственных источников нефти и газа не только обеспечивают экономическую безопасность страны, но и степень ее влияния на другие страны. На превалирование значения нефти и газа как основного энергетического источника указывают все данные и прогнозы не только самих супермейджоров (BP, Exxon [7; 8]), но и энергетических министерств и международных организаций, специализированных на энергетике [9; 10; 11, 12], а также различных консалтинговых агентств [13, 14].

Указанное «перерождение» конкурентной борьбы из чисто экономического явления в политическое, распространяется и имеет место в современных условиях не только на рынке нефти, но именно на нем оно становится все более заметным и болезненным, поскольку потребителями нефти и нефтепродуктов, в большинстве случаев прямо, а в некоторых случаях косвенно, являются все жители планеты. Незначительное исключение могут составлять только отшельники и племена, живущие натуральным хозяйством.

Очень хорошо иллюстрирует происходящие современные рыночные трансформации и так называемая сланцевая революция. До сих пор не было доподлинно известно, каковы ее потенциальные масштабы, как повлияет она на архитектуру мировой экономики. Долгое время исследователи задавались вопросом о том, миф или реальность эта сланцевая революция? Если проанализировать мнения, высказанные о сланцевой революции, начиная с 2000 года (который

считается ее стартом), теоретиками и практиками в области экономики добычи и переработки нефти и газа, то мы неизбежно выделим три этапа.

Первый этап – примерно до 2005 года, характеризуется тем, что мир был изумлен как целесообразностью добычи такого рода нефти, так и технологическими возможностями ее добычи и переработки, а также соответствия уровня себестоимости этих процессов, сложившимся в мире условиям.

Второй этап - связан с развитием пессимистических настроений, экологических опасений и критики сланцевой революции со стороны тех стран, в которых такие углеводороды не добываются или их нецелесообразно добывать в силу наличия традиционных месторождений. На этом же этапе были слышны прогнозы о том, что рано или поздно сланцевый проект перестанет существовать. Этот этап подошел к концу, когда внутренние цены на газ в США существенно снизились, именно благодаря совершенствованию технологий переработки сланцевого газа, а во всем мире цены на природный газ, напротив, поднялись.

Новый, третий этап – это тот этап, который стартовал, когда в конце 2015 года в США было снято эмбарго на экспорт сырой нефти, кстати, сланцевого происхождения. Правительством этой страны всеми возможными путями продвигается политика склонения стран ЕС (да, и Китая так же) к отказу от российского природного газа и выбора в пользу сжиженного американского газа. Это и ситуация на Украине, и санкции, и действия, провоцирующие некоторые страны, например, Болгарию и Турцию, к отказу от участия в Южном/Турецком потоке. К концу 2015 года, в связи с ситуацией в Сирии, добавилось осложнение российско-турецких отношений, в связи с чем, следует предположить, что задействован далеко не весь арсенал возможного давления не только на РФ, но и на некоторые другие постсоветские страны политическими мерами для того, чтобы добиться чисто экономических результатов: выдавить их как конкурентов с мирового рынка энергоносителей.

Другими словами, устранение конкурентов с мировых рынков теперь стало возможно не потому, что продукция конкурента – страны партнера, оказалась лучше по цене или качеству, а потому, что партнер «плохой»: его поведение вне рынка, не соответствует представлениям других стран о тех «ценностях» (кстати, необязательно экономических), которые партнер не поддерживает, например, потому, что они не отвечают его интересам. На практике, это означает изменение характера экономической конкуренции, которая перестает быть регулятором экономического развития: ее заменяет политическое давление со стороны более сильных государств над слабыми, либо над теми государствами, которые в рамках международного разделения труда, специализируются на экспорте на мировой рынок именно тех ресурсов, которые у них есть в изобилии. Это значит, что под сомнение ставится не только целесообразность существующего в его нынешнем виде международного разделения труда, но и основанные на нем международная специализация и кооперация.

Ожидать, что США откажутся от сланцевых проектов – безосновательно, поскольку они рассматривают их как инструмент противостояния и давления на всех добытчиков природного газа [15].

Тенденция, которая усиливается в современной экономике, состоит в том, что в ней политическая карта мира предопределена доминированием той страны, чье государство и его внешняя политика обладает наиболее мощным инструментом воздействия на другие страны.

В связи со всем вышеуказанным, следует предположить, что в этих условиях постсоветским странам необходимо не только решать отраслевые проблемы, связанные с импортозамещением, но и осуществить пересмотр промышленной политики: в новых условиях импортные ресурсы представляется актуальным рассматривать не как экономическую составляющую, а как политический инструмент.

Против многих постсоветских стран сегодня осуществляется беспрецедентное политическое давление. Инструментов давления на них намного больше, чем это можно представить и нам следует ожидать, что их количество будет расти и проявлять себя в самых разных сферах жизни постсоветского общества: не только в экономике, но и в других отраслях - спорте и культуре - прецеденты уже имеются, и, хотя официально связь между этими событиями не устанавливается, но они вполне могут иметь серьезные экономические последствия. В связи с этим нам предстоит понять, как контролировать экспансию международного государственно-корпоративного давления и выработать новые оптимальные методы противостояния этому во внешней политике и контроля над этими процессами внутри национальной экономики постсоветских стран.

Список литературы:

1. Гулиев, И.А., Мустафинов, Р.К. Оценка влияния санкций на нефтегазовые компании России /И.А. Гулиев, Р.К. Мустафинов. - Проблемы экономики и управления нефтегазовым комплексом. – 2015. - №5. – С. 41-45.

2. Gary Clyde Hufbauer Post-2000 Sanctions Episodes. – N.Y., 2012.

3. Новак — РБК: «Стресс-тест на $20 за баррель не кажется фантастическим» // РБК. URL.: http://www.rbc.ru/interview/business/15/01/2016/56980efb9a79471527fa9f29. Дата обращения 15.01.16.

4. Шаховская, Л.С. Институты развития в реальном секторе экономики как условие синхронизации теории и практики / Шаховская Л.С., Матковская Я.С. // Экономика. Налоги. Право. - 2015. - № 2. - С. 28-33.

5. Кондратьев, В. Зачем нужны государственные нефтяные компании? // Перспективы: Сетевое издание Центра исследований и аналитики Фонда исторической перспективы. [Электронный ресурс]. // URL.: http://www.perspektivy.info/oykumena/ekdom/zachem_nuzhny _gosudarstvennyje _neftanyje_kompanii_2014-07-01.htm. Дата обращения: 15.01.16.

6. National Oil Companies and Value Creation, World Bank Working Paper No 218, The World Bank, Washington D.C. 2011.

7. BP Statistical Review of World Energy June 2015. 64th edition.// #BPstats URL.: bp.com/statisticalreview. Acknowledgements Data compilation Centre for Energy Economics Research and Policy, Heriot-Watt University, www.ceerp.hw.ac.uk.

8. The Outlook for Energy: A View to 2040. ExxonMobil, 2012.

9. World Energy Outlook 2013. OECD/IEA, 2013.

10. World Energy Outlook 2014. London, 12 November 2014.

11. World Energy Outlook 2014 Factsheet. OECD/IEA, 2014.URL: http://www.worldenergyoutlook.org/media/weowebsite/

12.World Energy Scenarios.Composing energy futures to 2050.WEC. URL: www.worldenergy.org/publications/2013/. Дата обращения: 16.01.16.

13. Рост через инновации Российский и международный опыт. ОбзорPwC 2013. // URL.:www.pwc.ru/innovationsurvey. Дата обращения: 16.01.2016.;

14. Инновации в нефтегазовом секторе. Обзор PwC 2014. // URL.:www.pwc.com/innovationsurvey. Дата обращения: 16.01.16.

15. СМИ: Половина нефтедобывающих компаний США разорятся к концу года [Электронный ресурс] // URL: http://cont.ws/post/84084/. Дата публикации 23.04.15. Дата обращения 15.01.16.

УДК 336.717.42

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПОДХОДОВ ФОРМИРОВАНИЯ КРЕДИТНОГО ПОРТФЕЛЯ БАНКА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Шуиншина Н.Г., Оразбаева А.Г.
АО «Университет КазГЮУ», г. Астана, Республика Казахстан

В современных условиях особую актуальность приобретают вопросы четкой организации кредитного процесса, поскольку кредитный портфель банка формирует кругооборот капитала, играет огромную роль в деятельности экономических субъектов. Любая форма предприятия в своей деятельности при расширении производства, модернизации или выпуска новой продукции сталкивается с необходимостью изыскания дополнительного источника финансирования. Исходя из возникшей потребности в кредитных ресурсах, у субъектов малого и среднего бизнеса банки формируют предложения, но на своих условиях и в этом проявляется сущность коммерческого банка как посредника.

Качество кредитного портфеля прямопропорционально отражается на уровне доходов кредитного учреждения, заинтересованного в стабильности своего финансового положения. Устойчивость отдельно взятого коммерческого банка как элемента кредитной системы определяет стабильность всего финансового сектора экономики [1].

В период мирового экономического спада отечественная экономика подвержена большим рискам, в том числе и банковская система. Отечественные банки в целях сглаживания влияния отрицательных факторов на их деятельность разрабатывают новые стратегические подходы по

управлению капиталом и повышению их эффективности, а так же улучшению качества кредитного портфеля [2].

Рассмотрим на примере структуру и объемы формирования провизии по выданным ссудам БВУ за отчетный период.

Динамика изменения финансовых показателей отечественных банков, отражающая структуру формирования ссудного портфеля по срокам образования задолженности, представлена в таблице 1.

Исходя из статистических данных отчетов Национального банка Республики Казахстан на 01.12.2015 года видно, что объемы выданных банковских займов за прошлый год выросли на 6,1%, что в количественном выражений составило 15053,1 млрд. тенге.

Сравнивая динамику изменения качества ссудного портфеля за прошлый год, так же наблюдаем их увеличение, так объемы банковских займов по которым отсутствует просроченная задолженность по основному долгу и начисленному вознаграждению выросли до 12584,1 млрд. тенге, прирост составил 22,7%.

Таблица 1. Качество ссудного портфеля банковского сектора РК

	Наименование показателя / дата	01.01.2015		01.12.2015		Прирост, в %
		сумма осн. долга, млрд. тенге	в % к итогу	сумма осн. долга, млрд. тенге	в % к итогу	
	Банковские займы, в т.ч.:	14 184,4	100,0%	15 053,1	100,0%	6,1%
	Займы, по которым отсутствует просроченная задолженность по основному долгу и/или начисленному вознаграждению	10 259,2	72,3%	12 584,1	83,6%	22,7%
	Займы с просроченной задолженностью от 1 до 30 дней	357,2	2,5%	627,1	4,2%	75,6%
	Займы с просроченной задолженностью от 31 до 60 дней	158,4	1,1%	249,4	1,7%	57,4%
	Займы с просроченной задолженностью от 61 до 90 дней	69,4	0,5%	170,2	1,1%	145,3%
	Займы с просроченной задолженностью свыше 90 дней	3 340,2	23,5%	1 422,3	9,4%	-57,4%
	Провизии по МСФО	3 569,8	25,2%	1 649,7	11,0%	-53,8%
	Коэффициент покрытия провизиями по МСФО займов с просроченной задолженностью свыше 90 дней	106,9%		116,0 %		
Примечание: использованы данные Статистического бюллетеня НБРК						

В целях более наглядной иллюстрации отразим основные показатели ссудного портфеля отечественных банков за отчетный 2015 год, на рисунке 1.

Следует обратить внимание на положительную динамику сокращения объемов займа с просроченной задолженностью от 61 до 90 дней в суммарном выражении на 1917,9 млрд. тенге или на 57,4%. В структуре ссудного портфеля на конец 2015 года данный показатель просроченной задолженности составил не более 9,4%, что в количественном выражении

составляет 1 422,3 млрд. тенге.

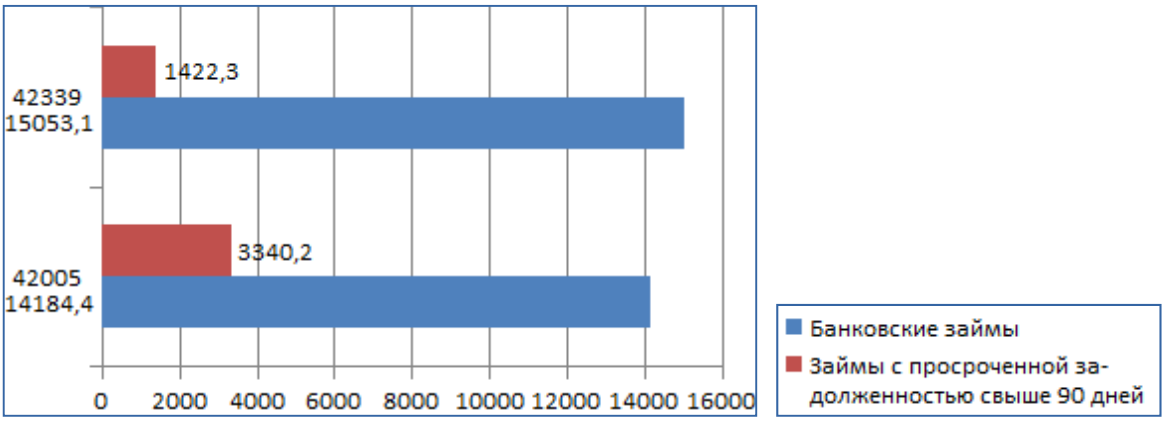

Рисунок 1. Структура ссудного портфеля БВУ на 01.12.2015 г.

Главная цель отечественных банков в условиях девальвационного процесса - совершенствование механизма кредитования с учетом темпов обесценения инфляционного процесса, то есть повышение оборачиваемости активов банка их эффективное вовлечение в формирование доходов с учетом снижения возможных рисков. В случае формирования остатка сальдо ресурсов по кредитным операциям, следует задействовать альтернативные инструменты. Искусство управления кредитным потенциалом банка состоит в том, что механизм распределения источников формирования ресурсов и структура вложения адекватно должны соответствовать нормативным требованиям с максимальной их отдачей. Особенности организации и специфика обращения ссуженной стоимости в виде товара позволяют коммерческим банкам регулировать денежные потоки и формировать реальную стоимость через функцию перераспределения выдавая кредиты хозяйствующим субъектам реального сектора экономики. Уровень оборачиваемости кредитных ресурсов на прямую зависит от отрасли и вида деятельности заемщика, специфика торговой деятельности значительно повышает скорость оборота, но если это входит в приоритеты кредитной политики, где учитываются все факторы влияющие на показатели ликвидности баланса банка.

Согласно регламенту приемов банковского менеджмента при формирования кредитных портфелей, можно выделить следующие их виды:

-портфель, не приносящий доход: удельный вес неработающих ресурсов в составе актива баланса банка не задействованы в формировании доходов;

-консервативный портфель: в управлении активами применят традиционные приемы размещения ресурсов, которые по большей части ограничены по уровню доходности;

-полуконсервативный портфель: при формировании активных операций банк соблюдается соотношение сроков привлечения и размещения ресурсов согласно потребности кредитного рынка;

-спекулятивный портфель: банк в формировании кредитной политики руководствуется агрессивной политики и подвержен значительным рискам.

В целом при принятии управленческих решений руководство банка сохраняет лимиты по ограничению рисков кредитного портфеля, согласно действующего регламента создания провизии по видам кредитов.

Законодательное ограничение рисков кредитного портфеля банка основано на классификации типов кредита по срокам образования задолженности, так как нарушается принципы кредитования. Ранжирование типов кредитного риска по срокам их образования позволяет создать базу приемов по снижению вероятных убытков банка, к ним относятся:

-по результатам оперативного мониторинга, при выявлении неплатежеспособности заемщиков принятие управленческих решений по изменению условии кредитования;

-актуализация базы данных о изменениях по составу и срокам исполнения условии кредитного договора;

-своевременное обеспечение условий поддержания системы и стандартов процесса кредитования.

В основе кредитной политики каждого банка заложены концептуальные подходы по освоению сегмента рынка банковских услуг, с учетом емкости рынка, отраслевой

специализации региона, наличие конкурентной среды и т.д. Как показала действующая практика банка, действующие на рынке банковских услуг без четко сформированной кредитной политики больше подвержены рисками, так как не согласованные действия отделов создает бюрократический механизм и замедляет оперативность реагирования на возникающие нестандартные ситуации в деятельности банка.

По содержанию кредитная политика должна четко отражать миссию и цели банка, которые согласно стратегии развития в долгосрочный период ставит амбициозные задачи по расширению рынка охвата услуг, повышению доходов и репутации, а для достижения эти показателей разрабатывается тактика поведения банка на краткосрочный период, с отражением конкретных инструментов воздействия по их реализации. Исходя из выше указанных условий кредитная политика банка позволяет всем структурным подразделениям согласованно взаимодействовать, эффективно и оперативно принимать управленческие решения по снижению различных видов рисков, а так же разрабатывать свою дальнейшую программу развития. В деятельности банка при разработке и согласовании управленческих решений по определению целей в области кредитных взаимоотношении на его объективность влияют следующие факторы: согласованность целей и задач деятельности банка на данном рынке банковских услуг; к ним относятся уровень доходности операции, ликвидности баланса; оценка конкурентной среды, включая их филиальную сеть по стране; определении источников формирования ресурсов, сроки актуализации структуры и качества кредитного портфеля, повышение квалификации человеческого ресурса банка.

Несмотря на то, что в настоящее время Национальный банк регламентирует детализированную систему обязательных требований по резервированию на случай потерь по кредитам, банкам следует проводить самостоятельный анализ полученных данных, чтобы принимать своевременно необходимые меры по управлению кредитным портфелем. С целью снижения потерь по кредитным операциям коммерческим банкам следует при формировании тактики и кредитной стратегии банка параллельно развивать дополнительно формы защиты в виде страхования.

В попытках разрешить дилемму «ликвидность – прибыльность» банки применяют различные методы управления активами, которые нельзя считать идеальным, в любом методе есть свои достоинства и недостатки [3].

Как показывает зарубежный опыт, функции страховщика кредитных рисков не исчерпываются исключительно финансовым возмещением понесенных страхователем убытков. Помимо этого, они охватывают на стадии предстраховой экспертизы, то есть до заключения договора страхования, осуществление превентивных мероприятий, нацеленных на предотвращение возможных будущих потерь, а при наступлении страхового случая - взыскание задолженности как собственными силами, так и с привлечением коллекторских фирм. В международной практике страхованием кредитных рисков занимаются в основном специализированные страховщики [4].

Таким образом, изучение опыта зарубежных коммерческих банков в области обеспечения возврата кредитов является необходимым условием развития банковской системы Казахстана. Это даст возможность совершенствовать существующие формы обеспечения и взять на вооружение другие формы.

Список литературы:

1. Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. – М.: Альпина Бизнес Бук, 2006.- 1067с.

2. www.nationalbank.kz.

3. Надежная защита для кредитного портфеля // Новые системы для финансового учета, 2015. – 2 с.

4. Крейнина М.Н. Финансовый менеджмент: Учебное пособие. -М.: Дело и Сервис, 2012. - 304 с.

ӘОК 330.3

ДАҒДАРЫС ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЕЛ ЭКОНОМИКАСЫН ДАМЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мамраева Г.Б., Рахимжанова К.К.
Қарағанды «Болашақ» колледжі, Қарағанды қ.,
Қазақстан Республикасы

Еліміз жаңа бір дағдарысты басынан өткеруде. Бұл дағдарыстың өткен дағдарысқа қарағанда зияны мол болып тұрғаны баршамызға айқын. 2007 жылдан басталған әлемдік қаржы дағдарысы халықаралық қаржы нарығын қатты шайқалтқаны белгілі. Басқа мемлекеттермен бірге Қазақстан да оның ықпалын сөзсіз сезінуде. Сонымен қатар, өзге елдерге тәрізді экономикалық дағдарыс Қазақстанға да өз түзетулерін енгізді. Қаржылық дағдарыс экономикалық дағдарысқа ұласты. Әлемдік экономиканың құлдырауы барлық дерлік шикізаттарға деген сұраныстың, соның салдарынан олардың бағаларының күрт төмендеуіне алып келді.

Әлемдік дағдарыстың негізгі себептерін атап айтар болсақ:

1. Әлемдік экономиканың, әсіресе – қаржының, ғаламдануы.
2. Мұнай бағасының өзіндік ерекше қалыптасуы және оның бүкіл қаржы сферасына әсер етуі. Баға қалыптасуының «классикалық» тәртіптен ауытқуы.
3. Банктердің және трансконтиненталды корпорациялардың шексіз үлкейіп кетуі нарықтық қатынастардың қозғаушы күші – бәсекелестікті басып тастауы.
4. Халықаралық қаржылық институттар қызметтеріндегі тығырыққа таяну.
5. Ұлттық банктердің жұмысын реттеу және бақылау ісіндегі кемшіліктер.

Бүгінде елдер мен континенттерді тентіретіп, тұрған жаһандық әлемдік дағдарыс – бұл адамзат әлі біліп болмаған айрықшы құбылыс. Оның әлем тарихындағы теңдесі жоқ және әлемдік тәртіпті, барлық экономикалық бастауларды түбегейлі өзгертетін құбылыстар санатына жататыны анық. Ел Президентінің Қазақстан халқына арнаған биылғы жолдауы дағдарысқа қарсы шұғыл шараларды жүзеге асыруға тұтастай бағытталған нақты құжат екені белгілі .

Дағдарысқа қарсы күрестің құралы ретінде Президент қоғамда каржы тәртібін қатаң сақтауға шақыра отырып, бюджеттің барлық шығынын өте үнемдеу кажеттігін атап көрсетті, осыған байланысты Үкіметке республикалық бюджет шығындарын оңтайластыру мен бюджет қаржыларының пайдаланылуын апта сайын талдау арқылы бақылау тәртібіне нақты көшуді тапсырды. Осылайша, кемінде 350 мың қазақстандықты жұмыспен қамтуға мүмкіндік туады деп күтілуде.

Жолдауда көрсетілгеніндей, отандық өндірісті ұлғайту, импортқа негізсізден негізсіз тәуелділікті азайту мақсатында аграрлық саланы одан әрі дамыту да аса маңызды.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Ауыл шаруашылығы әрқашанда еліміздің сенімді тірегі болып келді және қазақстандық ауыл тұрғындары мүмкіндіктерінің зор екенін орынды мақтаныш етеміз», - деді. Бүгінде агроөнеркәсіптік кешенді дамытуға 280 миллиард теңге бөлінді, ал экспортқа бағытталған инвестициялық жобаларды қаржыландыруды жалғастыру жөніндегі шешім, әсіресе, ауыл шаруашылығы үшін ерекше маңызды жұмыспен камтудың жаңа стратегиясына жол ашпақ.

Мемлекет басшысы мәлімдегеніндей, әлемдік дағдарысқа, бастан кешіп жатқан кезеңнің қиындықтарына қарамастан, біз олардың шешілуіне ғана шоғырланып қоймаймыз, сондай-ақ, болашақ экономиканың одан әрі жаңғыртылуы мен базалық инфрақұрылымның дамуына байланысты елімізде болашағы зор инвестициялық жобаларды каржыландыру және жүзеге асыру одан әрі жалғасатын болады. Бұл ең алдымен мұнай өңдеу зауыттарын жаңалау, су - электр станцияларының құрылысын салу т.б.

Дағдарыстың бізге сырттан келуі, оның қайнар көздері елімізден емес, әлемдік экономиканың тұрақсыздығынан бастау алды. Оны жеңуге дүниежүзілік экономиканың көшбастаушылары 10 триллионнан астам АҚШ долларын жұмсағанымен, жағдай оңалар емес. Бұл қаржылық дағдарыс – Америка құрлығын, Еуропа мен Азияны да уысында ұстап тұр. Әлемдік валюта жүйесін өзгерту жөніндегі Елбасымыз Н.Ә Назарбаевтың ұсыныстары:

1) Жаңа әлемдік ұлттықтан жоғары валютаны жария етіп, оның мемлекетаралық мәртебесін әлемнің көптеген парламенттері ратификациялаған Әлемдік заң арқылы заң тұрғысында қаттау, сондай-ақ, бүкіләлемдік Эмиссия орталығы оның эмиссиясы қағидаттарын

әзірлеуі керек.

2) Әлемдік валюта туралы заң осы валютаның эмиссиясын демократиялық басқару органдары іске асыратын демократиялық рәсімдер арқылы жаңа әлемдік валютаны пайдаланушы субъектілердің құқықтарын қорғауы тиіс.

3) Арнаулы қадағалау ұйымы, мәселен, Бүкіләлемдік монополияға қарсы валюта комитеті бақылайтын, сондай-ақ әлемдік валютаның кез келген эмитенттеріне немесе сатушыларына қандай да бір артықшылық беруді үзілді-кесілді жоққа шығаруға тиіс Бүкіләлемдік нарық еркіндігі комитеті жетекшілік жасайтын әлемдік валютаның бәсекелі нарығының қағидаттарын әзірлеу туралы.

4) Әлемдік валютаның өркениетті нарығы барлық қатысушылардың – сатушылар мен сатып алушылардың Ортақ шарты негізінде белгіленеді.

5) Әлемдік валютаны пайдаланушы ұжымдық (елдер, компаниялар) және жеке (азаматтар) субъектілердің биліктің 3 тармағы – заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтары арқылы Әлемдік валюта туралы заң аясында белгіленген эмиссиялар жүйесін бақылау мүмкіндігі болуы тиіс.

6) Әлемдік валюта туралы заң негізінде қалыптастырылатын Бүкіләлемдік валюта арбитражы жария және заңды эмитеттердің әлемдік қоғамдастық алдындағы әлемдік валютаның туындатылуы және эмиссиясы үшін әрекеті (немесе әрекетсіздігі) үшін жауапкершілік шегін белгілеуі тиіс.

7) Жаңа әлемдік валюта жүйесінің тетігі ғасырдың болашақ сынақтары мен болашақты болжалдауға оза жүретін мониторингтің арнаулы жүйесі негізінде құрылуы тиіс.

Қазіргі экономикалық жағдайда экономиканы тұрақтандыру және даму қарқынын көтерудің мақсатты саясатын өнеркәсіптің дамуынсыз іске асыру мүмкін емес, себебі гүлденген және қарқынды дамыған қоғамның іргетасы тек шикізат секторымен ғана шектелмеген қазіргі бәсекеге қабілетті және ашық нарықтық экономика болуы мүмкін. Мемлекет дағдарыстың барлық шараларын жасауда. Президент дағдарысқа қарсы бағдарламаның бес бағыты: қаржы секторы, құрылыс саласы, шағын және орта бизнес, агроөнеркәсіп кешені, инновациялық-индустриялық дамуға қатысты Үкіметке берген тапсырыстарында келесі мәселелерге ерекше көңіл аударды: отандық өнім өндірушілерді қолдау қажеттігі, оларға мемлекеттік сатып алуда басымдық беруілуі; Қазақстандағы шетелдік кәсіпорындарда жұмыссыздықтың өсуіне жол бермеу және жұмыс орындарының қысқаруын болдырмау; ауыл шаруашылық шикізаттарын өндірушілердің қаржы айналымына мұқтаждығын жедел қамтамасыз ету және т.б.

Жалпы жаһандық дағдарыс жағдайындағы 10 әлеуметтік сенсацияны атап кетер болсақ:

1) Денсаулық сақтау қызметкерлеріне еңбекақы -28%-ға дейін өсу;
2) Білім беру қызметкерлеріне еңбекақыны 29-%-ға дейін өсіру;
3) Әлеуметтік қорғау қызметкерлеріне еңбекақыны 40%-ға дейін өсіру;
4) Инфляция деңгейін 2% оза отырып, ынтымақты зейнетақыны индекстеу;
5) «Б» корпусы мемлекеттік қызметшілерінің еңбекақыларын 30%-ға өсіру;
6) Мүгедектігі және асыраушысынан айырылуы бойынша әлеуметтік жәрдемақылар мөлшерін 25% -ға өсіру;
7) Шәкіртақылар мөлшерін 25%-ға өсіру;
8) Жаңа әлеуметтік саясатты әзірлеудегі мемлекеттің рөлі – әлеуметтік әлсіз азаматтарды қолдау және адами капиталды инвестициялармен қамтамасыз ету;
9) Бұрын қабылданған бағдарламаларға сәйкес білім беру және денсаулық сақтау салаларын жаңғыртуды жалғастыру;
10) 2017 жылдан жаңа жоба «Баршаға арналған тегін кәсіптік-техникалық білім».

Ал жаһандық дағдарыс жағдайындағы Қазақстандағы дағдарысқа қарсы мүмкіндіктердің 7 қадамы төмендегідей :

1) Индустриялық инновациялық дамудың екінші бесжылдығы – шикізатқа тәуелсіз экономика;
2) «Нұрлы жол» инфрақұрылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы;
3) 5 институтционалды инфрақұрылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы;
4) Қажетті мемлекеттік қормен алтын – валюта резерві жинақталуы.
5) Мемлекет басшысының тапсырмасымен мұнай бағасының баррелі 20-30 долларға дейін арзандаған жағдайда қолға алынатын шаралардың әзірленуі;
6) Инновациялық индустрияландыру аясында экономиканың жаңа секторлары экономикалық өсімнің драйверлеріне айналуы;
7) Қазақстандықтардың экономикалық белсенділігі өзгеруі, еңбек өнімділігінің 60%-ға артуы.

Қазақстан қазіргі дағдарысқа қарсы негізгі стратагеманы ұстануда:

1) Өсу: Қазақстанның дамыған 30 мемлекеттің қатарына кіруіне жағдай жасайтын экономиканың даму қарқынын қалпына келтіру; Жеке бастамаларды аша отырып, жаңа ішкі өсу көздерін табу;

2) Реформалар: Мемлекет, әлеумет және экономиканың тұрақтылығын қамтамасыз ету; «100 нақты қадам» ұлт жоспары; Мемлекеттің корпоративті менеджментті, қаржылық және фискалды секторларды мейлінше терең реформалауы;

3) Даму: Жалпы ортақ Еңбек қоғамы қағидаларына сәйкес барлық мемлекеттік, қоғамдық және жеке институттарды, жоғары әлеуметтік жауапкершілікті, тұрмысы төмен тұрғындарға берілетін көмекті ауқымды түрлендіру.

Сонымен қатар, Қазақстан Ұлттық банкі 2015-2017 жылдардағы ақша-несие саясатын ұсынған болатын. Елдің макроэкономикалық дамуының басты жоспары негізінде республикалық бюджеттің мынадай көрсеткіштері көзделіп отыр. Түсімдер 2015 жылы 6858,0 млрд теңге, 2016 жылы - 6982,7 млрд теңге, 2017 жылы – 6971,1 млрд теңге көлемінде, ал шығыстар 2015 жылға 7855,1 млрд теңге, 2016 жылға – 8042,2 млрд теңге, 2017 жылы – 7943,6 млрд теңге көлемінде белгіленді. «Үш жылдық кезеңде бюджет рөлі орта мерзімді келешекте экономиканың тұрақты өсуін қамтамасыз ету үшін шектелген, бірақ жеткілікті көлемде мұнай жинақтарына инвестицияларды іске асыру бойынша жүктемені жылжыта отырып, әлеуметтік құрауышты қамтамасыз етуге негізделетін болады.

Жалға берілетін тұрғын үй салуға 2016 жылы 92,5 млрд теңге бөлінеді. «Қолжетімді тұрғын үй-2020» бағдарламасына жалпы алғанда 2015-2017 жылдары 395 млрд теңге бөлінеді. Ал 2015 жылы – 142 млрд теңге, оның ішінде Ұлттық қордан нысаналы трансферт есебінен 17,5 млрд теңге қаралды. Бұл ретте тұрғын үй құрлыс жинақ жүйесі арқылы тұрғын үйді жобалауға, салуға және сатып алуға – 33,4 млрд теңге, сондай-ақ инженерлік-коммуникациялық инфрақұрылымды дамытуға - 81,3 млрд теңге қарастырылды.

Ұлттық қордан 2015-2017 жылдардағы республикалық бюджетке жыл сайын 1 702 млрд. теңге мөлшерінде кепілдендірілген трансферт белгіленді. Жоспарланған кепілдендірілген трансфер және нысаналы трансферттерді тарту кезінде Ұлттық қордағы қаражаттың төмендейтін қалдығын ішкі жалпы өнімнің 30 пайызынан төмен емес деңгейдегі шектеу сол қалпында қалады. Ұлттық қор қаражатының жалпы көлемі 2015 жылы 97 млрд доллардан 2017 жылы 115 млрд 600 млн долларға дейін ұлғаяды.

Қортытындылай келсек, дағдарыстың қайда апаратынын ешкім де болжай алмақ емес. Егер әлемде қайта құрылымдау жүзеге асатын болса, дағдарысқа шаралар бағдарлама түрінде ғана емес, арнайы стратегиямен негізделуі керектігін батыл айтуға болады. Біздің экономикамыздың бәсекеге қабілеттілігі қуат шығындарын азайтуды қамтамасыз ететін тиімді технологияларға негізделуі керек. Шикізаттық емес секторларды дамыту, яғни шикізатты экспорттау тәуелдігінен арылу қажет. Еліміз пайдалы қазбаларға қанша бай болғанымен, ресурстар шектеулігінің қаупі және экспортталатын шикізаттар бағасының әр түрлі экономикалық кезеңдеріне (экономикалық дағдарыс) байланысты тұрақты еместігі белгілі және де индустрияландыруда өңірлік саясаттың жаңа парадигмасын қалыптастыру қажет. Үкіметтің әкімдермен бірлесе отырып өңірлерді дамытудың жаңа инновациялық бағдарламасын жасауы да аса маңызды. Бизнес қуатты болса, мемлекет те қуатты, отандық өндірістерді дамыту, шағын және орта бизнеске тиімді қолдау көрсету, яғни қағаз бюрократиясын оңтайландыру қажет. Осының арқасында ғана біз әркез бәсекеге қабілетті бола аламыз. Осы мақсаттарды орындау үшін білімді мамандар мен инновация болғаны жөн. Бизнесте өзге ел жаңалықтарын қолданумен шектеліп қоймай, жаңа бір өзектілігі бар идеяны қалыптастыру керек-ақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан халқы президентінің халыққа жолдауы. 2016ж
2. http://group-global.org/kk/publication/5585-kazakstandagy-ekonomikalyk-dagdarys-payda-boluy-kazirgi-zhagdayy-zhne-odan-shygu
3. http://7kun.kz/2636/aza-standa-da-darys-zho-nazarbaev.html
4. www.astanatv.kz/news/show/id.33256 html
5. www.kazinform.kz kaz arcticle

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

КӨПТІЛДІЛІК ӘЛЕМДЕГІ ҚАЗІРГІ ТІЛДІК ЖАҒДАЙЛАР

СОВРЕМЕННАЯ ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В ПОЛИЯЗЫЧНОМ

Варламова Т.А. Общедидактические принципы обучения неродному языку	5
Вахитова Т.Ф. Лакуны как результат языковых контактов	7
Гусева Е.Ю. Семантика чаепития в Британии	9
Зарипова А. Ф. Трансформация имен	12
Ибраева Б.М. Национальный характер и стереотипы в межкультурной коммуникации	14
Ибраева Б.М. Discrepancies of the economic terminology in the scientific-economical texts	17
Икапова Д. С. Мамандыққа байланысты оқыту	19
Кадир М. Б. Teaching English to primary school children through games	22
Кашина В.В. Формы и методы развития коммуникативных навыков у учащихся при обучении английскому языку	25
Керімбекова М. Ж. Көптілді білім берудің ұлттық білім моделін қалыптастырудағы маңызы	27
Клименко О. Л. **Ингор А. О.** Основні способи утворення термінів фелінології сучасної англійської мови	29
Ковпак В.А. Ментальноязыковые детерминанты как основа декодирования социальных смыслов в медиатекстах диаспоры	33
Козыряцкая С. А. Перспективы полиязычия в Украине	35
Кузнецова Т. В. Полиязычие в системе школьного образования	39
Курманаева Ш.С. Профессионально - ориентированное обучение английскому языку	41
Капашева А.А. Қазақ хандығы тұсындағы қазақ әйелі	45
Лебедева Г. В. Невербальные сигналы в немецких фразеологизмах	48
Мосиевич Л.В. Pragmatic translation strategies in the political discourse (Прагматические стратегии перевода политического дискурса)	50
Мустафина А.К. «Роль иностранных языков в развитии полиязычия в современной школе»	53
Оразгалиева Г. Ш. Русские фразеологизмы с компонентом «нос» и их казахские и английские соответствия (на материале словарей)	55
Рахимбаева Б. Т. Межкультурные ситуации на уроках английского языка	59
Сеитова Л. А. **Айдарбекова Г.А.** Интерференция при изучении немецкого языка как иностранного	62

Тасмасыс Н. С. Язык - форма выражения и воплощения национальной, материальной и духовной культуры народа	65
Тогандыкова Н.А. Полиязычие и поликультурная личность	67
Халиуллина Н.У. Принципы исследования семантического развития корневых основ в этимологическом гнезде	69
Шарипова А. М. Понятие переводческой компетенции	71
Юсупова Л. Я. Мировое языковое развитие в условиях глобализации	74
ТІЛ БІЛІМІ МЕН ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТЕГІ ЖАҢА БАҒЫТТАР **НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ЯЗЫКОЗНАНИИ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**	
Абдрахманова А.В. Поэзияны оқыту: кеше, бүгін және болашақтағы міндеттері	79
Абдуллина Л.Х. Милли яҙыусының әҫәрендә – милли асыл	81
Абрамова М.Л. Темы русской литературы последних десятилетий	84
Абуталипова Р.А. **Юсупова А.Р.** Аналитические модели с совмещенными аспектуальными значениями в башкирском и казахском языках	86
Агзямова С.Х. Синонимичные именные словосочетания, выражающие временные отношения	88
Айманов А.Е. **Сытышев Е.С.** Сөз тіркесінің негізді сипаттамасы	89
Аманжол А.А. Шығарма арқауы – тарихи тұлғалар өмірінің шындығы	93
Ахмедиева Б.З. Қазақ тілі сабағында ойын элементтерін қолданудың ролі	96
Ахмет Р.Ғ. **Ибраимова Ж.Ж.** Синтаксистік бірліктердің поэзиядағы көрінісі	98
Ахмет Р.Ғ. **Ибраимова Ж.Ж.** Синтаксис мәселелері және Т.Р.Қордабаев (Профессор Т.Р.Қордабаевтың туғанына 100 жыл толуына орай)	100
Ахметова Н.Т. Сөзжасамдық тәсілдер	102
Әбдіқадыр М. Тілдегі инверсиялық құбылыс	105
Бағдал А. Рабғузидың «Қиссас-ул-әнбия» шығармасының зерттелуі мен нұсқалары	108
Басырова Г.А. Синтаксико-конструктивные повторы в башкирской разговорной речи	112
Биккузина Л.М., Әғзәмова С.Х. Таңсулпан Ғарипованың “Бөйрәкәй” роман-эпопеяһында һөйләмдең мәғәнәһен ҡатмарландырыусы һүҙҙәр	114

Большебек Т.Е. Когнитивтік лингвистика және тіл біліміндегі концепт теориясы	116
Боргояков В.А. О некоторых архаизмах сагайского диалекта хакасского языка	119
Боргояков В.А. **Миягашева А.А.** Традиционные способы ведения хозяйства у хакасов (на примере коневодства)	120
Ботабек А.Ә. Жазба ескерткіштер тіліндегі қабыса байланысқан есімді сөз тіркестері	123
Бурамбаева С.А. Методика преподавания темы «Имя существительное. Обобщение» по русскому языку в 5 классе в общеобразовательной казахской средней школе	125
Вәлиева Г.Д. Башҡорт телендә реклама текстарын төҙөү принциптары	128
Вәлиева Г.Д., Кужина Г.З. Тасуирлау тибындағы текстарҙа һөйләм моделдәре	129
Дәулеткелдіұлы Н. ‹‹Ақтабан шұбырынды›› кезеңіндегі қазақ тарихи өлеңдерінің толғамды ой жүйесі	130
Диканбаева С.А. Основные характеристики устной и письменной речи	136
Елеусизова А.К. М.Мағауиннің «Шақан шері» романы: адам – табиғат – сана үштағанының көрінісі	140
Ерақынова Ә. Мағжантану ілімі: ақын поэзиясының сыршылдық сипаттары	143
Есембаева Л.К. Шығарма өзегі – табиғатты аялау	145
Жакупбекова А.О. Қыстырынды сөйлемдер арқылы күрделену	148
Жақан Ә.Қ., Қасымова Н.Б. Қазақ тарихы мен шежірелері туралы ой-түйіндер	151
Жақанова Ж.Р. Көркем портреттегі Ә.Кекілбаев қолтаңбасы	153
Жақсылық Н.А. Қабыспалы оралымды сөйлемдердің жасалу жолдары	156
Жалдыбаева А.Ж. Ескі қыпшақ тіліндегі мезгіл үстеуінің дамуы	159
Жикеева А.С. Көркем шығармадағы анафора мен эпифоралық қолданыстар	161
Жмогулова Р.С. Қазақ тілі мен әдебиеті сабағында мәтінмен жұмыс және көркем мәтінді талдау түрлері	164
Жумагельдина Д.М. Қазақ тілін меңгерген құқық қорғау қызметкерінің кәсіби құзыретті тілдік тұлғасы	166
Зубаирова И.Г. **Абдуллина Г.Р.** Литературоведческая терминология в башкирском языке: семасиологический аспект	169
Илишева Р.Х. Синтез реалистического и романтического в башкирской повести	171
Кадауова А.С. Қазақ әдебиеті сабағында этнопедагогикалық тәрбие беру	173
Ҡарабаева Н.Ғ. , Әғзәмова С.Х. Әхиәр Хәкимов әҫәрҙәрендә ҡулланылған аныҡлаусыларҙың мәғәнә үҙенсәлектәре	174
Ҡаранаева С.Р. Абдуллина Г.Р. Күк йөҙөнә ҡараған есемдәрҙең мәғәнә үҙенсәлектәре	175

Карыбаева С.Ж., Шекен Ж. Ш.Ш.Уәлиханов – қырғыз фольклорын зерттеуші	177
Касетова Н.К. Диалектілік тұрақты тіркестер – рухани мәдениет көрсеткіші	180
Кирәева Л.Р. Хәҙерге башҡорт шифриәтендә график образлылыҡ саралары	183
Қордашева А.А. Мағжан өлеңдерінің мазмұны мен түр ерекшеліктері	185
Мамыт А.А. Қазақ батырлық эпосы сюжеттерінің генезис мәселесі	188
Матенова Г.Д. Қазақ тілі сабағында оқушы белсенділігін арттырудағы тірек сызбалардың ролі	191
Махамбетова Р.А. Қазақ тілі мен әдебиеті пәнін құзыреттілік тұрғысынан оқыту нәтижелері	193
Махмутова З.Ш., Арсланова М.С. Особенности произведений Даниса Тикеева	195
Мұстафин С. М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы тұрмыс-салтқа байланысты сөздер мен сөз тіркестері	196
Ораз А.А. Сайын Мұратбековтің повестеріндегі көркемдік шындық	198
Ордабаева З.З., Шекен Ж. Мұхтар Әуезов – ірі манастанушы	201
Рамазанова Л.К. Методы и приемы формирования коммуникативно-речевых умений школьников	205
Сакимбаева Ж.А. Жоғары сыныптарда қазақ тілін оқыту жолдары	207
Самситова Л.Х. Семантическое пространство этических концептов в башкирской прозе	211
Самситова Р.И. **Семенова Н.В.** Поздравления и пожелания как концепт (на материале английского, русского, башкирского языков)	214
Сейтжанова А.С. «Алпамыс батыр» жырының сөз көркемдігі мен тіл өрнегі	216
Сембиев Қ.З. Көне түркі тілі мен қазіргі қазақ тіліндегі лексикалық сәйкестіктер	219
Смыкова А.Д. Ұялы телефонның тіл үйрету мүмкіндігі	222
Султанова А.Ш. Топонимы в произведении Мустая Карима «В ночь лунного затмения»	224
Тәжібаева Ә.С. Қазақ тіліндегі қосарлама қос сөздердің жасалу жолдары	227
Токбаева Ж.Х., Асанов Қ.Д. Мәшһүр Жүсіп мұрасындағы ақтаңдақтар	229
Тугалбаева А.А. Ақыт қажының шежірелік дастандары	233
Ускенова А.М. З.Ахметовтің «Өлең сөздің теориясы» еңбегінің маңызы	236
Үҙәнбаев З.Й., Арыҫланова М.С. Күгәрсен районының антропонимдарҙан барлыҡҡа килгән топонимдары	240
Үтәев А.Ф. Лирик әҫәрҙәрҙең типтары	241
Үтәев А.Ф., Лунева А.Е. Йомабикә Ильясова шифриәтенең идея-тематик үҙенсәлектәре	243

Үтәев А.Ф., Хәмитова Л.Д. С.Әбүзәров шиғырҙарында ауыл һәм ҡала образдары	244
Халиуллина Н.У. Принципы исследования семантического развития корневых основ в этимологическом гнезде	245
Хамзин М.Х., Сарбасова Қ.А. Ж.Бектұровтың шығармаларындағы фольклорлық-этнографиялық мәселелер	246
Хусаинова Л.М. Грамматика М.С.Уметбаева	249
Шайхутдинова Г.Р. Семантическая роль творительного падежа (на материале паремиологического фонда русского и башкирского языков)	250
Шайхутдинова З.Р. Фразеологические единицы со цветообозначениями (на материале русского и башкирского языков)	252
ЗАМАНАУИ ЭКОНОМИКАДАҒЫ ҚАРЖЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ **РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ**	
Айтжанова Г.О. Процесс дедолларизации в Казахстане	257
Али А.А. Динамика развития «Самрук-Энерго» в регулировании энергетического комплекса Республики Казахстан	260
Ахметова Б.Т. Глобальная безопасность и системы ее обеспечения	262
Балагумаров А.А. Финансовая система Казахстана в условиях нестабильности	265
Баскаков В.А., Депутатова Е.Ю. Аспекты функционирования современного FMCG-рынка	298
Безземельная Т.А. Анализ качества труда менеджеров промышленного предприятия	270
Бельгибаев М.Е., Улыкпанова М.М. Возможности развития экотуризма в Восточно- Казахстанской области	273
Блялова А.А. Мемлекеттің халықты әлуметтік қорғау жүйесінің әлеуметтік-экономикалық тиімділігін жетілдіру бағыттары	275
Бузаубаева П.Н. **Жаһандық дағдарыс кезіндегі еліміздің несие нарығының қазіргі ахуалы**	281
Бузаубаева П.Н., Толеубаева Р. Қазақстан Республикасындағы инновациялық кәсіпкерлікті экономикалық талдау	285
Голомб В.В. Проблемы и перспективы развития системы корпоративного управления в Украине	288
Гордеева Е.А. Международный лизинг на современном этапе развития	291
Дарирбеков С.С., Дарибекова Н.С. Тенденции развития животноводческой отрасли Казахстана	295
Дарибекова А.С., Жексенбаева А.К. Мемлекеттің әлеуметтік саясатын басқару	301
Дарибекова А.С., Оразбаева А.Г. Особенности методики расчета налоговой нагрузки	303
Дурмаганбетова А.К. Қарағанды облысының мүгедектерді әлеуметтік қорғауды дамытуды мемлекеттік қолдау	307
Ержанова С.К., Казбеков Т.Б., Ержанов А.М. Роль международной выставки «Экспо-2017» в развитии туристической	

привлекательности Казахстана	312
Есенова Э.А. Зарубежный опыт использования финансово-кредитных инструментов при реализации государственной политики инновационного развития	316
Жартай Ж.М. Результаты функционирования Евразийского Экономического Союза за 2015 год: Казахстан и Беларусь	319
Жиенкулова Л.Т. Франчайзинг шағын бизнестің құрылу формасы ретінде	323
Имашева С. К вопросу правового регулирования банковской деятельности	326
Кабышева А.К. Современные концепции международной конкурентоспособности стран	328
Кайроллаева Д.К. Қазақстандағы еңбек нарығын реттеудің механизмдерін жетілдіру	332
Калугина С.А., Макаров А.А. Продвижение услуг платных медицинских центров: авторское мнение	335
Калугина С.А., Макаров А.А. Роль и значение печатной рекламы в системе продвижения товаров и услуг	337
Каренов Р.С., Сарсенов С.Ж. Использование возобновляемых источников энергии в Казахстане. Основные механизмы государственной поддержки	339
Киктенко О.В., Киктенко З.П. Сбалансированность механизма государственного регулирования регулирования фондового рынка Украины	342
Кожабергенова А.Е., Кожабергенова А.Е., Жаусанова Д.Г. Проблемы развития финансовой системы Республики Казахстан	344
Кожабергенова А.Е., Кожабергенова А.Е., Ильясова А.А. Влияние финансовой глобализации на развитие финансовой системы Республики Казахстан	346
Кожабергенова Ж.К. Проблемы учета финансовых инструментов	348
Копылова О.В., Омарова К.А. Потребительский рынок товаров и услуг: механизм функционирования и ценообразования	351
Кучерова А.Ю. Концептуальные положения жизнеспособности налоговой системы Украины	354
Кушнир Т.М. История развития лизинговых отношений как формы финансирования инвестиций	357
Макаров А.А., Волошина О.В. Целесообразность применения мерчандайзинга в сфере розничной торговли	359
Макаров А.А., Сааков З. Организации кинопоказа: характеристика современного состояния, роль и значение в системе киноиндустрии России	361
Мамонтов С.А. Управление проектом: управленческая специфика, информационные технологии сопровождения, особенности подготовки кадров в вузе	364
Мамраева Д.Г., Ташенова Л.В. Swiss experience of innovation development: intellectual property commercialization, transfer of technologies	370
Мукашев Т.А., Мукатов Н. Проблемы предпринимательства в системе регионального социально-экономического развития	373
Мусанова А.К. Ценовая политика туристических фирм	376

Никитин А.П. Две интерпретации понятия денежной культуры	379
Оразбекова М. Жастар еңбек нарығының қалыптасуының теориялықәдістемелік негіздері	381
Перова Н.С. Зарубежный опыт управления качеством продукции	386
Рахимжанова К.К. Шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау инфрақұрылымының институттары	389
Романько Е.Б., Ахметова А.С., Иманбекова А.М. Формирование инновационного стиля управления менеджера	392
Романько Е.Б., Бектасов С. Цели административного менеджмента, его методы, нормы права, применяемые в процессе управления	395
Романько Е.Б., Ескерова З.А., Стыбаева А.З. Современное состояние менеджмента качества и перспективы его развития	398
Садырбаева С.Н., Мамраева Д.Г., Ташенова С.В. Международный маркетинг на современном этапе	401
Сарсенбаева К.А. Педагогикалық менеджментте білім беру сапасын басқару	405
Скрябина Д.С., Вихорт Ю.В. Современные тенденции и проблемы реализации финансового механизма регулирования внешнеэкономической деятельности Украины	407
Тайлак А.Е. Развитие деятельности профессиональных участников рынка ценных бумаг Казахстана	408
Танкенова Б.С. Сущность и значение фактора «рабочая сила» в развитии производства	412
Таттимбетова К.Т., Газизова М.Р., Жумашева Ардақ Батырбековна Жалақ және оның Қазақстан Республикасындағы динамикасы	416
Толеуова М.О. Современные подходы к оценке кредитоспособности заемщика	418
Трохимец Е.И. Система мониторинга цен на социально-ориентированные товары	421
Туник А.Г. Пути повышения уровня конкурентоспособности на предприятии «ЭПИЦЕНТР»	424
Усувалиева З.К. Определение сущности банка как основного индикатора развития экономики государства	425
Шаховская Л.С., Матковская Я.С. Новое лицо глобальной конкуренции: какие изменения в регулировании национальной экономики она принесет?	428
Шуиншина Н.Г., Оразбаева А.Г. Совершенствоване подходов формирования кредитного портфеля банка в условиях глобализации	431
Мамраева Г.Б., Рахимжанова К.К. Дағдарыс жағдайындағы ел экономикасын дамыту мәселелері	435

«Заманауи әлемдегі ғылым мен білім»

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары

Материалы
Международной научно-практической конференции

«Наука и образование в современном мире»

«Science and Education in modern world»

The materials of the international scientific-practical conference

4 ТОМ

Бас редакторы ***Нұржігітова М. М.***
Редактор ***Смагулова Г.К.***
Техникалық редакторы ***Косманова А.Б.***

Басуға 10.02.2016 қол қойылды. Пішімі 60х841/8. Көлемі 55,6 б.т.
Таралымы 200 дана. Әріп түрі «TIMES»
Офсеттік қағаз. Ризографиялық басылыс.

«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа бөлімінде басылып шығарылды
Қарағанды қ., Ерубаева 16

445